Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Одеська національна академія харчових технологій

СТАЛИЙ РОЗВИТОК ТА БЕЗПЕКА АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ

Монографія

За редакцією завідувача кафедри економіки промисловості ОНАХТ
О. І. Павлова

Одеса
«Астропринт»
2012

У монографії обгрунтовано світоглядні засади, теорію та методологію сталого розвитку і безпеки агропродовольчої сфери. Виявлено проблеми економічної та екологічної безпеки агропродовольчої сфери. Розкрито значення соціальної складової сталого розвитку агропродовольчої сфери та визначено його політико-управлінський аспект.

Видання розраховане на фахівців з економіки, екології,географіі, соціології, а також викладачів, аспірантів та студентів.

Рецензенти:

В.С. Кравців – доктор економічних наук, професор, директор Інституту регіональних досліджень НАН України;

М.Й. Малік – доктор економічних наук, професор, академік НААН України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділення соціально-економічних проблем розвитку сільських територій Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» НААН України;

Г.М. Станкевич – доктор технічних наук, професор, завідувач кафедри технології зберігання зерна Одеської національної академії харчових технологій

Рекомендовано до друку вченою радою Одеської національної академії харчових технологій, протокол № 10 від 8 червня 2012 р.

Авторами монографії є: Арнаут І.П. (підрозділ 2.12), Барановський М.О. (підрозділ 2.2), Басюркіна Н.Й. (підрозділ 1.8), Бахчиванжи Л. А. (підрозділ 2.7), Безнесюк Я.М. (підрозділ 2.4), Бистряков І.К. (підрозділ 5.1), Бутенко А.І. (підрозділ 1.3), Васьковська К.О. (підрозділ 2.13), Великий П.П. (підрозділ 4.2), Вєтрова Н.М. (підрозділ 3.5), Гайсарова А.А. (підрозділ 3.5), Гоголь Т.В. (підрозділ 4.5), Гололобова Т.В. (підрозділ 2.11), Голубьонкова О.О. (підрозділ 5.13), Голубятникова Ю.Ю. (підрозділ 2.10), Григорук В.В. (підрозділ 3.6), Дідух С. М. (підрозділ 5.11)Дойчева К.С. (підрозділ 1.12), Доскач Т.М. (підрозділ 3.10), Дубініна М.В. (підрозділ 4.7), Дудка Т.В. (підрозділ 3.7), Дуранова Т.А. (підрозділ 2.4), Дяченко Л.Е. (підрозділ 2.4), Дяченко О.В. (підрозділ 4.6), Карпенко О.С. (підрозділ 5.12), Коєва Ж.В. (підрозділ 1.10), Колодійчук І.А. (підрозділ 3.4), Крисанов Д.Ф. (підрозділ 2.1), Кропивко М.Ф. (підрозділ 5.3), Крупін В.Є. (підрозділ 3.4), Крусир Г.В. (підрозділ 3.9), Кулаковська Т.А. (підрозділ 1.10), Купріна Н.М. (підрозділ 2.6), Лизун С.О. (підрозділ 5.1), Лобоцька Л.Л. (підрозділ 2.9), Мальований М.С. (підрозділ 3.10), Мартиновський В.С. (підрозділ 1.11), Меліх О.О. (підрозділ 1.9), Мельник Л.Г. (підрозділ 3.1), Міхальські Т. (підрозділ 5.7), Михайлов А.М. (підрозділ 3.3), Михайлова Л.І. (підрозділ 4.6), Морозюк Н.В. (підрозділ 4.4), Мудрак Р.П. (підрозділ 1.7), Непочатенко О.О. (підрозділ 1.7), Нестерчук Ю.О. (підрозділ 1.7), Орлатий М.К. (підрозділ 4.5), Охріменко І.В. (підрозділ 5.6), Павлов О.І. (передмова; підрозділи: 1.5, 3.2, 4.3, 5.4; післямова), Пармаклі Д.М. (підрозділи: 2.5, 2.7), Притула Х.М. (підрозділ 3.4), Савенко І.І. (підрозділ 5.8), Самофатова В.А. (підрозділ 1.4), Седікова І.О. (підрозділ 5.10), Скидан О.В. (підрозділ 5.2), Степанова А.В. (підрозділ 4.9), Стоянець Н.В. (підрозділ 4.8), Стоянова М.М. (підрозділ 1.3), Стрікаленко Т. В. (підрозділ 3.8), Ступницька Т.М. (підрозділ 5.9), Терещенко В.К. (підрозділ 4.4), Тимчук І.С. (підрозділ 3.10), Федоніна О.В. (підрозділ 2.3), Хвесик М.А. (підрозділ 5.1), Хорунжий М.Й. (підрозділ 1.6), Чарикова О.Г. (підрозділ 2.10), Шевчук В.О. (підрозділ 1.2), Шкарупа О.В. (підрозділ 3.1), Шлафман Н.Л. (підрозділ 1.3), Шпак Д.О. (підрозділ 2.8), Шпак О.П. (підрозділ 5.5), Юрчишин В. В. (підрозділ 4.1), Юшин С.О(підрозділ 1.1).

Відповідальність за зміст поданих матеріалів несуть автори

ЗМІСТ

Вітальне слово……... 7
Передмова…… 9

Розділ 1
СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ, ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ І БЕЗПЕКИ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ 15

1.1. Виталистическое реконструирование теоретико-методологических основ устойчивого развития……. 15
1.2. Фізико-економічне мислення як атрибут сталості господарювання…….. 34
1.3. Місце та роль малого підприємництва в концепції сталого розвитку України …… 53
1.4. Еволюція поглядів на економічне зростання і сталий розвиток …. 70
1.5. Збалансованість агропродовольчої сфери України у контексті концепції сталого розвитку та соціоекономічної парадигми……. 81
1.6. Агропродовольча сфера: суть, основи сталого розвитку і безпеки функціонування в ринкових умовах…….. 95
1.7. Сталий розвиток агропродовольчої системи України: суть та практичне значення……... 110
1.8. Методичні підходи до визначення рівня продовольчої безпеки України …… 127
1.9. Мифы и реалии продовольственной безопасности Украины…… 139
1.10. Вплив інноваційних процесів на сталий розвиток та продовольчу безпеку України…… 152
1.11. Регулирование воспроизводства основных фондов пищевой промышленности …… 163
1.12. Ефективність діяльності промислових підприємств: теоретичний та практичний аспекти…… 173

Розділ 2
ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ 188

2.1. Якість і безпечність аграрної і харчової продукції в контексті забезпечення продовольчої безпеки України……..... 188
2.2. Диференціація аграрного виробництва України: причини та наслідки для продовольчої безпеки країни і сталого розвитку сільських територій……. 208
2.3. Устойчивость развития аграрной сферы региона в условиях вступления России в ВТО: роль государства……... 222
2.4. Сировинний ресурс як домінантний фактор розвитку харчової

промисловості…… 237
2.5. Экономическая эффективность использования земли в сельском хозяйстве: вопросы теории и практики……. 251
2.6. Трансформация деятельности предприятий пищевой промышленности Украины в контексте обеспечения их экономической безопасности……. 275
2.7. Эффективность использования Придунайских земель Одесской области…….. 293
2.8. Совершенствование ценообразования на продукцию сельскохозяйственного производства – важный резерв повышения его эффективности……. 305
2.9. Оцінка ефективності використання оборотних коштів підприємств харчової промисловості на основі факторного аналізу…….. 311
2.10. Внешние и внутренние факторы хозяйственных рисков в аграрном производстве……... 319
2.11. Факторинг як засіб забезпечення сталого розвитку підприємств……. 329
2.12. Шляхи досягнення сталого розвитку підприємств молокопереробної галузі України……. 336
2.13. Окремі аспекти конкурентоспроможності промислових підприємств виноробної галузі…….. 347

Розділ 3
ЕКОЛОГІЧНА СКЛАДОВА БЕЗПЕКИ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ 361
3.1. Забезпечення сталого розвитку еколого-економічних систем агропродовольчої сфери на основі механізмів самоорганізації….. 361
3.2. Екологічне спрямування використання земельних ресурсів агропродовольчої сфери як умова її безпеки…… 376
3.3. Екологічне виробництво як стратегічний напрямок розвитку сільського господарства в умовах інтернаціоналізації…… 387
3.4. Особливості розвитку сільських територій Карпатського регіону в контексті формування безпеки агропродовольчої сфери: економіко-екологічний аспект…….. 405
3.5. Устойчивость окружающей среды: система экологических угроз 427
3.6. Методология социально-экономической адаптации фермера к изменению климата в Казахстане ……. 437
3.7. Глобальна зміна клімату як загроза сталого розвитку……. 446
3.8. Управление качеством воды как составляющая устойчивого развития и продовольственной безопасности……... 458
3.9. Системы экологического менеджмента как эффективный инструмент устойчивого развития……. 477
3.10. Використання природних дисперсних сорбентів з ціллю досягнення екологічної безпеки агропромислового виробництва 491

Розділ 4
СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ 504
4.1. Базові основи переорінтації розвитку вітчизняної агросфери на засадах соціоекономіки…….. 504
4.2. Социоструктурные аспекты устойчивого развития агросферы….. 521
4.3. Соціальне середовище агропродовольчої сфери: випробування часом……. 540
4.4. Методологія формування системи мотивації соціального розвитку сільських територій……. 554
4.5. Сучасні проблеми розвитку соціальної інфраструктури сільських територій України…….. 567
4.6. Соціально-економічні аспекти функціонування підприємств в контексті сталого розвитку агропродовольчої сфери…….. 588
4.7. Інституціональні проблеми соціального розвитку аграрного сектору економіки……... 601
4.8. Перспективи розвитку сільських територій в контексті євроінтеграційного вибору України…….. 616
4.9. Аспекты социально ориентированной реструктуризации предприятий пищевой промышленности……. 632

Розділ 5
ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ 644
5.1.Сталий розвиток: парадигма управління ……... 644
5.2.Продовольча безпека як пріоритет аграрної політики держави…... 666
5.3. Кластерні підходи до організації сільських поселень і територій... 678
5.4. Земельна політика як засіб здійснення державного контролю над сільськими територіями: вітчизняна практика……. 687
5.5. Основные направления устойчивого развития агропродовольственной сферы Беларуси…….. 705
5.6. Витрати та собівартість в державному управлінні сталим розвитком агропродовольчої сфери……... 717
5.7.Обумовленості розвитку сільського господарства у польській та російській частинах Єврорегіону «Балтика»…… 731
5.8. Типи інноваційних процесів та їхні управлінські моделі…… 740
5.9. Совершенствование системы управления повышением эффективности использования и развития основного капитала предприятий пищевой промішленности…….. 760
5.10. Формування організаційних структур управління зернопереробних підприємств на засадах логістики……... 777
5.11. Стратегічні аспекти розвитку інвестиційного потенціалу плодоовочевих консервних підприємств……. 787
5.12. Формування системи управління ризиками інноваційної діяльності харчових підприємств Одеської області……. 800
5.13. Механізм кадрового забезпечення фахівцями-маркетологами

підприємств агропродовольчої сфери України…… 812
Післямова……. 822
Відомості про авторів…….. 832

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

Шановні друзі!

Система вищої освіти України перебуває у постійному процесі інноваційних змін. Розвиток сучасної науки, саме життя ставлять перед нею складні завдання, що пред'являє підвищені вимоги до управлінсько-освітнього персоналу, викладацького та студентського складу вищих навчальних закладів.

У постійному новаторському пошуку перебуває й колектив Одеської національної академії харчових технологій, яка в цьому році відзначає своє 110-річчя. Напередодні ювілею наша дружня сім'я студентів, аспірантів, докторантів, викладачів та співробітників поповнилась за рахунок колективу Одеської державної академії холоду. Це накладає на нас ще більшу відповідальність за результати нашої роботи.

І справа не тільки в тому, що розширилась база підготовки фахівців. Сучасне виробництво потребує технологів, економістів, інженерів, екологів, здатних системно і стратегічно мислити, приймати обґрунтовані рішення, займати активну громадянську позицію і ефективно вирішувати практичні проблеми.

В умовах загострення глобальних проблем, перед світовим співтовариством постало завдання забезпечення сталого суспільного розвитку й, зокрема агропродовольчої сфери, стан якої визначає рівень продовольчої, економічної, екологічної та національної безпеки в цілому.

У вирішенні цього завдання ключова роль належить економістам. Сподіваюсь, що монографія «Сталий розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів», підготовлена викладачами та аспірантами Одеської національної академії харчових технологій за активної участі вчених науково-дослідних установ та викладачів навчальних закладів з інших міст України та зарубіжних країн, стане певним внеском в справу розвитку науки та освіти в Україні.

З найкращими побажаннями
ректор ОНАХТ, доктор технічних наук,
професор, член-кореспондент НААН України Б.В. Єгоров

ПЕРЕДМОВА

> Фізик, який залишається лише фізиком, може бути першокласним фізиком та найбільш цінним членом суспільства. Однак видатним економістом не може бути той, хто є лише економіст. Економіст, який всього лише економіст, є не тільки закінченим занудою, але й просто небезпечною людиною.
>
> Фридрих Август фон Гайєк

Важливим чинником, що суттєво впливає на розвиток природи та суспільства, є глобалізація. Глобалізація – це об’єктивний, незворотний та суперечливий процес, який знаходить своє відображення у всезростаючій цілісності світового простору. У часі цей процес відрізняється масштабом, рівнем розвитку техніки та технологій, ступенем охоплення різних сфер людської діяльності та засобами комунікації. Починаючи з другої половини XX ст. завдяки сучасній техніці, технологіям та засобам зв’язку прискорився процес формування єдиного глобального простору, який об’єднує біосферу, антропосферу, техносферу та ноосферу. Така всеосяжна глобалізація світового простору відбувається циклічно, нерівномірно та диспропорційно й без належного інституціонального забезпечення. Відтак, глобалізація, в означеній версії, несе певні загрози соціуму та довкіллю, які потребують адекватної реакції з боку людської спільноти.

Ситуація значно ускладнюється внаслідок стану людської свідомості. Протягом кількох десятиліть у свідомості науковців, господарюючих суб’єктів, пересічних громадян передусім розвинутих країн сформувався

технократичний підхід до тлумачення обмежників економічного зростання як і самих меж науково-технічного прогресу при якому ігнорувалися екологічний, гуманітарний та соціальний аспекти розвитку суспільства. Незважаючи на постійно зростаючий вплив економічної системи на навколишнє природне середовище, в економічній думці остаточно ствердилося обчислюване (економіко-математичне) мислення, а людство стало на шлях, який веде до самознищення.

Загострення останнім часом таких глобальних проблем як голод, зміна клімату, зростання техногенних катастроф та природних катаклізмів, стрімке розповсюдження епідемій, інфекційних захворювань та інших загрозливих для життя людини хвороб, яке відбувається в умовах зростання суперечностей між бідними та багатими країнами, поставило на порядок денний питання про пошук людством адекватних відповідей на глобалізаційні виклики сучасності.

Означені глобалізаційні виклики є випробуванням передусім для агропродовольчої сфери, яка є цілісним природним та соціально-економічним утворенням. Це – сфера, в межах якої відбувається пристосування природного комплексу до людських потреб та його певне перетворення в процесі виробництва сільськогосподарської сировини з її подальшою переробкою та доведенням до споживача у вигляді продуктів харчування.

Навіть з позицій суто утилітарно-економічних, виконання агропродовольчою сферою її ключової функції – гарантування продовольчої безпеки та продовольчої незалежності держави не вирішує проблеми, пов’язаної з подоланням, з одного боку, цінової диспропорції на засоби виробництва для сільського господарства і сільськогосподарську сировину та встановленням витрат на виробництво продукції сільського господарства та витратами, що несуть харчова промисловість та торгівля – з іншого.

З позицій фізичної економії сільськогосподарське виробництво – це діяльність, в якій економічний ефект досягається за рахунок використання

енергії землі та сонця. Отже, забезпечення потреб населення в сільськогосподарській сировині та продовольстві можливе на засадах фізико-економічного мислення, з застосуванням ресурсо- та природоощадних технологій.

В контексті соціоекономічного підходу, агропродовольча сфера – це не тільки багатогалузевий сектор економіки, а й місце проживання майже третини населення України, не рахуючи тієї частини міського населення, яка зайнята на підприємствах харчової промисловості. Тому виконання завдання щодо гарантування продовольчої безпеки значною мірою залежатиме від створення на селі належних соціальних умов для його мешканців.

Отже, мова йде про досягнення збалансованого розвитку взаємозалежних складових агропродовольчої сфери – виробництва, навколишнього природного середовища та соціуму, що відповідає концепції сталого розвитку.

Не менш ємним є поняття безпеки агропродовольчої сфери, яка перебуває у діалектичному зв'язку зі сталим розвитком: безпека цієї сфери є умовою її сталого розвитку, а останній гарантує його безпеку.

Виходячи з цього, при розгляді сутності безпеки агропродовольчої сфери доречно вийти за межі виключно продовольчої безпеки, розглядаючи її в контексті національної безпеки, що цілком відповідає суспільному призначенню агропродовольчої сфери та стратегічному курсу української держави.

Таке розуміння безпеки агропродовольчої сфери не суперечить законодавчому визначенню національної безпеки як захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенціальних загроз національним інтересам, в числі інших, у сферах промисловості та сільського господарства, земельних та водних ресурсів, захисту екології і навколишнього природного середовища. Тобто акцентування уваги на унеможливлення зовнішніх загроз

вітчизняному товаровиробнику слід розцінювати як визнання необхідності забезпечення продовольчої незалежності країни, що є передумовою її економічної та політичної незалежності.

До загроз національним інтересам та національній безпеці законодавством України, зокрема віднесено:

– в економічній сфері – критичний стан основних виробничих фондів в АПК, нераціональна структура експорту з переважно ресурсним характером, критичний стан з продовольчого забезпечення населення;

– в екологічній сфері – значне антропогенне порушення і техногенна перевантаженість території України, необґрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів.

З огляду на це, до пріоритетних національних інтересів віднесені, в тому числі, забезпечення екологічно та техногенно безпечних умов життєдіяльності громадян і суспільства, збереження навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів, створення конкурентоспроможної соціально-орієнтованої економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення.

Досягнення сталого розвитку та безпеки агропродовольчої сфери є найактуальнішим завданням для України, враховуючи її статус як хліборобської країни. Так, за своїми запасами сільськогосподарських земель Україна належить до найбагатших країн світу. Завдяки цьому в її агропродовольчій сфері цілком можливо створити додатковий продукт для задоволення потреб в продовольстві не тільки власного населення, а й багатьох інших країн, що підтверджується оцінками ООН, за якими потенціал України в аграрному виробництві є одним з надпотужних і нереалізованих. В цьому сенсі актуальним є питання про перехід вітчизняних товаровиробників до екологічно чистого землеробства.В усякому разі такий курс проголошено, про що свідчить ініціатива Уряду про проведення в Україні у 2017 р. Саміту «Ріо+25». Таке намагання слід розцінювати як

усвідомлення українською державою своєї місії дати гідну відповідь на один з головних глобалізаційних викликів сучасності.

У зв'язку з цим, перед економічною наукою постає завдання обґрунтування оптимального обсягу вироблених та спожитих матеріальних благ шляхом зниження їх ресуроємності, здійснення модернізації сільського господарства та підприємств харчової промисловості на засадах концепції сталого розвитку.

Певну роботу в цьому сенсі проведено кафедрою економіки промисловості Одеської національної академії харчових технологій, зокрема сформовано наукову школу за напрямом «Сталий розвиток та безпека агропродовольчої сфери України». Враховуючи важливість даної теми для економічної науки та практики господарювання, кафедрою у травні місяці 2012 р. було проведено міжнародну науково-практичну віртуальну конференцію, до участі в якій були запрошені провідні вітчизняні фахівці, а також вчені з інших країн. Учасникам конференції було запропоновано надіслати результати власних наукових досліджень за наступними тематичними напрямками: світоглядні засади, теорія та методологія сталого розвитку і безпеки агропродовольчої сфери; економічна безпека агропродовольчої сфери; екологічна складова безпеки агропродовольчої сфери; соціальний аспект сталого розвитку агропродовольчої сфери та політико-управлінський аспект сталого розвитку агропродовольчої сфери.

На наше запрошення відгукнулося 73 науковця – від аспіранта до патріарха вітчизняної аграрної економічної науки, академіка НААН України Володимира Васильовича Юрчишина. Вони представляють Бєларусь, Казахстан, Молдову, Польщу, Росію, та десять міст України.

Серед авторів монографії – вчені п'яти академічних установ: Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України», «Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» НААН України, Державної установи «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», Інституту проблем ринку та економіко-

екологічних досліджень НАН України, Інституту регіональних досліджень НАН України та науково-дослідних установ інших держав (з Мінська, Алмати, Саратова, Воронежа).

Матеріали власних наукових досліджень презентували, в числі інших, 5 академіків, 31 доктор наук: економічних, технічних, філософських, географічних, медичних та геолого-мінералогічних, що представляють такі відомі навчальні заклади, як Гданський університет (Польща), «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», Національний університет біоресурсів і природокористування України, Національна академія статистики, обліку та аудиту, Національний університет «Львівська політехніка», Національна академія природоохоронного та курортного будівництва, Одеський національний економічний університет, Одеська національна академія харчових технологій та інші.

Таке широке та різноманітне за науковими школами та особистими уподобаннями представництво результатів наукових досліджень, що об’єднані в одне монографічне ціле, представляє значний науковий та практичний інтерес.

Висловлюємо вдячність рецензентам: докторам економічних наук, професорам Миколі Йосиповичу Маліку і Василю Степановичу Кравців та доктору технічних наук, професору Георгію Миколайовичу Станкевичу.

Сподіваємося, що монографія знайде свого читача й не залишить його байдужим до порушених в ній питань.

РОЗДІЛ 1
СВІТОГЛЯДНІ ЗАСАДИ, ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ І БЕЗПЕКИ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ

1.1. Виталистическое реконструирование теоретико-методологических основ устойчивого развития

Идея устойчивого развития в Украине признана официально. Так, в 1997 г. была создана Национальная комиссия устойчивого развития Украины, а также принят ряд нормативно-правовых актов, хотя концепция устойчивого розвития страны до сих пор отсутствует.

Идея гармонизации человека, природы и экономики лежала в основе создания Римского клуба в 1960-х годах. Его президент, А. Печчеи [1, с. 8, 196], указывал на то, что истинная проблема человеческого вида на данной стадии его эволюции – в неспособности идти в ногу и полностью приспособиться к тем изменениям, которые он сам внес в этот мир. В мегасистеме «Природа–Человек–Общество–Техника» человек вообразил себя безраздельным господином Земли и тут же принялся ее эксплуатировать, пренебрегая тем, что ее размеры и ресурсы исчерпаемы. Вот здесь возникает проблема огромной ответственности за новую роль арбитра, регулирующего жизнь на планете. А. Печчеи ссылается на Колумеллу: тот, кто желает посвятить себя занятиям сельским хозяйством, должен прежде всего обладать знанием дела, да и возможностью расходовать средства и желанием действовать [2, с. 144] и делает вывод, что современный человек, решившийся взяться за создание глобальной империи, опрометчиво опрокинул эту логическую последовательность, ибо он «может, но пока что не хочет, потому что не знает» [1, с 39]. Говоря о том, что все загипнотизированы сложностями экономических проблем, и что никто пока не предпринимает попыток тщательно проанализировать структурные и

философские причины этих сложностей, А. Печчеи прав. Как и в том, что пределы человеческого роста определяют причины не столько физического, сколько экологического, биологического и даже культурного характера. Он констатирует ясность того, что пределы есть, но и признается в том, что каковы они и где именно находятся – предстоит еще выяснить (изучение их только еще начинается, да и фрагментарно и бессистемно – мы даже не в состоянии оценить, как, в конце концов, скажется на человеческой экологии или психике регресс генетического богатства Природы; даже не знаем, существуют ли границы, в пределах которых мы можем чувствовать себя относительно безопасно, ждет ли нас наказание, если мы переступим порог, и каким оно будет [1, с 205, 89, 92]. Но, отмечая, что сформулировав общую теорию материи, человечество не удосужилось заняться созданием общей теории жизни, А. Печчеи во-первых, не уточняет роль Римского клуба в создании такой теории на основе соответствующей методологии, во-вторых, он как бы оправдывает бесперспективность деяний клуба в условиях отсутствия виталистических (лат. vitalis – «жизненный») представлений о предпосылках роста всех элементов устойчивого развития.

Развивая идеи Римского клуба, Дж. Форрестер, анализируя динамику мировой системы, указывает, что рост наталкивается на пределы, налагаемые природой; почва и природные ресурсы истощаются, а способность биосферы Земли разлагать загрязнения не беспредельна (проблема выбора вариантов переходов от динамического роста к состоянию равновесия) [3, с. 13, 14].

Я. Тинберген указывает, что нужно: лучше понять механизм воздействия «внешних пределов» и в этой связи – механизм взаимодействия естественных и социальных процессов; создать «систему счетов природы» для слежения за объемом «природного капитала»; привести эту систему в соответствие с социальными индикаторами качества жизни и со счетами, содержащими оценку затрат на реализацию стратегии развития [4, с. 205]. Данный подход методологически правомерен, но его необходимо еще воплотить в методики.

В своей работе [5], супруги Медоуз и Й. Рандерс признают то, что в 1972 г. их разработка не уточняла, какой именно ресурс истощится первым. По их мнению, исследование показало: человечество уже вышло за пределы самоподдержания Земли, а цели, поставленные в Рио-де-Жанейро, так и не были достигнуты. Конференция «Рио + 10» в 2002 г. принесла еще меньше пользы: вся работа была парализована дискуссиями на идеологические и экономические темы, ведущиеся в узких национальных, корпоративных, а то и просто в личных интересах. Они считают, что любая демографо-эколого-экономическая система, где есть запаздывание предупреждающих сигналов и реакций на них, пороговые значения и механизмы разрушения и которая характеризуется быстрым ростом, – неуправляема. При этом мысль о том, что у роста могут быть пределы, для многих людей просто невообразима (о пределах не говорят ни политики, ни экономисты, а в культуре укореняется представление о том, что этих пределов не существует, и прививается вера в технологии, свободный рынок и экономический рост как средство для любых проблем). Устойчивость общества они видят как способность прогнозировать и сохраняться в течение многих поколений, быть гибким, не подрывая основ своего существования. Авторы присоединяются к точке зрения Дж.С. Милля, где он определял стационарное состояние капитала и населения не как застой в человеческом бытии, а как возможность развития духовной культуры, морального и социального прогресса, условие совершенствования Искусства Жизни. Идея А. Печчеи и Д. Медоуза – «видеть» – тождественна библейской – «иди и смотри» [Откр. 6: 1].

Системотизированное видение препятствий на пути реализации идеи пределов роста представлено на рис. 1.

А так как фундаментальное отличие живого от неживого – опережающее отражение действительности, то и качественное развитие человека на основе Искусства Жизни – это ключевая предпосылка устойчивости его бытия. Иной вопрос, что это такое – качество Человека?

Э. Пестель указал, что идея «пределов роста» встретила сопротивление со стороны социологов и экономистов, которые считали, что нулевой рост не только ничего не гарантирует, но и ведет к катастрофическим последствиям для индустриального общества, а также (в еще гораздо большей степени) для бедных стран. А жаркие споры экономистов и представителей других наук по поводу «пределов роста» особого смысла не имели, т. к. они, замкнувшись на доводах «за» и «против» недифференцированного роста ВНП, отвлекали внимание от поисков решений реальных проблем, а глобальная агрегированная модель, на которой авторы «пределов роста» строили свои выводы, не была рассчитана на описание конкретных проблем [6, с. 175, 8].

Рис. 1. Выявленные Римским клубом препятствия на пути реализации предложенной им идеи пределов роста

То есть, все главные трудности, с которой столкнулась сама идея «пределов роста», были обусловлены тем, что она разрабатывалась, преимущественно, инженерами и математиками, которые не сумели адаптировать свои модели к требованиям как ведущих экономистов и социологов, так и промышленников и политиков.

Н. Моисеев указывал: чтобы справиться с инженерной задачей, надо отчетливо понимать ее содержание – самому сделаться инженером. Но, в части сложной экономической задачи, он признался: мы так и не поняли, что такое «оптимальный план». Стало очевидно, что в век НТР опасен любой технократизм, потому естественнонаучные и общественные исследования следует интегрировать [7, с. 6, 60, 81, 137]. Однако выходит, что математик как бы не желает сделаться экономистом, а экономист как бы не может стать математиком. Революционная ситуация в рядах научных «верхов» и «низов».

Феномен поляризации культуры (на физиков и лириков) ярко описал Ч. Сноу, который видит в нем потери для всего общества: их разделяет стена непонимания, придающего привкус ненаучности «традиционной» культуре, и часто эта ненаучность едва ли не переходит на грань антинаучности [8, с. 204]. П. Бурдье писал: можно заставить сосуществовать под именем социологов людей, занимающихся статанализом, или разрабатывающих математические модели, или описывающих конкретные ситуации. Но эти виды компетенции редко соединяются в одном лице. И значительная часть работ, называемых «теоретическими» или «методологическими» – идеология, подтверждающая частичную форму научной компетенции. Хотя трудности социальных наук обусловлены и тем, что они начали свой путь гораздо позже других, в силу чего они могут использовать сознательно или бессознательно модель более продвинутых наук, чтобы имитировать свою научность. И экономика часто – жертва абсолютно неосмысленного использования математических моделей (эпидемия, как говорят философы школы Кембриджа, morbus mathematicus, производит опустошение, выходя

далеко за пределы экономики; случается, что, играя в математическую компетенцию, они производят впечатление лиц, безнадежно ищущих конкретный объект, к которому можно применить ту или иную формальную модель – переход от модели реальности к реальности модели) [9]. Ж. Бодрийяр утверждает, что серийная вещь застряла на полпути между реальностью и идеалом (ориентация на опережающую ее модель), так как сегодня правит принцип симуляции вместо принципа реальности (целевые установки исчезли, нас порождают модели), правит катастрофическая, а не диалектическая стратегия, так как приходится доводить все до предела, где все наличное само собой обращается в свою противоположность и рушится [10, с. 15, 44, 47].

Возможно, упомянутые попытки Римского клуба построить идеальную модель пределов роста на основе математических моделей изначально были нереалистичными? Ведь Дж. Кейнс указывал: деловые люди ведут игру, где переплелись ловкость и удача, а средние результаты неизвестны участникам и где на долю одного лишь холодного расчета пришлось бы не так уж много (слишком большая доля «математической экономии» – простая мешанина, столь же неточная, как и исходные допущения, на которых она основывается – лабиринт претенциозных и бесполезных символов) [11, с. 143, 277]. Да и А. Маршалл делает вывод о том, Меккой экономиста является экономическая биология, а не экономическая механика [12, с. 11]. Иначе говоря, как Дж. Кейнс, так и А. Маршалл, в значительно большей мере ориентировались на принципы виталистической ориентации осмысления экономики, а не механистической.

С точки зрения П. де Шардена, человек, как центр перспективы и ключ универсума (центр конструирования универсума) – тот феномен, к которому следует в конечном итоге сводить всю науку. При этом человек не может полностью видеть ни себя вне человечества, ни человечество – вне жизни, ни жизнь – вне универсума: геогенез переходит в биогенез (психогенез) и в ноогенез (о возможной величине «ноосферной» мощности мы еще не имеем

никакого понятия) [13, с. 3, 172]. Здесь очевидно развитие идей В. Вернадского, в которых он указывал на отсутствие социальной физики/механики: в научном движении наряду с развитием математики и естествознания – колоссальное развитие наук исторических. Их существование, далекое от математических умозрений или механических моделей, делает попытки внести эти модели или обобщения в область социологии маловероятными, и сейчас в пределах естествознания область, стоящая за границами математики и механических моделей, никак не уменьшается вековым ходом научного знания, но скорее увеличивается. Идет работа Сизифа, где природа оказывается более сложной, чем разнообразие – бесконечное – символов и моделей, созданных нашим сознанием [14, с. 11, 16]. В. Вернадский видел «человека» как функцию биосферы в определенном пространстве-времени: он не есть случайное, независимое от окружающего – биосферы … ноосферы – свободно действующее природное явление. Что же касается роли науки в становлении ноосферы, то здесь он указывает, что только в истории научного знания существование прогресса в ходе времени является доказанным. Хотя реально существующее научное построение не есть логически стройная, во всех основах своих сознательно определяемая разумом система знания: она полна непрерывных изменений, исправлений и противоречий, подвижна чрезвычайно, как жизнь, сложна в содержании, и есть динамическое неустойчивое равновесие. При этом сама наука не является и логическим построением, ищущим истину аппаратом: познать научную истину нельзя логикой, а можно лишь жизнью. Кроме того, в наше время наука столкнулась с пределами своей современной методики: вопросы философские и научные слились, как это было в эпоху эллинской науки [15, с. 48]. Но В. Вернадский подчеркивает, что все положения биологов – и виталистические, и материалистические – никак не вытекали из научных фактов, они созданы философскими и религиозными представлениями [16, с. 435, 446].

Н. Бердяев указывал на то, что техника для ученого, делающего научные открытия, и для инженера, делающего изобретения, может стать главным содержанием и целью жизни (техника, как познание и изобретение, получает духовный смысл и относится к жизни духа). Но подмена самих целей жизни техническими средствами может означать умаление и угасание духа, и так это и происходит. Одно из определений человека – homo faber – существо, изготовляющее орудие, свидетельствует о подмене целей жизни средствами жизни. Человек изобрел инженерное искусство для целей, лежащих за его пределами. Бесспорно, и экономика есть необходимое условие жизни, без ее базиса невозможна умственная и духовная жизнь человека, как и идеология. Однако цель и смысл человеческой жизни лежат совсем не в этом базисе [17, с. 34].

П. Кропоткин утверждал: мы можем читать книгу природы, понимая под этим развитие органической жизни и человечества, не прибегая ни к творцу, ни к мистической «жизненной силе», ни к бессмертной душе и, так как механические явления достаточны для объяснения всей природы и жизни органической, умственной и общественной [18, с. 131]. Потому анархия основана на механическом понимании явлений всей природы, в том числе жизни человеческих обществ, а ее метод – метод естественных наук, ее цель – синтетическая философия. Приложение метода естественных наук к экономическим фактам позволяет доказать, что так называемые «законы» буржуазных общественных наук – включая и политическую экономию – это лишь простые утверждения или же предположения, которые никогда и не проверялись на практике [19, с. 3].

Но психологи не согласны с механистическим принципом организации развития общества. З. Фрейд считал, что только та теория, которая кроме топического и динамического момента учитывает также и экономический, является самой совершенной, какую только мы можем себе представить в настоящее время, и заслуживает названия метапсихологической [20, с.713]. К. Юнг подчеркивает, что все психическое двулико, где один лик смотрит

вперед, другой – назад (оно амбивалентно и символично, как и вся реальная жизнь: благородное, сильно выросшее дерево не отрекается от своих темных корней, потому что оно растет не только вверх, но и вниз), Кроме того, К. Юнг приводит непостижимую для нашей логики парадигму древних алхимиков: сколько этического (то есть психологического), столько же и физического [21, с.78, 132, 254]. А. Маслоу утверждает, что личные и социальные интересы в условиях именно здорового общества носят синергетический характер, а не антагонистический. К критериям же идентификации нездорового общества он относит центрирование общества на средствах (чрезмерное его внимание к технике), в результате которого: командные позиции в науке занимают техники-лаборанты, не «разрешители проблем» и «постановщики вопросов»; завышаются количественные оценки (самоцель); появляется склонность подгонять задачи под имеющиеся техники, а не наоборот; возникает такая иерархия наук, в которой физика совершенно неоправданно считается более «научной», чем биология, биология превосходит по «научности» психологию, а психология, соответственно, социологию. Потому без трансцендентального и надличностного мы попадаем во власть злобы, насилия и нигилизма или же «безнадеги» и апатии (нам нужно нечто «большее, чем мы сами», чтобы мы могли преклоняться перед ним и служить ему также в новом, естественном, эмпирическом) [22, с. 243; 23, с. 5]. Таким образом, проблема гармонизации элементов устойчивого развития общества в значительной степени обусловлена именно психологическими факторами, которые должны сосредоточить его внимание на человеке как цели (преодоление творческих барьеров), а не на человеке-средстве, что как раз и знаменует наступление доминирования механицизма.

К. Маркс упоминал об отчуждении человека от универсальности его бытия (человек умеет производить по меркам любого вида; но, чтобы превратить слабого человека в машину, она приноравливается к слабости человека). Капитал комбинирует массовый труд с мастерством так, что

массовый труд утрачивает свою физическую мощь, а мастерство существует не в рабочем, а в машине.

Виталистичикая основа развития человека и природы представлена на рис. 2.

Рис. 2. Сосредоточение теоретической мысли на жизненной (виталистической) основе развития человека и природы

Понимание капитала лишь с его вещественной стороны при полном отвлечении от экономической формы, превращающей орудие производства в капитал, впутывает экономистов во всевозможные затруднения, так как законы капитала выступают как господствующие над ним жизненные тенденции, к которым относятся: живая рабочая сила; деньги (как общественная связь, не терпящая над собой никакой другой общественной связи); машина (и система машин) как природный материал, превращенный в органы человеческой воли, властвующей над природой, или человеческой деятельности в природе, как созданные человеческой рукой органы человеческого мозга, овеществленная сила знания, показатель степени

подчинения жизненного процесса контролю всеобщего интеллекта, а производительные силы созданы не только в форме знания, но и как непосредственные органы жизненного процесса [24, с. 94, 130; 25, с. 167; 26, с. 215].

Итак, К. Маркс считает, что природа есть неорганическое тело человека, который живет природой; что этим природа неразрывно связана с самой собой, ибо человек – часть природы, Но если это так, а промышленность – действительное историческое отношение природы, то есть естествознания к человеку, то каким же образом часть сможет властвовать над ее целым? Ведь решить теоретические противоположности можно только практическим путем, и поэтому их разрешение – это действительная жизненная задача, которую философия не могла разрешить именно потому, что она видела в ней только теоретическую задачу. Естественные науки накопили непрерывно растущий материал, а философия для них осталась столь же чуждой, как и они – философии. Однако история является действительной частью истории природы, становления природы человеком. И впоследствии естествознание включит в себя науку о человеке в такой же мере, в какой наука о человеке включит в себя естествознание: это будет одна наука, так как человек есть предмет естествознания, так же как и природа есть предмет науки о человеке (общественная действительность природы и человеческое естествознание, или естественная наука о человеке, это – тождественные выражения) [24, с. 92–124].

Если исходить из представлений Г. Дриша о витализме [27], то К.Маркс выглядит не столько материалистом, сколько виталистом. И это при том, что когнитивная среда, в которой творил К.Маркс, была практически наполнена философией естественников-механицистов. П.Гольбах говорил, что человек – физическое существо, и все заблуждения людей – заблуждения в области физики [28, с. 667–668]. Ж. Ламетри воспринимал человека как «человека-машину»: человек – настолько сложная машина, что совершенно невозможно составить себе о ней яркое представление, а затем дать точное

определение (только лишь пытаясь найти душу как бы внутри органов тела, можно открыть самую природу человека, или достигнуть в этой области максимальной степени вероятности) [28, с. 610–611]. Р. Декарт видел в человеческом теле машину, которая, по его мнению, будучи сделана руками бога, несравненно лучше устроена и способна к более удивительным движениям, чем машины, изобретенные людьми [29, с.282].

Как видим, механицизм в науке достаточно силен. Этому, безусловно, содействует очарованность людей техническими достижениями. Но борьба Пифагора и Аристотеля продолжается. Пифагор стоял на позиции: так как символ – соединение и совпадение частей единого, то через него происходит единение миров; все сопричастно числу; математические предметы и их начала – причины всего сущего [30, с. 113]. Однако для Аристотеля математические предметы не могут существовать отдельно от чувственно воспринимаемых вещей. И нельзя одновременно исходить из математики и из рассуждений относительно общего [31, с.323, 343]. Для него важнейшие виды прекрасного – слаженность, соразмерность и определенность, что больше всего именно математика и выявляет. Но он подчеркивает, что от природы не свойственно смешиваться чему попало с чем попало, и качества и количества – это суть множество, сущность же означает, что в смеси имеется такое-то количество одного вещества против такого-то количества другого; но это уже не число, а соотношение смеси телесных чисел [31, с.327, 84, 356, 364]. И в этой связи он определяет гармонию: сочетание величин со свойственным им движением и положением, когда они больше не могут принять в себя ничего однородного; соотношение частей, составляющих смесь [32, с.384]. Ведь мы познаем вещи лишь постольку, поскольку у них имеется что-то единое и тождественное; составное целое есть материя и форма; нет одних и тех же элементов для всего; во всем, что, составляет единое целое (систему), сказывается начало властвующее и подчиненное (общий закон природы); то, из чего состоит единство, включает различие по качеству [31, с.109, 110, 304; 33, с. 382, 405].

Продолжая дискуссию между Пифагором и Аристотелем уже в XX ст., М. Хайдеггер отмечал, что сегодняшний человек также спасается бегством от мышления (уход к вычисляющему мышлению от осмысляющего мышления, которое должно уметь ждать, как ждет крестьянин, взойдет ли семя, даст ли урожай) [34, с.103–104]. При этом осмысление есть мужество ставить под вопрос истину собственных предпосылок и пространство собственных целей, несмотря на то, что машинная техника – видоизменение практики требующей применения математического естествознания, т. е. вычисляющего мышления [35, с.41]. И в этой связи М. Хайдеггер указывает, что мыслящее вступление в сущностный исток тождества требует прыжка, а ему нужно свое время, время мышления, которое – иное, нежели время исчисления, сегодня отовсюду расшатывающего и разрывающего нашу мысль (умная машина в наши дни за секунду вычисляет тысячи отношений, но они, вопреки своей технической пользе, лишены сущности). Потому он и предлагает сделать шаг назад из метафизики в сущность метафизики, как шаг из технологического описания эпохи в сущность техники, которую и предстоит продумать [36, с.27–28, 38].

Совершенно очевидно, что М. Хайдеггер призывает нас к преодолению барьера узкой дисциплинарности, к поиску наиболее приемлемых форматов реализации универсальности Человека – органической части Природы, как это предлагал К. Маркс (а это тождественно междисциплинарности). Сегодня вопрос реконструирования теоретико-методологических основ устойчивого развития на основе витализма – это не поворот к мистике и не объявление войны механицизму. Это вопрос преодоления тоталитаризма одномерности бытия, о которой пишет Г. Маркузе: культура, политика и экономика при посредстве технологии сливаются в вездесущую систему, поглощающую или отторгающую все альтернативы (технологическая рациональность стала уже политической рациональностью): аппарат налагает свои экономические и политические требования как на рабочее, так и на свободное время, как на материальную, так и на интеллектуальную культуру («тоталитарное» здесь

означает экономико-техническое координирование, осуществляемое за счет манипуляции потребностями посредством имущественных прав: создаются препятствия для появления действенной оппозиции внутри целого, исчезают оппозиционные и трансцендентные элементы «высокой культуры»).

Представление о методологических основах устойчивого развития подано на рис. 3.

Рис. 3. Методологические предпосылки гармонизации совокупности элементов устойчивого развития

Причем ликвидация двухмерной культуры происходит не посредством отрицания и отбрасывания «культурных ценностей», а путем их полного встраивания в утвердившийся порядок и массового воспроизводства и

демонстрации [37, с. 6, 32]. Но это предполагает встраивание туда механицизма вместе с витализмом.

Современный мир все еще находится в тисках одномерности. Вспомним кредо В. Ленина: «середины нет; о середине мечтают попусту барчата, интеллигентики, господчики, плохо учившиеся по плохим книжкам. Нигде в мире середины нет и быть не может. … Кто не научился этому из истории всего XIX века, тот – безнадежный идиот» [38, с.158]. Хотя его оппонент – П. Сорокин – писал, что господствующим типом возникающего общества и культуры, вероятно, будет не капиталистический и не коммунистический, а тип специфический, который мы можем обозначить как интегральный (промежуточный) между первым и вторым, объединивший большинство позитивных ценностей, но и свободный от серьезных дефектов каждого типа [39, с.15]. Кто из них прав? Аристотель – за П. Сорокина: лучшим является государственный строй, соединяющий многие их виды [33, с.418].

Г. Гегель рассматривал дух как волю, которая есть интеллект, а труд – как абстрактное в своем движении, где всеобщий труд есть разделение труда, экономия; его сила состоит в абстракции, где труд становится совершенно механическим. Ему нужно движение во внешней природе (чистое движение – отношение абстрактных форм пространства и времени – машина). Наиболее абстрактный труд охватывает все более широкую сферу [40, с.322, 324, 325–327, 344]. Система, по его мнению, – взаимосвязь сторон, обусловленность отношений между целым и частями. Всякое понятие содержит моменты единичности, особенности и всеобщности, где обособления всеобщности координированы друг с другом (подчиненное субординировано тому, чему оно подчинено), а идея – это соединение субъективного и объективного (существуют три идеи: жизни; познания и блага; знания или самой истины). И целое науки делится на: – логику; – науку о природе; – науку о духе. Здесь Г. Гегель приводит слова Духа природы: живите во мне, со мной! Я с вами и не могу стать для вас яснее, чем я есть! Цветение и увядание, успех и

разрушение связаны друг с другом. Дружба со мной скрывает от вас следующее звено цепи. Я дал в подруги моим любимым детям иллюзию. Моя награда – это ваше счастье. Источник его потоком течет в ваших сердцах. Ищите его только там! Бегите от безумия тех, кто ищет его вне меня! [41, с.94, 103, 104, 117, 124, 143, 144, 149, 546]. Очевидно, философия Г. Гегеля направлена на гармонию витализма и механицизма в развитии человечества.

И. Кант указывал, что математическое тело – это есть вещь, совершенно отличная от естественного тела [42, с.79]. Мироздание устроено системно, просто и не превосходит силы природы; наличие разных видов элементов больше всего способствует упорядочению природы, выходу ее из состояния хаоса [43, с.136, 140, 156]. Человек – управитель природы, а не ее господин, и должен сообразовываться с ее принуждением [44, с. 218]. Метафизика в своих основных чертах заложена в нас природой [45, с. 177], и она знает границы человеческого разума и наследственный его порок – разум не может a priori выдумать какие-либо первоначальные силы, а в состоянии только сводить к возможно меньшему числу те силы, о которых его учит опыт, и искать их первоначальную силу [46, с. 93]. Исследуют природу обычно либо чисто теоретически, либо телеологически (сравнивают понятие продукта природы по тому, каков он есть, с тем, чем он должен быть) [46, с. 67; 47, с. 146]. Органический продукт природы – такой, где все есть цель и средство [48, с. 401]. А так как природные задатки живых существ предназначены для совершенного и целесообразного развития, то и историю человеческого рода можно рассматривать как выполнение тайного плана природы – осуществить совершенное государственное устройство – состояние, в котором она может полностью развить все задатки, вложенные в человечество [49, с. 8, 9, 19]. Следовательно, И. Кант разделяет механицизм и витализм, стоя на позиции ноогенеза, который канализирует направление развития человеческого рода.

Идея ноогенеза имеет древние корни. Гераклит утверждал, что космос – вечно живой огонь, мерами загорающийся и мерами потухающий [50]. Для

Анаксагора космос – ум [31]. Для Платона – это живое существо, наделенное душой и умом, которое объемлет все остальное живое по особям и родам как свои части [51, с. 471]. Для Аристотеля – это нус (мировой ум): наука и нус всегда истинны, а так как только нус может быть истиннее, чем наука, то он будет иметь своим предметом начала: наука не может быть началом науки [52, с. 312, 334]. Природой (или естеством) он называет возникновение того, что растет; первооснову растущего, из которой оно растет; первая материя и форма, или сущность – цель возникновения [31, с. 149, 150]. Он выделяет три рода умозрительных наук: о природе, математику и о божественном (выше и ниже науки ставятся в зависимости от ценности познаваемых ими предметов) [31, с. 285–286]. Для него деятельность ума – жизнь. Но в мировом целом все упорядочено определенным образом и для одной цели, но не одинаково: всякому необходимо занять свое особое место, и точно так же есть и другое, в чем участвуют также и все для блага целого [31, с. 310, 316–317]. Об этом писал и Платон: жизнь любого человека от природы заключена в эти пределы, и надо обратить внимание, какой именно жизни мы ждем согласно природе; все, что возникло, возникает ради всего в целом, именно с тем чтобы осуществилось присущее жизни целого блаженное бытие, которое возникает не ради тебя, а ты – ради него [53, с. 207, 401]. Следовательно, системное исследование устойчивого развития любого объекта имеет смысл в том случае, когда он определен как некая «смесь», идея которой будет угадана, и которая причастна мере и соразмерности [54, с. 79, 82, 83]. Причем части такого целого обладают уже пределом как друг по отношению к другу, так и по отношению к целому (системе), но и целое обладает пределом по отношению к частям [55, с. 461], и гармония не может руководить своими составными частями, а наоборот, она должна следовать за ними [56, с. 61].

Приведенный выше анализ дает основание утверждать, что:

– получившая в последние десятилетия идеология устойчивого развития, явившаяся продолжением идей Римского клуба, не обрела своих

теоретико-методологический оснований, что блокирует ее практическую реализацию;

– идеи Римского клуба сыграли положительную роль в привлечении внимания мирового сообщества к проблеме гармонизации человека, природы и экономики; но пропаганда этих идей, которые формально были антиподом механицизма, по сути, свелась к попыткам «механицистов» (представителей естественных наук) утвердить свое право возглавлять новый виток развития человечества, сведя роль гуманитариев лишь к обслуживанию их проектов;

– экономические, социальные, психологических и т. п. науки, занимая промежуточное место между «технарями» и чистыми «гуманитариями», по существу, стали заложниками доктрины «одномерности» («середины нет»), пассивными потребителями катастрофических стратегий, разрабатываемых в условиях дрейфа от модели реальности к иллюзорной реальности модели;

– появление ноосферной (по существу – виталистической) парадигмы актуализировало вопрос поисков теоретико-методологического объяснения прогресса как трансцендентного выхода за пределы формальной логики, т. е. в направлении поиска некой энтелехии, которая через человеческую психику обеспечит синергетичность общества – результат его когнитивного здоровья;

– в трудах К.Маркса системно обоснована ведущая роль природного и когнитивно-жизненного начал в создании человеком техники как органа его мозга в рамках законов капитала с господствующими над ним жизненными тенденциями, социально-кибернетической функции денег как общественной связи; при этом он отождествлял общественную действительность природы и человеческое естествознание, то есть рассматривал Человека и Природу как ноосферу;

– в методологическом плане, в устойчивом развитии следует выделить дифференциальный цикл, в котором должен быть осуществлен углубленный анализ всех составляющих этого развития, выделение все более мелких их элементов, а также интегральный цикл, в котором должен быть осуществлен обратный синтез «вычищенных» полно с позиции жизненности элементов.

Список использованных источников

1. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи; пер. с итал. – М. Прогресс, 1980. – 312 с.
2. Катон, Варрон, Колумелла, Плиний. О сельском хозяйстве. – М.-Л.: ОГИЗ-СЕЛЬХОЗГИЗ, 1937. – 302 с.
3. Форрестер Дж. Мировая динамика / Дж. Форрестер; пер. с англ. – М.: Наука, 1978. – 167 с.
4. Тинберген Я. Пересмотр международного порядка / Я. Тинберген; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1980. – 416 с.
5. Медоуз Д. Пределы роста. 30 лет спустя / Д. Медоуз, Й. Рандерс, Д. Медоуз; пер. с англ. – М.: ИКЦ «АКАДЕМКНИГА», 2007. – 342 с.
6. Пестель Э. За пределами роста / Э. Пестель; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1988 – 272 с.
7. Моисеев Н. Математика ставит эксперимент / Н. Моисеев. – М.: Наука, 1979. – 264 с.
8. Сноу Ч. П. Две культуры и научная революция. / Ч.П. Сноу // Портреты и размышления; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1985. – С. 195–226.
9. Бурдье П. Начала / П. Бурдье; пер. с франц. – М.: Socio-Logos, 1994. – 288 с.
10. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр; пер. с франц. – М.: Добросвет, 2000 – 387 с.
11. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж. М. Кейнс; пер. с англ. – М.: Гелиос АРВ, 1999. – 352 с.
12. Маршалл А. Принципы экономической науки / А. Маршалл; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – 839 с.
13. Шарден П. Т. Феномен человека / П. Т. Шарден; пер. с франц. – М.: Прогресс, 1965. – 182 с.
14. Вернадский В.И. Труды по всеобщей истории науки / В. И. Вернадський. – М.: Наука, 1988. – 120 с.
15. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1991. – 210 с.
16. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / В. И. Вернадский. – М.: Айрис-пресс, 2004. – 576 с.
17. Бердяев Н. Человек и машина / Н. Бердяев // Путь. – 1933 (май). – №38. – С. 3–38.
18. Кропоткин П.П. Анархия / П. П. Кропоткин. – М.: Айрис-пресс, 2002. – 576 с.
19. Кропоткин П.П. Современная наука и анархия / П. П. Кропоткин. М.: Наука, 1990. – 386 с.
20. Фрейд З. Я и Оно: Сочинения / З. Фрейд; пер. с нем. – М.: Эксмо, 2006. – 864 с.
21. Юнг К.Г. Психология и алхимия / К. Г. Юнг; пер. с нем. – М.: Рефл-бук, 2003. – 592 с.
22. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу; пер. с англ. – СПб.: Питер, 2010. – 352 с.
23. Маслоу А. На подступах к психологии бытия / А. Маслоу; пер. с англ. – М.: Рефл-бук, 1997. – 192 с
24. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 г. // К.Маркс и Ф.Энгельс. Изд.2-е, т.42. – М.: Госполитиздат, 1974. – С. 3–174.
25. Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов Ч. 1. // К.Маркс и Ф.Энгельс. Изд.2-е, т.46, Ч.I. – М.: Госполитиздат, 1968. – С. 1–317.
26. Маркс К. Экономические рукописи 1857–1859 годов. Ч. 2. // К.Маркс и Ф.Энгельс. Изд.2-е, т.46, Ч.II. – М.: Госполитиздат, 1969. – С. 1–290.
27. Дриш Г. Витализм. Его история и система; пер. с нем. // 1915, URSS 2007: конспект «Витализма» Г. Дриша – 16 с.
28. Антология мировой философии. В 4-х т. Т. 2. – М.: Мысль, 1969. – 578 с.
29. Декарт Р. Сочинения в 2 т. / Р. Декарт. – Т. 1. – М.: Мысль, 1989. – 654 с.
30. Пифагор. Золотой канон / Пифагор. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 448 с.

31. Аристотель. Метафизика. / Аристотель. Соч., Т.1. – М.: Мысль, 1976. – С. 63–368.
32. Аристотель. О душе. / Аристотель. Соч., Т.1. – М.: Мысль, 1976. – С. 369–446.
33. Аристотель. Политика. / Аристотель. Соч., Т.4. – М.: Мысль, 1983. – С. 375–644.
34. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге / М. Хайдеггер [сборник]; пер. с нем. – М.: Высшая школа, 1991. – 192 с.
35. Хайдеггер М. Время и бытие: статьи и выступления / М. Хайдеггер; пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
36. Хайдеггер М. Тождество и различие / М. Хайдеггер; пер. с нем. – М.: ИМДГК «Гносис», Изд-во «Логос», 1997. – 64 с.
37. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе; пер. с англ. – М.: АСТ, 2002. – 526 с.
38. Ленин В.И. Письмо к рабочим и крестьянам по поводу победы над Колчаком. / В.И.Ленин. Полн. собр. соч., изд. 5-е. – Т. 39. – М.: Политиздат, 1970. – С. 151–159.
39. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин; пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
40. Гегель Г. Работы разных лет: в 2-х т. / Г. Гегель. – Т. 1. – М.: Мысль, 1972. – 642 с.
41. Гегель Г. Работы разных лет: в 2-х т. / Г. Гегель. – Т. 2. – М.: Мысль, 1973. – 562 с.
42. Кант И. Мысли об истинной оценке живых сил: соч. в 6-ти т. / И. Кант. – Т. 1. – М.: Мысль, 1963. – С. 51–82.
43. Кант И. Всеобщая естественная история и теория неба: соч.в 6-ти т. / И. Кант. – Т. 1. – М.: Мысль, 1963. – С. 115–262.
44. Кант И. Наблюдения над чувством прекрасного и возвышенного: соч. в 6-ти т. / И.Кант. – Т. 2. – М.: Мысль, 1964. – С. 125–184.
45. Кант И. Пролегомены ко всякой будущей метафизике, могущей появиться как наука: соч. в 6-ти т. / И. Кант. – Т. 4, ч. 1. – М.: Мысль, 1965. – С. 67–210.
46. Кант И. О применении телеологических принципов в философии: соч. в 6-ти т. / И. Кант. – Т. 5. – М.: Мысль, 1966. – С. 65–98.
47. Кант И. Первое введение в критику способности суждения: соч. в 6-ти т. / И. Кант. – Т. 5. – М.: Мысль, 1966. – С. 99–160.
48. Кант И. Критика способности суждения: соч. в 6-ти т. / И. Кант. – Т. 5. – М.: Мысль, 1966. – С. 161–530.
49. Кант И. Идея о всеобщей истории во всемирно-гражданском плане: соч. в 6-ти т. / И. Кант. – Т. 6. – М.: Мысль, 1966. – С. 5–24.
50. Фрагменты ранних греческих философов. – Ч. 1. – М.: Наука, 1989. – 132 с.
51. Платон. Соч. в 3-х т. / Платон. – Т. 3, ч. 1. Тимей. – М.: Мысль, 1971. – С. 435–542.
52. Аристотель. Соч. / Аристотель. – Т. 2. Вторая аналитика. – М.: Мысль, 1978. – С. 117–254
53. Платон. Соч. / Платон. – Т. 3., ч. 2. Законы. – М.: Мысль, 1972. – С. 83–469.
54. Платон. Соч. / Платон. – Т. 3, ч. 1. Филеб.– М.: Мысль, 1971. – С. 9–88.
55. Платон. Соч. / Платон. – Т. 2. Парменид. – М.: Мысль, 1970. – С. 401–478.
56. Платон. Соч. / Платон. – Т. 2. Федон.– М.: Мысль, 1970. С. 11–94.

1.2. Фізико-економічне мислення як атрибут сталості господарювання

Прагнучи осягнути глибинну сутність суспільного, зокрема, технічного, прогресу, мислителі минулих епох помітили його суперечливість. Німець Й. Гердер, француз М. Кондорсе, українець Г. Сковорода та інші інтелектуали вже у ХУІІІ–ХІХ ст. бачили не лише позитивні, але й негативні для навколишнього природного середовища наслідки.

У ХХ ст. руйнуванню довкілля посприяла Перша, а особливо – Друга світова війна. Наступ на природу відбувався з боку і капіталістичного, і комуністичного світів, котрі до того ж, перебували в стані перманентного антагоністичного (не на життя, а на смерть!) поборення один одного. Домінуючою стала доктрина «війни з природою». Вона набула поширення під тиском військово-індустріального лоббі, котре після завершення Другої світової війни опинилося перед браком ринків збуту арсеналу зброї та залишків хімікатів, зокрема, ядів, отруйних газів тощо.

Під гаслами хімізації аграрної сфери, призначені для знищення живого, шкідливі речовини було вирішено з «війни проти людини» спрямувати на «війну проти природи». Це дало поштовх переорієнтації виробництва танків на виготовлення гусеничних тракторів, розвиткові сільськогосподарської авіації, бурхливому продукуванню мінеральних добрив, гербіцидів, пестицидів та інших небезпечних хімікатів, призначених ніби для сільського господарства, а насправді – продукованих з метою розгортання бізнесу в будь-який спосіб, прийнятний для збагачення. Руйнівний розмах такого наступу на довкілля дався взнаки вже за кілька десятиліть.

Наприкінці 1960-х рр. з ініціативи італійського підприємця і мецената А. Печчеї було створено Римський клуб, що сформувався як незалежна група експертів, які ставили собі за мету оцінку довгострокових наслідків існуючих проблем та перспектив розвитку людства, а також інтелектуального сприяння діяльності міжнародних організацій і національних урядів. Публікація в 1972 р. першої, найбільш знаменитої доповіді Римського клубу «Межі зростання» щодо довгострокових наслідків глобальної тенденції зростання населення планети, промислового і сільськогосподарського виробництва,

споживання природних ресурсів й забруднення довкілля мала значний суспільно-політичний резонанс і заклала основу сучасної концепції «сталого розвитку».

Питання, котрі виявилися історичними для людства, були порушені першою міжурядовою конференцією ООН з навколишнього природного середовища (Стокгольм, 1972 р.). Країни світу усвідомлено приділили увагу екологічним загрозам, а попередження цих загроз включили до державних пріоритетів. Програмна заява учасників конференції (Стокгольмська декларація) містила основоположні принципи взаємодії людини з оточуючим її природним середовищем. Та світ усвідомлено підійшов до ідеї сталого розвитку тільки через десятиліття після Стокгольмської конференції, коли її матеріали було покладено в основу роботи Міжнародної комісії з оточуючого середовища й розвитку, створеної за участю ООН.

Термін «сталий розвиток» (sustainable development) набув легітимності 1987 р. в доповіді «Наше спільне майбутнє», підготовленій цією Комісією на чолі з Х. Брудтланд. Комісія дала вживану до цього часу дефініцію сталого розвитку. За сформульованим тоді визначенням, під сталим розвитком розуміють «задоволення потреб нинішнього часу, яке не підриває здатності майбутніх поколінь задовольнити власні потреби». Тлумачення стали розцінювати як ідею нової культурної парадигми.

Згодом з’явилося більше ста найрізноманітніших визначень сталого розвитку. За рамками даного розгляду ми залишаємо дискусії про те, котрий з решти епітетів («усталений», «стійкий», навіть «збалансований» тощо) є доречнішим як ознака цього типу розвитку. Більш того: якщо ці епітети є безвідносними до проблеми неруйнівного для природи задоволення потреб сучасних та майбутніх поколінь, або не дають рішень для її розв’язання, то такі дискусії мають бути полишеними як неконструктивні.

Плідним кроком на шляху визнання ідеї сталого розвитку стала Конференція з навколишнього середовища й розвитку, котра відбулася за 20-річний період після Стокгольмської конференції. Проведена під егідою ООН

(Ріо-де-Жанейро, 1992 р.), ця Конференція відобразила еволюцію світового консенсусу з екологічних питань. Конференцією ухвалено два основоположні документи: «Декларацію Ріо з питань довкілля й розвитку», 27 принципів якої розвивали 26 принципів Стокгольмської декларації, та «Порядок денний на XXI століття» – план дій з досягнення екологічно сталого розвитку.

Рішення Ріо стали поштовхом до зростання чисельності прихильників ідеї сталого розвитку, особливо коли країни-учасниці конференції перейшли до втілення її рішень та розробки і виконання національних стратегій сталого розвитку. Підсумки перших п’яти років роботи у сфері переходу світу до сталого розвитку підвела Конференція ООН «Ріо+5» (Нью-Йорк, 1997 р.). Було відзначено важливість деяких ухвалених за цей час важливих рішень ООН.

Визнанням цих ідей через десяти років після Конференції в Ріо стало проведення Всесвітнього саміту (Конференції на вищому рівні) зі сталого розвитку в Йоганнесбурзі (2002 р.). Наголошено, що основою сталого розвитку є єдність трьох компонентів – економічного та соціального розвитку за збереження сприятливого навколишнього середовища. Причому досягти значних результатів у цьому напрямку можна, лише діючи одночасно на місцевому, національному, регіональному та глобальному рівнях.

Йоганнесбурзька зустріч на вищому рівні не запропонувала рішень, що могли б стати рецептами гарантованого переходу до справді сталого розвитку – вона лише поглибила розуміння того, що для вирішення найболючіших для людства проблем належить безперервно вживати практичні заходи.

В Україні ідеї сталого розвитку набули поширення починаючи з 1992 р., коли її національна делегація взяла участь у роботі Конференції з навколишнього середовища й розвитку в Ріо, задекларувавши прагнення перейти на шлях сталого розвитку та підписавши документи Ріо. На

конференціях «Ріо+5» та «Ріо+10» Україна підтвердила свої прагнення йти цим шляхом.

За період незалежності України ухвалено низку парламентських та урядових рішень, підпорядкованих ідеї переходу до сталого розвитку. На це спрямовані «Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки», Земельний, Лісовий та Водний кодекси України, Кодекс України про надра, Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про тваринний світ», «Про рослинний світ», «Про екологічну експертизу» та ін.

Через одинадцять років після Ріо, Урядом України затверджено «Комплексну програму реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003–2015 рр.». Вона є основою стратегічного планування переходу України до сталого розвитку та її інтегрування у європейське і світове співтовариство. Завданнями Програми є ліквідація бідності, впровадження моделей сталого виробництва і споживання, спрямованих на забезпечення життєдіяльності людини, охорона і раціональне використання природних ресурсів, оптимізація ресурсної бази економічного і соціального розвитку. Проте практичні механізми втілення вимог законодавства щодо забезпечення сталого розвитку розроблені неналежно.

Поряд із певними науковими досягненнями у цій сфері – наприклад, розробленою українськими вченими з їх ініціативи «Екологічною конституцією Землі» тощо, в Україні не ухвалено навіть найважливіших юридичних актів з досліджуваної проблеми. Відтак вона залишається однією з небагатьох країн Європи, в якій відсутні такі важливі стратегічні документи, як Національна стратегія сталого розвитку, Стратегія соціально-економічних перетворень та Національний план дій з охорони навколишнього середовища. Національна стратегія сталого розвитку України також не ухвалена.

Слід наголосити, що це відбувається всупереч об'єктивним передумовам для забезпечення сталості розвитку, якими володіє Україна. У зв'язку з цим, належить розглянути найважливіші з них – інтелектуальну та матеріальну.

Адже досліджувана проблема, що нині має назву сталого розвитку, в ширшому охопленні (як з'ясування умов продовження на Землі життя у всіх його формах і проявах), протягом більш ніж сторіччя є предметом глибоких фахових зацікавлень українських мислителів і дослідників. Так, досліджуючи понад 130 років тому роль людської праці в розподілі загальної світової енергії, український науковець, громадський і політичний діяч доктор С. Подолинський дав глибоке обґрунтування умов, за яких «підтримується людське життя на Землі» [4, с. 246].

Прагнучи осягнути могутність людства як геологічної сили, що пронизала собою всю біосферу, могутність, пов'язану «не з її матерією, але з її мозком, з її розумом і спрямованою цим розумом працею», фундатор Української академії наук, визначний мислитель і натураліст академік В.Вернадський, котрий володів унікальним прозірливим баченням майбутніх глобальних загроз, показував, що «перед людиною відкривається величезне майбутнє, якщо вона зрозуміє це й не буде використовувати свій розум і свою працю для самознищення» [2, с. 223].

Значну увагу цій проблемі приділяв сучасний український мислитель, письменник і правозахисник М. Руденко. Осмислюючи фундаментальні підвалини наукових теорій, наш сучасник доводив, що «коли ми вказуємо на недостатність якоїсь теорії, то цим не вчиняємо замаху на її життя» [4, с. 375]. Водночас мислитель чітко визначав межу, до якої певну «теорію можна вважати справедливою» [5, с. 375].

Для з'ясування такої межі належить звернутися до сформульованої мислителем дефініції світової економічної науки. Він вбачав у ній науку, «від якої залежить життя на Землі» [5, с. 394]. То ж визначальним у дефініції М. Руденка є дієслово «залежить».

Відтак межею достатності знання (певної теорії чи науки) є ставлення до ідеї продовження життя на Землі. Достатнім за таким критерієм належить вважати знання, сприятливе для втілення цієї ідеї. Знання, котре не сприяє чи перешкоджає цьому, слід розцінювати як недостатнє.

Проте, створена С. Подолинським, продовжена В. Вернадським і творчо розвинута М. Руденком наукова школа, що заслуговує загальнолюдського визнання, за більш ніж столітній період не імплементована в активний науковий обіг. Вона не стала основою висунення Україною ідей сталого розвитку, що здатні мати не лише національний, але і світовий резонанс.

До матеріальних передумов забезпечення сталості розвитку, якими володіє Україна, належить наявність унікальних природо-ресурсних, насамперед, земельних ресурсів. Вже згаданий М. Руденко, неодноразово відзначав рідкісність цього багатства нації, вказуючи на його неоціненний потенціал.

Він доводив, що те економічне знання, яким володіє Україна, дає змогу: бачити своє елітарне становище на земній кулі; розуміти, що впродовж тисячоліть цю землю було законсервовано для вирішального уроку в історії людства, який сьогодні названо глобалізацією; усвідомлювати, що земна цивілізація підходить до свого завершального екзамену; передбачати його підсумки, які значною мірою залежатимуть від того, як цей екзамен складе Україна; не повторити долю Аргентини, яка не зрозуміла власної місії на планеті і тому зазнала краху [5, с. 392].

Мислитель дав прогностичне окреслення головної мети України: до 2012 р. довести продуктивність землеробства до 100 мілн т товарного збіжжя на рік та невідкладно розгорнути спорудження зерносховищ, аби зберігати в Україні очікуваний урожай. У грандіозності цього завдання він вбачав економічну стратегію України.

Однак ці передумови та відповідні їм ідеї належно не поціновані. В Україні склалася вкрай нераціональна структура господарювання,

несприятлива для дотримання принципів сталості суспільно-господарського розвитку.

З'ясування умов набуття достатності економічним знанням, приводить до необхідності ідентифікувати той його сегмент, для якого достатність є характерною ознакою. До цього сегмента належить знання, що базується на природничих, а не зумовлених політичними інтересами, впливами (чи навіть примхами) засадах. Мислитель назвав його фізичною економією (від грець. «фізіс» – природа).

Він вказав на більш ніж чвертьтисячолітнє існування парадигми фізичної економії, започаткованої в континентальній економічній думці у формі європейської (не лише французької, але й італійської, німецької, російської, навіть британської) фізіократії. На її засадах мають осмислюватися сутність і структура загальнолюдських надбань як економічного, так й іншого знання. Найвизначніші досягнення людського генія сьогодні належить підпорядкувати ідеї продовження життя на Землі.

Здобуття статусу достатнього стає невідкладним, передусім, для теоретико-економічного знання. У цій царині, необхідні рішучі дії щодо встановлення науково обґрунтованої субординації між фізичною та політичною економією як двома визначальними гілками економічного надбання людства.

Теоретико-економічне знання стане достатнім, коли політична економія перестане домінувати над фізичною. Завдяки фізичній економії це даватиме змогу не лише оновлювати основоположні закони і категорії економічної науки, але й вибудовувати принципово нові (фізико-економічні) теорії. Так, виходячи з обґрунтованих акад. В. Вернадським учень, мають бути створеними фундаментальні фізико-економічні теорії біо-, гео- і техно- та ноосфери. На основі висунутих М. Руденком ідей належить обґрунтовувати економічні категорії абсолютних та відносних благ, абсолютного і відносного багатства та збагачення, абсолютного й відносного капіталу, абсолютної та відносної додаткової вартості тощо.

Унаслідок переосмислення, на основі фізичної економії має набувати достатності історико-економічне знання. У царині історії економічної думки потребують донесення до людства світові надбання фізичної економії, майже невідомі навіть фаховому загалу. Необхідно видати їх обсягом 25–30 томів, об'єднавши в умовні блоки, якими є «Аннали європейської фізіократії», «Спадщина української наукової школи фізичної економії», «Антологія сучасної світової фізико-економічної думки». Видання спроможне стати викликом сучасному інтелектуальному світові.

Видавничий проект є необхідним для розв'язання тривалої і далеко не риторичної суперечності між фізіократизмом і технократизмом, яка триває з часів Ф. Кене. Той першим порушив проблему безплідності промисловості як суспільно-господарського класу. У цьому контексті, надзвичайно важливим є звернення до спадщини М. Руденка, котрий науково обґрунтував умови запобігання позитивізму, в якому звинувачують його попередників.

Український дослідник розв'язав цю проблему, показавши, що фізіократи поплатилися нерозумінням і забуттям нащадками через те, що цуралися тієї частини політичної економії, яку розробляв А. Сміт [5, с. 387]. І якщо самоізоляція фізіократизму загрожує йому забуттям, то ізоляція технократизму від фізіократизму таїть у собі небезпеку самознищення людства: не тільки внаслідок загрози чергової глобальної війни, скільки внаслідок небезпеки нищення джерел життєдайних благ і навколишнього природного середовища загалом. Це вказує на об'єктивну необхідність симбіозу фізичної та політичної економії, в якому друга не домінуватиме над першою, а випливатиме з неї, підпорядковуючись їй та доповнюючи її.

Глибоко фундаментальними здатні стати основоположні засади економічної історії, що можуть бути відкритими, осмисленими та імплементованими в науку та суспільно-господарську практику виключно завдяки фізичній економії. Кожен із подвижників її української наукової школи свого часу дав масштабне окреслення світоглядних та природничих

передумов, що впродовж тривалого часу визначали (і надалі визначатимуть) характер та тенденції неруйнівного освоєння природи людиною.

Так, С. Подолинський був одним із перших, хто дав структурну будову об'єкта цього освоєння, поділивши буття на сфери живого, неживого й розумного. Адекватно усвідомлюючи фундаментальний внесок свого попередника у творення принципово нової парадигми у світовій економічній науці, В. Вернадський зазначав, що «стислі, проте цілком виразні свідчення, думки і факти щодо енергетичної відмінності живого від мертвого … в працях засновників термодинаміки Р. Майєра, В. Томсона (лорда Кельвіна), Г. Гельмгольця … не зрозуміли і не оцінили. Вже пізніше і самостійно С. Подолинський усвідомив глибоке значення цих ідей і намагався застосувати їх до вивчення економічних явищ» [1, с. 218].

Сам В. Вернадський дав грандіозний за часовим охопленням тренд (що нараховує кілька мільярдів років) розвитку живого, його «цефалізації» (чи, висловлюючись сучасною термінологією, інтелектуалізації), та перетворення живого в неживе. Зобразивши за В. Вернадським цей тренд графічно, можна дослідити наближену до нас у часі хронологію розвитку живого, неживого й розумного, вельми цінну для поглибленого дослідження на засадах фізичної економії їх несуперечливої взаємодії. Таке дослідження обіцяє бути особливо плідним для фізико-економічного розкриття сутності ноосфери, переходу сучасного В. Вернадському людства до якої присвячено останню прижиттєву публікацію мислителя, що стала його заповітом [2].

З погляду забезпечення сталості розвитку дуже важливою є сформульована М. Руденком ідея побудови енергетичної моделі нашої цивілізації [5, с. 382]. Мислитель не встиг вибудувати її, виклавши лише низку положень, що окреслюють енергетичний каркас цивілізації. Такими передумовами є формула енергії прогресу у кількох варіантах, висловлені М. Руденком окремі положення, що стосуються структури моделі, зокрема, акцентування уваги на нижній (біосфера) та верхній (цивілізація) частинах [5, с. 281], обґрунтовані адекватні цим частинам фізичної і соціальної моделей

походження додаткової вартості [5, с. 292], а відтак і відповідні їм фізіологічні та соціальні константи [5, с. 238], на яких ґрунтується структура енергетичної моделі.

Побудова моделі вимагає нового ретроспективного бачення господарювання, підвалини якого заховані у глибині тисячоліть. Визначальні для розвитку людства джерела біологічної енергії зумовлюють фізико-економічну типологію цивілізацій: це цивілізації, біоенергетичною основою яких є марикультури, цивілізації, біоенергетичною основою яких є трав'яні культури, цивілізації, біоенергетичною основою яких є зернові культури.

Кожному типу цивілізаційного розвитку відповідає певний архетип суспільно-господарських інститутів, які виникають та еволюціонують у лоні кожної із цивілізацій. Фізична економія відкриває, зокрема, бачення п'яти архетипів, що формують каркас цивілізації, заснованої на енергетиці зернових культур. Цими типами є: зернова нива та тваринницька ферма, майстерня (столярня, кузня, слюсарня), вітряк, тартак, водяний млин, кочегарка, парова машина, сільська управа, церква, школа.

Історико-економічний аналіз цих архетипів свідчить, що вони існують упродовж багатьох століть і тисячоліть, модифікуючи форму, але не змінюючи своєї суті. Їх фізико-економічне осягнення дає змогу прогнозувати розвиток цих архетипів, передбачаючи неруйнівну для довкілля їх модифікацію.

Потенціал достатності, яким володіє фізична економія, також дозволяє, спираючись на її засади, приводити у відповідність вимогам сталого розвитку і прикладну економічну науку. Одним із наслідків такого приведення має стати творення прикладної економіки живого, прикладної економіки неживого та прикладної економіки розумного. Вони мають випливати з фундаментальних фізико-економічних теорій біо-, гео- і техно- та ноосфери, на необхідність творення яких вказано вище.

Компаративне дослідження кожної зі сфер відкриває істотні відмінності між живим, неживим та розумним. Так, властивості

антиентропійності притаманні сферам живого й розумного і лише почасти – сфері неживого, освоєння якого загалом є ентропійним.

Як показано вище, індустріальне освоєння природи людиною має надзвичайно неоднозначний вплив на живе, неживе й розумне. Це спричиняє невідкладність забезпечення керованості як кожної зі сфер, так і їх взаємодією, яка має тенденцію до ускладнення.

Відтак зростає потреба перегляду теорії і практики управління економікою. Воно відповідатиме вимогам достатності завдяки поєднанню надбань фізичної економії, насамперед спадщини фундаторів її української наукової школи, з доробком подвижників кібернетики, чого досі не зроблено.

Насамперед належить поєднати ідеї доктора С. Подолинського з доробком професора Б. Трентовського, розвідка якого «Відношення філософії до кібернетики як мистецтва управління народом» 1843 р. була видана в Познані польською мовою [3, с. 15].

Вельми плідним може виявитися симбіоз надбань акад. В. Вернадського та Н. Вінера. Адже «Кібернетика, або управління та зв'язок у тварині і машині» (нині належить додати: й людині!) останнього є цілком відповідною тій структурі Буття, умовно поділеного на живе, неживе й розумне, якої дотримувався творець учень про гео-, біо- та ноосферу.

Цей симбіоз має бути продовженим органічним єднанням надбань наших видатних сучасників – вже цитованого М. Руденка та В. Глушкова, керівника авторського колективу першої в світі «Енциклопедії кібернетики», що видана українською мовою. Поєднання їх ідей, які не знаходили застосування чи навіть переслідувались у колишньому СРСР, чекає втілення протягом кількох десятиліть.

Інтелектуальна спадщина М. Руденка, котрий був як економістом, спроможним творити новітні парадигми економічного знання, так і рідкісним філософом та космологом, містить ґрунтовні з погляду сталого розвитку ідеї.

Так, осмислюючи ресурсний потенціал входження людства у XXI ст., М. Руденко понад чверть століття тому писав: «... ми знищуємо те, що

меншою мірою належить нам, а незмірно більшою – нашим нащадкам» [5, с. 290]. Це твердження українського мислителя є тим економіко-філософським баченням майбутнього, яке доречно вважати його моделлю сталого розвитку. Модель містить низку положень, визначальних для загальнолюдського виживання. Вони заслуговують наукового аналізу з погляду подальшого поширення та використання в Україні і за її межами.

Перше. Модель дозволяє трактувати сталий розвиток як систему, складники якої з'ясовуються завдяки відповідям на питання «що?», «хто?» і «як?». Цими найважливішими складниками, своєрідними компонентами несучої конструкції сталого розвитку як системи, є пов'язані між собою об'єкт, суб'єкт та взаємодія, що існує між ними, уособлюючи глибинну сутність вказаного взаємозв'язку.

Друге. Ця система є динамічною: з плином часу її складники зазнають дедалі суттєвіших і все швидших змін. Таких змін зазнає передусім суб'єкт: сьогодні ми, а в майбутньому – нащадки як наше продовження. Під впливом суб'єкта істотно змінюється об'єкт – те, що належить і сучасним, і наступним поколінням. Це зумовлює діалектичну зміну взаємодії суб'єкта з об'єктом: до позитивних тенденцій взаємодії додаються негативні.

Третє. Теперішня динаміка складників досліджуваної системи та взаємодії між ними стає потенційно (хоча й не обов'язково) деструктивною. Руйнівний характер змін спричиняється так званим «ефектом ножиць», де, з одного боку, тенденції до скорочення набуває освоюване людьми довкілля (ефект «шагреневої шкіри»). З іншого боку, тенденцію до збільшення має чисельність населення планети (ефект мальтузіанських передбачень). Як результат, це зумовлює істотне посилення антропогенного та техногенного тиску на довкілля. Одним із найважливіших положень досліджуваної моделі є застереження щодо реальної загрози знищення того, що належить сучасним і наступним поколінням.

Четверте. Модель у викладеній інтерпретації окреслює сприятливі для виживання й розвитку нащадків принципи відносин між поколіннями. Вона

визначає міру належності благ певним поколінням. Вказуючи на «те, що меншою мірою належить нам, а незмірно більшою – нашим нащадкам», модель встановлює пріоритет інтересів майбутніх поколінь.

П'яте. Україна і світове співтовариство володіють потенційними (як теоретичними, так і прикладними) можливостями запобігання руйнівним тенденціям. Це дозволяє змінити на краще взаємодію суб'єкта з об'єктом. Замість загрозливого знищення благ, які належать нам і нащадкам, можливими і необхідними стають активні дії з нарощування чи хоч би збереження того, що має належати і прийдешнім поколінням.

Ці положення спроможні бути квінтесенцією національної стратегії сталого розвитку. Вони визначають теоретичні засади окреслення шляхів виживання й розвитку майбутніх поколінь.

Онтологічну суть основоположної праці М. Руденка під назвою «Енергія прогресу» розкривають уміщені в ній варіанти формули енергії прогресу. Вони є константами, що являють собою економіко-філософський «ключ» до осягнення сутності та господарського устрою суспільств.

Визначальною у формулі є взаємодія держави й Логосу (так іменує М. Руденко сферу суспільства, котра об'єднує науку, літературу, журналістику, всі види мистецтв). Характер цієї взаємодії зумовлює керованість (чи навпаки некерованість) влади розумом та захищеність (незахищеність) розуму владою. Некерованість влади розумом та незахищеність розуму владою робить владу нерозумною і підштовхує до безумства, що спричиняє суспільні збурення і катаклізми, внаслідок яких, як правило, гине і влада, що їх спричинила.

З позицій сталості урядування, особливо значущим є варіант формули, за допомогою якого мислитель описував майбутнє людства. Це своєрідний алгоритм загальнолюдського безсмертя. Дослідження структури цього алгоритму зумовлює питання про те, чому в його складі відсутні держава й Логос, наявні в попередніх варіантах формули? За М. Руденком, це можна пояснити тим, що в майбутньому (не такому вже й віддаленому, як зазначав

сам мислитель), суспільства й людство загалом (а не лише влада чи держава) мають бути керованими вже не просто Логосом, а знанням, котре є достатнім у сенсі його сприяння продовженню життя на Землі.

Неупереджений аналіз цього варіанта формули енергії прогресу М. Руденка свідчить, що український мислитель не лише випередив, але і якісно перевершив ідеї так званого Лісабонського процесу, на кілька десятиліть вперед прокресливши шанси Європи стати першим континентом світу, керованим достатнім знанням.

Описані засади фізико-економічного мислення є лише передумовою сталості господарювання. Ця передумова – особлива. Вона являє собою атрибут, тобто таку ознаку розвитку, здобуваючи яку, господарювання спроможне ставати сталим.

Сталості реального сектора економіки належить досягати шляхом модернізації описаних вище архетипів суспільно-господарських інститутів, їх перетворення завдяки оволодінню фізико-економічним мисленням у само відтворювані та самодостатні соціально-економічні системи. На цих же засадах можлива й побудова фрактальних сукупностей таких систем, зокрема, їх кластерів, кластерних мереж та інфраструктур чи ініційованих Україною транснаціональних корпорацій.

Завдяки фізичній економії сталість розвитку здатна бути досяжною і для монетарного сектора економіки. Це має відбуватися шляхом зміни існуючої парадигми монетарного мислення та радикальної фізико-економічної перебудови існуючої грошово-кредитної системи.

Еталоном вартості за М. Руденком найдоцільніше зробити тонну або центнер пшениці. Мислитель глибоко розумів значущість своїх ідей для збереження життя наступних поколінь землян. «Якби це справді сталося, – наголошував М. Руденко у своєму економіко-філософському заповіті, – сотні мільйонів землян були б врятовані від голодної смерті» [5, с. 394].

В основу матеріального забезпечення грошово-кредитної системи належить покласти органічну сукупність п’яти абсолютних благ, здатність

яких до самовідтворення, самозростання та самонарощування є унікальною властивістю, ніким до цього часу не використаною для побудови адекватних вимогам сталості монетарних систем.

Поєднання описаних переваг реального та монетарного секторів економіки, опанування якими стає можливим виключно завдяки фізичній економії, даватиме змогу вибудовувати в Україні і за її межами стійкі до кризогенних викликів регіональні та національногосподарські системи.

Фізико-економічне бачення мислителя є визначальним для обґрунтування забезпечення життєдіяльності людей у найближчому і віддаленішому майбутньому. Гуманістичним є положення М. Руденка про те, «як і куди спрямовано економічний процес — на безсмертя цивілізації чи на її загибель» [5, с. 111]. М. Руденко дає позитивну відповідь на порушене питання. І доводить можливість отримати в майбутньому «такий додаток біологічної енергії, що на Землі її практично неможливо використати» [5, с. 134].

Уособленням засобів забезпечення і втілення цього додатку є насамперед перелічені абсолютні блага. Серед названих благ, кожне з яких самоцінне і тому незамінне, особливо значущим є зерно. Завдяки його енергетиці в минулому був забезпечений цивілізаційний стрибок, який надав земному людству можливість багатократно наростити свій біоенергетичний потенціал. Завдяки зерну світова спільнота нарощуватиме цей потенціал і в перспективі.

М. Руденко передбачав, що «можливо, люди в космічному масштабі повторять те, що відбувалося на Землі: виникнувши із землеробства, промисловість відтягла людей до міст. Потім міста перемістяться в космос, а на Землі залишаться тільки хлібороби. З енергетичного погляду такий процес цілком можливий. А те, що можливо з енергетичного погляду, природа завжди виконує. І навпаки: немає жодної надії розселитися в космосі, якщо ми знищимо родючість землі. Тоді життя в Сонячній системі припиниться» [5, с. 134].

Український мислитель бачив місію земного людства. І доводив, що благословенним є народ, якому вдається: своєчасно налаштуватися на глобальну програму, визначити своє місце в світовому русі, не схибити, побачити напрям розвитку людства впродовж одного століття й набагато далі, бути пророком, стати пророком, оволодіти фізичною економією.

Викладене вимагає акцентування уваги на передумовах, якими нині належить скористатися з метою втілення історичних шансів, котрі покликана опанувати сучасна Україна. Наявними матеріальними передумовами сталого розвитку є рідкісні природні ресурси, насамперед ресурси земель сільськогосподарського призначення. Адже за антиентропійною надпотугою чорноземів у розрахунку на одного середньостатистичного мешканця, Україна належить до найбагатших країн світу.

Завдяки цьому, в аграрному секторі країни створюється додатковий продукт, здатний забезпечувати зростаючі потреби сучасних поколінь і нащадків у життєво необхідних благах. Створюваний в Україні надлишок продовольства, передусім зерна, є тією життєдайною енергією, яка спричиняє прогрес суспільств.

Відтак стратегічну перевагу матимуть країни, які володіють ресурсами додаткового виробництва зерна. Інтелектуали провідних країн світу розглядають його як продукт, що за своїм впливом на геополітичні процеси невдовзі перевершить нафту та газ. За викладеними прогнозними оцінками М. Руденка, Україна має рідкісні можливості стати ключовим продуцентом цього стратегічного з погляду виживання майбутніх поколінь продукту.

Коли «100 мільйонів тонн товарного зерна стануть живою реальністю, – писав мислитель, – тоді проблеми газу й нафти відпадуть самі собою», а «ми почнемо продукувати заможне майбутнє нашого народу. І це в той час, коли народи, що сидять на газових і нафтових трубах, бездумно його проїдають» [5, с. 392]. Йдеться про ідею планетарної продовольчої безпеки, ініціатором творення якої покликана стати Україна.

Фундаментальним інтелектуальним підґрунтям у цьому напрямі є ідеї створеної нашими співвітчизниками наукової школи. Для посилення позицій нашої країни у світі необхідно максимально використати потенціал інноватиності, яким володіє українська наукова школа фізичної економії. Наявність цього потенціалу гарантує українським вченим-економістам здатність із науки, «від якої залежить життя на землі», творити науку, завдяки якій життя на землі триватиме. Завдяки фізико-економічному мисленню з'являється шанс відкрити власному народові й людству покладену на Україну глобальну місію.

З метою вирішення цих завдань належить невідкладно створити у Києві Інститут фізичної економії. Діяльність Інституту започаткує здійснення заснованих на природничих засадах масштабних досліджень, пріоритетними серед яких є: теоретико-економічні, історико-економічні та прикладні економічні дослідження, здатні на засадах фізичної економії творити новітню економічну науку.

На цій основі слід ґрунтувати адекватну викликам XXI ст. Національну стратегію розвитку України. Діяльність Інституту також дозволить висунути низку ініціатив, яких ніхто з країн світового співтовариства, окрім України, нині не здатний порушити.

Одним із пріоритетних заходів має стати проведення 2017 р. у Києві ініційованого Україною Саміту «Ріо+25». Його проведення покликане утвердити Україну як світового лідера фізико-економічних ідей. Їх практичне впровадження має забезпечувати уподібнення економіки природі та вписування господарювання в довкілля.

У рамках підготовки до Саміту, належить презентувати спеціальну українську доповідь ООН «Наша глобальна місія». Вона має на фізико-економічній основі новаторськи розвивати ідеї попередніх доповідей – «Наше спільне майбутнє (1987 р.) та «Наше глобальне сусідство» (1995 р.).

У процесі втілення ідей сталого розвитку слід вести мову і про стан захищеності життєво необхідних для нації і людства ресурсів, насамперед

продовольчих. Це потребує висунення іншої ініціативи – української версії глобальної безпеки. Як одній із держав-засновниць ООН, Україні належить займати активнішу міжнародну позицію, рекомендуючи світовому співтовариству власну безпекову концепцію.

У контексті глобальної безпеки вирішального значення набуває фізико-економічне бачення протидії глобальним загрозам. Пріоритетним стає захист об'єкта глобальної безпеки. Йдеться про ту складову природо-ресурсного потенціалу планети, використання якої призначається для задоволення найнеобхідніших життєвих потреб людства.

Найневідкладнішою серед першочергових ініціатив слід вважати скликання 2013 р. Всесвітнього фізико-економічного форуму, який потрібно присвятити 150-річчю з дня народження В. Вернадського – визначного мислителя, вченого-натураліста належить вшанувати як видатного подвижника української наукової школи фізичної економії.

Наявність викладених передумов, що мають глибоку субстанційну основу (адже Субстанція за М. Руденком – це Духоматерія), дозволяє вести мову про покладену на Україну глобальну місію. Ця місія є рятівною, а тому – адекватною сталому розвитку. «Безсмертя українства як безсмертя людства» – таке формулювання української національної ідеї гармонійно узгоджується з найгуманістичнішими загальнолюдськими ідеями.

Список використаних джерел

1. Вернадский В.И. Избранные сочинения. – Т. 1. / В. И. Вернадський. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 482 с.
2. Вернадський В.І. Кілька слів про ноосферу / В. І. Вернадський // Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч.посібник; за ред. акад. НАН України Л.В.Губерського. – К.: Знання, 2009. – С.217–225.
3. Моисеев Н.Н. Люди и кібернетика / Н. Н. Моисеев. – М.: Молодая гвардия, 1984. – 224 с.
4. Подолинський С.А. Вибрані твори / С. А. Подолинський; упорядник: Л.Я.Корнійчук. – К.: КНЕУ, 2000. – 328 с.
5. Руденко М. Енергія прогресу. Нариси з фізичної економії / М. Руденко; вид. 2-ге, доп. – Тернопіль: Джура, 2005. – 412 с.

1.3. Місце та роль малого підприємництва в концепції сталого розвитку України

Головною особливістю сучасного етапу розвитку цивілізації є активний вплив суспільства на природу. Своєю діяльністю люди викликають настільки сильну зміну навколишнього середовища, що воно починає негативно впливати на процеси, що відбуваються в суспільстві. Так у XX ст. проявились тенденції до деградації зовнішнього природного середовища, подальше зростання дефіциту енергетичних, продовольчих і прісноводних ресурсів, підсилилися природні і техногенні катастрофи, суттєво зросла диспропорція між реальним і фінансовим капіталами тощо.

Таким чином, стабілізація деструктивних процесів, розробка заходів, спрямованих на зниження витратоємності вироблених і спожитих благ, зниження ступеня невизначеності динаміки світової економіки стали актуальними проблемами для господарської практики й економічної теорії.

Виникла нова потреба – потреба в такій трансформації економіки, в якій виробництво і споживання благ не супроводжуються зростанням деструктивних процесів, дефіциту виробничих ресурсів, особливо невідтворних природних.

Саме тому в останній чверті XX ст. були проведені фундаментальні дослідження (Х. Хендерсон, Л. Браун, Р. Мюррей, К. Галлахер, Р. Раст, Є. Мухлеггер, Л. Маргуліс, Д. Кортен, Б. Фаллер, Х. Дели, П. Хоукен та інші), що показали необхідність зміни принципів господарювання. Слідом за вченими авторитетні міжнародні організації й окремі політики прийняли ряд програмних документів і декларацій: Доповідь Всесвітньої комісії ООН з навколишнього середовища 1987 р.; Порядок денний на XXI ст., прийнятий в Ріо-де-Жанейро в 1992 р.; Декларація тисячоліття 2000 р.; Йоханнесбургський план виконання рішень 2002 р.; Рішення Економічної і Соціальної комісії для Азії і Тихого океану (ЕСКАТО) 2005 р.; План «20–20–20» Брюссельського енергетично-кліматичного саміту ЄС 2008 р.; Паризька

декларація про екологічно чисте зростання 2009 р.; Програма ООН щодо оточуючого середовища (ЮНЕП) 2009 р., які спрямовані на підтримку національних і регіональних ініціатив з підвищення ефективності і стійкості використання ресурсів і виробничих процесів [1; 2; 3; 4].

Було визнано настійну необхідність у змінах у світовій економіці, що підвищать рівень і якість життя населення, продуктивність праці, знижуючи витратоємність продукту, при цьому негативно не впливаючи на природне середовище, які утворять зміст режиму стійкого економічного розвитку.

Сутність категорії «стійкий розвиток світової економіки» полягає, таким чином, у максимально можливому для даних умов задоволенні життєво необхідних потреб її суб'єктів, включаючи потребу збереження стійкості зовнішнього природного середовища. Отже, категорія «стійкий розвиток світової економіки» – це когнітивне відображення процесу прогресивного економічного розвитку. При цьому стійкість розвитку забезпечується досягненням відносної згоди всіх суб'єктів економіки на основі принципу соціальної справедливості не тільки в межах окремих економік країн, але й у міжнародних взаємодіях, що вимагає забезпечення прав громадян усіх країн на вільну економічну діяльність, політичну й особисту безпеку при дотриманні ними встановлених міжнародним правом норм соціально-відповідального поводження.

Таким чином, в останній чверті XX ст. у теорії світової економіки сформувалося три відносно самостійних підходи щодо пояснення процесу стійкого розвитку: виробничо-економічний, соціально-економічний, еколого-економічний, які відображали різні аспекти одного й того ж самого глобального феномена. Але при цьому не враховувалось, що важливим фактором, який впливає на його характер, є час. Тому в короткостроковому періоді основною проблемою стійкого розвитку стає досягнення пропорційності і збалансованості між усіма суб'єктами світової економіки. Для середньострокового періоду домінуючою стає проблема випереджального росту інноваційного потенціалу провідних економік

планети і ріст якості життя її населення. У довгостроковому періоді домінантною стає проблема переходу на більш наукомісткий глобальний технологічний уклад усього світового господарства, а для зверхдовгострокового періоду – перехід до нового, більш стійкого геопланетного економічного порядку [5].

На думку ж експертів ОЕСР, стійкий розвиток – це концепція про рух світу до цілісності і збалансованості; процес повсюдного застосування інтеграції при прийнятті рішень; мета щодо фіксації і вирішення проблем дефіциту ресурсів, зміцнення здоров'я, подолання соціальних конфліктів, бідності, безробіття [6, с. 30]. Однак при цьому багатьма західними і вітчизняними фахівцями наголошується на неефективності ринкових механізмів для цілей стійкого розвитку. Сучасний західний економічний процес, обумовлений децентралізованим прийняттям рішень, заснований на впливі ринку і конкуренції, веде до перекладання частини витрат, на навколишнє середовище. Іншими умовами, що визначають неефективність ринку, можна вважати владу монополій і несправедливий розподіл доступу до ринків. Звідси ясно, що нездатність ринкових механізмів охороняти і поліпшувати природне середовище має нейтралізуватися заходами уряду, тобто державним регулюванням [7].

Конференція у Ріо-де-Жанейро у 1992 р. констатувала неможливість руху країн, що розвиваються, шляхами, якими прийшли до свого благополуччя розвинуті країни. Цей шлях був визнаний таким, що веде до катастрофи, а щоб цього уникнути, світовому співтовариству необхідно перейти на рейки стійкого розвитку, що забезпечило б належний баланс між вирішенням соціально-економічних проблем і збереженням навколишнього середовища, задоволенням основних життєвих потреб існуючого покоління і збереженням таких можливостей для майбутніх поколінь. Таким чином, сформована на глобальному рівні система Цілей Розвитку Тисячоліття містить 8 цілей, 21 завдання розвитку та 60 індикаторів для кількісної оцінки

прогресу, які є орієнтирами розвитку на довгострокову перспективу, узагальнені і кількісно вимірювані.

При цьому ключовими умовами розвитку, згідно з Декларацією тисячоріччя ООН, визнані: гідний рівень життя, освіта, рівноправність, довге і здорове життя, екологічно сталий розвиток, сприятливі глобальні економічні умови. Однак, на думку авторів Доповіді про людський розвиток 2011 «Стійкий розвиток і рівність можливостей: Краще майбутнє для всіх», яку ми цілком поділяємо, ключовою проблемою в понятті стійкого розвитку повинна бути, насамперед, проблема соціальної справедливості [8, с. 18]: «…несправедливое развитие никогда не сможет быть устойчивым.».

За даними цієї доповіді, Україна за рівнем людського розвитку займає 76 місце з 191 країни (табл.1), причому, за темпами зростання цього показника, вона поступається не тільки Росії та Кубі, а й Туреччині, яка знаходиться на 92 місці у рейтингу країн за індексом людського розвитку (ІЛР) (табл. 2).

Тобто, таким країнам, як Україна вкрай необхідно зосередитись саме на забезпеченні гідного рівня та збільшення тривалості життя власних громадян, хоча б до рівня, який існував у СРСР. Адже за роки незалежності

Таблиця 1

Рейтинг деяких країн за ІЛР у 2011 р.

Рейтинг країн	ІЛР	Очікувана тривалість життя (у роках)	Середня тривалість навчання (у роках)	Валовий національний доход (ВНД) на душу населення (у $ США за ПКС на 2005 р.)	Рейтинг за ВНД на душу населення мінус рейтинг за ІЛР	ІЛР, не пов'язаний з доходом
67. Україна	0,729	68,5	11,3	6175	24	0,810
66. Росія	0,755	68,8	9,8	14561	-13	0,777
91. Азербайджан	0,700	70,7	8,6	8666	-10	0,733

Таблиця 2

Динаміка зміни рейтингу країн за ІЛР

Рейтинг країн за ІЛР	1980 р.	1990 р.	2000 р.	2005 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.
76. Україна	-	0,707	0,669	0,712	0,720	0,725	0,729
51. Куба	-	0,677	0,681	0,725	0,770	0,773	0,776
66. Росія	-	-	0,691	0,725	0,747	0,751	0,755
92. Туреччина	0,463	0,558	0,634	0,671	0,690	0,696	0,699

тривалість життя громадян України скоротилась на 2,5 роки порівняно з 1989 р. (біля 71 років) і склала 68,5, що менше навіть ніж у 1970 р. (70 років). Цей показник визначається, на думку В. Фролькіса, насамперед, такими факторами [9]: на 45–55% – способом життя і харчуванням; на 17–20% – зовнішнім середовищем, у тому числі умовами праці й екологією; на 8–10% – станом охорони здоров'я і лише на 5% – генетикою.

Отже, якщо розглянути індекс людського розвитку, скоригований з урахуванням нерівності, то побачимо, що рейтинг України знижується на 14 пунктів: – 10,5% – за рахунок очікуваної тривалості життя, – 10,9% – за рахунок скоригованого індексу доходів та +6,1% – за рахунок рівня освіти (табл. 3).

Таблиця 3

Індекс людського розвитку, скоригований з урахуванням нерівності*

Рейтинг країн	Значення ІЛР–2011	ІЛР, скориго-ваний з ураху-ванням нерівності		Індекс очікуваної тривалості життя		Індекс рівня освіти		Індекс доходів з урахуванням нерівності		Коефіцієнт Джинні 2000–2011
		значення	зміна пози-ції	значення	втра-ти (%)	значення	втрати (%)	значення	втра-ти (%)	

76. Україна	0,729	0,662	14	0,684	10,5	0,806	6,1	0,526	10,9	27,5

* Розраховано за даними [8]

Таким чином, головною проблемою України є бідність, оскільки тривалість життя залежить від упевненості у стабільності свого життя (наявності робочого місця, стабільності виплати заробітної плати, можливості оплатити медичні послуги, відпочинок, освіту для дітей тощо). Але сьогодні в нашій країні такої упевненості у більшості населення немає. Адже тривалість безробіття досягає майже року (в середньому), а для 28,4% безробітних – і більше (табл. 4), продовжує зростати рівень заборгованості з виплати заробітної плати (табл. 5), велика частка населення не може сплатити не тільки відпочинок або освіту дітей, а й ліки та, навіть, необхідні продукти харчування.

Таблиця 4

Безробітне населення (за методологією МОП) за тривалістю незайнятості у 2000–2011 рр.

(у середньому за період)

Рока	Безробітне населення у віці 15-70 років, усього, тис. осіб	З них особи, які раніше мали роботу		у тому числі за тривалістю незайнятості						Середня тривалість незайнятості, місяців
		всього, тис. осіб	у % до всіх безробітних	до 1 місяця	від 1 до 3 місяців	від 3 до 6 місяців	від 6 до 9 місяців	від 9 до 12 місяців	12 місяців і більше	
				у відсотках до підсумку						
2000	2 655,8	2 115,7	79,7	2,5	8,3	9,0	7,8	9,1	63,3	23
2001	2 455,0	1 974,0	80,4	2,8	8,8	9,2	8,3	8,3	62,6	23
2002	2 140,7	1 743,6	81,4	2,4	9,9	9,5	9,0	8,7	60,5	22
2003	2 008,0	1 667,0	83,0	2,3	10,6	11,3	9,4	8,4	58,0	22
2004	1 906,7	1 439,7	75,5	5,4	12,1	13,4	10,5	8,9	49,7	20
2005	1 600,8	1 234,6	77,1	6,4	15,3	17,5	10,0	8,3	42,5	16
2006	1 515,0	1 182,1	78,0	6,8	17,6	19,7	11,4	6,9	37,6	14
2007	1 417,6	1 089,8	76,9	7,9	20,5	20,2	10,1	6,4	34,9	13

2008	1 425,1	1 112,5	78,1	12,7	23,2	18,9	9,5	7,0	28,7	11
2009	1 958,8	1 615,2	82,5	8,5	23,4	25,9	14,3	9,5	18,4	9
2010	1 785,6	1 409,3	78,9	7,2	18,7	21,2	11,6	7,4	33,9	12
2011	1 732,7	1 319,2	76,1	7,8	22,7	23,2	10,9	7,0	28,4	11

Таблиця 5

Заборгованість із виплати заробітної плати у 2012 р., млн грн

Області	Січень	Лютий	Березень
Україна	977,4	1038,1	1069,8
Автономна Республіка Крим	54,4	62,1	63,9
Вінницька	15,7	15,4	15,3
Волинська	6,4	7,9	18,4
Дніпропетровська	14,8	14,5	14,3
Донецька	200,3	226,0	243,3
Житомирська	11,5	9,6	10,0
Закарпатська	13,5	14,3	14,1
Запорізька	48,7	52,0	50,5
Івано-Франківська	8,1	8,0	7,8
Київська	10,6	6,1	7,2
Кіровоградська	47,9	44,7	47,0
Луганська	92,9	92,3	94,3
Львівська	56,6	57,5	58,8
Миколаївська	53,1	54,0	53,0
Одеська	20,0	24,2	19,5
Полтавська	20,0	18,5	18,8
Рівненська	2,5	2,4	2,5
Сумська	51,2	53,9	57,0
Тернопільська	7,8	6,0	6,2
Харківська	90,1	115,7	113,0
Херсонська	22,3	20,1	21,9
Хмельницька	17,2	17,5	18,3
Черкаська	11,3	15,6	14,8
Чернівецька	0,2	0,3	0,2
Чернігівська	20,0	19,3	19,2
м. Київ	72,5	71,3	70,3
м. Севастополь	7,8	8,9	10,2

Підтвердженням цієї тези є дані статистичних обстежень, проведених Державною службою статистики України у 2011 р. Так, за даними доповідей «Витрати і ресурси домогосподарств України за 9 місяців 2011 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств)» та «Самооцінка населенням стану здоров’я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2011 р.», в Україні [9; 10].

Витрати на продовольчі товари складають більше половини (54,8%) доходів, що є головним показником бідності.

Основною причиною недоступності окремих видів медичної допомоги переважна більшість домогосподарств вказала занадто високу вартість ліків, медичних товарів, послуг охорони здоров'я. Серед найменш забезпечених домогосподарств першої децильної групи та серед домогосподарств, середньодушові загальні доходи яких нижче прожиткового мінімуму, відповідно 28% та 26% домогосподарств (у 2010 р. – по 17% кожної групи) при потребі не змогли отримати ліки, медичні товари та послуги.

Серед домогосподарств, у складі яких були особи, які потребували медичної допомоги, але не змогли її отримати, 84% респондентів повідомили про випадки неможливості придбання необхідних, але занадто дорогих ліків (у 2010 р. – 74%). Така ситуація склалася в 19% загальної кількості домогосподарств (у 2010 р. – 11%).

Залишаються проблеми з доступністю послуг лікарів. У 44% домогосподарств, в яких хто-небудь із членів при потребі не отримав медичну допомогу (десята частина усіх домогосподарств), хворі не мали можливості відвідати лікаря (у сільській місцевості таких домогосподарств було 51%). У 81% таких випадків опитувані пояснили це високою вартістю послуг, по 10% – відсутністю медичного спеціаліста потрібного профілю (у сільській місцевості – 18%) та занадто довгою чергою.

Майже всі домогосподарства, які при потребі у придбанні медичного приладдя, відвідуванні стоматолога, протезуванні, проведенні медичних обстежень і отриманні лікувальних процедур змушені були відмовитися від цих видів медичної допомоги, зазначили причиною відмови їх високу вартість. Серед домогосподарств, члени яких потребували, але не отримали медичної допомоги, 44% (у 2010 р. – 21%) повідомили про випадки недоступності для хворих членів родини необхідного лікування у стаціонарних лікувальних установах. Така ситуація склалася в кожному десятому домогосподарстві країни (у 2010 р. – у 3%). Майже усі такі

домогосподарства вказали, що вимушена відмова від належного лікування викликана занадто високою його вартістю. Одночасно серед осіб, які перебували на стаціонарному лікуванні, як і раніше, дев’ять із десяти брали з собою до лікарні медикаменти, чотири з п’яти – їжу, майже дві третини – постільну білизну. Частка осіб, які не брали нічого з перерахованого, склала лише 4% (у 2010 р. – 5%).

Крім того, в Україні знов зросла захворюваність на туберкульоз, яку також звуть «хворобою бідності». Так, Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) визначила 27 країн, на які приходиться 85% усіх випадків туберкульозу з множинною лікарською стійкістю, і перші п'ять місць у цьому списку займають Азербайджан, Молдова, Казахстан, Узбекистан і Україна [13]. Причому на Україну з населенням понад 45 млн осіб приходиться 11% усіх зареєстрованих випадків туберкульозу в європейському регіоні ВООЗ.

Крім того, прожитковий мінімум у нашій країні – це та сума, яка є межею для фізичного існування людини (тобто не повинна обкладатися податками). Так, постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 р. «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» встановлено такі норми споживання харчових продуктів: яловичини, телятини й баранини – 14 кг на рік (тобто 38 г на добу), свинини – 8 кг на рік (21 г на добу), птиці – 14 кг на рік (38 г на добу), сала – 2 кг на рік для дорослої людини та 1,5 кг на підлітка (відповідно, 5,5 г і 4 г на добу, хліба білого – 62 кг (169,8 г на добу), картоплі – 95 кг (260 г на добу); помідорів і огірків – 25 кг (68 г на добу); фруктів і ягід – 60 кг (164 г на добу); кондитерських виробів – 13 кг (трохи більше 35 г на добу) [13].

Таким чином, перелік товарів, які входять до складу споживчого кошика, затверджений ще в 2000 році, тобто по ньому країна живе уже 12 років, хоча потрібно його оновлювати кожні 5 років. Проект нового споживчого кошика існує, але ніяк не затверджується владою, напевно, через

те, що новий споживчий кошик може призвести до збільшення видатків з державного бюджету.

Реальним шляхом подолання існуючих тенденцій, особливо безробіття та бідності, є розвиток малого підприємництва (МП), що є найбільш динамічним фактором економічного зростання. Крім того мале підприємство виконує ряд важливих соціальних функцій.

Так політична функція полягає в тому, що підприємці, будучи основою середнього класу, як правило, виступають як найбільш активні учасники політичного життя країни: приймають активну участь у політичних процесах, формують політичні рухи і партії, що виражають і лобіюють їх інтереси.

Економічна функція малого бізнесу полягає в задоволенні попиту населення на товари народного споживання, у забезпеченні великих і середніх підприємств відповідними товарами і послугами й у створенні конкурентного середовища, а також є «живильним» середовищем, з якого середній і великий бізнес черпають ресурси кадрів і капіталів. Мобілізуючи місцеві фінансові, трудові та інші ресурси, малі підприємства через розвиток виробництва сприяють пожвавленню регіональної економіки.

Соціальна функція малого бізнесу полягає у вирішенні проблем зайнятості населення та подоланні безробіття й бідності.

Аналізуючи закордонний і вітчизняний досвід розвитку малого підприємництва, можна вказати на наступні його переваги:

– формування середнього класу – головного гаранта політичної стабільності в демократичному суспільстві;

– зростання частки економічно активного населення, що збільшує доходи громадян і згладжує диспропорції в добробуті різних соціальних груп;

– створення нових робочих місць з відносно низькими капітальними витратами, особливо в сфері обслуговування;

– розробка і впровадження технологічних, технічних та організаційних нововведень;

– непряме стимулювання ефективності виробництва великих компаній шляхом освоєння нових ринків, які великі фірми вважають недостатньо ємними;

– мобілізація матеріальних, фінансових і природних ресурсів, що інакше залишилися б незатребуваними, а також більш ефективне їх використання;

– зниження капіталоємності при випуску більш трудомісткої продукції, швидка окупність вкладень (наприклад, у США у компаній з числом зайнятих менше 100 осіб продажі на 1 долар активів більші, ніж у великих компаній, і не тільки в таких галузях, як сервіс, фінансове страхування, оптова торгівля, але й на транспорті, а також в обробній промисловості);

– покращення взаємозв'язку між різними секторами економіки.

За даними ООН, у світовій господарській системі МСП є роботодавцями майже для 50 % трудового населення усього світу, а обсяг виробництва в сфері МСП у різних країнах складає від 33% до 67% ВНП [11]. Наприклад, у США за період 1976–1993 рр. великі підприємства втратили 500 тис. робочих місць, а сектор МСП за цей час створив 3,2 млн нових робочих місць. З 1987 по 1992 рр. 100% нових робочих місць були створені малим бізнесом, а 99% усіх підприємств країни відносяться до малих, 98% з них – колективи зі штатом не більше 25 осіб. Ці компанії випускають 55% нових товарів, 50% усіх товарів, зроблених у приватному секторі США, і освоюють до 20% асигнувань, які виділяються у межах держзамовлення [12].

Однак, в Україні до сьогодні не створено сприятливого середовища для розвитку малого підприємництва, внаслідок чого його потенціал неможливо повністю реалізувати. Навпаки, після набуття чинності новим Податковим кодексом України показники розвитку МП суттєво погіршилися. Так, кількість суб’єктів МП на 10 тис. осіб наявного населення знизилась у 2010 р.

порівняно з 2009 р., відповідно, малих підприємств – майже на 15%, фізичних осіб-підприємців – майже на 32% (причому скорочення відбулось вперше з 2006 р.) (табл. 6).

Кількість зайнятих у малому бізнесі у 2010 р. скоротилась більш ніж на 23%, хоча частка в загальній кількості зайнятих в економіці зросла на 0,3% (тобто скорочення відбулось меншими темпами, ніж у цілому по економіці, що свідчить про більшу адаптивність малих підприємств до кризових умов), а обсяг реалізованої продукції, хоч і зріс на 8,7% порівняно з кризовим 2009 р., але, по-перше, за рахунок збільшення цін, по-друге, цей темп зростання більш ніж в 2 рази менший, ніж у передкризовому 2008 р. та майже втричі менший, ніж у 2007 р.

Ще однією негативною тенденцією є скорочення зайнятості в промисловому малому підприємництві у 2010 р. – на 3,4% порівняно з 2009 р. та на 13,6% порівняно з 2006 р.

Крім того, у 2010 р. порівняно з кризовим 2009 р. зменшилась, як кількість зайнятих на МП у відсотках до загальної кількості населення у працездатному віці – на 4%, так і обсяги реалізованої продукції (робіт, послуг) малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції (робіт, послуг) – на 15%, а порівняно з 2006 р., відповідно, – на 6,5% та 25,4%.

Обсяг же реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) малих підприємств у загальному обсязі реалізованої промислової продукції скоротився у 2010 р. порівняно з кризовим 2009 р. на 15,4%, що свідчить про крайню несприятливість підприємницького середовища, адже обсяг промислової продукції в цілому по економіці зріс у 2010 р. порівняно з 2009 р. на 11,2%.

Про несприятливість підприємницького середовища свідчать також дані про розмір операційних витрат на одиницю реалізованої продукції малих підприємств, які залишаються вкрай високими – від 99,7 коп./грн. у 2006 р. до 99,8 коп./грн. у 2010 р.

Таблиця 6

Основні показники діяльності суб'єктів МП в Україні*

Показники	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2010 р. до 2009, %
Кількість на 10 тис. наявного населення: МП, од.	78	84	79	82	70	85,3
Фізичних осіб-підприємців	423	477	530	579	394	68,05
Кількість зайнятих, осіб	5737,8	6003,7	6308,0	6450,9	4960,2	76,9
Кількість зайнятих працівників у % до загальної кількості зайнятих працівників в економіці	24,1	24,4	24,9	26,0	26,3	-
Обсяг реалізованої продукції, млн грн	479250,6	593030,6	701634,6	657643,6	714811,7	108,7
Кількість найманих працівників у відсотках до загальної кількості населення у працездатному віці	7,7	7,7	7,7	7,5	7,2	96,0
Кількість найманих працівників за видами промислової діяльності, тис. осіб	409,7	394,1	381,5	366,2	353,8	96,6
Обсяги реалізованої продукції (робіт, послуг) малих підприємств у загальному обсязі реалізованої продукції (робіт, послуг)	18,8	18,1	16,3	16,7	14,2	85,0
Обсяг реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) малих підприємств у загальному обсязі реалізованої промислової продукції (робіт, послуг)	5,1	5,0	4,6	5,2	4,4	84,6
Операційні витрати на одиницю реалізованої продукції діяльності, коп./грн.	99,7	97,3	99,6	100,6	99,8	99,2
Підприємства, які одержали збиток, %	38,4	34,0	38,8	41,1	43,1	104,9

*Розраховано за даними [14; 15]:

Питома вага МП, що закінчили 2010 р. зі збитками, виросла до 43,1%, що на 4,9% вище аналогічного показника попереднього року і на 26,8% – передкризового, 2007 р.

Незважаючи на всі проблеми, що існують для розвитку малого підприємництва в Україні, його потенціал, під яким ми розуміємо той обсяг ресурсів, що потенційно може бути використаний у процесі виробництва, має значну потужність. Однак, його ефективне використання стримується негативними факторами, що формують існуюче підприємницьке середовище. З огляду на викладене, є нагальна необхідність вдосконалення підприємницького середовища за певними напрямками.

Перший – спрощити дозвільну систему, посилити відповідальність за порушення видачі документів дозвільного характеру, а саме:

– скоротити кількість видів діяльності й робіт, що вимагають одержання дозволів шляхом затвердження вичерпного переліку документів дозвільного характеру та максимально скорочувати його у подальшому;

– спроститит процедур видачі документів дозвільного характеру, зменшити часові і грошові витрати при одержанні дозвільних документів, збільшити переліку робіт (послуг), що можуть виконуватися на підставі заяв (зокрема у будівництві);

– перейти від дозвільного принципу започаткування господарської діяльності на заявного, за винятком тих видів діяльності, що безпосередньо впливають на безпеку держави, людини й довкілля;

– делегувати повноваження з видачі документів дозвільного характеру з центрального й обласного рівнів на місцевий рівень;

– посилити відповідальність посадових осіб дозвільних органів за порушення вимог законодавства щодо питань надання документів дозвільного характеру.

Другий – впорядкувати систему надання платних адміністративних послуг, зокрема:

– удосконалити правове регулювання надання адміністративних послуг шляхом прийняття Закону України «Про адміністративні послуги», яким закріпити вичерпний перелік платних адміністративних послуг з припиненням використання органами виконавчої влади цієї сфери для додаткового залучення коштів на власні потреби, а також проведення щорічної систематизації послуг за рядом критеріїв;

– створити єдину електронну базу даних адміністративних послуг органів виконавчої влади й місцевого самоврядування.

Третій – оптимізувати податкове навантаження, що є найважчим і найдорожчим у адмініструванні у світі (табл. 7) та відновити функції оподаткування як механізму справедливого перерозподілу національного доходу, у тому числі:

– встановити більш справедливі підходи при наданні пільг з урахуванням рівня задекларованого доходу особи, врахування принципу платоспроможності при оподаткуванні доходів фізичних осіб шляхом підвищення податкового навантаження на високодохідні групи населення шляхом збільшення ставки податку з доходів, що перевищують місячний максимальний розмір заробітної плати, з якої сплачуються страхові внески до соціальних фондів, а також запровадження оподаткування за підвищеною ставкою доходів у вигляді процентів по депозитних (вкладних) банківських рахунках, вкладах до небанківських фінансових установ або відсотків (дисконтних доходів) на депозитні (ощадні) сертифікати, розмір яких сукупно за рік перевищує місячний максимальний розмір заробітної плати, з якої сплачуються страхові внески до соціальних фондів;

– оптимізувати податкове навантаження на самозайнятих осіб та розповсюдити на них принципу оподаткування доходів фізичних осіб.

Четвертий – забезпечення демократизації податкової служби через:

– надання права платникам податків за їх бажанням у будь-який час ознайомлюватись в електронному вигляді з інформацією щодо стану їх

Таблиця 7

Місце України в системі сприятливості податкових систем країн світу у 2010 р.

Країна	Кількість платежів	Затрачений час, години	Навантаження на прибуток,	Рейтинг
Данія	9	135	29,2	13
Канада	9	119	43,6	28
Швеція	2	122	54,6	42
Латвія	7	279	33,0	45
Франція	7	132	65,8	59
США	10	187	46,3	61
Грузія	18	387	15,3	64
Німеччина	16	196	44,9	71
Греція	10	224	47,4	76
Болгарія	17	616	31,4	95
Росія	11	320	48,3	103
Азербайджан	22	376	40,9	108
Чехія	12	613	47,2	121
Угорщина	14	330	57,5	122
Японія	13	355	55,7	123
Китай	7	504	63,8	125
Аргентина	9	453	108,1	142
Румунія	113	202	44,6	149
Бразилія	10	2600	69,2	150
Польща	40	395	42,5	151
Індія	59	271	64,7	169
Україна	147	736	57,2	181
Білорусь	107	900	99,7	183

розрахунків з бюджетом та станом бюджетного відшкодування платникам податків, формування реєстру бюджетної заборгованості з ПДВ;

– забезпечення безоплатного доступу платників до форм податкових декларацій та інструкцій до них, створення простих інструкцій для заповнення форм податкових декларацій;

– підвищення прозорості і публічності в діяльності органів державної податкової служби шляхом своєчасного інформування громадськості про рішення податкових органів, результати їх діяльності, обсяги та напрямки витрачання коштів на утримання податкової служби;

– забезпечення дотримання в процесі адміністрування податків принципів стабільності та усунення суперечностей (забезпечення однакового

розуміння податкових норм платниками податків та адміністраторами; надання офіційного тлумачення норм податкового законодавства виключно Конституційним Судом України);

– кодифікацію законодавчих норм, що встановлюють відповідальність за порушення норм податкового законодавства та узгодження їх з відповідними нормами фінансового, адміністративного та кримінального законодавства.

Список використаних джерел

1. «Декларация тысячелетия Организации Объединённых Наций»: принята 8 сентября 2000 г. Генеральной Ассамблеей ООН (Резолюция № A/RES/52/2) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/ documents/ declconv / declarations / summitdecl.shtml
2. Обеспечение экологически устойчивого экономического роста в Азиатско-Тихоокеанском регионе. Экономический и социальный совет ООН / Конференция министров по окружающей среде и развитию в Азиатско-Тихоокеанском регионе, Сеул, 2005 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.unescap.org
3. Форум по вопросам промышленного развития. Технический документ, подготовленный Секретариатом UNIDO / Генеральная конференция. Тринадцатая сессия. Вена, 7–11 декаб. 2009 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.unido.org.
4. Окружающая среда в многосторонней системе: «зеленая экономика» ООН / Глобальный форум по окружающей среде на уровне министров. Бали, Индонезия, 24–26 фев. 2010 г. 11-я специальная сессия Совета управляющих. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: UNEP/GCSS.XI/10/Add/1
5. Цитленок В.С. О сущности и содержании категории «устойчивое развитие мировой экономики» / В. С. Цитленок // Вестник Томского государственного университета. – 2011. – №4(16). – С. 76–82.
6. Strange T. Sustainable Development: linking economy, society, environment / T. Strange, A. Bayley – P.: OECD, 2008. – 128 p.
7. Опшор Й. Экономические инструменты устойчивого развития / Й. Опор. – М.: Мир науки, 1991.– Т. 35. – № 1. – С. 9–14.
8. Доклад о человеческом развитии: 2011 г. // Устойчивое развитие и равенство возможностей: лучшее будущее для всех; пер. с англ.; ПРООН. – М., Издательство «Весь Мир», 2011. – 188 с.
9. Фролькис В. Обесценивание человеческих ценностей оставляет аморальный шлейф на много лет / В. Фролькис // День.– 1999. – 27 июля.
10. Доповідь «Витрати і ресурси домогосподарств України за 9 місяців 2011 р. (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств)» [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/
11. Доповідь «Самооцінка населенням стану здоров’я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2011 р.» [Електронний ресурс].– Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/
12. US SBA. The Third Millennium: Small Business and Entrepreneurship in the 21st Cenctury. Washington, D.C. – 2005. – 46 p.

13. Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квіт.2000 р. № 656 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 16. – С. 97.
14. Діяльність суб'єктів малого підприємництва: статистичний збірник. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011. – 203 с.
15. Діяльність суб'єктів господарювання: статистичний збірник. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011. – 453 с.

1.4. Еволюція поглядів на економічне зростання і сталий розвиток

Світова економічна теорія у різні періоди обґрунтувала різноманітні моделі економічного розвитку; але вони, у своїй більшості ліберальні, засновані на вільному розвитку ринкової структури та мінімальній участі держави в управлінні економікою. Головним регулятором економічних процесів виступає ринковий хаос і вільна конкуренція. Означені моделі можуть використовуватися розвиненими стійкими соціально-економічними системами, але не підходять для нестійких трансформаційних систем, до яких відноситься і Україна. Трансформаційний період розвитку економіки загострює питання ефективного функціонування харчової промисловості України, в тому числі і як майбутнього провідного експортера. Дослідження, присвячені економічному розвитку проводились ще класиками економіки (загальновизнані теорії економічного зростання А. Сміта, Р. Харрода) і досить популярні серед науковців дотепер. На думку Р. Харрода, стабільний темп зростання забезпечується повним використанням факторів виробництва. Відповідно, він виділив декілька різновидів темпів зростання – фактичний, гарантований і природний. Гарантований темп означає рівномірне зростання виробництва та повне завантаження виробничих потужностей. Природним темпом називається такий, що забезпечує повне використання робочої сили. Ці три різновиди темпів пов'язуються з проблемами, по-перше, економічної кон'юнктури, по-друге, перспективного збалансованого зростання економіки. Гарантований та природний темпи

можуть співпадати з фактичним лише випадково, спорадично. Відповідно, рівновага систематично порушується, що порушує кризи, безробіття, інфляцію і та інше. Розвинена ринкова економіка не може автоматично подолати незбалансованість і досягти часткової рівноваги. Тому він виступає прихильником часткового державного втручання, яке повинно сприяти пом'якшенню економічних коливань, тобто грати компенсаторну роль, і головне, бути своєчасним. За допомогою ряду рівнянь Р. Харрод розкриває критерії стабільності збалансованого економічного зростання і наводить декілька варіантів і наводить декілька варіантів фундаментальної моделі останнього [7, с. 132].

Й. Шумпетер, автор «Теорії економічного розвитку» відрізняв процеси економічного розвитку від процесів функціонування господарської системи або економічного кругообороту. Економічний розвиток у розумінні Й. Шумпетера «являє собою зміну траєкторії, по якій здійснюється кругооборот, на відміну від руху в напрямку точки рівноваги». Економічне зростання є лише однією з умов економічного розвитку і не створює його саме по собі. Й. Шумпетер зачіпає питання про нову якість економічного зростання, коли воно виступає умовою та фактором розвитку на відміну від звичайного зростання економіки, що супроводжує економічний кругооборот [4, с. 184].

Вихід у світ статті американського економіста Р. Солоу «Вклад в теорію економічного зростання» (1956 р.) став відправною точкою для періоду поглибленої розробки теорії, яку згодом найменували неокласичною теорією економічного зростання. Р. Солоу модифікував виробничу функцію Кобба-Дугласа, ввів в аналіз категорію науково-технічного прогресу, дослідив межі економічного прогресу з позиції вичерпності ресурсів, запропонував методику розрахунків, пов'язаних з матеріалізацією технічних ідей. За теоретичну розробку проблеми економічного зростання Р. Солоу була присуджена Нобелівська премія (1987 р.).

В межах постіндустріальних теорій формується думка про появу нової цивілізації, що спирається на інформаційну технологію. Основи даного підходу сформувались в працях З. Бжезінського, Д. Белла, Е. Тоффлера, які підкреслювали зростаючу роль фундаментальних теоретичних знань і системи комунікацій [6, с. 216].

Проблема суспільного розвитку, і зокрема проблема майбутнього, складна і багатогранна. Окрім теорій, що виникають у межах так званих ортодоксальних напрямків, з'явилися альтернативні теорії, в яких увага все більше переноситься з відношень між людьми та багатством на відношення між людьми у найширшому розумінні. Це концепції «якості життя», «етики розвитку», «екорозвитку», «соціального розвитку». Вони містять не тільки економічні, але й соціальні, політичні, психологічні та інші аспекти [5, с. 175].

Однак, початок XXI ст. повернув людську свідомість в бік переосмислення необхідності руху суспільства за принципами сталості, в основі яких лежить гіпотеза збереження балансу трьох видів ресурсів: економічних, природних та людських.

У вітчизняній науковій літературі поняття «сталий розвиток» отримало розповсюдження з 1990-х років. Найбільш уживаним є наступне його визначення: сталий розвиток – це гармонійний процес, який забезпечує збалансоване економічне зростання та бережливе використання природно-ресурсного потенціалу, гарантує екологічну безпеку з метою задоволення життєво необхідних потреб людини і суспільства в цілому [4, с. 28]. З 1992 р. сталий розвиток прийнято світовим співтовариством як глобальну концепцію підтримання рівноваги поміж природою і суспільством з метою забезпечення виживання, відтворення і всебічного розвитку його генофонду. Поступальний розвиток національної економіки в умовах наростання глобалізаційних процесів стимулював прийняття відповідної законодавчої бази [1; 2]. Як зазначається у Законі України [1], «національна безпека – захищеність

життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства».

Сталий розвиток включає такі три основні складники: економічний розвиток, соціальний прогрес, екологічну стійкість. Економічна складова означає економічне зростання на основі раціонального використання ресурсів, мінімізації витрат, економії енергоресурсів. Екологічна складова передбачає збереження і покращення систем, а також їх життєздатність, оскільки саме від цього залежить і нинішня, і майбутня стабільність всієї біосфери. Соціальна складова реалізується за допомогою людського розвитку, забезпечення вирівнювання умов життя різних соціальних груп, подолання відсталості і бідності, зниження безробіття. Взаємозв’язок економічної, соціальної і екологічної складової обумовлює необхідність забезпечення рівних можливостей для сьогоднішнього і прийдешнього поколінь в частині використання природних ресурсів. Принцип сталого розвитку економіки припускає перехід від ресурсоємних до екологічно чистих технологій, наукоємних і автоматизованих виробництв, орієнтованих на збереження природних ресурсів і навколишнього середовища для справжніх і майбутніх поколінь, кардинальне підвищення економіко-екологічної ефективності суспільного виробництва і якості життя та добробуту населення.

Сталого розвитку можна досягти тільки за умови узгодження діяльності людини з законами живої природи. Втім ні одна із сучасних економічних теорій не відповідає цим вимогам. Одним із перших у світовій науці таке узгодження здійснив видатний український мислитель, засновник національної наукової школи фізичної економії С. Подолинський. У творі «Праця людини і її відношення до розподілу енергії», опублікованому в Петербурзі ще у 1880 р., він простежив взаємозв'язок природних, біологічних, економічних та суспільних процесів з космопланетарними. Саме С. Подолинський дав «природно-наукову відповідь» на питання про рушійну силу неубуваючого зростання можливостей людини. Його ідеї про енергетику життя, зв’язок фізичних і економічних процесів дістали розвиток у працях його послідовників, що працюють у різних галузях. За словами

російських учених, С. Подолинський зв'язав поняття «праця» і «розвиток» із зростанням потоку вільної енергії. За останні 100 з лишнім років його ідеї витримали випробування часом і були розгорнуті не тільки у вітчизняній науці, але й на Заході; в даний час нараховується декілька сотень видань з даного напрямку. Наводячи їх перелік, російські дослідники виділяють наукові праці, які містять видатні відкриття, що стали теоретичною і методологічною базою предмету проектування стійкого розвитку. Серед восьми авторів таких праць – наші співвітчизники С. Подолинський та В. Вернадський [4; 5; 6]. На відміну від Ф. Енгельса, який вважав помилковим здійснене С. Подолинським об'єднання «фізичного з економічним», В. Вернадський збагнув сутність цього відкриття і продовжив його. Досліджуючи біосферу, В. Вернадський характеризує її як активну оболонку Землі, що населена живими організмами; як систему, яка завдяки живій речовині здатна накопичувати сонячну енергію, компенсуючи тим самим її втрати. Вплив різноманітних форм людської діяльності на біосферу (антропогенний вплив) обумовлює її еволюцію. Разом з тим перед людством постає питання про перебудову біосфери в ноосферу – сферу інтелекту. Цей новий еволюційний стан біосфери, у якому розумова діяльність людини перетворюється у вирішальний фактор її ж розвитку. Класичне учення В. Вернадського про біосферу і ноосферу визначає подальший шлях людства на засадах оптимізації взаємовідносин суспільства та природи, а значить, і стійкого розвитку. Концепцію В. Вернадського розвинули багато вчених, які, зокрема, звертали увагу на те, що процеси у ноосфері повинні усвідомлено формуватись і направлятись людиною протягом її розумової діяльності [5, с.15].

Новаторські ідеї про цивілізаційний прогрес людства висловив і М. Руденко. Він вказав на загрозу існування життя на Землі, але відкинув думку про безальтернативність омніциду (вимирання людства): йому перешкодить використання ідей фізичної економії: «…Немає загрози, що

коли-небудь припиниться фотосинтез…ніщо не заважає затвердженню земного безсмертя, крім нашої необізнаності» [6, с. 136].

Одним із головних принципів ноосферного розвитку суспільства є принцип біосферосумісності технологій і економіки в цілому. Біосферосумісна економіка в контексті ноосферних ідей розглядається як економіка, здатна, по-перше, подолати стійку соціально-економічну і екологічну кризу; по-друге, здійснити економічні реформи і структурну перебудову, що забезпечують повсюдну екологізацію суспільного виробництва і стійкий соціально-економічний прогрес на новій якісній основі. Принцип біосферосумісного розвитку економіки припускає перехід від ресурсоємних до екологічно чистих технологій, наукоємних і автоматизованих виробництв, орієнтованих на збереження природних ресурсів і навколишнього середовища для справжніх і майбутніх поколінь, кардинальне підвищення економіко-екологічної ефективності суспільного виробництва і якості життя та добробуту населення.

В доповіді Римському клубу «Фактор чотири. Витрат – половина, віддача – подвійна», стверджується, що продуктивність ресурсів може і повинна бути збільшена в чотири рази. Багатство, що вилучається з однієї одиниці природних ресурсів може бути в чотири рази більшим. На думку дослідників це, в свою чергу, дасть людству змогу жити в два рази краще і в той же час витрачати в два рази менше. При цьому досягти зазначеного результату можливо за рахунок активізації інноваційного процесу та використання новітніх технологій. Для забезпечення сталого розвитку і збереження нашої цивілізації в цілому необхідно перейти від концепції збільшення продуктивності праці будь-якою ціною (навіть якщо це вимагало суттєвого розширення витрат природних ресурсів) до концепції зростання продуктивності ресурсів [3].

Такий підхід підтримує й Л. Мельник, який тим не менш зазначає, що вичерпуються. Тому з точки зору цього автора, основним джерелом забезпечення успіху стає не багатство природних ресурсів, не дешева робоча сила і навіть не фінанси, а сукупність знань, їхнє конкурентне використання

й наукові інновації, якими володіє виробничо-економічна система, так званий «інтелектуальний капітал» [6].

Початок третього тисячоліття характеризується чітким проявленням нових тенденцій у цивілізаційному розвитку, загальною основою яких є новий масштаб і швидкість розповсюдження в суспільній практиці наукових знань. Форма буття суспільства, як і всього іншого у об'єктивному світі, – його рух. У цьому русі наука виділяє функціонування і розвиток. З виникненням політичної економії представники її різних напрямів, шкіл і течій намагалися з'ясувати рушійні сили розвитку економіки. Вони вбачали їх у зростанні населення, географічному середовищі, прогресі техніки, психобіологічних, соціально-правових факторах тощо. З'ясування цих причин має велике теоретико-пізнавальне та практичне значення, зокрема допомагає виробити науково-практичні рекомендації для виходу економіки України з кризи, а відтак прискореного розвитку суспільства.

В епоху індустріального розвитку та прискореного формування світового ринку, економічна могутність країн світу визначалася розвитком військово-промислового комплексу, виробництвом сталі та видобутком енергоносіїв. «Демографічний вибух» та зростаючі потреби людства у продовольчій продукції спричинили розширення площ оброблюваних земель. Економічне зростання відбувалось визначальною мірою за рахунок природно-ресурсного фактора.

Майже одночасно з теоріями економічного зростання з'явилися роботи, автори яких висловлювали сумніви в необхідності його високих темпів, та і самого процесу взагалі. Зокрема, ще у першій половині XIX ст. Дж. С. Мілль звернув увагу на суперечності між економічним зростанням та обмеженістю ресурсів.

Сьогодні факторами сталого розвитку вважаються наступні:

– екологічний – межа коридору, у якому має розвиватися цивілізація;

– економічний – трансформація ринкової економіки;

– соціальний – права людини, демографія, сільськогосподарське виробництво тощо.

Сталий розвиток – це розвиток без зростання, тобто без виходу ресурсопотоку за межі відновлювальних і поглинаючих можливостей навколишнього середовища. Його метою є достатнє, а не максимальне багатство на душу населення [5, с. 93].

Головною метою розвитку є не короткострокове, а довгострокове економічне зростання. У міжнародному співтоваристві все більшу підтримку знаходить концепція не просто досягнення зростання будь-якою ціною, а досягнення «високоякісного зростання». Високоякісне зростання – довгостроковий і неперервний економічний розвиток країни, що забезпечує зростання зайнятості, скорочення бідності та гарантує справедливий розподіл доходів, не загрожуючи навколишньому середовищу та поважає права людини.

Проведений семантичний аналіз категорії розвитку [8] дозволив виділити перелік істотних ознак його наявності (здійснення переходу між станами та проведення кількісних, якісних і структурних змін), який представлений у табл. 1

Концепція сталого розвитку відображає глобальні проблеми. Однак реалізовуватися вона повинна на всіх рівнях: глобальному, національному, регіональному.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика сталого розвитку та категорій з ним пов'язаних

Назва	Суть категорії
Сталий розвиток	Гармонійний процес, який забезпечує збалансоване економічне зростання та бережливе використання природно-ресурсного потенціалу, гарантує екологічну безпеку з метою задоволення життєво необхідних потреб людини і суспільства в цілому, що включає такі три основні складники: економічний розвиток, соціальний прогрес, екологічну стійкість
Розвиток	Процес змін, що характеризується спадкоємністю, послідовністю, спрямованістю, необоротністю і збереженням досягнутих результатів. Необоротна, визначено спрямована і закономірна зміна об'єктів, що призводить до появи нової якості. Якщо нова якість у тому чи іншому відношенні перевершує стару, то в наявності прогресивна тенденція розвитку, якщо ж вона у

	тому чи іншому відношенні поступається старій – це регресивна тенденція розвитку.
Еволюція	Неперервні поступові зміни, розвиток, що уже відбувся (постфактум), незворотній процес розвитку
Відтворення	Процес відновлення певних ресурсів, який є необхідною, але недостатньою умовою розвитку
Зміна	Перехід, перетворення чогось у щось якісно інше, що може носити зворотній характер
Економічний ріст	Збільшення виробництва товарів і послуг в масштабі всього національного господарства
Зростання	Кількісне збільшення показників
Рух	Спосіб існування матерії
Прогрес	Рух вперед, поступальний рух суспільства по висхідній лінії, від менш досконалих до більш досконалих форм
Економічний прогрес	Поступальний розвиток усієї економічної системи, кожного її елемента: продуктивних сил і техніко-економічних відносин (а водночас технологічного способу виробництва), організаційно-економічних та виробничих відносин, або відносин економічної власності, та господарського механізму
Трансформація	Процес перетворення системи, якийне завжди сприяє покращенню умов її функціонування

Проблема виробництва продовольства, його розподілу, обміну і споживання, тобто всього, що стосується обґрунтованого забезпечення населення будь-якої країни продовольством, давно вже перетворилась у глобальну проблему розвитку міжнародного співтовариства. Виняткове значення для вирішення продовольчої проблеми в державі має забезпечення продуктами харчування за умов високих темпів економічного зростання і, відповідно, споживання.

Розвиток харчової як і будь якої іншої галузі промисловості здійснюється на основі сполучення екстенсивних та інтенсивних факторів. Залучення у сферу виробництва додаткових виробничих фондів і трудових ресурсів супроводжується більш раціональним їх використанням та якісним удосконаленням. Пропорції екстенсивних і інтенсивних факторів розвитку виробництва на окремих етапах економічного розвитку країни змінюються. Вони визначаються цілями економічного розвитку, характером науково-технічного прогресу, наявністю виробничих ресурсів. Зміна співвідношення на користь тих чи інших факторів свідчить про переважно екстенсивний чи

інтенсивний шляхи розвитку галузі чи підприємства. Під час економічних криз економіки країн, що спеціалізуються на виробництві сировинної низькотехнологічної продукції та мають нерозвинений внутрішній ринок, під впливом зменшення попиту в світовій економіці та падінні цін на сировину зазнають суттєвих втрат.

Аналізуючи вплив низки факторів на продовольчий ринок, можна стверджувати, що Україна має необхідний природний, ресурсний і кадрово-освітній потенціал для забезпечення економічних, соціальних та екологічних умов сталого розвитку національної агропродовольчої сфери.

Україна має для цього всі кліматичні умови, зокрема теплозабезпечення і міру зволоженості території, переважання у ґрунтовому покрові родючих земель, передусім чорноземів (близько 20% світових ресурсів), що сприяють ефективному веденню сільського господарства. Загальна площа сільськогосподарських угідь в Україні складає 41,84 млн га, або 69,3% земельного фонду [9, с. 5].

Агропродовольча сфера України базується на аграрному виробництві, харчовій промисловості та продовольчому ринку, і є, при цьому, найбільш важливою складовою національної економічної системи. Незважаючи на складні кризові явища галузь має усі передумови для поступального системного переходу до конкурентоспроможної моделі сталого розвитку. Як і будь-яка галузь економіки, агропродовольча сфера має свої специфічні проблеми та особливості розвитку. Системну характеристику сталому розвитку агропродовольчої системи дає О. Шубравська, під якою вона розуміє [10, с. 7]:

– дотримання у процесі її функціонування узгодженості, зокрема, між обсягами виробництва тваринницької і рослинницької продукції, між ними та переробними потужностями, усіма ними разом – та масштабами існуючих і потенційних потреб вітчизняного і світового ринків;

– досягнення порівнянності рівня доходів і розвитку соціальної інфраструктури у сільській місцевості з середніми показниками по країні;

– забезпечення належної ефективності використання ресурсів довкілля і достатнього рівня їх відновлення та науково обґрунтованих пропорцій при застосуванні в агропродовольчій діяльності мінеральних добрив, засобів захисту рослин, генетично модифікованих організмів.

В контексті функціонування агро продовольчої сфери сталий розвиток – це насамперед економічне зростання, за якого ефективно розв'язуються найважливіші проблеми життєзабезпечення суспільства без виснаження, деградації і забруднення довкілля. Ефективність виробництва і конкурентоспроможність підприємств харчової промисловості в основному залежить від правильно визначених ними напряму і форм розвитку.

Сьогодні дуже важливим є осмислення методологічної сутності та теоретичних засад майбутнього розвитку харчової промисловості України в умовах глоболізаційних викликів. З огляду на це, формування конкурентоспроможної економіки харчової промисловості потребує мобілізації всіх національних ресурсів та використання національних переваг.

Список використаних джерел

1. Про основи національної безпеки України: Закон України від 9 черв. 2003 р. № 964-IV (в останній редакції від 1 лип. 2010 р. №2411-17) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://zakon.rada.ua
2. Про безпечність і якість харчових продуктів: Закон України від 23 груд. 1997 р. № 771/97-ВР (в останній редакції від 3 лют. 2011 р. № 2973-VI) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://zakon.rada.ua
3. Галиця І.О. Потенціал інноваторів: механізми використання / І. О. Галиця; за ред. Б.В. Буркинського. – Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2005 – 298 с.
4. Корнійчук Л. Теоретичні основи реалізації концепції стійкого розвитку / Л. Корнійчук // Економіка України. – 2010. – № 2 (579). – С. 72 – 83.
5. Кузнецов О.Л. Устойчивое развитие: синтез естественных и гуманитарных наук / О. Л. Кузнєцов, П.Г. Кузнецов, Б. Е. Большаков. – Дубна: міська типографія, 2001. – 523 с.
6. Мельник Л.Г. Методология развития / Л. Г. Мельник. – Сумы: Университетская книга – 2005. – 483 с.
7. Мочерний С.В. Економічна теорія / С. В. Мочерний. – К.: Академія, 1999. – 592 с.
8. Спиркин А.Г. Основы философии / А. Г. Спиркин. – М.: Политиздат, 1988. – 592 с.
9. Хорунжий М.Й. Агропродовольчий комплекс: проблеми формування і функціонування в ринкових умовах / М. Й. Хорунжий // Економіка АПК. – 2012. – № 3 (209). – С. 113 – 120.

10. Шубравська О. Регіональний аспект стійкого економічного розвитку агропродовольчої системи України / О. Шубравська // Економіка України. – 2009. – № 5 (570). – С. 68 – 76.

1.5. Збалансованість агропродовольчої сфери у контексті концепції сталого розвитку та соціоекономічної парадигми

Досягнення збалансованості агропродовольчої сфери має важливе суспільне значення для сучасної світової спільноти, й України зокрема, з огляду на роль цієї сфери у реалізації стратегічного курсу держави.

Агропродовольча сфера є складною соціально-економічною та природною системою, яка виконує ряд важливих суспільних функцій.

Проблема сталого розвитку та безпеки агропродовольчої сфери значно загострилася внаслідок глобалізаційних викликів, що актуалізує завдання переходу вітчизняного АПК, й підприємств харчової промисловості у тому числі, на шлях до екологобезпечного агровиробництва та сталого природокористування. Реалізація цього завдання підвищує вимоги до наукових досліджень у цій галузі знань, їх зв’язку з практикою господарювання.

Сучасна аграрна економічна наука приділяє значну увагу дослідженню різних аспектів розвитку агропродовольчої сфери. Проте, в публікаціях економістів акцентується увага переважно на виробничу складову агропродовольчої сфери. Більш того, має місце невиправдане ототожнювання понять «агропродовольча сфера» та «аграрне (агропродовольче) виробництво», «аграрний сектор економіки», «аграрна галузь». Зазвичай не диференціюються поняття «агросфера» та «агропродовольча сфера», які хоча й є спорідненими, але різняться між собою. Більш менш точну характеристику аграрної сфери дає М. Хорунжий: «– це взаємообумовлена єдність аграрного виробництва, людського фактору і ландшафту (природного середовища) в межах певної території, як правило, сільської» [1, с. 440]. Найбільш повне визначення поняття «аграрна сфера» наводить О. Попова, згідно з яким ця сфера являє собою складну соціально-економічну і

одночасно уразливу агробіологічну систему, якій властиві диверсифіковані функції – життєзабезпечення (виробництво агропродовольства і сировини для задоволення потреб населення у продуктах, одязі, паливі тощо), життєдіяльності (умови і якість життя сільського населення, місце прикладання праці та одержання доходів), життєоблаштування (освоєність середовища проживання, його якісний стан і екологічна безпечність) [2, с. 77].

Менш вживаним у науковій літературі є поняття «агропродовольча сфера», яка до того ж визначається з вузько утилітарних позицій, а саме як така, що «…об'єднує у собі аграрне виробництво, харчову промисловість та продовольчий ринок» [3, с. 177]. Єдиним раціональним зерном у цьому визначенні є включення до агропродовольчої сфери харчової промисловості.

Як аналог зазначеного поняття використовується поняття «агропродовольча система», яка на думку О. Шубравської, складається з агровиробництва, соціальної інфраструктури сільської місцевості та довкілля [4], з чим в цілому можна погодитися.

Проведений аналіз визначення поняття «агропродовольча сфера» свідчить про актуальність досягнення її збалансованості на засадах концепції сталого розвитку та соціоекономічної парадигми. Що стосується концепції сталого розвитку, то її основоположні засади достатньо повно досліджені вітчизняними та зарубіжними фахівцями, тому більший науковий інтерес представляє розкриття сутності збалансованості агропродовольчої сфери у співставленні концепції сталого розвитку та соціоекономічної парадигми як нового міждисциплінарного наукового напряму.

У публікаціях провідних аграрних економістів Україна утвердилася думка, що соціоекономічний підхід до агросфери в повній мірі відповідає основам її сталого розвитку [2, с. 74]. Концептуальні положення соціоекономічної модернізації аграрного сектора Україні викладені у колективній роботі вчених Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» [5]. Питання про соціоекономічне

забезпечення розвитку сільського господарства було обговорено 22 травня 2012 р. на загальних зборах відділення аграрної економіки та продовольства Національної академії аграрних наук України.

На наш погляд, необхідно враховувати, що соціоекономічний підхід обмежується двома сферами єдиного процесу, а розуміння сталого розвитку базується на триєдності економічного, соціального та екологічного розвитку.

Метою дослідження є обгрунтування ролі соціоекономічного підходу в досягненні стійкості розвитку агропродовольчої сфери України.

Гіпотеза дослідження грунтується на науковому положенні про те, що незважаючи на розбіжність структурної побудови соціоекономіки та сталого розвитку, їх об'єднують єдність базових принципів, які покладені в основу функціонування агропродовольчої сфери.

Доказ гіпотези дослідження розпочнемо з авторської трактовки поняття «агропродовольча сфера».

Слово «аграрний» (з лат. agrarius) означає земельний, тобто той, що відноситься до землеволодіння і землекористування, до способу виробництва, форми власності на землі, характеру відповідного майна, розвитку в широкому значенні. Термін «сфера» перекладається з грецької як куля й означає область дії, межі поширення чого-небудь, соціальне оточення, середовище, простір.

З нашої точки зору, поняття «агропродовольча сфера» дещо уточнює поняття «агросфера». Так, агросфера – простір, в межах якого відбувається сільський розвиток, формуються суспільні зв'язки і відносини, задані певним способом виробництва, в якому землі виступають ресурсом розвитку, способом виробництва, предметом праці, капіталом, операційним і соціалізованим простором. Поняття «агропродовольча сфера» – конструктивно складніше, ніж попереднє, оскільки виробничий процес тут не завершується агровиробництвом, а набуває свого продовження в переробці сільськогосподарської сировини й доведені харчової продукції до споживача (рис. 1).

Рис. 1. Структура агропродовольчої сфери

Введення в науковий обіг зазначеного терміну і запропоноване його трактування дозволяє творчо використовувати поняття «сталий розвиток агропродовольчої сфери» як в теоретичному, так і в практичному значенні.

Збалансованість (від франц. balance – рівновага) передбачає урівноваженість розвитку економічної, соціальної та екологічної складових агропродовольчої сфери з метою підтримання балансу між виробництвом, споживанням та ресурсами.

Досягти цієї мети можливо на засадах концепції сталого розвитку. У науковому середовищі утвердилася думка, що концепція сталого розвитку сформувалася в останні десятиліття XX ст. як відповідь на глобалізаційні виклики. Разом з тим, таке вузьке розуміння її призначеннявиключно як гаранта екологічної безпеки майбутніх поколінь звужує сутність сталого розвитку. Нами раніше було аргументовано розуміння сталості як збалансованості розвитку складних природних і соціальних систем. В даному випадку слід підкреслити, що сама ідея сталого розвитку має більш давню історію. Ще в 1920-ті роки радянський аграрний економіст М. Огановський ввів у науковий обіг поняття «сталий розвиток продуктивних

сил». Під сталим розвитком він розумів збалансований розвиток землеробства, тваринництва та міської індустрії, при якому вони стимулюють один одного, що передбачало не тільки самопідтримуюче економічне зростання, але й відновлення та примноження використання людиною трьох органічних благ природи – флори, фауни і ґрунту [6]. Тим самим цей автор вперше запропонував інтегральний критерій визначення прогресу господарської діяльності людини – сприяти природі в процесі виробництва матеріальних благ. Водночас М. Огановський при розробці концепції сталого розвитку продуктивних сил не врахував, що цей розвиток буде супроводжуватися випереджаючим споживанням органічних благ промисловістю та стрімкими витратами неорганічних благ, що приведе до забруднення довкілля промисловими відходами та хімікатами, які використовуються для підвищення врожайності сільськогосподарських культур.

Тут також доречно згадати і про традиції вітчизняної школи фізичної економії, закладені С. Подолинським ще в XIX ст. і розвинені нашим сучасником М. Руденком у його фундаментальній праці «Енергія прогресу: нариси фізичної економії» (1998). Фізіократична за своєю сутністю школа фізичної економії проголошує землеробство єдиним джерелом додаткового («чистого») продукту, а додану вартість розглядає як додаткову енергію Сонця, що споживається через землеробство завдяки використанню фотосинтезу. А це означає, що економічні науки мають формуватися на фундаменті законів природи. Саме ідею зв’язку природних (фізичних) і економічних процесів покладено в основу концепції сталого розвитку.

Ці наукові положення отримали свій подальший розвиток у вченні В. Вернадського про ноосферу (сферу розуму), згідно з яким «домінуючим началом у системні взаємозалежності неживої та живої природи є людський Розум» [7, с. 291].

По-новому проблема синтезу людини і природи, розуму і матерії постала з настанням сучасного етапу глобалізації, що у свою чергу надало

ідеї сталого розвитку дещо іншого сенсу. Досягнення у другій половині XX ст. розвинутими країнами високих темпів економічного зростання і, відповідно, споживання поставило під загрозу існування людської цивілізації й активізувало науковий пошук адекватної відповіді на глобалізаційні виклики. Зокрема, постало питання щодо визначення меж економічного розвитку. Цю задачу одним з перших успішно вирішив американський дослідник Г. Дейлі, який розглядав економіку як підсистему, що функціонує у складі глобальної природної системи. Залишаючись критиком неокласичної теорії, цей дослідник тим не менш вважав, що економіка як певна підсистема не може ні розширюватися до розмірів цілого (природи), ні зменшуватися до нуля, а тому «…сьогодні найактуальнішим завданням є припинення експоненційного розширення меж підсистеми до нинішнього режиму економічного імперіалізму, але так, щоб не звабитися принадами економічного редукціонізму» [8, с. 14].

Г. Дейлі використав у якості критеріїв сталого розвитку такі фізичні параметри, як кількість використаних ресурсів та вироблених товарів, тим часом як у неокласиків фігурують нефізичні параметри (технології, розподіл доходу). Різниця полягає у тому, які параметри розглядаються як задані. За Г. Дейлі, суть сталого розвитку полягає у тому, щоб утримувати економічну систему в певному стані, без зростання її масштабу понад якийсь розмір, що перебуває в межах підтримуючої спроможності довкілля [8, с. 200]. Тобто тут заданими є фізичні кількісні параметри, а змінними – нефізичні якісні характеристики. Корегування розвитку відбувається шляхом удосконалення якісних параметрів, а не кількісного зростання. Отже, на думку Г. Дейлі, сталий розвиток має відбуватися без виходу ресурсопотоку за межі регенеративних і поглинаючих можливостей довкілля. Таке визначення сталого розвитку потребує внесення певних змін у світогляд людини, подолання нею порога економічної залежності, визнання пріоритету нематеріальних цінностей та еволюційного творчого перетворення «людини економічної» в «людину соціологічну». А це означає перехід від суто

фізіологічних (матеріальних) потреб «підтримки власного тіла», за А. Шопенгауером, до потреб, що формуються не шляхом інстинктів, а на основі розуму. На підґрунті домінантності соціокультурних потреб можливо розв'язати дилему: «мати» чи «бути», а саме – досягнення примату свободи над буттям, а не буття над свободою. Тобто мова йде про підпорядкованість економіки творчому розвитку людини. За таких умов економіка набуває ознак метаекономіки – креативної, соціалізованої економіки, яка базується на свободі творчого потенціалу особистості.

Таким чином, перехід суспільного розвитку в цілому, й економічного зокрема, на засади сталості потребує міждисциплінарного підходу до аналізу взаємозв'язків між економікою та соціумом. Цим вимогам повною мірою відповідає соціоекономічна парадигма.

Спочатку соціоекономіка отримала свій розвиток в США. У 1989 р. у Гарвардській школі бізнесу сформувалося Міжнародне товариство розвитку соціоекономіки (SASE) на чолі з А. Етціоні, яке сьогодні має свої представництва в 50 країнах світу.

На початку 2000-х років, завдяки науковим дослідженням М. Шабанової, Ф. Бородкіна, О. Шкаратана та інших відомих соціологів та економістів, цей науковий напрям одержав свій розвиток у Росії. Україна поки що робить перші кроки в цьому напрямку. Серед окремої частини українських економістів, які перебувають на «фундаменталістських» позиціях, існує думка, що соціоекономіки – це скоріше плід уяви економічних соціологів, ніж повноправна галузь знань (в силу розмитості її предметного поля).

У науковій літературі наводиться безліч аргументів на користь соціоекономічного підходу. Наприклад, Ф. Бородкін пов'язує його формування із закінченням історичного розвитку людства як ресурсу, засобів, джерела, інструменту і початком принципово іншої історії – пристосування накопиченого досвіду господарювання, взаємодії, використання накопичених благ, створених структур для влаштування

зручного життя [9, с. 122]. У цьому висловлюванні міститься раціональне зерно, а саме–людина є не тільки суб'єктом економічного життя, а й метою суспільного розвитку.

Не применшуючи значення економічного підходу в поясненні суспільної еволюції, слід також повніше враховувати соціальний контекст, інкорпорувати в економічний аналіз досягнення соціології, політичної науки, філософії, права.

У цьому сенсі соціоекономічний підхід, за висловом М. Шабанової, дозволяє виробляти таке наукове знання, яке створює реальні передумови для взаємного посилення економічних і соціальних чинників розвитку, допомагає по-новому подивитися на шляхи вирішення «старих» проблем, виявляючи незадіяні соціальні джерела економічного розвитку, з одного боку, і недовикористані економічні ресурси соціального розвитку – з іншого [10, с. 112].

Концепцію сталого розвитку та соціоекономічну парадигму об’єднують основоположні принципи, на яких вони базуються, що дає підстави розглядати ці наукові напрями як фундаментальні засади збалансованого розвитку агропродовольчої сфери.

Методологічною основою соціоекономіки, на думку її засновників, є принцип справедливості соціального устрою, який узгоджується з вимогою про те, що будь-яка суспільна трансформація повинна здійснюватися еволюційно і без соціального насильства.

Дане положення відповідає принципу соціальної справедливості сталого розвитку, що означає забезпечення можливостей рівного доступу громадян до всіх видів ресурсів для підтримки економічних передумов відновлення і розвитку людини.

Один з принципів соціоекономіки свідчить, що економічний розвиток не є самоціллю. Цей розвиток має бути підпорядкований розвитку людського потенціалу, а виробництво не повинно базуватися на «проїданні» ресурсів

попереднього етапу розвитку, тим більше – на «проїданні» ресурсів майбутніх поколінь.

Цей принцип гармонізує з принципом стійкості процесу розвитку, відповідно до якого, передбачається формування типу суспільного розвитку, заснованого на ідеї узгодження темпів економічного та соціального розвитку з можливостями природних систем забезпечувати ці темпи мінеральними та біологічними ресурсами, з одного боку, та межами здатності біосфери до асиміляції негативних впливів господарської діяльності – з іншого.

Наступний принцип соціоекономіки стверджує необхідність реалізації всіх потреб «людини розумно»ї, «людини економічної» і «людини соціологічної», тобто – фізіологічних, економічних, політичних, соціальних і духовних. Мова йде, як вважає А. Гальчинський, про суперскладні, ще належним чином не осмислених економічною наукою процесах, пов'язаних з персоніфікацією особистості як суб'єкта економічної діяльності, зі зміщенням акцентів з «виробництва для обміну» на «виробництво самого себе» [11, с. 16].

Зазначений принцип адекватний принципу гармонійного розвитку людини, на якому базується сталий розвиток. Він передбачає задоволення фізичних, духовних, економічних та інших потреб людини протягом всього його життя.

Як у соціоекономіці, так і в концепції сталого розвитку вихідним методологічним підгрунтям виступає принцип системності, відповідно до якого будь-який об'єкт матеріального або ідеального світу постає як цілісна відкрита система.

Не менш важливим для порівнювальних феноменів є принцип, який свідчить про обов'язковість обліку двостороннього характеру зв'язку між економічною і соціальною складовими, інакше кажучи, між економікою і соціумом. Дотримання зазначеного принципу вкрай важливо з урахуванням суперечливого характеру цих взаємозв'язків.

Важливим принципом є принцип, що приписує соціальний характер економічної дії, який визначається ціннісними орієнтаціями людей.

Посилаючись на запропоноване визначення агропродовольчної сфери, її збалансованість доцільно розглядати на трьох рівнях: мікро, мезо- та макро. Аналіз збалансованості на мікрорівні передбачає урівноваженість внутрішнього розвитку окремо кожного з елементів складових агропродовольчої сфери. Так, якщо взяти виробничу складову, то мова йде про збалансованість розвитку, з одного боку, аграрного виробництва та позааграрного виробництва – з іншого. Як відомо, сучасний процес агровиробництва характеризується посиленням спеціалізації, концентрації, кооперації та інтеграції й його трансформацією в агропромислове виробництво. Таким чином, проблема внутрішньогалузевої збалансованості на мікрорівні (між рослинництвом та тваринництвом) в процесі розвитку суспільного виробництва набуває ознак міжгалузевої (мезорівневої) в межах функціонування агропромислового комплексу. На цьому рівні постає ряд нових проблем на шляху досягнення збалансованого агровиробництва, які мають як суто виробничий (техніко-технологічний) так й економічний характер. Це – питання, пов’язані:

– з різним рівнем технічної оснащеності та технологічної озброєності на сільськогосподарських підприємствах та на підприємствах харчової промисловості;

– з існуючим ціновим диспаритетом на продукцію промисловості, що постачається сільському господарству та на сільськогосподарську сировину та продукти, що поставляються на переробні підприємства та споживачу;

– з економічним обґрунтуванням розподілу прибутку між сільгоспвиробниками, виробниками готової харчової продукції та підприємствами торгівлі.

Слід також враховувати, що термін «позааграрне виробництво» має більш широке значення й віддзеркалює тенденцію диверсифікації виробничої діяльність за рахунок розвитку в межах аграрної сфери будівельної галузі,

транспорту та зв'язку, «зеленого» туризму тощо. Ці види діяльності сприяють відтворенню виробничого та людського потенціалу агропродовольчої сфери, а тому мають збалансовано розвиватися як складова сільської економіки.

Складна будова другої складової агропродовольчої сфери – соціуму – потребує спочатку розгляду умов поелементної збалансованості (на мікрорівні), а потім на мезорівні (між елементами цієї складової). Щодо першого елементу – населення, то тут актуальним є завдання узгодження інтересів між селянами та іншою частиною сільського населення, між його соціальними прошарками та різними віковими групами на шляху відродження й розширеного відтворення агропродовольчої сфери. Окреме питання – це гармонізація суспільних відносин між мешканцями передмістя та сільської глибинки, між сільським населенням різних регіонів, в першу чергу, багатих на природні ресурси та ресурсонедостатніми. Другий елемент – сельбищна зона – містить конфліктне поле, пов'язане з деформаціями у системі забудови території населених пунктів, розташуванням в місцях проживання та відпочинку виробничих комплексів та об'єктів виробничої інфраструктури, які негативно впливають на умови життя сільського населення. Певна переоцінка відбувається щодо суспільного призначення об'єктів соціальної інфраструктури на селі. В умовах релігійного «ренесансу» на фоні реконструювання та будівництва нових культових споруд занепадають будинки культури, інші культурно-освітні заклади, загальноосвітні школи, в рамках компанії з оптимізації лікарняних закладів закриваються дільничі лікарні та амбулаторії, що не сприяє підвищенню рівня та якості життя селян. І справа тут не тільки у відсутності коштів на розвиток соціальної сфери села, а передусім, у відстороненості держави від процесу відтворення людського потенціалу агропродовольчої сфери, без якого неможливо уявити успішний розвиток її виробничої складової. Що стосується сфери комунікації, то тут проблеми своїм корінням мають розпад колгоспно-родгоспної системи, як єдиного цілого сільського буття у

минулому, та розвиток сучасної мережі Internet, внаслідок чого сільська громада сьогодні скоріше виглядає віртуальною субстанцією, ніж реальністю. Збалансованість перелічених елементів соціуму (мезорівень) передбачає дотримання певних пропорцій у розміщенні та розвитку сельбищної зони, різних об'єктів соціальної інфраструктури, врахування зростаючого впливу на соціальне середовище сучасних комунікацій у їх співставленні з духовними та соціокультурними цінностями та запитами сільського населення.

Базовим елементом природосередовищної агропродовольчої сфери є агроландшафти, які виступають одночасно головним компонентом ландшафтів, просторовим базисом виробництва, основою природних умов, місцем розташування природних ресурсів та залягання корисних копалин. Збалансованість їх розвитку залежить від ступеня господарського освоєння та охорони і відновлення пасовищних, мисливських, рибних, лісових та інших біологічних ресурсів. Дотримання балансу в межах рекреаційних ландшафтів значною мірою залежить від їх використання за призначенням, в процесі якого мають узгоджуватися між собою оздоровчі, туристичні та історико-культурні послуги, що надаються населенню. Природоохоронні ландшафти виконують триєдину функцію з екологізації природокористування, здійснення власне природоохоронних заходів та комплексного відтворення навколишнього природного середовища, в процесі чого досягається синергетичний ефект органічного співіснування наступних сфер, що представлені мікросередовищем, яке оточує окрему особу, життєвим макросередовищем та природно-заповідним фондом. Збалансованість розвитку навколишнього природного середовища (мезорівень) передбачає, по-перше, дотримання функцій кожного з його елементів, а по-друге, їх взаємоузгодженість. Для агроландшафтів характерним є інтенсивний розвиток ресурсообмеженої спрямованості, який здатний підвищити конкурентоспроможність галузі за умови екологізації агровиробництва. Рекреаційним ландшафтом притаманний обслуговуючо-

ресурсоспоживний тип розвитку, а природоохоронним – ресурсозберігаючий. Проте ці види ландшафтів мають розвиватися, урівноважуючи один одного, як єдине ціле.

Досягнення збалансованості агропродовольчої сфери на макрорівні, тобто на рівні таких її складових, як виробництво, соціум та навколишнє природне середовище можливе на засадах їх комплексного розвитку в процесі виконання цією сферою певних функцій. З огляду на структурну будову агропродовольчої сфери, до її базових функцій слід віднести виробничо-господарську, соціальну, оздоровчо-рекреаційну та природоохоронну. Отже, за господарської цілісності агропродовольчої сфери вона має можливість здійснювати комплекс функцій відповідно до її суспільного призначення, тим самим створюючи умови для задоволення економічних, соціальних та духовних інтересів тих, хто тут мешкає. При цьому на перший план виходить завдання соціального облаштування життєвого середовища селян. Відтак, економічна ефективність має бути спрямована у бік збалансованого розвитку агропродовольчої сфери, а першочергове задоволення інтересів селянства розглядатися як шлях до забезпечення продовольчої безпеки країни.

Поліфункціональність агропродовольчої сфери має не тільки економічний ефект, а й забезпечує відтворення суспільно значущих цінностей, які не завжди піддаються вартісній оцінці. В цьому сенсі не тільки гарантується збереження та підтримка життєздатності села, а також збереження агроландшафту, природно-заповідного фонду України та послаблюється прояв негативних явищ техногенного характеру. Тобто, йдеться про суспільні блага, які не оцінюються за ринковими критеріями ефективності, суспільне значення яких поки що не набуло належного визнання.

За результатами проведеного дослідження можна зробити наступні висновки:

– сталий розвиток є всебічно збалансованим суспільним розвитком, в якому економічні та соціальні процеси узгоджуються зі станом навколишнього природного середовища;

– розуміння сталості як балансу між його складовими дозволяє застосувати основоположні принципи сталого розвитку для досягнення збалансованості агропродовольчої сфери як важливої підсистеми суспільства;

– використання в цьому сенсі соціоекономічної парадигми, з одного боку, уточнює та поглиблює наукові положення концепції сталого розвитку й застерігає від небезпеки деградації агропродовольчої сфери при недооцінці соціальних засад – з іншого.

Список використаних джерел

1. Хорунжий М. Й. Аграрна сфера і сільська економіка: суть, взаємозв'язок, проблеми розвитку / М. Й. Хорунжий // Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері: збірник матеріалів Тринадцятих річних зборів Всеукраїнського конгр. вчених економістів-аграрників (Київ, 20–21 черв. 2011 р.); редкол.: П. Т. Саблук та ін. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2011. – С. 439–447.
2. Попова О. Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку / О. Попова // Економіка України. – 2012. – № 5 (604). – С. 73–84.
3. Стройко Т. В. Інфраструктура агропродовольчої сфери України в контексті сталого розвитку / Т. В. Стройко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.confcontact,com
4. Шубравська О. Інтеграція трьох принципів сталого розвитку / О. Шубравська. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.btsau.kiev.ua
5. Геєць В. Соціоекономічна модернізація аграрного сектора України (концептуальні положення) / В. Геєць, В. Юрчишин, О. Бородіна, І. Прокопа // Економіка України. – 2011. – №12 (599). – С. 4–14.
6. Гловели Г. Теория аграрной эволюции Н. П. Огановского и геополитическая экономия исторического процесса / Г. Гловели [Электронный ресурс]. – Режим доступа:http://www.final.ru
7. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера / В. И. Вернадский. – М.: Абрис, 2004. – 576 с.
8. Дейли Г. Поза зростанням: економічна теорія сталого розвитку; пер. з англ. / Г. Дейли. – К.: Інтелсфера, 2002. – 478 с.
9. Бородкин Ф. М. Социоэкономика. Статья 1. Путь к господству над хозяйством / Ф. М. Бородкин // Общественные науки и современность. – 2006. – № 4. – С. 122–136.
10. Шабанова М. А. Социоэкономика и современность (О пользе и рисках экспансии экономического подхода) / М. А. Шабанова // Общественные науки и современность. – 2010. – № 4. – С. 100–115.
11. Гальчинський А. Методологія складних систем / А. Гальчинський // Економіка України. – 2007. – № 8 (549). – С. 4–17.

1.6. Агропродовольча сфера: суть, основи сталого розвитку і безпеки функціонування в ринкових умовах

Поступальний розвиток національної економіки в умовах наростання глобалізаційних процесів з усією очевидністю показує, що її головним пріоритетом була, є і залишатиметься надалі продовольча безпека. Як засвідчує досвід розвинутих країн, гострота продовольчого забезпечення згладжується тоді і там, коли і де успішно функціонує агропродовольча сфера (в літературі зустрічаються і такі назви як агропродовольчий комплекс, агропродовольчий сектор, продуктова вертикаль, агропродовольчий блок). Таке розуміння трактувань можна пояснити одним – відсутністю загальноприйнятого визначення цієї категорії, а тому автори, розуміючи глибинну суть її, дають своє власне визначення.

Коли йдеться про агропродовольчу сферу, то в даному випадку визначальним має бути розуміння того, що саме ця сфера національної економіки має розцінюватись як головна у гарантуванні продовольчої безпеки держави, а тому вона і має визначати головні завдання і напрями державної продовольчої політики.

Такі попередні зауваження спонукають до детальнішого трактування і розуміння суті агропродовольчої сфери та її місця і ролі в національній економіці України. Доречно повторити, що в офіційних документах та в економічній літературі фігурують різні визначення тих структур, які адресуються до виробництва і забезпечення населення продовольством.

Наприклад, ця міжгалузева структура визначається як «сектор економіки, який об’єднує галузі й види економічної діяльності, включені в технологічний ланцюг виробництва і просування на ринок сільськогосподарської продукції та продуктів харчування» [1, с. 3]. В цілому погоджуючись з таким трактуванням даної категорії, варто зазначити, що для її глибокого розуміння не можна обмежуватись лише технологічним ланцюгом виробництва і просування продукції і продовольства. Технологічні

зв'язки агропродовольчої сфери обумовлені самою природою агропромислового тандему – вироблена сільськогосподарська продукція, щоб набути ознак продовольства, має пройти стадію промислової переробки. Продовольство і сільськогосподарська продукція – це не одне і те ж. Аграрне виробництво забезпечує основу продовольства – сільськогосподарську сировину, яка потребує подальшої відповідної промислової переробки. Саме продукція, одержана в результаті промислової переробки, і являє собою продовольство, харчі, які споживає людина. Це означає, що аграрний сектор виробляє сільськогосподарську продукцію як кінцеву у вигляді сировини, а забезпечення продовольством це вже функція інших галузей – переробної промисловості і торгівлі. Звідси і бере своє начало агропродовольча сфера, міжгалузеві відносини в якій у сучасних умовах будуються в такий спосіб: аграрне виробництво працює у своїй осі економічних координат, харчова промисловість і торгівля – також у своїй, але побудованій на інших засадах. Якщо в сільському господарстві формується левова частка витрат на одержання кінцевої продукції – продовольства, то в переробних галузях і в торгівлі затрати лише нарощуються, але не в таких розмірах, як це має місце в аграрному виробництві.

Все це дає підставу розуміти суть агропродовольчої сфери як організаційну та економічну єдність галузей сільського господарства, переробної промисловості і торгівлі, в основі якої лежить єдиний технологічний процес одержання кінцевої продукції – продовольства.

Таке тлумачення суті агропродовольчої сфери чітко розставляє акценти на роль і місце аграріїв, переробників і торгівлі у виробництві та реалізації продовольства.

В сучасному світі сільське господарство аж ніяк не може бути головним продуцентом продовольства – його місія виробити таку сільськогосподарську продукцію за її технологічною якістю, з якої в результаті переробки можна одержати достатню кількість високоякісного продовольства.

Якщо, виходити із таких засадничих позицій, то можна дійти одного основоположного висновку, що на агропродовольчу сферу як сектор національної економіки покладається завдання гарантування продовольчої безпеки країни і створення міцного фундаменту для відтворення економічної і соціальної бази розвитку всіх галузей, що формують її. В такий спосіб можна скласти цілісне, всебічно обґрунтоване та стратегічно виважене бачення ролі й місця агропродовольчої сфери в економіці країни.

В основних засадах сучасної державної аграрної політики особливо наголошується на важливості побудови збалансованих міжгалузевих економічних відносин і недопущенні монопольної діяльності у забезпеченні потреб суб'єктів аграрного сектору [2].

Все це потребує глибше вникнути в суть особливостей формування та функціонування агропродовольчої сфери, її сталого розвитку та безпеки. Варто у зв'язку з цим виділити такий головний аспект: загострення продовольчої проблеми, що все більше відчувається в Україні, потребує упорядкованої та зрівноваженої дії всіх складових агропродовольчої сфери.

Коли виходити з того, що процес одержання продовольства започатковується в аграрному виробництві, а кінцевою ланкою є його споживання, то принципову модель агропродовольчої сфери можна представити таким чином (рис. 1).

З даної схеми випливає, що на продовольче забезпечення населення активний вплив справляє не лише аграрне виробництво, а й переробні галузі і торгівля. Власне вони у своїй взаємодії і взаємозалежності визначають можливості національної економіки в гарантуванні продовольчої незалежності держави.

Якщо агропродовольча сфера покликана працювати на продовольче забезпечення населення, то всі її ланки (аграрна, переробна і торгова) мають в однаковій мірі нести цю корпоративну відповідальність. Не можна забезпечити потреби в продовольстві (за його якістю, асортиментом і ціною), якщо одна ланка буде обмежена у прибутковій діяльності (в даному випадку

Рис. 1. Принципова модель структури і функціонування агропродовольчої сфери

аграрна), а інші (переробна і торгівля) одержуватимуть невиправданий прибуток: збиткове виробництво сільськогосподарської продукції стає додатковим джерелом одержання прибутку в переробній та торговій ланках, які продовжують функціонувати у власній осі економічних координат і зовсім не створюють економічних основ відтворення виробництва в аграрному секторі. Відсутність паритетних економічних відносин між аграрною, переробною і торговою ланками і є головною причиною незадоволення потреб населення України в абсолютній більшості продовольчих товарів, з одного боку, та хронічної недозавантаженості потужностей переробки, з другого боку.

Аби агропродовольча сфера функціонувала успішно і забезпечувався її сталий розвиток, потрібно дотримуватись певних вимог.

Будь-яка продуктова вертикаль агропродовольчої сфери має здійснювати свою діяльність на основі дотримання вимог агропромислового

циклу, під чим слід розуміти єдність видів виробничої діяльності в рамках груп підприємств різних галузей (чи одного підприємства) або певної території, яка на основі поєднання промислових ресурсів і сільськогосподарської сировини забезпечує виробництво кінцевого продукту та його реалізацію.

Агропромисловий виробничий цикл забезпечує:

– скорочення розриву у просторі і в часі між виробництвом сировини, її заготівлею, зберіганням та промисловою переробкою, а також між одержанням кінцевого продукту, його зберіганням, транспортуванням та реалізацією споживачу;

– дотримання зворотного зв'язку, тобто вимог споживача (населення, галузі) до виробника (постачальника) продовольства і ресурсів;

– узгодження і синхронізацію взаємодії між усіма складовими циклу з метою забезпечення спільного (синергічного) ефекту.

Означені принципи формують в рамках агропродовольчої сфери відповідні регулятивні пропорції, які забезпечують її сталий розвиток і детермінують можливості будь-якої продуктової вертикалі як з позицій нормального функціонування самого процесу виробництва, так і задоволення потреб у кінцевій продукції. Сфера дії цих пропорцій така:

– між обсягом, вартістю та якістю виробленої в аграрному циклі сировини та можливостями її своєчасної заготівлі, зберігання та ефективної переробки в харчовій промисловості;

– між обсягами виробництва кінцевої продукції (продовольства) у переробних галузях та можливостями її транспортування, зберігання і своєчасної реалізації споживачу;

– між асортиментом, якістю та ціною виробленого продовольства та платоспроможним попитом населення.

Як випливає із суті означених пропозицій, кожна з них базується на певних економічних інтересах, які потребують відповідної збалансованості.

З відтворювальної точки зору ці пропозиції і мають бути основоположними для сталого функціонування агропродовольчої сфери. Іншими словами, умови розширеного відтворення, наприклад, в аграрному циклі формуються передусім ціноутворенням на вироблену ним продукцію – сировину, а відтворення в переробних галузях цілком залежить від надходження сировини.

Оскільки агропродовольче виробництво є досить чутливим щодо дії ранкового механізму «попит-пропозиція», то в основу взаємовідносин між партнерами аж ніяк не можна класти як визначальний фактор розмір прибутку. В цій сфері основоположним має бути задоволення потреб, а це значно знижує зисковий інтерес.

Інструментом, який дозволяє дійти до скоординованості дій в рамках будь-якої продуктової вертикалі, має бути політика узгоджень, під чим слід розуміти досягнення спільної кінцевої мети внаслідок погодження інтересів аграрної, переробної та торгової ланок та прийняття рішення щодо організації нормального функціонування продуктової вертикалі, розподілу ресурсів і кінцевого результату. Для агропродовольчої сфери, в якій функціонують різні галузі та види діяльності, узгодження дій відповідно до означених вище пропорцій, стає одним із вирішальних факторів ринкової адаптації.

Головна мета і результат узгодження інтересів у рамках агропродовольчої сфери полягає у тому, що лише в такий спосіб можна забезпечити практичне вирішення фундаментальних питань, які убезпечать її сталий розвиток.

Природа агропродовольчої сфери така, що вона об’єктивно вимагає запровадження ефективного міжгалузевого економічного механізму.

Якщо керуватись основними складовими принципової моделі агропродовольчої сфери (рис. 1.), то можна дійти до такого висновку:

− сама структура агропродовольчої сфери передбачає, що економічні та технологічні зв’язки між ланками мають опосередковуватись і

детермінуватись рухом як інформації і коштів, так і сировини та одержаною продукцією;

− щоб цього досягти, потрібно, з одного боку, мати достовірну інформацію про реальні (оплачувані) потреби в продовольстві і опрацьовану на рівні країни та регіонів реальну (адаптивну) продовольчу політику;

− лише на такій основі можна сформувати міжгалузевий економічний механізм, як взаємовигідну систему економічних відносин між ланками агропродовольчої сфери, яка має базуватись на фундаменті партнерства та паритетних відносин.

Під економічним механізмом в даному випадку слід розуміти систему тих економічних важелів, з допомогою яких регулюються міжгалузеві відносини в рамках агропродовольчої сфери (рис. 2.).

Рис. 2. Структура та напрями дії економічного механізму агропродовольчої сфери

На даному рисунку показано соціально-економічну суть агропродовольчої сфери, її не стільки технологічні, скільки фінансово-економічні зв’язки, які проявляються в наступному:

− кожне підприємство вертикалі (кожна її ланка) має орієнтуватись на реальні потреби, бо воно одночасно виступає в ролі і покупця, і продавця чи то ресурсів, чи сировини, чи продукції. Наприклад, аграрне підприємство є і покупцем ресурсів (промислового походження), і продавцем своєї продукції (сировини);

− орієнтація на основного споживача продукції (сировини, ресурсів) є економічною підставою планування реальних обсягів виробництва та його структури, оскільки в його основу кладеться оплачуваний попит;

− у загальній системі товарно-грошових відносин кожне підприємство є і виробником, і контролером щодо попередньої ланки;

− загальна оцінка ефективності економічного механізму залежить від його міжгалузевої збалансованості, паритетності відносин та дієвості спільного менеджменту.

Звідси випливає, що агропродовольча сфера успішно може функціонувати, коли в її основі діють два визначальні принципи: зворотний зв'язок та скорочення розриву у просторі і в часі.

Із усієї сукупності елементів економічного механізму єдиним, що прямо впливає на зацікавленість підприємств і галузей агропродовольчої сфери, є система взаєморозрахунків, тобто тих цін на ресурси, сировину і продукцію, які формують для кожної ланки економічну базу розширеного відтворення. Ціноутворення в рамках агропродовольчої сфери має будуватись, виходячи із суті та призначення міжгалузевого обміну, який формується як на виробничому, так і на споживчому рівні.

В агропродовольчій сфері аграрне виробництво на рівень ціни, за якою купують переробні підприємства сировину, ніякого впливу не має. Ціни диктують переробні галузі та різні посередники, що здійснюють заготівлю сільськогосподарської продукції.

Відсутність елементарної паритетності цін на сільськогосподарську продукцію та ресурси промислового походження і є основною причиною неефективного розвитку агропродовольчої сфери загалом. Слушною в цьому відношенні є точка зору П. Саблука, згідно якої пріоритетним напрямом сучасної аграрної політики має стати «вдосконалення цінової політики, яка б відновила паритетність цін і забезпечувала позитивну цінову підтримку виробників» [3, с. 18]. Якщо не стати на цей шлях, то, агропродовольчий сектор втратить свою економічну основу – буде скорочуватись вітчизняне

виробництво сировини, а звідси – і повне згортання його діяльності. Покладатись тут на ринковий механізм недостатньо. Верх повинен брати принцип спільного (синергічного) ефекту, який досягається в результаті узгодження завдань та інтересів, умілого поєднання як ринкових, так і неринкових важелів зростання.

В Україні досі домінує точка зору, за якою всі складності продовольчого забезпечення адресуються сільському господарству Звичайно, аграрне виробництво в агропродовольчій сфері має і повинне розглядатись як її фундамент. Насправді ж ситуація зовсім інша – сільське господарство постійно перебуває в лещатах цін, які йому диктують і нав'язують як виробники ресурсів промислового походження, так і переробними його продукції. Склалась досить критична ситуація: виручка від продажу сільськогосподарської продукції стає все меншою, ніж потрібно на закупівлю ресурсів. Дорожнеча кредитів, засилля посередників ще більше посилюють цей розрив у цінах. Як результат аграрне виробництво залишається донором промисловості, втрачаючи реальні можливості для відтворення. Збиткове виробництво аграрної продукції стає основою одержання додаткового прибутку в переробних галузях та торгівлі продовольством.

Акцентуючи увагу на цьому принциповому положенні про внутрішню суть агропродовольчої сфери, необхідно виокремити ще один бік проблеми. Аграрне виробництво у складі агропродовольчої сфери слід розглядати як ланку, що забезпечує дію так званого ехо-ефекту. Експертні оцінки дають таку цікаву інформацію: 1% приросту аграрної продукції забезпечує приріст в інших галузях на 3–4%, або 1 грн продажу аграрної продукції забезпечує 10–12 грн в інших галузях. Очевидно можна цілком припустити, що будь-яке скорочення виробництва в аграрній сфері спровокує адекватне скорочення в інших галузях національної економіки і в першу чергу в самій агропродовольчій сфері**.** Без перебільшення можна стверджувати, що в рамках агропродовольчої сфери сформувалась властива тільки їй внутрішня логістика (рис. 2.), бо саме узгодженість завдань між ланками

агропродовольчої сфери може гарантувати послідовність, ритмічність та синхронізацію дій.

Коли йдеться про агропродовольчу сферу, то заслуговує на увагу оцінка її функціонування з позиції безпеки і сталого розвитку. Очевидно, варто взяти до уваги той факт, що безпека і сталий розвиток це дві сторони однієї і тієї ж медалі: сталий розвиток убезпечує соціально-економічну ситуацію, як і безпека агропродовольчої сфери є основою її сталого розвитку.

Якщо виходити з того, що сталий розвиток «визначається здатністю забезпечити власне зростання в умовах дотримання оптимальних пропорцій свого внутрішнього розвитку і збалансованості з розвитком економічної, екологічної та соціальної систем» [5, с. 21], то, стосовно до особливостей агропродовольчої сфери визначальним мають бути рівновага, збалансованість наявного виробничого і економічного потенціалу, їх оптимізація та відтворення. І тут особливу роль покликане відіграти чітке розуміння і дотримання тих принципів і пропорцій, які детермінують нормальний розвиток агропродовольчої сфери (про що вже йшлося).

Безпека агропродовольчої сфери означає той стан її, за якого можливостям продовольчого забезпечення ніщо і ніхто не загрожує, тобто коли створено всі умови для сталого розвитку. Визначальним критерієм безпеки агропродовольчої сфери слід вважати такий сформований у державі продовольчий фонд, який дозволяє гарантувати потреби у продовольстві незалежно від будь-яких обставин. Небезпека для агропродовольчої сфери викликається як зовнішніми, так і внутрішніми умовами. Ззовні вона обумовлена – засиллям імпорту продовольства і слабким захистом вітчизняного виробника, відсутністю чіткої державної підтримки агропродовольчої сфери. Внутрішня небезпека агропродовольчої сфери проявляється в ігноруванні державою основ і вимог продовольчої політики, суть якої представлена на рис. 3.

З наведеної схеми випливає, що безпека і сталий розвиток агропродовольчої сфери уможливлюються одним – наявністю і дією

державної продовольчої політики, в основу якої мають бути покладені принципи і пропозиції, які власне детермінують механізм функціонування агропродовольчої сфери як органічно і економічно спільного підходу до одержання продовольства, що базується на елементарних вимогах агропромислової інтеграції, дотримання міжгалузевих паритетних відносин, взаємовигідного ціноутворення як на ресурси, так і сільськогосподарську сировину і продовольство.

Рис. 3. Продовольча політика як регулятор сталого розвитку агропродовольчої сфери

Агропродовольча сфера, аби виконувати свою соціально-економічну місію, повинна носити не віртуальний (що в більшості випадків спостерігається тепер), а суто організаційний, виробничий характер. Це досягається шляхом створення продуктових вертикалей (підкомплексів), під чим слід розуміти «первинну ланку суспільного поділу праці в агропромисловому виробництві, в якій технологічно і організаційно поєднуються певні ланки технологічного процесу одержання конкретного виду кінцевого продукту».

Інтеграційні зв’язки в рамках агропродовольчої сфери по різному можуть впливати на кінцевий результат. В даному випадку під кінцевим результатом слід розуміти не лише і не тільки кінцевий продукт (його якість,

асортимент і ціну), а й кінцевий економічний ефект, тобто наскільки сукупні витрати на одержання кінцевого продукту відшкодовуються його ціною, тобто як реалізується синергічний принцип.

В основі формування синергічного ефекту лежить концентрація ресурсів і капіталу, потоковість та безперервність виробничо-технологічного процесу за рахунок скорочення розриву у просторі і часі між надходженнями сировини та її промисловою переробкою, прискорення на цій основі обіговості коштів та значної економії на постійних витратах.

Така закономірність забезпечується тим, що в інтегрованому виробництві природно формуються властиві тільки йому джерела одержання синергічного ефекту. Важливішими з них є:

1. Об’єднання і концентрація матеріальних, фінансових і кадрових ресурсів, що сприяє вищій їх віддачі, підвищенню продуктивності праці, а в підсумку ефективності виробництва в цілому.

2. Інтеграція створює передумови (і водночас є результатом) нарощування інвестицій в усі сфери виробництва за рахунок планомірного розвитку інноваційного процесу.

3. В інтегрованому виробництві закладені основи запровадження дійового механізму маркетингу як мотиватора розвитку. Концентрація і поєднання ресурсів зорієнтуються на якість, асортимент та ціну кінцевого продукту, ємність ринку та ступінь його наповнення продуктами.

4. Можливості інтегрованого виробництва зростають також за рахунок раціонального поєднання зовнішніх і внутрішніх чинників, здійснення системи заходів галузевого і особливо міжгалузевого менеджменту, що потребує, в свою чергу, пропорційного розподілу ресурсів, компетенцій, опрацювання виваженої ринкової стратегії, прогнозування ресурсного забезпечення, запровадження інновацій та економії коштів.

5. За рахунок здійснення виваженої в рамках інтегрованого виробництва соціальної політики значно посилюється особистий мотиваційний фактор, що також впливає на кінцевий результат.

В агропродовольчій сфері в результаті інтеграції одержує динамічний характер розвитку синергічний принцип забезпечення ефекту, як головний критерій зрілості міжгалузевих відносин, які, власне, і детермінують успіх на шляху гарантування продовольчої безпеки. Саме тому слід погодитись з позицією відомих вчених, що динамізм людських потреб і необхідність гарантування продовольчої безпеки можуть бути досягнуті на основі «стимулювання розвитку інтеграції й кооперації у сфері виробництва, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції», що і є головним суспільно-економічним призначенням агропродовольчої сфери.

Сталий розвиток і безпека агропродовольчої сфери можуть бути досягнуті за умови, коли в країні буде діяти відповідна державна політика, політика протекціонізму продовольчого забезпечення населення, тобто продовольча політика, під чим слід розуміти «здатність держави та її управлінських структур завадити переростанню продовольчої проблеми в продовольчу небезпеку, а постійно підтримувати баланс між попитом і пропозицією на продовольство незалежно від об’єктивних і суб’єктивних причин розвитку країни».

Саме через відсутність такої політики агропродовольчий сектор лихоманить: на тлі одних галузей верх беруть інші, які можуть забезпечити прискорене зростання прибутку, який в сучасних умовах розцінюється як головний критерій розвитку агропродовольчої сфери.

В умовах, коли продовольче забезпечення населення не відповідає науково обґрунтованим нормам споживання, оцінювати діяльність агропродовольчої сфери слід не за прибутком, а її продуктивністю, тобто виходом кінцевої продукції на одиницю сукупних ресурсів – сільського господарства, переробки і торгівлі. Лише в такий спосіб стане можливим збалансувати інтереси партнерів та синхронізувати виробничі процеси.

Якщо в країні не буде сформовано державної підтримки агропродовольчої сфери, то процес її занепаду буде тривати, Україна поступово трансформується в імпортера найважливіших продовольчих

товарів на тлі нарощування всупереч здоровому аграрному глузду виробництва видів продукції, які забезпечують надприбутки.

Така програма має бути зорієнтована не лише на аграрний сектор, а й на переробні галузі і торгівлю продовольством. До її виконання потрібно залучити широке коло органів державної влади і самоуправління в регіонах країни.

Досвід європейських розвинутих країн засвідчує, що там керуються програмою співпраці фермерів, урядів, виробників засобів виробництва і продовольчих товарів та споживачів для досягнення стабілізації.

Як життєво важливіша складова національної економіки агропродовольча сфера, за умов сталого розвитку та підтримуваної державою безпеки, своїм кінцевоцільовим призначенням має гарантувати широку фізичну та економічну доступність продовольства за будь-яких обставин на рівні науково обґрунтованих норм споживання та відповідно з платоспроможним попитом щодо цін, які складаються на продовольчому ринку [4, с. 10].

Очевидно показником, який здатний характеризувати рівень розвитку та доступності агропродовольчої сфери можу бути співмірність між витратами з родинного бюджету на харчування та фактичною енергетичною насиченістю добового раціону (табл. 1).

Таблиця 1

Зміна енергетичної насиченості 1% витрат на харчування населення України

Показники	1990 р.	2007 – 2011 рр.
Фактичне споживання, ккал/доба	3597	2937
Витрати на харчування, %	30,2	60,3
Насиченість (вага) 1 %, ккал	119,1	48,7

Рівень фактичного споживання продовольства залежить не стільки від уподобань та традиційних навичок населення щодо формування продовольчого фонду, скільки від наявності та економічної доступності продовольства. Скорочення споживання його за означений період на 19 %

свідчить про зменшення як виробництва продовольства, так і обмежену економічну доступність.

Зростання питомої ваги витрат на харчування практично у 2 рази переконує, що навіть за зменшення рівня споживання (на 19 %) доступність продовольства стала обмеженою саме через механізм ціни. Процес ціноутворення на продовольство випав з поля зору держави і став монополією переробних підприємств і торгівлі.

Така динаміка насторожує, оскільки засвідчує, що за того стану, в якому зараз перебуває агропродовольча сфера України, на рівні держави конче необхідно опрацювати ефективну продовольчу політику, яка б гарантувала формування достатнього продовольчого фонду та його доступність для всіх верств населення.

Сталий розвиток і безпеку агропродовольчої сфери аж ніяк не можна оцінювати лише за рівнем продовольчого забезпечення населення. Цю життєво важливу міжгалузеву структуру слід розглядати як основу вирішення цілої низки загальнонаціональних соціальних, економічних і політичних завдань.

Відтак, агропродовольча сфера в структурі національної економіки має оцінюватись з наступних позицій:

– оборонної (сталий і безпечний розвиток агропродовольчої сфери гарантує достатні умови для утримання власної армії і виховувати у війську самопочуття захищати інтереси держави);

– організаційної (добре розвинутий ринок продовольства мультиплікує сталий розвиток всієї національної економіки);

– економічної (стабільність продовольчого забезпечення свідчить про нормальний розвиток грошово-товарного обігу, рівновагу між попитом і пропозицією, гарантовані можливості наповнення державного бюджету, стабілізацію національної валюти);

– соціальної (лише за умов сталого розвитку агропродовольчої сфери реальним стає матеріальний добробут, зникають безробітність, бідність, припиняється процес розшарування суспільства на ситих і голодних);

– етнодемографічної (стабілізація демографічної ситуації, припинення депопуляційних процесів, відродження селянства – оберіга традицій та етнічних цінностей народу);

– політична (підвищення життєвого рівня населення як умова визнання України світовою спільнотою, державою з потужною економікою).

Країна, яка належить до самодостатніх у продовольчому забезпеченні, має і нарощує експортний потенціал, може в економічно-політичному відношенні почуватись незалежною, здатна забезпечити поступальний розвиток. Щоб цього досягти, в країні має діяти ефективна державна підтримка агропродовольчої сфери.

Список використаних джерел

1. Національна доктрина реформування та розвитку агропромислового комплексу України (проект) // Економіка АПК. – 2011. – № 4 (198). – С. 3–6.
2. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р.: Закон України від 18 жовт. 2005 р. № 2982-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gdo.kiev.ua
3. П.Т.Саблук. Інституціональні засади трансформації в агарній сфері / П. Т. Саблук. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2011. – 464 с.
4. П.Т.Саблук та ін. Національна доктрина продовольчої безпеки України (проект) / П. Т.Саблук // Економіка АПК. – 2011. – № 8 (202). – С.3–10.
5. Шубравська О.В. Сталий розвиток агропродовольчої системи України / О. В. Шубравська. – К.: Ін-т економікі НАН України, 2002. – 204 с.

1.7. Сталий розвиток агропродовольчої системи України: суть та практичне значення

Прискорена динаміка змін, як одна із домінантних характеристик глобальної економіки, вимагає від українського суспільства оперативної та адекватної реакції. Консолідація зусиль має бути спрямована на мінімізацію негативних впливів та максимізацію корисності від поглиблення економічної

інтеграції. Цього можна досягти лише за умов побудови функціональної економічної системи, яка еволюціонує на принципах сталого розвитку.

Проблемі теоретико-методологічного обґрунтування сталого розвитку, як наукової категорії, та розробці практичних рекомендацій із його досягнення присвячено наукові дослідження закордонних та вітчизняних вчених: М. Блауга, Б. Боулінга, Р. Коуза, П. Кругмана, М. Кондратьєва, О. Білоруса, В. Гейця, А. Стельмащука, О. Шубравської та інших.

Однак, не зважаючи на значне наукове опрацювання, проблема забезпечення сталого розвитку залишається відкритою. Зокрема дискусійними є питання одночасного забезпечення економічної і соціальної, економічної і екологічної складових сталого розвитку економічних систем та їх підсистем в умовах глобалізації тощо.

Ідея сталого розвитку виникла, як реакція на першу енергетичну кризу 1972–1973 рр., яка змусила світову громадськість всерйоз заговорити про латентні до того глобальні проблеми – обмеженість природних ресурсів, продовольчу незабезпеченість бідних країн, швидке руйнування природного довкілля, зростаючі природні та антропогенні ризики життя і здоров’я самої людини тощо. Однак інертність мислення та недалекоглядна недооцінка явних проблем вилились у досить запізнілу реакцію людства на нові глобальні виклики – лише в червні 1992 р. на конференції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку (UNCED) в м. Ріо-де-Жанейро був прийнятий документ «Порядок денний на XXI століття». Він став міжнародним планом дій із забезпечення сталого розвитку, включивши в себе понад сто програмних сфер. Була прийнята Декларація, яка містила двадцять сім принципів, спрямованих на поєднання зростання суспільного виробництва із забезпеченням охорони навколишнього природного середовища. Однак більшість країн світу майже не виконують задекларовані принципи сталого розвитку. Як відмічає О. Білорус: «…практична реалізація прийнятої в Ріо-де-Жанейро концепції безперервного розвитку не має серйозного успіху, бо вона наштовхується на велику кількість невирішених

глобальних проблем» [2, с. 98]. Існують серйозні труднощі із науковим обґрунтуванням концепцій сталого розвитку, які зумовлені численними відмінностями національних економік за критеріями загальних та специфічних характеристик.

Якщо прийняти до уваги, що сталий розвиток – це розвиток, що задовольняє потреби нинішнього покоління і не шкодить можливостям майбутніх поколінь задовольняти їхні потреби за рахунок забезпечення взаємодії економічних, соціальних та екологічних сфер, то справедливість зауваження вченого-глобаліста є особливо очевидною у тих сферах народного господарства, де природа одночасно виступає в якості об'єкта зусиль людської праці і в якості специфічного фактору виробництва. Це, передусім, – аграрний сектор національної економіки. Стабільний розвиток останнього має виняткове суспільне значення, яке зумовлено безальтернативною роллю агропродовольчої системи у забезпеченні продовольчої безпеки країни.

За визначенням О. Шубравської: «агропродовольча система, яка стало розвивається, здатна досить швидко й адекватно… реагувати на можливі виклики своїх внутрішнього і зовнішнього середовища, забезпечуючи вихід продукції заданої якості у необхідних умовах… Така система успішно адаптується до мінливих умов усередині країни і за її межами…» [12, с. 63].

Економічний, соціальний та екологічний виміри сталого розвитку вітчизняної агропродовольчої системи мають складну природу, що зумовлює необхідність нелінійного підходу до забезпечення їх гармонійного поєднання. Економічний вимір сталого розвитку агропродовольчої системи, яка об'єднує виробництво і переробку агропродовольчої продукції та продовольчий ринок [12, с. 63], перш за все, передбачає стабільне економічне зростання сільськогосподарського та промислового секторів. Загальна економічна ситуація у сфері сільськогосподарського виробництва країни – складна (рис. 1). По-перше, слід відмітити, що реальні обсяги виробництва тут досі не досягли докризового рівня 1990 р. Так, наприклад, показник

2010 р. становить лише 68,9% від рівня 1990 р., а за двадцятилітній період найбільше пожвавлення в секторі мало місце в 2008 р. – 71,3% від рівня 1990 р. По-друге, – динаміка зростання за індексом до попереднього року – досить нестійка.

Рис. 1. Індекси валової продукції сільського господарства України, %*

*Побудовано на основі даних [8]

Разом з тим, як показує аналіз, нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції стає усе більш стабільним: починаючи із 2000-го р. сформувалася тенденція до зростання (за показником індексу валової продукції до рівня 1990 р.); коливання динамічного ряду «виробництво реального валового продукту сільського господарства» зменшується (табл. 1).

Таблиця 1

Визначення ступеня коливання реального валового продукту сільського господарства України (перерахованого за індексом-дефлятором)*

Показник / Роки	Середнє значення, $\overline{\chi}$, млн грн.	Дисперсія, $\sigma^2 = \frac{\Sigma(\chi - \overline{\chi})^2}{n}$	Середнє квадратичне відхилення, $\sigma = \sqrt{\frac{\Sigma(\chi - \overline{\chi})^2}{n}}$	Коефіцієнт варіації, %, $\nu = \frac{\sigma}{\overline{\chi}} \cdot 100\%$
1991–2000рр.	68526,3	177276982	13314,5	19,4
2001–2010рр.	66838,9	32066019	5662,7	8,5

* Розраховано за даними [8; 9]

Як бачимо, коефіцієнт варіації динамічного ряду в другому десятилітті (2001–2010 рр.) – 8,5%, що менше у 2,3 рази порівняно із першим десятиліттям (1991–2000 рр.).

Промислова переробка сільськогосподарської сировини та виробництво готового продовольства виявляє цілком логічний закономірний характер змін, що і її сировинна база – сільськогосподарське виробництво. Для прикладу ми взяли динаміку виробництва у двох базових продуктових підкомплексах АПК України – зерновому та м’ясному, які в цілому відображають аналогічний зв’язок у решті агропродовольчих підкомплексів (рис. 2).

Рис. 2. 1. Індекси валових зборів зернових та зернобобових і промислової переробки зерна*

Рис. 2. 2. Індекси виробництва усіх видів м’яса та виробництва промислових м’ясопродуктів*

*Побудовано за даними [8;9]

Як видно з обох рисунків, піднесення та падіння обсягів виробництва у галузі сільськогосподарського виробництва та відповідній їй галузі

промислової переробки – синхронні. З цього можна зробити висновок, що економічний вимір сталості сільськогосподарського виробництва є однією із головних умов економічної сталості промислової стадії виробництва продовольства у вітчизняній агропродовольчій системі.

Кількісні та якісні параметри функціонування продовольчого ринку, як складової агропродовольчої системи, визначають соціальний вимір її сталості. Такий висновок виходить із двох передумов: соціальний вимір сталості за змістом характеризує соціальні відносини членів суспільства, держави і громадянина, можливості та рівень розвитку особистості, можливості задоволення основних матеріальних та культурних потреб. Отже, за формою, соціальний вимір сталості агропродовольчої системи визначається рівнем задоволення продовольчих потреб населення країни; розширення або звуження національного продовольчого ринку визначається фактичним рівнем платоспроможного продовольчого попиту.

На це ж вказує і О. Шубравська: «необхідною умовою сталого розвитку агропродовольчої системи є відповідність зростаючого попиту пропорційно зростаючій пропозиції продтоварів. Тобто, збільшення платоспроможного попиту населення на продовольство є одним із провідних факторів успішного розвитку агропродовольчої системи» [13, с. 81].

Одним із головних показників, які характеризують кількісні параметри внутрішнього ринку є його ємність – фактична і потенційна. Фактична ємність продовольчого ринку визначається, як поточний обсяг внутрішнього споживання базових продовольчих товарів. Потенційна ємність, – як науково обґрунтований обсяг внутрішнього споживання базових продовольчих товарів. Економіка із містким внутрішнім ринком – це насправді важливий чинник економічної стабільності. Практика довела, що найстійкішими до мінливої зовнішньої кон’юнктури є країни із потужним національним ринком. Економіки таких країн не страждають на «голландську хворобу», мають стійкіший імунітет до циклічних коливань, в цілому демонструють невисокі (2–5%), але стабільні темпи економічного зростання. Наприклад,

65% експорту європейських країн припадає на внутрішній ринок ЄС, а це понад 500 млн людей із відносно високим рівнем доходів.

Аналіз свідчить, що пересічний українець недоспоживає значну частину незамінних у харчовому плані продуктів харчування протеїномісних та вітамінних (табл. 2). Причиною недоспоживання цінних продуктів харчування є недостатній рівень економічної доступності продовольства через низький рівень доходів, більшість населення відмовляється від дорогої їжі на користь дешевої. Про це свідчить надмірне споживання порівняно дешевших вуглеводовмісних хлібопродуктів, картоплі і олії.

Не менш достовірним індикатором рівня життя населення є частка витрат на продовольство у структурі сукупних витрат домогосподарств. В Японії, наприклад, виділяють сім ступенів рівня життя. Якщо витрати на харчування становлять понад половину усіх витрат, то така ситуація характеризується як існування на межі голоду, до 25% – середній рівень життя, до 20% – високий [1, с. 3].

Таблиця 2

Споживання базових продовольчих продуктів: дефіцити та надлишки*

(із розрахунку на одно особу за рік)

Вид продукту	Раціональна норма споживання, кг	Фактичне середнє за 2000–2010рр., кг	Факт до норми, %	Рейтинги недоспоживання /надмірного споживання
М’ясо і м’ясопродукти	83	41,2	49,6	2/х
Молоко і молокопродукти	380	217,6	57,3	3/х
Яйця, шт.	290	232,8	80,3	6/х
Риба і рибопродукти	20	13,8	68,9	4/х
Цукор	38	38,2	100,6	х/х
Олія	13	14,1	108,4	х/2
Картопля	124	134,2	108,2	х/2
Овочі і баштанні	161	120,3	74,7	5/х
Фрукти і ягоди	90	36,7	40,7	1/х
Хлібні продукти	101	121,2	120,0	х/1

*Розраховано за даними [9]

По мірі зростання добробуту населення США частка витрат на продовольство тут неухильно зменшується: якщо у 1982 р. вона становила 19,4%, то у 1998 р. – 14,6% [15]. Отже, якщо в Україні фактичне значення даного показника у середньому за 1991–2010 рр. становить 58%, то виходячи із соціальної практики розвинутих країн – це свідчить про те, що більшість українських домогосподарств перебувають у стані продовольчої небезпеки. За таких умов досягнути економічної сталості агропродовольчої системи неможливо (рис. 3). Як бачимо, простежується досить чіткий обернений зв'язок між фактором «витрати на продовольчі товари в структурі сукупних витрат домогосподарств» та функцією «індекси валової продукції сільського господарства» – кожного разу, коли рівень економічної доступності продовольства знижується, економічна сталість агропродовольчої системи зазнає збитків.

Рис. 3. Витрати на продовольство у структурі сукупних витрат домогосподарств та індекси валової продукції сільського господарства України, %*

*Побудовано за даними [9]

Таке припущення підтверджується і кореляційно-регресійним аналізом зв'язку між указаними функцією і фактором:

– коефіцієнт кореляції (R) = 0,83, отже щільність зв'язку – висока;

– коефіцієнт детермінації (R^2) = 0,689, отже мінливість функції на 68,9% визначається мінливістю вибраного фактору;

– критерій Фішера: $F_ф$ = 31,1; $F_{кр}$ = 4,6; $F_ф > F_{кр}$, отже нульова гіпотеза про відсутність зв'язку між показниками відкидається – модель адекватна реальній дійсності;

– критерій Стьюдента: $T_ф$ = 10; $T_{кр}$ = 2,1; $T_ф > T_{кр}$, отже нульова гіпотеза про незначущість коефіцієнта регресії відкидається – він є статистично значимим;

– критерій Дарбіна-Уотсона: $DW_ф$ = 1,63; DW_L = 1,08; DW_U = 1,36;

$DW_ф > DW_U$, отже приймається гіпотеза про відсутність автокореляції;

– рівняння регресії: Y = 125,823 – 1,089x, отже при зростанні факторної ознаки на 1% результативна ознака зменшується на 1,09%.

Наші припущення підтверджуються також багаторічною практикою функціонування однієї із найефективніших у світі агропродовольчих систем США (рис. 4).

Рис. 4. Витрати на продовольство у структурі сукупних витрат домогосподарств та індекси валової фермерської продукції в США за 1950–1998 рр., %*

*Побудовано за даними [15]

Слід також відмітити, що якщо в 1950–1974 рр. середнє значення витрат на продовольство у структурі сукупних витрат домогосподарств США становило 24,4%, то й коефіцієнт варіації виробництва валової фермерської продукції склав 13,9%; натомість для періоду 1975–1998рр. ці показники становили 17,6 %та 11,6% відповідно.

Крім особливостей функціонування продовольчого ринку, соціальний вимір сталості агропродовольчої системи визначається також і рівнем соціального розвитку мережі сільських населених пунктів. Адже оскільки соціальний вимір означає рівне забезпечення прав і свобод, можливостей отримання доходу, доступу до об'єктів соціально-споживацького та соціально-культурного комплексів соціальної інфраструктури національної економіки тощо, то сталий розвиток агропродовольчої системи – це також підвищення рівня соціальних стандартів жителів сільської місцевості.

Складність реалізації політики забезпечення сталого розвитку агропродовольчої системи полягає в тому, що економічний вимір сталості сільськогосподарського виробництва та його соціальний вимір сталості в частині збереження сільських населених пунктів – це, здебільшого, відмінні об'єкти на які спрямовуються регуляторні зусилля. Як справедливо відмічає О. Могильний: «потрібно остаточно… чітко розділити політику щодо підтримки сільського господарства як виду підприємницької діяльності та регіональну політику щодо розвитку сільських територій. Саме такий підхід запроваджено у країнах-членах ЄС, де на аграрну і регіональну політики направляється 80% спільного бюджету (або майже по 40% на кожну)» [4].

Найбільшою загрозою існуванню сільських територій є відтік сільського населення в місто. Виникає резонне запитання – чи варто зупиняти процес, який, власне, відповідає загальносвітовій тенденції урбанізації? На нашу думку, правильною є відповідь – так, варто зупиняти. Перша причина – гуманітарна: наше селянство – це архетип української ідентичності, носій самобутньої культури, традицій, мови, християнських цінностей. Це потужний соціальний пласт, втрата якого загрожує Україні

культурним виродженням та перетворенням на випробувальний полігон чужих контрверсійних ідеологій. Як підкреслює В. Юрчишин: «творячи націю, селянин передавав і передав їй хліборобський дух – одну із найприкметніших національно-генетичних рис українства… Втрачаючи селянство, країна втрачає не тільки національно-генетичні хліборобські традиції, а й своє національно-генетичне пракоріння. А це вже безпосередня загроза національній пам'яті» [14].

Видатний український вчений XIX ст. С. Подолинський з цього приводу зазначав, що: «десятина землі серед дикого степу чи пралісу без втручання людини дає з року в рік лише певну кількість поживного матеріалу; людина докладає до неї свою працю, і зараз же продуктивність десятини зростає в десять, двадцять і більше разів…. За вдосконаленого господарства земля дає найбільші врожаї саме там, де землеробство існує вже давно… Ось чому ми вважаємо, що маємо право сказати, що правильне землеробство є найліпший представник корисної праці…» [7, с. 236]. І це – друга причина чому має бути збережене українське село: істинний хлібороб ставиться до землі як до годувальниці, розуміючи, що доля його сім'ї і, можливо, наступних поколінь роду залежить від здатності землі приносити плоди важкої праці. На небезпечність змін в аграрній підприємницькій філософії, які ставлять під сумнів унікальність землі як специфічного фактору виробництва, прирівнюючи її до, абсолютно відмінного за своєю природою, капіталу, звертають увагу ряд авторитетних вітчизняних науковців – Л. Молдаван, О. Бородіна, В. Юрчишин, Б. Пасхавер, І. Прокопа, О. Шубравська, Т. Осташко [5].

Позааграрні бізнес-структури, маючи кошти і користуючись низькою оцінкою виробничих активів сільськогосподарських підприємств, скупили їх, диверсифікувавши в такий спосіб свій капітал. Після цього відбувся напівлегальний процес концентрації земельних ресурсів у їх руках. Відтак, максимально визискуючи земельні ресурси та орієнтуючись на зовнішні ринки, представники великого бізнесу не бажають нести соціальної

відповідальності перед суспільством, і можуть так само швидко покинути аграрний бізнес, як вони в нього ввійшли. На відміну від них, малі та середні організаційні форми сільськогосподарських товаровиробників, по-перше, своїм існуванням забезпечують багатоукладність аграрного бізнесу, що суттєво знижує ймовірність продовольчих шоків, по-друге, зорієнтовані на внутрішній ринок, тобто на національного споживача, по-третє, своє майбутнє міцно пов'язують із працею на землі, а отже насправді є фундаментом національного продовольчого самозабезпечення.

Підтримка розвитку сільської місцевості в цілому та особистих селянських господарств зокрема крім гуманітарного має цілком раціональний резон. З економічної точки зору – це третина населення країни (32,1%), які переважно (29,6% працездатних) можуть забезпечити себе більшою частиною продовольства за рахунок власних натуральних господарств. До певної міри – це нейтралізує національні продовольчі ризики, потенціал яких значно вищий для урбанізованої частини суспільства, порівняно із сільською місцевістю.

Екологічний вимір сталості передбачає захист навколишнього природного середовища, екосистеми, збереження флори та фауни, раціональне використання ресурсів. Екологічний вимір сталості агропродовольчої системи є настільки актуальною проблемою, що його можна сміливо використовувати як самостійний напрям наукового дослідження. Адже, ймовірне, ніде більше у сфері суспільного виробництва немає настільки тісних взаємовідносин людини та природи, систем господарювання та екобіологічних систем, їх відповідність один одному, перспективність та гармонійність подальшого розвитку, як у сільському господарстві.

Основний зміст екологічного виміру сталості агропродовольчої системи, в першу чергу, передбачає збереження родючості земель сільськогосподарського призначення, недопущення перевищення нормативних показників залишків хімічних речовин в ґрунтах, воді та

сільськогосподарській продукції, контроль за поширенням ГМО тощо [3]. На нашу думку, найбільш гострою сучасною проблемою вітчизняного сільськогосподарського виробництва, в контексті забезпечення екологічної сталості агропродовольчої системи, є руйнування та втрата родючості ґрунтів. Головними причинами цього є: надмірна освоєність земельних ресурсів та критична розораність території; порушення правил науково-обґрунтованої сівозміни; від'ємна динаміка загального балансу елементів живлення у землеробстві; скорочення поголів'я великої рогатої худоби.

Розподіл земель за цільовим призначенням має довільний характер і економічно та екологічно не обґрунтований. Структура і екологічна незбалансованість земельного фонду істотно погіршує ефективність використання та охорони земель, природну здатність ґрунтового покриву до самовідновлення, призводить до збіднення видового розмаїття флори і фауни у ландшафтах. Коефіцієнт екологічної стабільності ($К_{ек.ст.}$) агроландшафтів і землекористування, який становить менше, ніж 0,33 показує, що землекористування є екологічно нестабільним, 0,34–0,5 – стабільно нестійким, 0,51–0,66 – середньостабільним і понад 0,67 – стабільним. Територія України належить до стабільно нестійкої з $К_{ек.ст.}$ = 0,41 [10, с.6]. Причиною стабільної нестійкості є те, що для України характерні надмірна освоєність земельних ресурсів (72% замість допустимих 60-65% загальної площі), критична розораність території (що майже не має аналогів у світі – сягає 58% замість допустимих 40%, для порівняння: у Великобританії, Франції, ФРН – 28–32%), недостатня площа лісів (15,7% замість умовно оптимальних 22–25%) і еколого-стабілізуючих компонентів ландшафту в цілому (лісів, незайманих заплав, природних лук тощо, 37% замість 40–45%). У деяких областях (Вінницька, Тернопільська, Кіровоградська, Черкаська) рівень розораності перевищив 90%. Частка еродованих земель в Україні становить 57,4% площі країни. Щорічне зростання площ еродованої ріллі досягає 60–80 тис. га. Близько 20% території країни перебуває у незадовільному стані через перенасичення ґрунтів різними токсичними

сполуками. Надмірне навантаження на земельні ресурси спричинило дегуміфікацію ґрунтів, забруднення сільгоспугідь пестицидами, важкими металами та радіонуклідами, виснаження земельних ресурсів та інші негативні процеси [11, с. 275–276].

Порушення правил науково-обґрунтованої сівозміни проявляється, передусім, у формуванні практики монокультуризму – висівається переважно 2–3 види зернових колосових та один вид, здебільшого соняшник, технічних культур. У країнах із усталеною науково-обґрунтованою землеробською практикою посіви соняшнику повертаються на ту саму площу не раніше, ніж через 6–7 років, тобто, враховуючи, що частина ріллі відпочиває (під паром), в структурі сівозміни соняшник займає до 13%. В Україні ж цей показник в 2010 р. досягнув небезпечної позначки 17%, що говорить про грубе порушення найелементарніших агротехнічних правил.

У зв’язку із суттєвим скорочення поголів’я худоби, значно скоротилися площі під сінокосами, пасовищами та посівами кормових культур (табл. 3). Це зводить до мінімуму можливість використання ґрунтозахисних сівозмін, що посилює вітрову та водну ерозію ґрунтів.

Таблиця 3

Площа кормових культур та їх частка в структурі посівних площ України*

Показник	Рік							
	1990	1995	2000	2005	2007	2008	2009	2010
Уся посівна площа, млн га	32,4	31,0	27,2	26,0	26,1	27,1	27,0	27,0
Кормові культури, млн га	12,0	10,9	7,1	3,7	3,0	2,8	2,7	2,6
Частка кормових культур у структурі посівних площ, %	37,0	35,2	26,0	14,4	11,6	10,1	9,8	9,6

*Розраховано за даними [9]

У вітчизняному землеробстві спостерігається від’ємна динаміка загального балансу елементів живлення. Як видно з даних табл. 4, коли в 1985–1990 рр. мав місце пік інтенсифікації сільськогосподарського виробництва із достатнім застосуванням мінеральних добрив, то і тоді інтенсивність балансу була трішки більшою за 100%.

Таблиця 4

Динаміка загального балансу елементів живлення у землеробстві України [3]

Статті балансу	Роки			
	1971–1975	1976–1980	1981–1985	1985–1990
Надходження, кг/га	134,2	175,9	198,1	223,0
Винос, кг/га	171,8	192,7	189,9	218,9
Баланс, кг/га	-37,6	-16,8	8,2	4,1
Інтенсивність балансу, %	78,1	91,3	104,3	101,9

Враховуючи нинішні темпи деінтенсифікації сільськогосподарського виробництва (табл. 5), відбувається стрімка втрата родючості ґрунтів внаслідок некомпенсованого виносу поживних речовин урожаєм. Коментуючи таку ситуацію, Б. Пасхавер справедливо відмічає: «…брак технологічно необхідних ресурсів – форми стратегічно невиправданого зменшення питомих затрат, здатних лише тимчасово підвищувати прибутковість виробництва» [6]. Особливо критичною є ситуація із внесенням органічних добрив – мінеральні добрива, навіть за умови їх повного збалансованого внесення, не здатні повністю замінити органічні. Головною причиною зменшення кількості внесеної органіки є різке скорочення поголів'я великої рогатої худоби (ВРХ) (рис. 5). На кінець 2010 р. загальне поголів'я ВРХ в Україні становило 4494,4 тис. голів, що у 5,5 разів менше, ніж у 1990 р.

Таблиця 5

Внесення добрив під сільськогосподарські культури у сільськогосподарських підприємствах*

Показник	Рік						
	1990	1996	2000	2005	2007	2009	2010
Мінеральні добрива							
Внесено у поживних речовинах – усього, тис. т	4241,6	524,7	278,7	557,9	896,5	886,8	1060,6
Внесено у поживних речовинах на 1 га посівної площі, кг	141	21	13	32	51	48	58
Органічні добрива							
Внесено – усього, млн т	257,1	80,6	28,4	13,2	11,9	10,4	9,9
Внесено на 1 га посівної площі, т	8,6	3,2	1,3	0,8	0,7	0,6	0,5

*Розраховано за даними [9]

Це новий антирекорд в історії розвитку українського скотарства, який не мав прецедентів навіть під час воєнних 1941–1945 рр. XX ст.

Рис. 5. Поголів’я великої рогатої худоби в усіх категоріях господарств України в 1940–2010 рр.*

*Побудовано за даними [9]

В даному випадку ми спостерігаємо спільну точку дотику економічної та екологічної складових сталого розвитку – без оптимального поєднання тваринницьких та рослинницьких галузей, з одного боку, неможливо досягти стійких показників зростання виробництва землеробської продукції, з іншого – забезпечити збереження родючості ґрунту для майбутніх поколінь.

Проведене дослідження дозволяє зробити важливий висновок – забезпечення сталого розвитку агропродовольчої системи України не є проблемою в собі, – окрім суто гуманістичних (соціальні, екологічні) є цілком раціональні (економічні) мотиви затрати зусиль і ресурсів для її позитивного вирішення. Так, досягнення економічної сталості, яке за змістом означає можливість отримання стабільних прибутків та мінімізацію підприємницьких ризиків у сфері агропродовольчого виробництва, неможливе без досягнення соціальної та екологічної сталості. Зокрема, досягнення стабільного економічного зростання агропродовольчої системи, яке справедливо, але традиційно пов’язують лише із достатнім інвестиційним

забезпеченням, техніко-технологічними інноваціями, розширенням зовнішніх ринків збуту, скороченням трансакційних витрат, покращенням логістики тощо, як з'ясувалося, залежить від цілого ряду факторів соціального та екологічного характеру, які не демонструють тісного зв'язку у короткостроковому періоді, а розкриваються лише в довгострокові перспективі. Важливими екологічними факторами є:

а) соціальні:

– недорозвиненість внутрішнього ринку через низький платоспроможний попит українського населення;

– зменшення кількості сільського населення та малих форм сільськогосподарського виробництва;

– концентрація земельних ресурсів у соціальних групах для яких аграрний бізнес – лише диверсифікація підприємницьких ризиків;

б) екологічні:

– втрата родючості та руйнування ґрунтів;

– практика монокультуризму;

– порушення структури агарного виробництва із невмотивованим домінуванням рослинницьких галузей тощо.

Отже, для того, щоб забезпечити повноцінний сталий розвиток агропродовольчої системи України у першу чергу необхідно:

1) розробити заходи державної політики, спрямовані на розвиток внутрішнього продовольчого ринку, передусім через фінансування програм продовольчої допомоги населенню;

2) забезпечити повноцінний розвиток виробничої та соціальної інфраструктури сільських населених пунктів;

3) забезпечити розвиток багатоукладності сільськогосподарського виробництва через збільшення рівня підтримки малих та середніх форм аграрного бізнесу;

4) ввести у Земельний кодекс Українинорму про обов'язковість дотримання науково-обґрунтованої сівозміни;

5) відновити контроль за балансом елементів живлення у землеробстві через обов'язковість здачі землекористувачами копій накладних документів із закупівлі мінеральних добрив;

6) забезпечити реальну, а не декларативну підтримку відновлення розвитку молочного та м'ясного скотарства.

Список використаних джерел

1. Алтухов А. Методология и методика определения уровня продовольственной безопасности страны / А. Алтухов // АПК: экономика, управление. – 2006. – №8. – С. 3–6.
2. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / [О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін.]; за ред. О. Г. Білоруса. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.
3. Довідник з агрохімічного та агроекологічного стану ґрунтів України / Б. С. Носко, Б. С. Прістер, М. В. Лобода та ін.; за ред. Б. С. Носка, Б. С. Прістера, М. В. Лободи. – К.: Урожай, 1994. – 336 с.
4. Могильний О. Реалії та парадокси аграрної політики / О. Могильний // Економіка України. – 2008. − № 12 (170). – С. 39–44.
5. Молдаван Л. Аграрний сектор: час принципово змінити орієнтири розвитку / Любов Молдаван, Олена Бородіна, Володимир Юрчишин, Борис Пасхавер, Ігор Прокопа, Олена Шубравська, Тамара Осташко // Дзеркало тижня. – 2010. − №26. – С. 1.
6. Пасхавер Б. Ціни виробництва і споживання продовольчого ринку / Б. Пасхавер // Економіка України. – 2007. – №11 (553). – С. 52–61.
7. Подолинський С. А. Вибрані твори / С. А. Подолинський [упоряд. Л. Я. Корнійчук]. – К.: КНЕУ, 2000. – 328 с.
8. Статистичний збірник Сільське господарство України 2010 / під ред. Ю. М. Остапчука. – К. Державна служба статистики України, 2011. – 370 с.
9. Статистичний щорічник України за 2010 рік; за ред. О. Г. Осауленка; відп. за вип. Н. П. Павленко. − К. : ТОВ «Август Трейд», 2011. − 560 с.
10. Третяк А. М. Землевпорядне проектування: Теоретичні основи і територіальний землеустрій: навч. посібник / А. М. Третяк. – К.: Вища освіта, 2006. – 528 с.
11. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006 / Барков В. Ю., Варналій З. С., Здіорук С. І. та ін.; за ред. О. С. Власюка. – К. : НІСД, 2006. – 576 с.
12. Шубравська О. Ризики сталого розвитку АПС України в умовах глобалізації / О. Шубравська // Економіка України. – 2007. – №2 (544). – С. 61–70.
13. Шубравська О. В. Сталий розвиток агропродовольчої системи України: монографія / О. В. Шубравська. – К.: Інститут економіки НАН України, 2002. – 204 с.
14. Юрчишин В. В. Село і селяни України в системі історично і суспільно зумовлених вітчизняних національних цінностей / В. В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2011. − №2 (196). – С. 87–99.
15. Milton C. Hallberg Economic Trends in U. S. Agriculture and Food Systems Since World War II. – Iowa State University Press / Ames. – 2001. – 162 p.

1.8. Методичні підходи до визначення рівня продовольчої безпеки країни

Останнє десятиріччя характеризується загостренням проблеми забезпечення продовольчої безпеки України, виникненням загрози продовольчої кризи, і, як наслідок, загрозою економічній безпеці країни і здоров'ю майбутніх поколінь. Методичні питання визначення рівня продовольчої безпеки країни до сих пір є недостатньо розробленими, немає єдиної думки щодо визначення критеріїв і показників продовольчої безпеки.

На жаль, відсутність дієвої законодавчої бази, яка би максимально розкривала питання забезпечення продовольчої безпеки в Україні, лише загострює проблему. Поняття «продовольча безпека» зазначено у Законах України: «Про основи національної безпеки України», «Про державну підтримку сільського господарства України» [5; 6], а визначення рівня продовольчої безпеки держави розраховується на основі «Методики визначення основних індикаторів продовольчої безпеки», яка була прийнята в 2007 р. урядом України [9]. Але до останнього часу це поняття так і не отримало належного законодавчого твердження.

Питання встановлення рівня продовольчої безпеки країни, з метою забезпечення розвитку і передбачуваного регулювання економіки агропродовольчого сектору, може розглядатись як один із найважливіших національних пріоритетів, який вимагає посиленої уваги науковців, систематизації цього поняття як наукової категорії, методичних підходів до визначення показників і моніторингу ситуації в сфері продовольчої безпеки.

Але питання управління розвитком агропромислового сектору за прогнозованими рівнями продовольчої безпеки ще повністю не розкрите. На жаль, нині досить мало уваги приділяється питанням пропорційності економіки, які досить ретельно були досліджено у 1980-х роках. У дослідженнях цієї проблеми немає однозначної думки про механізми забезпечення продовольчої безпеки.

Метою даноого дослідження є обґрунтування методичного підходу до оцінки рівня продовольчої безпеки країни і дослідження рівня продовольчого

забезпечення за основними видами продовольства.

Для об’єктивної оцінки стану і необхідності підтримки продовольчої безпеки країни на оптимальному рівні слід використовувати систему спеціальних показників, які дозволяють одночасно і комплексно досліджувати її в динаміці і в порівнянні. Такі показники застосовуються в світовій практиці і практиці окремих держав [7, с. 15]. Узагальнення результатів наукових розробок з цих питань показує, що при виборі оціночних показників використовуються як загальні, так і специфічні методологічні положення і методичні підходи. Проте загальним підходом до визначення продовольчої безпеки є та обставина, що вона розглядається в світі в цілому і в кожній окремій країні в двох площинах: стосовно території і кожної окремої людини.

На глобальному рівні для оцінки рівня продовольчої безпеки використовується спеціальна методична база, яка спирається на сім основних показників. Найбільш відомий з них – показник, який характеризує відношення світових запасів зерна до його загальносвітового споживання. Безпечним вважається рівень перехідних запасів, відповідних 60 дням світового споживання зерна, або приблизно 17% від всього обсягу його споживання за рік. Решта показників характеризує стан із зерном для основних країн-експортерів і країн-імпортерів. Стосовно країн-експортерів продовольства оцінюються відношеннями пропозиції зерна п’яти головних його світових експортерів (Аргентина, Австралія, ЄС, Канада, США) до необхідної кількості, а також частка перехідних запасів до загального споживання в цих країнах – загального і диференційованого по видах: пшениця, кормове зерно, рис (В’єтнам, Китай, Пакистан, США,Таїланд). Стосовно країн-імпортерів продовольства визначаються зміни у виробництві зерна: в Індії, Китаї і СНД, в країнах-імпортерах зерна, які розвиваються, а також в країнах-імпортерах зерна, які розвиваються, за винятком Китаю і Індії. Останнім показником ФАО для оцінки глобальної продовольчої безпеки є середньорічні експортні ціни, які відстежуються по пшениці,

кукурудзі і рису.

Показник запасів зерна, рівний обсягу його двомісячної потреби, використовується як критична межа втрати продовольчої безпеки і є оцінкою для окремої країни. Крім цього показника, в світовій практиці застосовується і інша критична межа – «критерій імпортної небезпеки», рівний 0,3. Він означає критичну частку імпортного продовольства на внутрішньому ринку.

Крім показників критичної межі продовольчої безпеки країни її рівень може характеризуватися іншими взаємозв'язаними показниками. До їх числа можна віднести: самозабезпечення країни продовольством, незалежність продовольчого постачання країни і ресурсного забезпечення агропромислового комплексу від імпортних постачань; розміри стратегічних і оперативних продовольчих запасів відповідно до нормативних потреб; рівень виробництва продуктів харчування, особливо базових їх видів, з розрахунку на душу населення; рівень споживання найбільш життєво важливих продуктів харчування; рівень фізичної і економічної доступності продовольства для різних категорій населення; стабільність і доступність цін на основні види продовольства; якість і екологічність продуктів харчування.

Для визначення рівня «продовольчої безпеки» окремої людини в світовій практиці використовуються стандарти нормального харчування. Вони розраховуються національними і міжнародними спеціалізованими установами, зокрема Всесвітньою організацією здоров'я (ВОЗ) і ФАО. Після Другої світової війни стандарти неодноразово переглядалися у бік зниження споживання населенням продуктів харчування, а також їх диференціації залежно від віку, статі, виду діяльності і навколишнього середовища. Останнім часом цей показник рівний 2700 ккал на добу.

Проте норми ВОЗ і ФАО не можна вважати достатніми для кожної країни. Вони уточнюються і доповнюються з урахуванням природних і соціальних умов проживання населення, його антропологічних характеристик та ін. З цією метою міжнародними організаціями проводиться моніторинг продовольчої безпеки окремої людини по країнах, який дозволяє

проводити попереджувальні заходи, а у разі виникнення надзвичайних ситуацій – використовувати систему заходів надання продовольчої допомоги постраждалому населенню. При моніторингу використовуються:

– енергетичний критерій (добова калорійність харчування людини), критична межа якого складає 0,5 від фізіологічної норми середньостатистичної людини, оптимальний рівень якої складає 2500–3500 ккл/люд. на добу, недостатній – 1500–2500 ккал/люд. та критичний – менше 1500 ккал/люд. на добу;

– компонентний критерій – кількість білків, жирів, вуглеводів, вітамінів, які споживаються людиною за добу;

– критерій безпеки харчування – частка виробленої продукції із змістом контаменантів більше ПДК, що зменшує кількість продукції, придатної для споживання, і збільшує небезпеку «шкідливих» наслідків для здоров'я [3, с. 117–124].

За цими критеріями можна розрахувати коефіцієнт достатності споживання продовольства і коефіцієнт критичної достатності. В першому випадку він визначається як відношення фактичного споживання продовольства до оптимального (або нормативного рівня), в другому – до мінімально допустимого рівня. За кордоном для оцінки споживання рівня харчування окремої людини широко використовується такий показник, як частка витрат сім'ї на харчування. В Японії, наприклад, виділяють сім ступенів рівня життя. Якщо витрати на харчування складають понад половину витрат, то така ситуація характеризується як існування на межі голоду, до 25% – середній рівень життя, до 20% – високий рівень життя. Ще в 1980-х роках минулого століття в економічно розвинених країнах частка харчування в загальних споживчих витратах населення складала: у Франції – 25 %, в середньому по країнах Західної Європи – 21%, в Японії – 20%, в США – 15%, в Росії – 46% [2, с. 11]. В Україні граничним критерієм для зазначеного показника з 2007 р. вважається його 60% рівень.

Використання вищеназваних показників для оцінки рівня продовольчої

безпеки України дозволяє внести до них окремі уточнення. Це стосується необхідної наявності двомісячного запасу перехідних залишків зерна як показника критичної межі продовольчої безпеки країни. Встановлюючи такий норматив, ФАО виходила з високого рівня розвитку транспортної інфраструктури світового продовольчого ринку, можливості швидкої доставки продовольства в бідні країни. Враховуючи відсутність в повному обсязі таких можливостей в Україні, нерозвиненість ринкової і особливо транспортної інфраструктури, рівень запасів зерна в країні повинен бути вище в 1,2–1,3 рази при 75% рівні надійності.

Стосовно рівня «продовольчої безпеки» окремої людини, то стандартні норми споживання є і в Україні. Проте вони зазнали певних змін, що на відміну від світової практики, пов'язано не зі зменшенням витрат енергії на 1 кг маси тіла людини в результаті скорочення частки фізичної праці, а з іншими причинами, багато в чому, обумовленими падінням життєвого рівня населення в роки ринкових трансформацій.

Показовою для оцінки стану продовольчої безпеки є система індикаторів, вживана для аналізу поточного стану агропродовольчого ринку Міністерством сільського господарства США [1]. База даних характеризує попит і пропозицію, структуру і стан в цілому продовольчої системи США. Загальна система індикаторів включає три складові частини:

– продовольчу маркетингову систему, або систему транспортування, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції в агробізнесі;

– індекси споживчих цін і витрат на продовольство;

– індикатори ринку продовольства: ряд цін на продовольство від сільськогосподарської продукції до роздрібної торгівлі.

Разом з тим в даній системі індикаторів (як у всій зарубіжній практиці) не передбачається використання інтегрального показника, який характеризує поточний стан ринку.

Поняття продовольчої безпеки повинно характеризуватися максимальною конкретністю. В ньому, в обов'язковому порядку, повинні

віддзеркалюватися відповідальність держави за забезпечення продовольчої безпеки країни і окремого громадянина; рівень корисних потреб для підтримки здоров'я населення на основі застосування науково обґрунтованих норм харчування; економічна і фізична доступність необхідного рівня споживання продовольства; якісна безпека продовольства; джерела покриття потреби в сільськогосподарській продукції, сировині і продовольстві.

На рівні країни необхідність підтримки продовольчої безпеки викликана збереженням і зміцненням незалежності держави. В межах однієї країни обговорювати продовольчу безпеку окремого її регіону некоректно. Мова повинна йти про продовольче забезпечення регіону, оскільки розвиток його економіки повинен відбуватись з урахуванням національних інтересів, раціоналізації територіально-галузевого розподілу праці, вдосконалення міжгалузевих, міжрегіональних і міжнародних продовольчих і сировинних зв'язків.

Можливість отримання достатнього і якісного харчування в країні повинен мати кожен її громадянин. Створення таких умов є обов'язком держави, відповідальної за здоров'я нації, збереження і підвищення її генофонду. Виходячи з цього, продовольчу безпеку країни можна характеризувати, як відповідальність держави при звичайних і надзвичайних умовах забезпечити для кожної людини економічну і фізичну доступність до якісного (безпечного) продовольства, переважно вітчизняного виробництва, на рівні науково обґрунтованих або тимчасових (для надзвичайних ситуацій) норм харчування. Єдиним неконкретним моментом даного визначення є блок «переважно вітчизняного виробництва», що пов'язано з питанням продовольчої незалежності країни.

Величина, яка підпадає під обмеження по продовольчій безпеці (безвідносно до виду продукції) містить, по-перше, продукти, які надходять до торгівлі без переробки (якщо кінцевий споживач може використати їх у вигляді із сфери первинного виробництва); по-друге – перероблену продукцію, яка надходить до торгівлі.

У вартісному виразі обмеження по продовольчій безпеці буде мати такий вигляд [8, с. 283]:

$$ПБ \leq \frac{Ц^{i}_{агр} \times РП^{i}_{агр} + \sum_{j=1}^{n} Ц^{j}_{пром} \times РП^{jвнутр}_{пром}}{Ц^{i}_{агр} \times \left(РП^{i}_{агр} \quad E^{i}_{агр} + I^{i}_{агр}\right) + \sum_{j=1}^{n} Ц^{j}_{пром} \times \left(РП^{j}_{пром} \quad E^{j}_{пром} + I^{j}_{пром}\right)}, \qquad (1)$$

де ПБ – мінімальний поріг продовольчої безпеки;

$РПi_{агр}$ – вітчизняна продукція сфери первинного виробництва (сільського господарства), яка надходить безпосередньо в торгівлю і призначена для кінцевого споживання. Фактично це вся вироблена у країні продукція даного виду, за виключенням тієї частини, яка надходить до сфери переробки;

$Цi_{агр}$ – відпускна ціна на продукцію сільськогосподарських виробників, тис. грн.;

$Цj_{пром}$ – відпускна ціна переробних підприємств на j-ту продукцію (j = 1, ..., n), тис. грн.;

$Ej_{пром}$ – обсяг експорту j-тої переробленої продукції, тонн;

$Ij_{пром}$ – обсяг j-тої імпортної j-тої переробленої продукції, тонн;

($РПi_{агр}$ + $Ei_{агр}$ – $Ii_{агр}$) – пропозиція даної продукції (в тому числі імпортної), виробленої в сфері первинного виробництва, на внутрішньому ринку, за виключенням тієї частини, яка спрямовується на переробку, тонн;

$РПjвнутр_{пром}$ – j-та перероблена продукція з вітчизняної сировини, тонн;

($РПj_{пром}$ + $Ej_{пром}$ – $Ij_{пром}$) – пропозиція j-й переробленої продукції з сировини, яка включає вітчизняну переробку з імпортної сировини, а також готову (перероблену) імпортну продукцію ($РПjзовн_{пром}$), тонн.

Існує ряд точок зору на предмет кількісної оцінки допустимої величини власної продукції в загальному обсязі її пропозиції. В сільському господарстві мінімальним обмеженням по продовольчій безпеці прийнято вважати 60 % наявності вітчизняної продукції (якщо у виробництві цього виду продовольства країна має порівняльні переваги) в загальному обсязі споживання. Задовільний стан самозабезпеченості даним видом продукції

знаходиться у межах від 0,6 до 0,75. Ця величина часто приводиться як деяке некритичне обмеження [2, с. 62].

Для кількісної оцінки в агропродовольчому секторі доцільно застосовувати такі показники:

– показник ефективності виробництва, який є відношенням вартості всієї реалізованої продукції до витрат на її виробництво;

– показник потенційного зростання національного ринку, якій є відношенням середньої рентабельності виробництва на ринку даного виду продукції до середньої рентабельності десяти найбільших підприємств;

– частка національного виробництва в загальному обсязі пропозиції продукції, яка характеризує внутрішній попит і пропозицію, а також здатність національної продукції конкурувати з імпортом на національному і зовнішньому ринках.

В подальшому, пропонується замість (1) використовувати два обмеження: по продукції сільського господарства (за вирахуванням тієї частини, яка йде на переробку) і по продукції переробної промисловості. Це необхідно оскільки, з одного боку, передбачається розділити оцінки стану визначеного сегменту ринку в сільському господарстві і в сфері переробки, з іншої – існує прямий взаємозв’язок між мінімальними обмеженнями у виробництві сільськогосподарської продукції і аналогічними обмеженнями у сфері переробки (за умов, що немає значного експорту сировини) [4, с. 38].

Для продукції сільського господарства обмеження за обсягами власного виробництва будуть такими:

$$0{,}6 \le \frac{РП^{i}_{агр}}{\left(РП^{i}_{агр} - Е^{i}_{агр} + І^{i}_{агр}\right)} = \frac{Ц^{i}_{агр} \times РП^{i}_{агр}}{Ц^{i}_{агр} \times \left(РП^{i}_{агр} - Е^{i}_{агр} + І^{i}_{агр}\right)} \le 0{,}75 \ . \qquad (2)$$

Верхня межа буде відрізнятися для кожного виду продовольства. В проекті Національної доктрини продовольчої безпеки для оцінки стану продовольчої безпеки пропонується як критерій визначати питому вагу вітчизняної сільськогосподарської, рибної продукції і продовольства в загальному обсязі товарних ресурсів (з урахуванням перехідних запасів)

внутрішнього ринку відповідних продуктів, що має порогові значення у відношенні: зерна – не менше 95%, цукру – не менше 80%, рослинної олії – не менше 80 %, м’яса і м’ясопродуктів (в перерахунку на м’ясо) – не менше 85%, молока і молокопродуктів (у перерахунку на молоко) – не менше 90%, рибної продукції – не менше 80%, картоплі – не менше 95%, овочів та фруктів – не менше 85%, солі харчової – не менше 85% [10, с. 7].

В результаті математичних перетворень і використання даних Державної служби статистики України 2008–2010 рр. було отримано обмеження по найважливішим ринкам продовольчих товарів: пшениці, м’ясу, молоку, цукру, олії, овочам і фруктам.

При заданих обмеженнях для всіх трьох показників, «задовільний» стан сектора «сільське господарство», наприклад, по пшениці характеризується такою оцінкою:

$$0{,}14 \leq O^{i}_{агр} \leq 0{,}41 \ , \qquad (3)$$

де $O^{i}_{агр}$ – оцінка стану сільського господарства з виробництва певного виду продукції.

«Добрий» стан відповідає результату, який перевищує 0,41, «незадовільний» – результатам, меншим ніж 0,14.

Після математичних перетворень і використання статистичних даних було також визначено числові обмеження для «задовільного» стану сфери переробки продукції сільського господарства – пшениці:

$$0{,}17 \leq O^{j}_{пром} \leq 0{,}43 \ , \qquad (4)$$

де $O^{j}_{пром}$ – оцінка стану сфери переробки певного виду продукції.

Всі значення, менші чим 0,17, є «незадовільним» результатом для сфери переробки і реалізації пшениці. Значення, більші ніж 0,43, відображають «добрий» стан цієї сфери.

Необхідно пояснити, що діяльність переробного сектору як самостійної сфери виробництва оцінюється безвідносно до джерела походження сировини. Разом з тим оцінка агропродовольчого ринку має комплексний характер і

враховує взаємозв'язки сфери переробки з сільським господарством.

В нашому прикладі по пшениці відповідно до розрахунків, виконаних за наведеним алгоритмом, «задовільний» стан ринку оцінюється величинами в такому інтервалі:

$$0{,}98 \leq O_{інтегр} \leq 4{,}25 \ , \qquad (5)$$

де $O_{інтегр}$ – інтегральна оцінка стану сфери вирощування і переробки певного виду продукції.

Таким чином, оцінка рівня продовольчої безпеки по пшениці є задовільною, якщо інтегральна оцінка стану її ринку знаходиться в межах між 0,98 і 4,25. Значення, більші ніж 4,25, відображають «добрий» стан цієї сфери.

Зведені показники стану продовольчої безпеки і оцінки агропродовольчої ринків за основними видами продовольства наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Стан продовольчої безпеки за інтегральною оцінкою агропродовольчого ринку України в 2008–2010 рр. [11; 12]

Найменування видів сільськогосподарської сировини і продукції її переробки	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Пшениця	1,71	1,69	1,82
М'ясо	1,22	1,19	1,36
Молоко	1,43	1,42	1,59
Олія рослинна	1,65	1,64	1,72
Плодоовочева продукція	1,57	1,56	1,64

Дані таблиці свідчать про загальну позитивну тенденцію на агропродовольчих ринках України, але рівень продовольчої безпеки не є стабільним. Кожному ринку продовольства присутні загальні риси і особливості. Відстежується певний підйом в 2010 р. після спаду 2008–2009 рр. Загальний стан наведених даних оцінюється як «задовільний» за всіма видами продовольства.

Зроблено висновки, що на результат вплинули значною мірою певні чинники або, можливо, їх несприятливе поєднання:

По-перше, великий урожай зерна (зокрема пшениці) привів до різкого збільшення пропозиції на ринку. За відсутності дієвої ринкової інфраструктури і ефективних заходів державного регулювання внутрішнього попиту і пропозиції це викликало значне зниження відпускних цін у сільських товаровиробників. Падіння відпускних цін багато в чому спричинило різке зниження рентабельності зернового виробництва. Рентабельність скоротилася майже удвічі по відношенню до середньої величини за попередні три роки. Відношення вартості реалізованої продукції до витрат скоротилося на третину середнього значення за попередні три роки і досягло мінімальної відмітки – 1,09.

Незважаючи на використання коригуючого коефіцієнта, повною мірою компенсувати дію кон'юнктурних ефектів на показники рентабельності досить складно.

По-друге, відтік значних обсягів зерна за рубіж знизив навантаження на переробні підприємства. В результаті обсяг переробки з вітчизняної сировини скоротився. Цей аспект також можна розцінювати як зниження ефективності ринку, оскільки зовнішня кон'юнктура стала переважним чинником по відношенню до вимог внутрішнього попиту.

Якщо розглядати суть події, то проблема полягає не у виробництві продукції, а в тому, як нею розпорядитися після збору урожаю, чи є всі необхідні умови для того, щоб готова продукція змогла оперативно надходити на ринок і бути затребувана за прийнятними цінами. Очевидно, проблема полягає в нерозвиненій ринковій інфраструктурі, частково в невідрегульованому механізмі державних закупівель, і вимагає швидкого рішення.

Викладена методика оцінки рівня продовольчої безпеки за показниками стану національного агропродовольчого ринку дозволяє врахувати найбільш суттєві аспекти функціонування товарних ринків: ефекти нерівноважного стану ринку, потенційні перспективи зростання, порівняльні переваги у виробництві певних видів продукції, а також ряд інших. Крім того, є

можливість отримати інтегральну оцінку, а також окремі оцінки стану сфер «виробництво», «переробка і реалізація».

Отримані результати, як показала експериментальна перевірка методики, відображають реальні тенденції, які мають місце у сфері виробництва, переробки і реалізації продовольства.

Список використаних джерел

1. Food Market Indicators [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.ers.usda.gov/Data/FoodMarketIndicators/
2. Алтухов А.И. Национальная продовольственная безопасность: проблемы и пути их решения /А.И. Алтухов – Москва: ФГУП «ВО Минсельхоз России». – 2006. – 159 с.
3. Басюркіна Н.Й. Методичні підходи до визначення рівня продовольчої безпеки країни / Н. Й. Басюркіна // Економічний простір: збірник наукових праць. – №24. – Дніпропетровськ – Донецьк ПДАБА. – 2009. – С. 116–126.
4. Басюркіна Н.Й. Методичні підходи до аналізу стану агропродовольчого ринку країни / Н. Й. Басюркіна // Вісник соціально-економічних досліджень. Випуск 27. – Одеса: ОДЕУ. – 2009. – С. 31–40.
5. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 черв. 2003 р. №964-IV (в останній редакції від 1 лип. 2010 р. №2411-17) [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://zakon1.rada.gov.ua
6. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24 черв. 2004 р. №1877-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua
7. Колесняк А.А. Систематизация методов оценки уровня продовольственного обеспечения / А. А. Колесник // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2002. – № 7. – С. 15–17.
8. Проблемы конкурентоспособности агропродовольственного комплекса РФ и факторы ее повышения / Э.Н. Крылатых, К.Г. Бородин, В.Д. Гончаров и др.: сборник научных трудов ВИАПИ им. А.А. Никонова. — М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова, 2008. – Вып. 28. – С. 270–291.
9. Методика визначення основних індикаторів продовольчої безпеки: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 груд. 2007 р. N 1379 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua
10. Національна доктрина продовольчої безпеки (проект) / П.Т.Саблук, Г.М. Калетник, С.М. Кваша // Економіка АПК. – 2011. – №8 (202). – С. 3–11.
11. Сільське господарство України 2009: статистичний збірник; за ред. Ю.М. Остапчука – К.: Державний комітет статистики України, 2010. – 370 с.
12. Сільське господарство України в 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua

1.9. Мифы и реалии продовольственной безопасности Украины

История человечества показывает, что зарождение промышленности, как совокупности предприятий определенного вида деятельности, возможно

при наличии минимум двух условий: достаточность ресурсной базы и возрастающая численность потребителей. В зависимости от наделенности стран факторами производства те или иные виды деятельности превращаются из ремесленных (малых предприятий) в промышленные (средние и крупные по масштабам), эффективность работы которых предопределяет эффективность и конкурентоспособность отраслей. Возрастающая численность потребителей способствует количественному росту продукции, а при наличии жесткой конкуренции – еще и качественному. Соответственно, жесткость и интенсивность конкуренции являются факторами преобразований в отраслях. Отсутствие указанных условий зарождения, формирования и роста видов деятельности в отдельной стране (отсутствие или недостаточность ресурсов, уменьшение численности потребителей) повышает импортную зависимость отраслей.

Импортозависимость пищевых отраслей и производств ведет к обострению проблемы нехватки продуктов питания, то есть подрывает национальную безопасность страны. Современные ученые-экономисты посвятили множество трудов нахождению баланса импорта продовольствия и безопасности страны (Т. Мостенская, О. Гойчук, Л. Дейнеко, С. Васильчак, Е. Драган, А. Бужин, Н. Стасишен, Д. Плеханов, Е. Щекович и другие). Однако, несмотря на имеющуюся научную базу, уже более 20 лет в Украине наблюдаются ниспадающие тренды развития ресурсной базы многих отраслей пищевой промышленности и численности народонаселения [3, с. 32–33; 11], а проблемы агропродовольственной сферы остаются нерешенными.

Критически мало или минимально допустимо производит продукции отечественная пищевая индустрия и отрасли, входящие в ее состав? Можно ли предубедить надвигающиеся угрозы продовольственной безопасности и построить экономическую стратегию самодостаточности? Поиск ответов на эти вопросы – цель данной работы.

На сегодняшний день наиболее распространены два определения термина «продовольственная безопасность»:

– продовольственная безопасность существует тогда, когда все люди в любое время имеют физический, социальный и экономический доступ к достаточному количеству безопасных и питательных пищевых продуктов, чтобы удовлетворить свои потребности и пищевые предпочтения для ведения активного и здорового образа жизни [13];

– продовольственная безопасность включает в себя, как минимум, доступность полноценного и безопасного питания и уверенность в устойчивом их приобретении в будущем общественно приемлемыми способами [12].

Украинский научно-исследовательский институт питания, проведя исследования в 2006 г., констатировал, что питание населения в Украине неуравновешенное: «…фактическое питание выполняет в основном энергетическую функцию (за счет повышенной калорийности) – утоляет голод и поддерживает трудоспособность, за счет дефицита белка – страдает пластическая функция питания (что имеет большое значение в восстановлении функций органов и систем, повышении стойкости организма во время негативного действия неблагоприятных (производственных) факторов или инфекционных агентов); фактическое питание населения недостаточно содержит минеральных веществ и витаминов (что имеет важное значение во время восстановления гомеостаза, в работе эндокринной системы, ферментативных процессах), за счет этого не обеспечивается основное специфическое действие пищи, которая направлена на предотвращение возникновения и развития синдромов недостаточного и чрезмерного питания» [9, с.88].

Таким образом, каково бы определение термина «продовольственная безопасность» не было взято за основу изучаемой проблемы – в реальных услових Украины не выполняется условие ведения здорового образа жизни населения и условие полноценности питания.

Несомненно, проблема экономической доступности отдельных видов продукции в посткризисный период (2009–2012 гг.) обострилась. Как следует из Отчета о продовольственной безопасности Министерства экономического развития и торговли Украины: «…в 2009 г. в Украине по большинству основных видов продовольствия фактическое потребление находилось ниже рациональных норм. Самое большое отставание фактического потребления от рационального наблюдалось по плодам, ягодам и винограду – на 49 %, молоку и молокопродуктам – на 44 %, мясу и мясопродуктам – на 38 %, рыбе и рыбопродуктам – на 24 %. По таким продовольственными группами как «хлеб и хлебопродукты», «картофель», «масло растительное всех видов» фактическое потребление превысило рациональную норму. Однако, такое превышение по указанным группам продовольствия, особенно по хлебопродуктам и картофелю, является свидетельством несбалансированности питания населения, которое старается обеспечить собственные энергетические нужды за счет более экономически доступных продуктов» [5, с. 2–3].

Вышесказанное подтверждает наличие проблем потребления и питания. Но ситуация с продовольственной безопасностью следует рассмотреть еще и с позиции производства продуктов питания и их предложения на рынке.

Рассмотрим ресурсный потенциал отечественной пищевой промышленности на примере выращивания картофеля, овощей, плодов, ягод, производству молока, мяса, вылову рыбы, по которым наблюдается нерациональное потребление (по картофелю – выше нормы, по другим видам продукции – ниже нормы) [5, с. 2].

В производстве основных сельскохозяйственных культур в период 1990–2011 гг. наметилась положительная тенденция:

– минимум в производстве картофеля был в 1999 г. (12723 тыс. т или 0,7 кг в сутки на человека), максимум – в 2011 г. (24248 тыс. т или 1,45 кг в сутки на человека);

– минимум в производстве овощей был в 1996 г. (5070 тыс. т или 0,27 кг в сутки на человека), максимум – в 2011 г. (9833 тыс. т или 0,59 кг в сутки на человека);

– минимум в производстве плодов и ягод был в 1996 г. (766 тыс. т или 0,04 кг в сутки на человека), максимум – в 1990 г. (2902 тыс. т или 0,15 кг в сутки на человека).

На рис. 1 отражена динамика производства картофеля, овощей, плодов и ягод в Украине, которая характеризуется сильными колебаниями в первых 11–13 наблюдениях, слабыми положительными сдвигами в 8–10 последних наблюдениях; последнее наблюдение характеризуется высоким уровнем показателей объемов производства картофеля и овощей по сравнению со всей совокупностью представленных данных.

Рис.1. Производство картофеля, овощей, плодов и ягод в 1990–2011 гг. в Украине [11]

Угрожающе снижающейся является динамика производства молока (рис. 2). Среднее ежегодное снижение объемов в исследуемом периоде – около 502 тыс. т, наибольший объем производства молока – в 1990 г. (24508,3 тыс. т или 1,3 кг в сутки на человека), наименьший объем производства – в 2010 г. (11248,5 тыс. т или 0,67 кг в сутки на человека).

Наибольший объем производства мяса в убойном весе был в 1990 г. (4357,8 тыс. т или 0,23 кг в сутки на человека), наименьший объем производства – в 2001 г. (1517,4 тыс. т или 0,08 кг в сутки на человека).

Рис. 2. Производство молока в Украины в 1999–2010 гг. [11]

Тенденция объемов производства мяса в последние 10 лет положительной (рис. 3).

Рис. 3. Производство мяса в Украины в 1999–2010 гг. [11]

В 2011 г. по сравнению с 2001 г. поголовье крупного рогатого скота в целом по Украине уменьшилось на 53 %, в том числе поголовье коров – на 47 %, поголовье овец и коз – на 8 %. В этот же период поголовье птицы увеличилось на 65 %, поголовье свиней – почти неизменно (в разные годы колебания составили ±4 %).

Тенденция вылова рыбы украинскими рыболовными предприятиями негативная – среднее ежегодное снижение составляет более 13 тыс. т (рис. 4). Наименьший вылов был отмечен в 2004 г. (195 тыс. т или 4 кг на человека в год), наибольший – в 1997 г. (412 тыс. т или 8,1 кг на человека в год).

Рис. 4. Вылов рыбы во всех видах внутренних водоемов Украины, морских экономических зонах других государств и открытой части Мирового океана в 1995–2011 гг. [11]

Таким образом, устойчивого базиса для положительных изменений в пищевой промышленности по указанным видам продовольствия в Украине не наблюдается.

Рассмотрим динамику уровня использования производственного потенциала предприятиями пищевой промышленности Украины по проблемным (с точки зрения норм потребления) видам продукции.

Большую часть картофеля (более 47 %) выращивают для продовольственных целей, менее 1% – перерабатывают непосредственно для

населения (чипсы, картофельное пюре, замороженные продукты), остальное – для производства спирта, крахмала, комбикормов [7].

Объемы производства плодоовощной консервации, в первую очередь, зависимы от платежеспособности населения: состояние спроса после кризиса 2008–2009 гг. значительно увеличило объемы домашнего консервирования и на фоне положительной динамики производства плодов, ягод и овощей способствовало перетеканию инвестиционных средств из промышленной переработки в сферу бизнеса по хранению продовольствия (складское хозяйство).

Парадоксальными на фоне спада в отечественном животноводстве являются тенденции в молокоперерабатывающей промышленности: производство молока питьевого и молочной продукции (за исключением сливочного масла) возрастает. За последние 10 лет средний ежегодный прирост составил более 23 тыс. т по всей молочной продукции, в частности – по молоку питьевому 46,5 тыс. т, по кисломолочной продукции 28 тыс. т, по сырам жирным 12,4 тыс. т (рис. 5).

Рис. 5. Объемы выпуска продукции молокоперерабатывающей промышленности Украины в 2000–2010 гг. [11]

На наш взгляд, своеобразие динамики выпуска масла сливочного является отражением действительно существующей в течение уже более 10

лет ситуации: база для производства животных жиров сокращается, объем эрзац-продуктов наращивается. Государственная инспекция Украины по вопросам защиты прав потребителей регламентировала стандарты по выпуску сырных продуктов, спрэдов, продуктов с содержанием молока и других заменителей [2; 4; 10], что и повлияло на динамику объемов выпуска молочной продукции. Таким образом, указанное отставание рационального потребления молока и молочных продуктов на 44 % [5, с. 2] мифично, так как безопасность и питательность эрзац-продуктов сомнительна.

На объемах производства мясных продуктов негативно сказывается снижение поставок говядины при нестабильно растущей динамики по свинине свежей и охлажденной (рис. 6). В период 2000–2010 гг. нестабильно растущая динамика наблюдается по свинине свежей и охлажденной.

Рис. 6. Объемы выпуска продукции мясоперерабатывающей промышленности Украины в 2000–2010 гг. [11]

Объемы производства колбасных изделий в динамике коррелируют с объемами мяса в убойном весе: в последние 10 лет наметилась положительная тенденция производства данного вида продукции. В абсолютном выражении регрессирующий коэффициент тренда мяса в убойном весе выше регрессирующего коэффициента тренда колбасных

изделий. Относительно средней величины выборки регресс первого из названных трендов составляет 20,5%, регресс второго – 34,3%. Соответственно, из-за отсутствия устойчивой сырьевой базы, производство колбасных изделий лишено возможности роста в стратегически обозримой перспективе.

Рис. 7. Объем выпуска колбасных изделий в Украине в 1990–2010 гг. [11]

Теперь рассмотрим зависимость динамики производства продукции мясоперерабатывающих предприятий от роста объемов производства продукции животноводческой отрасли (рис. 8).

Рис. 8. Динамика относительных показателей деятельности мясоперерабатывающих предприятий Украины и животноводческой отрасли в 1990–2010 гг.

Как следует из рис. 8. Кризис мясоперерабатывающей отрасли приходится на 1998 г., когда мяса в убойном весе производилось в 11 раз больше, чем колбасных изделий. Кризис сферы потребления, приходится на 1990–1992 гг., когда колбасных изделий производилось много в сравнении с данными всей выборки, а объем мяса по отношению к объему колбасных изделий был минимален. После 2003 г. эта тенденция мало изменилась, что свидетельствует о способности отрасли адаптироваться одновременно к колебаниям сырьевой базы и потребительским возможностям.

Аналитические обзоры рынка рыбы и рыбной продукции [1] свидетельствуют о масштабной импортной зависимости отрасли. Первопричина такой зависимости – физическое и моральное старение отечественного рыболовного флота. Другими, не менее важными причинами, являются отсутствие заинтересованности внутренних инвесторов рыбной отрасли и экономическая экспансия рынка рыбы и морепродуктов со стороны более конкурентоспособных предприятий Норвегии, Латвии, России, Китая, Таиланда, Вьетнама и других стран. На внутреннем рынке эта продукция представлена в замороженном (более 56%), свежем и охлажденном (около 13%), консервированном видах (около 10%) [5, с.2].

Всемирная Организация Здравоохранения недостатком в рационе питания украинцев, как и населения большинства стран Европы, относит недостаточное потребление не только рыбы, но и свежих фруктов и овощей [6].

Обобщенные выводы по изложенному материалу представлены в табл. 1.

Таблица 1

Мифы и реалии индикаторов достаточности потребления (ИДП, нормальное значение 1 (единица))

Проблемная продовольственная группа	Миф	Реалии
Фрукты, овощи	ИДП плодов, ягод и винограда 0,51 [5, с.2; 8]	ИДП плодов, ягод и винограда при импортной зависимости в

		54,2 % составляет около 0,23; ИДП овощей 0,85 [5, с.2; 8]; ИДП картофеля 1,07 [5, с.2; 8];
Мясо, птица, рыба	Население Украины в своем большинстве вегетарианцы; ИДП рыбы и рыбопродуктов 0,76 [5, с.2; 8]	ИДП говядины, свинины, птицы, рыбы 0,648 (средневзвешенная величина по данным [5, с.2; 8]) с активно растущим сегментом рынка птицы и некоторыми позитивными изменениями в выращивании поголовья свиней; ИДП рыбы и рыбопродуктов при импортной зависимости в 65,3 % и потреблении в свежем и охлажденном виде около 13 % составляет менее 0,1
Молочные продукты	ИДП молока и молочной продукции 0,56 [5, с.2; 8]	При незначительной импортной зависимости (4,7 %) и значительной разнице в потреблении группами населения с большими и малыми доходами (разница в 1,78 раз) [5, с.2; 8] ИДП молока и молочной продукции составляет не более 0,44

Результаты проведенного исследования свидетельствуют о том, что говорить о надвигающейся угрозе продовольственной безопасности украины не приходится, поскольку на высоком уровне остаются показатели потребления хлеба, хлебобулочных изделий, круп, растительных жиров (в основном, подсолнечного масла), сахара, картофеля. С другой стороны, эти показатели свидетельствуют об имеющихся резервах наращивания экспортного потенциала страны и выступает гарантией качественного обмена между странами на дефицитные товары и сырье по данным видам продуктов питания.

Для достижения показателей рационального питания необходимо улучшить информационность общества о правильном питании и его роли в повышении качества жизни. Такие меры позволят сформировать компетентных потребителей, не желающих питаться продуктами, в следствие чего производство этих продуктов станет невостребованным, а значит и неконкурентоспособным. Без осведомленности о качестве и безопасности

потребляемой продукции построить стратегию самодостаточности невозможно. Причем такие стратегии невозможны ни на уровне государства, ни на уровне конкретных объектов хозяйствования. Экономическая заинтересованность и стратегичность деятельности предприятий, производящих продукты питания, выражается в формировании последующих поколений требовательных потребителей. А такое формирование возможно только за счет безупречности качества продукции. Альтернативный вариант развития пищевой индустрии – это регресс к мелкотоварному, ремесленному производству.

Список использованных источников

1. Арасланова А. Рыба села на мель. / А. Арасланова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://markets.eizvestia.com
2. Виробництво масла. Терміни та визначення понять: ДСТУ 4422-2005. – К. : Держспоживстандарт України. – 17 с.
3. Економіка України за 1991–2009 роки / В.В. Близнюк, Т.П. Богдан, О.М. Бородіна та ін.; за ред. проф. В.М. Гейця. – К.: Держкомстат України, 2010. – 112 с.
4. Жири рослинні та їх композиції для виробництв спредів і сумішей жирових. Номенклатура та вимоги до показників якості та безпеки ДСТУ 4599:2006. – К. : Держспоживстандарт України. – 8 с.
5. Звіт про стан продовольчої безпеки України у 2009 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.me.gov.ua/file/link/149977/file/Zvit_2009.doc
6. Информация и фактические данные ВОЗ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.euro.who.int
7. Кучеренко Т. Бизнес: день за днем. Каким быть рынку картофеля в Украине? / Т. Кучеренко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ovoschevodstvo.com/journal
8. Методика визначення основних індикаторів продовольчої безпеки: затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 5 груд. 2007 р. N1379 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua
9. НДІ харчування МОЗ України. Звіт про науково-дослідну роботу «Вивчення стану фактичного харчування та його зв'язок з аліментарною захворюваністю дорослого населення 4-х областей України з метою його раціоналізації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niipitan.com.ua/?rezultati_naukovih_doslidzhen&id=82
10. Спреди та суміші жирові: ДСТУ 4445:2005 – К. : Держспоживстандарт України. – 25 с.
11. Статистична інформація: Державна служба статистики Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua
12. Measuring Food Insecurity and Hunger: Phase 1 Report. The National Academies Press [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nap.edu
13. Policy brief Food security. Food and Agriculture Organization of the United Nations [Электронный ресурс]. – Режим доступа : ftp://ftp.fao.org

1.10. Вплив інноваційних процесів на сталий розвиток та продовольчу безпеку України

Безпрецедентне забруднення навколишнього природного середовища та посилення загрозливих тенденцій вичерпності природних ресурсів, стрімке зростання чисельності народонаселення – все це створює серйозну небезпеку поступальному суспільному розвитку і навіть існуванню життя на планеті.

Загроза виживанню людства прийшла саме з боку навколишнього природного середовища, яке швидко деградує під натиском людської діяльності. Причому ця загроза має глобальний, загальнопланетарний характер. Промисловий розвиток у всьому світі відбувається без належного обліку вичерпності багатьох видів невідновлюваних ресурсів і розуміння тієї обставини, що відновні здібності живої природи не безмежні. Людина вступила в протиріччя з результатами своєї праці, які зробили її максимально залежної від науково-технічних досягнень і не захищеною перед міццю, створеною самою людиною.

Такий стан речей потребує негайного вирішення завдань, пов’язаних з пошуком підстав, принципів і цінностей, які сприятимуть виживанню і подальшому динамічному безперервному розвитку суспільства.

Отже, йдеться про перехід цивілізації до принципово нової моделі розвитку – моделі «сталого розвитку (sustainable development)».

Поняття «сталого розвитку» з 1992 р. невід’ємно пов’язане з Конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро), де було проголошено про необхідність переходу світового співтовариства на шлях сталого розвитку. На Конференції була визнана модель розвитку розвинених країн такою, яка веде до глобальної катастрофи, та акцентувалося на неможливості руху країн, що розвиваються, шляхом, яким прийшли до свого добробуту розвинені країни.

Виходячи з матеріалів конференції, сталим слід вважати такий розвиток суспільства, який задовольняє потреби сучасності, не ставлячи під загрозу здатність наступних поколінь задовольняти свої власні потреби [1].

Але за думкою В. Данилова-Данильяна [2; 3], таке визначення не може бути визнано конструктивним, оскільки для його використання потрібно співставлення потреб нинішнього і досить віддалених майбутніх поколінь. Ця проблема завідомо нерозв'язна через надзвичайно високий ступінь невизначеності уявлень щодо структури майбутніх потреб, форм їх задоволення і способів виробництва відповідних продуктів. Причому така невизначеність безперервно зростає в часі внаслідок прискорення науково-технічного розвитку та соціальних змін.

Сталий розвиток слід розглядати як соціоприродний процес, який забезпечує безперервний соціально-економічний розвиток при високому ступені безпеки системи «людина-суспільство-природа». Ця форма розвитку представляє систему коеволюції суспільства і природи. Отже, йдеться про збалансоване співіснування суспільства, економіки і природних систем, таким чином соціально-економічний розвиток повинен забезпечувати суспільний прогрес, не руйнуючи при цьому природне середовище.

Ідея сталого розвитку базується на скоординованій взаємодії суспільства і природи, за якої, спираючись на всебічне наукове пізнання і високо розвинуту техніку, людство здійснює управління суспільними явищами відповідно до можливостей біосфери. На думку Г. Платонова і Є. Гірусова, сталий розвиток – це «перехід від нинішньої, внутрішньо суперечливої соціосфери, у якій змушені співіснувати біосфера і руйнуюча її техносфера, до внутрішньо гармонійної ноосфери» [4].

Проблема забезпечення сталого розвитку потребує досягнення взаємозв’язку між соціальною, екологічною та економічною підсистемами, та підтримки рівня збалансованого функціонування соціо-еколого-економічної системи. Критеріями реалізації цієї нової цивілізаційної парадигми мають

бути економічна ефективність, екологічна безпека і соціальна справедливість [5].

Таким чином, під «сталим розвитком» слід розуміти багатовимірний процес змін, який відображає здатність системи стабільно забезпечувати динамічне зростання, зберігаючи рівновагу та збалансованість рівноцінних за своєю значимістю взаємозв'язаних соціальної, економічної та екологічної сфер, протидіючи негативному впливу зовнішніх та внутрішніх факторів.

По суті, це перехід до нового глобального мислення та світорозуміння, в основі якого лежить динамічний розвиток суспільства та збереження природи як фундаменту людського життя.

Така стратегія розвитку вимагатиме кардинальної зміни парадигми суспільного прогресу, радикально нового характеру дій у всіх сферах людської діяльності (економіці, соціальній сфері, екології, науково-технічному процесі тощо) Економіка в своєму розвитку повинна забезпечувати потреби людей без виходу за допустимі екологічні межі, тобто стати принципово іншою, або біосферосумісною. Для того, щоб економічний розвиток мав сталу тенденцію і визначені перспективи, він повинен бути врівноваженим та самопідтримуваним. Значну роль в цьому процесі відіграє науково-технічний прогрес.

Рекомендації Римського клубу (група незалежних експертів під керівництвом А. Печчеі) з приводу забезпечення сталого розвитку, на жаль, зводились, переважно, до обґрунтування необхідності призупинення технічного прогресу, росту виробництва матеріальних благ і чисельності народонаселення [6].

Безумовно, сучасний НТП впевнено наступає на природу в усіх напрямах, причому найбільш катастрофічні техногенні зміни відчувають країни, які розвиваються, впроваджуючи технології вже освоєні розвинутими країнами. За даними авторів [7], починаючи з 1970 р. в Африці, Америці та Азії площа пустель збільшилася на 120 млн га, при цьому за 20 років фермери в усьому світі втратили більше 480 млрд тонн чорнозему, що

еквівалентно його запасам на Індійському півострові. За ці ж роки більше 2/3 всіх ґрунтів, оброблюваних в Центральній Африці, стали фактично непридатними для сучасного землеробства, була знищена унікальна екосистема Аральського моря, різко погіршився стан ґрунтів в Бразилії і в інших країнах Латинської Америки.

До сих пір невідомі наслідки тотального розповсюдження «передових» досягнень НТП: трансгенних і вирощених за інтенсивними технологіями продуктів, розповсюдження комп'ютерів і електронних ЗМІ, що дозволяють піти з реальності у віртуальний світ, мобільного зв'язку, який забезпечує цілодобове «фонове» радіовипромінювання тощо.

Об’єктивно доводиться визнати, що ці та багато інших аналогічних глобальних проблем обумовлені суперечливістю НТП. З одного боку, рівень життя в різних країнах обумовлений здатністю продукувати і широко використовувати наукові знання та втілювати їх у відчутні досягнення науково-технічної думки. З другого боку, некероване впровадження досягнень НТП провокує появу безлічі екологічних та соціальних проблем.

Але не слід забувати, що тільки на основі справжнього технічного прогресу людство в змозі вирішити соціально-економічні проблеми, сповільнити темпи руйнування екосистеми та розвиватися.

Отже, потрібно вирішити одночасно два завдання: створити безпечні умови для виживання людства та забезпечити збалансований розвиток. Взаємозв'язок розвитку та безпеки виявляється суперечливою єдністю. Адже зосередження уваги на проблемах безпеки веде до того, що можуть бути не вирішені проблеми розвитку. Розв’язання суперечностей полягає у пошуку компромісу та визначені певної міри у взаємозв'язку розвитку та безпеки систем. Це обумовить здатність системи до максимально можливого цілісно-прогресивного розвитку при існуванні необхідної і достатньої міри забезпечення її безпеки. Таким чином, сталим розвитком слід вважати керований розвиток суспільства, який не руйнує своєї природної основи, забезпечує виживання і безперервний розвиток цивілізації. Тобто визначення

поняття сталого розвитку об'єднує дві основні ознаки – антропоцентричну (можливість виживання людства і здатність його подальшого постійного розвитку) і біосфероцентричну (збереження біосфери як природної основи життя на Землі і її природної еволюції) [5].

Автори [5; 6] вважають, що з визначених вище позицій перевага має надаватися еволюційним процесам розвитку, які гарантуватимуть безпеку соціоприродних систем.

На нашу думку, необхідно не призупиняти технічний прогрес (як це пропонується Римським клубом), а навпаки прискорювати, при цьому принципово змінивши його спрямованість.

Важливим доказом недоцільності уповільнення та навіть призупинення НТП є висновки представників більшості інноваційних теорій, які вважають, що циклічний рух економічної системи та характер основних економічних процесів у довгостроковому періоді залежить саме від особливостей науково-технічного прогресу.

Так, К. Маркс вважав основою циклічного руху господарської системи термін експлуатації основного капіталу (10–13 років), а кожен новий середній цикл – новим етапом НТП та розвитку продуктивних сил. Він чітко виділив дві форми НТП (екстенсивну та інтенсивну) та довів їх особливих вплив на динаміку і характер змін в економічній системі [8].

К. Жюглар у середині XIX ст. відмітив, що кризи виникають у рамках «ділових циклів» з інтервалом 7–11 років [9]. Більш глибоко теорія промислових циклів була розроблена наприкінці XIX ст. М. Туган-Барановським, який пояснював причини періодичного поглинання або виштовхування вільного капіталу реальним сектором економіки [10]. Й. Шумпетер вважав основною причиною довгих хвиль концентрацію важливих нововведень в окремих галузях, внаслідок чого від кожного базисного нововведення з'явилися вторинні, які й утворили вторинну хвилю, а криза – це період пристосування економіки до інновацій. У роботах Н. Кондратьєва та Й. Шумпетера науково-технічний прогрес та технологічні

новації розглядаються не як зовнішній, а органічно вмонтований в механізм великих циклів елемент, здатний призвести до «зміни траєкторії кругообігу… і змістити стан рівноваги» [11]. На початку 1920-х років американські вчені Дж. Кітчин і В. Крам виявили короткострокові фінансові цикли тривалістю у 2–4 роки (цикли Кітчина) [12; 13]. Інтеграція перелічених концепцій має велике значення в розумінні природи економічних криз, пов'язаних з циклічністю інноваційних процесів.

За теорією Г. Менша моментом структурної перебудови, або кризи, є момент зіткнення двох послідовних життєвих циклів технологічних способів виробництва. Цей момент він називає «технологічним патом», а вихід з цієї ситуації – можливий тільки при появі інновацій [14].

Автори теорій технократичного суспільства вказували на необхідність регулювання науково-технічного прогресу і навіть стримування наукових досліджень у деяких напрямах (наприклад, генної інженерії). Вони надавали перевагу прямому втручанню держави у ці процеси.

Рішучим противником будь-якого втручання держави у ринкові процеси був Ф. фон Гайєк. Його теорія інтелектуальної технології базувалася на досліджені проблем інформаційної економіки. На його думку, ринок – це гігантська інформаційна «машина», що містить величезне «неявне, розсіяне знання» про потреби і виробничі можливості людей, інформацію, яка переважає ті знання, якими може володіти не лише окрема людина, а й багато людей. Розширення інформації, яку використовують у повсякденній діяльності сучасні підприємці, стало поштовхом до розроблення інформаційних та інтелектуальних технологій. Сукупність дій підприємців і споживачів, заснованих на недостатньому володінні знаннями, і створює ринок. На думку Ф. фон Гайєка, дотримання звичаїв, традицій і правил виробничої та інших видів діяльності, напрацьованих у процесі розвитку цивілізації, дає змогу забезпечити поступальний розвиток суспільства [15].

П. Друкер у працях «Інновація та підприємництво» (1985) та «Посткапіталістичне суспільство» (1993) [16; 17] робить висновок, що

головною продукцією інноваційної економіки є нові рішення; знання – основним фактором продуктивності, що зумовлює реорганізацію галузей навколо створення знань і реструктуризацію всієї економіки навколо сфери накопичення інформації. На думку П. Друкера, інтелектуалізація праці – це основний процес розвитку виробництва. Тому зростання економіки є безпосередньо результатом інноваційних змін.

Підсумовуючи думки визнаних вчених, зазначимо, що сьогодні, як ніколи раніше, потрібна переорієнтація не тільки технічного мислення, а й взагалі суспільної свідомості та самосвідомості кожного індивіда на зовсім нове уявлення про науково-технічний прогрес, оскільки сталий розвиток спроможний лише в результаті формування нової системи цінностей. Це означає моральну і юридичну відповідальність конкретних осіб, які приймають рішення з приводу розвитку тих чи інших технологічних напрямів, за можливі негативні наслідки для людини і навколишнього середовища, незалежно від того, яку користь вони принесуть. Це вимагає паралельного інституційного розвитку системи оцінки наслідків нової техніки і технології та соціально-екологічної експертизи наукових, технічних і господарських проектів.

Радикальна зміна підходу до розвитку техніки та технології за умов сталого розвитку вимагає докорінного перетворення технологічного способу виробництва і переходу на цій основі до інтенсивного способу відтворення, зміни типу відтворювальних пропорцій у напрямі переважання у сукупному суспільному продукті частки споживчих благ; істотної зміни принципів і характеру розподілу життєвих благ між регіонами, спільнотами, соціальними групами; розробки методів цивілізованого упорядкування зростання чисельності населення [18] .

Сьогодні потрібна нова філософія науково-технічного та господарського розвитку.

Розглядаючи стан інноваційних процесів в Україні, слід зазначити, що в національній економіці домінують низькотехнологічні галузі виробництва.

У цілому в Україні переважує відтворення виробництва третього технологічного укладу (гірнича металургія, залізничний транспорт, багатотоннажна неорганічна хімія та ін.), тоді як у розвинених країнах відбувається формування вже шостого технологічного укладу. Зростання ВВП за рахунок введення нових технологій в Україні оцінюється всього у 0,7–1%.

Кількість підприємств, що впроваджують інновації, зменшується з кожним роком і становить зараз близько 14%, що значно нижче ніж у розвинутих країнах. Наукоємність промислового виробництва знаходиться на рівні 0,3%. Майже половина з інноваційних підприємств взагалі не фінансують проведення наукових досліджень. Більшість коштів, що витрачаються на інноваційну діяльність, припадає на закупівлю обладнання, в той час як на придбання прав на нову інтелектуальну власність або на проведення НДДКР витрати на порядок менші.

Зростаюча залежність національної економіки від зовнішніх факторів, обмеженість і дорожнеча енергетичних ресурсів, необхідність більш раціонального використання сировинної бази і робочої сили мають служити стимулом для використання інновацій задля підвищення потенціалу віддачі від наявних в країні ресурсів, переходу вітчизняної економіки до стандартів екологічно безпечного виробництва і споживання з метою забезпечення сталого економічного розвитку в цілому.

Україна є однією з найбільш багатих країн світу на природні ресурсі, але їх використання є вкрай нераціональним. Залишається дуже високою ресурсоємкість ВВП, зберігається низький рівень глибини переробки мінеральної сировини, зростають обсяги експорту сировини і продукції з неї. Надмірне експортування сировини призводить до таких негативних наслідків, як забруднення навколишнього середовища, посилення деградації земель, зростання техногенних загроз. У сукупності з кліматичними змінами і загрозами вони суттєво впливають на вибір державних рішень стосовно забезпечення ефективного сталого економічного розвитку країни. Ці рішення

можуть базуватися лише на нових знаннях, високих технологіях та інноваціях.

Існує потреба підвищення ефективності наукової діяльності. Фінансування НДДКР із бюджету сьогодні не перевищує 0,4% ВВП за визначеної законодавством норми 1,7% ВВП. Частка іноземних замовлень у фінансуванні НДДКР перевищує 20%, внаслідок чого Україні загрожує втрата прав на значну частину інтелектуальної власності [19]. Українські наукові установи функціонують в умовах обмеженого доступу до інформації про передові дослідження світової науки. З іншого боку, досягнення українських учених залишаються невідомими для широкої наукової громадськості [20].

Таке становище обумовлено, головним чином, відсутністю дієвої державної системи стимулювання інноваційної діяльності. Слід звернути увагу на недосконалість нормативно-правової бази регулювання інноваційної діяльності, поширення практики ігнорування законодавства. І хоча в Україні створено досить широке поле для державного регулювання розвитку науки та інновацій, воно не має необхідної структурної повноти і системної завершеності. Дія механізмів, що стимулюють інноваційний розвиток держави, обумовлених у статтях 21, 22, пункті 3 розділу XIV «Прикінцеві положення» Закону України «Про інноваційну діяльність» [21], починаючи з 2003 р., щорічно призупиняється Законами «Про державний бюджет» на відповідний рік. Це посилює невизначеність відповідних положень в податковому законодавстві і призводить до неузгодженості законодавства в інноваційній сфері з податковим, інвестиційним та корпоративним законодавством. У 2005 р. всі пільги з оподаткування суб'єктів інноваційної діяльності, позначені у вищевказаних статтях, були виключені з Закону України «Про інноваційну діяльність» [21].

Ефективна інноваційна політика разом з національною економічною політикою, спрямованою на сталий розвиток, є єдиним вірним шляхом до добробуту країни. За роки незалежності України старий технологічний

потенціал було зруйновано, а створення нового, більш інноваційного, ще майже не розпочато. Наука, технології, інновації мають стати пріоритетами державної політики.

Таким чином, слід зазначити, що сталий розвиток – це такий суспільний розвиток, при якому не руйнується його природна основа, створювані умови життя не ведуть до деградації людини, а соціально-деструктивні процеси не розвиваються до масштабів, які загрожують безпеці суспільства.

Людина має розуміти, що заради збереження навколишнього природного середовища і самої себе, вона вимушена рахуватися і підкорятися біосферним законам, адаптуючись до навколишнього середовища, обмежуючи свої матеріально-речові потреби та ресурси.

Забезпечення стійкості розвитку має розглядатися з позиції трьох складових: людини, суспільства та природи. Але слід зауважити, що забезпечення стійкості такої системи можливе лише за допомогою механізмів, які спрямовані відразу на всі три аспекти.

Заходи, необхідні для переходу до сталого розвитку, залишаються багато в чому неясними. Виділяються чотири напрямки: збереження природних екосистем, стабілізація чисельності населення світу, екологізація виробництва, раціоналізація споживання.

Ідеї сталого розвитку ще не є загальноприйнятими і такими, що стали в один ряд з найголовнішими засадами формування політики урядів усіх країн світу. Прийняті світовим співтовариством декларації і програми дій нерідко не виконуються або виконуються лише частково.

Безперечно те, що сталий розвиток суспільства можливий лише завдяки розумному науково-технічному прогресу, який не слід призупиняти, а навпаки прискорювати.

Список використаних джерел

1. Повестка дня на XXI век. Конференция ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3–14 июня 1992 года. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/agenda21.shtml
2. Данилов-Данильян В.И. Экологический вызов и устойчивое развитие: учеб. пособие / В.И.Данилов-Данильян, К.С.Лосев. - М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 416 с.
3. Стокгольм, Рио, Йоханнесбург: Вехи кризиса; отв. ред. В.И. Данилов-Данильян, Ф.Т. Яншина. – М.: Наука, 2004. – 331с.
4. Платонов Г.В. Устойчивое развитие – путь к ноосфере / Г. В. Платонов Э. В. Гирусов // Вест. Московского ун-та. – Серия «философия». – 1997. – №1. – С.49–67.
5. Путь в ноосферу (концепция выживания и устойчивого развития цивилизации) / А.Д. Урсул. – М: Луч, 1993. – 275 с.
6. Медоуз, Д.Х. За пределами роста / Д.Х. Медоуз, Д.Л. Медоуз, Й. Рандерс. – М.: Прогресс, 1994. – 304 с.
7. Научно-технический прогресс и устойчивое развитие: теория и практика полезностной (потребительно-стоимостной) оценки эффективности новой техники: монография / Байнев В. Ф., Дадеркина Е. А.; под общ. ред. проф. В.Ф. Байнева. – М.: ИООО «Право и экономика», 2008. – 169 с.
8. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / К. Маркс. – М.: Политиздат, 1978. – Т. 1., кн. I: Процесс производства капитала. – 908 с.; т. 2., кн. II: Процесс обращения капитала. – 648 с.; т. 3., кн. III: Процесс капиталистического производства взятый в целом. – 1084 с.
9. Juglar C. Des crises commerciales et de leur retour periodigue en France < en Angleterre et aux Etats-Unis / C. Juglar. – Paris, 1862. – 112 p.
10. Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / М. И. Туган-Барановский. – 2-е пер. изд. – СПб., 1900. – переиздание: К.: Наукова думка, 2004. – 333 с.
11. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития / Й. А. Шумпетер. – М.: Мысль, 1982. – 455 с.
12. Kitchin J. Cycles and Trends in Economic Factors / J. Kitchin // Review of Economic Statistics. – 1923. – Preliminary. – Vol. V. – Jannuary. – P. 10–16.
13. Crum W. Cycles of rate on Commercial Paper / W. Crum // Review of Economic Statistics. – 1923. – Vol. V. – Jannuary. – P. 14–24.
14. Mensh G. Stalemate in Technology: Innovation Overcome the Depression / G. Mensh. – Cambridge, Mass., 1979. – 356 p.
15. Хайек Ф. Использование знания в обществе / Ф. Хайек [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.libertarium.ru/10062
16. Друкер П.Ф. Инновации и предпринимательство / П. Друкер. – М.: Academia, 1992. – 478 с.
17. Друкер П.Ф. Посткапиталистическое общество / П. Ф. Друкер // Новая постиндустриальная волна на западе. – М.: Academia, 1999. – С.90 – 92.
18. Сталий розвиток суспільства. навч. посібник / Садовенко А.П., Середа В.І., Масловська Л.Ц.; під заг. ред. Л.Ц. Масловської. – К: ТОВ «Компанія ВАІТЕ» , 2009. – 240 с.
19. Інформаційно-аналітичні матеріали Кабінету Міністрів України до парламентських слухань «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 рр. в умовах глобалізаційних викликів» // Економіст. – 2009. – № 6. – С.23.
20. Українська наука практично ізольована від того, що відбувається у світі. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://soippo.edu.ua/-25-08-09 minosvity-ukrayinska-nauka-praktychno-izolo/ru
21. Про інноваційну діяльність: Закон України від 4 липня 2002 р. № 40-IV – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/40-15

1.11. Регулирование воспроизводства основных фондов пищевой промышленности

Одним из важнейших, а может быть, и самым важным фактором развития экономической системы является воспроизводство основного капитала. Причем воспроизводство интенсивного типа, основанного на внедрении принципиально новых технических средств.

Именно таким путем развитые страны добивались выхода на новый уровень. Обновление основного капитала необходимо осуществлять не только в условиях кризиса, но и в период подъема экономической системы. К такому выводу приводит любая здравая экономическая теория.

В отсталых странах ускоренное воспроизводство необходимо, поскольку без технического роста невозможно приблизиться к уровню развития передовых хозяйственных систем, несмотря на то, что проведение инвестиционной политики связано со значительными трудностями в условиях неразвитости экономики.

Рассмотрение основных фондов возможно лишь в единстве их стоимости и потребительной стоимости в течение их оборота. На специфический характер функционирования основных фондов воздействует ряд различных факторов, приводящих к тем изменениям в средствах труда, которые называют материальным (физическим) и моральным износом.

Материальный износ есть результат воздействия на основные фонды естественных процессов, влияние которых сказывается на протяжении всего периода их службы. Он проявляется в двух формах. Еще К. Маркс подчеркивал, что материальный износ машины бывает двоякого рода. Один возникает из ее употребления – как монеты изнашиваются от обращения, другой, из неупотребления – как меч от бездействия ржавеет в ножнах [1, с. 118].

Износ первого рода в большей или меньшей мере прямо пропорционален употреблению машины, износ второго рода – до известной

степени обратно пропорционален употреблению. В процессе труда средства труда служат только как потребительные стоимости, как вещь с полезными свойствами. Материальный износ средств труда сказывается на их потребительной стоимости, ведёт к ее утрате.

Но, как известно, с утратой потребительной стоимости утрачивается и стоимость, и происходит это в той же мере, в какой утрачивается потребительная стоимость.

В этом, вероятно, и заключается одна из причин смешения двух различных процессов – утраты потребительной стоимости и стоимости. Но потребительная стоимость и стоимость представляют собой различные категории. Процесс утраты стоимости не равнозначен процессу утраты потребительной стоимости, а происходит под его влиянием.

Их необходимо разграничивать как для анализа, так и для практической деятельности. И если трактовать износ как утрату основными фондами своей стоимости, то утрату потребительной стоимости необходимо определять как снашивание основных фондов,

Различие понятий «снашивание» и «износ» необходимо и для уяснения одного из важнейших процессов функционирования основных фондов – перенесения стоимости. Перенесение стоимости на создаваемый продукт не однозначно ни снашиванию, ни износу. Причиной того, что под перенесением стоимости чаще всего понимается износ основных фондов, является, по-видимому, рассмотрение при анализе лишь материального износа первого рода. Материальный износ второго рода не рассматривается. Кроме того, причина кроется в характере использования амортизационного фонда, исторически сложившегося еще в эпоху промышленной революции, как источника возмещения именно износа основного капитала, и в методах исчисления этого фонда – равномерно, от всей авансированной суммы средств.

Процесс перенесения стоимости происходит лишь во время процесса труда, когда средства труда утрачивают свою стоимость как средства

производства при своем функционировании только при действии рабочей силы, то есть в процессе производительного потребления.

Следовательно, перенесение стоимости происходит только в той мере, в какой основные фонды подвергаются материальному снашиванию первого рода и износу. Под категорией амортизации следует понимать именно процесс перенесения стоимости на создаваемый продукт. Ни при каких других условиях снашивания и износа амортизация основных фондов происходить не может (например, материальное снашивание второго рода, либо моральный износ).

Но рассматривая материальное снашивание первого рода и, возникающие при этом износ и амортизацию основных фондов, необходимо выяснить момент начала действия этих процессов. Поскольку материальному снашиванию первого рода элементы активной части основных фондов подвергаются только как средства производства, при их производительном функционировании, то перенесение стоимости начинается с их эксплуатации, как средств труда.

Однако, при внедрении в производство новых, в отношении технического уровня, элементов активной части основных фондов в начальный период функционирования происходит лишь их освоение, притираются друг к другу детали машин, продукция может выпускаться в опытном порядке, при незначительной загрузке.

С течением времени эффективность новых технических средств возрастает, снижаются затраты, связанные с их эксплуатацией и обслуживанием, они лучше удовлетворяют потребностям производства. Эти же условия, хотя и в меньшей мере, могут иметь место и по отношению к внедряемым средствам труда существующего технического уровня. В данном случае, рассматриваемые элементы основных фондов не подвергаются снашиванию.

Этот процесс представляет собой возрастание потребительной стоимости. А поскольку отсутствует снашивание – отсутствует износ и, следовательно, амортизация.

Рассматривая нарастание потребительной стоимости, которое не может продолжаться бесконечно, а лишь до определенного уровня, являющегося для данного технического средства максимальным, которым служит проектная мощность, и функционирование затем средств труда некоторое время без потерь потребительной стоимости (выходов из строя, необходимости ремонтов и так далее), приходим к следующему выводу. Указанное время, в течение которого средства труда не изменяли своих потребительских свойств, может быть достаточно велико, до нескольких лет, и в этот период перенесения стоимости не происходит. Если же момент утраты потребительной стоимости и, соответственно, стоимости, вызван влиянием ускорения научно-технического прогресса и сопровождается внедрением новых технических средств вместо применявшихся, то перенесения стоимости выбываемых средств труда вообще не происходит. Этот пример лишний раз демонстрирует затрудненность анализа научно-технического прогресса с помощью стоимостных категорий.

Количественную оценку потребительной стоимости наиболее точно отражает показатель производительности (мощности) технических средств, в котором, в конечном итоге, отражается их материальный износ.

Однако, при рассмотрении технической стороны процесса функционирования средств труда – взаимодействия составных частей механизма друг с другом, внешней средой, предметом труда – происходит необратимый процесс их старения, снашивания под влиянием трения, нагрузок, изменения температурных режимов и так далее. Даже если действие указанных естественных факторов не сопровождается снижением производительности средств труда, тем не менее, они ведут к потенциальной утрате потребительной стоимости и соответствующей утрате стоимости. Поэтому момент начала выпуска продукции или выполнения работ,

являющихся целью деятельности того хозяйственного объекта, на котором применяются рассматриваемые технические средства, является исходным моментом процессов снашивания, износа и амортизации средств труда.

Таким образом, процесс перенесения стоимости элементов активной части основных фондов, происходящий только под влиянием материального снашивания первого рода, отсутствует в период их освоения, а начинается с момента начала изготовления конечного продукта, ускоряется, если это возможно, с ростом отдачи машин и оборудования до проектной мощности, замедляется с последующим ее снижением, изменяется в зависимости от степени эксплуатации технических средств, и отражается в производительности (мощности) составляющих активной части основных производственных фондов.

Однако, функционирование основных фондов в значительной мере зависит и от экономических факторов – морального износа.

Снижение затрат при производстве аналогичных машин и оборудования приводит к утрате стоимости как производимых, так и действующих образцов (их износу) – моральному износу первого рода. Но такое изменение условий воспроизводства технических средств никак не отражается на их потребительной стоимости и снашивании.

Появление новых, более эффективных моделей обуславливает, в первую очередь, утрату потребительной стоимости эксплуатируемой техники, так как в новых условиях воспроизводства такой потребительной стоимости можно достичь с меньшими затратами, и, следовательно, утрату стоимости. То есть, такие условия воспроизводства приводят к моральному снашиванию и моральному износу второго рода.

Моральный износ не вызывает амортизации основных фондов, но влияет на ее величину и динамику, поскольку чем меньше стоимость основных фондов, тем меньшая стоимость подвергнется амортизации, чем меньше труда они сами содержат, тем меньше стоимости они присоединяют к продукту.

Для определения степени влияния морального износа на воспроизводство основных фондов требуется определить момент его наступления. В экономической литературе выделяют две концепции о времени наступления морального износа.

Первая заключается в том, что моральный износ действующих орудий труда наступает с появлением в производстве новых моделей того же технологического назначения. Вторая, связывает наступление морального износа с изменением уровня общественно необходимых затрат труда на производство продукции в результате применения новых машин и оборудования.

Решение данной проблемы лежит в соответствии времени наступления морального износа сложившимся условиям и задачам общественного воспроизводства.

В условиях преимущественно интенсивного типа расширенного воспроизводства, когда используемые в производстве технические средства должны соответствовать качественно наилучшим мировым образцам – общественно необходимые затраты труда, требуется исчислять не на основе сложившегося технического уровня средств труда, применяемых в производстве, а относительно появлявшихся новых технических решений, к уровню которых должно стремиться, стимулируя, таким образом, процесс обновления основных производственных фондов в целях повышения эффективности производства.

Поэтому наступление морального износа функционирующих средств труда проявляется с появлением новых технических средств более эффективных, чем действующие. Под появлением новых технических средств понимается момент времени, по прошествии их изобретения (открытия), проектирования, когда они воплощены в натуральной форме, опробованы и могут быть использованы.

Следовательно, амортизация активной части основных производственных фондов представляет собой процесс перенесения их

стоимости, начинающийся с момента начала изготовления готовой продукции, изменяющейся в соответствии с изменением производительности машин и оборудования, с учетом степени их эксплуатации, и существенно замедляющийся или даже прекращающийся, под влиянием морального износа, наступающего с появлением в производстве средств труда того же назначения более высокого технического уровня.

Так как моральный износ определяется снижением общественно необходимых затрат труда, связанных с воспроизводством действующих основных фондов, означает потерю части их стоимости и не вызывает амортизации, то амортизации подвергается первоначальная, а не восстановительная стоимость основных фондов.

Количественным выражением процесса амортизации основных фондов должны являться амортизационные отчисления – денежные средства, полученные в результате реализации продукции, накапливаемые затем в амортизационном фонде.

Величина и динамика амортизационного фонда и составляющих его амортизационных отчислений должны соответствовать не износу, а амортизированной стоимости основных фондов.

Именно существующая практика (компенсировать в амортизационном фонде первоначальную стоимость применяемых основных фондов) существенно искажает себестоимость производимой продукции, оставляет возможность предприятиям содержать значительное количество резервного и неиспользуемого оборудования.

Такая практика определения амортизационного фонда вызвана, в первую очередь, целью его существования. Возникнув исторически примерно вместе с промышленным капиталом, средства амортизации в эпоху капитализма свободной конкуренции выполняют функцию возмещения авансированной стоимости основного капитала.

Первоочередной целью существования амортизационного фонда является возмещение основных фондов в натуре, в рамках простого

воспроизводства. Но нет никаких оснований предполагать, что для возмещения основных фондов в натуре требуется именно такая величина амортизационного фонда, которая определена существующими методами – по износу основных фондов. Через определенные периоды времени, когда наступает срок возмещения отдельных элементов основных фондов, причем ежегодно стоимость подлежащих возмещению элементов основных фондов различна, в связи с различием сроков их жизнедеятельности, не говоря уже об изменении уровня цен на них и других причинах, имеющаяся в распоряжении величина амортизационного фонда может оказаться, как избыточной, так и недостаточной. Может сложиться впечатление, что исчисление амортизационного фонда по амортизации основных фондов заведомо приведет к значительному уменьшению его величины и, следовательно, возможностей возмещения основных фондов.

Однако, при максимальной интенсивности использования имеющихся машин и оборудования, их своевременной замене на новой технической основе, амортизационный фонд будет стремиться к максимальной своей величине – изношенной стоимости применяемых основных фондов, что одновременно явится существенным стимулом такого их использования.

Амортизационный фонд и при простом воспроизводстве может явиться источником накопления, и, таким образом, расширенного воспроизводства. Такая возможность создается особым характером функционирования основных фондов, при котором возмещение последних отделено от начала эксплуатации значительным периодом времени.

Еще большее значение, как источник накопления, приобретает амортизационный фонд в условиях расширенного воспроизводства основных фондов. В условиях расширенного воспроизводства на величину амортизационного фонда влияет не только стоимость применяемых основных фондов, но темпы ее роста и ряд других причин. По мере ускорения темпов роста стоимости основных фондов, величина амортизационного фонда все более превышает размеры их выбытия.

Зависимости между этими показателями разрабатывались в работах советских экономистов Г. Фельдмана и Я. Кваши [2; 3], положены в основу моделей Е. Домара. Анализ отношения выбытия основного капитала к суммам амортизации проводился А. Цыгичко на примере крупнейших монополий обрабатывающей промышленности США и других развитых стран. Еще в 1970-х годах практически по всем рассматриваемым странам это соотношение составляло менее 50% [3] .

Амортизационный фонд является одним из важнейших источников расширенного воспроизводства и, в свете решаемых нашей экономикой задач, должен занять среди них главенствующее место; если и произойдет некоторое уменьшение амортизационного фонда в связи с изменением методов его начисления, то существенного влияния на расширенное воспроизводство оно не окажет. Отклонение размеров амортизационного фонда от максимально возможной величины скорее означает не уменьшение возможностей возмещения, а снижение эффективности основных фондов.

При ускорении научно-технического прогресса цены на средства производства падают под влиянием снижения затрат на единицу эффекта. Снижение цен на элементы активной части основных фондов еще более увеличивают возможности использования амортизационного фонда для расширенного их воспроизводства.

Таким образом, цель существования амортизационного фонда состоит в возмещении основных фондов в натуральной форме – мощности (производительности) – на новой технической основе в рамках расширенного воспроизводства, являясь, таким образом, одним из главных инструментов интенсификации производства.

Регулирование воспроизводства основных фондов заключается в обеспечении скорейшего накопления амортизационного фонда и его использовании только по целевому назначению. Поэтому вызывает удивление редакция нового Налогового кодекса Украины, в котором

зафиксированы не максимальные, а минимальные сроки использования основных средств и нет ни слова об их использовании.

Тем не менее, и при применяемых способах начисления амортизационных отчислений интересным представляется сопоставление объемов валовых капитальных инвестиций с размерами годовой амортизации пятнадцати наиболее крупных предприятий пищевой промышленности Одесской области.

По семи из них годовая сумма амортизации превышает, в том числе и значительно, величину валовых капитальных инвестиций. Так, на СП «Витмарк Украина» соотношение составляет 35 млн грн к 24,8 млн грн (1,4 раза); на ЧАО «Одесский экстракционный завод» примерно такое же (1,37) 3,7 млн грн к 2,7 млн грн; на ПАО «Одесский масложиркомбинат» – 10,4 млн грн к 0,83млн грн; на ЧАО «Одесский коньячный завод» – 9,8 млн грн к 0,83 млн грн; на ЧАО «Одессакондитер» – 5,2 к 2,1млн.грн.; на СП «Одесса дрожжи» – 5,2 млн грн к 2,1 млн грн.

Только на ЧАО «Одесский завод шампанских вин» соотношение составляет 3,3 к 16,4 млн грн. По всем остальным предприятиям объемы годовой амортизации и валовых инвестиций вполне сопоставимы – ЧП «Одесский консервный завод» (3,8 к 4,4), ГП «Кулиндоровский КХП» (1,7 к 2,4), ПАО «Одесский каравай» (9,9 к 14,2), ЧАО «Одессавинпром» (2,2 к 3,9), ООО «Котовский винзавод» (0,96 к 1,03). При этом необходимо еще раз подчеркнуть, что приведены размеры годовых амортизационных отчислений (все данные по 2010 г.).

Следовательно, и при существующих способах начисления амортизации средства для обновления имеются. Остается только обязать предприятия использовать их надлежащим образом. Этот вопрос можно решить только в законодательном порядке. Если предприятия не удается заинтересовать в снижении массы декларируемой прибыли, а стало быть и снижении налогообложения, путем использования ускоренной амортизации, следует разработать поэтапную систему штрафов от величины

неиспользуемого амортизационного фонда вплоть до полного его изъятия вышестоящей организацией если эти средства не реинвестируются в производство.

Список использованных источников

1. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии: соч. – Т.1. / К. Маркс. – М.: Политиздат, 1988. – Кн. 1: Процесс производства капитала. – 891 с.
2. Кваша Я.Б. Учёт основных фондов в промышленности / Я. Б. Кваша // Очерки промішленной статистики. М.: Союзоргучёт, 1937. – С. 30–41.
3. Фельдман Г.А. О теории темпов народного хозяйства / Г. А. Фельдман // Плановое хозяйство № 11–12. – 1978. – С 14–20.

1. 12. Ефективність діяльності промислових підприємств: теоретичний та практичний аспекти

Для сучасних підприємств харчової промисловості України однією з основних проблем успішного функціонування є удосконалення системи управління ефективністю їх діяльності в контексті збереження їх економічної безпеки. Крім того, підприємство працює у певному правовому та економічному середовищі, тому ефективність його функціонування залежить від впливу не тільки від зовнішнього середовища, але й досконалого державного регулювання.

На даний момент, не менш актуальним та вагомим фактором для розвитку підприємств харчової промисловості є вплив глобалізаційних процесів, які відбуваються як в усьому світі так і в економіці України та зокрема пов’язані з інтеграцією країни в світовий торгівельний простір, а саме вступу до СОТ.

На думку вітчизняних та іноземних вчених глобалізація – це еволюційний, історичний, закономірний та об’єктивний процес. Так, Н. Купріна визначає глобалізацію як «процес закономірної, об’єктивної та

еволюційної зміни всіх сфер розвитку людського суспільства, що представляє собою сукупність взаємозв'язаних процесів і характеризується певною спрямованістю, який має відповідні складові, такі як об'єкти, суб'єкти, форми, наслідки, рушійні сили» [10, с. 108]. Розвиток та направленість таких процесів як, економічні, соціальні, екологічні, демографічні, інформаційні, політичні, технологічні та культурні представляють собою глобалізаційний процес. Кожен з даних процесів можна розглядати окремо, але, на нашу думку, найбільшу питому вагу та значиме місце серед даних процесів займає саме економічна глобалізація.

В економіці України, за останні роки харчова промисловість є працюючою, не зважаючи на процеси, які відбуваються, що призводить до змін в діяльності підприємств, які призводять продукти харчування. Ефективність, як відносна характеристика результативності припускає можливість оцінки та порівняння альтернатив (результатів, шляхів розвитку та інше).

В економічній літературі питання економічної ефективності, ефективності діяльності підприємства є дискусійним (табл. 1).

Таблиця 1

Визначення сутності категорії «ефективність»

Автори	Визначення категорії «ефективність»
І. Мазур, В. Шапіро, Н. Ольдерогге	«Ефективність» – це комплексне поняття, яке описується такими характеристиками, як доцільність, результативність, якість, корисність та ін.
І. Маркіна	«Ефективність» показує не тільки зв'язок результату з наміченими цілями. Ефективність характеризує результат (ефект) і з погляду оптимальності використання ресурсів – матеріальних, фінансових, трудових та ін.
Т. Сініцина	«Ефективність» – це співвідношення ефекту та витрат на його здійснення
Е. Смірнов	«Ефективність» – це співвідношення ефекту (результату) та витрат
Л. Христенко	«Ефективність» – це відносна комплексна категорія, яка характеризує ступінь досягнення результату (ефекту) в порівнянні з витратами або ресурсами на його досягнення з обов'язковим врахуванням фактора часу досягнення такого результату

Ефективність потрібно оцінювати як в цілому по підприємству так і за окремими видами його діяльності. Тому, на нашу думку, «ефективність з точки зору промислового підприємства» – це ступінь досягнення підприємством своїх запланованих мети, завдань та дій, які відображаються співвідношенням ефекту (результату) від всіх видів його діяльності та сукупністю витрат на досягнення цього ефекту.

В економічній літературі категорія «економічної ефективності розглядається, з одного боку, як ефективне управління підприємством та як віддача від використання ресурсів та результати діяльності підприємства.

Ефективність управління – це показник результативності діяльності підприємства. І якщо поставлені цілі досягаються швидше і з найменшими витратами, то має місце ефективне управління.

Категорія «ефективність» в економічній літературі є також дискусійними (табл. 2).

Таблиця 2

Аналіз підходів щодо класифікації категорія «ефективність»

Класифікаційні ознаки категорії «ефективність»	Автори
За ставленням до об’єкта визначення	І. Ладико, В. Сумцов, І. Мазур, В. Шапіро, Н. Ольдерогге, І. Петрова
За методом розрахунку	І. Мазур, В. Шапіро, Н. Ольдерогге, Г. Осовська, О. Осовський; А. Шегда
За рівнем об’єкта господарювання	Шегда А., Осовська Г., Осовський О.
За рівнем оцінювання	І. Мазур, В. Шапіро, Н. Ольдерогге; Г. Осовська, О. Осовський; І. Петрова; А. Шегда
За умовами оцінювання	Л. Христенко
За рівнем та умовами оцінювання	А. Шегда
За ступенем збільшення ефекту	О. Устенко; А. Шегда
За способом вираження та за призначенням	І. Маркіна, Т. Сініцина
За способом вираження	Г. Осовська, О. Осовський, Е. Смірнов
За призначенням	І. Мазур, В. Шапіро, Н. Ольдерогге, І. Маркіна, І. Петрова
За характером витрат	А. Шегда
За видами діяльності	А. Шегда

За видами господарювання	А. Шегда
За типом процесу	А. Шегда

Проведене дослідження щодо класифікації категорії «ефективність» дозволило нам систематизувати класифікацію даної економічної категорії за певними ознаками з урахуванням дослідження діяльності промислового підприємства [5, с. 1238].

На нашу думку, необхідно класифікувати економічну ефективність за характером здійснювання операційних витрат з точки зору ефективності використання понесених витрат відповідно до їх здійснення в процесі операційної діяльності (за економічними елементами), так як це найбільш значна діяльність для формування фінансового результату промислового підприємства.

Ефективність класифікується як використання матеріальних та трудових ресурсів, основних засобів, нематеріальних активів й як віддача від використання фінансових ресурсів для інвестування та вкладання в капітал інших підприємств.

В залежності від видів діяльності промислового підприємства, ефективність слід розглядати за кожним її видом: основної та іншої операційної, фінансової, інвестиційної та іншої діяльності за допомогою комплексного підходу її вимірювання.

При класифікації ефективності за характером використання капіталу, який вкладено в активи підприємства слід розрізняти ефективність як усього основного і оборотного капіталу, так і за їх окремими елементами.

За ставленнями об’єкта визначення розглядають: внутрішню ефективність – відображає ефект від усіх видів діяльності підприємства співвідношенням його та сукупності витрат на досягнення цього ефекту; зовнішню ефективність, яка відображає стійку позицію підприємства на ринку через механізм його фінансової стійкості, конкурентоспроможність продукції та його діяльності.

Для якісної оцінки економічної ефективності діяльності підприємства

необхідно визначити сукупність факторів. На результати господарської діяльності підприємства та її ефективність впливають безліч факторів, які здійснюють як позитивний, так і негативний вплив, тому дуже важливо систематизувати їх класифікацію з метою комплексного підходу до оцінки економічної ефективності діяльності підприємства. Зміни діяльності підприємства, якості та асортименту продукції, що випускається, під впливом умов та обмежень СОТ, державного регулювання функціонування та оподаткування підприємств суттєво впливають на діяльність підприємств харчової промисловості і розширюють коло результативних факторів.

Фактори – це рушійні сили розвитку процесів і явищ, які необхідні для здійснення господарських процесів [6, с. 25]. Аналіз публікацій присвячених ефективності діяльності підприємств або їх окремих ресурсів, процесів, активів тощо, показав, що багато авторів розглядають класифікацію факторів окремого досліджуваного об'єкта за винятком А. Гончарука [1, с. 34]. Наприклад, Д. Горовий [2, с. 49–52], Н. Купріна [10 с.109] включають до аналізу факторі, які впливають на ефективність, ліквідність і оборотність оборотного капіталу, Т. Ступницька [15, с. 205] – на ефективність використання основного капіталу, В. Осипов [12, с. 73] – з точки зору підвищення прибутковості та продуктивності виробництва.

П. Осіпов поділяє фактори на такі дві групи. Перша група – зовнішні фактори, які відображають загальний рівень розвитку економіки України і не залежать від діяльності господарюючого суб'єкта. Вплив цієї групи факторів проявляється в рівні цін на сировину і матеріали, обладнання, енергоносії, в тарифах на транспорт, воду та інших матеріальних послугах, в ставках орендної плати, в нормах амортизаційних відрахувань, відрахувань на соціальне страхування та інших обов'язкових платежів. Друга група – внутрішні фактори, безпосередньо пов'язані з результатами діяльності господарюючого суб'єкта, з його підприємницькою діяльністю. До цієї групи факторів відносять: обсяг виручки від реалізації продукції, застосовувані

форми і системи оплати праці, рівень ефективності використання і відтворення елементів виробництва та ін. [13, с. 171].

Економічний аналіз господарської діяльності та оцінка економічної ефективності діяльності підприємства в умовах ринку спирається на системний підхід, для якого характерна комплексна оцінка різнопланових факторів, цільовий підхід до їх вивчення з метою підвищення ефективності діяльності підприємства.

При класифікації факторів, на наш погляд, необхідно виділяти не тільки зовнішні та внутрішні, а також загальні та специфічні, та фактори, що впливають на ефективність окремих видів діяльності підприємства.

Для оцінки діяльності промислових підприємств різними авторами використовуються різноманітні сукупності показників, завдяки яким можна повно і кількісно оцінити всі елементи системи. Показники – це узагальнена характеристика певного економічного процесу, об’єкта чи явища відносно конкретного місця і часу [8, с. 17].

Б. Юровський вважає, що показник економічної ефективності також повинен відображати співвідношення витрат і результатів або навпаки [16, с. 9].

Г. Кіндрацька, М. Білик, А. Завгородній розглядають господарську діяльність підприємства як складну систему показників, яка складається з трьох підсистем:

– ресурси в свою чергу, показники стану і використання ресурсів розподіляються на: трудові ресурси, необоротні активи, матеріальні ресурси;

– процес саме показники виробничого процесу розподіляється на: виробництво і реалізацію продукції, витрати діяльності підприємства;

– результат показники фінансових результатів та фінансового стану підприємства поділяються на: показники результатів від звичайної діяльності, показники результатів від надзвичайної діяльності, показники фінансового стану [8, с. 19].

І. Кац вважає, що у всіх ланках суспільного виробництва підвищення ефективності господарювання можливе тільки на основі використання системи її оцінювання [7, с. 21]. Ми також погоджуємось із тим, що неможливо оцінювати динаміку або рівень впливу на підвищення ефективності діяльності підприємства не маючи можливості оцінити факт чи явище.

Ми згодні з дослідженням Ю. Мельник [11, с. 290], що на більшості підприємств не існує системи комплексного вимірювання ефективності, яка є початком, першоосновою і складовою будь-якої аналітичної діяльності.

А. Когут вважає, що використання безлічі показників ускладнює процес виміру ефективності, не завжди дає змогу встановити сам факт наявності ефективності, а також її розмір і динаміку. Тоді як узагальнюючий показник дозволяє спростити процедуру виміру економічної ефективності, підвищити однозначність і точність висновків про її розмір і динаміку [9, с. 62].

Ю. Мельник стверджує, що часткові показники є основою для розрахунку узагальнюючих. У цьому розумінні узагальнюючі показники є метою виконуваних розрахунків, а часткові – їх засобом [11, с. 276].

На думку С. Покропивного [14, с. 51], система показників ефективності складається з наступних груп:

– узагальнюючі показники ефективності виробництва;

– часткові показники ефективності виробництва, які включають: показники ефективності використання живої праці; основних виробничих засобів; матеріальних ресурсів; фінансових ресурсів [14, с. 51].

Визначення ефективності діяльності підприємств потребує врахування й практичних аспектів їх діяльності. Об’єктом дослідження є підприємства харчової промисловості Одеської області, в тому числі й виноробної.

В табл. 3 наведено показники ефективності використання ресурсів підприємствами харчової промисловості.

Таблиця 3

Показники ефективності використання ресурсів підприємств харчової промисловості Одеської області за 2005–2010 рр*

Показники	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
1. Рентабельність основного капіталу, %	2,23	5,98	2,51	-16,86	0,0092	-5,33
2. Фондовіддача, грн./грн.	0,90	0,99	1,15	1,08	1,27	1,28
3. Фондомісткість, грн./грн.	1,11	1,01	0,87	0,93	0,79	0,78
4. Фондорентабельність, %	1,69	5,51	1,76	-17,23	1,32	-5,82
5. Фондоозброєність, грн./чел.	164,22	160,7	177,99	227,52	315,20	337,45
6. Продуктивність праці, тис. грн.	148,07	159,95	204,70	246,61	402,65	432,42

* Складено та розраховано автором на підставі [3, с. 13, 25-32, 39-40]

Майже усі показники основного капіталу починаючи з 2008 р. знаходяться в незадовільному стані та мають фінансово-економічну нестабільність.

Сучасний фінансовий стан харчової промисловості Одеської області водночас залежить і від забезпечення та використання основних засобів (табл. 4).

Таблиця 4

Зношувально-відтворювальні процеси в харчовій промисловості Одеської області за 2005–2010 рр.*

Виробництво харчових продуктів, напоїв, тютюну, тис.грн.	Основні засоби, тис. грн.	Вартість введених в дію нових основних засобів, тис. грн.	Вартість ліквідованих основних засобів, тис. грн.	Залишкова вартість основних засобів тис. грн.	Ступінь зносу основних засобів,%
2005	3514214	214959	8104	1446802	58,8
2006	3679375	232126	27299	1482112	59,7
2007	4290184	354936	13439	1910432	55,5
2008	5354456	783885	24851	2810745	47,5
2009	5842714	177028	14265	3317858	43,2
2010	6533000	262595	6206	3447441	47,2

* Складено та розраховано автором на підставі даних [3, с. 13, 25–29, 32–37]

З табл. 4 видно, що з 2005 по 2007 р. ступінь зносу основних засобів на підприємствах харчової промисловості складав майже 60 %, а з періоду

2008–2010 рр., незважаючи на процес оновлення, ступінь їх зносу знаходився в межах від 43,2% до 47,5%. (табл. 5).

Таблиця 5

Динаміка зношувально - відтворювальних процесів у харчовій промисловості Одеської області за 2005-2010 рр., %*

Показники	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.
Коефіцієнт введення в дію основних фондів	6,1	6,3	8,3	14,6	3,03	4,02
Коефіцієнт вибуття основних фондів	0,24	0,78	0,37	0,58	0,27	0,11
Коефіцієнт придатності основних засобів	43,2	42,2	51,9	65,5	61,9	59,0
Коефіцієнт приросту основних засобів	6,18	5,83	9,28	17,69	2,73	4,39

* Складено та розраховано автором на підставі даних [3, с. 13, 25–29, 32–37]

Проаналізувавши дані розрахунків табл. 5, можна відмітити, що зміни в динаміці показників руху та стану основних засобів мають нестабільну та не зовсім позитивну динаміку: основні засоби мають достатньо високий ступінь зносу та низький показник введення і приросту. Дане зниження показників ефективності діяльності підприємств харчової промисловості обумовлене недостатнім рівнем інвестування, а незначне оновлення основних засобів впливає на якість виготовлення якісної та конкурентоспроможної продукції.

Серед найвагоміших чинників, що мають вплив на стан виробництва харчової промисловості Одеської області, в першу чергу є забезпечення сировинною базою, технічним оснащенням, інвестиційними вливаннями, чесною конкурентною боротьбою за ринок збуту та попит платоспроможного населення. Стан та розвиток харчової промисловості в значній мірі залежить від стану справ у сільськогосподарській галузі, що є основоутворюючим чинником постачання сировини для подальшої її переробки.

Серед південних регіонів України, Одеська область займає перше місце у виробництві асортименту виноробної продукції (табл. 6).

Таблиця 6

Питома вага виробництво вина виноградного за регіонами, тис. дал та %*

	2007 р.		2008 р.		2009 р.		2010 р.	
	Тис. дал	Питома вага, %	Тис. дал	Питома вага, %	Тис. дал	Питома вага, %	Тис. дал	Питома вага, %
Україна, в тому числі	19467	100.0	21050	100.0	23102	100.0	29611	100.0
1. Автономна Республіка Крим	6333	32,53	6761	32,12	77846	33,96	7377	24,91
2. Закарпатська	2664	13,68	2430	11,54	2006	8,68	1847	6,24
3. Миколаївська	3059	15,71	3493	16,59	2832	12,22	2938	9,92
4. Одеська	4779	24,55	5983	28,42	7651	33,12	12929	43,66
5. Херсонська	353	1,81	316	1,50	480	2,07	345	1,17
6. м. Севастополь	724	3,73	706	3,36	-	-	-	-

* Складено автором на підставі даних [4, с. 190]

Дані табл. 6 показують, що Одеська область з 2007 р. стабільно покращувала свої обсяги виробництва та у 2010 р. зайняла провідне місце серед виробників виноробної продукції. Дані про обсяги переробки винограду на виноматеріалі наведено у табл. 7.

Таблиця 7

Обсяги переробки винограду на виноматеріали у 2009–2011 рр. за регіонами України, т *

	Фактично перероблено винограду на виноматеріали		У тому числі		Середня ціна закупівлі 1 т, винограду, грн
	всього	у % до загального підсумку	власно-вирощений	закуплкений	
	2009 р.				
Україна	421232,4	100	102330,2	308384,2	2045,5
1. Автономна Республіка Крим	108143,8	25,7	42151,9	55473,9	3571,1
2. Закарпатська	4702,5	1,1	504,1	55473,9	1559,0
3. Миколаївська	36970,7	8,8	8381,3	28589,4	1346,3
4. Одеська	198128,9	47,0	22776,6	175352,3	1724,8
5. Херсонська	53443,5	12,7	8943,2	44500,3	1908,1
6. м. Севастополь	19843,0	4,7	19573,1	269,9	1139,8
2010 р.					
Україна	417689,0	100	92044,8	309917,8	2487,0

1. Автономна Республіка Крим	90681,5	21,7	38965,2	38269,3	3971,2
2. Закарпатська	7815,8	1,9	644,9	7170,9	3414,6
3. Миколаївська	82456,6	19,7	4647,7	77808,9	1652,2
4. Одеська	191541,1	45,9	26486,4	165054,7	2476,5
5. Херсонська	26403,8	6,3	5034,2	21369,6	2653,8
6. м. Севастополь	18790,2	4,5	16266,4	244,4	1162,7
2011 р.					
Україна	353900,8	100	119609,4	230898,4	3360,8
1. Автономна Республіка Крим	86332,8	24,4	46432,0	39608,9	4869,6
2. Закарпатська	6512,5	1,9	407,9	6104,6	2557,2
3. Миколаївська	58748,7	16,6	10202,6	48546,1	2661,0
4. Одеська	131427,5	37,1	29486,6	101940,9	3058,6
5. Херсонська	47061,1	13,3	12604,9	34456,2	3641,2
6. м. Севастополь	23818,2	6,7	20475,4	241,7	4477,9

* Складено автором на підставі даних [3, с. 13–29]

Проаналізувавши дані табл. 7 можна зробити висновок, що підприємства Одещини займали перше місце у переробці виноматеріалів, а їх частка складала 47% – в 2009 р. й 46% – в 2010 р. від загального обсягу переробленого винограду. У 2011 р. цей показник знизився до 37%. В 2009 р. лише 24% від загального обсягу переробленого винограду складала власна сировина, в 2010 р. – 22%, а в 2011 р. – вже 34%.

Дані про переробку вина на виноматеріали за сортами наведено у табл. 8.

Таблиця 8

Переробка вина на виноматеріали за сортами по Україні за 2009–2011 рр.*

Наймену-вання сортів винограду	Фактично перероблено на виноматеріали, т			Середня масова концентрація цукрів, г/дм^3		Фактично перероблено на виноматеріали, т			Середня масова концентрація цукрів, г/дм^3		Фактично перероблено на виноматеріали, т			Середня масова концентрація цукрів, г/дм^3	
	2009 р.	у % до загаль ного підсум ку	2009 р. у % до 2008 р.	2009 р.	2008 р.	2010 р.	у % до загаль ного підсум ку	2010 р. у % до 2009 р.	2010 р.	2009 р.	2011 р.	у % до загаль ного підсум ку	2011 р. у % до 2010 р.	2011 р.	2010 р.
1. Аліготе	55073,5	13,1	128,1	181,9	178,5	48470,0	11,6	88,0	179,1	181,9	44496,3	12,6	91,8	181,5	179,1
2. Бастардо магарацький	7782,2	1,9	120,5	197,4	192,5	6183,8	1,5	79,5	200,7	197,4	10214,5	2,9	165,2	195,1	200,7
3. Каберне Совіньйон	31573,2	7,5	112,0	194,0	192,3	26315,4	6,3	83,3	196,3	194,0	35160,9	9,9	133,6	197,0	196,3
4. Кокур білий	6024,2	1,4	98,9	200,3	190,6	5481,9	1,3	91,0	204,1	200,3	6433,5	1,8	117,4	199,4	204,1
5. Мерло	11243,4	2,7	112,2	189,8	185,6	8444,3	2,0	75,1	189,6	189,8	13578,9	3,8	160,8	192,2	189,6
6. Мускат (білий, рожевий, Оттонель і т.і.)	22648,9	5,4	90,9	190,3	189,1	24229,8	5,8	107,0	188,5	190,3	29582,8	8,4	122,1	189,3	188,5
7. Одеський чорний	7698,9	1,8	57,0	193,0	191,9	8163,6	2,0	106,0	184,8	193,0	7437,1	2,1	91,1	193,9	184,8
8. Піно (білий, чорний, сірий)	10354,7	2,5	111,0	181,1	182,1	9414,9	2,3	90,9	184,3	181,1	11560,3	3,3	122,8	184,4	184,3

Продовження табл. 8

Наймену-вання сортів винограду	Фактично перероблено на виноматеріали, т			Середня масова концентрація цукрів, г/дм^3		Фактично перероблено на виноматеріали, т			Середня масова концентрація цукрів, г/дм^3		Фактично перероблено на виноматеріали, т			Середня масова концентрація цукрів, г/дм^3	
	2009 р.	у % до загаль ного підсум ку	2009 р. у % до 2008 р.	2009 р.	2008 р.	2010 р.	у % до загаль ного підсум ку	2010 р. у % до 2009 р.	2010 р.	2009 р.	2011 р.	у % до загаль ного підсум ку	2011 р. у % до 2010 р.	2011 р.	2010 р.
9. Рислінг	17768,1	4,2	158,7	181,8	182,1	14952,8	3,6	84,2	179,9	181,1	14478,4	4,1	96,8	181,7	179,1
10. Ркацителі	56034,0	13,3	89,7	186,4	178,7	45021,5	10,8	80,3	181,7	186,4	46604,0	13,2	103,5	186,4	181,7
11. Сапераві північний	9036,4	2,1	119,8	197,0	191,7	10523,6	2,5	116,5	189,1	197,0	8160,4	2,3	77,5	190,5	189,1
12. Сільванер	364,0	0,1	92,2	180,6	172,2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13. Совіньон	27188,6	6,5	118,2	183,4	179,8	17736,9	4,2	65,2	178,5	183,7	22092,1	6,3	124,6	183,7	178,5
14. Сухолиман-ський	7729,0	1,8	107,4	178,7	177,5	9012,6	2,2	116,6	176,0	178,7	4266,2	1,2	47,3	179,3	176,0
15. Трамінер рожевий	5170,0	1,2	129,2	185,0	186,1	4686,9	1,1	90,7	180,9	185,0	3652,5	1,0	77,9	183,6	180,9
16. Фетяска	8373,7	2,0	110,5	173,7	181,1	5537,1	1,3	66,1	179,1	173,7	3574,2	1,0	64,6	178,8	179,1
17.Цитронний магарача	579,6	0,1	90,7	188,4	179,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18. Шардоне	23355,7	5,5	134,9	182,9	182,1	20402,7	4,9	87,4	177,6	182,9	20774,9	5,9	101,8	183,3	177,6
19. Інші	113234,3	26,9	110,2	180,4	174,8	153111,2	36,6	134,1	175,6	180,4	71833,8	20,2	46,9	182,3	175,6

* Складено та розраховано автором на підставі даних [3, с. 25–29, 32–37].

Як видно з табл. 8, протягом 2009–2011 рр. найбільш поширеними сортами винограду для переробки підприємствами виноробної галузі були «Ркацителі» та «Аліготе».

Виробництво та використання якісних та цінних сортів винограду, що характеризується такими показниками, як відповідний вміст цукристості та кислотності дає змогу виготовляти витримані колекційні та марочні вина, які здатні бути якісними та конкурентоспроможними на всесвітньому ринку попиту.

Отже, виноробна промисловість України й, зокрема Одеської області є традиційно ефективним видом економічної діяльності. Вона відіграє значну роль у наповненні як місцевого, так і державного бюджетів, а також відіграє важливу роль у вирішенні соціально-економічних проблем.

Тому, необхідна подальша розробка комплексного підходу щодо оцінки ефективності діяльності підприємств харчової промисловості з метою забезпечення їх конкурентоспроможності на внутрішньому ринку.

Суттєвий вплив глоболізаційних процесів на економічну безпеку підприємств харчової промисловості України потребує удосконалення державного регулювання цієї галузі та провового захисту вітчизняних товаровиробників.

Список використаних джерел

1. Гончарук А.Г. Методологические основы оценки и управления эффективностью предприятия: [монография] / А. Г. Гончарук. – Одесса: Астропринт, 2008. – 288 с.
2. Горовий Д.А. Потоки в движении оборотного капитала / Д. А.Горовий // Сучасні проблеми науки та освіти. – Харків: Харківський нац. ун-т. им. В.Н. Парадіна, 2002. – С. 49–52.
3. Харчова промисловість Одеської області, 2010 р.: статистичний збірник. – Одесса: Управління статистики в Одеській області. – 62 с.
4. Промисловість України у 2007-2010 роках: статистичний збірник; за ред. Л. М. Овденко. – К. Державна служба статистики України, 2011. – 210 с.
5. Дойчева К.С. Сутність категорії «ефективність» та її класифікація // Економіка: проблеми теорії та практики / К. С. Дойчева // Збірник наукових праць. – Випуск 251: в 6 т. – Т. V. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2009. – 288 с.
6. Економічний аналіз (практикум): навч. посібник / Антонюк О.П., Ступницька Т.М., Купріна Н.М., Подгорна І.Є. – Львів: «Магнолія 2006», 2010. – 320 с.
7. Кац И.Я. Экономическая эффективность деятельности предприятий: (анализ и оценка) / И.Я. Кац. – М. : Финансы и статистика, 1987. – 192 с.

8. Економічний аналіз: підручник / Кіндрацька, Г.І., Білик М.С., Зогородній А.Г.; за ред. проф. А.Г. Загороднього. – 3-є вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 487 с.
9. Когут А.Е. Эффективность промышленного производства / А.Е. Когут. – Л. : Наука, 1983. – 176 с.
10. Куприна Н.М. Сущность процесса глобализации и его составляющих. // Економічні інновації. збірник наук. праць. – Одеса, 2011. – Вип. 42. – С. 102–111.
11. Мельник Ю.О. Формування стратегічного плану системи комплексного вимірювання ефективності функціонування підприємства / Ю. О. Мельник // Стратегія розвитку вітчизняних підприємств : наук. -практ. конф. – Тернопіль, 2003. – С. 290–291.
12. Осипов В.И. Экономика предприятия: ученик / В. И. Осипов – Одесса: «Маяк», 2005. – 720 с.
13. Осипов П.В. Интегральный производственный потенциал пищевой промышленности / П. В. Осипов – Одесса: Ин-т проблем рынка и экономико-экологических исследований НАН Украины, 2004. – 289 с.
14. Покропивний С.Ф. Підприємництво: стратегія, організація, ефективність: навч. посібник / С. Ф. Покропивний, В. М. Колот – К.: КНЕУ, 1998. – 352 с.
15. Ступницька Т.М. Особенности анализа факторов, влияющих на изменения рентабельности основного капитала // Економічні інновації: збірник наук. праць. – Одеса, 2009. – Вип. 38. – С. 205–214.
16. Устенко О.Л. Экономика предприятия: метод. пособие, 3.изд., испр. / О. Л. Устинко. – К.: МАУП, 2000. – 144 с.

РОЗДІЛ 2
ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ

2.1. Якість і безпечність аграрної і харчової продукції в контексті забезпечення продовольчої безпеки України

В останні роки проблема виробництва якісної та безпечної агропродовольчої продукції набула надзвичайної гостроти й актуальності. Це пов’язано із кількома важливими обставинами.

У травні 2008 р. Україна стала членом Світової організації торгівлі (СОТ) і це спонукало до розширення обсягів імпорту харчової продукції та загострило конкуренцію на внутрішньому продовольчому ринку.

При експорті аграрної та харчової продукції за кордон від українських виробників вимагають підтвердження відповідності їх основних показників вимогам міжнародних стандартів якості та безпечності.

Згідно із результатами моніторингу, проведеного органами Держспоживстандарту України в 2006–2011 рр., у торговій мережі, унаслідок невідповідності вимогам нормативних документів по мікробіологічним, фізико-хімічним та органолептичним показникам, а також по стану маркування, знімалося із реалізації від 25% до 60% різних видів харчової продукції від загального обсягу перевіреної [1; 2; 3; 4]. Водночас, має місце позитивна тенденція – із загальної кількості перевірених підприємств частка тих з них, де були встановлені факти випуску неякісної продукції та порушення вимог нормативних документів, знизилася із майже 95% у 2006 р. до 67% у 2011 р. Отже, частка виробників, що випускали якісну та безпечну харчову продукцію, зросла вшестеро – з 5% до 33%.

З початку 2011 р. в Україні відбувається формування моделі продовольчого контролю за зразком Євросоюзу – замість чотирьох міністерств і відомств, які відповідали за якість та безпеку продовольчих продуктів (аграрної політики, охорони здоров'я, екології та природних

ресурсів, технічного регулювання та споживчої політики) формується єдиний орган – Державна ветеринарна та фітосанітарна служба України, – який і буде нести відповідальність за стан справ у всьому продовольчому ланцюзі «з поля до столу». Але оскільки до цього часу необхідна реорганізація причетних до цього органів державного управління не проведена і Держветфітослужба України в повному обсязі не сформована, то помітних позитивних змін у сфері якості та безпечності агропродовольчої продукції не зафіксовано.

Користуючись ситуацією Російська Федеративна служба з нагляду в сфері захисту прав споживачів і добробуту людини (Росспоживнагляд) фактично розв'язала «сирну війну» із Україною [5; 6]. Її припинення можливе за умови ґрунтовного пророблення цієї проблеми з позицій дотримання вимог нормативних документів СОТ і Євросоюзу стосовно якості та безпечності вітчизняної молочної продукції. Але, як свідчать результати проведених вітчизняними референс-лабораторіями експертиз, в українських сирах пальмова олія відсутня [7].

Таким чином, певні розбіжності між вимогами нормативних документів до молочних виробів, що чинні в Україні та Росії, створюють незначне правове підґрунтя для декларативних заяв та ажіотажу навколо якості й безпечності вітчизняних сирів, що експортуються у сусідню країну. Однак враховуючи, що на вітчизняних продовольчих ринках аграрна і харчова продукція не так вже й рідко не відповідає вимогам чинних стандартів, то буде доцільно проаналізувати ситуацію по всьому агропродовольчому ланцюгу – від вирощування аграрної продукції і кормів до виробництва і споживання харчової продукції – та виявити найбільш слабкі ланки і вразливі місця з тим, щоб розробити і запропонувати необхідні заходи та інструменти щодо їх подолання.

Попередньо необхідно зазначити, що на рівні країни граничним показником продовольчої безпеки є 20% обсягів імпорту продовольства [8,

с. 202]. Апріорі прийнято вважати, що якість та безпечність продовольства є важливою складовою продовольчої безпеки країни.

Збалансованість харчування населення за калорійністю, структурою основних видів харчової продукції (рослинна і тваринна), мікроелементами та нутрієнтами є необхідною умовою збереження здоров'я людини та підтримання її працездатності.

Неякісні, а тим більше небезпечні, з точки зору придатності для вживання, продукти харчування несуть в собі пряму загрозу здоров'ю споживачів у дуже широкому діапазоні – від тимчасового погіршення самопочуття до летальних випадків унаслідок отруєння.

Тривале вживання недоброякісних продуктів харчування може викликати негативні зміни в стані здоров'я споживачів, провокувати до виникнення захворювань і тимчасових чи постійних стресів тощо.

Отже, безперебійне задоволення щоденних потреб населення у продуктах харчування згідно з медично обґрунтованими нормами, доступних за ціною та безпосередньо в місцях його перебування є інтегральним індикатором продовольчої безпеки країни. А якість і безпечність аграрної і харчової продукції, що надходить для задоволення потреб споживачів, а також кормів, які використовуються для виробництва тваринницької сировини, є обов’язковою умовою, при дотриманні якої забезпечується здорове, збалансоване і калорійне харчування населення. У випадках, коли підприємствами продукується харчова продукція, що не відповідає вимогам нормативних документів, то крім проблем для здоров'я споживачів, виникають різні види прямих і побічних втрат, зокрема: по-перше, витрати коштів, праці, транспорту на закупівлю, транспортування та переробку продовольчої сировини, по-друге, реальне зниження рівня продовольчої безпеки країни, по-третє, витрати споживачів на придбання неякісної і небезпечної продукції, по-четверте, тимчасова втрата працездатності (перебування на лікарняному при загостренні захворювання) тощо.

Оскільки Україна взяла курс на запровадження європейської моделі контролю за продовольством, то буде доречно розкрити основні складові цієї моделі та проблеми, що гальмують просування на шляху до створення її повноцінного аналога. Станом на кінець 2010 р. ситуація щодо формування національної системи технічного регулювання (НСТР) у сфері агропродовольчої продукції була проаналізована на засіданні Відділення зберігання і переробки сільськогосподарської сировини та якості харчової продукції Національної академії аграрних наук України [9]. Що стосується основних складових НСТР, то вона охоплює такі елементи: законодавча база; стандарти; технічні регламенти; акредитація органів з оцінки відповідності; процедура підтвердження відповідності; контроль і нагляд за виконанням обов'язкових вимог (або державний ринковий нагляд).

Для впровадження повноцінного державного нагляду на продовольчих ринках необхідно щоб вище перелічені складові НСТР у сфері агропродовольчої продукції набули завершеної форми. Однак лише перший блок близький до завершення формування, за винятком окремих законів (про державний ринковий нагляд; про загальну безпеку продукції; про відповідальність постачальника за дефектну продукцію; про якість та безпечність окремих видів харчової продукції – м'ясо та м'ясні продукти тощо), наступні чотири знаходяться на різних етапах формування, а останній – перебуває у невизначеному стані внаслідок існування низки об'єктивних причин [9, с. 16–18]. Певне уявлення про те, як має працювати система державного ринкового нагляду за харчовою продукцією, що реалізується на ринку, свідчить досвід країн ЄС, де вона впроваджена. Це відбувається шляхом анонімної закупівлі продуктів на ринку (ці заходи повністю фінансуються за рахунок бюджету) та їх перевірки на відповідність вимогам чинних нормативних документів. Якщо буде встановлена погана якість, то уся партія продукції знімається з продажу та утилізується і щодо виробника

запроваджують різні види санкцій, включаючи закриття підприємства, а при незначних зауваженнях – накладаються штрафні санкції.

Необхідно зазначити, що перші кроки по запровадженню окремих елементів ринкового нагляду в Україні робляться громадськими організаціями, зокрема: Асоціацією споживачів України, Центром незалежних споживчих експертиз «Тест», Всеукраїнською екологічною лігою та ін. Однак проведені ними вибіркові обстеження та обґрунтовані на основі результатів тестування відібраних з торгових прилавків зразків харчової продукції висновки, незважаючи на їх достовірність, не є підставою для прийняття кардинальних заходів щодо недобросовісних виробників – у кращому випадку вони виконують функцію додаткової інформації для споживачів, попереджуючи про недоцільність купівлі продуктів, які не відповідають встановленим вимогам. Це пояснюється тим, що відсутня необхідна законодавча база як для проведення вибіркових обстежень, так і для реалізації заходів, що будуть адекватними стану дотримання вимог до якості та безпечності аграрної і харчової продукції.

Водночас, необхідно звернути увагу на те, що державний ринковий нагляд – це кінцева ланка системи убезпечення від неякісної та небезпечної харчової продукції, а первинна – започатковується в місцях виробництва рослинницької і тваринницької продукції, а також кормів. У цьому зв’язку важливо привернути увагу до вітчизняної практики формування, або точніше, перших кроків по створенню системи, яка б унеможливлювала виникнення випадків порушення вимог нормативних документів до якості та безпечності аграрної сировини. Такий прецедент в Україні вже існує – це виробництво екологічно чистої сировини, яка використовується для випуску продуктів дитячого харчування [10].

Необхідність запровадження жорсткої системи контролю за якістю та безпечністю аграрної сировини, що буде надходити на підприємства по виготовленню продукції дитячого харчування, виступає важливою умовою

відтворення якісного демографічного потенціалу країни. Жорсткі вимоги до продуктів дитячого харчування пояснюються гострою необхідністю унеможливлення випадків порушення санітарних, екологічних, санітарно-епідеміологічних норм, параметрів безпечності та мінімальних специфікацій якості, що затверджуються центральним органом виконавчої влади з питань охорони здоров'я, материнства та дитинства. Зазначимо, що:

– безпечний харчовий продукт – харчовий продукт, який не створює шкідливого впливу на здоров’я людини безпосередньо чи опосередковано за умов його виробництва та обігу з дотриманням вимог санітарних заходів та споживання (використання) за призначенням;

– мінімальні специфікації якості – характеристики якості, встановлені у вигляді органолептичних, хімічних, біологічних та фізичних характеристик харчового продукту, яким повинен відповідати певний харчовий продукт для того, щоб вважатися придатним для споживання людиною протягом його терміну придатності;

– обов’язкові параметри безпечності – науково обґрунтовані та затверджені в установленому законодавством порядку параметри (санітарні нормативи), включаючи максимальні межі залишків (далі – ММЗ), максимальні рівні (далі – МР), допустимі добові дози (далі ДДД), рівні включень, недотримання яких у харчових продуктах може призвести до шкідливого впливу на здоров'я людини [11]. Ці норми, параметри та специфікації при їх безумовному дотриманні гарантують високоякісне та безпечне харчування грудних дітей (до одного року) та дітей раннього віку (1–3 роки), задоволення їх потреби в необхідних для організму дитини поживних речовинах та енергетичній цінності.

Необхідно підкреслити, що проблема виробництва продуктів дитячого харчування має достатньо довгу історію, починаючи ще з радянських часів, і з кожним відносно самостійним етапом, соціально-економічні засади її вирішення та медико-біологічні вимоги до безпечності та якості

продовольчої сировини і продуктів дитячого та дієтичного харчування постійно удосконалювались і ускладнювались і найбільш завершеної форми набули при розробленні та затвердженні спеціальної цільової програми [12]. При її розробленні було враховано набутий у цій сфері вітчизняний і світовий досвід розвитку індустрії дитячого харчування, формування відповідної бази стандартів і медико-біологічних вимог та їх гармонізації із вимогами Кодексу аліментаріус, розширення асортименту зазначеної продукції та її цільового використання. Для реалізації поставлених у зазначеній програмі завдань була розроблена низка конкретних заходів та передбачене відповідне фінансування. Зокрема, що стосується виробництва сировини для підприємств індустрії по виробництву продуктів дитячого харчування, то було передбачено наступне:

– формування сировинної бази у кількості восьмидесяти спеціальних сировинних зон (ССЗ) для виробництва безпечної та якісної продовольчої сировини на основі впровадження дванадцяти новітніх технологій по її вирощуванню;

– розробку трьох науково-методичних рекомендацій щодо визначення територій, придатних для створення ССЗ, а також екологічного паспорта для суб’єктів господарювання, що в них будуть проводити сільськогосподарську діяльність;

– затвердження переліку пестицидів і агрохімікатів, які дозволені до використання у ССЗ;

– розроблення методичних рекомендацій щодо проведення екологічного моніторингу та моніторингу безпечності та якості продуктів дитячого харчування тощо.

Що ж стосується безпосередньо підприємств, на яких будуть вироблятися продукти дитячого харчування, то з цією метою для них передбачено реалізувати такі заходи:

– розроблення шести стандартів і технічних регламентів з урахуванням європейських вимог до виробництва продуктів дитячого харчування;

– розроблення двадцяти трьох технологічних інструкцій та рецептур продуктів дитячого харчування, включаючи дитяче харчування функціонального призначення;

– впровадження десяти систем (НАССР або аналогічних) на підприємствах з метою забезпечення безпечності та якості харчових продуктів;

– впровадження десяти енергоефективних технологій, десяти сучасних технологічних ліній для виробництва та маркування продукції, а також забезпечення спеціальним обладнанням чотирнадцяти лабораторій на підприємствах з виробництва продуктів дитячого харчування і в установах, які будуть проводити їх експертизу [12].

Отже, за умови виконання вищезгаданої програми в повному обсязі, в Україні буде створено принципово нову для вітчизняної практики модель попередження від виробництва недоброякісних і небезпечних для здоров'я дитини продуктів харчування. В її основу покладено принципи виробництва рослинницької і тваринницької сировини, що відповідає вимогам сучасних нормативних документів (гармонізованих стандартів), а продукування готової продукції дитячого харчування буде проводитися відповідно із вимогами технічних регламентів. Водночас, оскільки в структурі продовольчих товарів продукти дитячого харчування займають незначний відсоток, а на формування сучасної моделі контролю вирощування сировини і виробництва продукції дитячого харчування за п’ять років передбачено витратити понад 0,64 млрд грн., то поширити її на все аграрне виробництво і харчову індустрію є справою нереальною: з однієї сторони, унаслідок надзвичайно обтяжливих фінансових затрат для бюджету і виробників, з другої, – недоцільності проведення такого жорсткого контролю і використання найсучасніших технологій при виробництві харчової продукції

для дорослого населення, а з третьої, – функціонування на теренах Євросоюзу ефективної моделі контролю за виробництвом якісної і безпечної продукції у всьому продовольчому ланцюзі за принципом «з лану до столу». Ось чому постає закономірним питання: а чи є приклади формування в Україні системи убезпечення від виробництва неякісної і небезпечної продовольчої сировини та харчової продукції на нинішньому етапі? На нашу думку, такі прецеденти вже мають місце [13, с. 209–212].

У цьому зв'язку, доречно звернутись до вітчизняного досвіду організації та функціонування агрохолдингів в Україні. З їх появою стали активно впроваджуватися «мінімальні технології» обробітку ґрунту (без обертання скиби), формуватися локалізовані сівозміни на п'ять культур, налагоджувався моніторинг за вмістом і рухом поживних речовин у ґрунті з урахуванням їх виносу при збиранні урожаю та визначенні потреби в добривах на кожному полі з використанням системи точного землеробства (GPS) [13, с. 211]. З цією метою створюються лабораторії із агрохімічного обстеження, і це дозволяє запровадити індивідуальний підхід щодо внесення добрив, використання стимуляторів росту, застосуванні технологій під кожну сільськогосподарську культуру на конкретному земельному масиві. Оскільки проведення всіх технологічних операцій жорстко регламентовано в часі та вимагає високої якості проведення основних технологічних операцій – обробітку ґрунту, сівби, внесення добрив і пестицидів, збирання врожаю та інше, то якраз за таких умов можлива максимальна реалізація генетичного потенціалу сільськогосподарських культур [13, с. 212]. Запровадження системи точного керування і системи внесення диференційованих норм мінеральних добрив з урахуванням фактичного забезпечення ними рослин на кожному полі дозволяє збирати високі врожаї сільськогосподарських культур.

Необхідно відзначити, що за кордоном цей агрохімічний метод, що базується на жорсткому дотриманні вимог агротехніки в сукупності із точно

вивіреними стосовно конкретної земельної ділянки нормами внесення агрохімікатів під заплановану урожайність, вже достатньо давно отримав постійну прописку, а його елементи частково або комплексно почали впроваджуватися іноземними співвласниками та інвесторами у вітчизняних аграрних підприємствах. Вершиною досконалості цього методу виступає програмування не тільки показників урожайності, але й параметрів якості й безпечності сільськогосподарської сировини: точна оцінка гранулометричного складу ґрунтового покриву, вологозабезпеченості, особливостей вирощуваних біологічних культур виступає об'єктивним підґрунтям при визначенні доз мінеральних добрив, які потрібно внести для досягнення запланованих характеристик кінцевої продукції, відкорегованих на вміст поживних речовин у ґрунті конкретного поля. Чітке дотримання вимог агротехніки, строків виконання основних видів робіт, виключення пропусків і зон подвійного обробітку, формування збалансованої системи живлення та захисту рослин забезпечує надійне досягнення запрограмованих результатів як у кількісному, так і якісному відношеннях.

Поряд з цим мають місце випадки результативного регулювання показників якості й безпечності сирого молока на основі проведення хімічної меліорації пасовищ. Зокрема, після придбання французькою компанією «Бонгрен» Звенигородського сироперероблного комбінату в Черкаській області та посилення контролю за молочною сировиною, що надходила на переробку на підприємство, було встановлено її підвищену кислотність у господарствах одного із населених пунктів Звенигородського району. Як показали проведені дослідження, причиною була висока кислотність ґрунтового покриву та, відповідно, і трави, на якій випасалось молочне поголів'я, що утримувалося на подвір'ях сільських жителів. Після проведених агрохімічною лабораторією аналізів були розроблені конкретні рекомендації, виконання яких дозволило значно покращити якісні параметри молочної сировини.

Водночас, необхідно чітко розуміти, що перші кроки у напрямі формування ефективної системи убезпечення від виробництва неякісної і небезпечної продовольчої сировини не спроможні за нинішніх умов створити реальну перешкоду для її надходження на переробно-харчові підприємства. Як приклад необхідно зазначити, що ще до цього часу не вся молочна сировина, яка поступає із ССЗ на комбінати дитячого харчування, може бути використана для виробництва цієї продукції – майже половина молока не відповідає чинним вимогам і тому направляється на випуск продукції для харчування дорослого населення. Отже, ще певний період часу система вхідного контролю за надходженням продовольчої сировини, оперативного контролю за дотриманням вимог технологічного процесу, а також вихідного контролю кінцевої продукції, яку виробляє підприємство, має функціонувати за своїм призначенням. В основі цієї системи лежить перевірка сировини на відповідність вимогам нормативних документів, основними серед яких виступають гармонізовані національні стандарти.

Необхідно зазначити, що структура чинних в Україні нормативних документів, що унормовують вимоги до якості й безпечності продукції, включає кілька складових, які мають різний правовий статус, а отже і встановлюють різну міру відповідальності за їх дотримання.

Технічні умови (ТУ), як правило, самостійно розробляються виробниками харчової продукції і реєструються в органах державного нагляду. До чинних ТУ може вноситися підприємствами-розробниками до десяти поправок або змін у вимоги, за якими ідентифікують продукцію, без їх перегляду, а при понад десяти – підлягають перегляду. Згідно з чинними нормативними документами, ТУ переглядають не рідше одного разу на п’ять років. Це найбільш поширений нормативний документ (НД), вимогами якого послуговуються виробники харчової продукції.

Національні стандарти, кодекси усталеної практики (настанови, зводи правил, правила), державні класифікатори, як правило, розробляються

технічними комітетами (ТК) із стандартизації, або у разі їх відсутності – іншими суб'єктами стандартизації, що мають для цього відповідний науково-технічний потенціал. Об'єктами стандартизації є продукція, процеси та послуги, зокрема матеріали, складники, обладнання, системи, їх сумісність, правила, процедури, функції, методи чи діяльність. Національні стандарти приймаються чи схвалюються центральним органом виконавчої влади з питань стандартизації (нині – Департамент технічного регулювання Міністерства економічного розвитку і торгівлі України). Згідно із чинним законодавством, підприємство на добровільній основі впроваджує у виробництво вимоги національних (державних) стандартів. Одним із важливих результатів такого підходу є те, що за даними Держспоживінспекції України, національними стандартами нині послуговується лише 5% вітчизняних виробників [14, с. 5]. Ще одна складна проблема – рівень гармонізації стандартів, що відносяться до сфери агропродовольчого комплексу. Їх загальна кількість (кінець 2010 р., оскільки більш пізніша статистика відсутня) становить 3650 нормативних документів [15, с. 555–556]:

– по сільському господарству – 1365 од., з них гармонізовано з міжнародними та європейськими стандартами – 377 од. (27,6%), в тому числі, лише з європейськими – 66 од. (або 24,1% від їх загальної кількості 274 нормативних документа – табл. 1).

Таблиця 1

Структура стандартів міжнародних та європейських організацій із стандартизації та рівень їх гармонізації в Україні станом на кінець 2010 р*.

Клас та галузь стандартизації за ДК 004	Загальна кількість стандартів міжнародних та європейських організацій із стандартизації					Інших організацій із стандартизації	Разом	% гармонізації стандартів CEN, %
	ISO	IEC	CEN	CENE-LEC	ETSI			
I. Розподіл стандартів міжнародних та європейських організацій із стандартизації								
Всього	18539	6146	14049	5666	24000		68400	-

65. Сільське господарство	507	48	274				829	-
67. Харчова промисловість	701	0	536				1237	-
Агропродовольча сфера (65 + 67)	1208	48	810				2066	-
II. Гармонізовано чинних в Україні стандартів із міжнародними та європейськими								
Всього**	4808	1337	1441	119	113	188	6801	10,3
65. Сільське господарство	319	6	66	0	0	1	377	24,1
67. Харчова промисловість	381	0	70	0	0	50	476	13,1
Агропродовольча сфера (65 + 67)	700	6	136	0	0	51	853	16,8

* Розроблено та розраховано за даними Держспоживстандарту України.
** В рядку «Всього» зазначається загальна кількість стандартів, а не їх сума за класами ДК 004 (організаціями із стандартизації).
Умовні позначення:
ISO – міжнародна організація із стандартизації;
IEC – міжнародна електротехнічна комісія;
ITU – міжнародний союз телекомунікацій;
CEN – європейський комітет із стандартизації;
CENELEC – європейський комітет із стандартизації в електротехніці;
ETSI – європейський інститут із стандартизації в галузі телекомунікацій.

– по харчовій промисловості – відповідно 2285 од., 476 од. (20,1%), 70 од. (або 13,1% від 536 од.);

– по агропродовольчому комплексу загалом гармонізовано відповідно 853 од. (23,4%), 136 од. (або 16,8% від 810 од.).

Оскільки нормативна база Євросоюзу постійно розширюється та удосконалюється, то необхідно активізувати зусилля і розширити обсяги робіт по перегляду і гармонізації вітчизняної бази стандартів, що відносяться до агропродовольчої сфери. Зазначимо, що на кінець 2010 р. загальна кількість міжнародних і європейських нормативних документів становила 2066 од., з них було гармонізовано лише 853 од. (41,3%). В 2011 р. і першому півріччі 2012 р. державне фінансування за цим напрямом робіт по стандартизації практично не проводилося;

Технічні регламенти (ТР), розробляються ТК і спеціалізованими науково-дослідними установами, що відносяться до сфери Департаменту харчової промисловості Міністерства аграрної політики та продовольства

України. Вони є нормативними документами прямої дії, а їх схвалення Кабінетом Міністрів України вимагає безумовного дотримання передбачених ними вимог. Нині зареєстровано 41 чинний ТР, з яких близько десяти побіжно відносяться до агропродовольчої сфери (на матеріали, конструкції, техніку). За інформацією науково-дослідних установ, ще розроблено більше десяти ТР на виробництво молочної продукції, але вони поки що офіційно не затверджені;

Закони на окремі види продукції (спирт, алкогольні напої, виноград та виноградне вино, тютюнові вироби, молоко і молочні продукти, рибу та інші водні живі ресурси і харчову продукцію з них, зерно, цукор, дитяче харчування, воду, м'ясо і м’ясопродукти), які розробляються і приймаються Верховною Радою України, є обов’язковими для виконання.

Таким чином, широкий спектр нормативних документів стосовно виробництва аграрної сировини і харчової продукції, якими передбачена різна міра відповідальності за дотримання вимог, що в них задекларовані (чітке дотримання і виконання, можливе корегування вимог, відсутність відповідальності за порушення), створюють правові колізії, інституційні прірви та розриви і це виступає своєрідним підґрунтям для виправдань за їх невиконання або ж вибіркове дотримання.

Серед вищезгаданих нормативних документів основоположниками є стандарти. З їх використанням розробляються технічні регламенти, а їх вимоги стають обов’язковою нормою в законах на окремі види продовольчої продукції. Але зараз надзвичайно гострою проблемою стали низькі темпи гармонізації національних стандартів із європейськими та міжнародними нормативними документами. Для України, як претендента на вступ до ЄС, існує вимога щодо необхідності впровадження на національному рівні не менш ніж 80% стандартів, чинних у Євросоюзі [16]. Прийняті стандарти повинні бути ідентичними із європейськими, тобто їх положення повинні бути прийняті без змін.

Оскільки Україна є афілійованим членом двох європейських організацій стандартизації – Європейського комітету із стандартизації (CEN) та Європейського комітету із стандартизації в електротехніці (CELENEC), – то загальна кількість стандартів становить 19715 од. (табл. 1). Водночас, гармонізовано було з європейськими на початок листопаду 2011 р. лише 1673 стандарти [16] або 8,5%, а з міжнародними та європейськими разом – 6809 од. (15,3% від загальної кількості 44,4 тис. стандартів). Отже, для виконання вимоги щодо впровадження в Україні 80% стандартів, чинних у Євросоюзі, необхідно ще прийняти 14,1 тис. стандартів європейських організацій стандартизації CEN і CELENEC. Що ж стосується агропродовольчого комплексу, то відповідний показник перевищує 0,5 тис. стандартів.

Головні причини низьких темпів гармонізації національних стандартів обумовлені недостатнім бюджетним фінансування цих робіт, майже повним усуненням від цього суб'єктів господарювання (за винятком окремих галузевих асоціацій), тривалими затримками у формуванні технічних комітетів (ТК) по перегляду вітчизняних стандартів, їх недоукомплектованістю кваліфікованими фахівцями тощо. З метою активізації робіт по гармонізації національних стандартів та відповідно до вимог національного стандарту ДСТУ 1.7:2001 «Національна стандартизація. Правила і методи прийняття та застосування міжнародних і регіональних стандартів» Міністерством економічного розвитку і торгівлі України видано відповідний наказ [16], за яким затверджено Концепцію впровадження стандартів Європейського Союзу за методом «обкладинки» (тобто, мовою оригіналу). Наскільки такий підхід буде прийнятний для наших умов і перелік яких стандартів може бути прийнятий у такий спосіб стане зрозуміло уже найближчим часом.

Водночас, необхідно звернути увагу на те, що в Національному плані дій на 2012 р. передбачено забезпечити прийняття не менше 3 тис.

національних стандартів, гармонізованих із міжнародними та європейськими нормативними документами, у першу чергу необхідних для впровадження технічних регламентів, а також забезпечити перегляд, скасування, прийняття в новій редакції не менше 3,2 тис. застарілих стандартів [17, с. 17].

В умовах, коли практично більшість підприємств харчової промисловості при виробництві харчової продукції порушує вимоги нормативних документів, є певна кількість суб'єктів господарювання, які свідомо витрачають значні кошти на формування іміджу добросовісних виробників шляхом розроблення, впровадження та сертифікації систем управління різної спрямованості. Наявність таких систем є гарантією того, що вироблена підприємством харчова продукція, напої та тютюнові вироби відповідають вимогам стандартів, на відповідність яким вони сертифіковані.

Наведені в табл. 2 дані свідчать про те, що з урахуванням сертифікатів на системи управління, які були видані зарубіжними центрами сертифікації, в харчовій промисловості України функціонує понад 800 систем управління різного функціонального профілю: якості, безпечності, навколишнього

Таблиця 2

Моніторинг сертифікатів на системи управління, виданих органами сертифікації Держспоживстандарту України вітчизняним підприємствам (станом на 1 липня 2011 р.) *

Показник	Всього станом на звітну дату:						
	ISO 9001	ISO 14001	ISO 22000	HACCP	ISO 18001	ISO 27000	Інтегровані системи*
Всього	1520	79	89	121	35	0	82
– з них за I півріччя 2011 р.	252	13	25	23	11	0	76
за галузями: харчова та тютюнова промисловість	327	10	89	121	5	0	76
– з них за I півріччя 2011 р.	56	0	25	23	2	0	19

* Розроблено за даними Державної інспекції України з питань захисту прав споживачів

* 9001+14001; 9001+14001+18001; інші. У стовпчику таблиці зазначено лише кількість

За результатами моніторингу станом на 31.12.2009 р.: 2563 підприємства сертифікували системи управління якістю відповідно до вимог стандарту ISO 9001 (з урахуванням сертифікатів виданих органами сертифікації DVQI, SGC, УАЯ, ТЮФ та інш.); 132 підприємства сертифікували системи екологічного управління відповідно до вимог стандарту ISO 14001.

Умовні позначення:

ISO 9001 – система менеджменту якості. Вимоги;

ISO 14001 – система екологічного менеджменту. Вимоги і керівництво;

ISO 22000 – система менеджменту безпеки харчової продукції. Вимоги до організацій харчового ланцюга;

HACCP – (аналіз ризиків і критичні контрольні точки) система менеджменту безпеки харчових продуктів;

ISO 18001 – вимоги до системи оцінки професійної безпеки та здоров'я (охорони праці та виробничої безпеки);

ISO 27000 – стандарти з інформаційної безпеки.

середовища, інтегрованих, тобто практично на кожному сьомому підприємстві [18, с.47–48]. Багато це чи мало? Як свідчить практика, для впровадження вищезгаданих систем управління потрібні не тільки значні кошти, але й у необхідних випадках проводиться інноваційно-технологічна модернізація виробництва. Отже, таким чином, підприємство виводиться на рівень вимог, що передбачені національними гармонізованими або ж європейськими та міжнародними стандартами, і це виступає гарантією виробництва ним якісної та безпечної харчової продукції. Але необхідно зазначити наступне: якщо система управління сертифікована в національних центрах сертифікації, то при експорті продукції за кордон вона має пройти випробування на відповідність вимогам європейських і міжнародних стандартів. Фактично це плата за те, що національна система технічного регулювання ще не набула тих характеристик і якостей, згідно з якими вона може бути визнана ідентичною європейській моделі продовольчого контролю. У зв’язку з цим продукція вітчизняних підприємств, на яких функціонують системи управління, що сертифіковані у національних центрах сертифікації, не може поступати на продовольчі ринки країн-членів ЄС без додаткового випробування.

І, нарешті, у зв’язку з парафуванням 30 березня 2012 р. Угоди про Асоціацію між Україною та Європейським Союзом одним із важливих

напрямів на шляху просування до членства стає формування сучасної моделі НСТР, яка буде повністю гармонізована з аналогічною європейською. У результаті, з однієї сторони, буде забезпечено усунення технічних бар'єрів у торгівлі між нашою та європейськими країнами, з другої, – створено надійні перепони та убезпечено від надходження на вітчизняні продовольчі ринки неякісної та небезпечної продукції, а з третьої, – підвищено рівень продовольчої безпеки України на основі дотримання вимог нормативних документів щодо агропродовольчої продукції. Отже, складова продовольчої безпеки, що передбачає відповідність показників якості й безпечності аграрної сировини і харчової продукції, вимогам гармонізованих національних стандартів, є надзвичайно важливою для нинішнього етапу розвитку вітчизняної аграрної економіки: по-перше, як свідчення реагування агропродовольчого виробництва на сучасні виклики глобалізації та активізацію євроінтеграційних процесів, а по-друге, як інтегрального індикатора відповідності вітчизняної моделі НСТР в сфері агропродовольчої продукції моделі продовольчого контролю за зразком Євросоюзу. Але досягти цієї відповідності можливо за умови активізації зусиль по формуванню кожної складової національної системи продовольчого контролю, забезпечення її збалансованості та впровадження в реальну практику функціонування вітчизняного продовольчого ринку.

З кінця 2010 р. в Україні започатковано адміністративну реформу, яка охопила чинну систему продовольчого контролю – замість чотирьох міністерств і відомств утворено єдиний орган – Держветфітослужбу України, на який і покладено відповідальність за стан справ у продовольчому ланцюзі «з поля до столу». Однак унаслідок затягування із реорганізацією причетних до цього державних структур зазначена служба у повному обсязі ще не сформована.

За останні п’ять років, згідно із результатами перевірок інспекції по захисту прав споживачів, частка харчової продукції, що знімалася із

реалізації унаслідок порушення нормативних вимог, дещо зменшилася, але однак залишається достатньо вагомою. Частка підприємств серед перевірених, що порушували чинну законодавчу і нормативну базу стосовно виробництва продовольчих товарів, з 95% знизилась до 67%. Отже, певний прогрес спостерігається, але ситуація не може розглядатись як прийнятна – необхідні реальні кроки по її покращенню. Гостро постала проблема запровадження продовольчого контролю за зразком Євросоюзу. Додаткової актуальності цій проблемі надала «сирна війна» Росії з Україною.

Формування національної системи технічного регулювання (НСТР) включає такі елементи: законодавчу базу, стандарти, технічні регламенти, акредитацію органів з оцінки відповідності, процедури підтвердження відповідності, державний ринковий нагляд. Майже повністю сформовано законодавчу базу, на різних етапах формування знаходяться наступні чотири складові і мають місце спроби громадських організацій із захисту прав споживачів впровадити на вітчизняних продовольчих ринках окремі елементи державного нагляду. Отже, необхідно активізувати зусилля по прискоренню формування незакінчених елементів та забезпеченню розбудови НСТР з тим, щоб унеможливити надходження на продовольчі ринки недоброякісної та небезпечної аграрної і харчової продукції.

В Україні вже формується прообраз продовольчого контролю, який прийнято в Євросоюзі, – це система убезпечення від надходження неякісної і небезпечної продовольчої сировини для виробництва продуктів дитячого харчування. Однак, зважаючи на значні витрати на створення такої системи її недоцільно поширювати на виробництво агропродовольчої продукції для дорослого населення.

Однією із слабо сформованих складових НСТР є стандарти. Як кандидат в члени ЄС Україна має забезпечити гармонізацію і впровадження 80% стандартів, чинних в ЄС. Нині частка національних гармонізованих стандартів з Європейськими нормативними документами загалом становить

8,5% (від 19,7 тис. стандартів), а по агропродовольчому комплексу – 16,8% (від 810 од.). Щоб досягти встановленого показника необхідно гармонізувати ще 14,7 тис. національних стандартів. Це можливо за умови активізації зусиль, розширення масштабів бюджетного фінансування, запровадження нових підходів (методом «обкладинки», «перерахунку», «підтвердження» на мові оригіналу).

Список використаних джерел

1. Про результати діяльності Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики у 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dssu.gov/ua/control/ur/publish/
2. Інформаційно-довідкові матеріали про стан реалізації в І-му півріччі 2008 р. пріоритетів діяльності Держспоживстандарту України [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.dssu.gov/ua/control/ur/publish/
3. Інформація про результати державного нагляду за додержанням стандартів, норм та правил за І півріччя 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.dssu.gov/ua/control/ur/publish/
4. Положення про Державну ветеринарну та фітосанітарну службу України. Указ Президента України від 13.04.2011 року № 464/2011[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.leonorm.com/p/NL-DOC/UA/201101/UkazPr-464.htm
5. Туглук В. Краще поганий мир, ніж будь-яка війна / В. Туглук // Урядовий кур'єр. – 2012. - № 30. – С. 4.
6. Федорина А. Сир на пальмах не росте / А. Федорина // Україна молода. – 2012. – 21 лют. – С.9.
7. Бісюк І. Результати проведених досліджень доводять, що у наших сирах рослинних жирів немає / І. Бісюк // Урядовий кур'єр. – 2012. – № 34. – С. 16–17.
8. Глобальна продовольча безпека / О.Г. Білорус, М.В.Зубець, П.Т. Саблук, В.І.Власов. – К.: ННЦ « ІАЕ», 2009. – 486 с.
9. Крисанов Д.Ф. Агропродовольча продукція в координатах якості та безпечності /Д.Ф.Крисанов // Економіка АПК. – 2011. – № 1 (195). – С.12–19.
10. Крисанов Д.Ф. Державне стимулювання виробництва високоякісних та безпечних продуктів дитячого харчування/ Д.Ф.Крисанов // Економіка і прогнозування. – 2008. – № 1. – С.105–120.
11. Про безпечність та якість харчових продуктів і продовольчої сировини Закон України від 6 вересн. 2005 р. № 2973-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http:// zakon1.rada.gov.ua
12. Державна цільова соціальна програма розвитку виробництва продуктів дитячого харчування на 2012-2016 роки. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 15 серп. 2011 р. № 870 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http:// zakon1.rada.gov.ua/laws/show/870-2011-n
13. Данкевич А.Є. Розвиток інтегрованих структур у сільському господарстві: монографія / А.Є. Данкевич– К.: ННЦ «ІАЕ», 2011. – 350 с.
14. Шуст О.А. Ринок продукції м'ясного скотарства в Україні: теоретико-прикладні аспекти розвитку та регулювання: монографія / О.А. Шуст. – Біла Церква: БНАУ, 2011. – 336 с.

15. Коваль Л. «З турботою про українське»: чули та не бачили / Л. Коваль // Урядовий кур'єр. – 2012. – № 46. – С.5.
16. Крисанов Д.Ф. Вплив інновацій в світовій агросфері на вітчизняне виробництво харчових продуктів / Д.Ф.Крисанов // Інноваційні трансформації агропродовольчого розвитку; за ред. д-ра екон. наук Шубравської О.В. – К.: Ін-т економіки та прогнозування НАН України 2012. – С. 503–572.
17. Про затвердження Концепції впровадження стандартів Європейського Союзу за методом «обкладинки»: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 16 листоп. 2011 р. № 224. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://spravedlivist.in.ua/ zakon.php?law=11-11-29/26.
18. Крисанов Д. Пищевая продукция качественная, безопасная и инновационная: проблемы стандартизации, производства и реализации / Д. Крисанов // Економіст. – 2012. – № 3. – С. 42–49.

2.2. Диференціація аграрного виробництва України: причини та наслідки для продовольчої безпеки країни і сталого розвитку сільських територій

Важливість аграрної сфери для економічного та соціального розвитку України є безсумнівною. Свідченням цього є висока питома вага сільського господарства та харчової промисловості у виробництві валової доданої вартості України, вагомі позиції України на світових ринках зерна, олії, рапсу, цукрових буряків тощо. В Україні є всі необхідні передумови для того, щоб вона стала одним із світових лідерів за виробництвом сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, особливо в умовах загострення продовольчої проблеми у світі. Попри це, аграрний сектор нашої країни розвивається нестабільно, йому притаманні численні проблеми як галузевого, так і територіального характеру. Не розв'язаною залишається проблема ринку земель сільськогосподарського призначення. Зрештою аграрна сфера – це одна із ключових складових сільських територій, з якою тісно пов'язане життя понад 15 млн сільських мешканців.

Багатоаспектним проблемам розвитку аграрного сектора та сільських територій країни присвячена величезна кількість наукових досліджень. Варто відзначити фундаментальні праці науковців ННЦ «Інститут аграрної економіки» (П. Саблук, М. Кропивко, О. Онищенко, М. Малік) та ДУ

«Інститут економіки та прогнозування НАН України» (О. Бородіна, І. Прокопа, О. Попова, В. Юрчишин). Ґрунтовні наукові здобутки у вивченні сільського сектора країни мають І. Кириленко, О. Павлов, А. Лісовий, Д. Крисанов та інші. У пострадянський період розвитку України в її аграрному секторі сталися глибокі зміни, однією із форм прояву яких стало посилення диференціації виробництва сільськогосподарської продукції. З одного боку, це явище є закономірним результатом функціонування аграрної сфери в ринкових умовах, з іншого – воно негативно позначається на розвитку насамперед сільських територій, а тому потребує поглибленого наукового аналізу.

Головним завданням даного дослідження є аналіз існуючої диференціації виробництва сільськогосподарської продукції, визначення її причин, оцінка наслідків впливу регіональних диспропорцій у виробництві аграрної продукції на продовольчу безпеку та сталий розвиток сільських територій України.

Диференціація у виробництві сільськогосподарської продукції була притаманна Україні як у радянський, так і в пострадянський періоди її розвитку і визначалася вона насамперед природними чинниками. На початку 1990-х років лідерами за виробництвом сільськогосподарської продукції були Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Полтавська та Харківська області. Ці ж регіони, а також Черкаська область, залишаються найбільшими виробниками сільськогосподарської продукції і тепер.

Більш реально диференціацію аграрного виробництва відображають душові показники виробництва сільськогосподарської продукції. Упродовж 1990–2010 рр. вона посилилася, що чітко проглядається як на рівні регіонів, так і на рівні адміністративних районів (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка душових показників виробництва сільськогосподарської продукції*

№ п/п	Регіони	Продукція сільського господарства, грн (у порівняльних цінах 2005 р.)				
		1990 р.	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.
1.	Україна	2821,3	1848,3	1582,0	1972,7	2196,1
2.	АР Крим	2676,3	1335,5	1144,2	1297,6	1826,5
3.	Вінницька	4517,6	3130,1	2594,6	3027,9	3755,2
4.	Волинська	4307,9	2532,7	2341,5	2748,9	2905,9
5.	Дніпропетровська	1973,0	1369,9	1141,1	1639,6	1926,0
6.	Донецька	1384,2	929,7	850,1	1139,6	1135,8
7.	Житомирська	3752,8	2692,8	2103,5	2384,2	2574,7
8.	Закарпатська	1887,4	1460,3	1430,6	1688,7	1726,0
9.	Запорізька	2938,0	1753,3	1460,3	1933,4	1999,1
10.	Івано-Франківська	2186,1	1720,4	1565,0	1730,9	1864,0
11.	Київська	1799,2	1302,2	1000,9	1311,1	1458,6
12.	Кіровоградська	4438,7	2847,0	2305,5	3496,1	3729,7
13.	Львівська	1757,3	1012,5	733,9	1147,8	1643,0
14.	Луганська	2064,2	1414,4	1518,0	1684,4	1073,2
15.	Миколаївська	3701,7	2134,3	1569,0	2304,9	2906,3
16.	Одеська	2563,6	1533,0	1573,6	1861,6	1942,9
17.	Полтавська	4304,1	2870,5	1966,6	3082,1	3424,5
18.	Рівненська	3649,6	2378,2	2036,5	2276,7	2566,6
19.	Сумська	4075,4	2625,4	2239,9	2418,7	2447,7
20.	Тернопільська	4144,6	2738,6	2316,9	2402,7	2713,8
21.	Харківська	2429,0	1637,4	1465,6	1957,9	1601,8
22.	Херсонська	4279,8	2333,9	2333,1	2917,9	3812,7
23.	Хмельницька	4189,3	2971,9	2537,3	2544,1	3144,2
24.	Черкаська	4237,6	2870,5	2602,4	3526,9	5480,8
25.	Чернівецька	2816,6	2000,8	1788,6	2051,3	2354,3
26.	Чернігівська	4490,8	3139,7	2442,4	2954,5	2931,2

*Складено автором за даними Державної служби статистики України

Найпростішим індикатором, який дозволяє оцінити посилення чи послаблення диспропорцій у душових показниках виробництва сільськогосподарської продукції, є відношення між максимальним і мінімальним значеннями відповідних показників. Якщо у 1990 р. перевищення максимального показника над мінімальним становила 3,26 разів (Вінницька та Донецька області), то у 2010 р. – 4,83 рази (Черкаська та Донецька області). За 1990–2010 рр. помітно змінилася частка окремих регіонів у виробництві сільськогосподарської продукції.

Найбільше падіння душових показників виробництва сільськогосподарської продукції упродовж 1990–2010 рр. спостерігалося у Волинській, Житомирській, Луганській, Тернопільській, Сумській та

Чернігівській областях. Лише в одній Черкаській області мало місце їх зростання.

Більш об'єктивним індикатором не лише диференціації аграрного виробництва, а і його продуктивності є показники виробництва сільськогосподарського продукції на одного сільського мешканця. При такому підході, лідерами є Дніпропетровська, Донецька та Черкаська області. Найбільший спад виробництва аграрної продукції на одного сільського мешканця упродовж 1990–2010 рр. спостерігається в АР Крим, Волинській, Луганській, Рівненській, Сумській, Житомирській, Тернопільській областях. Не можна достеменно стверджувати, що негативна динаміка душових показників сільськогосподарського виробництва викликана дією лише природних чинників, проте перелік областей із найгіршими трендами аграрного виробництва свідчить про те, що така залежність є вагомою.

Диференціацію на мікрорівні відображають аналогічні показники у розрізі адміністративних районів, а також частка районів у виробництві продукції свого регіону.

Аналіз душових показників виробництва сільськогосподарської продукції у районному розрізі свідчить про надзвичайно великі відмінності, які склалися як у цілому в Україні, так і в окремих її регіонах. Максимальний обсяг виробництва сільськогосподарської продукції (Канівський район Черкаської області) перевищує мінімальний (Тячівський район Закарпатської області) у понад 10 разів. Усе чіткіше проглядається тенденція до зростання концентрації виробництва сільськогосподарської продукції у приміських районах і на територіях із кращими природними передумовами (рис. 1). Поступово збільшується також частка цих районів у виробництві аграрної продукції (рис. 2). Особливо чітко це видно у Волинській, Рівненській, Житомирській та Чернігівській областях, території яких розміщуються у двох природних зонах. Наприклад пересічний для лісостепових районів Чернігівської області показник виробництва сільськогосподарської продукції

на одну особу становить 5084,1 грн, тоді як для поліських – 1067,3 грн (перевищення складає 4,76 рази).

Рис. 1. Душові показники виробництва сільськогосподарської продукції у розрізі адміністративних районів Київської, Житомирської та Чернігівської областей

Рис. 2. Динаміка частки районів Київської, Житомирської та Чернігівської областей у виробництві сільськогосподарської продукції свого регіону

Лідерами за часткою виробленої сільськогосподарської продукції, продуктивністю праці, рентабельністю виробництва у багатьох регіонах стають приміські райони. Так, у Сімферопольському районі виробляється понад 26% сільськогосподарської продукції АР Крим, Луцькому – 31,5% продукції Волинської області, Ужгородському – 41,8% продукції Закарпаття.

Охарактеризовані вище процеси породжують закономірне запитання про причини занепаду аграрної сфери та сільських територій, неоднорідної динаміки показників аграрного виробництва на регіональному та районному рівнях, про посилення поляризації сільського простору. У науковців навіть тепер немає одностайної думки щодо ключових причин цього явища. Аналіз досліджень із даної проблематики дає підстави вважати головними такі причини занепаду аграрного сектора та сільських територій: 1) «… наслідок

глибокої сутнісної недосконалості пострадянської аграрної політики і безкарно-безвідповідальної організації її здійснення» [10, с. 10]; 2) «…неправильно обрана вітчизняними реформаторами методологія реформування АПК, ґрунтована на розподільчих принципах» [4, с. 4]; 3) « … падіння купівельної спроможності населення» [11, с. 40]; 4) разючий ціновий диспаритет, перекачування ресурсів, створених в аграрній сфері в інші сектори економіки; 5) монополізація аграрного ринку, високий тиск постачальників ресурсів на сільськогосподарських товаровиробників і відсутність адекватного антимонопольного захисту; 6) слабкий розвиток інфраструктури аграрного ринку, відсутність виваженої державної політики підтримки, створення і розвитку кооперативних та інших об'єднань сільськогосподарських товаровиробників; 7) слабке врахування при реформуванні аграрного сектора природних, історичних та інших територіальних відмінностей у розвитку сільського господарства країни, а також соціально-психологічних особливостей сільського населення різних регіонів країни [3, с. 91].

Більшість із зазначених причин проявилися у кризових 1990-х роках, проте і тепер, поряд з новими чинниками, вони мають суттєвий вплив на диференціацію аграрного виробництва.

Однією з вагомих причин деградації сільськогосподарського виробництва в окремих регіонах країни є ускладнення демографічної ситуації, зокрема старіння населення, а також знелюднення сільських територій. Між заселеністю території, уособленням якої є показник щільності населення, і душовими показниками аграрного виробництва є певний зв'язок, очевидність якого визнають багато науковців. Знелюднення сільських територій до критичної межі може призвести до того, що в окремих сільських районах стане неможливим ведення будь-якого аграрного виробництва. Якою може бути така критична межа – 8–10 чи 15 осіб/км^2? Її визначення потребує окремого наукового дослідження, проте уже на сьогодні в Україні,

яка традиційно характеризувалася високим рівнем заселеності та господарської освоєності території, налічується 62 райони, де щільність сільського населення становить менше 10 осіб на км^2. Найбільшу кількість таких районів мають Кіровоградська, Луганська, Миколаївська, Херсонська та Чернігівська області. Скорочення обсягів виробництва продукції тваринництва в особистих селянських господарствах в останні роки значною мірою пов'язане із зростанням також частки населення старших вікових груп. Водночас у сучасних умовах, завдяки інтенсифікації виробничих процесів у потужних агрохолдингах, залежність між людським потенціалом сільських районів, часткою зайнятих у сільському господарстві, рівнем заселеності території та душовими показниками виробництва сільськогосподарської продукції знижується. Підтвердженням цього є величини коефіцієнтів парної кореляції між щільністю сільського населення і виробництвом сільськогосподарської продукції на одну особу (табл. 2).

Таблиця 2

Величини показників парної кореляції між щільністю сільського населення і душовими показниками виробництва сільськогосподарської продукції*

№ п/п	Регіони	Величина коефіцієнта кореляції, од.	№ п/п	Регіони	Величина коефіцієнта кореляції, од.
1.	АР Крим	0,249	14.	Миколаївська	-0,192
2.	Вінницька	-0,310	15.	Одеська	-0,198
3.	Волинська	0,459	16.	Полтавська	-0,200
4.	Дніпропетровська	-0,002	17.	Рівненська	0,529
5.	Донецька	-0,037	18.	Сумська	0,624
6.	Житомирська	0,420	19.	Тернопільська	-0,116
7.	Закарпатська	0,256	20.	Харківська	-0,344
8.	Запорізька	-0,509	21.	Херсонська	0,133
9.	Івано-Франківська	0,216	22.	Хмельницька	0,074
10.	Київська	0,042	23.	Черкаська	-0,423
11.	Кіровоградська	-0,132	24.	Чернівецька	0,785
12.	Луганська	-0,429	25.	Чернігівська	0,444
13.	Львівська	0,320			

*Розраховано автором за даними Державної служби статистики України

Розрахунки проводилися у розрізі 490 адміністративних районів України. Цікаво, що у різних регіонах показники кореляційної залежності мають як додатні, так і від'ємні значення. При цьому варто підкреслити, що пряма залежність між даними показниками спостерігається у Волинській, Житомирській, Рівненській, Сумській, Чернівецькій та Чернігівській областях, які, за винятком Буковини, розміщуються у північній частині України, де проблеми знелюднення сільських територій, які викликані як економічними, так і природними чинниками є найбільш гострими.

Питання розвитку аграрної сфери, посилення поляризації сільськогосподарського виробництва є важливими та актуальними у контексті розв'язання проблеми продовольчої безпеки країни. Остання, у свою чергу, визначається насамперед тим, що Україна, з одного боку, все тісніше втягується у світогосподарські процеси, стає невід'ємної складовою світового ринку продовольства, відіграючи у ньому, особливо в окремих сегментах, дуже важливу роль, з іншого – втрачає сільськогосподарські угіддя, технології вирощування окремих культур тощо. Наприклад за 1990–2011 рр. вирощування льону-довгунцю, головної технічної культури поліської агропромислової зони, практично припинилося. За цей же період виробництво молока в Україні зменшилося із 24,5 до 11,2 млн т, м'яса – з 4,4 до 2,1 млн т (у забійній вазі), що стало наслідком обвального падіння поголів'я великої рогатої худоби та свиней.

Втім динаміка та обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в останні роки свідчать про те, що говорити про продовольчу кризу в Україні навряд чи доречно. Україна суттєво наростила експорт зернових (пшениці, ячменю, кукурудзи), насіння соняшнику, рапсу, олії тощо. При цьому економічні чинники, насамперед фінансовий зиск, обумовлюють поглиблення диспропорцій аграрного виробництва як в галузевому, так і в територіальному масштабах. В Україні пришвидшеними темпами розвиваються окремі галузі рослинництва при подальшій деградації

скотарства. У територіальному аспекті, як уже зазначалося, від економічних трансформацій потерпають сільські периферійні території із несприятливими природними передумовами для розвитку аграрної сфери, а також території із складною демографічною ситуацією.

Головна загроза неоднорідності розвитку аграрної сфери, скорочення виробництва сільськогосподарської продукції, його дезінтенсифікація та деспеціалізація в окремих районах країни, на нашу думку, полягає у подальшій деградації сільських територій України, про що вже йшлося у наших попередніх публікаціях [1; 4]. Оскільки упродовж багатьох років саме аграрне виробництво було основою сільської економіки, взаємозалежність між сільським господарством як галуззю та сільськими територіями як територіальними утвореннями, середовищем проживання сільського соціуму є надзвичайно тісною. Висока бідність сільського населення, відсутність робочих місць, занепад сільської соціальної інфраструктури значною мірою зумовлені неефективними діями щодо реформування аграрної сфери економіки. Це той випадок, коли «хвороба» галузі визначає «хворобу» місця (території).

Від тих змін, які тепер мають місце у розвитку аграрного сектора, потерпають насамперед сільські периферійні території, більшість із яких можна віднести до категорії депресивних. Значною мірою це визначається віддаленістю ринків збуту сільськогосподарської продукції, відсутністю стабільного попиту на неї. Сільські мешканці таких територій страждають від безробіття, бідності, відсутності доступу до базових стандартів життя, забезпеченості товарами і послугами. Архаїзація сільської економіки у периферійних регіонах набула значних масштабів, а головними джерелами доходів населення є соціальні виплати та продаж сільськогосподарської продукції. Низька купівельна спроможність місцевого населення, віддаленість потужних ринків реалізації сільськогосподарської продукції гальмують залучення інвестиційних ресурсів, зростання товарності

селянських і фермерських господарств. Економічні проблеми у таких регіонах зазвичай поєднуються із демографічними, що посилює їх негативний кумулятивний ефект. Головна проблема таких територій полягає у тому, що у них утрачене саме середовище проживання сільських мешканців, тобто сам соціум і заклади сфери послуг. За таких умов ніякі фінансові дотації, інвестиційні ресурси і навіть заробітні плати не спроможні утримати на селі молодь. Саме у таких сільських районах найбільш реальною є загроза втрати оброблюваних земель, перетворення їх на лісові масиви, а у більш віддаленій перспективі – взагалі втрата соціального контролю над територією.

Повертаючись до проблеми поляризації аграрного виробництва, сільських територій, спробуємо розкрити причини їх виникнення не з традиційних позицій, про що йшлося вище, а з позиції обґрунтування цього процесу як закономірного етапу стадійності регіонального розвитку.

Сільське господарство і, як наслідок, сільські території, у своєму розвитку можуть проходити кілька стадій, про що доведено у дослідженнях Р. Бічаніча [12] та Т. Нефьодової [8]. В обох випадках останні стадії їх розвитку характеризуються розшаруванням сільського простору, зростанням концентрації аграрного виробництва та сільського населення навколо великих міст і на територіях із найкращими природними передумовами. Водночас різні сільські райони України проходять зазначені стадії неодночасно. Це призводить до того, що навіть у межах одного регіону можуть існувати і відносно розвинені, зазвичай приміські, і проблемні, традиційно периферійні, райони. Отже подальше стиснення сільського простору видається неминучим і визначається це не стільки обмеженими, на даний момент, фінансовими можливостями держави, вадами нормативно-законодавчої бази чи концептуальними помилками державної аграрної політики України, скільки закономірністю стадійності процесів регіонального розвитку. У цьому контексті завдання науковців полягає у

тому, щоб дослідити очікувані зміни у територіальній структурі економіки регіонів і на основі ґрунтовного аналізу розробити сценарії подальшого розвитку сільського господарства та сільських територій. При цьому необхідно, по-перше, визначитися із самою концепцією розвитку сільських територій на загальнодержавному рівні, по-друге, визнати той факт, що не може бути єдиного підходу щодо стимулювання розвитку різних типів сільських територій.

Попередньою практикою реалізації аграрної політики колишнього СРСР і сучасної України доведено, що перспективи розвитку сільських територій значною мірою визначаються тим, які концептуальні положення будуть покладені в основу реформування сільського сектора. Наприклад політика «агроцентризму», яка була пануючою в Україні упродовж багатьох років, зводилася до фактичного ототожнення сільського господарства та сільських територій, що негативно позначилося на розвитку останніх. На сьогодні науковцями обґрунтовано теоретико-методологічні засади концепції багатофункціональності села, яка поступово еволюціонувала у політику сільського розвитку. Відповідно до її основних положень, головна увага при реформуванні аграрної сфери має приділятися селу, сільському соціуму, а не сільському господарству.

Твердження про те, що політика реформування сільських територій має бути селективною, не викликає жодних заперечень у колі науковців і практиків. Водночас до практичної реалізації ще надто далеко, оскільки в Україні досі не визначено офіційного переліку сільських депресивних територій, які потребують першочергової підтримки. Попри оприлюднені дослідження як вітчизняних [2; 3; 5; 6], так і зарубіжних [7] науковців, досі відсутня також загальноприйнята типізація сільських територій (районів), наявність якої дала б можливість реалізувати селективну систему заходів стимулювання їх розвитку.

Неоднорідність розвитку аграрного сектора, поляризація сільського простору дають підставу вести мову про щонайменше три напрямки стратегії розвитку різних типів сільських територій України.

1. Соціальна підтримка тих територій, де деградація аграрного сектора і середовища проживання населення, досягли критичної межі. Тут завдання держави буде полягати у тому, щоб створити більш-менш прийнятні умови для проживання того незначного контингенту сільських жителів, які ще певний час будуть мешкати у таких регіонах. На думку російських науковців, хоч як це цинічно не виглядає, сільські поселення, де проживають лише особи значно старшого за працездатний вік, є «…найбільш дешевими будинками престарілих» [9], оскільки їх жителі самостійно вирощують більшість продуктів харчування, мають власне житло. Водночас такі поселення потребують доставки мінімального набору товарів і послуг за рахунок розвитку пересувних форм обслуговування. Необхідно також визначитися із можливими варіантами використання земельних ресурсів: переведення ріллі у пасовища, збільшення лісистості території, створення об’єктів природно-заповідного фонду тощо.

2. У тих сільських районах, де ще зберігся людський потенціал і немає суттєвого скорочення посівних площ, бажано розробити оптимальну модель взаємовідносин селянських, фермерських господарств та агрохолдингів. Державної підтримки потребують насамперед два перші типи. Ця підтримка має бути спрямована на збільшення частки товарних селянських господарств, що дозволить збільшити доходи сільських мешканців.

Доки-що недостатньо використовуються для стимулювання розвитку сільських територій ресурси агрохолдингів. Йдеться як про розміри єдиного сільськогосподарського податку, так і про виплати сільським жителям орендної плати за використання земель сільськогосподарського призначення.

Надзвичайно актуальним не лише для даного, а й для інших типів сільських районів є розвиток позааграрних видів діяльності. Світова практика

переконливо доводить, що в умовах постіндустріального суспільства, скорочення питомої ваги сільського господарства у структурі валового регіонального продукту, зміни його функцій, позааграрна сфера поряд з аграрною складовою може стимулювати розвиток сільських територій.

3. Окремо варто окреслити перспективи розвитку приміських районів, які уже тепер досить тісно інтегровані в соціально-економічний потенціал великих міст. Аграрна сфера у районах цього типу характеризується високою продуктивністю, активним використанням інноваційних технологій, значними обсягами виробництва сільськогосподарської продукції, досить високим рівнем життя сільських мешканців за рахунок використання потенціалу соціальної сфери міських поселень, наявності ринку збуту аграрної продукції. Близькість міста, наявність філій окремих підприємств у сільських поселеннях приміських районів суттєво розширюють позааграрну сферу зайнятості сільського населення. З певною часткою умовності можна стверджувати, що приміські райони знаходяться на вищому щаблі ієрархії адміністративних районів країни за інтегральним показником розвитку сільських територій і є тим еталоном, на який мають рівнятися інші території.

Розкриті у даному дослідженні орієнтовні сценарії розвитку сільських територій є радше інформацією для роздумів, однією із спроб окреслити зазначену проблему і не претендує на істину в останній інстанції.

Проведене дослідження з аналізу диференціації аграрного виробництва у контексті оцінку його впливу на стан продовольчої безпеки та сталого розвитку сільських територій дає підстави сформулювати певні висновки.

Україні притаманна значна диференціація душових показників виробництва сільськогосподарської продукції, яка проявляється як на рівні регіонів, так і на рівні адміністративних районів. Під дією ринкових механізмів посилюються регіональна спеціалізація та концентрація аграрного

виробництва, формою прояву чого є жорсткий «відбір» зон і районів, де вирощування сільськогосподарської продукції є найбільш вигідним.

Для сучасного етапу розвитку аграрного виробництва все наочнішим стає стиснення освоєного у господарському відношенні сільського простору. Сільськогосподарське виробництво все більше концентрується у приміських районах і на територіях із кращими природними передумовами.

Диференціація аграрного виробництва, фактичний занепад окремих галузей сільського господарства несуть у собі деякі ризики продовольчій безпеці країни. Водночас головна загроза неоднорідності розвитку аграрного сегменту сільської економіки полягає у посиленні деградації сільських районів, в утраті державою соціального контролю над територією.

Процеси поляризації аграрного виробництва, фрагментації сільських територій, стиснення сільського простору є, очевидно, наслідком особливостей стадійності галузевого та територіального розвитку, а не результатом невдалих економічних реформ, хоча роль останнього чинника не можна не брати до уваги.

Заходи «порятунку» сільських територій, подолання стану їх депресивності мають визначатися концептуальними положеннями політики сільського розвитку і носити селективний характер. Для різних типів сільських районів необхідно визначити ймовірні сценарії їх розвитку, що зрештою має забезпечити вихід сільських територій на траєкторію сталого розвитку.

Список використаних джерел

1. Барановський М.О. Аграрна складова депресивності сільських територій / М.О. Барановський // Економіка АПК. – 2008. – №8 (166). – С. 140–147.
2. Барановський М.О. До питання про типологію депресивних територій / М.О. Барановський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: «географія». – 2009. – Вип. 17. – С. 148–159.
3. Барановський М.О. Комплексна типологія сільських територій України / М.О. Барановський // Часопис соціально-економічної географії: збірник наук. праць. – 2009. – Вип. 6(1). – С. 40–48.

4. Барановський М.О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України: монографія / М.О. Барановський. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2009. – 396 с.
5. Бородіна О.М. Типологізація як інструмент політики розвитку сільських територій / О.М. Бородіна // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: Серія «економіка, аграрний менеджмент, бізнес»; редкол.: Д.О. Мельничук (відп. ред.) та ін. – К.: ВЦ НУБіП України, 2011. – Вип. 163. – Ч. 1. – С. 13–18.
6. Борщевський В.В. Сучасні проблеми розвитку сільських територій України та концептуальні підходи до їх вирішення / В.В. Борщевський // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Сучасні проблеми розвитку сільських територій: збірник наук. праць; редкол.: В.С. Кравців (відп. ред.). – Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України; 2011. – Вип. 6 (92). – С. 3–9.
7. Карачоні Д. Спроба типології сільської місцевості в Україні / Д. Карачоні // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: «географія». – 2010. – Вип. 57. – С. 51–58.
8. Нефедова Т.Г. Сельская Россия на перепутье: географические очерки: монография / Т.Г. Нефедова. – М.: Новое издательство, 2003. – 408 с.
9. Нефедова Т. Сельская Россия: пространственное сжатие и социальная поляризация / Т. Нефедова, А. Никулин [Электронный ресурс]. – Режим доступа:http:// www.polit.ru/lectures/2010/08/05/countryside.html
10. Онищенко О. Сільське господарство, село і селянство України у дзеркалі пострадянської аграрної політики / О. Онищенко, В. Юрчишин // Економіка України. – 2006. – №10 (539). – С. 4–13;
11. Пасхавер Б. Сценарії розвитку агросфери / Б. Пасхавер // Економіка України. – 2011. – №11 (598). – С. 38–44.
12. Baldersheim H. Nordinc region-building in Europen Perspective / H. Baldersheim, K. Stanlberg – Aldershot: Ashgate,1999. – 177 p.

2.3. Устойчивость развития аграрной сферы региона в условиях вступления России в ВТО: роль государства

Россия, как и другие страны, живет в период кардинальных перемен в общественной и экономической жизни всего мира. Никогда еще столь быстро не обновлялись технологии, не была столь явной взаимозависимость экономик отдельных стран и регионов как условие динамичного экономического развития. Никогда не была столь острой борьба за лидерство в глобальной экономической конкуренции [1, с. 330.]. В последнее десятилетие мы явно наблюдаем смену стран лидеров в экономическом развитии. Никогда страны не сталкивались со столь огромными рисками техногенных катастроф, никогда не были столь серьезными экологические

угрозы природной среде. Но и возможности человечества никогда не были столь велики, несмотря на ограниченность большинства экономических ресурсов. Эти возможности дают инновации. Выигрывает тот, кто полнее других использует новые возможности.

После развала Советского Союза Россия должна была вписываться в глобальную экономическую конкуренцию, где основные центры силы и пропорции сложились без нее – больше того, сложились в противостоянии с СССР. Рынки развитых стран оказались защищены множественными барьерами, направленными на защиту собственных интересов.

В этих условиях страна смогла построить экономику, которая стала органичной частью мировой экономики(в основном за счет природных ресурсов). Больше четверти ВВП России – это результат продажи на мировом рынке газа, нефти, металлов, леса, других сырьевых продуктов или продуктов первого передела. Конечно, сегодня можно констатировать, что экономика России имеет, в общем, сырьевой характер развития. В процессе рыночной, в значительной степени стихийной трансформации в 1990-е годы выживали наиболее ликвидные отрасли, связанные с экспортом необработанного сырья и полуфабрикатов. Фактически Россия пережила масштабную деиндустриализацию, потерю качества и тотальное упрощение структуры производства. Отсюда крайне высокая зависимость от импорта потребительских товаров, технологий и сложной продукции, 0 т колебания цен на основные экспортные товары такие как нефть и газ – то есть от факторов, которые мы, по большому счету, не контролируем.

Нам нужна новая инновационная экономика, с конкурентоспособной промышленностью и инфраструктурой, с развитой сферой услуг, с эффективным сельским хозяйством, экономика, работающая на современной технологической базе, существование которой невозможно без привлечения необходимых для неё огромных материальных и кадровых ресурсов [5].

При этом в диверсификации экономики мы не можем рассчитывать на протекционистские меры, и не потому, что вступили в ВТО. Мы вступили туда именно потому, что имеем экономику, сильно зависимую от внешнего рынка и в производстве, и в потреблении. Но высокие импортные пошлины оплачивают наши граждане и наши предприятия. Чрезмерный протекционизм всегда приводит к застою, низкому качеству и к высоким ценам.

Государство как субъект институционального механизма, стремящегося сбалансировать разнонаправленные интересы участников хозяйственного процесса, учитывает их при разработке приоритетов экономической политики, финансировании систем образования и здравоохранения, строительства и содержания транспортной сети, аграрного сектора, создании социального фона, благоприятствующего функционированию экономики, поддержании закона и порядка и тому подобное. Для реализации обозначенных задач государство создает инфраструктуру и основные нормы и правила экономической деятельности, осуществляет собственную экономическую деятельность, устанавливает государственный контроль, организовывает государственные институты с целью выравнивания диспропорций в рыночной экономике.

Важность определения государством правил игры в сфере рыночных отношений определяется значительным числом субъектов, обладающих дифференцированными экономическими интересами. Государство, принимая четко и ясно сформулированные и выполнимые законы, определяющие рамочные условия взаимодействий, регулирует как отношения между самими производителями, так и между ними и потребителями. Поэтому правила игры, с одной стороны, стимулируют предпринимательскую деятельность, с другой – учитывают интересы личности и общества в целом. Так, например, гарантирование государством соблюдения условий контрактов обеспечивает не только эффективную реализацию прав

собственности, но и социальную стабильность в обществе. Это позитивно сказывается на углублении специализации и кооперации производства, расширении масштабов рынка и формировании рыночных отношений в целом, способствует охране окружающей среды.

В период крупномасштабных изменений государство:

– во-первых, создает ясное представление о будущем обществе, его экономике, идеологии, а также определяет стратегию преобразований.

– во-вторых, осуществляет информирование граждан и лиц, принимающих решения, о намерениях, путях и средствах реализации поставленных целей.

– в-третьих, готовить общественное мнение к переменам, формирует новую систему ценностей [2, с. 46].

Во всех странах, добившихся успеха, государство играло значительную культурную роль, прежде всего в выдвижении вдохновляющих целей развития, создания благоприятной мотивационной среды для их достижения, поощрении прогрессивных и преобразующих ценностей, поддержке предпринимательства и пропаганде успеха, воспитании новых поколений. Поощрение предпринимательского стиля хозяйствования сочетается с подчеркиванием значения гражданской ответственности личности, с восстановлением морального порядка. Происходит, по существу, синтез этих двух систем ценностей, дающих определенный синергетический эффект.

Современное рыночное хозяйство определяют как экономику, чувствующую свою социальную ответственность, как экономический порядок, опирающийся на принципы рыночной свободы и социального выравнивания. Рыночная свобода означает, что индивидуумы принимают экономические решения под свою ответственность независимо от государства и бюрократии, а социальное выравнивание предполагает обеспечение государством стабильности и благосостояния всех членов общества.

Рыночная экономика состоит из двух институциональных подсистем: институтов свободного рыночного обмена экономических субъектов и институтов государственно-централизованного распределения. Институты свободного рыночного обмена функционируют на основе принципов, реализующих свободу действий хозяйственных субъектов, равенство исходных позиций на рынке, необходимости удовлетворения потребностей участников рыночного обмена.

Подсистема институтов свободного рыночного обмена представлена институтами частной собственности, конкуренции, обмена, наемного труда, капитала. Институт частной собственности является базовым в рассматриваемой подсистеме, то есть определяет полноту прав и ответственности по ее использованию и распоряжению хозяйственными субъектами, владеющими собственностью. Институт обмена товаров регулирует взаимоотношения между частными собственниками или производителями в целях обеспечения ими простого и расширенного воспроизводства. Институт наемного труда регулирует привлечение потенциальных носителей рабочей силы в процесс производства и ее воспроизводство в соответствии с требованиями профессиональной структуры, квалификационных потребностей и образовательных предпочтений рыночной экономики. Общественно признанным критерием эффективности хозяйствования, с которым соотносится в масштабах всего общества деятельность отдельного субъекта, признается величина имеющегося в его распоряжении капитала. Осуществление расширенного воспроизводства капитала является для участников производства основным сигналом обратной связи, свидетельством того, что их деятельность признана, оценена обществом и созданы возможности продолжения экономической деятельности. Реализацию этих требований осуществляют специфические субъекты институционального механизма: крупные корпорации со сложными бюрократическими иерархиями, профессиональ-

ные союзы предпринимателей и наемных работников, опирающихся на преимущественно демократические иерархии, группы лоббирования в органах представительной власти, использующие клановые предпочтения, биржи, банки, ассоциации содействия бизнесу и тому подобное.

Подсистема институтов государственно-централизованного распределения представлена институтами государственной собственности, аккумулирования, распределения, социального обеспечения. Институт государственной собственности как основной институт, обеспечивающий специфику всех остальных, определяет порядок пользования, владения и распоряжения имеющимися национальными ресурсами в интересах всего общества в целом. Институт аккумулирования ресурсов регулирует процесс формирования общественного богатства, то есть передачу хозяйственными субъектами произведенных ими при использовании общественной собственности продукции и услуг соответствующим потребителям. Институт распределения обеспечивает наделение экономических агентов государственными ресурсами и устанавливает ограничения по их использованию. Институт социального обеспечения нацелен на удовлетворение потребностей тех членов общества, которые, по мнению государства, не в состоянии получать экономические блага посредством эквивалентного обмена продуктов труда на свободном рынке. Институты государственно-централизованного распределения отличает целенаправленный характер развития, что обусловлено сознательными действиями центральных органов государственного регулирования, стремящихся реализовать ту или иную концепцию экономической политики, в том числе и в аграрном секторе экономики.

Современная социально ориентированная рыночная экономика характеризуется комбинацией институтов свободного рыночного обмена и государственно-централизованного распределения. Объединяет их в единую систему в рамках социального рыночного хозяйства общий

институциональный механизм, основной целью которого является уравновешивание разнонаправленных институциональных требований.

Уравновешивающий институциональный механизм, сложившийся в рамках хозяйства, можно определить как механизм согласования разнонаправленных требований институтов общественного регулирования и свободного частного предпринимательства посредством норм и правил, отражающих потребности развития человеческого капитала. Отличительными характеристиками уравновешивающего институционального механизма, по нашему мнению, являются относительная симметричность, комплементарность, доминантность. Относительная симметричность означает, что институтам рыночной экономики соответствуют институты государственно-распределительной экономики: институту частной собственности – институт государственной собственности, институту рыночной конкуренции – институт государственной монополии, институту обмена – институт централизованного распределения, институту прибыли – институт общественной полезности. В то же время такая симметричность отражает единство противоположностей, а не тождество, так как институты различаются по структуре, функциям, пространственно-временным характеристикам. Комплементарность предполагает взаимное соответствие характера субъектов институционального механизма и иерархических связей, их соединяющих, в каждой системе. Это значит, что если в экономической сфере доминируют субъекты рынка, то иерархия между ними будет строиться на демократической основе. Доминирование институтов государственно-распределительного типа предполагает бюрократический, патерналистский тип взаимоотношений. Доминантность означает, что базовые институты – институты рыночной экономики – доминируют над институтами альтернативными. Институты государственно-распределительной экономики носят вспомогательный, дополнительный

характер, обеспечивая устойчивость институциональной среды в той или иной сфере общества. Например, доминирование в экономиках западных стран институтов рынка обусловливает дополнительную роль институтов государственной собственности, государственного регулирования и перераспределения доходов. Эти институты устанавливаются в том случае, когда рынок не в состоянии обеспечить эффективное использование ресурсов, в том числе и людских. При этом основная цель этих дополняющих институтов – содействовать более эффективному функционированию рыночных форм общественного устройства, составляющих ядро экономической системы. Действие альтернативных экономических институтов, обеспечивающих устойчивость системы в целом и поддерживающих необходимые для успешного развития конкуренции нормы и правила, имеет ограниченный характер. Например, в кризисный период их действие опосредуется базовыми экономическими институтами. Как бы глубоко не проникало государственное вмешательство в рыночную экономику, оно не изменяет ее природы. В конечном счете, государство действует как субъект рынка и гарант частной собственности.

Новая экономика России – это экономика диверсифицированная, где, кроме современного ТЭК, будут развиты и другие конкурентоспособные сектора, в том числе АПК.

Аграрный сектор России демонстрирует за последние годы хорошие темпы роста. Практически все развитые страны в той или иной форме поддерживают, субсидируют своих сельскохозяйственных производителей, и Россия здесь не исключение. Причины две.

Во-первых, в условиях неопределенности мирового рынка, значительных колебаний цен на продовольствие аграрная безопасность – способность страны самостоятельно себя прокормить – является не менее важным условием экономической и социальной стабильности, чем равновесный бюджет или надежная валюта.

Во-вторых, и это опять-таки важно не только для России, аграрный сектор выступает важным элементом сохранения в экономике конкурентной среды, формирования малого и среднего бизнеса – «подлеска» здорового капитализма [5].

В подобных обстоятельствах важно обеспечивать стабильное поступательное развитие этого сектора экономики на уровне государства в целом и отдельных его регионов (например, таких как Республика Мордовия), максимальную защищенность наших граждан, вместе с тем, неуклонное и быстрое обновление всех аспектов хозяйственной жизни – от материально-технической базы до подходов к экономической политике государства.

С учетом величины территории (26.2 тыс. км^2), численности населения (833 тыс. чел.), природно-ресурсного и производственного потенциала Республика Мордовия относится к группе регионов – «середняков», индекс экономического веса которых колеблется от 2,9 до 2,99 балла. Мордовия является индустриально-аграрным регионом. Удельный вес ее ВРП в ВВП России составляет 0,22%. Особенности экономико-географического расположения, природно-ресурсного и производственного потенциала свидетельствуют о необходимости использования внутренних источников прорывного развития, в том числе и в АПК.

С 16 декабря 2011 г. Россия стала полноправным членом ВТО. И мордовским сельхозпредприятиям необходимо по максимуму использовать пока работающие механизмы господдержки для выхода на международные стандарты качества, форсировать оптимизацию бизнеса и внедрение систем бережливого производства. Без этого конкурировать на открытом рынке в составе ВТО АПК региона будет невозможно.

Здесь максимальную и, главное, компетентную помощь и поддержку этой сфере экономики должны оказать Правительство РМ, все отраслевые министерства и Торгово-промышленная палата республики. И прежде всего,

в вопросах международного права, адаптации к требованиям ВТО, в сохранении и расширении своей ниши на рынке. При Министерстве экономики РМ, Министерстве промышленности РМ и Министерстве сельского хозяйства и продовольствия РМ в 2012 г. планируется создать подразделения, укомплектованные подготовленными юристами и экономистами, хорошо знающими правила и условия ВТО. Особая роль в адаптации наших предприятий к условиям ВТО, сохранении и расширении ими своей ниши на рынке должна принадлежать активно и креативно работающей Торгово-промышленной палате республики.

Одна из важнейших задач, стоящих перед органами власти Мордовии, – это создание условий для развития эффективной и конкурентоспособной экономики [3].

По итогам 2011 г. прирост валового регионального продукта превысил 11%, что почти в 3 раза выше среднего показателя по стране.

Агропромышленный комплекс республики при огромной и своевременной государственной поддержке преодолел последствия жесточайшей засухи, и по темпам ежегодного прироста производства продолжает занимать лидирующее положение в стране.

В 2011 г. на 4% возросло производство молока, на 14% – мяса, на 19% – яиц. Продуктивность коров по итогам года составила почти 4500 килограммов. Очень важно, что на 5% увеличено поголовье коров.

По производству яиц, молока и мяса крупного рогатого скота на душу населения республика на первом месте в стране. А по производству яиц в целом (почти 1,2 млрд штук) вошла в первую тройку самых крупных их производителей в стране. В советское время производилось примерно 180 млн штук.

По погодным условиям 2011 г. получен неплохой урожай зерновых. Валовой сбор составил 1 млн 120 тыс. тонн. Впервые в истории республики намолочено 22 тыс. тонн зерна кукурузы при урожайности 50 центнеров с

гектара. В этом году рекордного уровня достигло производство сахарной свеклы – более 900 тыс. тонн при урожайности 408 центнера с гектара. Валовой сбор почти в 2 раза больше, чем даже в очень благополучном 2009 году.

А если сопоставить основные показатели развития АПК на начало и конец последних 12 лет, то производство зерна увеличено в 1,7 раза, молока в 2 раза, мяса в 4 раза, в том числе мяса птицы в 8 раз, яиц в 7 раз, сахара в 12 раз. Всё это стало возможным потому, что только за последние 5 лет в село инвестировано более 39 млрд рублей. В расчете на единицу сельхозугодий или на одного работающего в сельском хозяйстве – это самый высокий показатель в стране [4].

В текущем 2012 г. правительством республики запланировано обеспечить дальнейший устойчивый рост производства продукции. Несмотря на то, что не удалось засеять запланированные площади озимыми культурами, валовой сбор зерна должен составить не менее 1,5 млн тонн. Опыт 2011 г. показал, что по-прежнему особое внимание должно уделяться семеноводству, так как технология подготовки семян является одним из самых проблемных вопросов в повышении урожайности культур. Наряду со строительством элеваторов общего назначения, надо ускорить строительство современного завода по производству семян, способного обеспечить весь цикл получения стандартных высококачественных семян. Вся Европа работает по такому принципу. Без сомнения, дальнейший рост урожайности зерновых прямо связан с увеличением доз и рациональным применением вносимых удобрений.

Активней, с учётом опыта 2011 г., предстоит заниматься и производством зерна кукурузы, учитывая большой потенциал этой культуры и в наших условиях. В неудачный для получения зерна год её можно всегда убрать на сенаж или силос. Прошедший год показал, что именно кукуруза

дает возможность производить и объемистые корма для животноводства на полную потребность.

Необходимо обеспечить рост объемов производства сахарной свеклы с учетом того, что мощности одного из лидирующих предприятий в этой сфере ООО «Ромодановсахар» будут наращиваться до 10 тыс. тонн в сутки и их надо полностью загружать. В этом году ее валовой сбор должен превысить 1 млн тонн. Государственным органам власти в Мордовии целесообразно рассмотреть предложение производителей сахарной свёклы о строительстве заводов по первичной переработке свёклы в восточной и западной частях республики, объединив их в единый технологический цикл с Ромодановским сахарным заводом, что позволит республике производить до 2 млн тонн свёклы в год. Речь идет о заводах неполного цикла, чья стоимость в три раза меньше, чем завода полного цикла. Произведенный ими промежуточный продукт в любое время года, а не сезонно, как сейчас, можно переработать в сахар на Ромодановском заводе без увеличения его мощности. Таким образом, он будет работать круглый год и производить до 300 тыс. тонн сахара в год. Это будет очень значимый шаг вперёд.

В течение трех-четырех лет необходимо провести модернизацию производственных мощностей тепличного комбината «Саранский». Новые технологии позволят перейти на круглогодичное производство помидоров, огурцов и других овощей, как для республиканских потребителей, так и для поставок в другие регионы. При этом возрастут объёмы производства, качество продукции и соответственно производительность труда и конкурентоспособность.

Созданный в животноводстве потенциал позволяет в 2012 г. не менее чем на 5% увеличить производство молока, на 10% мяса и яиц. В целом в животноводстве остаются важнейшими задачами, как рост продуктивности скота, так и рост его поголовья. Чтобы выйти на европейский конкурентоспособный уровень продуктивности коров, должен стать нормой

ежегодный прирост надоев на 1 корову не менее 350 килограммов. В 2011 г. в трёх районах республики даже снизили продуктивность, а в двух доят менее 3 тыс. килограммов. Правительством поставлена задача через 4–5 лет доить по 7,5 тыс. килограммов в год на корову.

В предстоящие 2–3 года планируется построить и реконструировать 12 молочных комплексов примерно на 12 тыс. коров, два свиноводческих комплекса ООО «Мордовский бекон» по 100 тысяч голов каждый в Ардатовском и Ковылкинском районах, два комплекса по откорму КРС на 8 тыс. голов в Большеигнатовском и Темниковском районах.

За полтора–два года до 90 тыс. тонн мяса птицы в год будет доведена мощность агрофирмы «Октябрьская». Заложена новая основа для производства мяса бройлеров на птицефабрике «Чамзинская». Через 1–2 года она будет получать по 30 тыс. тонн мяса птицы в год. В советское время в республике производилось всего 4,5 тыс. тонн в год. С завершением в этом году реконструкции и выхода на полный цикл мощность птицефабрики «Атемарская» возрастет до 650 млн яиц в год, тогда как в советское время она производила не более 80 млн яиц в год.

Весомую прибавку должны дать 35 новых построенных пилотных семейных животноводческих ферм. В 2012 г. планируется построить минимум по две семейные фермы в каждом районе республики [4].

Начиная с 2012 г., в стране будет реализовываться федеральная программа «Начинающий фермер», которая предусматривает прямые субсидии, субсидированный кредит, а также лизинг техники и приобретаемых животных. Это очень серьезное подспорье для тех, кто грамотно и осмысленно продумал запланированное дело и подготовил хорошо обоснованный проект и бизнес-план.

Несмотря на известные демографические процессы на селе, не должно ослабевать внимание к развитию личных подсобных хозяйств населения.

Здесь крайне важно также переходить к более высокопроизводительным формам хозяйствования.

В техническом и технологическом плане большинство вводимых новых мощностей на большинстве предприятий АПК Мордовии практически не уступают достигнутому мировому уровню. Здесь используются немецкие, голландские или французские технологии. Эти предприятия сегодня по оснащенности одни из лучших, если не самые лучшие в стране. Но, к сожалению, даже на самых лучших наших предприятиях производительность труда существенно ниже европейской. И если мы останемся даже на сегодняшнем уровне по производительности труда, а она в разы увеличилась к советскому периоду, мы все равно не сможем конкурировать в условиях ВТО, и рассчитывать на достойные доходы будет сложно. В связи со вступлением в ВТО уровень производительности труда будет очень серьезно сказываться на конкурентоспособности наших предприятий. А уже в этом году со снятием пошлин в рамках таможенного союза очень сильную конкуренцию составит молочная продукция Белоруссии. Особая роль здесь отводится Национальному исследовательскому университету «Мордовский государственный университет им. Н.П. Огарева», в частности аграрному институту, обеспечивающему кадрами АПК.

Предприятиям АПК необходимо максимально использовать возможности участия в реализации разрабатываемой федеральной программы развития АПК до 2020 г. Эта программа во многом связана с тем, чтобы сельхозпредприятия смогли дополнительно подтянуться до конкурентоспособного уровня за переходный период вступления в ВТО в 7 лет. Необходимо предусмотреть в рамках программы самую активную поддержку долгосрочных планов инициативных людей, живущих сегодня на селе, от которых по большому счёту и зависит будущее аграрного сектора. В рамках программы необходимо в 2 раза как минимум увеличить производство сельхозпродукции. Для повышения конкурентоспособности

надо очень активно учиться, знать все условия ВТО, чтобы успешно осваивать мировые продовольственные рынки, потому что уже сегодня не только с зерном, но и с другой продукцией надо выходить на зарубежный рынок.

И необходимо отметить, что основным субъектом институционального механизма уравновешивания взаимодействия секторов экономики и ее субъектов в современной рыночной экономике является государство, для которого сохранение экономической и политической стабильности в обществе есть условие его существования как национально-территориального образования на мировой арене [6].

Современная экономика России – это экономика диверсифицированная, где, кроме современного ТЭК, будут развиты и другие конкурентоспособные сектора. Доля высокотехнологичных и интеллектуальных отраслей в ВВП должна к 2020 г. увеличиться в полтора раза. При этом высокотехнологичный экспорт России вырастет вдвое.

Это – эффективная экономика, с высокой производительностью труда и низкой энергоемкостью, в том числе и в АПК. Мы должны значительно сократить отставание от стран-лидеров. Это значит, что надо обеспечить рост производительности по экономике в 2 раза, а в ключевых секторах – выйти на уровень производительности, сопоставимой или даже выше, чем у наших конкурентов. В противном случае у нас просто не будет надежды на успех в глобальной конкуренции.

Это – высокопроизводительные рабочие места с высокой оплатой. Средняя заработная плата по экономике вырастет в реальном выражении в 1,6–1,7 раза, почти до 40 тысяч рублей в ценах 2011 г.

Это – экономика постоянно обновляющихся технологий.

Это – экономика, обеспечивающая в новых условиях хозяйствования экономическую безопасность агропродовольственной сферы, в том числе за счет вышеперечисленных технологий.

Список использованных источников

1. Ахметшина Л.Г. Конкуренция как движущая сила региональной инновационной системы / Л. Г. Ахметшина // Торговля в инновационной экономике: коллективная монография. – Кемерово, 2010. – С.320–331.
2. Корчагин Ю. А. Современная экономика России / Ю. А. Корчагин. – Ростов н/Д.: Феникс, 2007. – 544 с.
3. Концепция Республиканской целевой программы «Развитие конкуренции в Республике Мордовия» на 2010–2012 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: //e-mordovia.ru/file/2421
4. Послание Главы Республики Мордовия Государственному Собранию Республики Мордовия. 27 января 2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // izvmor.ru/article_3068.html
5. Путин В. В. О наших экономических задачах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: //er.ru/news/2012/1/30/Putin-rossii-n..
6. Федонина О. В. Конкурентоспособность российской экономки в меняющихся экономических условиях / О. В. Федонина // Торговля в инновационной экономике коллективная монография.– Кемерово, 2010. – С. 308–320.

2.4. Сировинний ресурс як домінантний фактор розвитку харчової промисловості

Для кожної країни однією з життєво важливих проблем є проблема задоволення населення необхідними продуктами харчування. Від того, наскільки вирішена ця проблема залежить рівень забезпеченості продовольчої безпеки країни, яка є важливою складовою національної безпеки.

За минулі роки виробництво в Україні зазнало значної руйнації, що сталося через загальну економічну кризу, безсистемний перехід до нерегульованого ринку, повну втрату державного впливу на економічні процеси, недосконалість законодавства щодо приватизаційних процесів, значне подорожчання енергетичних і матеріальних ресурсів.

Низький рівень ефективності виробництва не тільки зберігається, але й за рядом показників погіршується, а значне відставання за рівнем ефективності виробництва від західних країн надалі збільшується. Тому

проблема ефективного функціонування як виробників сировини, так і підприємств її перероблюючих стоїть дуже гостро і вимагає пошуку та наукового обґрунтування організаційно-економічних механізмів її забезпечення.

Створення розвиненого сировинного потенціалу є актуальним завданням для України. Вирішення цієї проблеми дасть змогу створити реальні передумови для покращення кількісних та якісних показників розвитку харчової промисловості, перетворити її в високорозвинену галузь України, що здатна забезпечити не тільки внутрішні потреби країни в основних продуктах харчування, але й забезпечити формування експортного потенціалу України.

Виходячи з результатів аналізу ринку харчових продуктів, головним завданням переробних підприємств на сучасному етапі має стати збільшення обсягів виробництва якісної продукції, розширення асортименту, модернізація виробництва, зниження собівартості готової продукції, тощо. Однак усі ці завдання неможливо виконати без розвиненої сировинної бази. Саме сировинні ресурси є головним чинником сталого розвитку підприємств, що виробляють харчові продукти та забезпечують продовольчу безпеку держави.

Сформована ситуація вимагає реформування економічних стосунків підприємств виробляючих сировину і підприємств, зв’язаних з її переробкою.

Сільськогосподарське виробництво носить ярко виражений сезонний, циклічний характер. Біологічний, несконцентрований характер сільськогосподарського виробництва утворює природні кордони концентрації виробництва в переробній галузі. Одна з основних складових економічного механізму господарювання – організація взаємодії між виробництвом сільськогосподарської продукції і переробними галузями. Однак, формування ринкових відносин в агропромисловому комплексі привели до дезінтеграції економічних інтересів господарюючих суб'єктів. Саме

порушення виробничо-господарських зв'язків стало причиною кризи [1, с. 38–40].

Дослідження міжгалузевих зв’язків партнерів з виробництва і переробки продуктів харчування показали, що ефективність роботи переробних підприємств у сучасних умовах, їхня економічна стабільність залежать від сформованих взаємин, стабільності сировинної бази.

Сьогодні, в умовах постійних змін у розвитку ринку сировини та існуючої необхідності формування цивілізованих правил гри на цьому ринку, виникає необхідність в постійному аналізі тенденцій ринку сировини, прогнозі його розвитку і рішенні проблем, пов’язаних із забезпеченням підприємств харчової промисловості в необхідному об’ємі високоякісною сировиною.

Найбільш проблемним сировинним ресурсом сьогодення є сировина для виробництва м’ясомолочної продукції, до якої відноситься продукція тваринництва. За період з 1990 р. кількість голів великої рогатої худоби (ВРХ) постійно зменшується. В 2011 р. вона становила по відношенню до 1990 р. кількість голів ВРХ становить лише 18,25%, корів та свиней відповідно 31,5% та 40, 98%. Така динаміка свідчить про нездатність агросектору забезпечити нашою сировиною переробні підприємства відповідної галузі [2, с. 60].

За останні роки тенденція по кількості голів ВРХ, корів та свиней показана на рис. 1.

Скорочення поголів’я значно вплинуло на виробництво м’яса всіх видів на одну особу. По Україні цей показник по відношенню до 1990 р. знизився майже вдвічі. Це стосується і виробництва молока на одну особу. Воно теж знизилось вдвічі.

Як свідчать дані, наведені на рис. 1, поголів’я ВРХ взагалі, мають постійну тенденцію до зниження. В той же час зростає частка виробництва свинини. Ці дві тенденції є довготривалими. Вони є прямим відображенням

динаміки зміни поголів'я (ВРХ) і свиней. Ситуація, що склалася негативно впливає як на обсяги виробництва так і на споживання як м'ясної так і молочної продукції.

Рис. 1. Динаміка поголів'я тваринництва за 2006–2011 рр. [3].

Розвиток м'ясної та молокопереробної промисловості неможливий без впровадження досягнень науково-технічного прогресу у тваринництво. Впровадження досягнень науково-технічного прогресу в тваринництві, яке має бути спрямоване на забезпечення повноцінної відгодівлі корів, що пов'язано з розвитком кормової бази. Це підвищить якість молока та сприятиме росту продуктивності стада.

На все це необхідні кошти. Власних коштів у виробництві м'ясо-молокопереробних продуктів обмаль. Світовий досвід переконує, що лише державна підтримка цих галузей дасть змогу стабільно нарощувати сировинну базу згідно із завданням продовольчої безпеки України та буде сприяти зміцненню позицій країни на міжнародних ринках м'ясної та молочної продукції.

Одним із напрямків рішення цієї проблеми є необхідність поліпшення системи дотацій виробника молока.

Проблема молочної сировини для молокопереробних підприємств пов'язана з тим, що вона не підлягає довготерміновому зберіганню. Підприємства вимушені використовувати частку сировини на виробництво молокопродуктів з тривалим терміном зберігання (масло, сир, сухе молоко) або виробляти продукти на які є попит у літні місяці, наприклад, морозиво. А у зимові місяці, враховуючи ситуацію з дефіцитом сировини та наявністю конкуренції на її ринках, багато молокопереробних підприємств усе молоко, яке надходить на пункти заготівлі молока, незважаючи на якість, визнають як продукцію першого сорту. Це негативно впливає на якість кінцевої продукції молокопереробних підприємств.

Одним із суттєвих напрямків забезпечення необхідною сировини з її промисловою переробкою молока, поліпшення результативності їх роботи та здешевлення молочної продукції може стати поглиблена переробка молока, використання вторинної сировини та реалізація її, як самостійної готової продукції.

У цьому плані на увагу заслуговує досвід тих молокозаводів, які побудували власні цехи по переробці молочних відходів (сироватки та відвійок). Із цих вторинних ресурсів вони виробляють сухе молоко та казеїн, що дає можливість майже 40% усіх виробничих витрат віднести на одержану таким чином продукцію. На основні ж види молочної продукції залишається тільки 60% сукупних витрат, що дає можливість знизити собівартість, а в кінцевому рахунку створити можливості для підвищення прибутковості виробництва та зменшити реалізаційні ціни на продукцію.

Рішення проблеми може бути у створенні крупнотоварних колективних господарств, що випускають або здатним налагодити випуск конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції.

Але без взаємного обміну результатами праці між промисловістю і сільським господарством неможливий процес відтворювання в цих двох галузях економіки. А взаємостосунки між промисловістю і сільським

господарством на даний момент складаються так, що промисловість прагне купити вироблену сировину як можна дешевше, а виробник прагне продати як можна дорожче, унаслідок чого страждають обидві сторони тому, що сільгоспвиробники шукають інші канали збуту, організують переробку молока на місцях та використовують його на внутрігосподарські потреби. А внаслідок цього молокопереробні підприємства страждають від відсутності сировини.

У даний час всі ланки виробництва продукції, від виробництва сировини до готової продукції, функціонують у режимі організаційного відокремлення і кожний суб'єкт керується своїми господарськими інтересами. Побудувати єдину економічну політику можна тільки на базі спільних економічних інтересів. Одним із важливих шляхів у вирішенні цього складного завдання є інтеграція між виробниками сировини та м’ясомолокопереробними підприємствами. Інтеграція повинна об'єднати процеси спеціалізації, концентрації, кооперації та комбінування виробництва молока та молочних продуктів, що дозволить органічно поєднати виробництво сировини з промисловою переробкою, транспортуванням та зберіганням.

На практиці склалося так, що одиниця виробленої сирої продукції завжди оцінювалася нижче, ніж одиниця виготовленого напівфабрикату або готового товару. Внаслідок цього, ціна зростає не пропорційно зростанню витрат взагалі, пов'язаних з доведенням сировини до готового виду продукції, а пропорційно витратам за більш кваліфіковану працю. Чим вище питома вага витрат такої праці закладена в готову продукцію, тим вище її ціна.

В умовах, коли позитивні кінцеві результати отримують тільки переробні підприємства, сільськогосподарським товаровиробникам стає все більш невигідно виробництво і продаж сировини. Саме це обумовлює необхідність їх інтеграції, яка повинна ґрунтуватися на чіткому визначенні

матеріально-грошової участі кожного партнера у всьому технологічному циклі від виробництва сировини до отримання кінцевого продукту. Прибуток, одержаний від реалізації продукції повинен ділитися між партнерами пропорційно вкладених кожним із них матеріальних й інших ресурсів в інтегроване виробництво.

В той же час рішення цієї важливої проблеми вимагає саме державної підтримки, створення необхідного правового поля для розвитку інтеграції як соціально-економічного явища в агропромисловій сфері.

Проведені дослідження на ринку м’ясомолочних продуктів показали, що їх виробництво залежить від рівня співробітництва з виробниками сировини та станом забезпечення сировиною м’ясо- та молокопереробних підприємств.

Проте, організаційна відокремленість аграрних галузей породжує низку проблем, вирішення яких можливо завдяки організаційної, технічної та технологічної узгодженості їх діяльності шляхом розвитку інтеграційних процесів та формування інтеграційних об'єднань.

Криза, яка сьогодні спостерігається в сільському господарстві в загалі, та в тваринництві, зокрема, прискорює процес вертикальної інтеграції, оскільки в ситуації кризи середні і дрібні фермери не можуть конкурувати з крупними та вимушені погоджуватися на умови, які диктують монополії. Розвиток вертикальної інтеграції допоможе виробникам сільськогосподарської сировини вийти з кризи та буде сприяти підвищенню зацікавленості усіх членів інтеграційного об'єднання в кінцевих результатах один одного. Однак, сьогодні в Україні склалася така ситуація, коли підприємства харчової промисловості та виробники сировини окремо прагнуть реалізувати тільки власні інтереси та вижити за рахунок один одного, а програють всі.

Надмірний економічний тиск на сільськогосподарські підприємства з боку монополізованих переробних підприємств виражається в несправедливо

низькому рівні закупівельних цін. Ці ціни встановлюються за монопольними принципами, що змушує сільськогосподарських товаровиробників шукати альтернативні, більш вигідні шляхи просування своєї продукції на ринок. Проте ця тенденція, у вигляді зворотного зв'язку, негативно позначається на діяльності переробних підприємств, які недотримуючи сировини, стикаються з проблемою простою, скорочення обсягів виробництва.

Названі причини обумовлюють необхідність впровадження в життя заходів щодо формуванню комплексної стратегії, що для молочного, так й м'ясопродуктового комплексу.

Помилково орієнтувати переробні підприємства на господарства населення, оскільки останні є досить дрібними для того, щоб бути надійними партнерами та забезпечувати відповідну якість продукту. Вигода співпраці з ними є, але вона може бути лише тимчасовою. До того ж приватним господарствам значно вигідніше реалізовувати м’ясо та молоко на ринках міст. Наприклад, ціна за 1 літр коливається від 7 до 8 гривень. Молокопереробні ж підприємства пропонують за 1 літр не більш 3 гривень, в залежності від якості молока. При зниженні закупівельної ціни, повинна була б знизитися ціна реалізації для первинного покупця. Останній, в свою чергу, розширив би попит. Це б дало можливість абсорбувати як первинний, так і вторинний ринок. Але, в умовах сьогодення, еластичність попиту на сировину менше ніж еластичність пропозицій сировини. Саме це спонукає сільгоспвиробників не нарощувати, а скорочувати виробництво.

Наявність різниці в цінах на молоко, сприяє скороченню обсягів молока, яке поставляють переробним підприємствам господарства населення, що створює погрозу продовольчої безпеці країни. Тому в вирішення цих питань має втручатися держава.

Посилення економічного тиску на сільськогосподарські підприємства зі сторони монополізованих переробних підприємств, характеризуються дуже низьким рівнем закупівельних цін. Вони встановлюються на монопольних

принципах, що спонукає сільськогосподарських виробників шукати найбільш вигідні шляхи виходу на ринок своєї продукції, що підриває сировинну базу переробних підприємств.

В умовах сьогодення, а саме дефіциту державного бюджету і низької платоспроможності гривни, нові формування покликані забезпечити більш ефективну діяльність усіх членів інтеграційних об'єднань. Механізм інтеграції повинен відображати взаємну вигоду партнерів, регулювати виробничо-економічні відносини, які направлені на підвищення ефективності кінцевих результатів.

Менш проблемною, з точки зору сировинних ресурсів, є олійно-жирова промисловість України.

За відносно короткий період олійно-жировий комплекс України значно відновив і збільшив свій виробничий потенціал. На підприємствах впроваджуються новітні технології, підвищується якість та оновлюється асортимент продукції.

Сучасний стан олійно-жирової промисловості України характеризується тим, що вона за короткий строк інтегрована в світовий ринок, враховуючи, що лише 20% виробленої рослинної олії споживається в Україні, а решта йде на експорт [4]. При цьому, у цілому на одного мешканця України споживання рослинних олій у 2009 р. за даними Держкомстату України, склало 15,4 кг, що відповідає середньоєвропейському рівню споживання рослинних олій і перевищує раціональну норму споживання, яка складає 13,0 кг на рік.

Виробництво насіння соняшника в Україні щорічно збільшується завдяки його високій ліквідності. Рентабельність виробництва насіння соняшника у 2010 р. склала 64,7% (рис. 2).

Однак, це має свої недоліки. Якщо площа посівів насіння соняшнику у 1990 р. становила 1636 тис. га, то у 2010 р. цей показник зазначив 4572 тис. га, що майже у три рази більше.

Рис. 2. Валовий збір основних олійних рослин [3]

При збільшенні площі посівів на 179,5% врожайність відповідно зросла лише на 5%. Так, основне зростання валового збору насіння становило саме соняшника. За останні 5 років валовий збір соняшника збільшився більш ніж у два рази. Але зростання валового збору було досягнено завдяки збільшенню посівних площ.

Швидке зростання посівних площ під соняшником пов'язане передусім з високою рентабельністю цієї культури. Тобто виробництво насіння соняшнику здійснюється на екстенсивній основі: розширюються посівні площі при динамічному спаді врожайності(з 15,8 ц з 1 га в 1990 р. до 12,2 ц з 1 га в 2007 р.). А на практиці врожайність соняшнику може досягти 25–30 ц з 1 га. Збільшення врожайності до 15,0 ц з 1 га почалося з 2008 р. по 2010 р. включно. Спроба збільшити виробництво соняшнику тільки за рахунок розширення площі призвела до негативних наслідків, оскільки він значно висушує ґрунт, засвоює багато поживних речовин і призводить до накопичення збудників хвороб. Спостереження показали, що останніми роками значна кількість посівів соняшнику повертається на місце за 2–3 роки. Трапляються і щорічні посіви цієї культури на одній і тій же площі без

застосування спеціальних заходів. Це призводить до значних втрат урожаю не лише соняшнику, але і інших культур сівозміни. Це пов’язано з тим, що у багатьох господарств виникають проблеми з добривом, порушується технологічна дисципліна, погано оброблюється ґрунт, що викликано незадовільним матеріально-технічним забезпеченням сільськогосподарських виробників.

З урахуванням кризового стану тваринництва в Україні, зменшенням поголів'я худоби, можливість внесення органічних добрив (гною) знижується.

Але зниження врожайності є наслідком не лише зменшення матеріально-технічних можливостей сільськогосподарських виробників, але і безпідставного розширення посівних площ під соняшником. Збільшення валових зборів відбувається в основному за рахунок розширення посівних площ. Слід зазначити, що Міністерство аграрної політики та продовольства України усі ці роки постійно боролося за скорочення посівних площ під соняшником, оскільки він виснажує ґрунти. Оскільки соняшник залишається одним з самих ліквідних видів продукції, тому в країні постійно відбувалося значне розширення площ під цією культурою.

На врожайність соняшнику впливає безліч чинників, але передусім – низька технологія вирощування. Причини – застаріла і фізично зношена прибиральна техніка. Застарілі комбайни втрачають по 0,5 т насіння на гектар. Не дотримуються і терміни збирання врожаю, соняшник перестоює в полі, після чого втрати ще збільшуються.

Отже, екстенсивне збільшення валового збору (за рахунок збільшення посівних площ), нераціональна і часто малоефективна структура аграрного виробництва характерна нині для багатьох галузей, які пов’язані з переробкою сільськогосподарської сировини.

Незважаючи на рекордні обсяги виробництва соняшнику вони з року в рік не можуть наздогнати потужності з переробки українських олійноекстракційних заводів, які також щорічно приростають.

В 2010 р. склали 9,6 млн тонн, що в 3, 4 рази перевищують виробничі потужності показник 1998 р. (рис. 3).

Рис. 3. Динаміка виробництва насіння соняшника та виробничих потужностей з її переробки [7]

Надлишок переробних потужностей і нестача сировини приводить до загострення конкуренції на ринку сировинних ресурсів. Тому для завантаження надлишкових виробничих потужностей потрібно використовувати інші олійні культури, адже багатьма олійноекстракційними заводами технологічно передбачено переробка насіння сої і ріпаку [5, с. 31].

Аналізуючи сировинні ресурси масложирової промисловості і використання передових технологій, не можна обійти увагою рапс і сою. Одна з причин цього – світові тенденції ринку переробки олійних. Нині по

обсягах виробництва соєва і рапсова олії у світі помітно випереджають соняшникову [6, с. 26]. Бутильовані рапсова і соєва олії займають до 35% ринку, виробництво їх падає, а споживання залишається на колишньому рівні, отже, їх виробництво є дуже перспективним.

Істотною перевагою рапсу є ширший діапазон використання завдяки задоволенню багатьох технічних потреб. Вирощування рапсу і сої менше виснажує ґрунти, саме тому вони пропонуються Міністерством аграрної політики та продовольства України в якості альтернативи соняшнику.

У зв'язку з цим на всіх рівнях управління і на виробничому рівні в даний час йде інтенсивний пошук ефективних заходів з нормалізації ситуації, усуненню негативних чинників, пожвавленню сільськогосподарського виробництва і переробки. Як було вже відмічено одним з напрямків покращення ситуації є використання дотацій від держави. Не можна казати, що у наступний час зовсім відсутні державні дотації, але є певні проблеми при виділенні дотацій сільському господарству. Основну частку в структурі дотацій, що виділяються аграрному виробництву, складають дотації на тваринництво. Але безадресність дотацій приводить до утриманства. Обсяги дотації і компенсації не мають стабільних розмірів, проте у зв'язку з інфляцією і через затримку їх виплат часто вони втрачають значення для сільських товаровиробників. Все це говорить про необхідність розробки ефективної концепції дотацій, а саме:

– розвинути датування племінного тваринництва і елітного насінництва, які у нас знаходяться в найгіршому фінансовому положенні;

– розширити дотації і компенсації на комбікорми, на добрива, на придбання сільськогосподарської техніки і високоефективних технологій;

– освоїти ефективні системи селективного надання дотацій, при певних умовах (діяльності).

Дотації і компенсації необхідно надавати на конкретні проекти з нарощуванню обягів виробництва продукції після відповідного аудиторського висновку, організації конкурсів.

Отже, головними причинами ситуації, що склалася в сировинному комплексі є:

– хронічна нестача коштів для переводу сільськогосподарського виробництва на інноваційну модель розвитку, яка передбачає застосування прогресивних сортів, сучасних агротехнічних засобів виробництва тієї або іншої культури, відповідної техніки, добрив, засобів захисту рослин;

– залежність внутрішніх цін на сільськогосподарську сировину від коливань цін на світовому ринку;

– підвищена ступень ризику для вкладення капіталу у сільське господарства у зв'язку із його залежністю від природно-кліматичних чинників та відсутністю ефективної системи страхування товаровиробників;

– зачатковийу стан біржової торгівлі сільськогосподарською сировиною, що пов’язане з високими процентними ставками та відсутністю платіжної системи;

– високі податки для виробників продовольчих товарів;

– певна закритість зовнішніх ринків для української продукції через застосування системи митно-тарифного і технічного регулювання з боку інших країн, а також надання ними субсидій власним товаровиробникам, що стимулює їх конкурентоспроможність.

Основною умовою подальшої активізації діяльності підприємств харчової галузі може стати розвиток інтеграційних процесів як найважливішого чинника стабілізації економіки.

Необхідність розвитку інтеграційних процесів між виробниками сільськогосподарської сировини та підприємствами переробної галузі обумовлюється рядом об'єктивних і суб'єктивних соціально-економічних і техніко-технологічних чинників.

Слід враховувати, що сьогодні створення агропромислових інтеграційних формувань відбувається в той час, коли виробники сільськогосподарської сировини, а особливо молока знаходяться в дуже тяжкому економічному стані, а переробні підприємства потребують значних інвестицій для подальшого розвитку, тому цей процес не може автоматично привести до рішення всіх проблем підприємств.

Для ефективної роботи інтегрованих формувань необхідний розрахунок параметрів, що забезпечить економічну вигідну співпрацю учасників даних об'єднань і що дозволить науково обґрунтувати доцільність створення і функціонування інтегрованих структур.

Список використаних джерел

1. Левчук Н.И « Состояние и проблемы развития рынка мясной продукции в Украине»/Н.И. Левчук // Мясное дело. – 2007. – № 3. – С. 38–41
2. Точилін В.О. Продовольча безпека як концепція ринкових реформ в аграрному секторі економіки України. / В. О. Точилі, Т.О. Остапенко, В.В. Городній – К.: Ін-т економічного прогнозування НАН України. – 2003. – 60 с.
3. Сільське господарство України: статистичний збірник за 2011 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua
4. Оцінка впливу скасування експортного мита на насіння соняшнику на економіку України / Х. Штрубенхоф, А. Ліссітса, В. Лапа, С. Кандул [Електронний ресурс]– Режим доступу: http://agribusiness.kiev.ua/img/zstored/files/Report_UKR.pdf
5. Благодир Л. М. Сучасний стан та тенденції розвитку олійнодобувної промисловості України / Л. М. Благодир // Агро інком. – 2007. – № 9-10. – С. 29–32.
6. Морозова М. Н. Обновленный прогноз развития мирового рынка масличного сырья и продуктов переработки в 2010/11 МГ и особенности ценообразования / Н. М. Морозова // Масложировой комплекс. – 2010. – №3. – С. 21–27.
7. Экономические показатели работы предприятий масложирового комплекса Украины в 2010/11 МГ // Масложировой комплекс. – 2011. – № 4. – С. 14–17.

2.5. Экономическая эффективность использования земли в сельском хозяйстве: вопросы теории и практики

Использование земельного потенциала агропредприятий, характерное для последних десятилетий, не всегда являлось научно обоснованным, что привело к значительному снижению продуктивности земель сельскохозяйственного назначения. В связи с этим, проблема рационального

использования земельных ресурсов, находящихся в пользовании сельскохозяйственных предприятий, требует безотлагательного решения, как в теоретическом, так и в практическом плане с учетом новых социально-экономических реалий.

Вопросы эффективного землепользования находятся в центре внимания современной экономической науки. Вместе с тем, процессы, касающиеся землепользования и развития земельных отношений изменяются настолько динамично, что это зачастую вызывает неопределенность в организации землепользования современных предприятий рыночного типа и требуют усовершенствованного методического обеспечения оценки эффективности использования земли и учета достижений передового опыта.

Земля как природный ресурс является основным средством производства в сельском хозяйстве и пространственным базисом для размещения и развития других отраслей. Переход на рыночные отношения выявил слабые стороны и ошибки использования земли в сельском хозяйстве.

Значимость сельского хозяйства в Молдове связана с ее природными условиями и плодородными землями. Богатый чернозем составляет более 80% сельскохозяйственных земель. По состоянию на 1 января 2011г. земельная площадь страны занимает 3384,6 тыс. га, а сельскохозяйственные угодья 2498,3 тыс.га, в том числе пашня 1812,7 и многолетние насаждения – 298,8 тыс.га. Принято считать, что мы обладаем превосходными землями для получения высоких урожаев, сравнимых с развитыми странами. Так ли это?

Более половины сельскохозяйственных угодий (57%) расположены на склонах, из которых две трети – пологие с уклоном от 2 до 6 градусов. А, как известно покатые и крутые склоны подвергаются водной эрозии. Вот почему наши земли «изрезаны» оврагами, общая площадь которых превышает 30 тыс.га. Эрозия почв – самая неотложная, самая острая и даже угрожающая проблема не только для сельского хозяйства республики, но и для всего

национального хозяйства, а также состояние ландшафта и среды обитания человека. По оценкам ученых республики почти каждый пятый гектар земли требует мелиоративных мероприятий, а каждый третий – в той или иной мере противоэрозионных или противооползневых мер.

Территория республики расположена в зоне рискованного земледелия, в которой недостаток влаги (отсутствие дождей) приводит к существенному недобору урожаев, а в отдельные годы – к гибели растений. Среднегодовое количество осадков составляет 420–550мм, а в вегетационный период – 320–400 мм, что значительно ниже нормы нормального развития растений. Минимум осадков (до 400 мм) наблюдается на юге республики – в АТО «Гагаузия», Тараклийском и Кагульском районах.

В среднем два года из пять у нас наблюдаются засухи. В этом можем убедиться анализируя показатели урожайности за 1990–2010 гг. (рис.1).

Рис.1. Показатели урожайности зерновых культур в Республике Молдова за 1990–2010 гг. *

* Разработано автором по данным [1]

Обратим внимание на колебания урожайности зерновых культур. В пяти случаях урожайность была ниже критического уровня, т.е. 23,8% или почти каждый четвертый год. За рассматриваемый период каждый второй год урожайность зерновых культур была ниже 26,9 ц с 1 га, что едва это столь низкий уровень, который едва позволяет покрывать понесенные затраты. За этот период наблюдается падение урожайности со «скоростью» 0,51 ц с 1 га в год.Можно условно разделить устойчивость плодородия земли на 3 уровня:

– относительная устойчивость – до 7,5%;
– неустойчивая – от 7,6 до 20,0%;
– критическая устойчивость – более 20,0%.

Данные представленного рисунка говорят о том, что относительная устойчивость наблюдалась в течение шести лет (28,6%), неустойчивая – семи лет (33,3%) и критическая – восьми лет (38,1%).

Согласно аналитическим данным, полученным В. Докучаевым, почвы Молдовы, столетие тому назад содержали более 5% гумуса. В последующие годы естественное плодородие почв республики постоянно снижалось. Ныне содержание гумуса достигло уровня 3,1% в среднем на всю распахиваемую площадь. К концу XX века осталось около 60% первоначального природного плодородия почв. Таким образом, наблюдается существенное снижение естественного плодородия почв республики, что, разумеется, отрицательно сказывается на продуктивности земли.

Высокоплодородные черноземы имеют особенность: они обладают более высокой вязкостью и прочностью, что затрудняет работу сельскохозяйственных машин и увеличивают расходы ГСМ на обработку 1 га земли. В связи с этим не везде применимы современные машины, выполняющие несколько операций одновременно.

По научно-обоснованным рекомендациям к активной сельскохозяйственной обработке следует привлекать не более трети

территории, а одна треть должна оставаться в природном состоянии. Этим обеспечивается экономическое равновесие в природе. В большинстве экономически развитых стран с интенсивным аграрным производством этого принципа, как правило, придерживаются. У нас земли сельскохозяйственного назначения занимают почти три четвертых всей территории страны. Показатель распаханности территории республики составляет 63,6%, что является одним из самых высоких в мире. Практика высокой распаханности молдавских степей нерациональна ни с экологической, ни с экономической точек зрения. При этом нарушается водный и термический режим территории, усиливается действие засухи, водной и ветровой эрозии, снижается продуктивность почв и устойчивость земледелия. Тем не менее, потенциал молдавских черноземов остается высоким, хотя недостаточно используется, и ныне является важным резервом наращивания производства сельскохозяйственной продукции. Проведенные исследования показывают, что в сложившихся природно-экономических условиях наши земли могут реально обеспечить выход кукурузы с единицы площади в 2,5 раза выше достигнутого уровня, озимой пшеницы – в 2,1 раза, подсолнечника – в 2 раза, винограда – в 1,8 раза, сахарной свеклы – в 1,7 раза. Как видно из таблицы 1, земледельцы республики достигали урожайности, близкой к потенциальному уровню, по озимой пшенице – на 84,0%, кукурузе – на 76,1%, подсолнечнику – 84,5%, сахарной свекле – 93,1%, винограду – 123,2%.

Таким образом, наибольшее отставание допущено по зерновым культурам. Превышение урожайности винограда над потенциальным уровнем, как показала отечественная и мировая практика, нежелательно, так как это приводит к снижению качества продукции, что для данной культуры недопустимо.

Таблица 1

Научно обоснованные (потенциальные) и сложившиеся уровни урожайности основных сельскохозяйственных культур*

Наименование культуры	Урожайность , ц/га			
	потенциальная	фактическая в среднем		максимально достигнутая (год)
		за 2006-2010	(годы)	
Озимая пшеница	48,0	22,9	36,9 (1987–1991)	40,3 (1993)
Кукуруза	66,0	26,8	43,0 (1987–1991)	50,2 (1989)
Подсолнечник	25,8	13,0	19,6 (1986–1990)	21,8 (1989)
Сахарная свекла	451,0	259,6	296,0 (1987–1991)	420,0 (1989)
Виноград	76,7	41,9	70,0 (1978–1982)	94,5 (1982)

*Составлено автором по данным [1]

Вполне очевидно, что эффективность всего сельского хозяйства и растениеводства прежде всего определяется в основном уровнем использования природного потенциала земли – главного средства производства в отрасли. В 2010 г. посевная площадь в целом по республике составила 1460,3 тыс.га, в том числе зерновых культур – 919,6 тыс.га, подсолнечника – 252,4 тыс.га. Площади зерновых культур и подсолнечника занимают 1172 тыс.га или 80,3 % посевов, поэтому важно выявить на сколько эффективно используются земли, занятые данными культурами.

Рассмотрим динамику урожайности зерновых культур и подсолнечника за 1951–2010 гг. (табл. 2). Обратим внимание на то, что в среднем за последние пять лет (2006–2010 гг.) по сравнению со среднегодовыми показателями дореформенного периода урожайность зерновых культур и кукурузы была снижена почти в 1,5 раза, озимой пшеницы – почти в 1,6 раза, подсолнечника – в 1,5 раза.

Таблица 2

Среднегодовые показатели продуктивности земельных ресурсов Республики Молдова за 1951–2010 гг. (ц с 1 га)*

Годы	Зерновые культуры	в том числе		Подсолнечник
		озимая пшеница	кукуруза	
1951-1955	12,3	11,8	14,0	10,1
1956-1960	18,0	16,4	20,6	13,4
1961-1965	22,1	15,5	30,7	15,6
1966-1970	25,7	20,6	33,8	16,4

1971-1975	32,0	33,1	35,7	17,4
1976-1980	33,1	35,3	35,4	16,4
1981-1985	33,1	34,5	36,5	18,2
1986-1990	34,2	36,5	39,6	19,6
1991-1995	30,4	32,5	33,1	13,7
1996-2000	25,2	24,5	30,3	12,1
2001-2005	24,5	24,0	27,9	12,1
2006-2010	23,4	22,9	26,8	13,0

* Составлено автором по данным Национального бюро статистики РМ [1]

Полученная урожайность зерновых культур соответствует уровню 1963–1967 гг. озимой пшеницы – 1968–1972 гг., кукурузы – 1958–1963 гг., подсолнечника – 1954–1957 гг. В среднем, начиная с 1989 по 2010 гг. урожайность озимой пшеницы, кукурузы и подсолнечника неуклонно снижалась (рис.2).

Рис.2. Тенденция изменения урожайности озимой пшеницы, кукурузы и подсолнечника в Республике Молдова за 1989–2010 гг.

Если в начале рассматриваемого периода, выход зерна как основной продовольственной культуры с 1 га составлял 35,1 ц, то к концу периода – 19,0 ц с 1 га или в 1,8 раза меньше, кукурузы – почти в 1,5 раза, подсолнечника – более чем в 1,3 раза ниже.

Приведем лишь несколько причин резкого снижения продуктивности земель. В республике значительно снизился уровень химизации производства зерновых, технических, овощных и других культур. Если в 1980–1990 гг. вынос основных элементов питания растений был компенсирован внесением минеральных и органических удобрений на 60%, то ныне – всего на 10%. За последние двадцать лет внесение органических удобрений снизилось с 9,7 млн т до 0,07 млн т или в 140 раз, минеральных удобрений – в 27 раз, с 217,2 до 11,3 тыс. т. Использование воды для орошения сократилось до 100 куб.м в расчете на 1 га, что в 4 раза ниже нормы одного полива. Из-за неплатежеспособности, наши крестьяне вносят минеральных удобрений в 3–4 раза меньше чем в Канаде, в 7–25 раз меньше чем в США, Китае и странах ЕС [2, с.48].

Причинами столь резкого падения уровня интенсивности земледелия являются не только снижение применения органических и минеральных удобрений, недостаточное и некомплектное материально-техническое обеспечение, что снижает адаптацию отрасли к неблагоприятным погодным условиям, но, что не менее важно, – повсеместное снижение качества проводимых технологических операций, вызванных помимо вышеназванных причин, чрезмерной фрагментацией земельных участков, что в свою очередь привело к тотальному нарушению севооборотов, нормальному чередованию возделывания культур.

Полная самостоятельность землепользователей привела также к существенному изменению структуры посевных площадей в сторону резкого снижения удельного веса гороха и многолетних трав, способствующих

наращиванию плодородия почв, и росту площадей посева подсолнечника и озимого рапса, как высокорентабельных культур, но наиболее ощутимо истощающих почвы. То есть мы пришли к такой структуре посевов, которая не согласуется с рекомендациями науки и практики. Если в дореформенный период многолетние травы и горох занимали в структуре посевных площадей 16%, то ныне – лишь 4,0%. Так, в среднем за 1981–1990 гг. каждый третий гектар озимой пшеницы засевался по лучшим предшественникам – бобовым культурам, то за последние годы – лишь каждый восьмой или девятый.

Нельзя не обратить внимание на тот факт, что в настоящее время наука вывела по всем зерновым культурам, подсолнечнику, сахарной свекле, овощам высокоурожайные сорта и гибриды. Однако, они требуют, как правило, более высоких доз удобрений и широкое применение химических средств защиты растений, строгой технологической дисциплины, т.е. того, чего ныне нет в действительности. Возврат к примитивным старым технологиям на современных высокоурожайных сортах и гибридах есть не что иное как самообман – вместо роста урожайности крестьяне имеют обратный результат. Дело в том, что технологии прошлого базировались на сортах растений не столь остро реагирующих на недостаток удобрений, влаги и засоренности посевов. Однако эти сорта уже давно не производятся (это сорт кукурузы ВИР-42, озимой пшеницы Безостая 1 и другие).

Для более объективной оценки использования плодородия молдавских черноземов сравним показатели урожайности зерновых культур Республики Молдова и Одесской области Украины, имеющих схожие плодородие земель и природно-климатические условия [3, с. 176]. Указанные показатели представлены на табл. 3 и на рис. 3.

Таблица 3

Показатели урожайности основных сельскохозяйственных культур в Республике Молдова и Одесской области Украины в среднем за 2004–2009 гг. (ц с 1 га) *

Наименование культур	Хозяйства Республики Молдова	Хозяйства Одесской области	Показатели хозяйств Одесской обл. к уровню РМ (%)
Зерновые и зернобобовые культуры	24,2	25,2	104,1
в т.ч.			
Озимая пшеница	24,2	27,1	112,0
Кукуруза	27,2	29,1	107,0
Подсолнечник	12,2	11,1	91,0
Сахарная свекла	260,2	199,8	76,8
Картофель	90,3	70,7	78,3
Овощи	91,0	146,2	160,7
Плоды	32,1	68,4	213,1
Виноград	43,0	54,2	126,0

*Рассчитано автором по данным [1; 4]

Рис.3. Динамика урожайности зерновых культур в Республике Молдова и Одесской области Украины за 2000–2010 гг. *

*Разработано автором по данным [1; 4]

У нас урожайность была выше, чем у соседей лишь на посевах подсолнечника, сахарной свеклы и картофеля, то есть на 19,2% площадей возделывания. С начала исследуемого периода в течение последних тридцати пяти лет в республике рост объемов производства зерна был обеспечен исключительно за счет прироста продуктивности земли. С 1981 по 2005 гг. валовые сборы зерновых культур были стабилизированы на уровне 2540 тыс. т. Если в начале периода это удавалось за счет прироста урожайности, то с начала 1990-х гг. в условиях резкого снижения выхода продукции с единицы площади стабилизация объемов производства зерна была обеспечена путем расширения посевных площадей. Так, в среднем за 2001–2005 гг., площади посевов зерновых культур были доведены до 1031,8 тыс.га, что на 36% больше, чем в среднем за 1981–1985 гг. Как видим, производство зерна было переведено на экстенсивные методы.

Динамику валовых сборов сельскохозяйственных культур следует рассматривать в общей системе показателей эффективности. Для землепользователей очень важно знать, как изменяется величина прибыли в зависимости от уровня продуктивности земли по каждой культуре. Анализ эффективности использования земель в сельском хозяйстве за 2001–2010 гг. показывает, что запас финансовой прочности реализованного зерна или зона безопасности из года в год снижался (рис.4), а уровень рентабельности находится на таком низком уровне (ниже 20%), который едва покрывает убытки. В результате этого, значительная часть посевных площадей обрабатывается в республике без должного экономического эффекта. Сюда можно отнести посевы зерновых культур (занимают в структуре посевных площадей 63%), сахарной свеклы (1,8%), овощей (2,6%) – всего 67% или более двух третей посевных площадей. Лишь реализация подсолнечника обеспечивает необходимую рентабельность, а следовательно, и запас финансовой прочности. За последние пять лет каждый лей затрат на

производство и реализацию масличной культуры обеспечивал выход прибыли около 36 бань.

Рис. 4. Показатели запаса финансовой прочности реализованного зерна, подсолнечника и винограда в сельскохозяйственных предприятиях

Республики Молдова за 2001–2010 гг. *

*Разработано автором по данным [1]

Несмотря на низкую эффективность использования две трети пашни, за указанные десять лет все же была обеспечена финансовая стабильность отрасли растениеводства при уровне рентабельности в пределах 20–22 %, достаточного лишь для простого воспроизводства (рис.5).

Рис.5. Показатели финансовой прочности отрасли растениеводства в сельскохозяйственных предприятиях за 2001–2010 гг. *

* Разработано автором по данным [1]

Это было достигнуто не за счет совершенствования применяемых технологий возделывания ведущих культур, а счет расширения посевов семенных культур, наращивания объемов поставок столового винограда, а также внедрения в производство новой для нас культуры – озимого рапса. Такое направление развития отрасли чревато негативными последствиями, даже если будет обеспечена рентабельность реализованной продукции растениеводства до уровня 32–35%. Почему? Посевы, обеспечивающие высокую рентабельность культур, занимают по расчетам не более 430 тыс. га или 29,5%. А что будет с 1060 тыс га остальных посевов? Или они

постепенно будут переводиться в пастбища? А кто будет производить зерно на площади более 900 тыс. га или 63 % площадей?

Если проанализировать сложившуюся ситуацию с другой стороны, то вполне очевидно, что при такой структуре рентабельности возделываемых культур принцип специализации производства, преимущества применения которого подтвердил мировой опыт в сельском хозяйстве, не может быть использован. Проблема усугубляется тем, что речь идет о рентабельности производства зерна, по объемам которого определяется продовольственная безопасность. Практика показывает, выручка от реализации сельскохозяйственных культур может обеспечивать расширенное воспроизводство при рентабельности выше 35% или при запасе финансовой прочности не ниже 0,32.

В целях выполнения планов производства и продажи государству продукции сельского хозяйства в 1950–1975 гг. значительная площадь малопродуктивных пастбищных земель (403,4 тыс. га) чаще всего расположенных на склонах 4-6 градусов все шире использовалась для получения зерна, кормов, винограда и другой продукции. Введение в активный сельскохозяйственный оборот низкопродуктивных склоновых земель усугубило и без того трудноразрешимую проблему водной эрозии почв в республике. Исследования показывают, что в целом по стране 12,5% земли в обработке, то есть 264 тыс. га, ввиду низкой продуктивности нецелесообразно далее использовать для выращивания сельскохозяйственных культур, они должны быть выведены из пашни и многолетних насаждений и переведены в пастбища или отданы под облесение. Последнее особенно актуально для Республики Молдова, имеющий самый низкий удельный вес лесов в Европе – всего 11,5%.

В сельскохозяйственных предприятиях страны в 2010 г. зерновые культуры выращивались на площади 410,2 тыс. га при урожайности 22,6 ц с 1 га. Если вывести из оборота 12,5% земли, то производство зерна по

расчетам сократилось бы на 77,5 тыс.т или – 8,5%, но при этом предприятия получили бы дополнительно 1,8 млн лей прибыли, а рентабельность зерновых культур возросла бы на 12,4 п.п. и составила бы 41,6%, что позволило бы перейти на расширенное воспроизводство в отрасли.

Тщательное изучение влияния всех факторов производства на эффективность использования сельскохозяйственных земель позволило выявить математическую связь между себестоимостью и урожайностью продукции. Для этого все затраты, связанные с производством и реализацией продукции, как известно, подразделяют на условно-постоянные и переменные. Последние в отличие от условно-постоянных характеризуются тем, что их величина зависит от объема произведенной продукции. К ним относятся преимущественно затраты связанные с уборкой и реализацией продукции.

Себестоимость единицы продукции (Z) может быть выражена формулой:

$$Z = \frac{FC}{q} + AVC \text{, лей/ц,} \qquad (1)$$

где FC – условно-постоянные затраты в расчете на 1 га, лей;

AVC – переменные затраты в расчете на 1 ц продукции, лей;

q – урожайность, ц с 1 га.

Зная значение постоянных и переменных затрат и предполагаемую цену реализации, можно достоверно прогнозировать минимальную урожайность культур (q_{min}), ниже которой наступает убыточность.

Для этого используем формулу:

$$q_{min} = \frac{FC}{p - AVC} = \frac{FC}{md} \text{, ц с 1 га,} \qquad (2)$$

где p – предполагаемая цена реализации продукции, лей с ц;

md – удельный маржинальный доход, лей с ц.

Расчет критического (минимального) объема продукции (N_{min}) с единицы площади в стоимостном выражении находим согласно выражения:

$$N_{min} = p \cdot q_{min} = \frac{FC}{1 - \frac{AVC}{p}}, \text{ лей с 1 га} \quad (3)$$

Если агроном не может обеспечить урожайность культуры выше расчетного минимального уровня при заданной технологии, то следует изучить вопросы изменения технологии в сторону ее интенсификации – роста продуктивности земли или отказаться от ее возделывания. Однако, не следует забывать, что любые изменения технологии требуют новых расчетов постоянных и переменных затрат и уровня безубыточной урожайности.

Прибыль в расчете на 1 га земли ($П_{зем}$) и 1 ц продукции ($П_п$) может быть определена по формулам:

$$П_{зем} = q \cdot (p - AVC) - FC = q \cdot md - FC, \text{ лей с 1 га} \quad (4)$$

$$П_п = p - AVC - \frac{FC}{q} = md - \frac{FC}{q}, \text{ лей с 1 ц} \quad (5)$$

Как показывает опыт многих сельскохозяйственных предприятий, строго выполняющих требования технологии возделывания культур, только за счет повышения качества проводимых технологических операций по возделыванию и уборке урожая и других факторов, не связанных с изменением величин условно-постоянных и переменных затрат (при прочих равных условиях), можно повысить выход продукции с единицы площади на 10–15%, а по многолетним насаждениям еще выше. Особенно важно достичь высокого качества выполнения операций, имеющих определяющее влияние на урожайность: предпосевную обработку почв и глубину заделки семян, равномерность их посева, нагрузку виноградников глазками при их обрезке, своевременность и качество подвязки лозы, качество приготовления растворов ядохимикатов и своевременность опрыскивания растений и другие.

По мере роста урожайности существенно возрастет прибыль с 1 га земли и 1 ц продукции.

При базовом варианте:

$$П^{б}_{зем} = q_б\,(p - AVC) - FC = q_б \cdot md - FC,$$

при новом варианте:

$$П^{н}_{зем} = q_н\,(p - AVC) - FC = q_н \cdot md - FC.$$

Тогда прирост прибыли составит:

$$\Delta П_{зем} = (p - AVC) \cdot (q_н - q_б) = md(q_н - q_б),\ \text{лей с 1 га.} \qquad (6)$$

Прирост прибыли в расчете на 1 ц продукции ($\Delta П_п$), вызванной повышением качества работ [5,с.64]:

$$\Delta П_п = FC\left(\frac{1}{q_б} - \frac{1}{q_н}\right),\ \text{лей/ц.} \qquad (7)$$

Для определения предельной прибыли (ΔП) или прироста прибыли, вызванной ростом урожайности на 1 ц/га при неизменных затратах, предлагается формула [6, с.179]:

$$\Delta П = \frac{FC}{q_б^2 + q_б},\ \text{лей/ц} \qquad (8)$$

Снижение предельной прибыли при уменьшении урожайности на 1ц/га:

$$\Delta П = \frac{FC}{q_б^2 - q_б},\ \text{лей/ц.} \qquad (9)$$

Рассмотрим следующий пример. В ООО «Кумнук-Агро» Чадыр-Лунгского района показатели производства зерновых культур (без кукурузы) в 2010г. характеризуются следующими данными: условно-постоянные затраты: FC = 3185 лей/га; удельные переменные затраты AVC = 56,35 лей/ц; урожайность q = 26,6 ц/га; цена реализации p = 216,0 лей/ц;

На основании формулы (8) проведем расчеты прироста предельной прибыли при увеличении урожайности с 24 ц до 25 ц, с 34 до 35 ц, с 44 до 45 ц/га:

$$\Delta n = \frac{3185}{24^2 + 24} = 5{,}31 \text{ лей/ц},$$

$$\Delta n = \frac{3185}{34^2 + 34} = 2{,}68 \text{ лей/ц},$$

$$\Delta n = \frac{3185}{44^2 + 44} = 1{,}61 \text{ лей/ц},$$

Как показывают расчеты при увеличении базовой урожайности с 24 цдо 25 ц с 1 га прибыль возрастает на 5,31 лей с ц, а при снижении урожайности с 24 ц до 23 ц с 1 га прибыль снижается на 5,77лей с 1 ц. Следовательно, очень важно не допускать снижение урожайности, всеми доступными средствами удерживать намеченные рубежи.

Обратим внимание, что более высокий экономический эффект может быть достигнут за счет прироста урожайности на 1 ц/га в диапазоне низкой продуктивности полей. Кривая прибыли, таким образом, может быть условно разделена на 3 зоны. Первая ограничена урожайностью до 25 ц/га, вторая – 25–35 ц/га, третья – более 35 ц/га. Первая зона характеризуется высокой эластичностью (высокой экономической отдачей) при росте урожайности на 1 ц/га, вторая зона – умеренной, третья зона – низкой эластичностью (рис.6).

Рис. 6. Показатели предельной прибыли в зависимости от уровня урожайности зерновых культур в ООО «Кумнук-Агро» за 2010 г. *

*Рассчитано автором по данным форм 7-АПК и 9АПК ООО «Кумнук-Агро» за 2010 г.

Таким образом, сельскохозяйственные предприятия, находящиеся в зоне низкой урожайности, имеют реальные резервы роста эффективности производства сельскохозяйственных культур. В расчете на один лей дополнительных затрат они могут получить более высокий экономический результат по сравнению с хозяйствами, расположенными в зоне средней и тем более высокой урожайности. В этом просматривается эффект операционного рычага или производственного (операционного) левериджа (L). Такой леверидж представляет собой отношение темпов прироста прибыли ($\Delta П$) к темпам прироста объема реализации (ΔN) и показывает на сколько процентных пунктов увеличивается прибыль при изменении выручки на один процентный пункт [7, с.135], то есть

$$L = \frac{\Delta П}{\Delta N} \quad . \qquad (10)$$

Если бы на данном предприятии смогли нарастить урожайность на 15% или – 3,99 ц/га, то годовой экономический эффект в соответствии с формулой (6) составил бы 637 лей/га:

$$\Delta П_{зем} = (p - AVC)\cdot(q_н - q_б) = (216\text{-}56{,}35)3{,}99 = 637 \text{ лей/га.}$$

Данной суммы достаточно для покрытия почти половины затрат на ГСМ.

Напомним, что рост урожайности приводит не только к увеличению объема реализованной продукции, но и существенному снижению себестоимости единицы продукции, причем влияние последнего более весомо. Между себестоимостью продукции и урожайностью наблюдается обратная зависимость. График обратной пропорциональности представляет собой гиперболу: рост урожайности приводит к снижению себестоимости производимой продукции и наоборот, снижение урожайности приводит к росту затрат в расчете на единицу продукции.

Вполне очевидно, что по мере роста урожайности увеличивается выход прибыли с единицы площади. Однако здесь важно выявить важную

закономерность: прирост прибыли за счет снижения себестоимости продукции выше прироста прибыли от увеличения объема продаж за счет роста урожайности (рис.7).

Рис.7. Структура прироста прибыли в зависимости от прироста урожайности при производстве зерновых культур (без кукурузы) в ООО «Кумнук-Агро» за 2010 г. *

*Разработано автором по данным отчетов ООО «Кумнук-Агро» форм 7-АПК и 9 -АПК за 2010 г.

В нашем примере рост урожайности сопровождается увеличением прибыли за счет дополнительной реализации продукции на 25,2% и на 74,8% за счет снижения себестоимости единицы продукции, то есть условная экономия затрат почти в 3 раза выше дополнительной выручки.

Естественно возникает вопрос: от чего зависит соотношение выхода дополнительной прибыли при росте урожайности. Проведенные исследования показали, что коэффициент соотношения прироста прибыли за счет снижения себестоимости продукции и прироста прибыли от увеличения объема продаж за счет роста урожайности (K) прямо пропорционален удельному весу постоянных затрат в структуре себестоимости продукции (β) и обратно пропорционален коэффициенту рентабельности (R) реализованной продукции (рис.8):

$$K = \frac{\Delta Пz}{\Delta Пq} = \frac{\beta}{R}, \qquad (11)$$

где К – коэффициент соотношения прироста прибыли;

β – удельный вес постоянных затрат;

R – коэффициент рентабельности реализованной продукции.

Рис.8. Зависимость соотношения прироста прибыли от доли постоянных затрат и коэффициента рентабельности при производстве зерновых культур (без кукурузы) в ООО «Кумнук-Агро» за 2010 г. *

* Разработано автором по данным отчетов ООО «Кумнук-Агро» форм 7-АПК и 9 -АПК за 2010 г.

В нашем примере К= 2,99 (0,68: 0,227). Если β =R, то К=1. Учитывая, что в сельском хозяйстве коэффициент рентабельности реализованной продукции низкий, а доля постоянных затрат высокая (0,6–0,8), то становится очевидным: в отрасли огромные резервы роста эффективности кроются в наращивании продуктивности полей не столько за счет реализации дополнительной урожайности, сколько за счет относительной экономии затрат на единицу продукции.

В сельском хозяйстве можно за счет увеличения постоянных затрат на внесение удобрений, приобретений более урожайных сортом, организации полива и других мер обеспечить прирост урожайности. Однако при этом важно знать предел наращивания затрат. Следует придерживаться правила: соотношение прироста постоянных затрат к приросту урожайности не должно превышать величину удельного маржинального дохода:

$$\frac{\Delta FC}{\Delta q} \le md, \text{ лей/ц.} \qquad (12)$$

Если же необходимо определить уровень урожайности, обеспечивающий заданную рентабельность реализованной продукции, необходимо использовать следующую формулу [7,с. 69–70]:

$$q = \frac{(1+R)\cdot FC}{p-(1+R)\cdot AVC}, \text{ ц/га.} \qquad (13)$$

Как известно, коэффициент рентабельности (*R*) реализованной продукции определяют из выражения:

$$R = \frac{P-Z}{Z}.$$

Следовательно, уровень рентабельности, равном 25% (R=0,25), согласно формулы (8), может обеспечить урожайность (назовем ее «бронзовой»):

$$q = \frac{1{,}25FC}{p-1{,}25AVC}, \text{ ц/га.} \qquad (14)$$

Тогда, «серебряная» урожайность, обеспечивающая 50% (R=0,5), уровня рентабельности:

$$q = \frac{1{,}5FC}{p-1{,}5AVC}, \text{ ц/га.} \qquad (15)$$

«золотая» урожайность (R = 1,0):

$$q = \frac{2FC}{p-2AVC}, \text{ ц/га.} \qquad (16)$$

Выражение (16) показывает, при каком уровне урожайности достигается равенство прибыли с 1 ц продукции и себестоимости, т.е. какая урожайность обеспечивает стопроцентную рентабельность.

В завершении отметим, что на эффективность использования земли в сельском хозяйстве, как и в целом всей аграрной экономики, в современных условиях определяющее влияние оказывает более полное использование потенциала плодородия земельных ресурсов и обеспечение на этой основе существенной прибавки урожайности сельскохозяйственных культур.

Для этого необходимо:

– наладить учебу кадров (специалистов, механизаторов);

– расширить посевы бобовых культур;

– вывести из оборота низкопродуктивные земли;

– внедрять современные технологии возделывания культур (ресурсосберегающие, а также основанные на методах нулевой или минимальной обработки почв, широко используя при этом апробированные в развитых странах средства химизации и так далее);

– ввести дифференцированную дотацию государством агропроизводителей (то есть следует помогать тем товаропроизводителям, которые разумно используют землю, добиваясь не ниже средних показателей урожайности по зонам);

– ввести оплату труда в растениеводстве, непосредственно связанную с конечными результатами труда, то есть в зависимости от уровня урожайности.

Сельское население отличается высоким мастерством в производстве сельскохозяйственной продукции и житейской мудростью. В условиях неустойчивого (рискованного) земледелия, характерного для большей части территории Республики Молдова, сельские труженики получали с одного гектара в целом по стране более 38–40 ц зерна, в том числе 45–50 ц кукурузы, 19–21 ц подсолнечника, 65 ц и более винограда. Как никакие

другие слои населения, крестьяне знают цену земли и при надлежащих рыночных условиях, должного уровня оплаты труда смогут возродить былую продуктивность наших черноземов и обеспечить высокую эффективность ее использования.

Список использованных источников

1. Статистический сборник Республики Молдова. – Chişinău: ASEM, 2011. – 288 с.
2. Пармакли Д.М. Экономический потенциал земли в сельском хозяйстве: монографія / Д. М. Пармакли – Chişinău: ASEM, 2006. – 264 с.
3. Пармакли Д.М. Эффективность использования сельскохозяйственных земель в Республике Молдова и Одесской области Украины / Д. М. Пармакли, В. В. Попович, Л. А. Бахчиванжи // Економіка АПК. – 2011. – №9 (203). – С. 174–180.
4. Основные экономические показатели производства продукции сельского хозяйства Одесской области за 2010 г. – Одесса: Главное управление статистики в Одесской области, 2011. – 86 с.
5. Пармакли Д.М. Аграрная экономика: ученик / Д. М. Пармакли, Л. И. Бабий Chişinău: ASEM, 2008. – 282 с.
6. Пармакли Д.М. Проблемы эффективности использования сельскохозяйственных земель в Республике Молдова / Д. М. Пармакли // Известия Горского государственного аграрного университета. – Т. 47, ч. 2, 2010. – С. 178–184.
7. Пармакли Д.М. Методология научных исследований в экономике: учеб. пособие / Д. М. Пармакли. – Comrat: Univ. de Stat, 2011. – 146 с.

2.6. Трансформация деятельности предприятий пищевой промышленности Украины в контексте обеспечения их экономической безопасности

Глобализационные процессы, влияющие на развитие, как экономики Украины, так и отдельных ее субъектов – предприятий, во многом обуславливаются и ее интеграцией в мировое торговое пространство, которая сегодня невозможна без членства в ВТО. Поэтому, актуальными вопросами в современных условиях является защита национальных интересов страны и национального товаропроизводителя. Первые результаты переходного периода функционирования некоторых отраслей экономики Украины показали, что предприятия данных отраслей не выдержали конкуренции с партнерами из ВТО, а такие отрасли промышленности, как пищевая, сельскохозяйственное машиностроение, радиоэлектронная,

деревообрабатывающая, легкая и банковская сфера находятся в зоне повышенного риска.

Для обеспечения экономической безопасности субъектов предпринимательской деятельности в Украине и страны в целом, необходима разработка методов и инструментов защиты отечественного товаропроизводителя, способствующих сохранению конкурентоспособности и эффективности деятельности предприятий, а также внедрению инноваций во все сферы их деятельности, создания и продвижения экологических, безопасных и высококачественных продуктов, что подтверждает актуальность выбранного направления исследований.

Современные процессы, происходящие в экономике Украины требуют изучения такого явления как глобализация, а именно ее направления, положительных и отрицательных факторов существенного ее влияния не только на макро-, но и микроуровне, а именно деятельности хозяйствующего субъекта – предприятия. Влияние процесса глобализации на развитие экономик различных государств чаще всего проявляется в их неровности и асимметрии, а также в трансформациях на внутренних рынках, зачастую негативных; исчезновении внутренних неконкурентоспособных товаропроизводителей и их товаров, работ, услуг и экспансии внешних; появлении на внутренних рынках импортных товаров не всегда являющимися экологичными и безопасными; росте безработицы и так далие.

Аналитики консалтинговой компании A.T. Kearney считают, что чем выше уровень глобализации в стране, тем меньше в ней развита коррупция и больше экономической и политической свободы, что вызвано большей открытостью обществ и государственных систем, их большей прозрачностью и большим влиянием, которое приобретают в них общественные организации и средства массовой информации. Таким образом, происходит увеличение конкуренции во всех сферах бизнеса и, как следствие, демонополизация

экономики. За период 2008–2012 гг. уровень глобальной конкурентоспособности стран значительно изменился (табл. 1).

Таблица 1

Рейтинг глобальной конкурентоспособности государств, опубликованный, аналитической группой Всемирного экономического форума*

Страна	The Global Competitiveness Index (GCI)			
	2008–2009 гг.	2009–2010 гг.	2010–2011 гг	2011–2012 гг
Швейцария	2	1	1	1
Сингапур	5	3	3	2
Швеция	4	4	2	3
Финляндия	6	6	7	4
Соединенные Штаты Америки	1	2	4	5
Германия	7	7	5	6
Нидерланды	8	10	8	7
Дания	3	5	9	8
Япония	9	8	6	9
Великобритания	12	13	12	10
Гонконг	11	11	11	11
Канада	10	9	10	12
Тайвань	17	12	13	13
Катар	26	22	17	14
Бельгия	19	18	19	15
Норвегия	15	14	14	16
Саудовская Аравия	27	28	21	17
Франция	16	16	15	18
Австрия	14	17	18	19
Австралия	18	15	16	20
Китай	30	29	27	26
Эстония	32	35	33	33
Польша	53	46	39	41
Индия	50	49	51	56
Российская Федерация	51	63	63	66
Украина	72	82	89	82

* Составлено автором

Как показывают данные табл. 1, за период 2008–2012 гг. лидирующими странами неизменно являются: Швейцария, возглавляющая рейтинг глобальной конкурентоспособности, Соединенные Штаты Америки, Сингапур, Швеция, Финляндия, Германия. Позиции Украины в рейтинге не высоки – 82-е место по сравнению с 72-ым в 2008–2009 гг.

В 2009–2012 гг. Китай продолжает лидировать среди государств – крупных развивающихся экономик, поднялся в рейтинге на одну позицию и вошел в первую тридцатку анализируемых стран. Свои показатели улучшила и Индия, в то время как Россия снизилась на 15 позиций (с 51 на 66 место), что связано, по мнению экспертов, с коррупцией, сложным доступом предприятий к финансированию, низкими гарантиями защиты прав собственности и с жестким налоговым регулированием. Рейтинг государств – бывших советских республик возглавляет Эстония (33 место). Литва занимает 44 место, Азербайджан – 55, Латвия – 64, Казахстан – 72, Грузия – 88, Армения – 92, Молдова – 93, Таджикистан – 105, Кыргызстан –126. Украина за 2011–2012 гг. потеряла 10 позиций рейтинга и опустилась на 82 место [5].

Такие изменения в рейтинге стран во многом связаны со значительным влиянием мирового финансово-экономического кризиса на взаимосвязанные их экономики, и превращают текущий кризис, по мнению К. Шваба (основателя и исполнительного директора Всемирного экономического форума), в действительно глобальный экономический кризис во всех его смыслах.

Поэтому, условиями сохранения экономической устойчивости в современных условиях являются не только решения краткосрочных задач, но и долгосрочных основ конкурентоспособности, которые будут способствовать эффективному функционированию экономики в будущем. Конкурентоспособные экономики, как отмечает профессор экономики Колумбийского университета США Ксавье Сала-и-Мартин, – «это такие экономики, которые располагают факторами, усиливающими их продуктивность, на которой строится их настоящее и будущее процветание» [4].

Таким образом, процесс глобализации продолжает интенсивно развиваться, несмотря на усиливающуюся экономическую и политическую

нестабильность, неравномерность и разнонаправленность развития стран. Учитывая особенность «парадокса Нейсбитта», существует и обратная связь: чем сильнее отдельные участники глобализированного рынка, имеющие высокую конкурентоспособность (одними из таких участников являются предприятия-производители товаров и услуг), тем выше уровень богатства и прочности внутренних связей общества конкретного государства и, соответственно, глобализации экономики страны и ее глобальной конкурентоспособности [15, с. 289–290].

Специфика процессов глобализации в постиндустриальную эпоху и ее высшей техногенной фазы, по мнению О. Белоруса, состоит в порождении феномена экономического глобализма – «системы абсолютной экономической и политической власти новых глобальных монополистических корпораций, которые вышли из-под контроля наций-государств своего происхождения и базирования» [3, с. 23]. Данная система существует при поддержке глобальных международных организаций и государств-глобализаторов и позволяет таким компаниям свободно маневрировать финансовым капиталом на мировом рынке и эксплуатировать не только отдельные страны, но и целые регионы.

Процессы глобализации в современных условиях приводят к делегированию решения государствами своих интересов транснациональным субъектам, превращая отдельные страны в «государства-системы» и формирующие национальные системы внешнеэкономических связей с новейшими формами и технологиями принятия решений [9, с. 29], что в совокупности представляет «государственно-корпоративный экономический империализм» [2, с. 15]. Кризисные же явления заставляют сотрудничать таких субъектов с государствами для сохранения своих позиций на глобальных рынках и адаптироваться к условиям посткризисного мира, разрабатывая более гибкие организационные модели, например, системы сотрудничества с малыми и средними предприятиями, которые выступают

субподрядчиками и источниками новых технологий, либо потребителями или дистрибьюторами по отношению к ним [20, с. 28].

ТНК формируют свои конкурентные стратегии, которые носят комплексный характер и направлены не только на повышение эффективности и прибыльности их деятельности, но и на «выживание» в глобальном экономическом пространстве, что связано с ужесточением конкурентной борьбы на постоянно изменяющихся мировом и национальных рынках в XXI веке [14, с.189].

На негативные изменения в деятельности, как отдельных ТНК, так и целых отраслей, особенно банковской сферы и страхования (сокращение прибыли, увеличении масштабов изъятия инвестиций, увольнения персонала, вынужденной реструктуризации) оказал влияние финансово-экономический кризис конца первого десятилетия XXI века, что существенно повлияло на изменение их рейтинга. По предварительным оценкам ЮНКТАД, темпы интернационализации крупнейших ТНК в 2008 г. существенно замедлились, а размер их общей прибыли снизился на 27% [22]. Однако, как показало исследование, лидером по количеству ТНК среди других государств являются США, две из которых (General Electric и Exxon Mobil) являются наиболее стабильными за 2006–2011 гг., а первое место рейтинга в 2011–2012 гг. занимает банк JP Morgan Chase. Несмотря на то, что продажи банка не выросли в 2011 г., он показал двузначные темпы роста прибыли и рыночной капитализации. Также банк создал в прошлом году около 16300 новых рабочих мест. Вторую и третью позицию рейтинга крупнейших и наиболее стабильных ТНК занимают Япония и Великобритания соответственно (табл. 2) [6].

Деятельность отдельных ТНК, их предприятий и объединений пострадала под влиянием кризисных явлений, а также затронула экономику отдельных стран.

Таблица 2

Рейтинг крупнейших и наиболее стабильных ТНК за 2006–2011 гг. по версии журнала Forbes*

ТНК	Ранг, годы					
	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1. General Electric (United States)	2	4	2	1	2	3↓
2. Royal Dutch Shell (United Kingdom/ (Netherlands))	7	8	6	2	8	5↑
3. Exxon Mobil (United States)	6	7	5	4	4	4 –
4. BP (United Kingdom)	8	10	7	5	10	–
5. HSBC (United Kingdom)	5	3	1	6	8	2↑

* Составлено по [1; 6; 21; 22; 23]

Так, в рейтинге журнала Forbes 2009 г. перестали присутствовать компании из Исландии, а снижение рейтинга американских и британских корпораций сопровождалось наступлением ТНК таких стран, как Китай, Бразилия, Южная Корея, Саудовская Аравия, Объединенные Арабские Эмираты. Китай стал лидером среди развивающихся стран: число китайских корпораций в рейтинге выросло в 2009 г. на 78 компаний и составило 91 [22].

Исчезновение некоторых компаний и их конкурентов привело к усилению и мобильности новых ТНК, способствовало их «перетеканию» в другие отрасли, а наиболее сильные компании из развивающихся стран получили возможность приобретения привлекательных фирм по более низким ценам, а также усилили свои позиции на рынке за счет использования торговых марок, маркетинговых методов, ценообразования. [19, с. 27].

Как свидетельствуют данные анализа, увеличение числа ТНК Российской Федерации следует считать серьезной тенденцией, которые как и большинство нефинансовых компаний, как подтверждает официальная статистика, в основном ориентированы на внешний рынок, что фактически означает продолжающийся отток капиталов из страны.

В рейтинге совсем не представлены ТНК Украины, хотя здесь присутствуют компании и с рыночной капитализацией активов всего в 80 млн долл. США. А наиболее крупные украинские компании обладают

активами в 12 млрд долл. США. По мнению аналитиков, это во многом связано, с отсутствием первичного размещения акций на биржах (IPO), а специалисты журнала Forbes учитывают в рейтинге только публичные компании, предоставляющие определенную отчетность, без данных которой невозможно определить показатели, необходимые для рейтинга [16].

Украина, как страна с переходной экономикой, рассматривается как объект привлечения инвестиций, в основном, как крупный экспортер сырья, что значительно сдерживает не только ее экономическую интеграцию, но и экономическое развитие. С другой стороны, Украина заинтересована в привлечении иностранных инвестиций, основным источником которых являются ТНК. Однако в настоящее время актуальным вопросом является защита национальных интересов страны, связанная с изменением вектора продвижения ТНК на внутренние потребительские рынки стран СНГ и либерализация торговли на них с 2008 г., что привело к значительному внедрению ТНК на их внутренний рынок.

Так, на территории Украины функционируют филиалы многих ТНК, например, «General Electric», «Nestle», «AT&T», «Coca-Cola», «McDonalds», «PepsiCo» и других крупных ТНК, деятельность которых является далеко не безопасной для национальных предприятий. Анализ продвижения ТНК на внутренний рынок Украины показал, что только корпорация «Nestle», осуществляющая свою деятельность в Украине по производству и реализации напитков, готовых завтраков, мороженного, кондитерских изделий, детского и специального питания, минеральной и столовой воды, кормов с 1994 г., уже через четыре года приобрела контрольный пакет акций ЗАО «Львовская кондитерская фабрика «Свиточ», в начале 2003 г. создала ООО «Нестле Украина», в конце 2003 г. – выкупила пакет акций предприятия «Волиньхолдинг» (торговая марка «Торчин»), в 2010 г. – приобрела ООО «Техноком» (торговая марка «Мивина») [14]. Процесс поглощения промышленных предприятий Украины, как ТНК, так и национальными

предприятиями-конкурентами, инвестиционными фондами активно продолжается и в настоящее время.

В сложившейся ситуации сохранение и повышение конкурентоспособности и эффективности деятельности отечественных промышленных предприятий возможно только при создании в стране собственных транснациональных структур. Стратегия создания украинских транснациональных структур может базироваться на использовании зарубежного опыта развития и формирования ТНК Китая, Российской Федерации, Индии, Индонезии, Мексики, Венесуэлы и других стран, опыт которых показывает, что национальный капитал может сопротивляться ТНК и достойно конкурировать только в случае его структуризации в сильные промышленные, финансово-промышленные и другие образования [18]. С другой стороны, необходима поддержка и защита национального товаропроизводителя с помощью государственного регулирования (льготного налогообложения, способствования внедрению новейших техники и технологий, регулирования импорта товаров, работ и услуг с помощью таможенных, тарифных, экологических и других ограничений, контроля качества продукции отечественных и зарубежных производителей и другие).

Укрепление и сохранение конкурентоспособности и эффективности деятельности национальных предприятий – производителей товаров и услуг в современных условиях влияния глобализационных процессов на экономику Украины, а также создания украинских транснациональных структур – производителей новых и новейших технологий, возможно с применением такой системы кооперации предприятий, как аутсорсинг. Аутсорсинг – «это передача на договорной основе некоторых (обычно непрофильных) функций (процессов, направлений деятельности) сторонним организациям, которые владеют соответствующими техническими средствами и (или) управленческими знаниями в какой-нибудь конкретной области (сфере компетенций)» [21, с. 224]. Основой конкурентоспособности предприятий

являются именно «ключевые компетенции» – совокупность взаимосвязанных навыков и технологий как источников новых видов товаров и услуг [16, с. 83].

IT-аутсорсинг, ITC-аутсорсинг, аутсорсинг бизнес процессов (полный и частичный), производственный аутсорсинг являются наиболее распространенными в настоящее время его видами [13, с. 228].

Как показало исследование, предприятия и организации разрабатывают собственные формы применения аутсорсинга, которые можно систематизировать в современных условиях как полный, частичный и усовершенствованный аутсорсинг. Так, полный аутсорсинг охватывает передачу на выполнение аутсорсером максимального количества производственных или обеспечивающих процессов и традиционных видов деловой активности (управления финансами, недвижимостью, кадровым набором сотрудников, административными функциями и документооборотом).

К частичному аутсорсингу относят передачу для выполнения аутсорсером только определенной части обеспечивающих процессов, а часть процессов и разработка всей стратегии развития предприятия и ее внедрение осуществляется предприятием самостоятельно. Такой подход связан с наличием на рынке аутсорсеров (готовых выполнять такие услуги) и защитой информации о деятельности предприятия и его партнеров (например, поставщиков и покупателей).

Другая форма аутсорсинга – усовершенствованный аутсорсинг (совершенно новое направление) используется уже известными предприятиями и компаниями, которые передают аутсорсерам определенные функции, но оставляют за собой роль распределителя с целью принятия решений об инвестировании средств в инновационные технологии, что способствует улучшению финансовых показателей предприятия в связи с прекращением выполнения второстепенных и непрофильных функций [17].

Одним из инструментов сохранения и повышения конкурентоспособности и эффективности деятельности, как наиболее эффективных результатов реализации аутсорсинга, как предприятий (на основании синергетического эффекта), так и национальных экономик, является образование и функционирование кластерных структур. Кластерное объединение способствует сохранению конкурентоспособности национальных субъектов хозяйствования, получения дополнительных конкурентных преимуществ в условиях ужесточения конкурентной борьбы на внутренних, международных и глобальных рынках.

На содержание понятия «конкуренция», по мнению М. Портера, влияет процесс глобализации, который выделяет понятие «конкурентного преимущества» вместо сравнительного, которое позволяет фирме не просто производительно работать, а постоянно совершенствовать способы конкуренции и повышать производительность за счет применения инноваций не только в производственной, но и в маркетинговой деятельности и в предоставлении услуг. М. Портер отмечает, что страны или регионы создают среду, которая способствует или не способствует конкурентоспособности фирм, следовательно, конкурируют фирмы, а не страны или регионы [12].

Сохранение и повышение конкурентоспособности предприятий получило свое подтверждение уже на протяжении многих десятилетий в странах с рыночной экономикой на условиях применения кластерных форм организации деятельности и государственной политики кластеризации. Так, в странах Европы, в Японии и Индии уровень кластеризации экономики составляет 65–70%, что является катализатором уровня конкурентоспособности, как отдельных ее субъектов, так и страны. Кластерные структуры функционируют в большей части в промышленной сфере (69%), а в социальной – до 26% [7, с. 74]. Основные промышленные кластеры в Германии и Франции были сформированы в 1950–1960 годы [10, с. 25]. Более половины промышленных предприятий в США функционируют

с использованием кластерной модели организации производства (сосредоточение в одном регионе и максимальное использование его природного, кадрового и интеграционного потенциала). На основании правительственных исследований выделены кластеры национального масштаба в Португалии – 33 кластера, Австралии – 76, Финляндии – 10, Швейцарии – 7, Нидерландах – 12, Швеции – 7 [8, с. 59].

Наличие тесной взаимосвязи большого количества предприятий, организаций, учреждений, сосредоточенных на определенном направлении или виде деятельности, основано не только на их специализации, лучшего исполнения той или иной функции или процесса и получение лучшего продукта (по качественным и другим характеристикам), но и на тесном взаимодействии и их переплетении, но и кооперации. Специализация, кооперация, инновационность, множественность взаимодействующих участников, основанных на эффекте синергии, позволяют участникам кластера не только сохранять эффективность и конкурентоспособность, но и разрабатывать и использовать новые конкурентные преимущества, более мобильно варьировать на рынке, развиваться и концентрировать все формы капитала.

В Украине кластерные структуры функционируют в строительной, швейной, деревообрабатывающей, пищевой промышленности, в сельском хозяйстве, в туристической лечебно-оздоровительной, рекреационно-туристической, историческо-культурной, инновационной, информационно-образовательной и других сферах.

Наименее исследованной отраслью для формирования кластерных структур, как показало исследование работ отечественных ученых, является пищевая промышленность.

Многие сферы пищевой промышленности и АПК в европейских странах с рыночной экономикой охватывают кластеры. В Украине, имеющей огромный потенциал в сфере производства, как сельскохозяйственных

продуктов, так и их переработки, представлены только несколькими компаниями.

Аграрный сектор и предприятия пищевой промышленности Украины, по данным аналитиков, лидируют в 2009–2011 гг. по количеству привлеченных инвестиций и остаются привлекательными для дальнейшего инвестирования, что способствует стабильному росту производства и высокой рентабельности бизнеса. Так, компания «Мироновский хлебопродукт» является самым прибыльным производителем мяса в мире – операционная рентабельность предприятия превышает 30% (для сравнения: деятельность аналогичных иностранных компаний показывает, что крупнейший российский производитель мяса «Черкизово» работает с рентабельностью операционной прибыли около 15%, а лидирующий американский производитель мяса курицы «Tyson Foods» – на уровне 6%) [11].

Для развития агропромышленного производства в Украине существуют следующие положительные факторы:

– изменения в мировой конъюнктуре рынка: глобальная тенденция роста сырьевых рынков; увеличение стоимости продуктов питания; увеличение стоимости земельных ресурсов;

– увеличение аграрного рынка Украины за 2008–2011 гг.;

– внедрение более эффективных схем ведения бизнеса.

Это позволило вертикально-интегрированным компаниям значительно увеличить свои активы, и разместить акции на международных фондовых биржах. Так, компания «Кернел Групп» разместила 37,97% акций (за 218 млн долл. США) на Варшавской фондовой бирже в 2007 г., за 2010 г. цена акций (по данным журнала «Forbes») выросла в два раза; компания «Мироновкий Хлебопродукт» в мае 2008 г. разместила 22,32% и в декабре 2010 г. 10% своих акций на Лондонской фондовой бирже за 165 млн долл. США;

Агрохолдинг «Авангард» – в мае 2010 г. на Лондонской фондовой бирже 20% акций за 187,5 млн долл. США [11].

Данные проведенного анализа подтверждают, что создание таких структур, симбиоза предприятий пищевой промышленности и аграрного сектора будет способствовать формированию устойчивого и конкурентоспособного национального товаропроизводителя в быстро меняющейся конкурентной среде под влиянием глобализационных процессов. Результаты исследований деятельности данных кластеров свидетельствуют не только об их эффективности и конкурентоспособности на внутреннем, но и мировом рынках.

Результаты исследования подтверждают необходимость такой реструктуризации промышленных предприятий не только как инструмента повышения конкурентоспособности, а скорее ее сохранения на внутреннем рынке и для защиты от экспансии иностранных товаропроизводителей.

В последние годы актуальными направлениями реструктуризации предприятий стало проведение адаптационной, организационно-управленческой, финансовой реструктуризации, реструктуризации в системе антикризисного управления. Наиболее актуальной в современных условиях является адаптационное направление проведения реструктуризации предприятия.

Таким образом, в контексте данного исследования для сохранения конкурентоспособности и эффективности деятельности национальных товаропроизводителей – промышленных предприятий необходимо проведение реструктуризации предприятий с учетом действия принципа импаритета. Данный вид реструктуризации промышленных предприятий представляет собой систему мероприятий (организационно-правовых, финансово-экономических и производственно-технических), позволяющих сохранять и повышать эффективность и конкурентоспособность деятельности субъекта предпринимательской деятельности в соответствии с

изменениями внешней среды и выработанной стратегией его развития (рис. 1).

Рис. 1. Сущность импаритетной реструктуризации промышленных предприятий в современных условиях [15, с. 301]

Представление об основных принципах импаритетной реструктуризации, разработанніх автором, дает рис. 2.

Всю совокупность объектов импаритетной реструктуризации можно объединить в следующие группы: промышленные предприятия; торговые предприятия и обслуживающие организации; виды деятельности промышленных предприятий; процессы промышленного предприятия; структурные подразделения предприятия; технологии; персонал; продукция (работы, услуги).

Рис. 2. Основные принципы импаритетной реструктуризации промышленного предприятия

Проведение импаритетной реструктуризации промышленных предприятий охватывает макро- и микроцели в зависимости от уровня и направления ее проведения. Макроцели проведения импаритетной реструктуризации обеспечивают решения общегосударственных задач экономического развития страны и включают обеспечение: экономической и продовольственной безопасности страны; защиты отечественного товаропроизводителя на внутреннем рынке; продвижения отечественного товаропроизводителя на международные рынки; формирование национальных транснациональных структур.

Микроцели проведения импаритетной реструктуризапции отражают все уровни деятельности промышленных предприятий и их результаты:

сохранение и повышение эффективности и конкурентоспособности деятельности предприятий, социально ориентированную направленность их деятельности; защиту от поглощения (рис. 3).

Рис. 3. Конкурентоспособность деятельности кластерного объединения

Инструментом проведения импаритетной реструктуризации, охватывающие ее организационные и экономические механизмы, выступает аудит, который, являются оптимальным способом ее проведения, так как охватывает такие функции управления как планирование, анализ и контроль.

Импаритетная реструктуризация промышленных предприятий, в современных условиях хозяйствования субъектов предпринимательской деятельности Украины направлена на формирование интегрированных структур вертикального типа – кластерных объединений и включает весь

рычаг взаимосвязанных видов деятельности предприятий и организаций от начала процесса производства (снабжения) до конечного продукта и сферы услуг. Такие объединения в современных условиях имеют более высокую «выживаемость» на внутреннем рынке и сохранения конкурентоспособности, а также сохранения эффективности деятельности и дальнейшего ее развития, перспективы выхода и способности к активной конкуренции на международных рынках.

Результаты деятельности многих кластеров в Украине свидетельствуют не только об их эффективности и конкурентоспособности на внутреннем, но и на мировом рынках. Создание такого симбиоза предприятий различных отраслей, в частности пищевой промышленности и аграрного сектора будет способствовать формированию устойчивого и конкурентоспособного национального товаропроизводителя в быстро меняющейся конкурентной среде. Это особенно важно в условиях открытости внутреннего рынка и либерализации торговли.

Список использованных источников

1. Аналитический обзор рынка: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ebrc.ru/press/108?i 695=97089.
2. Білорус О.Г. Глобальні трансформації торгівлі: монографія / О.Г. Білорус, В.І. Власов. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2008. – 228 с.
3. Білорус О.Г. Економічна система глобалізму: монографія / Білорус О.Г. – К. : КНЕУ, 2003. – 357 с.
4. Всемирный экономический форум: рейтинг глобальной конкурентоспособности 2009–2010: [Электронный ресурс]. – Режим доступа к журналу: http://gtmarket.ru/news/state/2009/09/08/2166.
5. Всемирный экономический форум: рейтинг глобальной конкурентоспособности 2011–2012: [Электронный ресурс]. – Режим доступа к журналу: http://gtmarket.ru/news/state/2011/09/07/3330.
6. «Газпром» занял 15-е место в рейтинге Forbes Global 2000: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://money.ru.msn.com/news/237625/full/
7. Дубницкий В.И. Трансграничное украинско-российское сотрудничество: формы, направления, перспективы»: монография / В.И. Дубницкий; под общ. ред. В.И. Дубницкого, В.И. Ляшенко. – Донецк: из-во «Юго-Восток». – 2010. – 419 с.
8. Захарченко В.И. Кластерная форма территориально-производственной организации. – Ч.2 – Повышение региональной конкурентоспособности на основе кластерного

подхода / Захарченко В.И., Осипов В.Н. – Одесса: «Фаворит» - «Печатный дом», 2010. – 236 с.
9. Кочетов Э.Г. Глобалистика: теория, методология, практика / Э.Г. Кочетов. – М.: Изд-во НОРМА, 2002. – 672 с.
10. Лазарєва Є.В. Феномен кластера у формуванні інноваційної моделі економіки регіону / Бутенко А.І., Лазарєва Є.В. // Інвестиції: теорія та практика. 2009. – № 2. – С. 25–28.
11. Миронова И. Украинская земля плодит миллиардеров / И. Миронова [Элек тронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.news.mail.ru/inworld/ukraina/society/5482506/.
12. Портер М. Конкуренция / М.Портер. – М.: Вильямс, 2001. – 465 с.
13. Савенко І.І. Логістичний підхід в управлінні потоками зерно зберігаючи підприємств. Теоретико-правовий та методологічний аспекти: монографія / І.І.Савенко. – Одеса: Поліграф, 2008. – 272 с.
14. Сторожук А.А. Определены лучшие поставщики Nestle в Украине/ А.А. Сторожук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pr.meta.ua/read/13173.
15. Стратегічні напрямки розвитку підприємницького сектора України: монографія / А.І. Бутенко, В.І. Ляшенко, Н.Л. Шлафман, Н.М. Купріна та ін.; за заг. ред. д. е. н., проф. Бутенка А.І. – Одеса: Інтерпринт, 2011. – 346 с.
16. Украинцев подвела непубличность. Forbes игнорирует украинские компании. 4.04.2008: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://delo.ua/world/forbes-ignoriruet-ukrainskie-k-75364/.
17. Хамел Г. Конкурируя за будуще / Г. Хамел, К. Прахалад. – М.: Олимп-Бизнес, 2002. – 216 с.
18. Швиданенко О.А. Сучасні корпоративні стратегії ТНК / О.А. Швиданенко // Формування ринкової економіки: збірник наук. праць. – Вип. 15. – К.: КНЕУ, 2006. – С. 177–192.
19. Шимаи М. Вызовы для посткризисной глобальной системы / М. Шимаи // Экономика Украины. – 2010. – № 4 (573). – С. 22–29.
20. Шлафман Н.Л. Механізми регулювання розвитку підприємницкого сектору : монографія / Н.Л. Шлафман. – Херсон: ХНТУ; ІПРЕЕД НАН України, 2010. – 284 с.
21. Forbes. Business. Special Report. The Global 2000. Обзор рейтинга 2008: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.forbes.com/lists /2008/18/biz_2000global08_The-Global-2000_Rank.html.
22. Forbes. Business. Special Report. The Global 2000. Обзор рейтинга 2009: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.forbes.com/ lists/2009/18/global-09_The-Global-2000_Rank.html.
23. Forbes. Business. Special Report. The Global 2000. Обзор рейтинга 2010: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.forbes.com/ lists/2010/18/global-2000-10_The-Global-2000_Rank.html.

2.7. Эффективность использования Придунайских земель Одесской области

Рациональное использование земельных ресурсов в значительной мере определяет уровень жизни сельского населения и позволяет решать социальные проблемы сельских тружеников. Бережное отношение к земле,

забота о сохранении плодородия и эффективного ее использования весьма актуально для Придунайской зоны Одесской области, имеющей по существу полную освоенность земельного фонда.

Как показывает опыт, с начала экономической и аграрной реформ в Украине урожайность сельскохозяйственных культур пошла на убыль, в результате чего производство многих из них из-за убыточности или низкой рентабельности стало бессмысленным. Причина многих бед в сельском хозяйстве ныне кроется в низкой урожайности возделываемых культур. Исследования показали, что потенциальные возможности плодородных земель Придунайской зоны используются менее чем наполовину. Особенно низки урожаи овощей, кукурузы, картофеля.

Вопросы эффективного использования сельскохозяйственных земель находились в центре внимания современных ученых экономистов-аграрников. В Украине, проблемы землепользования рассматривались в трудах П. Саблука, А. Ермакова, И. Лукинова, П. Макаренко, Н. Малика, В. Трегобчука, А. Третьяка, В. Юрчишина и других ученых. Вместе с тем, процессы, касающиеся управления землепользованием, развиваются настолько динамично, что это зачастую вызывает неопределенность землепользователей в организации производства, трудности в оценке достигнутых результатов эффективности использования основного средства производства в отрасли. Современное развитие земельных отношений требует усовершенствованного методического подхода в вопросах диагностики эффективности использования экономического потенциала земли и поиска резервов роста эффективности.

Объективно оценивая сложившееся ныне состояние аграрной экономики придунайских сельскохозяйственных предприятий, следует отметить, что условия производства зерна, овощей, винограда и других культур во многом усложнились, отрасль оказалась пораженной неизвестными сельских труженикам ранее «болезнями», сумевшими в

короткий период парализовать жизнедеятельность сельских товаропроизводителей. Этому способствовал целый ряд объективных независящих от крестьян причин: суровые погодные условия, прогрессивно-возрастающий диспаритет цен на материально-технические ресурсы и продукцию сельского хозяйства, который привел к огромному дефициту финансовых средств, резкое падение культуры земледелия, изношенная материально-техническая база, являющаяся основой любого производства.

Крестьянские хозяйства и кооперированные предприятия подошли ныне к новой проблеме в своей деятельности: как добиться большей отдачи от земли – кормилицы нашей. И действительно, нет сегодня более важной задачи, чем полное использование природного плодородия сельскохозяйственных земель. Агрономы знают, что путей увеличения урожайности много. В рамках небольшого исследования нет возможности подробно рассмотреть эту проблему. Остановимся лишь на тех резервах, которые не требуют капитальных вложений и существенных финансовых средств. Речь идет о качественном проведении технологических операций, являющихся залогом высокой урожайности, и совершенствовании структуры посевных площадей.

Рассмотрим основные показатели эффективности использования земли в Придунайской зоне за последние пять лет (табл.1).

Как показывают данные таблицы, урожайность зерновых и зернобобовых культур в Измаильском районе ниже, чем в Килийском в 1,3 раза, а в Ренийском – более чем в 1,6 раза. Столь существенное снижение выхода зерна с единицы площади в указанных районах не могло не сказаться на эффективности зернопроизводства. Если в Килийском районе каждый гектар посева зерновых культур обеспечил выход прибыли в размере 530,6 грн, то в Измаильском – 171,3 грн или почти в 3,1раза меньше. Таким образом, снижение выхода зерна с гектара посева на 23,3% способствовал уменьшению прибыли на 67,7% , то есть на 1% падения урожайности

прибыль сокращалась на 2,9%. Еще ниже показатели в Ренийском районе. Аналогичная тенденция наблюдается и по другим культурам.

Не может не вызывать тревогу наметившаяся тенденция снижения рентабельности отрасли растениеводства в целом. Так, если в 2001 г. каждая затраченная гривна в отрасли обеспечивала прибыль в размере 0,363 грн, то в 2010 г. – лишь 0,238 грн.

Таблица 1

Показатели эффективности использования земли в сельскохозяйственных предприятиях Придунайской зоны в среднем за 2006–2010 гг.*

Показатели	Районы Придунайской зоны			В среднем по зоне
	Килийски	Измаильский	Ренийский	
Зерновые и зернобобовые культуры, всего				
Урожайность с 1 га, ц	32,2	24,7	19,7	26,0
Цена реализации 1 ц, грн.	88,0	78,0	74,3	81,1
Прибыль на 1 га, грн.	530,6	171,3	50,0	253,1
Уровень рентабельности, %	30,4	11,4	4,6	17,3
в том числе: озимая пшеница				
Урожайность с 1 га, ц	34,5	24,5	16,2	25,5
Цена реализации 1 ц, грн.	69,5	69,3	70,4	69,5
Прибыль на 1 га, грн.	320,4	63,5	28,6	129,1
Уровень рентабельности, %	19,6	4,0	2,4	8,5
Кукуруза				
Урожайность с 1 га, ц	39,2	24,7	21,0	26,3
Цена реализации 1 ц, грн.	88,0	90,0	59,8	86,1
Прибыль на 1 га, грн.	107,1	-16,0	-132,7	-16,5
Уровень рентабельности, %	5,8	-0,8	-13,1	-0,9
Горох				
Урожайность с 1 га, ц	17,4	15,0	14,1	15,4
Цена реализации 1 ц, грн.	78,3	85,2	106,8	93,5
Прибыль на 1 га, грн.	210,2	-10,4	93,3	65,2
Уровень рентабельности, %	22,9	-1,2	10,5	7,4
Подсолнечник				
Урожайность с 1 га, ц	13,8	13,2	11,1	12,9
Цена реализации 1 ц, грн.	175,9	176,6	157,0	172,5
Прибыль на 1 га, грн.	761,9	400,5	333,7	480,9
Уровень рентабельности, %	54,8	24,1	25,7	31,8
Озимый рапс				
Урожайность с 1 га, ц	14,9	14,3	10,2	13,7
Цена реализации 1 ц, грн.	205,0	240,7	229,1	229,6
Прибыль на 1 га, грн.	852,2	432,2	403,7	538,7

Уровень рентабельности, %	44,1	14,1	29,7	21,9
Продукция растениеводства, всего				
Прибыль на 1 га, грн.	691,1	226,0	128,8	274,2
Уровень рентабельности, %	36,3	13,1	8,9	15,3

* Рассчитано по данным статистических отчетов (Ф 50-с.г.) указанных районов

Уровень рентабельности отрасли за указанный период снизился с 36,3% до 23,8% или более чем в 1,5 раза. Динамика уровня рентабельности за исследуемые 10 лет представлена на рисунке 1.

Рис. 1. Динамика уровня рентабельности продукции растениеводства в сельскохозяйственных предприятиях Придунайской зоны Одесской области

Согласно линейного тренда, рентабельность реализованной продукции растениеводства ежегодно снижалась на 0,7273 процентных пункта и составила в среднем за анализируемый период лишь 16,6 %, что является недостаточным для ведения простого воспроизводства.

Чтобы поправить положение и восстановить приемлемую рентабельность отрасли, необходимо, прежде всего, повысить отдачу земельных ресурсов.

Полная самостоятельность землепользователей привела к существенному изменению структуры посевных площадей в сторону резкого снижения удельного веса гороха и многолетних трав, способствующих наращиванию плодородия почв, и роста площадей посева подсолнечника и озимого рапса, как высокорентабельных культур, но наиболее ощутимо истощающих почвы. То есть, мы пришли к такой структуре посевов, которая не согласуется с рекомендациями науки.

Так, в Ренийском районе в 2010 г. удельный вес посевов подсолнечника и озимого рапса достиг почти 1/3 посевной площади в районе, в то время как бобовые культуры (горох) занимали лишь 10,6%. В районе уже не выращиваются такие кормовые культуры, как люцерна и эспарцет, которые, как известно, не только обогащают грунт азотом, но и являются источником пополнения запасов кормов на зиму для крупного рогатого скота и овец. Опыт соседней Молдовы говорит о высокой востребованности сена из многолетних трав. Крестьяне начали заменять традиционный «чеклеж» (местное название стеблей соломы) и солому на тюкованное сено из люцерны, как более питательный и транспортабельный корм. Кроме того, семенные участки люцерны являются наиболее доходными и высокорентабельными в структуре посевов.

Нельзя не обратить внимания на тот факт, что в настоящее время наука вывела по всем зерновым, техническим (в частности по подсолнечнику) и другим культурам высокоурожайные сорта и гибриды. Однако они требуют, как правило, более высокого агрофона, строгой технологической дисциплины, т.е. того, чего ныне нет в действительности. Возврат к примитивным старым технологиям на современных сортах и гибридах – самообман, путь в никуда, что подтверждается урожайностью последних лет [2, с.49].

Качество проведения работ за годы реформ резко снизилось, что, несомненно, сказывается на эффективности земледелия в регионе. В

условиях крестьянских хозяйств и небольших сельскохозяйственных предприятий не налажена учеба механизаторов, овощеводов, виноградарей, отсутствует надлежащий контроль качества проведения работ на полях и многолетних насаждениях. Положение усугубляется тем, что производство управляется, как правило, одним специалистом того или иного профиля, который не знает всех особенностей технологии возделывания и полевых культур, и винограда, и вопросы защиты растений, что руководителем кооперированных землевладений нередко является лицо без надлежащего сельскохозяйственного образования.

При выращивании сельскохозяйственных культур проводятся более 20–30 технологических операций, при этом особенно важно достичь высокого качества выполнения тех из них, которые имеют определяющее влияние на урожайность: предпосевную обработку почв и глубину заделки семян, равномерность их посева, нагрузку виноградников глазками при их обрезке, своевременность и качество подвязки лозы, качество приготовления растворов ядохимикатов и своевременность опрыскивания растений и другие.

Напомним, что рост урожайности приводит не только к увеличению объема реализованной продукции, но и существенному снижению себестоимости единицы продукции, причем влияние последнего более весомо.

Себестоимость единицы продукции (z) может быть выражена формулой:

$$z = avc = \frac{FC}{q} + avc, \qquad (1)$$

где FC – условно-постоянные затраты в расчете на 1 га, грн.;

avc– переменные затраты в расчете на 1 ц продукции, грн.;

q – урожайность, ц/га.

Зная значение постоянных и переменных затрат и предполагаемую цену реализации, можно достоверно прогнозировать минимальную урожайность культур (q_{min}), ниже которой наступает убыточность.

Для этого можно воспользоваться формулой:

$$q_{min} = \frac{FC}{p - avc}, \qquad (2)$$

где p – предполагаемая цена реализации продукции, грн/ц.

Так как себестоимость зависит от размеров условно-постоянных и переменных затрат и урожайности продукции, то прибыль в расчете на единицу продукции (П) и единицу площади ($П_{зем}$) определяется выражениями [1, с. 161]:

$$П = p - avc - \frac{FC}{q}, \qquad (3)$$

$$П_{зем} = q\,(p - avc) - FC, \qquad (4)$$

Как показывает опыт многих сельскохозяйственных предприятий, при возделывании и уборке урожая зерновых культур и подсолнечника только за счет повышения качества и своевременного проведения технологических операций и других факторов, не связанных с изменением величин условно-постоянных и переменных затрат, (при прочих равных условиях) можно повысить выход продукции с единицы площади на 10–15%, а на виноградниках и в садах еще выше, что, разумеется, приведет к заметному росту прибыли.

При базовом варианте: $П^{б}_{зем} = q_{б}\,(p - avc) - FC$,

при новом варианте: $П^{н}_{зем} = q_{н}\,(p - avc) - FC$,

тогда прирост прибыли составит:

$$\Delta П_{зем} = (p - avc)\cdot(q_{н} - q_{б}), \text{ грн/га} \qquad (5)$$

Используя формулу 4, прирост прибыли в расчете на 1 ц продукции ($\Delta П$), вызванной повышением качества работ, можно определять из выражения [2, с. 63]:

$$\Delta П = FC\left(\frac{1}{q_б} - \frac{1}{q_н}\right), \text{ грн/ц} \qquad (6)$$

Для графического изображения влияния урожайности на себестоимость произведенной продукции и полученной прибыли от ее реализации произведем расчеты (формулы 1, 3 и 4) и результаты сведем в табл. 2. Для примера использованы реальные показатели производства и реализации озимой пшеницы в СПК «Новосельское» Ренийского района за 2010 г.

Исходные данные: FC = 1167,0 грн./га; avc = 27,18 грн./ц; p = 115,85 грн/ц; q = 20,2 ц/га; z = 85,0 грн./ц.

Как показывает формула 1, между себестоимостью продукции и урожайностью наблюдается обратная зависимость.

Таблица 2

Расчетные показатели себестоимости и прибыли в зависимости от уровня урожайности озимой пшеницы в СПК «Новосельское» за 2010 г.*

Урожай-ность, ц/га	Себестоимость реализации 1 ц, грн	Прибыль, грн. в расчете на:	
		1 ц	1 га
10	143,9	-28,0	-1166,9
15	105,0	10,9	163,5
20	85,5	30,4	607,0
25	73,9	42,0	1050,5
30	66,1	49,8	1494,0
35	60,5	55,4	1937,5
40	56,4	59,5	2381,0
45	53,1	62,8	2824,5
50	50,5	65,4	3268,0
55	48,4	67,5	3711,5
60	46,6	69,3	4155,0

* Рассчитано по данным отчетов (Ф № 50-с.г.) СПК «Новосельское» за 2010 г

График обратной пропорциональности представляет собой гиперболу: рост урожайности приводит к снижению себестоимости производимой продукции и, наоборот, снижение урожайности приводит к росту затрат в расчете на единицу продукции (рис. 2).

Рис. 2 Зависимость себестоимости и прибыли от уровня урожайности озимой пшеницы в СПК «Новосельское» за 2010 г.

На рис. 2 показано, что кривая прибыли пересекает ось абсцисс (соответствующей нулевой прибыли) в точке 13,2 ц/га, а на основании формулы 2 минимальная урожайность, ниже которой наступает убыточность, составит:

$$q_{min} = \frac{1167}{115{,}85 - 27{,}18} = 13,2 \text{ ц/га}$$

Предельная прибыль ($\Delta П$) или прирост прибыли, вызванный ростом урожайности на 1 ц/га, предлагается определять по формуле [3, с. 40]:

$$\Delta П = \frac{FC}{q_б^2 + q_б}, \text{ грн./ц} \qquad (7)$$

Если бы в хозяйстве удалось повысить урожайность озимой пшеницы за счет повышения качества работ на 1ц/га, то дополнительная прибыль составила бы

$$\Delta П = \frac{1167}{20{,}2^2 + 20{,}2} = 2{,}73 \text{ грн/ц}$$

В 2010 г. прибыль от реализации 1 ц зерна пшеницы при урожайности 20,2 ц с 1 га составила 30,9 грн (формула 3). Как показали расчеты, при росте продуктивности полей на 1 ц с 1 га прибыль достигает 33,63 грн/ц (30,9+2,73). Таким образом, увеличение урожайности на 1 ц или 5,0% приводит к росту прибыли на 8,8 % ($\frac{33.63}{30.9}$.100 – 100), то есть каждый процент роста урожайности способствует увеличению прибыли на 1,76 процентных пункта ($\frac{8.8}{5.0}$).

На основании формулы 7 проведем расчеты прироста прибыли с единицы реализованной продукции при урожайности 15 и 16 ц с 1 га, 35 и 36 ц с 1 га, 55 и 56 ц с 1 га.

Рост прибыли от реализации дополнительного центнера зерна при увеличении урожайности с 15 до 16 ц с 1 га составит:

$$\Delta П = \frac{1167}{15^2 + 15} = 4{,}86 \text{ грн/ц}$$

Аналогично находим прирост прибыли:

$$\Delta П = \frac{1167}{35^2 + 35} = 0{,}93 \text{грн/ц}$$

$$\Delta П = \frac{1167}{55^2 + 55} = 0{,}38 \text{грн/ц.}$$

Обратим внимание, что более высокий экономический эффект может быть достигнут за счет прироста урожайности на 1 ц с 1га в диапазоне низкой продуктивности полей. Кривая себестоимости, таким образом, может быть условно разделена на 3 зоны. Первая ограничена урожайностью до 20 ц с 1 га, вторая – 20–35 ц/га, третья – более 35 ц/га. Первая зона характеризуется высокой эластичностью (высокой экономической отдачей) при росте урожайности на 1 ц/га, вторая зона – умеренной, третья зона –

низкой эластичностью. Таким образом, сельскохозяйственные предприятия, находящиеся в зоне низкой урожайности, имеют реальные резервы роста эффективности производства сельскохозяйственных культур. В расчете на одну гривну дополнительных затрат они могут получить более высокий экономический результат по сравнению с хозяйствами, расположенными в зоне средней и высокой урожайности.

Полученные в ходе исследований математические зависимости позволяют рассчитать экономическую эффективность роста урожайности при сложившейся структуре затрат на производство сельскохозяйственных культур и цены реализации продукции. Только за счет повышения качества и своевременности выполнения работ на полях и многолетних насаждениях при прочих равных условиях можно повысить отдачу земли и рентабельность реализованной продукции. Изложенная методика позволяет также дать оценку эффективности выбранной технологии возделывания сельскохозяйственных культур.

Задача земледельцев Измаильского и Ренийского районов состоит в том, чтобы довести урожайность сельскохозяйственных культур до уровня, соответствующего показателям конца второй зоны, то есть реально достигнутого в Килийском районе. Для этого предстоит решить следующие задачи:

– на основе совершенствования маркетинговой деятельности предприятий обеспечить выход на прямые связи с потребителями сельскохозяйственной продукции и достичь более высокой и справедливой цены;

– обследовать земельный фонд предприятий и вывести из оборота низкопродуктивные площади, не обеспечивающие при прочих равных условиях уровень урожайности, позволяющий достичь рентабельного производства;

– наладить учебу механизаторов и других кадров массовых профессий с целью обеспечения качественного выполнения технологических операций, предусмотренных технологией возделывания и уборки урожая сельскохозяйственных культур;

– увеличить в 1,5–2 раза площадь посевов бобовых культур и, прежде всего, многолетних трав.

Список использованных источников

1. Пармакли Д.М. Экономический потенциал земли в сельском хозяйстве: монографія / Д. М. Пармакли. – Chişinău: ASEM, 2006. – 264 с.
2. Пармакли Д.М. Аграрная экономика: ученик / Д. М. Пармакли, Л. И. Бабий Chişinău: ASEM, 2008. – 282 с.
3. Пармакли Д.М. Экономическая эффективность использования сельскохозяйственных земель (современный взгляд) / Д. М. Пармакли, Л. А. Бахчиванжи // Наук. вісн. Міжнародного гуманітарного ун-ту, серия «економіка і менеджмент». – Вип. 1. – Одеса, 2010. – С. 38–44.

2.8. Совершенствование ценообразования на продукцию сельскохозяйственного производства – важный резерв повышения его эффективности

На современном этапе развития одним из дестабилизирующих факторов экономического развития аграрного сектора Беларуси является отставание темпов роста цен на сельскохозяйственную продукцию от темпов роста их на товарно-материальные ценности, поставляемые для села промышленностью, или диспаритет цен на сельскохозяйственную продукцию и потребляемые при ее производстве материальные ресурсы. Так, в целом за 2011 г. рост стоимости ресурсов для села оценивается в 11 трлн белорусских рублей. За счет увеличения закупочных цен и перераспределения доходов перерабатывающих предприятий сельскохозяйственным производителям компенсировано около 9 трлн руб. Таким образом, 2 трлн руб. – потери села от диспаритета.

По расчетам ученых, потери, понесенные сельским хозяйством от диспаритета цен, за период проведения экономических реформ далеко не компенсировались государственной поддержкой отрасли [2, с. 276]. Это отрицательно сказывается на финансовом состоянии сельскохозяйственного производства, что создает дополнительные препятствия притоку инвестиций в аграрный сектор экономики. В результате у многих товаропроизводителей ощущается недостаток оборотных средств, что приводит к значительному нарушению пропорций между основным и оборотным капиталом и, в конечном счете, к снижению эффективности сельскохозяйственного производства.

Недостаток собственных финансовых средств вынуждает сельскохозяйственные организации для финансирования текущей деятельности и обновления производственного потенциала регулярно привлекать дорогие кредитные ресурсы, которые далеко не всегда своевременно возвращаются.

Сопоставляя уровни цен на промышленную продукцию и продукцию сельского хозяйства, можно обнаружить, что сельскохозяйственные производители нашей страны находятся в невыгодных условиях по сравнению с другими участниками Единого экономического пространства. Достаточно сказать, что для приобретения 1 тонны дизельного топлива отечественным сельскохозяйственным товаропроизводителям необходимо было по состоянию на 1 января 2012 г. продать 6 тонн молока, тогда как в России и Казахстане соответственно 1,79 и 1,34 тонн молока (табл.1).

Таблица1

Эквивалентность обмена отдельных видов промышленной и сельскохозяйственной продукции в Республике Беларусь, России и Казахстане

Наименование	Для приобретения промышленной продукции для сельского хозяйства требуется продать, тонн:		
	01.01.11 г.	01.07.11 г.	01.01.12 г.

	Беларусь	Россия	Казахстан	Беларусь	Россия	Казахстан	Беларусь	Россия	Казахстан
Зерна									
Бензин А-76, т	7,606	4,717	2,293	11,218	4,271	2,544	19,073	5,123	4,455
Дизельное топливо, т	7,509	4,738	1,888	13,188	3,922	2,119	19,318	5,469	4,172
Электроэнергия, 1 тыс. кВт/ч	1,124	0,730	0,165	1,655	0,687	0,169	2,909	0,862	0,249
Молока									
Бензин А-76, т	2,363	1,452	1,048	3,486	1,583	1,267	5,927	1,678	1,431
Дизельное топливо, т	2,333	1,458	0,863	4,098	1,454	1,055	6,003	1,791	1,340
Электроэнергия, 1 тыс. кВт/ч	0,349	0,225	0,076	0,514	0,255	0,084	0,904	0,282	0,080
Мяса крупного рогатого скота									
Бензин А-76, т	0,531	0,247	0,119	0,783	0,197	0,123	0,531	0,191	0,121
Дизельное топливо, т	0,524	0,248	0,098	0,920	0,181	0,103	0,524	0,204	0,113
Электроэнергия, 1 тыс. кВт/ч	0,078	0,038	0,009	0,115	0,032	0,008	0,078	0,032	0,007

Установление справедливого и адекватного рыночной системе хозяйствования ценообразования на сельскохозяйственную продукцию очень важно на современном этапе, если учесть, что с 1 января 2012 г. вступило в силу Соглашение о единых правилах государственной поддержки сельского хозяйства, которое предусматривает поэтапное снижение уровня господдержки. В рамках установленных договоренностей республика не сможем в тех же объемах, что и ранее, оказывать селу государственную поддержку. Ограничения придется применять для установления равных условий игры на продовольственном рынке. А они в свою очередь согласуются с принципами Всемирной торговой организации, куда вслед за ближайшими партнерами стремится и Беларусь. До 2016 г. республика обязана будет снизить уровень господдержки села с 16% до 10% от валовой стоимости производимых сельскохозяйственных товаров.

Следует учитывать также, что с каждым годом сельское хозяйство вынуждено все больше расходовать финансовых средств на стремительно дорожающие материально-технические и энергетические ресурсы, которые уже в настоящее время составляют весомую часть затрат на производство

продукции отрасли. В этих условиях при заниженном уровне предельных минимальных закупочных цен вряд ли можно ожидать выхода сельскохозяйственного производства на уровень рентабельности, обеспечивающий нормальный воспроизводственный процесс. Особенно это относится к таким видам деятельности как производство зерна, льнопродукции и мяса крупного рогатого скота.

В целях частичной компенсации удорожания материально-технических и энергетических ресурсов государство намеренно и дальше в пределах разумного оказывать помощь сельскому хозяйству, особенно в рамках реализации Государственной программы устойчивого развития села на 2011–2015 годы [1]. Так, в 2011г. на финансирование агропромышленного комплекса из бюджетов всех уровней направлено 7,7 трлн белорусских рублей, что в расчете на 1 гектар сельскохозяйственных угодий составляет 172 долл. США. Но с учетом существенного повышения цен на предоставляемые селу услуги и на промышленные ресурсы, которые используются в сельском хозяйстве, этих средств для нормального функционирования отечественного сельскохозяйственного производства крайне недостаточно.

Для повышения эффективности отечественного производства сельскохозяйственной продукции считаем целесообразным скорректировать предельные минимальные закупочные цены на отдельные ее виды (молоко, мясо крупного рогатого скота и свиней) в сторону увеличения с максимальным сближением с ценами на аналогичную продукцию сопредельных государств, являющихся основными торговыми партнерами Беларуси по Единому экономическому пространству. При этом не следует пренебрегать ценами на аграрную продукцию, складывающимися на мировом рынке, и в частности, в странах Европейского Союза. Ведь наша страна стремится вступить во Всемирную торговую организацию, что подтверждает ее желание строить открытую экономику. Считаем, что

устанавливаемый на начало каждого года исходный уровень закупочных цен на продукцию сельского хозяйства необходимо корректировать в зависимости от изменения цен на энергоносители с учетом корреляционного их влияния на цены потребительского продовольственного рынка. Ведь успешно регулировать ценообразование на энергоносители и другие жизненно важные для сельского хозяйства материально-технические ресурсы наше государство не может, так как подавляющая их часть поставляется из-за рубежа. Только при внедрении в практику такого ценового механизма воздействия государства на аграрный сектор правомерно вести речь о реальной государственной поддержке сельского хозяйства, а также о всевозможных дотациях, субсидиях и преференциях, предоставляемых отрасли государством.

Предлагаемый методический подход к ценообразованию на сельскохозяйственную продукцию представляется предпочтительным с нескольких позиций и будет способствовать: 1) расширению возможностей ведения аграрного производства в республике на принципах самофинансирования, что позволит ослабить нагрузку на бюджет, уменьшить сверхнормативное дотирование сельскохозяйственных товаропроизводителей и связанную с этим вероятность субъективных подходов к решению проблемы, упростит выявление действительно неплатежеспособных субъектов хозяйствования; 2) выравниванию уровней цен на продовольствие с соседними Беларуси странами и устранению слабо контролируемого процесса «челночного экспорта»; 3) повышению инвестиционной привлекательности аграрной отрасли как для отечественных, так и зарубежных инвесторов; 4) обеспечению эквивалентности межотраслевого товарообмена, что позволит увеличить экспортный потенциал агропромышленного производства и, следовательно, поступление так необходимых для его инвестирования валютных средств.

В то же время внедрение в практику хозяйствования предлагаемого механизма ценообразования на продукцию сельского хозяйства потребует соответствующих мер по повышению платежеспособного спроса на сельскохозяйственную продукцию как сырье для перерабатывающей промышленности и готовые продукты питания для населения. Параллельно с повышением закупочных цен на сельскохозяйственную продукцию и связанным с этим ростом розничных цен на продукты питания потребуется привести в соответствие изменившейся ценовой конъюнктуре доходы населения при обязательной увязке с ростом производительности труда.

Это не вызовет повышение уровня инфляции, поскольку увеличенные денежные доходы населения будут расходоваться в первую очередь на продукты питания, которые являются жизненно необходимыми. Здесь следует учитывать, что в настоящее время многие виды продовольственных товаров (колбасы, сыры, рыба) являются мало доступными для значительной части населения и поэтому их реализация затруднена. Это сдерживает развитие не только сельского хозяйства, но и перерабатывающих отраслей промышленности. Поэтому, создав условия для увеличения реализации продовольственных товаров, мы тем самым будем стимулировать их производство, что в конечном итоге скажется на снижении инфляции.

Не подлежит сомнению, что, с одной стороны, производство сельскохозяйственной продукции с каждым годом будет обходиться дороже, с другой, – в связи с ростом населения Земли спрос на продовольствие, даже и возрастающее в цене, будет увеличиваться. Поэтому благоприятно складывающуюся для нашей страны ситуацию, с точки зрения расширения возможностей экспорта продовольственных товаров, необходимо в максимальной степени использовать, причем своевременно. В этой связи очень важно как можно более быстро создать нашему многоукладному сектору аграрной экономики благоприятные условия для развития аграрного бизнеса, что может стать тем стимулом, который способен оказать весомое

влияние на результативность работы отрасли. Только по пути развития предпринимательства на селе в сочетании с созданием адекватных рыночной системе хозяйствования и не ущемляющих сельских товаропроизводителей так называемых «правил игры» наше сельское хозяйство способно придти, в конечном счете, к эффективности, сравнимой с развитыми странами.

Список использованных источников

1. Государственная программа устойчивого развития села на 2011–2015 годы. –Минск, ГИВЦ Минсельхозпрода, 2011. – 85 с.
2. Гусаков В.Г. Механизм рыночной организации аграрного комплекса: оценка и перспективы / В.Г. Гусаков. – Минск: Беларус. навука, 2011. – 363 с.

2.9. Оцінка ефективності використання оборотних коштів підприємств харчової промисловості на основі факторного аналізу

Оборотні кошти являють собою сукупність коштів, авансованих для створення оборотних виробничих фондів і фондів обігу, що забезпечують їх безперервний кругообіг. Стан і ефективність їх використання – одна з головних умов сталого розвитку і успішної діяльності підприємства. Стабільність роботи надзвичайно важлива для підприємств харчової промисловості, які забезпечують населення країни різноманітними продуктами харчування. Тому актуальним завданням є удосконалення методів аналізу та управління оборотними коштами на основі використання сучасних методичних підходів, зокрема математичних моделей і методів.

Проблеми аналізу і управління оборотними коштами висвітлювалися в працях багатьох вітчизняних та зарубіжних авторів: І. Бланка, З. Герасимчук, Г. Колпакової, Р. Костирка, О. Кондратьєва, В. Ковальова, В. Савчука, Г. Савицької та інших. Водночас дані проблеми потребують подальшого розвитку та адаптації до різних умов функціонування підприємств.

Метою дослідження є огляд методичних підходів до аналізу ефективності використання оборотних коштів на основі застосування методів факторного аналізу.

Відповідно до мети в роботі поставлені завдання дослідити теоретичні аспекти оцінки ефективності використання оборотних коштів; визначити можливості застосування математичних моделей і методів в аналізі оборотними коштами підприємств харчової промисловості різних галузей та надати рекомендацій по управлінню ними.

Об'єктом дослідження є підприємства хлібопекарської і кондитерської галузі.

Ефективність використання оборотних коштів характеризується системою економічних показників, головними з яких є показники оборотності і періоду обороту. Виходячи з розподілу оборотних коштів (залежно від їх місця і ролі в процесі відтворення) на оборотні виробничі фонди і фонди обігу, вказані показники можуть бути визначені для кожного складового елементу оборотних коштів. Розгляд складу і структури оборотних коштів дозволяє виявити розміщення їх між сферами виробництва і обігу.

Аналіз ефективності використання оборотних коштів підприємства передбачає виконання таких етапів [1, с. 132] (рис. 1). Вони включають, як правило, також аналіз кредиторської заборгованості, показників оборотності власного капіталу. Прискорення оборотності позитивно впливає на приріст виручки від реалізації продукції, прибутку підприємства. Вихідною інформацією для аналізу слугують звітні форми, зокрема Ф. №1 – Баланс і Ф. № 2 – Звіт про фінансові результати підприємства.

Значення всіх перелічених показників змінюються у динаміці, тому бажано їх визначати на ПЕОМ не тільки у річному розрізі, а й поквартально. Аналіз показників у динаміці дозволяє оперативно приймати управлінські

Рис. 1. Етапи проведення аналізу структури і ефективності використання оборотних коштів на підприємстві

рішення, спрямовані на підвищення обсягів реалізації продукції, прибутку, рентабельності виробництва.

Приріст обсягів реалізації продукції ΔВР за рахунок підвищення оборотності активів можна визначити за формулою:

$$\Delta ВР = (К^1ооа - К^0ооа) \times ВРд, \quad (1)$$

де $К^1ооа$, $К^0ооа$ – коефіцієнти оборотності оборотних коштів за звітній і базовий періоди;

ВРд – середньоденна виручка,

а приріст прибутку ΔП – за формулою:

$$\Delta П = По \times (К^1ооа / К^0ооа) - По \quad (2)$$

Для більш точної оцінки впливу оборотності оборотних коштів на приріст прибутку слід побудувати мультиплікативну трифакторну модель:

$$П = (П/ВР) \times (ВР/ОА\ сер) \times ОАсер, \quad (3)$$

де ВР – виручка від продажів,

ОАсер – середньорічна вартість оборотних коштів,

П/ВР – рентабельність продажів,

ВР/ОАсер – коефіцієнт оборотності оборотних коштів.

Факторний аналіз мультиплікативних моделей можна виконати багатьма методами [2], зокрема методом ланцюгових підстановок. Детерміноване моделювання факторних систем – це простий і ефективний засіб формалізації зв'язку економічних показників; воно є основою для кількісної оцінки ролі окремих факторів у динаміці зміни узагальнюючого показника.

Коефіцієнт оборотності оборотних коштів, в свою чергу, можна дослідити на основі моделювання за допомогою інтегрально-балансового методу [3]. Інтегрально-балансовий метод призначений для факторного аналізу на кратних моделях, тобто моделях вигляду:

$$y = \frac{x_1 + x_2 + \ldots + x_m}{z_1 + z_2 + \ldots + z_n} = \frac{x}{z}, \quad (4)$$

які містять мультиплікативну частину у вигляді відношення x/z і дві адитивні частини: вирази x (чисельник) і z (знаменник). Тому в факторному аналізі на кратних моделях необхідно користуватися комбінацією будь-якого методу факторного аналізу на мультиплікативних моделях та балансового методу на адитивних моделях. Модель такого вигляду особливо корисна для аналізу показників, які можуть бути представлені сумою їх складових елементів.

Оскільки мультиплікативна частина кратної моделі містить тільки два фактори (x, 1/z), то в комбінацію методів слід включити паралельний метод.

Оцінки внеску факторів x і 1/z у Δy можуть бути розгорнуті за балансовими моделями:

$$\Delta Y_x = (\Delta X_1 + \Delta X_2 + ... + \Delta X_m)\frac{Z^0 + Z^1}{2Z^0 Z^1} \quad (5)$$

$$\Delta Y_z = (-\Delta Z_1 - \Delta Z_2 - ... - \Delta Z_n)\frac{X^0 + X^1}{2Z^0 Z^1} \quad (6)$$

Звідси випливає, що вплив факторів на кратній моделі може вимірюватися за формулами:

$$\Delta \mathrm{Y_i} = \Delta X_i \frac{Z^0 + Z^1}{2Z^0 Z^1} \quad (7)$$

$$\Delta \mathrm{Y_j} = (-\Delta Z_j)\frac{X^0 + X^1}{2Z^0 Z^1} \quad (8)$$

Для аналізу впливу факторів на коефіцієнт оборотності оборотних активів будуємо модель [3] у вигляді:

$$\mathrm{К} = \frac{(\mathrm{НЗПп} - \mathrm{НЗПк}) + (\mathrm{ГПп} - \mathrm{ГПк}) + (\mathrm{ДЗп} - \mathrm{ДЗк}) + \mathrm{Ов}}{\mathrm{ЗЗ} + \mathrm{ФА}}, \quad (9)$$

де НЗПп, НЗПк – залишки незавершеного виробництва, відповідно, на початок і кінець року, тис. грн.;

$ГП_п$ і $ГП_к$ – залишки готової продукції на початок і кінець року, тис. грн.;

ДЗп, ДЗк – дебіторська заборгованість на початок і кінець року,

Ов – обсяг випущеної продукції у вартісному вираженні;

ЗЗ – запаси і заборгованість за продукцію, товари, послуги, які визначаються як середньорічні за даними ІІ розділу активу балансу;

ФА – фінансові активи підприємства (грошові кошти, розрахунки та інші фінансові активи), які також визначаються як середньорічні по ІІ розділу активу балансу.

Чисельник моделі являє собою модель валового випуску продукції, а знаменник – модель розрахунку середньої вартості оборотних активів. Модель показує, що виручка зростає, якщо залишки незавершеного виробництва, готової продукції, дебіторської заборгованості зменшуються.

У табл. 1 наведені дані хлібозаводу та кондитерської фабрики щпдп динаміки показників, які впливають на коефіцієнт оборотності оборотних коштів, в табл.2 – результати розрахунку показників моделі.

Таблиця 1

Динаміка показників для об'єктів дослідження

Фактори впливу на коефіцієнт, тис. грн.	Хлібозавод			Кондитерська фабрика		
	Період t	Період t+1	ΔΔ	Період t	Період t+1	ΔΔ
1.Скорочення(+), збільшення(-) залишку незавершеного виробництва на кінець року по відношенню до залишку на початок року	0	0	0	-141	-176	-35
2.Те ж, залишку готової продукції на складі	0,9	-25,3	-26,2	2225	-3942	-6167
3.Те ж, заборгованість за товари, роботи, послуги	-78,2	-490,3	-412,1	-8045	-4225	3820
4. Валовий обсяг виробництва продукції	18718,4	23824,1	5105,7	208156	252744	44588
Всього виручка	18641,1	23308,5	4667,4	202195	244401	42206
5. Запаси і заборгованість за продукцію, роботи, послуги (середньорічні)	739,95	2802,5	2062,55	43513,5	53437	9923,5
6. Грошові кошти і заборгованість за розрахунками (середньорічні)	611,35	573,85	-37,5	11409	10550	-859
Всього оборотних коштів (середньорічні)	1351,3	3376,35	+2025,05	54922,5	63987	9064,5

Таблиця 2

Зведені результати оцінки впливу факторів на коефіцієнт оборотності оборотних коштів

Фактори впливу на коефіцієнт оборотності оборотних коштів, тис. грн.	Хлібозавод	Кондитерська фабрика
1.Незавершене виробництво		-0,000059
2.Готова продукція	-0,0136	-0,1043
3.Дебіторська заборгованість за товари, роботи, послуги	-0,2135	+0,0646
4.Валовий обсяг випуску продукції	+2,6447	+0,7544
5.Запаси і дебіторська заборгованість за товари, роботи, послуги	-9,4821	-0,6305
6.Грошові кошти, розрахунки і інші активи	+0,1724	+0,0546
Всього	-6,892	+0,1387

По хлібозаводу швидкість обороту у звітному періоді склала 6,90 об./рік (23308,5/3376,35), у базовому – 13,79 об./рік (18641,1/1351,3), тобто знизилась на 6,89 об./рік. Розклад цього зниження за факторами зробимо за формулами (7) і (8). Результати, табл. 2, свідчать, що зниження швидкості обороту оборотних коштів у звітному році на 6,89 об./рік обумовлено:

1) нульовим впливом залишків незавершеного виробництва;

2) сповільненням руху готової продукції на складі на

$$(-26,2)*(1351,3+3376,35)/(2*1351,3*3376,35) = (-26,2)*0,000518 = -0,01357 \text{ об./рік};$$

3) сповільненням розрахунків за продукцію зі споживачами на

$$(-412,1)*0,000518=-0,21347 \text{ об./рік};$$

4) підвищенням валового обсягу виробництва продукції на

$$(+5105,7)*0,000518=+2,64475 \text{ об./рік};$$

5) підвищенням коштів підприємства в запасах і дебіторській заборгованості на

$$(-2062,55)*(18641,1+23308,5)/(2*1351,3*3376,35) =(-2062,55)*0,04597 = -9,48207 \text{ об./рік}$$

6) зниженням грошових коштів на рахунках в банку, розрахунках і інших оборотних активів на

(+37,5)* 0,004597 = + 0,17239 об./рік

В результаті зниження коефіцієнта оборотності значно підвищився період одного обороту оборотних коштів. Тривалість одного обороту в базовому році дорівнювала 26,46 днів (365/13,79), а у звітному – 52,90 днів (365/6,90), що свідчить про значне зниження (на 25,44 дня) ефективності використання оборотних коштів.

Аналогічні розрахунки для кондитерської фабрики показують, що на підвищення коефіцієнта обороту оборотних коштів найбільший позитивний вплив мали приріст обсягу випуску продукції, а найбільш негативно вплинуло зростання запасів і дебіторської заборгованості за товари, роботи, послуги. Приріст коефіцієнта оборотності становив 0,1387 об./рік, такий же результат отримаємо на основі прямого розрахунку ((3,819 – 3,681) об. /рік).

Дані таблиць 1 і 2 дозволяють зробити певні висновки про специфіку роботи підприємств. На підприємствах хлібопекарської галузі показники оборотності оборотних активів значно вищі, на них залишків готової продукції, незавершеного виробництва практично немає. На кондитерських фабриках має місце протилежна ситуація. Для обох видів виробництв характерна суттєва залежність оборотності оборотних коштів від запасів сировини, дебіторської заборгованості. Останній показник особливо вагомий для кондитерських фабрик.

Отже, управління оборотними коштами підприємств перш за все повинно бути спрямоване на оптимізацію виробничих запасів, активізацію роботи маркетингових, фінансових служб для оперативного контролю за рівнем продажів готової продукції, погашенням дебіторської заборгованості, для перегляду політики по роботі з замовниками.

Проведені дослідження оцінки впливу факторів на показники ефективності оборотності оборотних коштів за допомогою моделей

факторного аналізу, зокрема на основі інтегрально-балансового методу, дозволяють визначити найбільш вагомі фактори, якими перш за все треба управляти. Наведені розрахунки підтвердили доцільність використання методів і моделей факторного аналізу на практиці з метою забезпечення безперервності, стабільності виробництва, що особливо важливо для підприємств харчової промисловості.

Список використаних джерел

1. Костырко Р.А. Финансовый аналіз: учб.пособие / Костырко Р.А. – Х.:, Фактор, 2007. – 784 с.
2. Баканов М.И. Теория экономического анализа: учебник / М.Баканов, А. Шеремет. – М.: Финансы и статистика, 1995.– 288 с.
3. Доля В.Т. Экономический анализ: учеб. пособие / В.Т. Доля. – К.:Кондор, 2007.– 224 с.

2.10. Внешние и внутрение факторы хозяйственных рисков в аграрном производстве

Агропромышленное производство играет важную роль в экономическом развитии хозяйства страны, поскольку является пока что единственным производителем и поставщиком продуктов питания как основы жизнедеятельности людей и воспроизводства рабочей силы. К тому же сельское хозяйство является производителем сырья для выпуска продукции производственного назначения и многих видов непроизводственных потребительских товаров.

Обычно сельские предприниматели не желают принимать решения в рисковых ситуациях, за исключением тех случаев, когда есть вероятность в получении определенных доходов. Как правило, высокий доход напрямую связан с большими рисками. Поэтому возникает необходимость в управлении теми ситуациями, которые являются рискованными, но потенциально прибыльными.

Технологической особенностью предприятий АПК является включение в производственный процесс земли, растений и животных, на состояние которых оказывают влияние внешние и внутренние факторы хозяйственного риска, поэтому выявление их является одним из этапов процесса управления рисками в нашем исследовании. Объективной причиной данных факторов риска является сама сущность рыночных отношений, влияющих на размещение и использование средств и источников их формирования.

Для понимания исследования оценки и анализа хозяйственных рисков необходимо рассмотреть особенности агропромышленного производства с точки зрения внешних и внутренних факторов, поскольку, несмотря на то, что сельское хозяйство подвластно основным экономическим законам, которые являются характерными для любой экономической системы, оно все же отличается от других отраслей составом средств производства, социальной структурой производства и назначением производимой продукции

Внешние факторы включают экономическую, социальную, правовую, институциональную, географическую и технологическую среды, в рамках которых сельскохозяйственному предприятию приходится действовать и к динамике которых оно вынуждено приспосабливаться. (табл. 1)

Таблица 1

Особенности хозяйственных рисков сельскохозяйственных предприятий детализированных по внешним факторам

Особенности риска	Содержание риска	Последствия риска (потери, доход)
Экономическая среда		
Отсутствие или недоступность денежных ресурсов, потеря возможности получения доходов на инвестированный капитал или займы	Недостаточность финансовой поддержки АПК	Потеря покупательной способности населения, а также потеря возможности формирования производственных запасов, оборотных фондов предприятия
Правовая среда		

Повсеместно доход занятых в сельском хозяйстве в среднем примерно на четверть ниже, чем у работников смежных отраслей агропромышленного комплекса	Отсутствие заботы государства при поддержании доходов сельхозтоваропроизводителей с помощью цен, налогов, кредита и т.п.	Изменения в законодательстве могут поощрять или, наоборот, сдерживать развитие тех или иных направлений агробизнеса
Институциональная среда		
Институциональной основой аграрной реформы является становление новых экономических институтов – экономико-правовых форм собственности, производства и управления, финансовых институтов и рыночной инфраструктуры.	Неразвитость институтов, обеспечивающих нормальное функционирование рынка	Обеспечение устойчивого роста или спада производства; повышение или понижение доступности финансовых ресурсов для производителей.
Географическая (природно-экономическая) среда		
Прямое влияние на размещение производственной базы сельскохозяйственных предприятий	Потеря финансовой устойчивости не только сельскохозяйственных, но и агропромышленных перерабатывающих предприятий, посреднических организаций	Расходы по доставке сырья, распределению продукции и применению рабочей силы
Технологическая среда		
Слабая обновляемость фондов, отставание в технико-технологической модернизации производства.	Не представляется возможность осуществления технического и технологического переоснащения собственного производства.	Увеличение затрат, потеря продукции при осуществлении технологических операций

Роль сельского хозяйства в экономической сфере страны или региона показывает её структуру и уровень развития. В качестве показателей роли сельского хозяйства применяют долю занятых в сельском хозяйстве среди экономически активного населения, а также удельный вес сельского хозяйства в структуре валового внутреннего продукта. Доля сельского хозяйства в ВВП России – 4,7% (2009 г.). Объём валовой добавленной

стоимости в сельском хозяйстве, охоте и лесном хозяйстве России – 1,53 трлн руб. (2009 г.). Доля занятых в сельском хозяйстве – 10% (2008 г.).

При этом недостаточность финансовой поддержки АПК может вызвать замедление выхода его из кризиса, снижение инвестиционных возможностей и развитие стагнационных процессов. В этих условиях вступление России в ВТО приведет к росту импортозависимости, негативно скажется на экономике сельхозтоваропроизводителей [2].

Издание нормативно-правовых актов приносит целенаправленное воздействие государства на организацию хозяйственной деятельности сельскохозяйственных организаций. Во всем мире сельское хозяйство является объектом активного государственного вмешательства. При неодинаковых его масштабах в разных странах и регионах в нем обнаруживается ряд общих черт. Повсеместно доход занятых в сельском хозяйстве в среднем примерно на четверть ниже, чем у работников смежных отраслей агропромышленного комплекса. Поэтому везде главной заботой государства становится поддержание доходов сельхозтоваропроизводителей с помощью цен, налогов, кредита.

Институциональной основой аграрной реформы является становление новых экономических институтов – экономико-правовых форм собственности, производства и управления, финансовых институтов и рыночной инфраструктуры

Результаты сельскохозяйственного производства очень сильно зависят от почвенно-климатических условий. Например, урожайность зерновых культур в Центральном экономическом районе составляет 10–15 ц с 1 га, а в Северо-Кавказком 20–25 ц с 1 га. Следует отметить, что уровень погодного риска носит вероятностный характер. Так, общее неблагоприятное положение российских сельскохозяйственных предприятий существенно ухудшилось под влиянием неблагоприятных погодных условий 2010 г. В результате засухи в 2010 г. в хозяйствах всех категорий (сельхозорганизации,

фермеры, население), по расчетам, намолочено 60,9 млн т; зерна в весе после доработки, что на 33,2 % меньше, чем за аналогичный период 2009 г. Погибли сельскохозяйственные культуры на площади более 5,3 млн га [3].

Кроме того, природно-климатические условия оказывают существенное влияние на размещение и специализацию сельского хозяйства. Некоторые сельскохозяйственные культуры могут возделываться только на определенных, весьма ограниченных территориях.

Риски технологической сферы характеризуют состояние материально-технической базы сельского хозяйства. В настоящее время 50–80% отдельных видов техники в АПК выработали срок амортизации. Сельхозмашиностроение в упадке. Главная причина – низкая доходность сельскохозпроизводства, не позволяющая осуществлять большинству производителей расширенное, а значительной его части – простое воспроизводство [2].

Проведенный анализ особенностей сельскохозяйственного производства, детализированный уже по внутренним факторам риска, позволил нам выявить особенности хозяйственных рисков в финансовой, организационной, управленческой и маркетинговой сферах деятельности сельскохозяйственного предприятия (табл. 2).

Таблица 2

Особенности хозяйственных рисков сельскохозяйственных предприятий детализированных по внутренним факторам

Особенности риска	Содержание риска	Последствия риска (потери, доход)
Финансовая сфера		
Несовпадение рабочего периода и периода поступления продукции приводит к временным резервам между доходами и расходами, что вызывает потребность в кредите и авансовых выплатах за будущие поставки товара	Рост заемного капитала, непредвиденное движение денежных средств	Угроза невозможности выплат по всем обязательствам

Организационная сфера		
Главное и незаменимое средство производства в сельском хозяйстве это – земля	Результаты производства зависят не только от трудовых затрат и усилий, но и от качества земель	Ограниченная возможность влияния производителя на ход производственного процесса и результаты производства
Зависимость результатов сельскохозяйственного производства от климатических характеристик, погодных условий (засуха, вымерзание, муссоны, землетрясения)	Колебания урожайности, угрозы частичной или полной потери результатов	Вложенные трудозатраты не принесут ожидаемых результатов
Наличие уникальных черноземов и благоприятных природно-климатических условий в Белгородской области дают возможность при меньшем уровне интенсификации получать более высокие урожаи зерновых культур, чем в других областях	Предполагают формирование конкурентных преимуществ по продовольственному и фуражному зерну на российском рынке	Шансы получения дополнительной прибыли, что стимулируют развитие межрегиональных связей
Специфика живой природы (растений и животных), как средства производства накладывают существенные ограничения на возможности его роста	Ограниченные возможности роста товарного предложения, а также быстрого приспособления к спросу и меняющейся рыночной конъюнктуре	Иммобильность производства при динамизме отраслей его обеспечивающих материально-техническими средствами
Экономический процесс воспроизводства сельскохозяйственной продукции тесно связан с естественным процессом воспроизводства земельных ресурсов, растений, животных	Несовпадение периода производства с рабочим периодом выражается в неравномерном в течение года использовании ресурсов, реализации продукции и поступлении денежных средств	Формирование излишков продукции и недостаток денежных средств в межсезонье
Управленческая сфера		
Специфика производства трудовых ресурсов в сельском хозяйстве заключается в сезонности труда	Несовпадение периода производства и рабочего периода Существенно колеблется потребность в количестве труда	Рост скрытой безработице на селе (проблема закрепление кадров, проблема обеспеченья их работой в межсезонье)
Наибольшая специфика присуща фермерскому труду	Процесс управления сочетается с непосредственном участием в	Часть работников не имеют прямой денежной мотивации (члены семьи

	производственном процессе	фермера)
Маркетинговая сфера		
Сравнительно высокий уровень конкуренции сельскохозяйственных производителей при сохраняющейся монополизации рынка средств производства и услуг, перерабатывающей и пищевой сферы	Диспаритет цен	Межотраслевые противоречия
Ценовая неэластичность спроса на сельскохозяйственную продукцию	Увеличение спроса при снижении цены	Нестабильность дохода

В качестве главного и незаменимого средства производства используется земля. По сравнению с другими основными средствами земля при правильном использовании не изнашивается, а сохраняет свои качества. Значительная часть сельскохозяйственных угодий России неблагоприятна для возделывания сельскохозяйственных растений. Более половины сельхозугодий излишне увлажнены, имеют повышенную кислотность, засолены, подвержены водной и ветровой эрозии. Три четверти общей площади пашни расположены в районах рискового земледелия и с недостаточной влагообеспеченностью. Кроме этого, за последние пятнадцать лет площадь пахотных земель в России сократилась на 10 млн га, причем более 30 млн га сельхозугодий используются нецелевым образом [1].

Результаты сельскохозяйственного производства, а именно в получении прибыли или убытка в условиях неопределенности и риска, зависят от эффективности использования производственных ресурсов, в том числе земельных. Она характеризуется показателями результатов производства на единицу площади или стоимости земли. Но, учитывая особый характер этого ресурса (ограниченный размер, длительный период его возобновления), определение эффективности здесь также имеет свои особенности. Использование земли в сельском хозяйстве считается эффективным и рациональным, когда не только увеличивается выход продукции с единицы площади, повышается ее качество, снижаются затраты

на производство единицы продукции, но и когда при этом сохраняется или повышается плодородие почвы, обеспечивается охрана окружающей среды.

В качестве специфических средств производства в сельском хозяйстве выступают живые организмы (растения и животные), развитие которых подчинено биологическим законам. Этим обусловлены отрицательные, а порой и катастрофические для сельскохозяйственного производства последствия неблагоприятных природных явлений (сильные морозы, град, засуха, наводнения), связанные с непредсказуемостью места и времени их наступления.

Вспышки эпидемий и эпизоотии могут нанести серьезный урон отрасли животноводства на больших территориях. Эта проблема особенно актуальна в условиях нехватки ресурсов для закупки медикаментов и проведения профилактических мероприятий [4, с. 20].

Отсутствие достаточного количества средств борьбы с вредителями, объективная невозможность соблюдения технологии возделывания культур могут привести к серьезным потерям урожая. Так, серьезную угрозу для посевов сахарной свеклы представляет тля, колонии которой могут полностью уничтожить всходы культуры на всей площади посева. Кроме тли, большую опасность представляет собой саранча. Благоприятными условиями для размножения саранчи являются засушливые периоды, так в 2011 г. посевные поля Пензенской области были под угрозой уничтожения данными насекомыми.

Специфика сельскохозяйственного производства, ее влияние на устойчивое розвитие и безопасность, является также наличие большого временного лага между вложениями начальных затрат и выпуском продукции. Фактор времени приводит к усилению хозяйственного риска. Например, при выращивании озимых зерновых культур период производства начинается в июле-августе (подготовка почвы и посев), а заканчивается в июле следующего года (уборка урожая). За это время рабочий период

неоднократно прерывается, иногда на длительное время. Сезонность оказывает существенное влияние на организацию производства, показатели использования техники и потребность в трудовых ресурсах.

Ситуация неопределенности имеет место в создании сельскохозяйственной продукции, которая очень часто используется самой отраслью в качестве средства производства (семена, корма, молодняк скота, органические удобрения). Хозяйственным структурам приходится диверсифицировать свою деятельность, ведь выявляемые хозяйственные риски при производстве основной продукции, генерируют создание новых рисков при использовании продукции, в качестве средств производства для основной продукции.

В сельском хозяйстве, как правило, передвигаются орудия производства (трактора, машины, комбайны и другая сельскохозяйственная техника), а предметы труда (земля, растения) находятся на месте. Риск невыполнения потребности в сельскохозяйственной технике при выполнении производственных операций в аграрной сфере намного выше, чем в промышленности. Так как, сельскохозяйственная техника настолько специфична, что большинство ее видов может использоваться для производства лишь одного вида продукции и непригодна в других подотраслях.

Общественное разделение труда в сельском хозяйстве реализуется иначе, чем в промышленности. Предприятия отрасли специализируются на производстве определенных, законченных видов продукции в соответствии с природными и экономическими условиями региона, в котором они расположены, причем большинство из них производят сразу несколько видов товарной продукции. Растительные и животные продукты обычно производятся в одном и том же хозяйстве, так как растениеводство обеспечивает поступление кормов, а животноводство дает навоз, который идет на удобрение, а также позволяет рационально использовать земельные

ресурсы (луга, пастбища), непригодные для возделывания полевых культур. Поэтому, перед хозяйственником стоит проблема эффективного управления хозяйственными рисками, которые выявляются при организации производства, а именно при совмещении двух производственных отраслей – животноводства и растениеводства.

Рыночный риск во многом обусловлен и высокой эластичностью цен на рынке продовольствия. Цены на сельхозпродукцию подвержены большим колебаниям. Коэффициент ценовой неэластичности спроса на сельскохозяйственные продукты показывает, на сколько процентов увеличивается спрос при снижении цены товара на 1%. В большинстве развитых стран для сельскохозяйственной продукции этот коэффициент составляет 0,20–0,25. Таким образом, цены на сельскохозяйственные продукты должны понизиться на 40–50%, чтобы потребители увеличили свои закупки на 10%. Это весьма неблагоприятно сказывается на финансовых показателях отрасли.

Источником финансового риска [4, с. 20] в сельском хозяйстве является рост заемного капитала, непредвиденное движение денежных средств, которые создают угрозу невозможности выплат по всем обязательствам. Так, дебиторская задолженность, по состоянию на 1 декабря 2011 г., по предприятиям АПК составила около 71,1 млрд руб., в том числе 5,7% или 4,1 млрд рублей просроченная. В целом дебиторская задолженность увеличилась на 12,5% к уровню начала года; при этом кредиторская задолженность, по состоянию на 1 декабря 2011 г., по предприятиям АПК составила 60,1 млрд рублей, в том числе 8,3% или 5,0 млрд руб. просроченная. В целом кредиторская задолженность увеличилась на 12,5% к уровню начала года [4, с. 22].

Наличие факторов риска усложняет процесс реформирования и хозяйствования, а отсутствие правильной оценки рисков и системы управления ими способствует росту удельного веса убыточных хозяйств.

Только при овладении наукой и искусством управления риском на всех уровнях экономики будут достигнуты цели аграрной реформы, а сельские предприниматели смогут получать прибыль.

Отлаженная система управления рисками на сельскохозяйственном предприятии позволит выявить потенциально возможные ситуации, связанные с нежелательным развитием событий; получать характеристики возможных потерь (ущерба) или упущенных возможностей, связанных с неблагоприятным развитием событий; учитывать при принятии решений значительные организационные усилия, затраты времени и расходы, связанные с оценкой риска и рационального воздействия на его уровень

Список использованных источников

1. Официальный сайт газеты «Крестьянский фронт» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.krfront.ru
2. Официальный сайт государственного научного учреждения Всероссийский научно-исследовательский институт экономики сельского хозяйства Россельхозакадемии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vniiesh.ru
3. Официальный сайт журнала «Деловой квадрат» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.d-kvadrat.ru
4. Турьянский А.В. Управление рисками на уровне сельскохозяйственных предприятий / Турьянский А.В., Чарыкова О.Г., Чогут Г.И., Гришина Ю.Ю. – Белгород: Белгородская государственная сельскохозяйственная академия, 2007. – 134 с.

2.11. Факторинг як засіб забезпечення сталого розвитку підприємств

Сталий розвиток підприємства в умовах ринку потребує стабільного надходження виручки за реалізовану продукцію у такому розмірі, щоб йому вистачило розрахуватися з державою, постачальниками, працівниками тощо. При цьому після виконання всіх зобов’язань у підприємства повинен залишатися прибуток, який можна було б спрямувати на модернізацію виробництва, рішення соціальних проблем. Отже, загальна стійкість підприємства передбачає такий рух грошових коштів, який забезпечив би

постійне перевищення надходження грошей над їх витратами.

Фінансова стійкість є головною складовою загальної стійкості підприємства. Вона формується за окремими компонентами, однією з яких є оборотні кошти. Обіг оборотних коштів повинен забезпечувати безперебійне виробництво продукції, зростання його обсягів і відповідно обсягів реалізації. При реалізації продукції покупцям підприємства зазнають достатньо високого кредитного ризику. Цей ризик обумовлений не тільки можливим зростанням поточної дебіторської заборгованості, але (і особливо) сумнівних боргів, які нерідко не можуть бути повернені покупцем. Висока частка дебіторської заборгованості в загальній сумі оборотних коштів і активів в цілому призводить до зниження ліквідності і фінансової стійкості підприємств. Тому ефективне управління оборотними коштами, зокрема дебіторською заборгованістю, особливо для підприємств харчової промисловості, – актуальна проблема.

Управління поточною дебіторською заборгованістю включає такі етапи [1, с. 423]: аналіз поточної дебіторської заборгованості у попередньому періоді; вибір типу кредитної політики; визначення можливого розміру оборотних коштів, які будуть відволікатися в дебіторську заборгованість; формування кредитних умов для покупців; формування процедури інкасації поточної заборгованості; використання сучасних форм рефінансування поточної дебіторської заборгованості; побудову ефективної системи контролю за рухом і своєчасним поверненням боргів.

В останні роки у багатьох країнах, в тому числі в Україні, поширюється така форма рефінансування поточної дебіторської заборгованості, як факторинг. У підприємств, особливо представників середнього бізнесу, не завжди є можливість управляти дебіторською заборгованістю за допомогою впровадження системи знижок або векселів, або банківських кредитів. За таких умов факторинг може стати ефективним інструментом управління дебіторською заборгованістю і відповідно засобом

росту продажів, доходності підприємства.

Схема факторингу [2, с. 22] включає три учасника: постачальника товару, покупця і факторингову компанію (фактор). Основою діяльності факторингової компанії є кредитування постачальника шляхом викупу короткострокової дебіторської заборгованості, яка, як правило, не перевищує 180 днів. Постачальник заключає договір на факторингове обслуговування.

Взаємодія між учасниками відбувається у такій послідовності. Постачальник відвантажує продукцію покупцю на умовах відстрочки платежу. Накладні передаються фактору. Фактор сплачує постачальнику обумовлену договором суму. Покупець переводить гроші фактору в розмірі, вказаному постачальником на умовах відстрочки платежу. Після сплати за товар фактор переводить залишок грошей постачальнику, при цьому він вилучає суму у вигляді комісійних і сплати за обслуговування кредиту.

Розрізняють факторинг з регресом і без регресу. У першому випадку, якщо факторингова компанія не отримає грошей з покупця, вона має право відмовитися від угоди з постачальником. У другому випадку фактор повністю бере на себе управління дебіторською заборгованістю.

Важливою класифікаційною ознакою є також належність учасників угоди до однієї або різних країн. З цих позицій виділяють факторинг міжнародний і внутрішній. При обслуговуванні міжнародних поставок можуть брати участь дві факторингові компанії: компанія в країні продавця бере на себе фінансування експортера, а в країні покупця – кредитні ризики.

В Україні переважно відбуваються угоди без регресу і в межах країни.

Адміністративне управління дебіторською заборгованістю з боку факторингової компанії включає такі операції:

– прийом і облік документів з відвантаження продукції;

– контроль за своєчасністю оплати постачань покупцями;

– установка програмного забезпечення для оперативного контролю за погашенням дебіторської заборгованості в режимі on-line за системою internet-banking;

– формування докладних звітів з постачання: про стан дебіторської заборгованості, про поліпшення (погіршення) платіжної дисципліни покупців і фактичної оборотності дебіторської заборгованості, про структуру порушень при постачанні, про надходження платежів від дебіторів;

– нагадування про затримку платежів.

Факторингова компанія сплачує певну суму постачальнику за продукцію одразу після її відвантаження або у призначений договором день. Таким чином, постачальник має можливість відпускати продукцію своїм покупцям з відстрочкою платежу, при цьому отримувати в призначений день значну частину от суми, не очікуючи платежу від покупця, який може затримувати оплату або навіть і не розплатитися взагалі.

Постачальник отримує від факторингу певні економічні вигоди:

– ефективне управління дебіторською заборгованістю за рахунок можливості прискорити оборотність оборотних коштів, запасів, капіталу тощо;

– отримання додаткового прибутку за рахунок можливості збільшити обсяги продажів;

– можливість ліквідувати касові розриви;

– можливість спрямувати фінансові ресурси на рішення стратегічних завдань розвитку бізнесу;

– економія на заробітній платі працівників, які повинні були б здійснювати контроль за дебіторською заборгованістю;

– переведення фінансових ризиків на факторингову компанію;

– можливість покращити кредитну політику для нових покупців;

– можливість покращити для себе умови з придбання сировини, матеріалів за більш низькими цінами, скорочуючи строки оплати за них постачальнику та деякі інші.

Таким чином, для постачальника факторинг може стати необхідним інструментом, який забезпечить зростання продажів, усунення касових розривів, покрашення фінансового стану.

Переваги факторингу як способу фінансування порівняно з банківським кредитуванням наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Порівняння способів фінансування

Кредит	Факторингове фінансування
Оплачується банку позичальником	Оплачується з сум, які повертає дебітор
Видається на фіксований строк	Оплачується на строк фактичної відстрочки платежу
Оплачується в обумовлений кредитним договором день	Оплачується в день поставки товару
Як правило, видається під заставу	Застави не потребує
Видається на завчасно обумовлену суму	Розмір фактичного фінансування не обмежений, він може зростати з ростом обсягів продажів
Погашається в обумовлений день	Погашається в день фактичної сплати дебітором за товар
Необхідно оформляти велику кількість документів	Оплачується автоматично за умов надання накладної і рахунку-фактури
Погашення кредиту не гарантує видачу нового	Може продовжуватися безстроково
Банк, як правило, не надає інших послуг	Може супроводжуватися управлінням дебіторською заборгованістю

Ринок факторингу сьогодні динамічно розвивається. За оцінками українських експертів, в Україні у 2011 р. оборот факторингових операцій становив 1,6 млрд євро, з яких 80% (і навіть більше) припадає на десяток великих компаній. Це найбільш великі банки, а також компанії «Арма Факторинг», «А-фактор», «ФК Факторинг». Деякі з них працюють як дочірні від банку.

Умови надання факторингових послуг лідерами цих послуг наведені у табл. 2.

Таблиця 2

Умови надання послуг деякими банками України

Банк	Макс. об'єм факто-ринга, % суми поставки	Макс. строк, місяців	Ставка в гривні, річних, %	Мін.комісія за управ-ління дебі-торським боргом, % суми боргу	Мінімаль на кіль-кість дебіторів
ПриватБанк	96,5 %	2	21% (1-м-ць) 22% (2 м-ця)	1,75%(1 м-ць), 3,6 % (2 м-ці)	1
Укрексімбанк	90 %	3	0 %	Від 1,7 %	1
Райффайзен Банк Аваль	90 %	6	24 %	Від 1 %	3
UniCredit Bank (Укрсоцбанк)	85 %	2 (винятково 4)	21%-23 %	0,6% до 1м-ця), 0,85% (2-м-ці)	3
Південний	90 %	10 днів	21% річних	0%, але є одноразова комісія 0,5% накладної	1
Хрещатик	80 %	2 (договір на 12)	0%	2% (1 м-ць), 3% (1,5 м-ця), 4% (2 –м-ці)	1
Альфа-Банк Через ФК-партнера	80 %	2	0%	2%-2,3% (1 м-ць), 4%-4,6% (2 м-ці)	3
Фінанси і Кредит Через ФК-партнера	70 %	4	Від 25%	Від 0%	1

Ощадбанк, Промінвестбанк , ВТБ Банк, Кредитпром-банк, Форум, Укр-газбанк, Сбербанк России та деякі інші банки факторингові послуги не надають.

Середній розмір угоди в Україні, за даними експертів, у 2011 р. становив 100 тис. доларів на умовах: 80–90% фінансування від суми поставки, середній строк погашення біля 3-х місяців, ставка 20–21%, комісія 1%. Збільшення обсягів операцій супроводжувалося змінами у структурі. В металургії і машинобудуванні обсяги знизилися на 90% і 40% – відповідно.

Підвищився інтерес до торгівлі.

Для порівняння в Росії у 2011 р. оборот становив 21 млрд євро – 11-е місце у Європі (табл. 3). Частка ринку Європи становила приблизно 60% світового. Перше місце у світі за темпами росту факторингових операцій належить Китаю (77%).

Таблиця 3

Обороти факторингу в країнах Європи у 2011 р.*

Кількість факторів	Країна	Внутрішній факторинг, млн. євро	Міжнародний факторинг, млн євро	Всього, млн євро
42	Великобританія	249 664	18 416	268 080
45	Італія	142 686	32 496	175 182
12	Франція	141 410	33 170	175 182
100	Німеччина	119 120	38 140	157 260
24	Іспанія	109 083	13042	122 125
4	Голландія	30 000	16 000	46 000
6	Бельгія	28 704	9 500	38 204
74	Туреччина	255 591	5 278	30 869
40	Швеція	28 259	1000	29259
15	Португалія	24 812	3067	27 879
33	Росія	20 994	230	21 174
8	Ірландія	17 047	1283	18330
18	Польща	14 200	3700	17 900
7	Норвегія	14 334	2061	16 395
12	Греція	12 685	2046	14 731
……				
610	Всього у Європі	1 025 558	192 253	1 217 811

*Джерело: Retailer.ru

В Росії відмічається збільшення угод з середнім і малим бізнесом [3]. Саме на цьому зосередили свою роботу факторингові компанії. За оцінками російських експертів, зростає інтерес і до сільського господарства.

Факторинг доцільно застосовувати, якщо економічна вигода від негайного надходження коштів більша за отримання їх в строк, а саме, коли:

– підприємство може використати ресурси з рентабельністю, яка перевищує ставку облікового процента і (або) вартість (у процентах) факторингових послуг;

– комісію і суму, надану в кредит;

– втрати від інфляції можуть перевищити втрати з застосування векселя або факторингу; якщо рівень інфляції (у %) буде вище за ставку цих витрат, то повернення боргу необхідно за строками скорочувати;

– брак оборотних коштів за умови несвоєчасного погашення дебіторської заборгованості покупцем неможливо покрити банківським кредитом з високою кредитною ставкою.

Список використаних джерел

1. Бланк И.А.Управление финансовыми рисками./ И.А.Бланк. – К.: Ника-центр, 2005. – 600 с.
2. Кулик Ю. Факторинг: теория и практика / Ю. Кулик // Главбух. – 2006.– № 71. – С. 21–24
3. Стоянова Е.С. Финансовый менеджмент: теория и практика / Е.С.Стоянова. – М.: Перспектива, 2004. – 520 с.

2.12. Шляхи досягнення сталого розвитку підприємств молокопереробної галузі України

Молокопродуктовий підкомплекс України посідає важливе місце у формуванні продовольчого забезпечення країни. Продукція молочного підкомплексу відіграє важливу роль у формуванні повноцінного раціону харчування, який необхідний для нормальної життєдіяльності людини. Молочна промисловість України нараховує біля 400 підприємств і є однією з провідних галузей агропромислового комплексу. З кожним роком скорочуються кількість підприємств, усуваються з ринку малі за обсягом виробництва підприємства, посилюються позиції підприємств-лідерів. В останній час спостерігається тенденція укрупнення позицій на вітчизняному ринку іноземних підприємств. Ринок молокопродуктів відноситься до ринку з високим рівнем конкуренції. Обсяги виробництва молока скорочується. Серед цих умов питання сталого розвитку підприємств молочної

промисловості, забезпечення конкурентоспроможності їх продукції на ринку стає більш актуальним.

У наукових працях В. Бойка, О. Березіна, М. Зубця, М. Ільчука, В. Марченка, М. Пархомця, П. Саблука та інших знайшли відображення основні аспекти ефективності виробництва молока і молочної продукції. Разом з цим проблема сталого розвитку підприємств молочної промисловості і забезпечення їх конкурентоспроможності потребує подальших досліджень.

Метою дослідження є аналіз стану ринку молокопродуктів у динаміці, визначення основних проблем галузі, розробка рекомендацій щодо сталого розвитку галузі.

Ринок молокопродуктів відноситься до ринків з високою конкуренцію. Двадцять підприємств-лідерів холдингового типу виробляють 68,8% усієї молочної продукції і решта продукції 31,2% поставляється малими за обсягом підприємствами.

Основними лідерами ринку у 2010 р. є наступні холдинги: Галичина-мілкгруп (6,5%), Молочний Альянс (6,1%), Юнімілк (6%), Вімм-Білль-Дан (5,8%), Терра Фуд (5,2%), Мілкіленд (5,2%), Люстдорф (4,7%), Лакталіс (4,2%). На ринку молокопродуктів існує велика кількість підприємств з іноземними інвестиціями. Це свідчить про інвестиційну привабливість ринку. Підприємства-лідери галузі досягли успіху в основному за рахунок створення агрохолдингів.

Ринок молокопродуктів України достатньо насичений, і підприємствам-виробникам необхідно боротися за частку на ринку. Головними методами боротьби є асортиментна та цінова політика підприємств.

Асортиментний ряд молочної продукції достатньо великий. Основну частку у виробництві молочних продуктів займає молоко (рис. 1).

Рис.1. Виробництво основних молочних продуктів в Україні, 2010 р., % *

* Побудовано за даними Державної служби статистики України

З рис. 1 видно, що після молока найбільшу питому вагу у виробництві займають кисломолочні продукти (25%) та жирні сири (10,8%). Структура виробництва молокопродуктів в Україні майже є постійною. З кожним роком поповнюється асортиментний ряд продукції, з'являються на ринку інноваційні товари.

Зменшення виробництва основних молочних продуктів пов'язано насамперед зі зменшенням чисельністю поголів'я корів, що призвело до дефіциту якісної сировини, а також зі зменшенням попиту з боку споживачів (зменшення покупної спроможності).

Таблиця 1

Динаміка виробництва молока в Україні за 2003–2011 рр., тис. тонн*

Роки										
Вид продукції	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	Темп при-

										росту 2011/ 2010, %
Молоко оброблене рідке, тис. т	645,2	716	863,6	819,6	863,3	808,1	769,6	801,4	859,5	7,25
Вершки жирністю більше 8%, тис. т	9,9	23,6	21,2	14	14,6	18,4	16	19,8	32,9	66,16
Масло вершкове, тис. т	137	116	120	104	100	84,8	74,7	79,5	76,2	-4,15
Спреди та суміші жирові, тис. т		53	80,3	71,1	83,8	81,8	73,1	65,2	57,1	-12,42
Сир свіжий неферментований та сир кисломолочний, тис. т	57,7	71,3	83,5	93,2	92,6	91,9	84,8	78,5	75,3	-4,08
Сири жирні, тис. т	173	224	274	217	246	236	224	207	178,6	-13,72
Продукти кисломолочні, тис. т	427	467	499	524	532	532	492	479	468,9	-2,11
Молоко і вершки, згущені з доданням цукру або без додання цукру чи інших підсолоджувальних речовин	80,6	104	107	97,8	106	99,3	81,9	72,7	Немає даних	
Морозиво і харчовий лід	112	117	125	121	131	125	108	115	Немає даних	

* Розраховано за даними Державної служби статистики України та Міністерства аграрної політики та продовольства України

В Україні споживання молочних продуктів на душу населення складає 218 кг на рік (в перерахунку на молоко), що значно нижче при нормі 380 кг (рик. 2). Це свідчить про те, з одного боку, що населення не в змозі через

нестачу коштів споживати необхідну кількість молочних продуктів, а з другого боку, що є потенціал розширення вітчизняного ринку.

Рис. 2. Споживання молочних продуктів на душу населення (в перерахунку на молоко), кг/рік (норма споживання – 380 кг) [2, с. 32–36]

Молочна промисловість України розвивається поступовими темпами, але потенціал галузі достатньо великий і є перспективи її розвитку. Існує ряд проблем, що гальмує сталий розвиток галузі, перешкоджає виходу на зовнішні ринки.

Основна проблема – це сировинне забезпечення молокопродуктових підприємств. З кожним роком зменшується чисельність поголів'я молочних корів, що, в свою чергу, впливає на обсяги виробництва молока. Кількість корів зменшилась у 2011 р. порівняно з 2010 р. на 1,6 %. При цьому, на сьогоднішній день темпи даного зниження у сільськогосподарських виробників вищі, ніж у господарств населення. Так, на кінець 2011 р. порівняно з 2010 р. чисельність корів у перших знизилась на 2,43 %, а у других – на 1,37 %. Проте, зменшення виробництва молока лише на 0,98 %. Це свідчить про підвищення продуктивності корів.

Таблиця 2

Динаміка поголів'я корів та виробництва молока в Україні за період 2003–2011 рр.*

Сільско господарські підприємства	Роки									
Категорія господарств	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	Темп при-росту 2011 /2011 %
1.Поголів'я корів, тис. голів	4284	3926	3635	3347	3096	2856	2737	2631	2588,8	-1,60
с/г господарства, тис. голів	1100	950	866	764	679	624	605	589	574,7	-2,43
с/г господарства, %	25,68	24,20	23,82	22,83	21,93	21,85	22,10	22,39	22,20	-
господарства населення, тис. голів	3 184	2 976	2 769	2 583	2 417	2 232	2 132	2 042	2014,1	-1,37
господарства населення, %	74,32	75,80	76,18	77,17	78,07	78,15	77,90	77,61	77,80	-
2. Виробництво молока, всього, млн т	13,7	13,7	13,7	13,3	12,3	11,8	11,6	11,2	11,09	-0,98
в т.ч. с/г підприємства млн т	2,7	2,5	2,6	2,5	2,2	2,1	2,2	2,2	2,24	1,70
с/г підприємства %	19,7	18,2	19,0	18,8	17,9	17,8	19,0	19,6	20,2	-
господарства населення, млн т	11	11,2	11,1	10,8	10,1	9,7	9,4	9	8,85	-1,64
господарства населення , %	80,3	81,8	81,0	81,2	82,1	82,2	81,0	80,4	79,8	-

*Розраховано за даними Державної служби статистики України

Дані таблиці 2 свідчать про те, що основними постачальниками сировини на переробні підприємства є господарства населення (79,8% у 2011 р.). Спостерігається тенденція збільшення частки надходження молока на молочні заводи від сільськогосподарських підприємств: у 2011 р. збільшилась на 1,7%. Це є позитивною тенденцією. Однак, підприємства-

виробники готової молочної продукції не в змозі контролювати якість молока, яка надходить від господарств населення, що в свою чергу впливає на якість готової продукції.

За даними Державної служби статистики, частину молока виробляють у Вінницькій, Полтавській, Житомирській, Хмельницькій, Київській, Черкаській областях. Виробництво молока носить сезонний характер: найменше його виробляють взимку, найбільше – у травні-вересні. За останні два десятиліття в Україні різко скоротилося поголів'я крупної рогатої худоби, що забезпечувало ринок сировинним ресурсом – молоком. Це, а також відкритість українського ринку молочних продуктів міжнародним учасникам створило додаткову конкуренцію.

Сировинний сектор молочної промисловості вважається найбільш проблемним. Гостра проблема в молоці спостерігається в тих областях, де відсутні крупні молочні агрохолдінги.

На ринку спостерігається дефіцит сировини для виробництва молокопродуктів, що підтримує високі ціни на дані товари.

Середня ціна реалізації молочних продуктів в Україні в 2011 р. склала 3003,9 грн за тонну, а у 2010 р. – 2857 грн за тонну.

З таблиці 3 видно, що експорт молочної сировини значно перевищує імпорт. Це є позитивним моментом в молочної галузі. Ринок молочної продукції в Україні є достатньо насиченим і перспектив для розширення виробництва за рахунок нарощення споживання практично немає (теоретично є, так як споживання значно нижче норми, але купівельна спроможність населення дуже низька). На думку експертів, перспективним для молочної продукції України є ринки Азії.

Таблиця 3

Експорт та імпорт основних молочних продуктів за 2009–2010 рр., тонн [3, с. 25–32]

Товар	Експорт			Імпорт		
	Найбільш	2009 р.	2010 р.	Найбільш	2009 р.	2010 р.

	крупні країни-імпортери			крупні країни-експортери		
Молоко і вершки незгущені	Казахстан	18180,1	16035,3	Німеччина, Росія	746	1215,6
Сухі молоко-продукти і згущене молоко	Бангладеш, Росія, Казахстан,	45821,4	33225,4	Білорусь	9423,5	4891,6
Пахта, молоко, яке згорну-лось, і вершки, йогурт, кефір і інше	Молдова, Казахстан	3003,6	4106,7	Росія	6960,5	7314,6
Молочна сироватка	Білорусія, Китай	12165,2	18966,9	Чехія,Франція	2313,2	2283
Масло вершкове	Казахстан	889,30	1166,1	Білорусь,	16345,5	6124,6
Тверді сири і сир кисломолочний	Росія	76572,4	79379,3	Росія, Польща	9065,6	11186,1
Казеїн	Німеччина, Польща	4695	4461,6	Росія, Німеччина	270,7	510,7
Морозиво	Молдова, Росія	2258	2769,6	Росія	971,4	987,4
Молочні напої	Вірменія, Азербайджан	163,3	134	Польща	60	3,2
Всього	-	163748,3	160244,9	-	46157,4	34516,8

Для збільшення обсягів експорту і виходу на європейський ринок виробникам необхідно покращити якість готовою продукції, яка в свою чергу залежить від якості молока, що в Україні далеко не на вищому рівні, так як основна частина виробленого молока припадає на господарства населення, де контролювати якість молока дуже важко і майже неможливо. Проблема фальсифікації готової продукції також не дає можливості вийти на зовнішні

ринки. В Україні найбільш часто фальсифікують згущене молоко, вершкове масло, йогурт та твердий сир. Рідше – сир та сметану. Для вирішення проблеми фальсифікації молочної продукції необхідно визначити на законодавчому рівні перелік виробництв харчової продукції, функціонування яких без виробничих лабораторій забороняється; розробити та впровадити санітарно-гігієнічні вимоги безпеки харчових продуктів та сировини; удосконалити відповідну законодавчу базу, державні стандарти і технічні умови на виробництво молочних продуктів.

Для розширення національного ринку необхідно проводити акції щодо здорового харчування, виготовляти соціальні види молочної продукції.

Для стабілізації розвитку молочної промисловості державі необхідно проводити активну політику підтримки виробників молока. Проведення активної державної політики стимулювання великоварного виробництва через відповідний механізм дотацій, надання пільгових кредитів, встановлення оптових цін передбачає [1]:

– активізацію інвестиційної діяльності через економічну політику спрямовану на поліпшення інвестиційного клімату, заохочення інноваційного спрямування коштів;

– запровадження бюджетної підтримки нового будівництва та реконструкції молочних ферм – часткової компенсації вартості складного технологічного обладнання молочних ферм вітчизняного виробництва за рахунок коштів Державного бюджету в розмірі не менше 40%;

– запровадження пільгового податкового режиму для промислових підприємств-інвесторів, які вкладають кошти у розвиток молочного скотарства;

– розповсюдження на операції з реалізації сільгосппідприємствами молока та виготовленої з нього продукції режиму акумулювання коштів податку на додану вартість на спецрахунках цих сільськогосподарських

підприємств з подальшим використанням їх на розвиток молочного скотарства;

– створення сприятливих податкових умов через звільнення або розстрочку оплати ПДВ для завезення на територію області технологічного обладнання молочних ферм та кормозаготівельної техніки.

Збільшення поголів'я молочної худоби в сільгосппідприємствах повинно здійснюватися за рахунок:

– збільшення виходу телят у господарствах у розрахунку на 100 корів не менше 90 % та продовження строків використання корів;

– розширеного відтворення молочних стад на рівні 8–10 % за рік;

– пільгової закупівлі у населення теличок на контрактній основі та введення в стадо первісток після оцінки за власною продуктивністю;

– закупівлі племінного молодняку за пільговими цінами у племінних господарствах, а також із-за кордону.

– виплати бюджетної дотації сільськогосподарським товаровиробникам за наявне поголів'я корів молочного напрямку продуктивності та реалізоване молоко класу «Екстра» та вищого ґатунку;

– створення інформаційної бази даних про найбільш конкурентоспроможні об'єкти інвестування;

– задоволення на пільгових умовах потреби у технічному і технологічному обладнанні молочних ферм, приладах контролю мікроклімату приміщень і відповідних зоогігієнічних норм утримання тварин;

– створення сприятливих умов для організації комфортного утримання молочної худоби та забезпечення виробництва молока високої якості;

– створення постійно діючої мережі сервісного постачання, обслуговування і ремонту обладнання молочних ферм.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що ринок молока та молочної продукції України характеризується значною нестабільністю.

Основні негативні тенденції зосереджуються у сировинному секторі. З кожним роком зменшується поголів'я корів, що в свою чергу приводить до зменшення виробництва молока-сировини, що зумовлює зменшення виробництва молочної продукції переробними підприємствами та зростання споживчих цін на неї. Основна частина молока надходить на підприємства від домогосподарств населення, де майже неможливо прослідкувати його якість. Тому система збору і зберігання молока має підлягати реформуванню і контролю його якості. Для вирішення сировинної проблеми підприємствам слід налагоджувати відносини с крупними агрофірмами, але їх кількість невелика. Більш раціональним рішенням буде налагодження відносин з дрібними фермами (кооперативами фермерів) та поступове створення власної сировинної бази. Також державі необхідно проводити заохочувальні заходи щодо створення сільгоспкооперативів.

Для розширення ринків збуту необхідно звернуту увагу на якість молока і молочної продукції, а також на гармонізацію стандартів, що діють в Україні, зі світовими. Український ринок майже насичений, тому особливу увагу слід направити на експорт молочної продукції в країни Азії та Європи. Також необхідно звести до мінімуму імпорт молочної продукції, що в свою чергу приведе до збільшення обсягів споживання продукції вітчизняного виробництва.

Для підвищення конкурентоспроможності підприємств необхідно створювати агрохолдінги, що призведе до мінімізації ризиків.

Список використаних джерел

1. Галузева программа розвитку молочного скотарства України до 2015 року [Електронний ресурс].– Режим доступу http://www.uazakon.com/documents/date_b5/pg_gswbxt.htm
2. Коваль А. Всё в шоколаде / А. Коваль // Продукты и ингредиенты. – 2009. – № 5. – С. 32–36.
3. Рынок молока и молочных продуктов в Украине // Молочное дело. – 2011. – № 2. – С. 25–32.

2.13. Окремі аспекти конкурентоспроможності промислових підприємств виноробної галузі

В сучасних умовах на економічний розвиток та стан економіки будь-якої країни впливає такий об'єктивний процес, як глобалізація, а саме вступ країн у світові організації, який повинен сприяти їх розвитку, підтримці на належному рівні економіки країн, що є їх учасниками, а також процесу інтеграції. Сьогодні інтеграція у світовий економічний простір не можлива без членства у СОТ, основними цілями якої є: «підвищення життєвого рівня, забезпечення повної зайнятості, постійне зростання доходів і ефективного попиту, розширення виробництва товарів і послуг та торгівля ними, оптимальне використання світових ресурсів у відповідності з цілями сталого розвитку, захист і збереження навколишнього середовища, забезпечення для країн, що розвиваються, і найменш розвинених країн такої участі в міжнародній торгівлі, яка б відповідала потребам їхнього економічного розвитку» [15].

Щоб ефективно реалізувати продукцію та бути лідером на внутрішньому та зовнішньому ринках вітчизняному підприємству необхідно мати високий рівень конкурентоспроможності своєї продукції (достатньо високий рівень якості продукції, новітні технології виробництва, всесвітньо відома торгова марка тощо) та підприємства в цілому.

До визначення конкурентоспроможності як продукції, так і промислового підприємства, необхідно визначити сутність категорії «конкуренція», так як її поняття є основою ринкової економіки, а також головною рушійною силою взаємовідносин функціонуючих суб'єктів на ринку. Аналіз публікацій про досвід розвинених країн щодо конкуренції показав, що вона є одним з самих ефективних та важливих факторів стимулювання активності діяльності промислових підприємств та сприяє не тільки покрашенню якості продукції та збільшенню її асортименту, але й

зниженню її собівартості, що призводить до покращення діяльності підприємства та зростання її ефективності.

Сутності категорії «конкуренція» присвячені публікації вчених-економістів за багатьма підходами, результатом чого є велика кількість наукових робіт, але на даний момент це питання є все ж дискусійним. Майже всі автори визначають поняття «конкуренція» як суперництво, боротьби виробників за попит на їх продукцію.

На наш погляд, конкуренція – це суперництво між учасниками-виробниками ринкової економіки за найкращі умови виробництва та реалізації свого товару в умовах обмеженого обсягу платоспроможності споживачів з однієї сторони, та боротьба учасників-споживачів на ринку за найвигідніші умови купівлі цих товарів з іншої сторони.

Існує багато понять, які тісно пов’язанні з поняттям конкуренція. Це конкурентоспроможність товару, продукції чи послуг, конкурентоспроможність підприємства, фірми, галузі, країни.

Підходи щодо визначення сутності категорії «конкурентоспроможність товарів (продукції та послуг)» вченими-економістами трактуються по-різному. Більшість авторів характеризують конкурентоспроможність товару або як здатність товару задовольняти певні вимоги споживача та бути привабливим для нього, або як наявність таких характеристик товару, які забезпечують йому відмінність від товарів-конкурентів та надають переваги на ринку. «Продукт – це набір благ (товарів, робіт, послуг)» [6]. Для його найефективнішої реалізації на ринку він повинен мати високий рівень конкурентоспроможності.

Процес реалізації об’єкту промислового підприємства є завершальним етапом кругообігу активів підприємства та визначає результат його господарської діяльності у вигляді прибутку, який відображає ефективність його виробництва та конкурентоздатність його реалізованих об’єктів.

Ми згодні з формулюванням І. Герчикової [4] щодо сутності категорії «конкурентоспроможність», але необхідно його уточнити й визначити як сукупність якісних та вартісних характеристик об'єкту реалізації промислового підприємства, які забезпечують задоволення конкретної потреби споживача. Тобто мова йде про комплекс споживчих та вартісних характеристик, які вважають успіх підприємства на ринку.

Поняття «конкурентоспроможність об'єкта реалізації промислового підприємства» тісно пов'язане з поняттям конкурентоспроможності самого підприємства та визначає його рівень. Отже, зміна конкурентоспроможності того або іншого товару є рушійною силою зміни стратегії конкурентоспроможності його підприємства, а саме поліпшення його якісних характеристик, пошуку нових ринків збуту, проведення рекламних компаній і розробка нових видів продукції, які надалі дозволять підсилити конкурентоспроможність підприємства.

Праці сучасних вітчизняних та іноземних економістів свідчать, що при визначенні сутності категорії «конкурентоспроможність підприємства» необхідно приймати до уваги три основі ознаки.

Перша пов'язана з ефективністю використання ресурсів:

– «конкурентоспроможність підприємства – це максимізація загального добробуту споживачів та виробників; досягнення такого об'єму виробництва, коли граничні витрати виробництва дорівнюють його ціни» [14, с. 273];

– «конкурентоспроможність підприємства – рівень технологій, якість інноваційних систем, ефективність використання людського капіталу» [1, с. 187];

– «конкурентоспроможність підприємства – це організація випуску продукції з мінімальними витратами» [12, с. 87];

– «конкурентоспроможність підприємства – це рівень ефективності використання господарюючим суб'єктом економічних ресурсів щодо їх використання конкурентами» [11];

– «конкурентоспроможність підприємства – це здатність ефективно розпоряджатися власними та запозиченими ресурсами в умовах конкурентного ринку» [5, с. 28].

Друга ознака асоціюється з однієї сторони з конкурентоспроможністю підприємства, як з завоюванням позиції на ринку та збутом товару – з іншої сторони:

– «конкурентоспроможність підприємства – комплекс економічних характеристик, які визначають положення фірми на галузевому ринку» [8, с. 32; 4, с. 290];

– «конкурентоспроможність підприємства – процес управління окремою сферою діяльності для завоювання довгострокових конкурентних позицій» [16, с. 200]

– «конкурентоспроможність підприємства – це здатність комерційної організації виробляти та продавати конкурентоспроможний продукт» [3, с. 360];

– «конкурентоспроможність підприємства – це здатність товарів підприємства, галузі, країни протистояти конкурентам» [2, с. 472];

– «конкурентоспроможність підприємства – це відносна категорія, що відображає відмінність процесу розвитку даного підприємства від конкурента як за ступенем задоволення своєю продукцією суспільної потреби, так і за ефективності виробничо-господарської діяльності» [7];

– «конкурентоспроможність підприємства – це раціональне використання ресурсів підприємства для досягнення конкурентних переваг» [10, с. 13].

– «конкурентоспроможність підприємства – це здатність об'єкта, яка характеризує сукупність реального та потенційного задоволення ним

окремих потреб у порівнянні з аналогічним об'єктом, представленим на ринку» [9, с.55].

Третя ознака – це ефективність конкурентоспроможності підприємства, яка впливає на ефективність управління:

– «конкурентоспроможність підприємства – процес функціонального відбору нових ринкових одиниць, які забезпечують зростання ефективності управління» [13, с. 81].

Таким чином, аналіз публікацій авторів дозволив визначити «конкурентоспроможність діяльності підприємства» як систему оціночних характеристик видів діяльності підприємства, яка дозволяє йому ефективно функціонувати на споживчому ринку на більш вигідних у порівнянні з конкурентами умовах, що сприяє ефективному управлінню, просуванню продукції та збуту її на ринку.

Для ефективного функціонування промисловому підприємству необхідно вміти ефективно управляти своєю конкурентоспроможністю з метою підвищення її рівня та забезпечення лідируючих позицій на ринку збуту. Для того, щоб ефективно управляти своєю конкурентоспроможністю йому в першу чергу необхідно провести її достовірну оцінку з метою виявлення негативних моментів та їх усунення.

Проведене ґрунтовне дослідження методів оцінки конкурентоспроможності (табл. 1) дозволило виявити відсутність єдиного методу оцінки конкурентоспроможності для усіх підприємств, оскільки існує безліч визначень категорії «конкурентоспроможність» та величезна кількість факторів, що впливають на конкурентоспроможність як підприємства, так і продукції, що ускладнюють створення єдиного методу оцінки рівня конкурентоспроможності підприємства.

Аналіз наукової літератури стосовно цього питання показав, що майже всі автори виділяють таку групу методів оцінки конкурентоспроможності підприємства, які базуються на основі теорії ефективної конкуренції.

Н. Пустова вважає, що суть даного методу полягає в аналізі груп таких показників, як ефективність виробничої, збутової діяльності та фінансової стійкості підприємства. Т. Харченко, в свою чергу, зауважує, що необхідно проводити аналіз ще таких груп показників, як ефективність виробничо-збутової та окремо виробничої діяльності, а також проаналізувати не тільки фінансову стійкість, але й рівень якості продукції промислового підприємства.

Таблиця 1

Систематизація методів оцінки конкурентоспроможності підприємства*

Класифікація методів	Б. Буркинський	Л. Закревська	Н. Лунякова	Н. Пустова	Т. Харченко	А. Філінков
Методи, побудовані на основі теорії ефективної конкуренції	+	+	+	+	+	+
Метод, заснований на оцінці конкурентоспроможності продукції підприємства			+	+		+
Методи, засновані на теорії якості товару		+		+	+	
Методи, що базуються на теорії рівноваги фірми та галузі А.Маршалла і теорії факторів виробництва		+		+	+	
Методи, що базуються на аналізі порівняльних переваг	+			+	+	
Матричні методи оцінки конкурентоспроможності		+	+	+	+	+
Метод «профілів»	+	+		+	+	
Побудова багатокутника конкурентоспроможності	+	+	+	+		
Методи, засновані на порівнянні з еталоном					+	
Метод, заснований на теорії мультиплікатора					+	
Метод визначення конкурентної позиції з точки зору стратегічного потенціалу підприємства					+	
Інтегральний метод					+	
Комплексні методи			+			+
Метод семантичного позиціонування	+					

* Узагальнено автором

Б.Буркинський, Є. Лазарєва, І. Агєєва, виокремлюють чотири групи показників, які необхідно проаналізувати для оцінки конкурентоспроможності промислового підприємства при застосуванні методів, що базуються на теорії ефективної конкуренції. До першої групи вони відносять показники, що характеризують ефективність управління виробничим процесом, до другої – показники ефективності управління оборотними засобами, до третьої – ефективність управління збутом та просуванням продукції на ринку і до четвертої групи – показники, що характеризують якість та ціну продукції промислового підприємства (конкурентоспроможність продукції) [8].

На нашу думку, найбільш практичною є методика оцінки конкурентоспроможності підприємства, заснована на теорії ефективної конкуренції. [8]. Саме ця методика є доступною для впровадження у практичну діяльність підприємствами, на відміну від інших, більш громіздких та графічно оформлених, що потребують додаткових складних обчислень.

Зі вступом України до СОТ відкритість внутрішніх ринків стає загрозою для ефективної та конкурентоспроможної діяльності промислових підприємств, оскільки призводить до збільшення конкуренції на внутрішньому ринку.

Для ефективного управління конкурентоспроможністю необхідно не тільки враховувати теоретичні аспекти конкурентоспроможності підприємств, які наведені в роботах різних вчених-економістів, а й брати до уваги і аспекти особливості функціонування підприємств харчової промисловості України.

Харчова промисловість є найважливішою галуззю господарства України, яка виробляє продукти споживання, використовуючи сільськогосподарську сировину, та забезпечує, при цьому, продовольчу та економічну безпеку країни. В сучасних умовах пріоритетним завданням

кожної держави світу є саме забезпечення продовольчої безпеки країни, що залежить від ефективної роботи не тільки галузей харчової промисловості, а також і сільського господарства.

Бюджетоутворюючою та важливою галуззю харчової промисловості є виноробна промисловість, яка має експортне значення як для Одеської області, так й для України в цілому.

Проведене дослідження показало, що на ринку виноробної продукції Одеського регіону існує велика конкуренція.

Значну конкуренцію українським виноробним підприємствам складають підприємства-виробники таких країн, як Франція, Грузія, Чилі, Італія та Молдова (рис. 1).

Рис. 1. Асортимент винопродукції різних країн світу на ринках Одеської області *

* Складено автором

Щодо цінового сегменту, то вина українських виробників представлені по найнижчій ціні, а найвищу ціну споживачу необхідно буде заплатити за вина виробництва Португалії, Нової Зеландії, США, Японії та Китаю (рис. 2).

Українські вина надходять на ринки Одеської області від таких товаровиробників: «Вина Гулієвих», «Гросслібенталь», «Золота Амфора», «Золотий Орфей», «Інкерман», «Коблево», «Коктебель», «Колоніст», «Кошер», «Масандра», «Натхнення», «Одеський Степ», «Ореанда», «Сонячна Долина», «Французький бульвар», «Шабо».

Рис. 2. Середня ціна винопродукції різних країн світу на ринках Одеської області (за одну пляшку ємністю 0,7–0,75 л)*

* Складено автором

В свою чергу, вітчизняні виробники постачають на ринки такий асортимент продукції: вина червоного, білого та рожевого кольору, які

бувають сухими, напівсухими, напівсолодкими та десертними. Так, серед червоного сухого вина найбільш зустрічаються такі марки: «Бастардо», «Каберне», «Мерло», «Сапераві» та «Піно Нуар»; серед червоного напівсухого: «Ведмежа кров», «Мерло», «Монастирська хата» та «Сапераві»; серед червоного напівсолодкого: «Бастардо», «Бича кров», «Жозефіна», «Ізабелла», «Каберне Емет», «Кадарка», «Королівське», «Монастирська хата», «Мускат», «Мускатне», «Шабські вина» та «Шепіт ченця»; серед червоного десертного: «Бастардо», «Кагор» та «Мадера»; серед білого сухого: «Аліготе», «Магарач», «Рієслінг», «Совиньон», «Херес» та «Шардоне»; серед білого напівсухого: «Магарач», «Монастирська хата» та «Совиньон» та серед білого напівсолодкого: «Королівське», «Магарач», «Монастирська хата», «Мускат», «Мускат царський», «Мускатне», «Тамянка», «Шабські вина», «Шардоне Кримське».

Провівши ґрунтовне дослідження щодо реалізації продукції винної галуззі на ринках Одещини, можна відмітити, що серед іноземних товаровиробників найбільшим попитом користуються виробники Франції, Чилі, Грузії та Молдови. Щодо вітчизняних товаровиробників, то тут можна відмітити два явних лідери – це торгові марки «Шабо» та «Натхнення».

Серед продукції торгової марки «Шабо» найбільшого попиту завоювали такі вина: «Каберне» сухе червоне, «Шардоне» сухе біле, «Ізабелла» напівсолодке червоне, «Сапераві» сухе червоне, «Королівське» напівсолодке червоне, «Кагор» десертне червоне, «Мускат» напівсолодке червоне, «Тамянка» напівсолодке біле, «Мерло» сухе червоне, «Королівське» напівсолодке біле та «Мускат» напівсолодке біле.

Серед торгової марки «Натхнення» найбільш вживаною є продукція у тетрапак ємністю один літр: «Каберне» сухе червоне, «Мускат Царський» біле, «Сапераві» сухе червоне, «Шардоне» біле сухе, «Кагор» червоне десертне, «Лідія» рожеве напівсолодке, «Тамянка», «Ізабелла» рожеве напівсолодке та «Ведмежа кров».

Третю сходинку лідерства по обсягам реалізації займає торгова марка «Французький бульвар» з такими видами продукції: «Селект», «Сапераві» напівсолодке червоне, «Каберне» сухе червоне та «Сапераві» сухе червоне.

В 2010 р. порівняно з 2009 р. Одеська область суттєво збільшила власні обсяги виробництва виноградних вин в абсолютному значенні на 5,2 млн дал та у відносному на 67,53%, суттєво збільшивши при цьому сегмент в загальній структурі на 9,81 процентних пункти, що дозволило регіону стати лідером по виробництву виноградних вин серед всіх регіонів України (43,58%). В 2009 р. цей показник був значно менше і складав 33,77%, що давало змогу Одещині займати тільки друге місце по обсягам виробництва, після Автономної Республіки Крим [17].

Аналіз обсягів виробництва в натуральному та вартісному виразі, та обсягів реалізації продукції за 2005–2009 рр. ЗАТ «Одесавинпром», ТОВ «Промислово-торговельна компанія «ШАБО» та ПрАТ «Одеський завод шампанських вин» – провідних виробників продукції вина в Одеській області наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Аналіз виробництва продукції в натуральному та вартісному виразі за 2005–2009 рр.*

Показники	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.
ЗАТ «Одесавинпром»					
1.Обсяг продукції в оптових цінах без ПДВ і акцизного збору, тис.грн.					
- в діючих цінах	59700,00	83557,00	113020,00	149448,00	269066,80
- в % до попереднього року	х	139,96	135,26	132,23	180,04
- в порівняних цінах	69704,65	94820,77	120410,61	132608,98	296899,51
- в % до попереднього року	х	136,03	126,99	110,13	223,89
2.Виробництво продукції, тис.дал	735,00	883,00	1045,00	1388,00	872,40
- в % до попереднього року	х	120,14	118,35	132,82	62,85

3.Обсяг реалізованої продукції, тис.грн	59222	82812	112520	144083	315949
- в % до попереднього року	х	139,83	135,87	128,05	219,28
Показники	2005 рік	2006 рік	2007 рік	2008 рік	2009 рік
ТОВ «Промислово-торгівельна компанія «ШАБО»					
1.Обсяг продукції в оптових цінах без ПДВ і акцизного збору, тис.грн.					
- в діючих цінах	10953,10	21585,60	35763,00	117837,40	269066,80
- в % до попереднього року	х	197,07	165,68	329,50	228,34
- в порівняних цінах	11901,45	24701,31	50886,04	155422,05	296899,51
- в % до попереднього року	х	207,55	206,01	305,43	191,03
2.Виробництво продукції, тис.дал	158,20	287,70	365,00	532,90	872,40
- в % до попереднього року	х	181,86	126,87	146,00	163,71
3.Обсяг реалізованої продукції, тис.грн	15643,4	31217,1	53131,3	122042	315949
- в % до попереднього року	х	199,55	170,20	229,70	258,89
ПрАТ «Одеський завод шампанських вин»					
1.Обсяг продукції в оптових цінах без ПДВ і акцизного збору, тис.грн.					
- в діючих цінах	60297,00	76379,00	89283,00	86859,30	56552,00
- в % до попереднього року	х	126,67	116,89	97,29	65,11
- в порівняних цінах	71796,87	86914,01	103618,85	100975,70	56552,00
- в % до попереднього року	х	121,06	119,22	97,45	56,01
2.Виробництво продукції, тис.дал	761,00	812,00	832,00	697,20	390,40
- в % до попереднього року	х	106,70	102,46	83,80	56,00
3.Обсяг реалізованої продукції, тис.грн	59307,2	72785,4	95582,1	138872	56552
- в % до попереднього року	х	122,73	131,32	145,29	40,72

*Складено автором

Дані табл. 2 свідчать, що найбільш успішнішим серед проаналізованих підприємств є ТОВ «Промислово-торговельна компанія «ШАБО», яке з кожним роком збільшувало обсяги виробництва продукції в натуральному

виразі, в діючих та порівняних оптових цінах та обсяги реалізованої продукції, що свідчить про розширення його діяльність, не зважаючи на кризу та загострення конкуренції на внутрішньому ринку після вступу України до СОТ.

ЗАТ «Одесавинпром» також мало позитивні зміни в обсягах виробництва (в оптових цінах) та реалізації продукції за весь проаналізований період. Однак, підприємство в 2009 р. суттєво зменшило обсяги виробництва продукції в натуральному виразі внаслідок недостачі якісної сировини.

Найгірша ситуація спостерігається у ПрАТ «Одеський завод шампанських вин». Позитивні зміни простежуються тільки в 2006 та 2007 рр. А в 2009 р. підприємство скоротило свою діяльність майже в 2 рази.

Для подальшого сталого розвитку Одеського регіону необхідно сприяти забезпеченню виноробних підприємств якісною сировиною з метою підвищення конкурентоспроможності їх продукції.

В цьому сенсі актуальним є питання розробки нових методів чи удосконалення вже існуючих щодо оцінки конкурентоспроможності діяльності підприємств з метою їх подальшого застосування в галузях харчової промисловості.

Інтеграційні процеси потребують пошуку шляхів захисту та зміцнення національного товаровиробника на внутрішньому ринку та можливостей розвитку їх зовнішньоекономічної діяльності. В умовах стрімкого розвитку новітніх технологій підприємствам необхідно залучати додаткові інвестиції для забезпечення сучасних інновації у виробництво якісної, конкурентоспроможної продукції, що дозволить підвищити рівень конкурентоспроможності як підприємства, так і країни в цілому.

Список використаних джерел

1. Антонюк Л.Л. Інновації :теорія, механізм розробки та комерціалізації / Л.Л. Антонюк, А.М. Поручник, В.С. Савчук – К. : КНЕУ, 2003. – 394 с.

2. Бревнов А.А. Основы экономической теории / Бревнов А.А. – Х. : ООО «Одиссей», 2004. – 512 с.
3. Васильков В.О. Стратегічне управління підприємством / В.О. Васильков, Т.І. Ткаченко. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 440 с.
4. Герчикова И.Н. Маркетинг и международное коммерческое дело / Герчикова И.Н. – М.: Внешторгиздат, 1991. – 130 с.
5. Должанський І.З. Конкурентоспроможність підприємства / І.З. Должанський, Т.О. Загорна. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 384 с.
6. Загородній А.Т. Фінансово-економічний словник / А.Т. Загородній, Г.Л. Вознюк. – К. : Знання, 2007. – 1072 с.
7. Иванов Ю.Б. Конкурентоспособность предприятия: оценка, диагностика, стратегия / Иванов Ю.Б. – Х. : ХНЕУ, 2004 – 255 с.
8. Конкурентоспособность продукции и предприятия / Буркинский Б.В., Лазарева Е.В., Агеева И.Н., Брыкалина С.В., Лысюк В.М., Бревнов А.А., Степаненко Е.Ф., Щецин Ю.В., Беляева М.В., Вилипп А.И. – Одесса : ИПРЭЭИ НАН Украины, 2002. – 132 с.
9. Корецький М. Стратегічне управління: навч. посібник / М. Корецький, А. Дігтяр, О. Дацій. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 240 с.
10. Мартиненко М.М. Стратегічний менеджмент / М.М. Мартиненко, І.А. Ігнатієва. – К.: Каравела, 2006. – 320 с.
11. Минько Э.В. Качество и конкурентоспособность / Э.В. Минько, М.Л. Кричевский – Спб. : Питер, 2004. – 268 с.
12. Мэнкью Н.Г. Принципы микроэкономики; пер. с англ. / Мэнкью Н.Г. – СПб.: Питер, 2004. – 576 с.
13. Піддубна Л.І. Конкурентоспроможність економічних систем: теорія, механізм регулювання та управління / Піддубна Л.І. – Харків : ВД «Інжек», 2007. – 368 с.
14. Пиндайк Р. Микроэкономика; пер. с англ. / Р. Пиндайк, Д. Рубинфельд. – СПб.: Питер, 2002. – 608 с.
15. Світова організація торгівлі: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/
16. Федулова Л.І. Менеджмент організацій / Федулова Л.І. та інші. – К. : Либідь, 2003. – 445 с.
17. Харчова промисловість Одеської області: Статистичний збірник / за редакцією Л.Е. Котвицької. – Одеса : Головне управління статистики в Одеській області, 2011. – 57 с.

РОЗДІЛ 3
ЕКОЛОГІЧНА СКЛАДОВА БЕЗПЕКИ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ

3.1. Забезпечення сталого розвитку еколого-економічних систем агропродовольчої сфери на основі механізмів самоорганізації

Агропродовольча сфера є в усьому світі одним з основних споживачів природних ресурсів і основним джерелом забезпечення розвитку суспільства. Негативний вплив на довкілля, спричинений сільськогосподарським виробництвом, пов'язаний як із виснаженням природних ресурсів, так і з їх забрудненням в результаті застосування в агросфері чужорідних ресурсів (отрутохімікатів, мінеральних добрив та генетично модифікованого матеріалу). Так, за останні сорок років у світі при підвищенні врожайності зернових культур майже в 2,5 рази використання мінеральних добрив зросло більш ніж вдесятеро, а пестицидів – багаторазово. Встановлено, що спроби урядів збалансувати сільськогосподарські ринки шляхом коригування цін на продовольчі товари і введені чужорідні ресурси мають більш серйозні наслідки для ґрунту, водних ресурсів, здоров'я людини та екосистеми в цілому, ніж аналогічні дії на ринках продукції інших секторів. В Україні за останні десятиліття площа еродованих земель зросла майже в 1,5 рази. Значно розширилися площі засолених, закислених, осолонцьованих, підтоплених і техногенно забруднених сільськогосподарських угідь, а їх родючість впала до критично низького рівня. В цілому тільки один з кожних 10 га сільгоспугідь має нормальний екологічний стан. Енерго-, земле- і водоємність українського агропродовольчого виробництва в 3–5 разів вище, ніж у країнах Західної Європи та Північної Америки. Екстенсивне природокористування призвело до знищення близько 70% цінних природних комплексів і ландшафтів України [2].

Наслідки фінансово-економічної кризи, екологічні проблеми, проблеми ресурсо- та енергоспоживання демонструють необхідність екологоорієнтованої трансформації розвитку агропродовольчої сфери, в тому числі економічної трансформації з урахуванням принципів сталого розвитку.

Недостатньо науково обґрунтована державна регіональна політика спричинила малоефективний розвиток як економіки країни в цілому так і агропродовольчої сфери, а також призвела до низького рівня її еколого-економічної безпеки. За таких умов стає очевидним провідне значення наукових здобутків економіки природокористування та охорони навколишнього природного середовища для вирішення завдань оптимізації природокористування, покращення якості життя населення. Тому все більшої актуальності набувають задачі розробки нових стратегій і концепцій розвитку регіональних еколого-економічних систем, що створять передумови для вирішення проблем екологоорієнтовних економічних трансформацій.

В сучасних умовах необхідним є пошук найбільш гнучких та ефективних форм та механізмів трансформації еколого-економічних систем агропродовольчої сфери, здатних оперативно реагувати на зміни у навколишньому середовищі, на зміну якості природних ресурсів, на зростаючи потреби суспільства. У числі найбільш вагомих проблем, що потребують вирішення можуть бути названі наступні:

– недостатній рівень використання соціально-економічного потенціалу регіонів, зокрема з метою реалізації концепції сталого розвитку агропродовольчої сфери;

– недостатність інвестицій, в тому числі й в системі ресурсовідтворення агропродовольчої сфери;

– низький рівень привабливості інвестиційних екологоорієнтованих проектів;

– низький рівень поширення агропродовольчих товарів та послуг місцевого виробництва;

– низький ступінь екологізації агропродовольчої сфери;

– низька динаміка формування регіональних стратегій і концепцій розвитку регіональних господарчих систем;

– залежність фінансового стану агропідприємств від державного бюджету, що обумовлює їхню вразливість у результаті загострення внутрішнополітичної ситуації на державному рівні;

– низька конкурентноздатність продукції внаслідок високої енергоємності, ресурсоємності та низької екологічності виробництва;

– невідповідність агропродовольчої сфери новим світовим екологічним та енергетичним стандартам;

– слабка готовність менеджерів агропідприємств до ефективної роботи в кризових умовах, відсутність ефективної системи екологічного менеджменту;

– диспропорціональний розвиток на ринку праці та низький рівень міжрегіональної співпраці в агропродовольчій сфері;

– низький рівень ринку заробітної плати та низька якість життя населення, зниження якості розвитку людських ресурсів.

В таких умовах першочерговим виявляється розвиток агропродовольчої сфери, тобто формування такого еколого-економічного стану агропродовольчої сфери, при якому забезпечується продовольча незалежність країни, гарантується фізична і економічна доступність для населення харчових продуктів, що відповідають вимогам стандартів якості, в обсягах не нижче раціональних норм споживання, необхідних для активного, здорового способу життя.

Саме поняття «розвиток агропродовольчої сфери» передбачає в значній мірі наявність механізмів її самоорганізації. Під самоорганізацією агропродовольчої сфери ми розуміємо властивість еколого-економічних систем цієї сфери самостійно (тобто без направляючого впливу ззовні) реалізовувати процеси, що забезпечують її функціонування і розвиток.

Питання самоорганізації еколого-економічних систем агропродовольчої сфери на основі вигідного використання екологічних умов та ініціатив постає ключовою передумовою при формуванні інноваційних стратегій її розвитку. Тріада «доступність–вміння–вигідність» є тим мотивом, який здатний бути рушійною силою інноваційної екологічно орієнтованої трансформації на основі законів самоорганізації відкритих динамічних систем.

Умови, в яких доводиться функціонувати сучасним економічним суб'єктам агропродовольчої сфери надзвичайно актуалізують проблему забезпечення самоорганізації еколого-економічних систем. Економічні інститути в умовах ринкових відносин припускають високу відповідальність суб'єктів за результати своєї діяльності, що автоматично передбачає посилення режиму самоорганізації та самоокупності. Економічні суб'єкти також змушені стикатися при прийнятті рішень та реалізації своєї діяльності з усе більш жорсткими обмеженнями: просторовими, тимчасовими, соціальними, екологічними. Це обмежує або повністю виключає централізоване управління економічними суб'єктами агропродовольчої сфери і обумовлює їх значну автономізацію (підвищення їх ступеня свободи) за принципом: «думай глобально – дій локально».

Головна мета організаційно-економічної трансформації еколого-економічних систем агропродовольчої сфери на основі механізмів самоорганізації – становлення сучасної інноваційно забезпеченої системи виробництва агропродовольчих товарів та послуг, яка сприймає новітні явища і процеси суспільного життя, працює на основі системи еколого-економічних інструментів та стандартів, які б забезпечували безперервне виробництво в середовищі, що швидко та динамічно змінюється.

Нагадаємо, що системи, які саморозвиваються, мають відносно постійну місію і порівняно стабільні критерії якості свого функціонування. При цьому вони здатні самостійно виробляти цілі свого розвитку і критерії

оцінки їх досягнення. Системи, що саморозвиваються здатні самостійно трансформувати критерії якості свого функціонування, а відповідно, і власну місію в залежності від одержуваної в процесі розвитку інформації, а також зовнішніх умов функціонування системи. Наслідком цього є постійне переформатування цілей і забезпечуюючих розвиток засобів [2].

Одним з оптимальних шляхів вирішення названих вище завдань є створення на території певних регіонів таких інноваційних форм розвитку як ЕКОПОЛІС.

На нашу думку, формування ЕКОПОЛІСу – це стратегічний інноваційний напрям соціо-еколого-економічного розвитку території, в тому числі і в агропродовольчій сфері, в якому господарська діяльність узгоджується з природними процесами та екологобезпечним відношенням до навколишнього природного середовища.

Під ЕКОПОЛІСом автори розуміють науково-виробничо-освітній комплекс, що функціонує для створення і реалізації інноваційних товарів екологічного спрямування. Дана форма територіального розвитку здатна накопичувати в собі економічний потенціал для поступової трансформації існуючого інноваційного комплексу в «життєвий», де буде збільшена питома вага виробництва й споживання товарів екологічного призначення, а засобом одержання прибутку в економічній сфері стане розв'язання регіональних еколого-економічних проблем (рис. 1).

Така структура та властивості здатні забезпечити процес саморозвитку і самоорганізації ЕКОПОЛІСу, тобто здатність регулювати свої відносини із зовнішнім середовищем [4].

Рис. 1. Основні складові та результати формування ЕКОПОЛІСу

Основний зміст функціонування агропродовольчої сфери в ЕКОПОЛІСі полягає у формуванні відкритого динамічного комплексу агровиробництва товарів та послуг на основі інноваційних підходів з метою отримання прибутку від реалізації товарів екологічного призначення, які прямо чи опосередковано сприятимуть вирішенню певних еколого-економічних проблем. До товарів екологічного призначення можна віднести певні види товарних інновацій екологічного спрямування, які можуть бути використані або вироблені в агропродовольчій сфері (табл. 1).

Таблиця 1

Пріоритетні види товарних інновацій екологічного спрямування в ЕКОПОЛІСі

Пріоритетні види товарів	Характерні види товарів
1. Засоби природоохоронного характеру	1.1 Засоби для запобігання екодеструктивного впливу (очисне устаткування, технології для захисту ґрунтів тощо).
	1.2 Засоби для ліквідації наслідків порушення середовища (засоби для дезактивації ґрунтів, технології рекультивації земель та ін.)
	1.3 Засоби для захисту людини, технологічних і природних систем від шкідливого впливу екодеструкцій (фільтрація води перед вживанням, кондиціонери повітря, захисні покриття та ін.).
	1.4 Засоби для підвищення імунітету людини або опірності екосистем до негативного впливу екодеструктивних факторів
2. Товари екологічного вдосконалення технологічних систем	2.1 Екологічно ефективні елементи технологічних систем.
	2.2 Роботи і послуги, що сприяють екологічному вдосконалюванню агросистем (НДР, ДКР, консалтингові послуги, роботи з модернізації тощо).
3. Товари, що підвищують ефективність життєвого циклу виробів і послуг	3.1 Товари (в т. ч. інформаційний сервіс), що дають змогу замінити „брудні” вироби і процеси „чистими”.
	3.2 Продукти, що сприяють економії матеріальних і енергетичних ресурсів.
	3.3 Технології, що забезпечують зниження ресурсомісткості товарів.
	3.4 Засоби, що сприяють рециркуляції відходів.
4. Товари екологізації стилю життя	4.1 Освіта і інформаційний сервіс (екологічне навчання, консалтинг тощо).
	4.2 Засоби для підтримання біорізноманіття та стійкості екосистем.
	4.3 Засоби, що сприяють збільшенню інформаційного контакту людини з природними системами (створення національних парків, зелених зон, агро- та екотуризм тощо).
	4.4 Засоби, що сприяють духовному і фізичному розвитку людини.

На відміну від природоохоронної діяльності, призначеної для вирішення певних екологічних проблем, така інноваційна екологорієнтована трансформація агропродовольчої сфери підсилює як у господарських

суб'єктів так і у управлінської системи бажання та мотивацію досягнення екологічних цілей для сталого розвитку.

О. Шубравська зазначає, що розвиток виробництва екологічно чистих харчових продуктів та продуктів з високими оздоровчими властивостями з овочевих та зернових культур в Україні є найбільш акутальною проблемою сьогодення. Це законодавчо було передбачено ще у 2003 р. як середньостроковий пріоритетний напрямок інноваційної діяльності. Тоді ж почалася робота над проектом Закону України про органічне землеробство. На офіційному сайті Міністерства аграрної політики та продовольства України зазначено, що проекти таких актів щодо рослинництва, тваринництва та здійснення процесу сертифікації вже розроблені. Поки ж держава жодним чином не підтримує органічних виробників, статус їх продукції не підтверджений на внутрішньому ринку. Незважаючи на це галузь досить динамічно розвивається, переважно завдяки ініціативі окремих ентузіастів [2, с. 16].

Загальним еколого-економічним напрямом трансформації системи агропродовольчого комплексу є ресурсозбереження і екологоорієнтірованность технологій. Одним із шляхів вирішення проблеми посилення екологізації аграрної діяльності є розширення впровадження альтернативних систем сільського господарювання, до яких, перш за все, відносять біоінтенсівние міні-землеробство (Biointensive Mini-Farming); біодинамічне землеробство (Biodynamic Agriculture); технології використання ефективних мікроорганізмів або ЕМ-технології (Effective Microorganism Technologies); низьковитратне стале сільське господарство (LISA – Low Input Sustainable Agriculture); органічне сільське господарство (Organic Agriculture або Organic Farming); точне землеробство (Precision Farming or Precision Agriculture).

Перераховані моделі ґрунтуються на глибокому розумінні проблем, що відбуваються в природі процесів. Вони спрямовані на поліпшення структури

ґрунтів, відновлення їх родючості та сприяють створенню екологічно стійких агроландшафтів. Особливістю зазначених технологій ведення сільського господарства є поєднання біологічного підходу і ефективності управління. Практично всі зазначені системи орієнтовані в першу чергу на поліпшення стану природного середовища і лише як наслідок цього – на виробництво продукції з певними якостями [2, с. 18].

Досвід виробництва екологічно чистих харчових продуктів та товарів екологічного спрямування був отриманий на території Сумської області, де обгрунтовано пілотний проект формування ЕКОПОЛІСу «Еко-Сумщина» на основі екологічних інновацій. Доцільність проекту була обумовлена трьома основними групами факторів:

– територія області є екологічно сприятливою (за даними ООН, Сумщина є єдиною областю на Лівобережній Україні, де рівень екологічного навантаження вважається задовільним);

– науково-виробничо-освітній потенціал області в значній мірі спеціалізується на товарах екологічного спрямування;

– історично Сумщина має імідж певного інкубатору з генерування саме екологічних ініціатив.

Найбільш вагомі результати в Сумській області було досягнуто в напрямах залучення споживачів до споживання екологічно чистих товарів, популяризації виробників продукції екологічного спрямування, залученні інвесторів до реалізації екологічно орієнтованих проектів. Певні позитивні кроки спостерігаються в напрямах формування екологічно привабливого іміджу області для розвитку масового агро- та екотуризму, популяризації Сумської області як регіону, орієнтованого на виробництво екологічно сприятливих товарів та застосування екологічно сприятливих технологій, збільшенні кількості робочих місць за рахунок розвитку екологічно орієнтованих підприємств.

В системі екологізації агропродовольчої сфери в Сумській області в рамках ЕКОПОЛІСу органічне землеробство є стратегічно важливим організаційно-економічним рішенням, яке вдало можна використовувати в інших регіонах України. Сьогодні майже третина населення України проживає в сільській місцевості і одна четверта працевлаштованих працюють у сільському господарстві. Розвиток органічного землеробства може сприяти вирішенню соціально-економічних проблем, у тому числі проблем працевлаштування, якості життя, прибутковості сільськогосподарських виробництв, посилення експортного потенціалу держави, поліпшення іміджу України як виробника і експортера високоякісної здорової органічної продукції.

Ресурсозберігаючий напрям органічного землеробства реалізується в технологіях самовідновних систем землеробства при мінімальному і нульовому обробітку ґрунту, екологоорієнтірованность – в органічних технологіях, які реалізуються в екологічній системі землеробства при традиційній системі обробітку ґрунту на основі використання органічних добрив, препаратів захисту рослин натурального походження. Так, проведений аналіз економічного потенціалу технології нульової обробки грунту, показав, що застосування такої технології забезпечує економію паливно-мастильних матеріалів в 2–4 рази, витрат праці в 2 рази, мінеральних добрив у 2 рази. Можна констатувати, що Україна має всі необхідні передумови для розвитку органічного виробництва – екологічно чисті чорноземи, які можна досить швидко конвертувати в органічні землі, а також стабільні ринки збуту виробленої продукції. Слід лише законодавчо закріпити механізми сприяння розвитку органічного виробництва та ринку в країні.

В Сумській області відповідно до розробленої концепції «Еко-Сумщина» також відбуваються добровільне екомаркування та сертифікація продукції. Державні організації приділяють значну увагу для популяризації

та просування продукції екологічного спрямування. Зокрема, за підтримки державних органів управління з метою забезпечення належного контролю за безпекою та якістю харчових продуктів, було вирішено здійснити поліпшення матеріально-технічної бази лабораторій з контролю безпеки та якості сировини, напівфабрикатів і харчових продуктів, провести їх капітальні та поточні ремонти, акредитацію, сертифікацію, атестацію, повірку приладів, забезпечення необхідним транспортом, сучасним обладнанням, реактивами, витратними матеріалами, методичними розробками за рахунок відшкодування отримувачами послуг витрат з відбору зразків (проб) продукції, коштів бюджетів усіх рівнів (шляхом надання фінансової підтримки) та інших джерел доходів лабораторій відповідно до укладених договорів.

Таким чином, серед суттєвих переваг, які надає регіону інноваційний підхід до екологічної спеціалізації її агропродовольчої сфери на основі ЕКОПОЛІСного підходу, можна назвати:

– поступове завоювання ринків екологічних товарів та послуг;

– підвищення експортного потенціалу;

– конверсія агропродовольчого потенціалу в напрямку підвищення наукової та інформаційної ємності та зниження енергоємності продукції;

– ефективне використання потужностей науково-виробничого комплексу;

– зменшення деструктивного тиску на екосистеми та оздоровлення довкілля, в тому числі, агроландшафтів;

– створення умов для експорту продукції екологічного призначення.

Таким чином, для забезпечення економічних трансформацій агропродовольчої системи у складі ЕКОПОЛІСу на основі механізмів її самоорганізації, система повинна забезпечувати процеси:

– відтворення своєї матеріальної основи (в тому числі компенсація процесів фізичного та морального зносу основних фондів та оборотного капіталу);

– відтворення інформаційних активів (в тому числі інноваційних підходів до впровадження альтернативних систем сільського господарювання, засобів обробітку ґрунтів, забезпечення екологоорієтованих та ресурсозберігаючих технологій, а також підвищення якості підготовки персоналу);

– відтворення синергетичної основи (в тому числі відновлення синергетичних зв'язків між окремими елементами агропромислового комплексу, відносин між окремими суб'єктами агопродовольчої сфери) [1].

Виходячи з сутності необхідних відтворювальних характеристик, можна зробити висновок, що економічні трансформації в агропродовольчому секторі на основі механізмів самоорганізації – це процес, в якому господарська діяльність людини у цій сфері удосконалюється відповідно цілям сталого розвитку. Для вдосконалення цього процесу в Україні необхідно врахувати напрямки:

– активного розвитку агропродовольчого сектору на основі відтворювальних механізмів. Головний принцип – зниження кількості використання ресурсів, повторне використання та інтенсифікація ресурсів за рахунок використання нових екологоорієнтірованних технологій виробництва, економії ресурсів;

– удосконалення і посилення позицій по використанню еколого-економічного інструментарію;

– збільшення вкладень на наукові екологоорієнтіровані дослідження в агропродовольчій сфері з урахуванням нових завдань і цілей по реалізації стратегії сталого розвитку.

Вирішення проблем екологоорієнтованої економічної трансформації та стабілізації економічного розвитку агропродовольчої сфери направлені на:

– забезпечення якісними агропродовольчими товарами та продуктами місцевого виробництва;

– популяризацію місцевих виробників продукції екологічного спрямування;

– залучення інвесторів до реалізації екологічно орієнтованих проектів;

– формування екологічно привабливого іміджу окремих регіонів для розвитку агро- та екотуризму;

– реструктуризацію економічної системи з метою орієнтації на виробництво та споживання екологічних товарів і послуг та збільшення кількості робочих місць;

– збільшення у бюджетних надходженнях частки доходів, які отримуються завдяки виробництву й споживанню екологічно сприятливої продукції;

– стимулювання вторинної переробки відходів агропідприємств;

– підвищення екологічної свідомості населення та формування етичного ставлення до навколишнього природного середовища.

Економічні трансформації можливі за рахунок:

– популярізації місцевих виробників агропродовольчих товарів та послуг;

– підвищення попиту і зацікавленості населення у виробництві екологічно чистих продуктів харчування;

– забезпечення сировиною для виробництва біопалива та біодобрив;

– впровадження системи екологічного менеджменту, який є складним і динамічним процесом і зачіпає економічні, виробничі, соціальні, психологічні, освітні та інші аспекти діяльності як окремих підприємств і корпорацій, так і регіонів України;

– фінансування агропродовольчої сфери, серед найбільш перспективних напрямків якої слід виділити: отримання міжнародних грантів; використання частини внутрішніх і зовнішніх інвестицій; отримання

коштів в рамках державних і регіональних цільових екологічних програм, програм соціально-економічного розвитку [3].

З метою підвищення ефективності управління потенціалом агропродовольчої сфери, механізми самоорганізації сприяють вдосконаленню як мінімум декількох найважливіших якостей менеджерів різних рівнів агропродовольчого сектору, а саме:

− уміння будувати взаємини з потенційними клієнтами – джерелами придбання вільної квазіенергі, що обумовлює необхідність розвитку навичок пошуку потенційних клієнтів-користувачів екологічної продукції та послуг, здатності привернути їхню увагу, встановлення тривалих зв'язків, формування раціональної цінової політики;

− навички встановлювати взаємини з конкурентами, що передбачає формування ефективної конкурентної стратегії, побудованої на розумному балансі силових, тобто квазіенергетичних інструментів (орієнтуються на значні капіталовкладення) і інформаційних факторів (забезпечують вплив на найбільш «сприйнятливі» точки ринкового середовища, тобто приносять швидку віддачу при мінімальному квазіенергетичному, тобто інвестиційному імпульсі);

– здатність наладжувати взаємини з постачальниками виробничих факторів (сировини, джерел енергії, грошових коштів, трудових факторів);

– готовність розробляти та впроваджувати аграрну політику, що обумовлює своєчасні та ефективні заміни і застосування найбільш ефективних технологій і матеріалів. Все це повною мірою впливає на взаємини з названими трьома групами суб'єктів: споживачів, конкурентів і постачальників;

– вміння формувати взаємини з державою, територією господарювання, суспільством, що досягнення суб'єктом господарювання ефективності.

Розвиток агропродовольчої сфери як відкритої динамічної системи обумовлений механізмами її самоорганізації. Головна мета організаційно-

економічної трансформації еколого-економічних систем агропродовольчої сфери на основі механізмів самоорганізації – становлення сучасної інноваційно забезпеченої системи виробництва агропродовольчих товарів та послуг, яка сприймає новітні явища і процеси суспільного життя, працює на основі системи еколого-економічних інструментів та стандартів, які б забезпечували безперервне виробництво в середовищі, яке швидко та динамічно змінюється.

Одним з шляхів ефективного розвитку агропродовольчої сфери є функціонування її в умовах ЕКОПОЛІСу, в якому господарська діяльність узгоджується з природними процесами та екологобезпечним відношенням до навколишнього природного середовища і забезпечує існування тріади «доступність–вміння–вигідність» на основі виробництва екологічно сприятливих товарів та послуг. Для забезпечення економічних трансформацій агропродовольчої системи у складі ЕКОПОЛІСу на основі механізмів її самоорганізації, система повинна забезпечувати процеси відтворення своєї матеріальної основи, інформаційних активів та синергетичної основи. Механізми самоорганізації також сприяють вдосконаленню якостей менеджерів агропродовольчої сфери.

Таким чином, усе зазначене дозволяє визначити стратегію екологічно безпечного розвитку агропродовольчої сфери на основі її економічної трансформації у вигляді багаторівневого комплексу заходів щодо забезпечення національної продовольчої безпеки з метою реалізації концепції сталого розвитку. Очевидно, що реалізація такої стратегії вимагає значних зусиль та фінансових ресурсів, однак світовий досвід підтверджує доцільність здійснення подібних вкладень.

Список використаних джерел

1. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні: Закон України від 8 верес. 2011 р. №3715-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://zakon2.rada.gov.ua

2. Бурлакова І.М. Науково-методична основа екологізації життєвого циклу продукції / І.М. Бурлакова // Механізм регулювання економіки. – 2009. – Т.1, № 4. — С. 236 – 240.
3. Мельник Л. Г. Основи саморозвитку систем / Л. Г. Мельник // Механізм регулювання економіки. – 2010. – № 2. – С. 12–20.
4. Методы решения экологических проблем: монографія; под ред. д.э.н., проф. Л. Г. Мельника, к.э.н. Е. В. Шкарупы. – Сумы : Изд-во СумГУ, 2010. – Вып. 3. – 663 с.

3.2. Екологічне спрямування використання земельних ресурсів агропродовольчої сфери як умова її безпеки

Подальше існування людської цивілізації, при якому економічний розвиток супроводжується виснажливим природокористуванням, створює небезпеку життя нинішнього та майбутнього поколінь. Цей висновок безпосередньо стосується й агропродовольчої сфери України, екологічний стан якої можна визначити як незадовільнений. На її функціонування впливає комплекс негативних факторів, зокрема, нересурсоощадливе використання земельних ресурсів. Тому невипадково до основних напрямів державної політики з питань національної безпеки України в екологічній сфері віднесено «впровадження у виробництво сучасних, екологічно безпечних, ресурсо - та енергозберігаючих технологій, підвищення ефективності використання природних ресурсів, розвиток технологій переробки та утилізації відходів» [1].

Підвищена увага до даного питання свідчить про його наукову актуальність та велике практичне значення. Найбільш комплексно воно було розглянуто під час проведення Одинадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників у лютому 2009 р., які були присвячені різним аспектам трансформації земельних відносин, у тому числі, охороні та підвищенню родючості ґрунтів [2]. Розвиток земельних відносин у контексті аграрної реформи розглянуто у фундаментальній праці П. Саблука [3]. Наслідки введення в Україні повноцінного ринку сільськогосподарських земель викладено в збірниках наукових статей [4; 5]. В перелічених працях

основна увага дослідників сконцентрована на соціально-економічних наслідках господарського використання земельних ресурсів. Значно менше наукових праць, в яких обґрунтовується необхідність соціоекономічної переорієнтації використання земельних ресурсів. Це, зокрема – колективна монографія, в якій екологічна безпека агропродовольчої сфери розглядається як складова сталого розвитку суспільства [6]. Організація сільськогосподарського використання земель на ландшафтно-екологічній основі висвітлена у монографії під загальною редакцією П. Казьміра [7]. Отже, аналіз основних публікацій з даної теми свідчить про переважання праць, в яких досліджується еколого-економічні наслідки використання земель у сільськогосподарському виробництві.

Враховуючи викладене, метою даного дослідження є обґрунтування, на основі аналізу функцій земельних ресурсів в процесі їх господарського використання, їх ключової ролі в гарантуванні безпеки агропродовольчної сфери.

Земельні ресурси, з огляду на центральне місце агропродовольчої сфери в системі національного господарства, є фундаментом економіки України. Адже близько 95 % обсягу продовольчого фонду країни та понад двох третин фонду товарів споживання формуються на основі використання земельних ресурсів. У ресурсній забезпеченості соціально-економічного розвитку України землі складають понад 40% [8, с. 245]. Сільськогосподарські угіддя займають 41,8 млн га, у тому числі рілля – 32,8 млн га серед 60,3 млн га загальної території України. Наша країна, за різними оцінками, має від 8% до 15% світових запасів чорноземів [7, с. 44].

Землі в системі агропродовольчної сфері є універсальним й багатофункціональним природним ресурсом: предметом праці та засобом виробництва у сільському господарстві; головним компонентом ландшафтів; основою природних умов; просторовим базисом розміщення виробництва; місцем життєдіяльності.

Для досягнення еколого безпечного розвитку агропродовольчої сфери на земельні ресурси покладається одночасне виконання трьох функцій [2, с. 255]:

– екологічної (використання біологічних властивостей грунту, простору для розміщення екосистем);

– економічної (виступає об’єктом розподілу, обміну і продажу, предметом і засобом виробництва, що сприяє утворенню і зростанню капіталу);

– соціальної (виконує роль джерела інформації про довкілля засобу передачі аграрного досвіду і знань, простору для розташування помешкань та господарських будівель, засобу задоволення від спілкування з природою).

З огляду на перелічені функції земельних ресурсів, їх можна ідентифікувати як територіальний ресурс, тобто такий який має бути використаний для розвитку не якоїсь окремої складової агропродовольчої сфери, а цього соціально-просторового утворення в цілому.

Земельні ресурси мають специфічні особливості, за якими вони відрізняються від інших ресурсів, що використовуються в процесі господарської діяльності.

Передусім землі – це продукт природи й її найцінніше багатство, яке є незамінним. Дана характеристика породжує споживацьку психологію, яка проявляється не тільки у привласненні земельної ренти приватними особами. Формується певний тип економічної поведінки, в основі якої лежить спокуса необмеженого використання цього ресурсу як дару природи, який ніби то може приносити прибуток на беззатратній основі. На цій підставі формується хибне уявлення про землі як про не зношуваний ресурс. Дійсно, на відміну від уречевлених засобів праці, які амортизують вартість на вироблений продукт в процесі їхнього використання, земельна ділянка залишається незмінною. Проте в процесі експлуатації земельні ресурси втрачають свої поживні речовини, а тому потребують їх постійного поновлювання.

Таким чином, інша особливість земельних ресурсів пов'язана з їхньою вичерпністю та поновлюваністю, що висуває вимогу дбайливого господарського та цільового використання земель, їх охорони та екологічно збалансованого землекористування. Враховуючи те, що існує гранично допустимий вміст гумусу в ґрунті (для чорноземів він складає 2,5%), агротоваровиробникам необхідно керуватися принципом: скільки від земельної ділянки взяв, стільки в неї поверни.

Наступна особливість земельних ресурсів похідна від їх частки у загальному природно-ресурсному потенціалі, яка складає 44%, та виконання ними ролі системоформуючого фактора природного середовища. Вони є базовим природним ресурсом, навколо якого формуються водні та повітряні ресурси, фауна й флора. Тому в процесі землекористування необхідно враховувати їх взаємозв'язок з іншими компонентами природного середовища.

Розгляд земельних ресурсів в контексті природного середовища актуалізує питання про співвідношення понять «природні ресурси», «природні умови» та «природний фактор», яке розширює розуміння сутності екологічної парадигми як такої. Відносно цього питання існують певні розбіжності не тільки між економістами та географами а й між представниками географічної науки. Так, вітчизняні географи визначають природні ресурси разом із природним середовищем як природні фактори життя суспільства [9, с. 33]. Такий підхід до оцінки природних ресурсів, невідокремлення їх від природних умов, на нашу думку, дещо ускладнює сприйняття їхньої сутності. Ми більше схиляємося до точки зору російських географів В. Л. Бабуріна і Ю. Л. Мазурова, які до фактору розвитку відносять виключно природні умови. Під останніми вони розуміють такі компоненти природного середовища, як клімат, геологічне середовище, поверхневі і підземні води, ґрунти, флора та фауна. Природні ресурси вони визначають як сукупність тіл і сил природи, що використовують у процесі суспільного

виробництва для задоволення матеріальних та духовних потреб людини і суспільства загалом [10, с. 15, 30].

Інший російський географ М. Ф. Реймерс вважає поняття «природний фактор» більш широким, ніж два перші. Під ним він розуміє предмет, явище, рушійну силу процесів, умови їх перебігу, що діє незалежно від людини та без її участі або пов'язаний з її біологічною сутністю [11, с. 345].

Українські фахівці зі стійкого розвитку вважають, що традиційний підхід до класифікації природних факторів з їх розподілом на природні ресурси і природні умови себе вичерпав ще наприкінці 1980-х років. Вони пояснюють це, по-перше, зростанням з розвитком продуктивних сил масштабів традиційного використання природних факторів як ресурсів, по-друге, з розширенням функцій, які може виконувати той самий природний фактор у ролі природного ресурсу, наприклад, атмосфера [12, с. 345, 346].

Отже, одні й ті самі компоненти природного середовища можуть бути ідентифіковані в різних випадках як природні ресурси та природні умови. Так, земельні ресурси, при виконанні перелічених раніше функцій, виступають, з одного боку, як природні ресурси (економічна, часткова екологічна функції) та як природні умови (соціальна, частково екологічна функції).

Ще одна особливість земельних ресурсів пов’язана з їх просторовістю й обмеженістю розмірів земельних ділянок, що зумовлює необхідність їх постійного використання без зменшення родючості ґрунту. Одночасне високопродуктивне використання кожної земельної ділянки потребує її охорони від руйнівних сил природи та безгосподарності. Цього можна досягти за рахунок обґрунтування розмірів і складу угідь та сівозмін, вибору місця, визначення розмірів, взаємного розташування ділянок і масивів, їх внутрішньої організації.

Необхідність екологічного спрямування використання земельних ресурсів найбільш гостро проявляється при виконанні ними економічної функції й передусім в процесі сільськогосподарського виробництва.

З точки зору економічного підходу, головним критерієм ефективності використання земель в сільському господарстві вважаються розмір прибутку з одиниці площі та рівень рентабельності виробництва. Проте, неврахування при цьому екологічного фактору створює реальні ризики для земельних ресурсів, зокрема: розораності; скорочення площ сільськогосподарських угідь; виснаження ґрунтів; водної та вітрової ерозії; повеней та посух; надмірного застосування важкої сільськогосподарської техніки; зменшення гумусу в ґрунті; засолення ґрунтів [13, с. 157–158].

Висока розораність сільськогосподарських земель є наслідком їх інтенсивного використання за рахунок збільшення витрат на одиницю площі розораності з метою отримання більших обсягів виробництва продукції, а не через підвищення урожайності культур завдяки раціональному використанню виробничих ресурсів. При цьому допускається розорювання крутосхилів, узбіч доріг, захисних смуг, балок, пасовищ, вигонів, що порушує екологічну стійкість агроландшафтів.

Скорочення площ сільськогосподарських угідь, з одного боку, пов’язане з безгосподарністю та використанням земель під внутрігосподарське будівництво, інші невиробничі потреби та з частковим виключенням угідь із господарського вжитку – з іншого. Останні заходи позитивно позначаються на рівновазі ландшафту завдяки збільшенню масивів перелогів, чагарників, лісових площ. Планове скорочення площ сільськогосподарських угідь має сприяти екологічно допустимому співвідношенню площі пашні та лісових насаджень.

Основними причинами виснаження ґрунтів є: недотримання сівозмін; використання старих агротехнологій та застарілої техніки; недотримання

наукових засад сільськогосподарської діяльності; значне скорочення внесення мінеральних та органічних добрив тощо.

Складна екосистема грунтового покриву найбільше руйнується через інтенсивний розвиток ерозії. В Україні водної та вітрової ерозії зазнало понад 14,9 млн га сільськогосподарських угідь (35,2% їх загальної площі). Виникли серйозні проблеми з поповненням біоенергетичного потенціалу грунтів. Сумарні втрати гумусу через мінералізацію (окислювальну деструкцію) та ерозію грунтів щороку становлять 32–33 млн тонн, що еквівалентно 320–330 млн тонн органічних добрив, а еколого-економічні збитки через ерозію перевищують 9,1 млрд грн. Вивчення якісного стану земель показує, що темпи їх деградації посилюються. За останні 15 років площа кислих грунтів збільшилася на 2,4 млн га, у тому числі ріллі – на 1,5; тих, що зазнали водної ерозії – на 2,4; засолених – на 1,0; земель із солонцевими комплексами – на 3,9; заболочених і перезволожених – на 1,0; зарослих чагарником і дрібноліссям – на 0,5 млн га. Вміст гумусу в грунтах України знизився в середньому на 20% [14].

Як засвідчує практика, втрата сільськогосподарськими землями поживних речовин за умови їх не поновлювання та високої господарської освоєнності веде до їхньої деградації. Так, площа еродованих земель протягом останніх двадцяти років збільшилась на 35 %, вміст гумусу зменшився на 30%, фінансування на охорону земельних угідь скоротилося у 30 разів, а їх віддача зменшилася більш, як утричі [15].

Наслідком посилення деградації сільськогосподарських угідь є надзвичайно низький рівень їх продуктивності. Виробництво валової продукції сільського господарства в розрахунку на 1 га сільгоспугідь в Україні становить 270 євро, тоді як у країнах-членах ЄС – понад 2 тис. євро [2, с. 15].

Аналіз використання сільськогосподарських угідь свідчить про необхідність поступового переходу до агроландшафтних систем землекористування та землеробства за такими напрямами:

– зменшення часток сільськогосподарських угідь і, зокрема, ріллі у загальній структурі земельних угідь;

– виведення із сільськогосподарського обороту малопродуктивних і деградованих сільськогосподарських земель із наступною їх консервацією та переведенням у природні угіддя – ліси, чагарники, луки, степи;

– виділення на місцевості (у натурі) спеціальних категорій земель – водоохоронних, ґрунтозахисних, курортно-рекреаційних, прибережних, і встановлення обмеженого й регламентованого використання таких земель відповідно до їх статусу;

– реалізація регіональних і локальних програм меліорації сільськогосподарських земель із метою їх екологічного оздоровлення, відновлення та покращення продуктивності [16, с. 423].

Впровадження зазначених напрямів екологічного землекористування потребує дотримання наступних принципів (табл. 1).

Таблиця 1

Принципи організації раціонального використання сільськогосподарських земель *

№/пп	Назва принципу	Зміст принципу
1.	Єдності використання, поліпшення та охорони земельних ресурсів	Проведення в разі потреби комплексу меліоративних (гідротехнічних, хімічних, культуртехнічних) заходів, а в окремих випадках – рекультивації порушених земель, а також знімання, використання, збереження родючого шару ґрунту при проведенні робіт, пов’язаних із порушенням земель й забезпеченням охорони ґрунтового покриву
2.	Необхідності ретельного врахування стану природних ресурсів та умов природного середовища	Планування використання земель на основі комплексних відомостей про ґрунтові умови, мікроклімат, водний баланс, потенційну

		рослинність конкретної території
3.	Всебічного врахування законів природи при організації землекористування	Підпорядкування землекористування загальним законам природи та законам взаємодії природи і суспільства, що дає можливість прогнозувати наслідки запровадження того чи іншого проекту організації території
4.	Інтеграції екологічного та економічного підходів до організації використання земель в єдиний еколого-економічний підхід	Комплексний еколого-економічний підхід до використання сільськогосподарських угідь з урахуванням характеру їх використання, зональних і регіональних особливостей
5.	Забезпечення високої ефективності використання земель	Врахування при використанні земель таких видів ефективності як економічна, технологічна, соціальна та екологічна

* Складено автором за даними [7, с. 34–40]

Забезпечення екологічного спрямування використання земельних ресурсів агропродовольчої сфери потребує посилення державного контролю за дотриманням чинного законодавства та його удосконалення в частині розроблення механізму відшкодування збитків власникам земельних ділянок внаслідок погіршення ґрунтів та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь.

Економічна функція земель не обмежується сільським господарством. Мова йде про екологізацію усього процесу виробництва харчової продукції в усіх ланках єдиного ланцюга «лан–стіл». Причому агроекологічні заходи повинні носити попереджувальний характер.

Специфіка виробництва на підприємствах харчової промисловості значною мірою визначається екологічною чистотою та якістю сільськогосподарської сировини та допоміжних матеріалів. Тому екологічний стан на цих підприємствах має два виміри: екологічна безпечність готової продукції та рівень забруднення навколишнього природного середовища в процесі виробництва.

При такому підході екологічна безпека агропродовольчого виробництва розглядається як стан

навколишнього природного середовища, рівень використання природно-ресурсного потенціалу, організація агропродовольчого виробництва і збуту харчових продуктів, за яких відсутні потенційні загрози погіршення якості довкілля та екологічної чистоти харчової продукції, що створюють загрозу здоров'ю населення. Тобто агроекологічна політика має базуватися на превентивному підході, орієнтуючись не на усунення наслідків екологічних порушень, а на їх прогнозуванні та попередженні, стимулюванні розвитку таких механізмів природокористування і господарської діяльності, які не призводять до порушення природних екосистем [17].

Організація науково обґрунтованого використання земельних ресурсів має базуватися на ландшафтно-екологічній структуризації агропродовольчої сфери не тільки в частині виконання землями економічної функції, а й екологічної. Звісно, що землі, на яких відбувається рекреаційна та природоохоронна діяльність мають менше антропотехногенне навантаження, ніж сільськогосподарські землі.

Оскільки землі в межах агропродовольчої сфери єдиним ліквідним активом, то їх безпосередня соціальна функція заключається в тому, що вони є основним джерелом находжень до бюджету сільради. У більш широкому соціальному значення землі виступають середовищем проживання майже третини населення країни. І навпаки, зменшення щільності сільського населення, деградація поселенської мережі негативно позначається на господарському освоєнні земель.

Для створення екологічно безпечних умов для проживання населення важливим є завдання оптимізації співвідношення між трьома групами земель: сільськогосподарськими, середовищестабілізуючими (лісового та водного фонду, природно-заповідного, природоохоронного, рекреаційного призначення) і сельбищними територіями (землі житлової та громадської забудови, промисловості, транспорту, зв'язку). Для рівнинної частини

України воно має бути наступними: 45–50: 30–35: 15–20%, а гірських територій – 20–25: 50–60: 15–20% [7, с. 79].

Таким чином, система господарювання та життєдіяльності на селі має сприяти, як зазначається у Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 р., припиненню втрат біо- та ландшафтного різноманіття, формуванню екомережі, розвитку заповідної справи, забезпеченню екологічно збалансованого використання природних ресурсів. Реалізація накреслених у Концепції заходів дасть можливість стабілізувати та поліпшити стан навколишнього природного середовища до рівня, безпечного для життєдіяльності населення; усунути прямий зв'язок між економічним зростанням та погіршенням стану навколишнього природного середовища; упровадити систему економічно збалансованого використання природних ресурсів [18, с. 172,179].

Отже, забезпечення екологічного спрямування використання земельних ресурсів потрібує комплексного підходу до оцінки їхньої ролі в гарантуванні безпечного розвитку агропродовольчої сфери з огляду на функції – економічну, екологічну та соціальну, що покладені на них. Забезпечити такий підхід можливо лише на засадах міждисциплінарності, тобто з залученням до дослідницької діяльності економістів, екологів, географів та соціологів.

Список використаних джерел

1. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV (в останній редакції від 1 липня 2010 р. № 2411-17) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua
2. Трансформація земельних відносин до ринкових умов: збірник матеріалів Одинадцятих річних зборів Всеукраїнського конгр. вчених економістів-аграрників (Київ, 26–27 лют. 2009 р.); редкол.: П. Т. Саблук та ін. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2009. – 518 с.
3. Саблук П. Т. Розвиток земельних відносин в Україні / П. Т. Саблук. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2006. – 396 с.
4. Організаційно-економічні та правові проблеми розвитку сільського господарства та сільських територій: збірник наукових доповідей та статей. Ювіл. видання; за ред. проф. Ю. Губені та проф. С. Матковського. – Львів: Українські технології, 2012. – 468 с.

5. Розвиток сільських територій. Земельна реформа: збірник наук. праць економістів-аграрників / В. В. Юрчишин, Р. І. Тронько, Ю. Е. Губені та ін.; за заг. ред.. професора Музики П. М. – Львів: СПОЛОМ, 2012. – 288 с.
6. Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства: теорія, методологія, практика; за наук. ред.. Хлобистова Є. В. – Сімферополь: ИТ «АРИАЛ», 2001. – 589 с.
7. Організація сільськогосподарського використання земель на ландшафтно-екологічній основі; за заг. ред.. проф. П. Г. Казьміра. – Львів: СПОЛОМ, 2009. – 254 с.
8. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б. М. Данилишин, С. І. Дорогунцов, В. С. Міщенко та ін. – К.: РВПС України НАН України, 1999. – 716 с.
9. Україна: основні тенденції взаємодії суспільства і природи у XX ст. (географічний аспект); за ред. Л.Г.Руденка. – К.: Академперіодика, 2005. – 320 с.
10. Бабурин В.Л. Географические основы управления: курс лекций по экономической и политической географии: учеб. пособие / В. Л. Бабурин, Ю.Л. Мазуров. – М.: Дело, 2000. – 288 с.
11. Реймерс Н. Ф. Природопользование: словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М.: Мысль, 1990. – 637 с.
12. Основи стійкого розвитку: навч. посібник; за заг. ред. д. е. н., проф. Л. Г. Мельника. – Суми: Університетська книга, 2005. – 654 с.
13. Злидник Ю. Р. Ризики ресурсного забезпечення сільських територій / Ю. Р. Злидник // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Сучасні проблеми розвитку сільських територій: збірник наук. праць; редкол.: В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2011. – Вип.. 6 (92). – С. 155–163.
14. Данилишин Б. Земельна політика в Україні: що день прийдешний нам готує? / Б. Данилишин // Дзеркало тижня. – 2011. – № 12.
15. Руснак П. П. Методичні аспекти дослідження ефективного використання земель у сільському господарстві / П. П. Руснак, Т. П. Авраменко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elibrary.nubip.edu.ua
16. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навч. посібник / О.Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
17. Шевченко Н. О. Агроекологічна політика в агропродовольчій сфері / Н. О. Шевченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.confcontact.com
18. Про схвалення Концепції національної екологічної політики України на період до 2020 р.: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовт. 2007 р. № 880-р // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 79. – С. 170–179.

3.3. Екологічне виробництво як стратегічний напрямок розвитку сільського господарства в умовах інтернаціоналізації

На сучасному етапі розвитку економічних відносин, який характеризується високою інтенсивністю змін в зовнішньому середовищі, важливим є вміння оперативно реагувати на зміни кон’юнктури ринку визначати стратегічні напрямки розвитку підприємств. Світова фінансово-

економічна криза призвела, по-перше, до догм призвела до необхідності перегляду, по-друге, до аналізу та прогнозу перспективних напрямків сільськогосподарського виробництва, по-третє, до невідкладного формування умов для їх реалізації. Сільськогосподарське виробництво було, є і буде однією з основних галузей народного господарства допоки існуватиме людство, тому питання стратегічного напрямку його розвитку останнім часом переміщується в площину виробництва якісної, безпечної та екологічно чистої продукції.

Слід зазначити, що особливостям розвитку зовнішньої торгівлі агропромисловою продукцією та обґрунтуванню шляхів удосконалення механізму формування конкурентного середовища за умов інтернаціоналізації присвячені дослідження провідних вчених: О. Бородіної, В. Губенка, В. Галушки, Т. Зінчук, С. Кваші, А. Кандиби, І. Кобути, О. Луки, А. Фесини, О. Шубравської та інших. Питання екологічної складової в сільськогосподарському виробництві досліджували: В. Онегіна , Т. Яворська, Д. Трачова, С. Камілова, Л. Ломовських, О. Красноруцький та інші. Разом з тим залишаються малодослідженими питання впливу світової кон'юнктури ринку на виробництво екологічно чистої продукції в Україні.

Тому метою даної роботи є дослідження розвитку екологічного виробництва в агропромисловому комплексі України в умовах його інтернаціоналізації.

Вступивши в нове тисячоліття, агропромисловий комплекс постає одним з найбільш ефективних секторів економік багатьох розвинутих країн світу. Головним чинником стабільного розвитку виробництва та експорту продукції АПК України є випереджувальна реакція на процеси, що відбуваються на світовому ринку. Динамічний розвиток ринкових відносин, інтеграція України до Світової організації торгівлі та недоліки в регулюванні діяльності аграрних підприємств зумовлюють необхідність дослідження процесів формування конкурентного середовища в зовнішньоекономічній

діяльності.

Вивчення кон'юнктури на світових ринках свідчить про те, що Україна має досить активну позицію у світовій торгівлі аграрною продукцією. Країна входить до 13 країн-лідерів виробництва молока та молочної продукції у світі, в 2008 р. посідала шосту позицію по експорту пшениці, другу – грубих зернових, перші позиції по експорту соняшнику та соняшникової олії. Експорт українського соняшника у 2008/09 маркетинговому році становив 27,6% світового експорту цього виду продукції (рис.1.).

Рис. 1. Географічна структура виробництва та експорту соняшнику у 2008/09 маркетинговому році *

*Побудовано за даними [1].

Другу позицію по виробництву і експорту соняшнику у світі займає ЄС, на долю якого припадає 21,6% виробництва та 18% експорту соняшнику. Щодо соняшникової олії, то майже 70% світового експорту цього виду продукції припадає на Україну та Аргентину. Українські підприємства

експортують 42% світового обсягу експорту соняшникової олії [1; 2].

Зазначимо, що сільське господарство є єдиною галуззю в Україні, що демонструвала зростання у період фінансово-економічної кризи: у 2009 р. порівняно з 2008 р. ріст валової продукції склав 0,1%. Позитивні результати в аграрному секторі стали можливими також завдяки зростанню експортної діяльності. Порівняно з першим роком членства в СОТ, обсяги експорту сільськогосподарської продукції у вартісному виразі зменшились на 17%, проте такий результат все одно можна вважати успішним: по-перше, протягом року спостерігався, в цілому, позитивний тренд обсягів експорту сільськогосподарської продукції (рис. 2), завдяки сприятливій ціновій кон'юнктурі на зернові, олійні культури та соняшникову олію; по-друге: значне збільшення експортних поставок, що спостерігалось у перший рік членства у СОТ частково пов'язане з піковими цінами на продовольство у світі, через «світову продовольчу кризу» 2007 та 2008 рр. [3, с. 15–25].

Рис. 2 Динаміка експорту сільськогосподарської продукції після приєднання України до СОТ*

*Складено за даними Державної служби статистики України

У загальній структурі експорту частка сільськогосподарської продукції зросла з 20% у першу річницю приєднання до СОТ, до 23% – у другу. Зауважимо, що до членства у СОТ дана частка була на рівні 12–13%. До передумов зростання експортних поставок сільськогосподарської продукції слід віднести: високі врожаї зернових та олійних культур у 2008–2009 рр.; сприятливу цінову кон'юнктуру на світових ринках; девальвацію гривні у 2008–2009 рр. також підвищила конкурентоспроможність української сільськогосподарської продукції; через фінансову кризу ставки фрахту стали суттєво нижчими, ніж до кризи; зняття старих та не запровадження українським Урядом нових кількісних обмежень експорту, які не відповідають вимогам СОТ. Як і у попередні роки, головними споживачами українських товарів є країни СНД – 35% у структурі та ЄС-27 – 24%. Але відмітимо, що тенденція до скорочення їх питомої ваги продовжилась. [3, с. 25–30]. Натомість все більшу роль відіграють торговельні відносини з країнами Азії. Так, за другий рік членства частка даних країн у загальному експорті товарів збільшилась на 5%, порівняно з першим роком, з 23 до 28%. Таке збільшення стало можливим завдяки традиційно значним обсягам поставок в основному зернових, олійних культур та соняшникової олії – 27%.

Прогнози щодо масованого увезення продовольчих товарів внаслідок лібералізації митного режиму імпорту, як результат членства України у СОТ, як у перший, так і у другий рік членства України не виправдались. У період з червня 2009 р. по березень 2010 р. порівняно з аналогічним попереднім періодом вартість імпортованої продукції груп 01-24 УКТ ЗЕД зменшилась на 17%, причому скорочення обсягів торкнулось майже всіх товарних груп, крім 07 УКТ ЗЕД (овочі, коренеплоди), 08 УКТ ЗЕД (плоди та горіхи, цитрусові) та 17 УКТ ЗЕД (цукор і кондвироби з цукру). Найбільше зменшився імпорт продукції групи 02 УКТ ЗЕД (м'ясо та харчові субпродукти) – на 55%. Дана продукція викликала найбільше занепокоєння у перший рік членства України у СОТ, через те, що була основним чинником

19-тивідсоткового збільшення продовольчого імпорту (порівняно з аналогічним доСОТівським періодом) – 81% у структурі загального приросту. Втім, як зазначають, головною причиною у масованому імпорті м'ясної продукції у перший рік членства України у СОТ було не зниження імпортних тарифів, а внутрішній дисбаланс між виробництвом та споживанням м'ясної продукції [3, с. 37–40].

Дуже важливим чинником для обґрунтування перспективних сценаріїв розвитку зовнішньоекономічної діяльності (ЗЕД) в аграрному секторі України є врахування товарної структури експорту сільськогосподарської продукції. Дослідження показують, що основними товарними лініями із України, спрямованими до країн ЄС, є види продукції аграрного сектору, що виступає сировиною для подальшої переробки (зерно, рапс, ячмінь, овес, крохмаль). Разом з тим в Російську Федерацію, інші країни СНД Україна експортує готові харчові продукти та продукцію, що пройшла поглиблену технологічну переробку, отримання якої забезпечувало створення робочих місць в переробній галузі України. Очевидним є факт вищої ефективності та більш позитивного впливу на розвиток потенціалу АПК України зовнішньої торгівлі з країнами СНД. При цьому, імпортні потоки продукції тваринництва з країн ЄС на фоні дефіциту українського м'яса, низької платоспроможності українського споживача, нижчих за внутрішні ціни та високу затратність цього виду бізнесу призводять до занепаду галузі тваринництва у державі в цілому.

Разом з тим, аналізуючи поступи України з точки зору інтеграційного виміру розвитку ЗЕД в АПК України, можна зазначити, що однією із основних характеристик процесу інтеграції України є його спрямованість у бік, протилежний теоретично обґрунтованим передумовам. Євроінтеграція України, що проголошена офіційним курсом, вимагає від підприємств окремих галузей, в тому числі і АПК, потужних та кардинальних змін, до яких вони на разі є неготовими. Хоча, з іншого боку, ці зміни можна вважати

«шоковою терапією», яка може сприяти більш швидкому розвитку та підвищенню рівня конкурентоспроможності української продукції на міжнародному ринку. Тобто, ці зміни можуть забезпечити зростання довгострокових вигод від участі у міжнародній торгівлі, яка набуває все більшого розмаху в умовах тотальних глобалізаційних процесів.

Отже, як бачимо з наведеного вище матеріалу, Україна є потужним гравцем на ринку продовольства традиційною (не екологічно чистою продукцією). Разом з цим, за оцінками експертів FAO Організації Об'єднаних Націй, саме Україна та Бразилія мають найпотужніший і нереалізований потенціал в аграрному виробництві. Залишається відкритим питання про напрям реалізації цього потенціалу. Чи залишиться Україна найбільшим експортером соняшникової олії, щороку виснажуючи ґрунти, чи можливо переорієнтується на виробництво екологічно чистого землеробства?

Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р. передбачено, що розвиток рослинництва здійснюватиметься на базі удосконалення земельних відносин і запровадження сучасних технологій, спрямованих на забезпечення стабільності та ефективності функціонування системи сільськогосподарського землекористування, досягнення добробуту сільських громад і територій [4, с. 24].

Вирішення завдань розвитку рослинництва здійснюватиметься шляхом: впровадження ринкових методів регулювання виробництва продукції рослинництва, керуючись перш за все балансами попиту і пропозицій; раціонального розміщення та поглиблення спеціалізації і концентрації виробництва продукції рослинництва по природно-економічних зонах України через удосконалення механізмів державної підтримки; запровадження механізмів державної підтримки сільгоспвиробників, спрямованих на забезпечення посівів сільськогосподарських культур насінням високих репродукцій сортів і гібридів, дотримання вимог сучасних технологій тощо; підтримки розвитку великотоварного виробництва

рослинницької продукції шляхом стимулювання створення партнерських об'єднань власників земельних ділянок (паїв); стимулювання розвитку органічного сільського господарства, прийняття Закону України «Про органічне сільське господарство», унормування методів екогосподарювання та механізмів його державної підтримки; запровадження з 2008 р. бюджетного фінансування наукових установ та насіннєвих господарств, які виробляють насіння перспективних сортів і гібридів високих посівних кондицій; впровадження у виробництво ресурсозберігаючих технологій; оптимізації структури посівних площ; доведення обсягів внесення органічних і мінеральних добрив до науково обґрунтованих норм, застосування альтернативних систем стабілізації родючості ґрунтів; удосконалення системи обробітку ґрунту та догляду за посівами; відновлення машинно-тракторного парку та забезпечення його ефективного використання.

В сучасних умовах господарювання аграрних підприємств існують різні погляди на управління підприємством в цілому і на вирощування сільськогосподарських культур зокрема. Потрібно зазначити, що технології обробітку ґрунту і вирощування сільськогосподарських культур формувались роками і на сьогоднішній день кожна з існуючих технологій в чистому вигляді і їх комбінації мають право на існування. Це відбувається через те, що кожне підприємство є унікальним за своїми організаційно-економічними характеристиками, включаючи організаційно-правову форму господарювання, місцезнаходження, наявні трудові ресурси, фінансово-економічний стан, стан матеріально-технічної бази підприємства, власні і орендовані сільськогосподарські угіддя, їх фізико-хімічні властивості, а також спеціалізацію господарства.

Перелік відмінностей і особливостей сільськогосподарських підприємств можна продовжувати дуже довго, але уваги заслуговує той факт, що кожне підприємство обирає ту чи іншу технологію вирощування

продукції рослинництва. Це є об’єктивним фактом, також як і те, що кожна технологія виробництва сільськогосподарської продукції має свої особливості і вимоги по їх застосуванню.

Під технологією в сільському господарстві розуміють сукупність способів, закономірностей, засобів, послідовність і якість виконання робіт з метою отримання сільськогосподарської продукції [5, с. 37]. У рослинництві можуть застосовуватися різні технології, зокрема, ручна (без застосування засобів механізації), механізована, звичайна, прогресивна, інтенсивна, перспективна, біотехнологія. Найчастіше застосовуються звичайна та прогресивна технологія. Звичайна технологія – це така, яка склалася в сільському господарстві на даному етапі розвитку матеріально-технічної бази. Прогресивна технологія включає останні досягнення науки і передового досвіду у вирощуванні сільськогосподарських культур.

Відносно новою в практиці вітчизняних товаровиробників сільськогосподарської продукції є екологічна технологія. Ця технологія заслуговує на увагу через те, що в світовій практиці вирощування екологічно чистої продукції, відомої як «organic food», існує сформований ринок. Таку продукцію можна придбати майже в будь-якому супермаркеті в країнах Західної Європи, Сполучених Штатах Америки, Японії, Австралії та інших високо розвинутих країнах.

Власний досвід автора дозволяє стверджувати, що вартість такої продукції значно вища за вартість продукції, отриманої традиційними методами вирощування. Це пояснюється тим, що при виробництві екологічно чистої продукції не використовуються мінеральні добрива, хімічні меліоранти та інші агрохімікати. Однак, відмова від застосування хімічних засобів компенсується додатковими витратами на використання механізованих робіт при боротьбі з бур’янами та шкідниками. Безперечним є той факт, що якість даної продукції є відмінною і вживання людиною цієї продукції є дуже корисним, разом з тим врожайність сільськогосподарських

культур є значно нижчою в порівнянні з іншими технологіями. Тому і вартість отриманої «екологічно чистої» продукції є вищою за продукцію, вироблену традиційними методами.

На сьогоднішній день в Україні не сформований ринок екологічно чистої продукції, хоча існують певні передумови для його формування. По перше, з точи зору споживання, в Україні є невелика кількість людей, які готові купувати цей вид продукції. По-друге, відсутність або незначний попит на екологічно чисту продукцію на внутрішньому ринку призводить до того, що її не доцільно і виробляти. Наряду з цим можна зробити припущення, що, незважаючи на низку ємкість внутрішнього ринку, виробництво екологічно чистої продукції є перспективним в Україні, тому що за кордоном споживання продуктів харчування «organic food» є поширеним. На користь цього припущення свідчить і те, що Україна набула членство у Світовій Організації Торгівлі. Теоретично це надає вітчизняним товаровиробникам більше шансів для виходу на закордонні ринки, однак існує ряд специфічних вимог і обмежень, що пов’язані з системою сертифікації якості і організаційно-процесуальними заходами експортування вітчизняної продукції.

Останнім часом в науковій літературі можна зустріти такі терміни як ґрунтозахисне землеробство і землеробство по методу «No till». Ґрунтозахисне землеробство – це система методів обробітку ґрунту, яка сприяє збереженню якості ґрунтів, води, економії енергетичних та трудових ресурсів, є більш ефективною з економічної точки зору і більш безпечною для зовнішнього середовища. Ґрунтозахисне землеробство передбачає використання всіх доступних методів для досягнення рентабельного й стабільного виробництва.

Землеробство по методу «No till» – це економічно вигідна система рослинництва, стійка до ерозії, в рамках якої культура висівається безпосередньо в післяжнивні залишки попередніх культур, що забезпечує

мінімальний рівень пошкодження ґрунту. Природні методи боротьби зі шкідниками, як сівозміни культур, як і розумне використання гербіцидів, використовуються в якості альтернативи механічного обробітку ґрунту. Основною перевагою використання цієї системи є збереження вологи у ґрунті [6, с. 21]. Використання методу «No till» дозволяє поліпшити рівень вологості ґрунту за рахунок зменшення стоку води. Рівномірно розподілені післяжнивні рештки після збирання дозволяють підтримувати належний рівень вологості ґрунту.

Цей метод дозволяє знизити часові та трудові витрати за рахунок зменшення кількості проходів техніки по полю, нема необхідності в передпосівній обробці, також сівба проводиться в оптимальні агротехнічні строки. В традиційній технології використовується велика кількість пального, що призводить до збільшення витрат. Скорочення рівня витрат невідновлюваного палива дозволяє вважати метод «No till» гідною альтернативою традиційному землеробству. При застосуванні цього методу потрібна менша виробнича потужність. Це не обов’язково свідчить про використання меншого трактора, але це призводить до скорочення необхідності в більш крупному обладнанні, за рахунок чого відбувається скорочення кількості робочих часів та збільшується строк служби сільськогосподарських машин [6, с. 27].

Технологія «No till» направлена на зменшення енергозатрат, скорочення термінів виконання робіт, підвищення ефективності використання техніки, зменшення впливу засобів механізації на ґрунт. Технології «No till» є найбільш енергоощадними в порівнянні з традиційними і можуть забезпечити 70–75% економії пального, 59–82% зниження втрат праці і на 56–69% прямих експлуатаційних витрат [7, с. 17].

До основних недоліків даної технології можна віднести те, що вона не дозволяє вирощувати цукрові буряки, які зазвичай входять до складу сівозмін вітчизняних сільськогосподарських виробників. Разом з цим, негативним

чином на якість і властивості ґрунтів впливає і той факт, що мінімальне проведення механізованих робіт потрібно компенсувати за рахунок надмірного використання хімічних засобів.

Зазначимо, що основне завдання наших наукових досліджень полягає у розробці науково-практичних рекомендацій, щодо відтворення основних засобів сільськогосподарських підприємств на основі впровадження технологічної політики, яка є вихідною для формування оптимального складу машинно-тракторного парку.

На основі складених технологічних карт, використавши програму «Dixi – Рослинництво», нами було проведено розрахунок економічної ефективності по кожній культурі сівозміни кожної окремої технології. Для можливості порівняння і співставлення отриманих результатів ми об'єднали в одній таблиці складові витрат та економічні показники при виробництві якоїсь окремої культури за різними методами її вирощування. З економічної точки зору цінність проведеного аналізу полягає в тому, щоб виявити економічні переваги при вирощуванні сільськогосподарських культур за різними технологіями та виявити особливості кожної з них.

Схематично послідовність дій, пов'язаних з дослідженнями раціональної технології для кожної культури нашої сівозміни, можна представлена на рис. 3.

Пошук оптимуму – дуже складний і багатогранний процес. Існують різні підприємства: в одних є дефіцит робочої сили через соціальні особливості сільської місцевості, в інших – вкрай скрутний фінансовий стан і не вистачає основних засобів (через їх зношеність) та обігових коштів і нарешті є досить успішні підприємства, які мають збалансовані ресурси виробництва і бажання покращити ефективність господарської діяльності від впровадження сучасних технологій і інвестицій в основний капітал.

При аналізі використання різних технологій для вирощування конкретної сільськогосподарської культури перед нами постала проблема

Рис. 3. Алгоритм обрання оптимальної технології для вирощування сільськогосподарських культур [8, с. 165]

щодо вибору оптимальної. З одного боку всі технологій різні за структурою витрат, і якщо один елемент витрат буде мати максимальне значення в порівняні з іншими технологіями, то інший елемент витрат може мати мінімальне значення. Так, наприклад, при застосуванні фондомісткої технології «No till», де вартість необхідної техніки є дуже високою, можна відзначити найменші витрати при використанні палива і праці. Проте, на

нашу думку, при виборі оптимальної технології лише порівнянням елементів витрат та економічних показників (прибуток, рентабельність) обмежуватись не можна. Як приклад, може бути та ж технологія «No till», при якій є неможливим вирощування цукрового буряку, тому що ця культура вимагає глибокого обробітку ґрунту і висіву насіння.Тому, не вдаючись до детального аналізу і співставлення показників різних технологій вирощування культур обраної сівозміни, можна зробити висновок, що використання однієї технології при вирощуванні всіх сільськогосподарських культур є необґрунтованим і недоцільним. Тільки вибір оптимальної технології для визначеної культури з подальшим формуванням сівозміни може дати кращий економічний ефект.

В процесі досліджень ми проаналізували ефективність виробництва восьми культур сівозміни (табл. 2) при застосуванні п’яти різних технологій окремо та по кожній технології для сівозміні в цілому. Визначили найкращі технології для кожної культури і сформували «раціональну» технологію, яка має кращі економічні показники в порівнянні з іншими (табл. 1).

Таблиця 1

Аналіз економічної ефективності використання різних типів технологій в цілому по сівозміні з урахуванням раціональної технології

Технологія	Всього витрат, тис.грн / га	Витрати палива кг / га	Витрати праці, люд. – год / га	Амортизація грн / га	Витрати техніки грн / га	Собівартість, тис.грн / 1т	Прибуток, тис. грн / га	Рентабельність, %
Екологічна	2,193	54,4	4,508	390,47	2603	0,4	1,42	64,9
No till	2,426	18,81	2,278	264,61	1764	0,797	1,42	58,4
Чизельна	2,9	53,37	5,159	385,28	2568	0,354	2,23	76,8
Мінімальна	3,029	55,32	5,247	410,39	2736	0,403	1,58	52,3
Полицева	2,976	63,01	6,224	413,58	2757	0,346	1,94	65,3
Раціональна	2,746	54,96	5,623	393,3	2622	0,31	2,551	92,9

Можливості технологічних карт, що складаються за допомогою програми «Dixi – Рослинництво» дозволяють визначити результати господарювання (прибуток, рентабельність). Разом з тим, використовуючи

можливості сучасних технічних засобів, зокрема, програми «Dixi – Рослинництво», можна визначити не тільки оптимальні технології вирощування продукції рослинництва, щоб забезпечити відтворення основних засобів та оптимальне формування складу машинно-тракторного парку, але і моделювати економічну ефективність від виробництва екологічно чистої продукції. За умови дефіциту обігових коштів більшість сільськогосподарських виробників не мають можливість в повній мірі вносити добрива, разом з тим, обсяг реалізованої екологічно чистої продукції, як на світових ринках, так в Україні підвищується. В науковій літературі та в практиці не сформовано єдиного методичного підходу, який би забезпечував ясність у визначенні ціни на екологічно чисту продукцію Тому, ми спробували використати можливості програми «Dixi – Рослинництво» для визначення рівня цін на екологічно чисту продукцію, внаслідок чого можна отримати результати господарювання не гірші ніж інші системи обробітку ґрунту.

Зміна в світовій практиці визначення «Organic foods» або екологічно чистої продукції може бути різним. Вивчення автором досвіду сільськогосподарського виробництва в таких країнах як Великобританія, Німеччина, Польща, Болгарія, США та інших, а також безпосередньо спілкування з виробниками сільськогосподарської продукції переконало нас в тому, що вся продукція, яка вирощується на незабрудненій землі і без використання різних хімічних засобів може бути визначена як екологічно чиста. Безперечним є й те, що відсутність обробки гербіцидами, засобами для боротьби з різними шкідниками та відсутність внесення добрив зумовлює до зменшення врожайності та підвищення собівартості за рахунок додаткових агротехнічних робіт, що спрямовані на компенсацію відсутності вище перелічених засобів. Слід зазначити, що через відсутність широкого попиту на чисту продукцію в Україні та відносно високу виробничу собівартість питання вирощування екологічно чистої продукції є не достатньо розкритим.

На думку В. Артиша, нині в Україні є унікальна можливість не тільки заявити міжнародній спільноті про наміри налагодити виробництво екологічно чистої продукції, а й здійснити це на практиці, створивши пільгові умови для «екофермерів», побудувавши відповідні структури із сертифікації екопродукції, забезпечивши умови для функціонування вітчизняного ринку екологічно чистих продуктів харчування [9, с. 117].

Безперечно в світовій практиці визначення «Organic foods» або екологічно чистої продукції може бути різним. На нашу думку, вся продукція, що вирощується на незабрудненій землі і без використання різних хімічних засобів, може бути визначена як екологічно чиста. Як зазначає В. Борисова, через відсутність попиту на цей вид продукції в Україні та відносно високу виробничу собівартість питання вирощування екологічно чистої продукції є не достатньо розкритим [10, с. 9].

Для того, щоб отримати результативні показники вирощування екологічної продукції не гірші ніж при використанні найкращих технологій під кожну окрему культуру (табл. 1), необхідно провести додаткові дослідження.

Ми вважаємо, що вартість виробленої продукції не може бути однаковою, хоча в наших попередніх дослідженнях ми враховували таку рівність для можливості співставлення показників. Тому, для обґрунтування цін на екологічно чисту продукцію ми використали дані економічної ефективності технологічних карт при виробництві продукції за екологічною технологією (ціна, прибуток, рентабельність), порівняли їх з показниками оптимальної сівозміни, яка формувалась підбором кращої технології під окрему культуру. Результати порівняння та підставлення нових обґрунтованих цін представлені в табл. 2.

Таблиця 2

Показники економічної ефективності екологічної та раціональної технології та визначення цін на екологічно чисту продукцію

Культури	Екологічна технологія			Раціональна технологія			Експеримент		
	Ціна грн/т	При-буток тис. грн/га	Рента-бель-ність, %	Ціна грн/т	При-буток тис. грн/га	Рента-бель-ність, %	Ціна грн/т	При-буток тис. грн/га	Рента-бель-ність, %
Пшениця озима	1000	2,84	131,60	1000	3,27	146,38	1100	3,34	154,80
Цукровий буряк	220	2,31	72,65	220	4,97	100,94	260	3,31	104,04
Ячмінь ярий	1200	1,21	67,12	1200	1,91	83,12	1400	1,71	94,98
Горох	1400	0,93	49,67	1400	2,77	130,06	2200	2,53	134,84
Ріпак озимий	1500	1,31	105,30	1500	1,99	152,39	1900	1,99	160,05
Кукурудза на зерно	900	1,78	115,04	900	3,14	128,59	1000	2,15	138,93
Пшениця яра	1200	0,98	48,48	1200	0,98	48,48	Х	Х	Х
Соняшник	2500	0,03	0,77	2500	1,38	29,94	3300	1,23	33,01

В наведеній таблиці представлені дані технологічних карт, що характеризують виробництво продукції рослинництва при використанні «екологічної» та «раціональної технології». В правій частині наведеної таблиці ми спробували шляхом підстановки цін для «екологічних» технологічних карт вийти на результативні показники не гірші, ніж ті, що характеризують застосування «раціональної» технології. Лише, по пшениці ярій нам не довелось проводити підстановку, через те, що ця культура вирощена по екологічній технології і так має кращий результат в порівнянні з рештою технологій. Результати проведеного дослідження показали, що для озимої пшениці мінімальна ціна реалізації має бути на рівні 1100 грн/т, для цукрових буряків – 260 грн/т, для ячменю ярого – 1400 грн/т, для гороху – 2200 грн/т, для ріпаку озимого – 1900 грн/т, для кукурудзи на зерно – 1000 грн/т, а для соняшнику – 3300 грн/т і є прийнятними на момент їх розрахунку.

Таким чином, ми намагалися довести методику визначення ціни на екологічно чисту продукцію, а також представити результати її розрахунку, виконані нами за допомогою програмного забезпечення «Dixi -

Рослинництво». Отримані ціни можуть забезпечити беззбиткове виробництво та реалізацію екологічно чистої продукції на внутрішньому ринку. Що ж, до реалізації цієї продукції за кордон, то це є окремою темою досліджень, яка не входить в коло поставлених проблем, але може бути розвинутою в подальших дослідженнях.

За даними Л. Молдаван, у багатьох областях України зернові колосові і соняшник займають 60–80% посівних площ, що обумовлює виснаження ґрунтів, нагромадження певного виду шкідників і збудників хвороб. Значна частина винесених з урожаєм речовин не повертається землекористувачами - орендаторами в ґрунт [11, с. 194]. Відсутність заходів із забезпечення екологічно безпечного землекористування ще більше прискорює розвиток процесів деградації ґрунтів. Водночас держава, не ставлячи ніяких вимог до господарств, які своєю діяльністю породжують зазначені й інші негативні явища у використані земельних й інших природних ресурсів, надає їм доступ до пільгових кредитів, виплат на 1 га землі й інших програм державної підтримки, що в інших країнах неприпустимо.

Підхід до формування засад державної підтримки має бути переглянутим, враховуючі інтернаціоналізаційні тенденції в аграрному секторі економіки України. На наш погляд, доцільно підтримувати тих виробників, які купляють вітчизняну техніку, до підтримки тих виробників, які застосовують сучасні технології виробництва та їх комбінації з використанням оптимального складу машинно-тракторного парку, в тому числі для екологічно чистого господарювання.

Відомо, що в світі існують багато прикладів існування своєрідних кодексів та норм «правильного» ведення сільськогосподарського виробництва, які є загальноприйнятими. Ці кодекси включають перелік вимог, які є обов’язковими для виконання тими виробниками, які розраховують на підтримку з боку держави у формі участі в програмах державної підтримки. Ми вважаємо, що проблема ощадливого використання

природних ресурсів в сільському господарстві України є дуже гострою, тому державна підтримка має бути в першу чергу надана тим виробникам, що застосовують ресурсозберігаючі технології, впроваджують технологічну політику, а не виснажують потенціал ґрунтів.

Список використаних джерел

1. Oilseed: World Markets and Trade. June 2009 [Electronic resource]: circular series / United States Department of Agriculture, Foreign Agricultural Service. – Access mode: http://www.fas.usda.gov/oilseeds/circular/2009 /June/oilseedsfull0609.pdf
2. Oilseed: World Markets and Trade. December 2008 [Electronic resource]: circular series / United States Department of Agriculture, Foreign Agricultural Service. – Access mode: http://www.fas.usda.gov/oilseeds/circular /2008/Dec/oilseedsfull1208.pdf
3. Другий рік України у СОТ: тенденції у зовнішній торгівлі товарами та аналіз виконання зобов'язань / І. Кобута, В. Жигадло, Т. Луганська; за ред. М. Свєнчіцькі. – К.: Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки, 2010. – 80 с.
4. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 верес. 2007 р. №1158 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon.com.ua
5. Рослинництво з основами кормовиробництва: навч. посібник / О.М. Царенко, В.І. Троценко, О.Г. Жатов, Г.О. Жатова; за ред.. д.с.-г.н., проф.. О.Г. Жатова. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. – 384 с.
6. Брег П. Руководство по почвозащитному земледелию / Питер Бриг. – Хоршам: Ассоциация почвозащитного земледелия Виммеры 1994. – 44с.
7. Кравчук В. Результати експертизи техніко-технологічних рішень систем основного обробітку ґрунту в технологіях вирощування основних сільськогосподарських культур / В. Кравчук, В. Погорілий, Л. Шустік // Техніка АПК. – 2008. – № 2. – С.15–21.
8. Михайлов А.М. Оновлення основних засобів у сільськогосподарських підприємствах на основі впровадження технологічної політики / А.М. Михайлов // Вісник ХНАУ. – 2009. – Вип.6. – С. 159–167.
9. Артиш В.І. Організаційно-економічні передумови формування ринку екологічно чистої продукції в Україні / В.І. Артиш // Економіка АПК. – 2009. № 2 (171). – С. 117–120
10. Борисова В.А. Економічні проблеми виробництва та споживання екологічно чистої продукції // Економіка АПК. – 2000. – №10 (73). – С. 8–11.
11. Виклики і шляхи агропродовольчого розвитку / Пасхавер Б.Й., Шубравська О.В., Молдаван Л.В. та ін.; за ред. акад. УААН Б.Й. Пасхавера. – К.: Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2009. – 432 с.

3.4. Особливості розвитку сільських територій Карпатського регіону в контексті формування безпеки агропродовольчої сфери: економіко-екологічний аспект

В умовах постійно зростаючої дефіцитності та ціни продовольства на світових ринках з метою забезпечення внутрішньої продовольчої безпеки, володіючи сприятливими ресурсними передумовами для ведення сільського господарства, одним із стратегічних євроінтеграційних пріоритетів розвитку країни є формування безпеки агропродовольчої сфери та забезпечення сталого розвитку сільських територій країни.

Проблемам розвитку сільських територій України та аграрного сектору як базового, на сьогодні, виду діяльності в економіці цих територій присвячені дослідження М. Барановського, О. Бородіної, Ю. Губені, А. Лісового, М. Маліка, О. Онищенка, М. Орлатого, О. Павлова, Б. Пасхавера, О. Попової, І. Прокопи, П. Саблука, А. Третяка, Л. Шепотько, К. Якуби, В. Юрчишина та інших. Проте існуючі наукові розробки не повністю охоплюють усього комплексу проблем розвитку агропромислового комплексу та сільських територій, особливо, що стосується проблем формування безпеки агропродовольчої сфери.

Метою дослідження є розкриття особливостей розвитку сільських територій Карпатського регіону та окреслення шляхів формування безпеки агропродовольчої сфери регіону.

Розвиток агропродовольчої сфери Карпатського регіону супроводжується концентрацією виробництва сільськогосподарської продукції у господарствах населення, збереженням слабко розвиненої агропродовольчої інфраструктури, нестачею оборотних коштів, наявністю суттєвих диспропорцій між гуртовими та роздрібними цінами на агропромислову продукцію, а відтак – низькою дохідністю та мотивацією суб’єктів сільськогосподарської діяльності, що на даний час є безальтернативною для сільських мешканців даного регіону.

У Карпатському регіоні проживає 21,4% всього сільського населення країни, займаючи при цьому лише, а займав він при цьому 9,4% території

країни. Така ситуація вплинула на високий показник густоти сільського населення і, відповідно, на низький рівень забезпечення орними землями.

В структурі земель цього регіону більшу половину займають землі сільськогосподарського призначення (станом на 2010 р. – це 51,1%). Вагомою складовою є також ліси та лісовкриті площі – 40,9%. Така структура земель є дещо відмінною від структури земель у країні загалом (рис. 1).

Рис. 1. Структура земель України та Карпатського регіону, % [11; 12; 13; 14; 15; 16]

Для України, як і для Карпатського регіону, притаманна стала тенденція до скорочення площі земель сільськогосподарського призначення за рахунок збільшення території лісів та лісовкритих площ, забудованих земель.

Щодо структури сільськогосподарських угідь Карпатського регіону, то територія цього регіону є менш розореною в порівнянні з іншими регіонами країни: частки сіножатей та пасовищ є більш вагомими у структурі сільськогосподарських земель (станом на 2009 р. – 32,4% на противагу 19% в

середньому по країні). Це пов'язано з особливостями ландшафту та структурою сільськогосподарського виробництва регіону.

З 2000 р. існувала стійка тенденція до зменшення площі ріллі у структурі сільськогосподарських земель, проте з 2008 р. дана тенденція змінилась на протилежну. Площа ж сільськогосподарських земель, зайнятих під сіножаті, пасовища та багаторічні насадження, продовжують зменшуватись. Це негативно впливає на розвиток тваринництва та забезпечення населення молочними та м'ясними продуктами.

Зважаючи на високу частку сільського населення у структурі населення регіону, сприятливі природно-кліматичні умови, нерозвиненість альтернативних видів діяльності на селі, сільське господарство відіграє важливу роль у розвитку Карпатського регіону (рис. 2).

Рис. 2. Динаміка частки ВДВ продукції сільського господарства у ВДВ продукції за всіма видами економічної діяльності, % [11; 12; 13; 14; 15; 16]

Протягом 2003–2008 рр. внесок сільського господарства у формування ВДВ регіону і країни, загалом, зменшився приблизно на 30%. Проте криза внесла свої корективи: виробництво сільськогосподарської продукції зазнало меншого падіння в порівнянні з іншими видами економічної діяльності, що

результувало у зростанні внеску сільського господарства у формуванні ВДВ країни та Карпатського регіону, зокрема.

У 2001–2010 рр. обсяги валової продукції сільського господарства країни збільшились лише на 17% (у 2006 р. було досягнуто рівня 1995 р.). У Карпатському регіоні за цей же період зростання сільськогосподарської продукції становило 11% (рис. 3).

Рис. 3. Динаміка валової продукції сільського господарства України та Карпатського регіону [11; 12; 13; 14; 15; 16]

Внесок Карпатського регіону у формуванні валової продукції сільського господарства України та частка сільськогосподарських угідь регіону у структурі угідь країни представлені на рис. 4.

Рис. 4. Динаміка часток Карпатського регіону у валовій продукції сільського господарства та сільськогосподарських угіддях країни [11; 12; 13; 14; 15; 16]

Таке співвідношення вищенаведених показників пояснюється достатньо ефективним використанням в Карпатському регіоні сільськогосподарських земель, переважаюча частка яких знаходиться у володінні та користуванні господарств населення (станом на 2010 р. – 79,93%, в середньому ж по Україні – 55,14%).

Негативною тенденцією в регіоні є зменшення кількості фермерських господарств і, відповідно, скорочення площ земель, які ними обробляються (рис. 5).

Рис. 5. Роль фермерських господарств у сільському господарстві країни та Карпатського регіону, % [11; 12; 13; 14; 15; 16]

Така тенденція зумовлена значними ризиками, з якими пов'язане ведення сільського господарства. Даний вид діяльності в значній мірі залежить від існуючої державної аграрної політики, яка на сьогодні є нестабільною, непрогнозованою, а рівень державної підтримки є надзвичайно низьким. З року в рік державна підтримка сільського господарства здійснюється без будь-якої прив'язки до прийнятих програм та стратегій розвитку досліджуваної сфери, базуючись на існуючій ситуації в національній економіці та виходячи з першочергових потреб країни.

Особливістю Карпатського регіону є переважання продукції тваринництва у структурі сільського господарства на відміну від країни в цілому (станом на 2010 р. частка продукції тваринництва склала 52,1%).

В регіоні, як загалом і в Україні, зберігається тенденція до незначного скорочення посівних площ сільськогосподарських культур. Структура

посівних площ Карпатського регіону дещо відрізняється від загальної по країні: менше висівається зернових та технічних культур, проте більше кормових та картоплі і овоче-баштанних культур. Це зумовлено ландшафтними особливостями регіону і сприятливими умовами для розвитку тваринництва (рис. 6).

Рис. 6. Структура посівних площ Карпатського регіону [11; 12; 13; 14; 15; 16]

Спільними для України та Карпатського регіону є тенденції скорочення площ посівів кормових культур, що супроводжується розширенням площ посівів технічних культур та картоплі і овоче-баштанних культур. Зменшується також площа плодово-ягідних насаджень як по Україні, так і в досліджуваному регіоні, який характеризується сприятливими природно-кліматичними умовами для вирощування плодів і ягід. Основними зерновими культурами Карпатського регіону є пшениця і кукурудза на зерно, менше, ніж загалом по Україні, висівається ячменю.

Динаміка виробництва продукції рослинництва у Карпатському регіоні характеризується змінними тенденціями (рис. 7). Так, протягом 1995–2010 рр. найбільшого приросту зазнало виробництво насіння

соняшнику (279,6%), що спричинено не стільки суттєвим нарощуванням обсягів виробництва, скільки дуже низькими показниками базового року. Єдиним видом продукції рослинництва, виробництво якої все ще не досягнуло рівня 1995 р., є цукрові буряки.

Рис. 7. Динаміка темпів приросту (падіння) виробництва продукції рослинництва Карпатського регіону в 1995–2010 рр. (базовим прийнято 1995 р.) [3; 4 ; 5; 6; 11; 12; 13; 14; 15; 16]

Тенденція до зменшення поголів'я великої рогатої худоби в Україні притаманна і Карпатському регіону. За період 1995–2010 рр. у даному регіоні воно зменшилось в 2,5 рази (з 1770 до 698 тисяч голів). Зменшується в регіоні і поголів'я корів, що вплинуло на падіння виробництва молока (протягом досліджуваного періоду воно зменшилося на 18%). Стабільний приріст поголів'я протягом аналізованого періоду було відзначено лише

щодо птахівництва, поголів'я інших ж видів худоби продовжує скорочуватися (рис. 8).

Рис. 8. Динаміка темпів приросту (падіння) поголів'я худоби та птиці Карпатського регіону в
1995–2010 рр. (базовим прийнято 1995 р.) [3; 4 ; 5; 6; 11; 12; 13; 14; 15; 16]

У виробництві продукції тваринництва суттєве зростання відзначено у виробництві яєць завдяки активному розвитку птахівництва у Карпатському регіоні, передусім в Івано-Франківській області (відбулося нарощування обсягів виробництва з 219,7 млн штук до 730,6 млн штук). Завдяки цьому рівень виробництва даного продукту зріс протягом аналізованого періоду на 86,9% (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка виробництва продукції тваринництва у Карпатському регіоні*

Роки	М'ясо (у забійній вазі), тис. т	Молоко, тис. т	Яйця, млн шт.	Вовна, т
1995	242,3	2222,1	1087,5	758,0
2000	195,2	2247,5	1114,7	436,5
2005	213,4	2270,4	1437,8	384,7
2006	229,5	2218,3	1616,0	371,3
2007	248,8	2093,6	1779,0	370,9
2008	259,9	1947,8	1823,5	394,2
2009	257,0	1865,1	1847,8	403,9
2010	267,7	1821,5	2033,0	402,4

*Розраховано на основі [13; 14 ;15;16].

У табл. 2 наведено деякі показники ефективності ведення сільського господарства на сільських територіях Карпатського регіону.

Таблиця 2

Показники ефективності ведення сільського господарства*

на сільських територіях Карпатського регіону

№ п/п	Показники	Роки			
		1995 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.
1.	Виробництво продукції сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн.				
	Україна	226,5	186,2	221,2	270,2
	Карпатський регіон	-	381,8	430,7	464,3
2.	Виробництво сільськогосподарської продукції на 1 особу, грн.				
	Україна	1840	1584	1966	2192
	Карпатський регіон	1591	1547	1700	1815,4
3.	Поголів'я великої рогатої худоби на 100 га сільськогосподарських угідь, голів				
	Україна	46	25	18	12
	Карпатський регіон	-	50	40	29

*Розраховано на основі: [11; 12; 13; 14; 15;16].

Діяльність сільськогосподарських підприємств Карпатського регіону довший час була збитковою і лише протягом декількох останніх років почала бути прибутковою в Івано-Франківській (+29,3% станом на 2010 р. та Львівській (+27,6%) областях. Водночас, у Закарпатській та Чернівецькій областях рентабельність сільськогосподарської продукції є від'ємною і коливається від –1,2% у Чернівецькій до –13,3% у Закарпатській області.

Про сучасний стан формування безпеки агропродовольчої сфери регіону свідчать дані табл. 3.

Таблиця 3

Порівняння обсягів виробництва з рівнем споживання основних видів сільськогосподарської продукції в 2010 р. розрахунку на одну особу *

Види продукції	Виробництво		Споживання		Раціональна (рекомендована) норма споживання [9]
	Карпат-ський регіон	Україна	Карпат-ський регіон	Україна	
М'ясо та м'ясопродукти, кг	44,0	44,8	44,1	52,0	80
Молоко і молочні продукти, кг	299,6	244,7	238,5	206,4	380
Яйця, шт.	334,4	371,0	272,5	290,0	290
Картопля, кг	649,7	407,0	154,0	128,9	124
Овочі та баштанні, кг	181,7	176,7	126,4	143,5	161
Плоди та ягоди, кг	57,7	40,0	42,9	48,0	90

*Складено і розраховано на основі: [3; 4; 5; 6; 11; 12].

З наведених даних видно, що у Карпатському регіоні споживання м'яса перебуває на достатньо низькому рівні. Це пояснюється не лише дисбалансом між попитом і пропозицією, але й неврегульованістю процесів ціноутворення, що призвело до формування завищених цін на дану продукцію. Як наслідок, недостача м'ясопродуктів у раціоні компенсується надмірним споживанням інших продуктів харчування, зокрема картоплі.

Володіючи потужним аграрним потенціалом Карпатський регіон потенційно спроможний забезпечити не лише внутрішній попит на сільськогосподарську продукцію, але й експортувати її надлишки в інші регіони країни та за кордон. Проте на сьогодні сальдо зовнішньоторговельного балансу регіону по даній продукції є негативним (табл. 4).

Таблиця 4

Обсяги експорту та імпорту агропромислової продукції областей Карпатського регіону, млн дол.*

Області	Показники	Роки				
		2007	2008	2009	2010	2011
Закарпатська	Експорт	72,0	54,6	52,5	50,2	58,5

	Імпорт	65,2	59,6	37,5	46,8	62,9
	Сальдо	6,8	-5,0	15,0	3,4	-4,4
Івано-Франківська	Експорт	42,0	39,6	42,6	76,3	45,8
	Імпорт	9,1	34,2	11,7	34,0	81
	Сальдо	32,9	5,4	30,9	42,3	35,2
Львівська	Експорт	62,4	72,1	84,5	159,9	202,9
	Імпорт	143,0	427,0	326,0	375,9	386,4
	Сальдо	-80,6	-354,9	-241,5	-216,0	-183,5
Чернівецька	Експорт	23,0	13,0	14,1	11,8	14,2
	Імпорт	7,4	12,4	7,6	8,7	15,8
	Сальдо	15,6	0,6	6,5	3,1	-1,6
Карпатський регіон	Експорт	199,4	179,3	193,7	298,2	321,4
	Імпорт	224,7	533,2	382,8	465,4	546,1
	Сальдо	-25,3	-353,9	-189,1	-167,2	-224,7

*Складено і розраховано на основі: [3; 4; 5; 6].

Структура експорту та імпорту агропромислової продукції областей Карпатського регіону представлена на рис. 9 і 10.

Рис. 9. Структура експорту агропромислової продукції областей Карпатського регіону у 2011 р.[3; 4; 5; 6]

Рис. 10. Структура імпорту агропромислової продукції областей Карпатського регіону у 2011 р.[3; 4; 5; 6]

Так, Закарпатська область експортує значні обсяги продуктів переробки овочів (30,4% від загальних обсягів експорту агропромислової продукції), алкогольні, безалкогольні напої та оцет (28,2%), Івано-Франківська область зосереджується в основному на експорті молока, молочних продуктів, яєць птиці та натурального меду (62,7%), Львівська область – жирах та оліях (61,6%). Найнижчими обсягами експорту в регіоні характеризується Чернівецька область, що продає на зовнішні ринки переважно продукти переробки плодів та овочів (30,3%) та насіння і плоди олійних рослин (19,0%).

Найбільшу частку в імпорті агропромислової продукції Закарпатської області становлять алкогольні, безалкогольні напої та оцет (39%), продукти переробки овочів (16,7%), в Івано-Франківської області – це цукор та кондитерські вироби (84%), у Львівській області – м’ясо та його субпродукти (26,6%), їстівні плоди та горіхи (25,2%). Найбільші обсяги імпорту Чернівецької області припадають на їстівні плоди та горіхи (19,6%) і овочі (19,0%).

Здійснення інвестицій в аграрний сектор Карпатського регіону характеризується змінними тенденціями: включно до 2008 р. всіх областях

регіону обсяги інвестицій в сільське господарство стабільно зростали, проте фінансово-економічна криза призвела до їх суттєвого скорочення.

Загалом, з початку 2004 р. до вересня 2011 р. ключно, в сільське господарство областей Карпатського регіону було інвестовано 4095,8 млн грн., або 3,68% загального обсягу валових інвестицій в основний капітал регіону. В загальній структурі інвестицій по областях частка сільського господарства є приблизно однаковою і коливалася у 2011 р. межах 5,6–6,6% в Івано-Франківській, Львівській та Чернівецькій областях. Винятком є лише Закарпатська область, де ця частка становила лише 1,3%.

Визначальними передумовами формування безпеки агропродовольчої сфери є і екологічні аспекти розвитку сільських територій Карпатського регіону. Попри відносну екологічну стабільність, у порівнянні з іншими регіонами України, означені території потерпають від деструктивних впливів природного й антропогенного характеру, окремі ареали зазнають нищівної деградації, умови та якість життя сільського населення знижуються. Проявом такого стану є численні екологічні проблеми, котрі з плином часу, в силу тих чи інших причин, лише ускладнились і стали вагомішими. Це, передусім, проблеми, пов’язані з використанням сільськогосподарських угідь, видобутком корисних копалин, розміщенням та утилізацією відходів, поширенням екзогенних геологічних процесів, підтопленням земель та населених пунктів.

Наслідком неефективного використання сільськогосподарських земель є низька урожайність основних сільськогосподарських культур, яка є у кілька разів нижчою, ніж у розвинутих країнах (табл. 5). На сьогодні, у більшості господарств високий урожай сільськогосподарських культур одержують в основному за рахунок сприятливих природно-кліматичних умов, без належної науково обґрунтованої системи їх вирощування. Показники урожайності основних сільськогосподарських культур суттєво коливаються і не відповідають потенційним можливостям рослин і тварин. Низькою залишається продуктивність значної частини пасовищ і сінокосів. Значно

нижчими за середньообласні значення є показники урожайності сільгоспкультур гірських територій. Результатом екстенсивного господарювання і деградації сільськогосподарських угідь є низький рівень їх продуктивності. Виробництво валової продукції сільського господарства у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь в останні роки становило у середньому 396 євро, тоді як у країнах ЄС – понад 2 тис. євро [17, с. 14].

Таблиця 5

Урожайність основних сільськогосподарських культур, у середньому за 2005–2009 рр., ц/га *

Сільсько-господарські культури	Області Карпатського регіону:				Україна	Євросоюз
	Закарпат-ська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька		
Зернові культури	28,4	29,9	27,0	36,8	27,5	48,8
Цукрові буряки	-	237	292,8	244,9	299,6	639,4
Картопля	162,4	120,3	151,4	147,4	134,2	280,7
Овочі	223,5	130	192,6	179,6	153,9	259,5

*Складено на основі: [10; 13; 14; 15; 16].

На окреслених територіях незадовільно вирішується питання збереження та підвищення родючості ґрунтів, що зумовлюватиме зниження урожайності сільськогосподарських культур. Проблематичним є фінансування відповідних регіональних програм, а тому заходи щодо підвищення родючості земель мають епізодичний характер. Впродовж 1990-2010 р. скоротилися обсяги внесення у ґрунт як органічних, так і мінеральних добрив; поєднання доз добрив – неоптимальне. Вноситься близько 10 кг/га діючої речовини мінеральних і 2 т/га органічних добрив, що відповідно у 10 і 5 разів менше, ніж двадцять років тому. Як засвідчують статистичні дані, в порівнянні з 2000 р., у 2010 р. внесено органічних добрив всього 18,5 %, а удобрена площа становила лише 0,99 % (рис. 11). Втім, за окремими оцінками, на неудобрених ґрунтах урожайність сільгоспугідь знижується у 10–15 разів [2, с. 20]. (Довідково: в Англії на 1 га ріллі вносять 26 т органіки, у Голландії – 76 т, в Україні в середньому 6,5 т [19]).

Рік	Область:			
	Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька
2000	1,8	2,8	2,3	2,4
2005	0,8	1,7	1,0	1,1
2007	0,9	1,3	0,9	1,2
2008	0,5	1,2	0,5	0,9
2009	0,3	1.1	0,7	0,4
2010		1,1	0,8	0,7

Рис. 11. Внесення органічних добрив у ґрунт у Карпатському регіоні (2000 р. прийнято за 100%) [7; 9; 13; 14; 15; 16]

Систематично погіршується еколого-агрохімічний стан орних земель. За останні 25 років відбулася інтенсивна дегуміфікація сільськогосподарських угідь, вміст гумусу зменшився з 2,5% до 2,2%. Щорічно з кожного гектара орних земель зноситься у середньому 16,3 т родючого ґрунту. Посилює деградацію ґрунтового покриву й невизначеність у співвідношенні між елементами структури сільськогосподарських угідь, незбалансованість біохімічних речовин і енергії в агроландшафтах. Доволі інтенсивно розвиваються ерозійні процеси, якими особливо уражені гірські території. Між тим, ерозія ґрунтів призводить й до забруднення (замулення) струмків, річок, ставків, посилення евтрофікації водойм.

Важливою проблемою землекористування залишається безконтрольність у використанні сільськогосподарських угідь. У процесі реформування значно зросла кількість суб`єктів земельної власності і землекористування, урізноманітнились організаційні форми господарювання. Проте сказати, що підвищилась відповідальність землевласників,

землекористувачів та суб`єктів господарювання за раціональне використання та якісний стан ґрунтів, важко. Близько 70% сільгоспугідь перейшло у користування господарств населення. Вони господарюють на обмежених за величиною ділянках землі, де немає змоги впровадити контурно меліоративну систему організації території. На цих масивах не забезпечується жодних протиерозійних заходів**.** Потребують консервації деградовані і малопродуктивні землі, загальна площа яких на сьогодні становить 71,162 тис. га.

Відсутність інфраструктури науково-методичного та матеріально-технічного обслуговування численних малоземельних товаровиробників спричиняє погіршення фітосанітарної ситуації в агроценозах. В окремих господарствах різних форм власності частина орних земель не задіяна у сільськогосподарське виробництво або переведена в перелоги, що призводить до їх забур`янення. Варто зауважити, що наступне введення цих земель у сільськогосподарський оборот потребуватиме значних затрат. Зрештою, потребує удосконалення й сама методика визначення шкоди від земельних правопорушень, таких як знищення/пошкодження протиерозійних гідротехнічних споруд, захисних насаджень, псування земель, самовільне відхилення від проектів землеустрою, будівництва, введення в дію об'єктів, зокрема, і невжиття заходів щодо боротьби з бур'янами.

Значні площі сільськогосподарських угідь регіону забруднені різноманітними інгредієнтами, зокрема високотоксичними. На території Івано-Франківської області з початку 1980-х років минулого століття накопичилось 192,5 т заборонених і непридатних для використання у сільському господарстві хімічних препаратів захисту рослин [7]. Зберігання такої кількості пестицидів у несприятливих умовах негативно впливає на стан навколишнього природного середовища і здоров’я населення у місцях їх накопичення, призводить до забруднення ґрунтів та підземних вод. Екологічно безпечне зберігання та утилізація кислих гудронів – гостра проблема, притаманна сільським

територіям Львівської області. Щорічно у Чернівецькій області утворюється до 100 і більше тис. т промислових і побутових відходів, значна частина яких на сьогодні ще не знаходить застосування як вторинна сировина.

На території Закарпатської області обліковано 265,9 т непридатних та заборонених до застосування хімічних засобів захисту рослин [8]. Умови зберігання пестицидів не відповідають діючим екологічним і санітарним нормам. Більшість накопичених препаратів були свого часу заборонені до використання у зв'язку з їх високою токсичністю та негативним впливом на здоров'я населення і довкілля. Не менш важливою проблемою сільських територій залишаються сільські сміттєзвалища, які не відповідають нормам екологічної безпеки.

У Карпатському регіоні спостерігається значне скорочення робіт, пов’язаних з відновленням й охороною земельних ресурсів. Більшість господарств припинили активну природоохоронну діяльність через відсутність фінансових та матеріально-технічних ресурсів, або ж – через відсутність мотивації. Регіональні екологічні програми, спрямовані на розв’язання найбільш гострих природоохоронних проблем, без сумніву, є важливою формою активізації екологічної політики. Проте низка об'єктивних і суб’єктивних чинників, і насамперед, дефіцит коштів, обмежує їх дієвість.

У результаті проведення земельної реформи відбулось стихійне утворення численних приватних агроформувань, що призвело до порушення існуючої науково-обґрунтованої системи раціонального землекористування. Зазвичай, нові землевласники та землекористувачі лише частково володіють необхідним обсягом знань для самостійної розробки та здійснення заходів, пов’язаних з оптимізацією і підвищенням родючості ґрунтів. Окрім цього, відповідні ґрунтозахисні, рекультиваційні та меліоративні роботи ефективні лише у разі виконання їх на значних масивах.

Діяльність більшості новостворених приватно-орендованих агрогосподарств здійснюється без дотримання науково-обґрунтованої

системи сівозмін. Практика засвідчує, що орендарі не зацікавлені у вкладанні капіталу у підвищення родючості ґрунтів (більша частина договорів укладається на короткий термін).

У регіоні, як загалом і в Україні, відсутні сучасні лабораторії та лабораторне обладнання для визначення хімічних і фізико-хімічних характеристик ґрунтового покриву, що ускладнює або унеможливлює реалізацію низки вимог згідно із Законом України «Про охорону земель» від 19 червня 2003 р. Унеможливлюється і примусове припинення прав на земельну ділянку (ст. 143 Земельного кодексу України) через відсутність процедур здійснення експертизи й надання висновку про погіршення якості земель. Практично не застосовуються важелі та регулятори, пов’язані з економічним заохоченням власників землі та землекористувачів до самостійного проведення заходів щодо раціонального використання та охорони земель тощо.

Загостренню екологічної ситуації в регіоні сприяють і проблеми, пов’язані з наявністю порушених земель. Із сільськогосподарського обігу вилучаються не лише землі, з яких безпосередньо добуваються корисні копалини, а й площі для складування пустої породи. Значні території зайняті відходами виробництва, відвальними породами, хвостосховищами. Вартість екологічних витрат лише зони сірковидобутку району Нового Яворова (Львівська область) становить 20,1 млн грн. Зона депресивної вирви має площу 10 тис. га і щорічні економічні втрати від недобору сільськогосподарської продукції досягають (приблизно) 3,5 млн дол. США [18].

При цьому рекультивація здійснюється вкрай незадовільно: за існуючих темпів для повного відновлення наявних на сьогодні обсягів порушених земель (близько 15 тис. га) знадобиться 40–50 років. Найбільш проблемними щодо рекультивації земель є зони діяльності Яворівського ДГХП «Сірка», Стебницького ДГХП «Полімінерал», Новороздільського

ДГХП «Сірка» та ДГРП «Подорожненський рудник» (Львівська область). Наслідком їх діяльності є значне просідання земної поверхні і, відповідно, затоплення й підтоплення населених пунктів, лісів, сільськогосподарських угідь, забруднення земель шахтними водами та відходами хімічної промисловості.

На території Яворівського ДГХП «Сірка» залишився кар'єр довжиною 5 км, шириною 2,5 км і глибиною до 90 м, який спровокував активізацію карстових процесів. Карстові провальні явища почали інтенсивно проявлятися у зонах сіл Шкло, Молошковичі, Бердихів, Старичі, Воля Старицька, Підлуби. За останні роки виникло 500 нових проваль.

Проблематичними є несанкціоновані звалища твердих побутових відходів, які не відповідають санітарно-гігієнічним вимогам. Земельні смуги вздовж автодоріг забруднюються бензином, мастилами, брудом із вмістом токсичних речовин. Усе це дощовими потоками змивається у навколишні ґрунти. Сміття накопичується вздовж рік, а також у лісах.

Сільські території регіону потерпають від повеней та масштабних паводків, наслідком яких є зниження показників біорізноманіття та чисельності окремих видів рослин і тварин. Так, у результаті стихійного лиха 2008 р. близько 800 га земель взагалі неможливо використовувати за попереднім цільовим призначенням, а загальна площа порушених земель через їх підтоплення становила 25,6 тис. га. Збитки від паводку 2008 р. оцінюють в 1 млрд євро. Від катастрофічних повеней, котрі сталися у 1998 р. та 2001 р., у Закарпатській області постраждали 269 населені пункти. Загальні збитки становили понад 1 млрд грн. [1].

Такі види господарської діяльності, як рубки головного користування, вибіркові, санітарні та прохідні рубки, проріджeння, прокладання доріг, трас, нафто- і газопроводів негативно впливають на вітровалостійкість лісових масивів. Обезлісення схилів зумовлює активізацію зсувних процесів, сприяє збільшенню кількості паводків на гірських ріках, зміні мікроклімату, що є

особливо небажаним для рекреаційної місцевості, оскільки це знижує її корисні властивості. Між тим, варто зазначити, що на сьогодні екологічна ситуація у рекреаційних зонах досить неоднозначна і значною мірою залежна від розташування екологічно небезпечних промислових об'єктів. Розробки родовищ сірки у Яворові і Новому Роздолі знаходяться у безпосередній близькості до курортів Немирів, Шкло, Розділ. Межі Стебницького калійного родовища впритул прилягають до курорту Трускавець. Прикарпатський нафтогазоносний район охоплює всі курорти місцевості передгірної і низькогірної зон Карпат. Тобто, за винятком гірських рекреаційних територій, курорти і курортні місцевості рівнинної та передгірної зони знаходяться в екологічно небезпечних умовах.

Карпатський регіон вирізняється високою часткою сільського населення, високою густотою населення і, відповідно, найвищою людністю сіл. Позитивними тенденціями розвитку сільських територій регіону є відносно низький рівень зниження кількості населення, низька частка деградуючих сіл і найнижчий рівень розораності земель. Регіон володіє потужним аграрноресурсним потенціалом, максимально повна реалізація якого дозволить забезпечити не лише внутрішній попит на сільськогосподарську продукцію, але й експортувати її надлишки в інші регіони країни та за кордон. Проте інституційні особливості ведення сільського господарства, його низька ефективність, незавершеність земельної реформи, наявність екологічних проблем землекористування, відсутність дієвих програм розвитку сільських територій та аграрного сектору, покликаних розширити сфери прикладання праці на селі, вирішити соціальні проблеми та надати необхідну підтримку сільському господарству не дозволяють розкрити потенційні можливості регіону в повній мірі.

Список використаних джерел

1. Безпека регіонів України і стратегія її гарантування / Б. М. Данилишин, А. В. Степаненко, О. М. Ральчук та ін. – К.: Інтелсфера, 2008. – 389 с.

2. Гребенюк Н. В. Індикація екологічного стану землекористування / Н. В. Гребенюк, А. Г. Тихонов, О.В. Гряник, В. П. Феденко // Землевпорядкування. – 2003. – № 1. – С. 19–22.
3. Головне управління статистики у Закарпатській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.stat.uz.ua.
4. Головне управління статистики в Івано-Франківській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://stat.if.ukrtel.net.
5. Головне управління статистики у Львівській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.stat.lviv.ua.
6. Головне управління статистики у Чернівецькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cv.ukrstat.gov.ua.
7. Довкілля Івано-Франківської області у 2009 році. – Івано-Франківськ: Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2010. – 82 с.
8. Екологічний паспорт Закарпатської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.menr.gov.ua/content/article/5980.
9. Оцінка стану продовольчої безпеки України у 2008 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.me.gov.ua.
10. Попова О. Раціоналізація аграрного землекористування як національний пріоритет за посилення глобальних викликів щодо продовольчого забезпечення / О. Попова // Економіст. – 2010. – № 12. – С. 47–50.
11. Регіони України 2010: статистичний збірник; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Держкомстат України, 2010. – Ч. 1. – 368 с.
12. Регіони України 2010: статистичний збірник; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Держкомстат України, 2010. – Ч. 2. – 805 с.
13. Статистичний щорічник Закарпаття за 2010 рік. – Ужгород: Головне управління статистики у Закарпатській області, 2011. – 544 с.
14. Статистичний щорічник Івано-Франківської області за 2010 рік. Ч. 1. – Івано-Франківськ: Головне управління статистики в Івано-Франківській області, 2011. – 413 с.
15. Статистичний щорічник Львівської області за 2010 рік. Ч. 1. – Львів: Головне управління статистики у Львівській області, 2011. – 361 с.
16. Статистичний щорічник Чернівецької області за 2010 рік. Ч. 1. – Чернівці: Головне управління статистики у Чернівецькій області, 2011. – 382 с.
17. Третяк А. Стан та шляхи розвитку земельних відносин в аграрному комплексі України /А.Третяк // Землевпорядний вісник. – 2008. – № 6. – С. 12–15.
18. Хімічні технології і хімічна промисловість України / Витяг з аналітичного збірника. – К.: Верховна Рада України, 1998. – 96 с.
19. Черевко Г. В. Економіка природокористування / Черевко Г. В., Яцків М. І. – Львів: Світ, 1995. – 208 с.

3.5. Устойчивость окружающей среды: система экологических угроз

Рост потребностей современного общества во второй половине прошлого века, удовлетворение которого потребовало быстрого прогресса

науки, техники, технологии, способствовал резкому повышению антропогенной нагрузки на окружающую природную среду. При этом особое значение указанных процессов в мировом сообществе стало оцениваться практически лишь после крупных аварий, в том числе и в атомной энергетике, которые продемонстрировали, что техногенные аварии могут вызвать нарушение условий, обеспечивающих стабильность существования государства. Именно осознание важности и глобальности экологических проблем, определило значимость исследований экологической безопасности как одной из составных частей национальной безопасности [1; 2; 3], видов и характеристик техногенных опасностей [4; 5]. Исследование этих проблем продолжается, поскольку постоянное развитие систем жизнеобеспечения создает условия для формирования новых экологических угроз. Целью данного исследования являлось определение сущности и факторов анoропогенного воздействия на природную среду, а так же обоснование научного подхода к классификации техногенных угроз экологической безопасности. Для этого решались задачи: рассмотреть сущность и виды факторов антропогенного воздействия общества на природную среду и обосновать подход к схеме классификации экологических угроз в современных условиях.

В данном исследовании под угрозой в системе «общество» понимается явление, которое может привести к нарушениям в системе или к прекращению ее существования. Угрозы экологической безопасности подразделяются на группу природных и группу антропогенных (социальные и/или техногенные) угроз.

Угрозы экологической безопасности природного характера отражают характеристики и закономерности функционирования каждой из сред, составляющих природную систему.

Выделение угроз экологической безопасности антропогенного характера соотносится с пониманием основ функционирования социума [6].

Так, формируемая социально-экономическая подсистема обеспечения жизнедеятельности общества, неразрывно связанная с экосистемой, включает как элемент искусственно созданную человеком техногенную среду антропогенную по своему происхождению. В этой среде расположены специальные стационарные и передвижные объекты, связанные с хозяйствованием, которые являются избыточными для естественно-природных механизмов экосферы и тем самым, нарушая принцип необходимой достаточности существования систем, создают угрозы для естественных связей, процессов. Угрозы экологической безопасности в этом случае имеют искусственную природу техногенного характера, поскольку если бы этих объектов не существовало, то нарушения не развивались, и не появлялась возможность таких нарушений. При этом процесс проявления техногенных угроз связан с усилением влияния на природную систему сверх допустимого уровня, что может вызвать трансформацию системы в целом или ее отдельных элементов (моделирование таких процессов рассмотрено в [7]).

Многообразие процессов в техногенной среде определяет сложную систему факторов формирования угроз экологической безопасности. Выделены в ГОСТ 12.0.002.80 четыре группы факторов опасности (используется именно понятие «опасность»): физические, химические, биологические и психофизиологические [8], хотя известна классификация техногенных факторов: физические, химические, биологические и факторы трансформации ландшафтов, а также геологическое строение среды [9, с. 150].

На основе анализа сущности причин формирования угроз экологической безопасности антропогенного характера [10], предлагается выделить антропогенные факторы, которые объединяют технико-технологические и пространственно-планировочные факторы (рис.1).

Технико-технологические факторы являются отражением действующих в установленный период уровня техники и технологии, как результата эволюции знаний и опыта общества:

– схемы потребления природных ресурсов: экстенсивное и (или) интенсивное потребление, предполагающее уровень использования невозобновимых и восстановления возобновимых ресурсов природы;

– схемы производства и потребления энергии: виды источников энергии, схемы получения энергии, схемы передачи и хранения энергии, которые могут создавать физические опасности;

– уровень технических решений, которые применяются обществом: система средств труда, уровень их производительности и безопасности для человека и природной среды;

– уровень технологий производства средств жизнеобеспечения, достижения в химической, физической, биологической науках, внедренных в производство продукции, товаров, услуг, решения по утилизации отходов производства, снижению опасных воздействий производства на человека и окружающую природную среду, системы утилизации отходов;

– схемы производства продуктов питания: нагрузка на природные ресурсы, система повышения объемов производства продуктов питания, схемы сохранения биоразнообразия видов животных и растений, системы утилизации отходов производства продуктов.

Вторая группа антропогенных факторов отражает пространственную (территориальную) привязку жизнедеятельности общества и связанную с ней планировочную культуру размещения антропогенных объектов. К ним отнесены:

АНТРОПОГЕННЫЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ УГРОЗ

ТЕХНИКО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ	ПРОСТРАНСТВЕННО-ПЛАНИРОВОЧНЫЕ ФАКТОРЫ
- схемы потребления природных ресурсов; - схемы энергопотребления; - уровень технических решений; - уровень технологий производства средств жизнеобеспечения; - схемы производства продуктов питания.	- схемы расселения; - схемы коммуникаций; - принципы формирования застройки территорий; - схемы размещения производственных систем жизнеобеспечения; - принципы изменения естественных ландшафтов.

ТЕХНОГЕННЫЕ УГРОЗЫ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

УГРОЗЫ ПОПАДАНИЯ В СРЕДУ АНТРОПОГЕННЫХ ВЕЩЕСТВ	УГРОЗЫ ИЗМЕНЕНИЯ ПРИРОДНЫХ СИСТЕМ	
в атмосферу: - продуктов сгорания ресурсов; - газообразных отходов производства; - биопродуктов производства; - физических опасностей (шум; вибрации; тепловая энергия; электромагнитные и радиационные излучения)	в результате потребления природных ресурсов: - вырубки лесов в производстве; - нарушений гидробаланса территории; - разработки полезных ископаемых; - дорожных комплексов; - нерегулируемого промысла животных и рыбы; - нерегулируемого сбора растений для производства; - нарушений характеристик естественной среды обитания популяций	в результате антропогенных нарушений пространственных систем - уменьшения площади лесов; - повышения степени урбанизации; - нерациональных схем транспортных систем; - реализации планировочных схем безучета условий экологической безопасности; - нарушений геологических массивов (включая берегоукрепительные меры); -уменьшения площади заповедных зон.
в гидросферу: - отработанных стоков производства и быта; - физических опасностей, - химикатов производства (включая сельское хозяйство, добычу нефти)		
в биологическую среду: - биопродуктов производства; - отходов пищевой промышленности; - отходов животноводства, - физических опасностей(шум; вибрации; тепловая энергия; электромагнитные и радиационные излучения)		
в литосферу: - отвалов продуктов добывающих отраслей (горная, нефтегазовая промышленности); - отходов производства; - твердых бытовых отходов; - химикатов производства; - биопродуктов, - физич. опасностей (шум; вибрации; тепловая энергия; электромагнитные и радиац. излучения)		

Рис. 1. Схема классификации факторов и видов техногенных угроз экологической безопасности

– используемые преимущественно схемы расселения (схемы заселения климатически благоприятных для характеристик человека зон планеты, обеспечивающих снижение затрат на поддержание жизни, схема формирования зон расселения на относительном расстоянии друг от друга);

– схемы коммуникаций: создание искусственных для природной среды систем транспортных коридоров как связующих элементов между поселенческими агломерациями, системы жизнеобеспечения (коммунальные сети, связь и другое);

– схема формирования застройки территорий (вертикальная, горизонтальная компоновка застройки территории);

– схемы размещения производственных систем жизнеобеспечения: создание производств в зонах присутствия требуемых природных ресурсов, что не всегда согласуется с процессами самовосстановления природных ценозов и поэтому создает техногенную опасность;

– схемы изменения естественных ландшафтов: разработка планировочных решений застройки без учета характеристик, создаваемых антропогенно-природных ландшафтов.

Учитывая действие названных групп факторов, формируются техногенные угрозы двух видовых совокупностей:

– угрозы попадания в окружающую природную среду веществ, антропогенных по своему происхождению;

– угрозы изменения природных систем под воздействием антропогенных факторов (рис. 1).

Выделение первой совокупности угроз связано с сущностью возможного воздействия на природную среду: как любой живой организм, получая из среды необходимое, передает в среду вещество и энергию, человек проявляет такое воздействие в форме переноса антропогенных веществ в среду посредством технических и технологических решений. Во-первых, угрозы проявляются по-разному в подсистемах окружающей

природной среды: атмосфера, гидросфера, литосфера, биосфера, поэтому, учитывая сущностную характеристику каждой подсистемы, сформированы виды опасностей попадания антропогенных веществ в каждой из них. Во-вторых, поскольку подсистемы окружающей природной среды имеют определенные системы связей и характеристик, то ряд угроз предполагаются для многих сред, а некоторые – формируются в отдельных экологических средах. Так, продукты сжигания ресурсов в большей мере опасны для атмосферного воздуха, превышение концентрации которых могут быть крайне опасны и передаваться на значительные расстояния по действующим в этой среды (биологические компоненты отходов или процессов производства могут оказать негативное влияние на экологическое состояние не только атмосферы, но и гидросферных и почвенных характеристик), поэтому они отнесены к этим сферам. Также следует многопланово рассматривать проявления физических опасностей (шум, вибрация, электромагнитные излучения, радиационные излучения), поскольку они проявляются во всех средах.

Еще одним блоком угроз антропогенного характера является пространственные изменения окружающей природной среды.

Выделены угрозы экологической безопасности, которые определяются процессами потребления природных ресурсов:

– при потреблении в хозяйственных системах древесины как природного ресурса осуществляют вырубки лесов для производства пиломатериалов и целлюлозно-бумажной продукции и в этом случае угрозы связаны как с нарушением воздушного состава (охлаждающий эффект суточного испарения одного дерева равен 250 тыс. ккал, что эквивалентно работе 10 комнатных кондиционеров в течение 20 часов [11]; влажность воздуха в древостое на 15–20% выше, чем на безлесном месте; гектар леса примерно в 10 раз больше увлажняет и освежает воздух, чем даже водный бассейн такой же площади; кислород леса в 2–3 раза больше обладает естественной ионизацией, чем кислород морского побережья и в 5–10 раз –

чем кислород атмосферы города), так и потерями биомассы, нарушениями среды обитания животных, а также гидроресурсных дисбалансов на территори;

– при потреблении в хозяйствовании вод происходит нарушение гидробаланса территории: подмывы, осушение, что опасно для биоценозов и влияет на климатические характеристики [12, с.181–202];

– при организации промышленной разработки полезных ископаемых формируются опасности геологических нарушений (оползни, провалы, полости, шахты), нарушение среды обитания живых организмов, растений, что может привести к потере биоразнообразия, а также разрушению антропогенных объектов, которые имеют геологическую привязку;

– строительство и эксплуатация дорожных комплексов создает угрозы загрязнения атмосферы, придорожных полос насаждений и почв также выбросами автотранспорта;

– экологии угрожает нарушение управляемости промысла животных и рыбы, поскольку возможна как потеря биоразнообразия, так и нарушения в популяциях промысловых животных и рыб, что может являться также причиной развития болезней, опасных для человека;

– есть угрозы экологической безопасности из-за нерегулируемого сбора растений для производства;

– нерегулированное землепользование может формировать нарушения характеристик естественной среды обитания популяций животных, что создает опасности для биоразнообразия [13].

Вторая группа техногенных угроз связана с особенностями проявлений результатов антропогенных нарушений в пространственных системах:

– уменьшение площади лесов под расширение застройки формирует угрозы, связанные как с нарушением воздушного состава, так и повышением антропогенной нагрузки на выведенные территории, которые требуют специальных мер по обеспечению экологического состояния среды: лесная

растительность задерживает пыль, тем самым, очищая воздух от примесей (на листве может оседать до 72% взвешенных пылевых частиц; в год 1 га леса очищает около 18 млн. $м^3$ воздуха [11], лесные массивы корректируют ветровые потоки, температурные перепады – в лесу летом температура воздуха – ($8–10^{o)}$ ниже, а зимой – ($0,1–0,5^{o}$) выше, чем на открытых участках;

– повышение степени урбанизации территорий формирует угрозы, которые отражают зависимости экологических нарушений ландшафтов от плотности населения на территории, роста степени вероятного поражения вредными воздействиями и др.;

– создание нерациональных транспортных схем опасно из-за выведения из естественных ландшафтов территории, нарушения среды обитания живых организмов и растений, нарушения природных ценозов на территориях, почв, геологической устойчивости массивов (провоцирование оползней, провалов, подмывов и другое);

– реализация планировочных схем освоения региона без учета требуемых условий экологической безопасности на конкретной территории может сформировать угрозы различной степени и направленности – размещение опасных производств в непосредственной близости от жилой застройки формирование полигонов отходов может спровоцировать загрязнения воздушного, так и водного бассейнов;

– нарушение геологических массивов (оползни, эрозия, подтопление и др. виды нарушений) вследствие застройки, формирование на неустойчивых грунтах, включая объемы берегоукрепительных мероприятий на морском побережье, которые опасны с точки зрения нарушения естественных характеристик сложных гео- и биосистем территории;

– уменьшение площади заповедных территорий, на которых сохраняется естественная схема оборота вещества и энергии, создает угрозы нарушения экологического баланса территории.

Значение данного аспекта экологического состояния региона связано с важной ролью естественных природных ландшафтов в поддержания баланса нагрузок на природные ценозы со стороны антропогенных систем. Они обеспечивают биогеохимический круговорот, круговорот тепла и влаги; воспроизводство кислорода, чистой природной воды; достижение биогеоценотического равновесия; создание предпосылок для функционального и территориального механизмов поддержания экологического равновесия, поддержания экологической безопасности.

Особенностью данной классификации техногенных угроз экологической безопасности является обоснование зависимости формирования угроз от факторов антропогенного влияния и их проявления в форме конкретных опасностей попадания вредных компонентов в среду и нарушении природных систем, преодоление которых возможно посредством реализации системы мер экологического управления в части разработки нормативов и ограничивающих критериев организации деятельности на территории.

Обобщая, следует отметить комплексный характер экологической безопасности и целесообразность разделения угроз в зависимости от уровня локализации проблем: глобальные, национальные, региональные, местные и локальные. При этом особое значение имеет исследование региональных экологических угроз, поскольку они охватывают системные образования – региональные, имеющие особенности функционирования и формирования и, вследствие этого, требуют специальной организации процесса экологического управления.

Список использованных источников

1. Качинський А.Б. Екологічна безпека України: аналіз, оцінка та державна політика / А.Б. Качинський, Т.А. Хміль. – К.: НІСД, 1997. – 127 с.
2. Косовцев В.О. Національна безпека України: проблеми та шляхи реалізації приоритетних національних інтересів / В.О. Косовцев, І.Ф. Бінько. – К.: НІСД, 1996. – 61с.
3. Національна безпека України 1994-1996 рр.: Наукова доповідь Національного інституту стратегічних досліджень. – К.: НІСД, 1997. – 197 с.

4. Шмандий В.М. Теоретические и практические основы управления техногенной безопасностью на региональном уровне / В.М. Шмандий // Захист довкілля від антропогенного навантаження: збірник наук. праць. – Харків-Кременчук: ХНУ, 2001. – Вип.4(6). – С.95 – 100.
5. Заверуха Н.М. Основи екології: навч. посібник / Н.М. Заверуха, В.В.Серебряков, Ю.А.Скиба. – К.: Каравела, 2006. – 368 с.
6. Реймерс Н.Ф. Экология (теория, законы, правила, принципы и гипотезы) / Н.Ф. Реймерс. – М.: «Россия молодая», 1994. – 367 с.
7. Котляков В.М. Моделирование экологических ситуаций / В.М. Котляков, А.Т.Трофимович, Ю.П.Селиверстов, Н.М. Солодуха // Известия РАН. – Сер. географ. – 1995. – №1. – С.5–20.
8. Желібо Є. П. Безпека життєдіяльності: підручник. / Є. П. Желібо, В.В. Запарний. – К.: Каравела, 2006. – 288 с.
9. Боков В.А. Основы экологической безопасности. / В.А. Боков, А.В. Лущик. – Симферополь: СОНАТ, 1998. – 224 с.
10. Ветрова Н.М. Система факторов формирования экологической опасности в рекреационных зонах Крыма / Н.М. Ветрова // Вісник Одеської державної академії будівництва та архітектури. Вип. № 25. – Одеса: Зовнішрекламсервіс, 2007. – С.68–73
11. Анучин Н.П. Лес в современном мире. / Н.П. Анучин. – М.: Лесная промышленность, 1978. – 213 с.
12. Устойчивый Крым. План действий: Научные труды КИПКС. – Киев-Симферополь: СОНАТ, 1999. – 400 с.
13. Ена В.Г. В поддержку сохранения биоразнообразия Крыма / В.Г. Ена // Устойчивый Крым. План действий: Научные труды КИПКС. – Киев-Симферополь: СОНАТ, 1999. – С. 29–32.

3.6. Методология социально-экономической адаптации фермера к изменению климата в Казахстане

В настоящее время проблема изменения климата в целом и глобального потепления в частности стала одним из самых актуальных направлений научно-технической деятельности. Этой проблемой занимаются ведущие институты во многих развитых и развивающихся странах, а также практически все международные организации осуществляют программы сотрудничества по решению проблемы глобального потепления.

Как известно, одной из причин глобального потепления является парниковый эффект, который создаётся так называемыми парниковыми газами (CO_2, CH_4 и N_2O). Этот факт является научно обоснованным и поэтому проводится огромная научно-техническая деятельность по снижению их выбросов в атмосферу [2].

Второй не менее важный аспект решения этой проблемы – адаптация основных отраслей промышленности и социальной сферы к изменениям климата на национальном и международном уровнях.

Для изучения глобальных климатических проблем Всемирной метеорологической организацией (ВМО) и Программой ООН по окружающей среде (ЮНЕП) в 1988 г. была создана Межправительственная группа экспертов по изменению климата (МГЭИК). МГЭИК – организация, объединяющая несколько сотен ученых из 130 стран мира, основная роль которой заключается в оценке имеющейся научно-технической и социально-экономической информации о климатических изменениях.

Таким образом, факт глобального потепления уже не вызывает сомнений. Данные метеорологических наблюдений свидетельствуют о том, что за последние 100 лет средняя температура поверхности Земли выросла на 0,74 ºС, причем темпы ее роста постепенно увеличиваются. По прогнозам МГЭИК в ближайшие 20 лет рост температуры составит в среднем 0,2 ºС за десятилетие, а к концу XXI века температура Земли может повыситься от 1,8 до 4,6 ºС (такая разница в данных – результат наложения целого комплекса моделей будущего климата, в которых учитывались различные сценарии развития мировой экономики и общества). Степень достоверности изучения изменения климата растет, что позволило МГЭИК сделать следующие выводы:

– глобальное потепление будет продолжаться даже тогда, когда человечество попытается уменьшить выбросы парниковых газов (за счет инерции климатической системы);

– до 2050 г. изменение глобальной атмосферной циркуляции, может вызвать увеличение площадей, подверженных засухам до 10% всей суши;

– повышение уровня Мирового океана приведет к частичному или полному затоплению многих прибрежных территорий;

– в XXI веке некоторые метеорологические явления участятся и интенсифицируются;

– убытки от воздействия изменения климата в дальнейшем будут увеличиваться;

– изменяющийся термический и водный режим планеты потребует существенной перестройки мировой экономической структуры, в том числе сельскохозяйственного производства, методов борьбы с вредителями и болезнями сельскохозяйственных культур, сбора и хранения сельскохозяйственной продукции [4].

Перестройка глобальных процессов переноса тепла и влаги в атмосфере всех континентов приводит к увеличению природных катаклизмов – засух и наводнений, тайфунов и смерчей, града, суховеев.

Известны и другие взгляды на изменение климата. Многие задаются вопросом: что это – последствия человеческой деятельности или естественные колебания, вызванные, к примеру, солнечной активностью? Непосредственной причиной сдвига сезона дождей в Азии О. Баддур называет регулярные изменения температуры поверхности Тихого океана, а не выброс в атмосферу парниковых газов. «Потепление, скорее всего, приведёт к росту числа катаклизмов, но из этого нельзя делать вывод о том, что их причиной является потепление», – подчёркивает Х. Роде, почётный профессор Стокгольмского университета (Швеция).

Вывод Межправительственной группы экспертов по изменению климата о 90-процентной уверенности в том, что потепление в последние полвека было вызвано человеческой деятельностью, была подвергнута критике, но не столько со стороны учёных, сколько обывателей. Быть может, именно эта критика стала причиной того, что в 2009 г. на всемирном саммите в Копенгагене (Дания) главам государств не удалось заключить новое климатическое соглашение, которое в 2012 г. должно прийти на смену Киотскому протоколу.

В какой мере изменения климата касаются Казахстана?

Климатологами достоверно установлено, что климат нашей страны, как и всего земного шара, за весь период инструментальных наблюдений потеплел, а динамика его изменения в значительной степени является синхронной с изменениями глобального климата. Линейный тренд приземной региональной температуры по знаку и скорости ее роста совпадает с параметрами глобального [3]. Повышение температуры наблюдается практически повсеместно по Казахстану и во все сезоны года. С середины 1930-х годов среднегодовая температура воздуха возрастала в среднем на 0,26 °С за каждые 10 лет. Наибольшими темпами повышалась температура воздуха в зимний период – на 0,44 °С/10 лет, наименьшими – в летний период: на 0,14 °С /10 лет. Режим осадков практически не изменился, в некоторых районах наметилась слабая тенденция к увеличению количества осадков зимнего периода, в некоторых – уменьшение количества осадков летнего периода.

В проекте Концепции Казахстана по адаптации к изменениям климата (декабрь 2010 г.) сценарии для территории Казахстана разработаны на основе результатов различных моделей глобального климата и с учетом сценариев выбросов парниковых газов в атмосферу, разработанных МГЭИК. Диапазон возможных изменений основных климатических характеристик Казахстана для различных временных периодов текущего столетия приведен в таблице 1.

Таблица 1

Вероятное изменение климата в среднем по территории Казахстана [2]

Изменение:	Период		
	к 2030 г. (2016-2045 гг)	к 2050 г. (2036-2065 гг.)	к 2085 г. (2071-2100 гг.)
Среднегодовой температуры	+1,4 °С (+1,3 *+1,9 °С)	+2,7 °С (+2,3 * +3,5 °С)	+4,6 °С (+3,8 * +5,9 °С)
Годового количества осадков	+ 2% (-2% * +7%)	+ 4% (-3% *+13%)	+ 5% (-5% *+20%)
Количества осадков зимнего сезона	+ 8% (+5% *+11%)	+ 13% (+8%*+18%)	+ 24% (+11%*-+33%)
Количества осадков летнего сезона	+ 5% (+1%*+14%)	+ 0% (-11% *+18%)	11% (-28%*+18%)

К концу текущего столетия среднегодовая температура может возрасти более чем на 4 °С, вероятно увеличение повторяемости жарких дней и продолжительности волн тепла. Сценарии изменения осадков неоднозначны. Если в зимний период до конца текущего столетия ожидается увеличение осадков, то в летний период в некоторых районах можно ожидать их уменьшения. Основным следствием изменения режимов температуры и осадков станет смещение к северу границ зон увлажнения.

Для Казахстана, потепление даже на 2 ºС будет иметь катастрофические последствия. Уже сегодня около 75 % территории страны подвержены повышенному риску экологической дестабилизации: площадь пустынь передвинется к северу на 300–400 километров; возрастающий дефицит водных ресурсов приведет к деградации пастбищ, нанесет удар по выращиванию многих сельскохозяйственных культур, включая главную культуру страны – яровую пшеницу.

Самыми уязвимыми секторами к изменению климата будут сельское и водное хозяйство. Согласно прогнозам, влияние климатических изменений негативно отразится на водных ресурсах, производстве зерна, естественных пастбищных угодьях, овцеводстве и лесном хозяйстве. Это, естественно, отразится на продовольственной безопасности и водоснабжении, энергетической безопасности, человеческом здоровье и приведет к обострению проблемы бедности в стране.

Таким образом, выполненные исследования и полученные результаты убедительно свидетельствуют о том, что и на глобальном и региональном уровнях:

– изменение климата является неоспоримым фактом в условиях глобального потепления;

– эти изменения влияют негативно на экологическое состояние окружающей среды и населения;

– все это определяет необходимость дальнейшей разработки адаптивных мер через соответствующие комплексные научные исследования изменения погодно-климатических условий и их влияния на все компоненты общего эколого-экономического ресурса региона за соответствующими отраслевыми, государственными и межгосударственными программами [1].

Для преодоления проблем, связанных с изменением климата, жизненно необходимы своевременные действия и вмешательство. Важно, чтобы эти действия были стратегически спланированы, скоординированы и была определена их приоритетность на последующие десятилетия для решения проблем, которые кажутся непреодолимыми и сложными [3].

Следует отметить, что если проблема снижения выбросов парниковых газов уже осознана и приобрела практический характер в виде международного сотрудничества и проведения мероприятий по снижению выбросов парниковых газов, то проблема адаптации к изменениям климата пока находится на стадии обсуждения и принятия решений для последующих этапов исследований и разработок в этой области.

Существует целый ряд определений термина «адаптация к изменению климата». Согласно принятой терминологии МГЭИК адаптация – это «приспособление естественных или антропогенных систем в ответ на фактическое или ожидаемое воздействие климата или его последствия, которое позволяет уменьшить вред или использовать благоприятные возможности». То есть меры по адаптации могут быть направлены как на снижение климатических рисков, так и на извлечение потенциальных выгод от изменения климата.

Необходимо подчеркнуть то, что учеными и специалистами Казахстана на основе мировых знаний на концептуальном уровне разработаны общие принципы и подходы к адаптации сельского, водного и лесного хозяйства к изменению климата. И хотя проект Концепции Казахстана разработан еще в

2010 г., никакого дальнейшего продвижения на правительственном уровне он не получил.

Так как наши научные и практические интересы в наибольшей мере связаны с сельским хозяйством, то, естественно, мы обязаны предложить систему адаптационных мер к изменениям климата в этой отрасли. Если в литературе в основном рассматриваются проблемы адаптации в глобальном или крупнорегиональном масштабе, то в нашем исследовании мы предполагаем сосредоточиться на социально-экономической адаптации крестьянского хозяйства, фермера к меняющимся природным условиям непосредственно в Акмолинской области.

Почему именно крестьянские и фермерские хозяйства? Потому что их число динамично возрастает. По данным Агентства Республики Казахстан по управлению земельными ресурсами на начало 2012 г. в стране зарегистрировано 208 тыс. таких хозяйств, владеющих 52% земель сельскохозяйственного назначения. В Акмолинской области они владеют 23% этих земель. Поэтому именно эта категория хозяйств заслуживает внимания в аспекте адаптационных мер.

В табл. 2 приведены важнейшие правительственные адаптационные меры, классифицированные на агротехнические, финансово-управленческие, технологические и институциональные.

Таблица 2

Адаптационные меры в сельском хозяйстве

1. Агротехнические приемы	
Подбор сортов сельскохозяйственных культур и многолетних насаждений	Более теплоустойчивые, или засухоустойчивые, или холодоустойчивые сорта
Диверсификация структуры посева и посадки полевых культур и многолетних насаждений	Увеличение числа культур может уменьшить риски
Сроки сева и полива культур	Можно повысить урожайность или сократить водопотребление или повысить эффективность водопользования
Применение удобрений	Адаптация временных сроков и объемов применения
Технология обработки почвы	Минимальная и/или «нулевая» обработка почвы

Корректировка мер борьбы с вредителями и сорняками	Новые проблемы требуют применения новых методов
2. Финансовое управление сельскохозяйственной деятельностью	
Страхование урожая, фермерского хозяйства и доходов	Для преодоления трудностей в экстремальных условиях
Диверсификация доходов и увеличение доходов от несельскохозяйственной деятельности	Многоотраслевое хозяйство, агротуризм, услуги по охране природы и окружающей среды и природопользование с целью пополнения доходов и снижения изменчивости
Увеличение размеров ферм	Для возмещения убытков в расчете на гектар
Инвестиции и экономия средств	Для увеличения объема финансового капитала для осуществления будущих мер по адаптации
3. Технологические изменения	
Создание новых сортов культур	Более теплоустойчивые или засухоустойчивые сорта
Повышение качества краткосрочных прогнозов погоды	Для краткосрочной адаптации систем управления
Инновации в области рационального использования природных ресурсов	Например, для повышения эффективности водопользования
Высокая техническая оснащенность фермеров и аграрных предприятий	Позволит оперативно реагировать на изменение погодных условий и стихийные бедствия
Создание запасов и резервов продовольствия	Строительство хранилищ, складских помещений, консервных предприятий
4. Правительственные программы, страхование	
Разработка правительственной программы по адаптации сельского хозяйства к изменению климата; включение адаптационных мер в программы стратегического развития экономики	Для планомерной реализации адаптационных мер в сельском хозяйстве
Программы по предоставлению субсидий, поддержки и созданию стимулов	Для оказания помощи фермерам в приспособлении к изменениям, а сельским общинам в ослаблении воздействия этих изменений
Программы по образованию и информации	Для повышения степени информированности всех заинтересованных сторон
Научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы	Для поиска новых альтернативных путей в области производства и устойчивого земледелия
Пересмотр политики в области задержания талых вод, осадков	Для сокращения воздействия наводнений и засух и повышения эффективности водопользования. Строительство плотин, водохранилищ
Политика в области землепользования	Например, решения в отношении биотоплива или продовольственных культур
Политика в области страхования, создание государственных страховых агарных фондов	Страхование в растениеводстве и животноводстве, страхование имущества, инвестиций и др.

Если на глобальном уровне, а также в теоретическом плане проблемы адаптации изучены достаточно глубоко и всесторонне, то на уровне фермера или аграрного предприятия, подобные исследования в Казахстане никто не проводил. Подлинно научный подход адаптации фермера к изменению климата должен рассматривать его как центральную фигуру реализации всех адаптационных мероприятий: экологических, технологических, управленческих и так далее.

Прежде всего, следует выяснить, воспринимает и ощущает ли фермер изменения климата в своей деятельности – как в лучшую, так и в худшую сторону? Приспосабливается ли он к этим изменениям или не приспосабливается? Например, в Министерстве сельского хозяйства Казахстана прогнозируют в 2012 г. еще более высокий урожай, чем в прошлом. А это может обернуться для фермера как ростом доходов, так и разорением из-за невозможности реализовать свою продукцию.

Многие ученые пытаются решить эффективность адаптационных мер посредством математических функций, где в качестве переменных выступают доступность к кредитам, удобрениям, воде, рынкам, информации и даже личные качества фермера (возраст, пол, образование), наличие семейного труда, климатические и агроэкологические и множество других факторов. Расчеты свидетельствуют, что более бедные сельхозпроизводители встречают больше препятствий в адаптации, особенно в вопросах доступа к кредитам и удобрениям.

Важной будет и следующая предпосылка. В связи со слабой материально-технической базой большинства фермерских хозяйств, неразвитостью рыночной инфраструктуры, финансовых институтов, уязвимость сельского хозяйства, по меньшей мере, на протяжении ближайших десяти лет будет в большей степени определяться социально-экономическими факторами, нежели изменением климата как таковым.

Список использованных источников

1. Анализ деятельности в области адаптации климата в Центральной Азии. Потребности, рекомендации, практика. Алматы: Министерство охраны окружающей среды Республики Казахстан, 2011. – 161 с.
2. Второе Национальное Сообщение Республики Казахстан Конференции Сторон
3. Рамочной конвенции ООН об изменении климата.. – Астана: Министерство охраны окружающей среды Республики Казахстан, 2009. – 192 с.
4. Концепция Казахстана по адаптации к изменениям климата (проект) [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.climateaction.kz/uploads/.

3.7. Глобальна зміна клімату як загроза сталого розвитку

Поняття «сталий розвиток» в даний час стає основою формування нової моделі збалансованого економічного розвитку суспільства і означає такий розвиток, який задовольняє потреби нинішнього покоління, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби [1]. Зазвичай виділяють такі фактори сталого розвитку: екологічний, економічний і соціальний. При цьому деякі автори схиляються до думки, що саме вплив екологічного фактору в даний час є визначальним.

Проблемам вивчення екологічної складової сталого розвитку присвячені дослідження таких українських та зарубіжних вчених: Н. Пахомової, К. Ріхтера, А. Садєкова, О. Балацького, Т. Галушкіної.

В роботах В. Паламарчука, Г. Черевка, М. Яцківа, І. Яремчука та інших розкрито економічний механізм природокористування. Також велике значення для дослідження екологічних питань сталого розвитку мають праці Г. Черниченка, Б. Букринського, М. Чумаченька, Б. Данилишина, присвячені питанням еколого-економічної стійкості суспільства, економіки та регіонів.

Проте на сьогоднішній день недостатньо уваги дослідників приділено такому аспекту екологічної складової як вплив глобальної зміни клімату на забезпечення сталого розвитку.

Глобальна зміна клімату, незважаючи на відмінність поглядів на причини цього явища, підтверджена фахівцями на основі даних

спостережень і відображена в численних публікаціях. Очевидно, що можливі в майбутньому кліматичні зміни можуть мати різні, в тому числі негативні екологічні, економічні та соціальні наслідки для нашої країни. Вивчення цих наслідків, враховуючи, що в Україні економічне зростання відбувається значною мірою за рахунок розвитку сировинних галузей, що збільшують антропогенне навантаження на природне середовище, вельми актуально. Можна вважати визнаним вплив зростання економіки на зміну глобального клімату. З іншого боку все більший громадський і професійний інтерес викликає проблема впливу змін клімату на економіку. Вивчати і прогнозувати ці процеси дуже непросто, але необхідно.

Проблема змін клімату належить до найважливіших глобальних викликів XXI ст. і пріоритетів міжнародних відносин. Вона виходить далеко за межі чисто наукового питання і є комплексною проблемою, що охоплює всі ключові аспекти сталого розвитку – екологічні, економічні та соціальні.

Особливу стурбованість викликає висока швидкість глобального потепління, що спостерігається протягом останніх десятиріч. Зміни клімату багатогранні і проявляються, зокрема, в зміні частоти та інтенсивності кліматичних аномалій і екстремальних погодних явищ. Існує значна ймовірність того, що протягом нинішнього століття динаміка цих змін значно прискориться.

Очікувані зміни клімату неодмінно вплинуть на життя людей, стан тваринного і рослинного світу в усіх регіонах планети, а в деяких з них спричинять реальну загрозу благополуччю і навіть життю людей, а також сталому розвитку. Зазначені фактори визначають необхідність враховувати зміни клімату як один з ключових довгострокових факторів національної безпеки України і висувають проблему глобальних змін клімату в її національному і міжнародному вимірах до ряду пріоритетів політики держави.

Наслідки змін клімату проявляються на глобальному, національному та регіональному рівнях. Глобальні зміни клімату потребують завчасного

формування всебічного і виваженого підходу держави до проблем клімату і суміжних питань на основі комплексного наукового аналізу всіх факторів. Тому вирішення проблеми зниження природних ризиків, адаптації економіки до нових кліматичних умов набуває пріоритетного значення на сучасному етапі розвитку України.

Протягом останнього часу питанню впливу глобальної зміни клімату в Україні почали приділяти належну увагу. Були проведені кліматичні дослідження, які дозволили встановити причинно-наслідкові зв'язки складових кліматичної системи, в яких розвиваються фізичні, хімічні та біологічні процеси, що впливають безпосередньо на клімат. Обґрунтовано механізми формування окремих складових кліматичної системи, показано роль кліматоутворюючих факторів, досліджено просторово-часові закономірності розподілу кліматологічних показників, що формують сучасний клімат України. Детально проаналізовано річний перебіг та повторюваність стихійних метеорологічних явищ по всіх областях України, встановлено їх тривалість та залежність від багатьох факторів. Розпочалося впровадження сучасних методів та технологій отримання й обробки супутникової метеорологічної інформації для вирішення прогностичних завдань. На основі отриманих результатів наукових досліджень із зазначеної проблематики фахівці установ Відділення наук про Землю НАН України розробили концепцію Державної цільової науково-технічної програми комплексних досліджень клімату України (Кліматичної програми України) на 2011–2015 рр. [2].

Разом з тим існує необхідність активізувати проведення наукових досліджень, спрямованих на розроблення прогнозу регіонального клімату України та виявлення подальшої динаміки кліматичних параметрів під впливом глобальних кліматичних змін, вивчення впливу зміни клімату на соціально-економічну та екологічну ситуацію в Україні, розроблення рекомендацій щодо адаптації до зміни клімату окремих галузей економіки:

сільського господарства, транспорту, енергетики, водного господарства тощо. Це, в свою чергу, потребує подальшого удосконалення методів моніторингу, прогнозування, оцінки ризику, введення в оперативну практику інформаційно-аналітичних систем попередження та інформування органів управління та населення з питань виникнення надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру.

Наукові дослідження свідчать, що здоров'я людини, стан екологічні системи та соціально-економічні сектора – кожен з яких надзвичайно важливий для сталого розвитку – чутливі до змін клімату, включаючи як його величину, так і темпи, а також до змін в мінливості клімату. У той час, як у багатьох регіонах зміна клімату призведе, по всій ймовірності, до негативних наслідків, частина з яких буде носити потенційно необоротний характер, деякі впливи зміни клімату можуть виявитися і сприятливими. Зміна клімату є значним додатковим навантаженням на ті системи, які вже відчувають на собі негативні наслідки збільшення попиту на ресурси нераціональної практики управління і забруднення, і ці наслідки в багатьох випадках можуть бути рівні або навіть перевищувати наслідки зміни клімату. Ці навантаження будуть взаємодіяти в різних регіонах різними шляхами, проте можна припускати, що вони зменшать здатність деяких систем навколишнього середовища забезпечувати на стійкій основі ключові товари і послуги, необхідні для успішного соціально-економічного розвитку, включаючи: належне продовольство, чисті повітря і воду, енергію, безпечне житло, низькі рівні захворюваності та можливості для зайнятості населення [3].

Особливий інтерес з даного питання викликає доповідь «Економіка зміни клімату» Н. Стерна. Автор визначив вплив глобальної зміни клімату на обсяг ВВП до 2100 р. Згідно з даними дослідження, світовий ВВП до зазначеного терміну скоротиться на 1–20% [4]. Як видно з цих значень, прогноз має високу ступінь невизначеності, що багато в чому пов'язано з відсутністю методів дослідження взаємозв'язку. Тим не менш, для боротьби з

наслідками зміни клімату міжнародне співтовариство вирішило координувати глобальні зусилля, використовуючи загальновизнаний в ООН принцип обережності, який говорить: «У тих випадках, коли існує загроза серйозних або необоротних втрат, відсутність повної наукової впевненості не використовується як привід або відстрочення прийняття ефективних з точки зору витрат заходів з попередження погіршення стану навколишнього середовища».

Встановлено, що за період інструментальних гідрометеорологічних спостережень середньорічна температура атмосфери над територією України, вже збільшилася на 0,76 °С± 0,19 °С. Вчені констатують, що динаміка змін клімату України значною мірою є синхронною зі змінами глобального клімату Землі. Прогнозується постійне підвищення середньої річної температури над територією України протягом XXI ст. на 2, 3–4, 4 °С. На тлі загального потепління спостерігатимуться хвилі холоду із заморозками, що становить небезпеку для багатьох галузей економіки; зокрема сільського господарства [3, с. 8–10].

Згідно з висновками Четвертої доповіді Міжнародної групи експертів ООН зі зміни клімату 2007 р. [5], Україна не відноситься до переліку країн, які найбільш вразливі до глобальних змін клімату. Аналіз наукових досліджень щодо майбутніх змін клімату в Україні свідчить, що наслідки матимуть сезонний та регіональний характер. Слід зазначити, що південні регіони України належать до зони недостатнього зволоження, а північно-західні – до зони надмірного зволоження. Зокрема, прогнозується, що середньорічна кількість опадів зменшиться в Південних та Східних регіонах України, у той же час збільшиться на Заході.

Також очікується значна мінливість режиму опадів в залежності від сезону року. Внаслідок змін кліматичних факторів може змінитися гідрологічний режим річок. Особливого загострення проблеми постачання води очікується на півдні та південному сході України, саме в тих регіонах,

де вже відчувається нестача питної води належної якості. Однозначно, що наслідками глобальної зміни клімату стане збільшення частоти аномально сильних гідрометеорологічних явищ: повеней, засух, штормів, зсувів ґрунту. Збільшення ризику до паводків на Західній Україні прогнозується у роки з аномально високою вологістю ґрунту, спричиненою опадами. Також відбуватиметься інтенсифікація затоплень та підтоплень. Зміна клімату в сторону потепління призведе до підвищення рівня Чорного та Азовського морів.

У 2009 р. під егідою Глобального Договору ООН був підготовлений «Огляд про сприйняття змін клімату в Україні» («Survey on Climate Change Perceptions in Ukraine») [6]. Більшість експертів, які взяли участь у цьому дослідженні, пов'язують глобальні зміни клімату із серйозними природними, економічними та соціально-політичними ризиками водночас і для людства в цілому і для України зокрема. Названі експертами ризики можна умовно поділити на три категорії: природні, економічні й соціально-політичні.

Таблиця 1

Ризики глобальної зміни клімату в Україні

Категорія ризику	Зміст ризиків даної категорії
Природні	Зсув кліматичних зон, нестабільність погоди (більша амплітуда коливань температур протягом коротких періодів часу) і загальна зміна середовища існування живих організмів Зменшення біорізноманіття Погіршення здоров'я живих організмів, у тому числі, людини (зокрема, збільшення кількості онкологічних захворювань) Підвищення процесів мутагенезу в усіх організмах, у першу чергу, в організмах бактерій, грибів, вірусів Затоплення великих ділянок суші Опустелення Нестача питної води на певних територіях (може проявитися на східних та південних регіонах України) Збільшення кількості стихійних лих (у тому числі лісових пожеж, повеней, руйнувань), негативних погодних явищ (ураганів, посух, тривалих злив і т. п.)
Економічні	Незворотні втрати деяких природних ресурсів або значне їхнє зменшення (зокрема, водних, лісових, земельних) Необхідність змін територіальної структури економіки у зв'язку, зокрема, із затопленням територій, нестачею питної води; частими повенями та іншими природними катаклізмами

	Збільшення навантаження на державний бюджет (через потребу в ліквідації наслідків природних катаклізмів, збільшення кількості непрацездатного населення, дотації сільського господарства і т. п.)
Соціальні	Міграція та гуманітарні проблеми, пов’язані зі збільшенням кількості й темпів росту міграції Загроза непридатності для життя людей частини сьогодні заселених територій світу, що призведе до значного збільшення міграційних потоків, спрямованих, зокрема, в Україну Нестача та подорожчання продуктів харчування, що, у першу чергу, торкнеться найбідніших верств населення Соціальні наслідки стихійних лих Зменшення територій, придатних для проживання, може призвести до виникнення нових і ескалації старих конфліктів, у тому числі, збройних

Економічні ризики, пов’язані зі зміною клімату, особливо стосуються сільського господарства, будівництва та житлово-комунального господарства (зокрема, через необхідність у зміні характеру забудови у зв’язку з повенями й руйнуваннями), туристичної галузі (у зв’язку зі зміною кліматичних режимів курортів), страхової сфери (через збільшення стихійних лих, природних катаклізмів, погіршення здоров’я людей та ін.).

Важливим є вирішення питання забезпечення населення продуктами харчування в належному обсязі та якості у зв'язку зі змінами умов ведення сільського господарства.

Зміна клімату може помітно вплинути на сільськогосподарське виробництво України. Основними несприятливими умовами для ведення сільського господарства є посушливі умови у вегетаційний період та несприятливі умови перезимівлі. В результаті зміни клімату в Україні вже частково змінилась агрокліматична зональність: підсилилась посушливість крайньої східної частини країни, покращились умови зволоження в південно-західних районах.

Ступінь готовності галузі до впровадження заходів щодо адаптації до очікуваних змін досить низька. Згідно з офіційною інформацією середня заробітна плата у сільськогосподарському комплексі є найнижчою серед інших секторів економіки. Через соціально-економічні проблеми та

вразливість АПК сільськогосподарського комплексу економіки, сільське населення є особливо вразливим до наслідків змін клімату позначається на забезпеченні населення продуктами харчування (табл. 2).

Таблиця 2

Вплив глобальної зміни клімату на забезпечення населення України продуктами харчування

Сфера впливу	Прояв впливу
Врожайність с/г культур	Зміни у спектрі культур, які можуть вирощуватися на різних територіях, і в урожайність цих культур
Тваринництво	Вплив буде як прямий (наприклад, втрати продуктивності, тобто фізіологічний стрес у зв'язку з підвищенням температури), так і непрямий (наприклад, зміни я доступності і якості кормів, води тощо)
Риба	Вплив на місця розповсюдження, запаси і розподіл основних видів риб. Прогнозовані зміни в мінливості та сезонності клімату також позначаться на аквакультурах через вплив на темпи зростання і стабільність одомашнених популяцій риб
Біорізноманіття	Вплив зміни клімату на структуру та функції рослинних і тваринних угруповань широко помітний для наземних, прісноводних і морських екосистем. Зміни будуть мати вплив, наприклад, на запилення, вторгнення в сільськогосподарські системи бур'янів, розташування основних морських риболовних угідь
Шкідники і хвороби	Зміни та варіації клімату вже впливають на розподіл і вірулентність сільськогосподарських шкідників і хвороб. Нові рівноваги між врожайністю, шкідниками і засобами боротьби з ними будуть встановлені з ймовірними негативними наслідками для продовольчої безпеки і сталого розвитку. Зміни клімату також будуть мати значний вплив на виникнення, поширення та розповсюдження захворювань худоби
Зрошення	Прогнозоване збільшення мінливості опадів, пов'язане з вищим сумарним випаровуванням під впливом вищих середніх температур, передбачає триваліші періоди посухи і призведе до зростання потреб у зрошенні, навіть якщо загальна кількість опадів протягом вегетаційного періоду залишиться постійною
Зберігання і розповсюдження харчових продуктів	Кліматичні коливання впливають на втрати після збору врожаю і безпеку харчових продуктів під час зберігання. Очікується, що більш часті екстремальні погодні явища через зміну клімату можуть привести до пошкодження продовольчої інфраструктури, що негативно вплине на збереження і розповсюдження продовольства, від чого найбільш уражені будуть бідні верстви населення
Доступність і використання харчових продуктів	Передбачається, що ціни на більшість зернових значно зростуть через кліматичні зміни, а це призведе до падіння споживання і збільшення недоїдання. Очікується, що харчова цінність продуктів харчування, особливо зернових, також може бути порушена в результаті цих змін

Для розуміння масштабів майбутніх змін розглянемо, продемонструємо це на прикладі того, що може відбутися з вирощуванням головної зернової культури в Україні – озимої пшениці, яка в загальному обсязі виробництва зерна займає близько 50%.

Зона гарантованого вирощування озимої пшениці в умовах потепління клімату може зсунутись в більш високі широти, на територію західного Полісся та правобережного Лісостепу. За орієнтовними оцінками, в цьому випадку її частка в структурі зернових може зменшитись до 20–25%. При цьому складаються умови для збільшення посівів ячменю, вівса, кукурудзи, зернобобових (до 20%), а також суттєвого збільшення обсягів вирощування фуражного зерна, розширення посівів багаторічних трав.

Така ситуація буде сприяти формуванню зони інтенсивного молочного тваринництва в західному Поліссі та правобережному Лісостепу, а також м’ясного тваринництва в степових регіонах України.

Слід врахувати, що для забезпечення населення хлібопродуктами буде необхідно виділити 5,1–5,3 млн т зерна. Отже, зросте попит на зерно твердої пшениці.

Отже, можлива зміна клімату помітно впливає на сільськогосподарське виробництво України. При цьому зараз ступінь готовності галузі до впровадження заходів по адаптації до очікуваних змін достатньо низька.

Результати досліджень свідчать, що зміна агротехніки вирощування озимої пшениці, в тому числі передпосівної обробки ґрунту, строків посіву рослин, глибини посадки насіння, кількості посадочного матеріалу, чергування попередників, застосування різних засобів хімічної обробки, засобів обробки ґрунту, не забезпечує достатнього підвищення врожайності культури та зниження собівартості її виробництва. Позитивний ефект, тобто збільшення обсягу виробництва можливо отримати лише при оптимальному збільшенні внесеної кількості мінеральних добрив.

У степовій зоні за одним із сценаріїв зміни клімату (CCCM) можна підвищити якість та урожайність культури на 10–20%, збільшуючи для цього дози внесених мінеральних добрив (азотних, фосфорних, калійних). При цьому зросте продуктивність стеблини та маса зерна в колосі в результаті формування в ньому більшої кількості зерен, та в цілому поліпшиться якість зерна. Слід також відзначити, що головна прибавка врожаю (7–15%) досягається в першу чергу за рахунок збільшення кількості внесених азотних добрив.

Згідно іншого сценарію (UKMO) також можна підвищити врожайність озимої пшениці шляхом збільшенням дози внесених мінеральних добрив, в основному також азотних. Збільшення кількості азотних добрив дає прибавку врожаю на 3–6 ц/га (1–6%).

Таким чином, адаптаційні можливості культур, при зберіганні вітчизняних сортів та сучасних технологій їх вирощування, збільшуються при оптимальному збільшенні внесення комплексу мінеральних добрив. Однак збільшення кількості внесених мінеральних добрив підвищить собівартість виробництва 1 центнера озимої пшениці, за попередніми оцінками, на 20–30 доларів США порівняно з сучасним рівнем.

Стабільний рівень виробництва зерна та зниження його собівартості при зміні кліматичних умов в Україні можливо забезпечити, створюючи нові вітчизняні сорти з високою адаптаційною здатністю [7].

Відтак, наведений приклад показує, які наслідки несе зсув кліматичних зон. Це призведе до незворотного процесу перетворення природних екосистем.

В усіх регіонах світу є особливо вразливі до глобальних змін клімату верстви населення: діти, люди похилого віку, а також бідні верстви населення. В Україні дуже велика прірва між бідними та багатими верствами населення. Зміна клімату, ймовірно, непропорційно вплине на різних людей, загострюючи нерівність серед соціально найбільш незахищених верств, які мають обмежений доступ до енергії, води та запасів їжі належної якості, а також інших ресурсів та послуг, як, наприклад, медичне обслуговування.

Щодо питання адаптації до змін клімату, то в Україні в недостатній мірі представленні знання та практики стосовно питань глобальної зміни клімату та адаптації до них, тому необхідний подальший розвиток наукових досліджень та законодавства в цій сфері. Зменшення ризиків та наслідків, пов'язаних зі зміною клімату, вимагає науково обґрунтованого підходу. Це передбачає розробку програм дослідження, моніторингу, моделювання і прогнозування змін клімату в Україні та їхніх наслідків. Також потрібна оцінка необхідних витрат на адаптацію до змін клімату для різних секторів економіки. Важливо вивчити потенціал страхування та інших фінансових інструментів, які можуть використовуватися для розподілу ризиків. Уряду країни необхідно вже сьогодні активізувати зусилля задля зменшення негативного впливу та втрат державного бюджету на ліквідацію наслідків руйнівних паводків на Західній Україні та лісових пожеж, причиною яких є зміна клімату та діяльність людини.

З метою забезпечення сталого розвитку в сільському господарстві доцільними мають стати такі заходи:

– підготовка методики та проведення суцільних досліджень агроекологічного стану земель сільськогосподарського призначення і кліматичних змін та розроблення рекомендацій щодо раціонального розміщення сільськогосподарського виробництва в залежності від стану земель та зміни клімату;

– розробка і запровадження вологозберігаючих технологій обробітку ґрунту;

– інноваційне відновлення вторинних зрошувальних мереж;

– створення більш посухостійких сортів та гібридів;

– реструктуризація виробництва на користь культур більш стійких до дії посухи, а також прискорений розвиток зрошувального землеробства;

– проведення консервації малопродуктивних і приведення у безпечний стан деградованих земель;

– проведення заходів покращення балансу гумусу та основних поживних речовин за рахунок збільшення обсягів застосування мінеральних добрив та органічних добрив. в тому числі торфокомпостів і органічних решток рослин;

– проведення природоохоронних заходів, включаючи агролісомеліоративні та протиерозійні;

– розширення застосування ґрунтозахисних технологій обробітку ґрунту, адаптованих до змін клімату та зональних особливостей, значне збільшення поверхневого і нульового обробітку;

– впровадження системи органічного землеробства, що дозволить отримувати якісну екологічно-чисту продукцію;

– створення науково-консультативних центрів для формування баз даних та надання інформації стосовно змін клімату та впровадження системи екологозберігаючих технологій вирощування сільськогосподарських культур, які забезпечують підвищення родючості ґрунту, поліпшення фіто-санітарного стану та екологічної адаптивності агроценозів.

Отже, зміна клімату принесе Україні багато подій, до яких необхідно пристосовуватись, щоб забезпечити можливість сталого розвитку. Доведеться витрачати більше коштів і зусиль для забезпечення життя. Завчасне передбачення кліматичних змін полегшить процес пристосування до них.

Лише всебічно і глибоко досліджуючи проблему зміни клімату, людство зможе підготуватися до неї, передбачити її, знайти шляхи адаптації і пом’якшення її негативних наслідків. Спільними зусиллями експертів, урядів країн, міжнародних організацій, дослідних фондів можна попередити негативні впливи зміни клімату і зменшити ризики.

Список використаних джерел

1. Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР); пер. с. англ. – М.: Прогресс, 1989. – 376 с.
2. Про затвердження концепції Цільової комплексної міждисциплінарної програми наукових досліджень НАН України з проблем сталого розвитку, раціонального

риродокористування та збереження навколишнього середовища: Розпорядження Президії НАН України від 3 лют. 2010 р. № 31 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.nas.gov.ua/infrastructures/Legaltexts/nas/2010/directions/OpenDocs/100203_31.pdf
3. Друге національне повідомлення України з питань зміни клімату. – К.: Інтерпрес ЛТД, 2007. – 80 с.
4. Обзор доклада Николаса Стерна «Экономика изменения климата» / Кокорин А. О., Кураев С. Н. – М.: WWF России, 2007. – 50 с.
5. Четверта доповідь Міжурядової групи експертів зі зміни клімату Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.ipcc.ch/publications_and_data/ar4/wg3/en/contents.html
6. Survey on Climate Change Perceptions in Ukraine. Kyiv: UN GC, 2009. – 57 p.
7. Кульбіда М.І. Агрометеорологічні умови і продуктивність озимої пшениці при зміні клімату в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора геогр. наук. / М. І. Кульбіда. – Одеса, 2003. – 32 с.

3.8. Управление качеством воды как составляющая устойчивого развития и продовольстсвенной безопасности

Глобальный характер проблемы дефицита воды и ее уникальная роль в мировом хозяйстве известны достаточно хорошо, ибо с нехваткой воды человечество знакомо едва ли не с момента своего возникновения, а ее сегодняшние масштабы совершенно беспрецедентны. Проблемы, связанные с потреблением воды и ее дефицитом рассматриваются как фактор, сдерживающий развитие многих стран, источник межгосударственных конфликтов и нестабильности, причина снижения качества жизни, антисанитарии и роста заболеваемости населения, наконец – как одно из самых значимых свидетельств общего кризиса цивилизации [21; 25].

Собственно, факты резкого повышения «неустойчивости» развития человечества, угрожающих темпов сокращения природных запасов пресной воды и площади плодородных земель, уничтожения биологического разнообразия, были зафиксированы еще 20 лет тому назад на конференции ООН по окружающей среде и развитию в Рио-де-Жанейро (1992 г). Положение о том, что решение водных проблем является необходимым условием устойчивого развития, сформулировано в основном документе конференции – «Повестке дня на XXI век». Дальнейшее развитие оно

получило на международной конференции «Вода и устойчивость развития» (1998 г., Париж), на втором Всемирном водном форуме в Гааге (2000 г.) и на практически всех последующих водных форумах [21; 25; 26; 27]. Гаагский форум сформулировал семь основных направлений будущих «водных» действий: удовлетворение базовых потребностей людей в безопасной питьевой воде и в благоприятных санитарно-гигиенических условиях; обеспечение продовольственной безопасности посредством более эффективного использования водных ресурсов; защита экосистем и обеспечение их целостности путем устойчивого управления водными ресурсами; совместное использование как различными хозяйствующими субъектами, так и государствами водных ресурсов на основе устойчивого управления ими; защита от опасностей, связанных с водой, путем управления рисками; управление водными ресурсами на основе определения ценности воды в экономическом, социальном, экологическом, культурном аспектах и установление такой цены на воду, которая не ляжет тяжелым бременем на бедные и уязвимые слои населения; рациональное управление водными ресурсами при общественном контроле и соблюдении интересов всех слоев населения. Позднее эти направления были дополнены еще четырьмя: развитие более экологически безопасной промышленности, не наносящей ущерба качеству воды и потребностям в ней других потребителей; учет ключевой роли воды в выработке энергии для обеспечения растущих потребностей в ней; повышение требований к качеству воды для населения быстро урбанизирующегося мира; обеспечение для всех доступности информации о водных ресурсах и водопользовании.

К Всемирному саммиту по устойчивому развитию в 2002 г. в Йоханнесбурге Генеральный секретарь ООН Кофи Аннан сформулировал пять ключевых проблем перехода человечества к устойчивому развитию: вода и канализация, энергия, здоровье, сельское хозяйство, биоразнообразие, сокращенно обозначаемых в англоязычной литературе как WEHAB (Water

and Sanitation, Energy, Health, Agriculture, Biodiversity). Вода и здесь поставлена на первое место, так как является ключевым фактором для решения всех остальных проблем.

В 2012 г. проблема «вода и продовольственная безопасность» стала основной темой в повестке дня трех крупнейших международных мероприятий: четвертого Всемирного водного форума, Всемирного дня воды и Всемирной недели воды, в ходе которых были рассмотрены вопросы взаимоотношений между водоснабжением, загрязнением водоисточников и производством продуктов питания, а также обсуждалась возможность прокормить растущее население нашей планеты в пределах имеющихся ресурсов пресной воды. В своем Послании ко Всемирному дню воды Генеральный секретарь ЮНЕСКО Ирина Бокова акцентировала внимание на том, что «Продовольственная безопасность немыслима без воды. Вода имеет жизненно важное значение для сельского хозяйства, сельского развития и пищевой промышленности. В этот Всемирный день воды все мы должны признать неразрывную связь между водой и продовольственной безопасностью и сделать ее центральным элементом нашей работы в области устойчивого развития».

Действительно, финансовый, продовольственный, топливный и климатический кризисы сами по себе являются серьезными проблемами, которыми обеспокоено человечество сегодня. Но эффект их сочетания может иметь катастрофические последствия для глобальной устойчивости. Вода лежит в основе всех аспектов развития: это единственный «посредник», который связывает различные отрасли экономики и через связующую роль которого возможно управлять всеми сторонами глобального кризиса совместно. Именно вода является ключевым элементом «зеленого роста» и развития «зеленой экономики». Вот почему снабжение водой, отвечающей санитарным нормам, и оздоровление окружающей среды имеют жизненно

важное значение для борьбы с нищетой, улучшения здоровья населения и охраны окружающей среды [18].

Вместе с тем, маловероятно, чтобы растущий спрос на воду мог быть удовлетворен лишь за счет мер по водообеспечению. Целью настоящей работы является анализ подходов к управлению качеством воды для обеспечения продовольственной безопасности и устойчивого развития.

Одна из важных причин разрыва между декларациями и реальной действительностью связана с расплывчатостью понятия «устойчивое развитие», которое, с одной стороны, фиксирует внимание на проблеме устойчивости, но, с другой стороны, подчеркивает важность развития. Очевидно, что понятия «устойчивости» и «устойчивого развития» нельзя рассматривать как взаимозаменяемые. К сожалению, даже в «Повестке дня на XXI век» встречаются, как идентичные, оба эти термина.

Устойчивое развитие – это такое развитие, которое удовлетворяет потребности настоящего времени и не ставит под угрозу возможности будущих поколений удовлетворять свои потребности [1]. Пути реализации такого развития формулируются в концепциях, достаточно многочисленных и не имеющих прямого отношения к задаче данного исследования. Следует отметить, вместе с тем, что одной из наиболее обсуждаемых является концепция устойчивого развития как динамично развивающегося осознания происходящих в современном мире процессов, попытки не только понять тенденции, но и выявить пути развития, безопасные для настоящего и будущих поколений. Для этого необходимы формирование системного критического мышления, способности воспринимать многообразие культурных особенностей народов, сбалансированное изучение естественонаучных, экономических и социальных дисциплин [2; 9]. Однако сегодня скорость научно-технического прогресса количественно характеризуется средним временем смены технологий около 10 лет. Человечество столкнулось с противоречием между неизбежностью быстрого

развития цивилизации и невозможностью устойчивого развития биосферы с той же скоростью. Вместе с тем, естественная «биотическая смена технологий», эквивалентная этому, количественно характеризуется средним эволюционным временем смены видов, генетическая программа которых полностью заменяется за период около 100 миллионов лет. То есть, скорость технического прогресса на величину «7 порядков» превосходит скорость эволюции и, по мнению К. Кондратьева, не может быть никакого «устойчивого развития» биосферы [1; 10].

Остается в настоящее время дискуссионным и вопрос о содержании концепции устойчивого водопользования, его основных принципах, методах и механизмах реализации. Тем не менее, в мировой практике уже накоплен положительный опыт внедрения принципов устойчивого развития в практику управления водными ресурсами [5]. Собственно термин «водопользование» рассматривается в научной литературе и практике в узком и широком смыслах этого слова. В узком смысле водопользование определяют как использование водных ресурсов без изъятия воды из водоисточника, и к основным видам водопользования относят только гидроэнергетику, водный транспорт, рыболовство, лесосплав и рекреацию. С этим термином тесно связано и дополняет его понятие «водопотребление», то есть использование водных ресурсов с изъятием воды из водоисточника – то есть основными потребителями воды в этом случае выступают промышленность, сельское и коммунальное хозяйство, рыбоводство и ряд других отраслей [5; 6; 12].

В широком смысле водопользование рассматривают как использование водных объектов для удовлетворения любых нужд населения и народного хозяйства или как совокупность всех форм и видов использования водных ресурсов в общей системе природопользования [12]. Таким образом, перечень видов использования водных ресурсов расширяется – это питьевое и хозяйственно-бытовое водоснабжение; здравоохранение; промышленность и энергетика; сельское хозяйство; лесное хозяйство; гидроэнергетика;

рекреация; транспорт; строительство; пожарная безопасность; рыбное хозяйство; охотничье хозяйство; лесосплав; добыча полезных ископаемых, торфа и сапропеля и другое.

Понятие «водопользование» нередко отождествляют с «водным хозяйством» – отраслью науки и техники, охватывающей учет, изучение, использование, охрану водных ресурсов, а также борьбу с вредным воздействием вод, специфической отраслью экономики, объектом деятельности которой является изучение, использование, воспроизводство, содержание водного фонда, целесообразное его преобразование в интересах населения и всего природно-хозяйственного комплекса страны, а также областью деятельности, обеспечивающей управление водными ресурсами с целью удовлетворения нужд населения и народного хозяйства в воде, их рационального использования и охраны от загрязнения, засорения, истощения, эксплуатации водохозяйственных систем, предупреждения и ликвидации вредного воздействия вод [5]. Такое отождествление представляется неправомочным в контексте концепции устойчивого развития, так как она подразумевает именно «водопользование» в широком смысле как совокупность всех форм и видов использования водных ресурсов, прямо и косвенно влияющих на формирование водного фонда.

Водопользование является одним из ключевых видов природопользования в связи с тем, что другие виды природопользования прямо или косвенно ориентированы на использование водных ресурсов либо оказывают влияние на формирование вод, изменение их качественных и количественных характеристик. То есть, при подготовке и принятии управленческих решений «по водопользованию» важно учитывать системные связи и возможные последствия для природной среды и других отраслей природопользования.

К основным методам и механизмам реализации концепции устойчивого водопользования относятся интегрированное управление водными

ресурсами, комплексное управление водными ресурсами и управление водопользованием как хозяйственной отраслью.

Интегрированное управление водными ресурсами (ИУВР) получило международное признание в начале XXI века, после Всемирного саммита по устойчивому развитию (Йоханнесбург, 2002 г), на котором был сформулирован призыв ко всем странам «разработать планы по интегрированному использованию водных ресурсов и повышению эффективности водопользования до 2005 г.». ИУВР определено как процесс, способствующий координации развития водного сектора, землепользования и связанных с ними ресурсов с целью обеспечения максимального результирующего экономического и социального благосостояния и повышения равенства в обществе при минимальном ущербе для устойчивости жизненно важных экосистем. При этом управление водопользованием рассматривается в самом широком социальном смысле и направлено на достижение консенсуса и компромиссов между конкурирующими потребностями в водных ресурсах различных секторов общества и заинтересованных групп на всех уровнях управления – от глобального до локального [3].

Наибольших успехов на пути внедрения ИУВР добились Уганда, Буркина Фасо, Индия, Китай и Никарагуа. В Украине также предпринимались попытки адаптировать и внедрить ИУВР. Достаточно успешной можно считать работу по созданию системы интегрированного управления водными ресурсами, выполненную при поддержке голландской организации N(O)VIB в Автономной республике Крым, однако и она закончилась лишь аналитическим докладом [11]. Вместе с тем, в этом докладе были четко выделены рекомендуемые Джонч-Клаусеном инструменты управления (оценка + информация + распределение), условия его осуществления (политика + законодательство), а также

институциональная структура (центр – регионы; речные бассейны; общество – частная собственность) [3].

Комплексное управление водными ресурсами (КУВР) формировалось параллельно с ИУВР, а основное его отличие от ИУВР заключается в том, что если КУВР предполагает рассмотрение и управление абсолютно всеми элементами и процессами на водосборе, преимущественно за счет улучшения координации, то ИУВР рассматривает только взаимоотношения между элементами, представляющими особую важность для отдельно взятого водосборного бассейна, при этом применяется комплекс методов и инструментов управления [19]. Несмотря на определенную критику, эта концепция, имея региональные отличия, внедряется в Канаде, Австралии, Бразилии, Индонезии, Польше, Коста-Рике и других странах мира [13].

Управление водопользованием как хозяйственной отраслью используется в практике государственного управления в России как стратегическое направление, включающее систему мер, обеспечивающих эффективность реализуемых действий и мероприятий при балансе экологических и экономических интересов. При этом управление базируется на признании фундаментального положения о единстве процесса использования, охраны и воспроизводства природных ресурсов [7]. Одним из существенных недостатков такого управления является организация управления водопользованием обособлено, без учета взаимосвязи водохозяйственной отрасли с другими видам природопользования [5].

Впрочем, этот недостаток присущ всем сферам управления в странах СНГ, о чем свидетельствуют межгосударственные приоритеты и стратегические области сотрудничества стран СНГ. Они сформулированы и изложены в межгосударственных документах «Стратегия экономического развития Содружества независимых государств на период до 2020 г.» и в «Межгосударственной программе инновационного сотрудничества государств-участников СНГ на период до 2020 г.», которые являются

базовыми для создания организационно-институциональных механизмов формирования экономики устойчивого развития государств-участников СНГ [8]. По крайней мере, мероприятия, запланированные в документе «План мероприятий по реализации первого этапа (2009–2011 гг.) Стратегии экономического развития Содружества независимых государств на период до 2020 г.», по «сотрудничеству в области рационального и экологически обоснованного управления использованием водных ресурсов и охраны трансграничных водных обьектов и так далее» и в 2012 г. остались только «запланированными».

Вместе с тем, основными проблемами водохозяйственного комплекса как России, так и Украины, являются неудовлетворительное качество воды в большинстве эксплуатируемых водных объектов; неудовлетворительное состояние систем хозяйственно-питьевого водоснабжения и ухудшение технического состояния основных производственных фондов водного хозяйства и гидротехнических сооружений, расточительное водопользование и крайне малый объем работ по развитию мониторинга водных объектов, учащающиеся загрязнения водных объектов при авариях на очистных и иных сооружениях, а также недостаточная эффективность государственного управления отраслью – водными ресурсами и водохозяйственными системами.

Такая ситуация с водоснабжением напрямую касается производства продуктов питания, ибо пищевая промышленность, с одной стороны, является крупным потребителем воды (для технологических и технических нужд), а с другой – не менее серьезным загрязнителем водоисточников, то есть причиной снижения количества источников доброкачественной воды на планете (неочищенные и условно очищенные стоки). По данным научной литературы, ежегодно более 1 млрд людей вынуждены пользоваться потенциально опасными источниками воды для питья и приготовления пищи, и это ведет к затягиванию «тихого» гуманитарного кризиса, из-за

которого ежедневно погибают около 4000 детей, ухудшению перспектив для миллионов людей, обреченных на нищету и болезни [21; 25; 26].

Анализ причин сокращения на планете качественной пресной воды, пригодной для различных потребностей человека, свидетельствует, что определяющей причиной исправления сложившейся ситуации является оптимизации управления в водном секторе [25]. И это относится ко всем сферам потребления воды, ибо сельское хозяйство, в среднем, потребляет на 20–35 % воды больше, чем позволяют ее запасы, а для существующих темпов развития промышленного производства к 2025 г. необходимо увеличение водных ресурсов планеты на 55 %. В 1995 г. около 400 млн человек проживало в районах с ограниченными водными ресурсами, а уже в 2012 г., по данным ВОЗ, кризис пресной воды испытывает половина населения планеты [21; 26; 27; 29]. Такая ситуация послужила основой для предложения провести 2012 г. (с 22 марта 2012 г. до 22 марта 2013 г.) под девизом «Вода для продовольственной безопасности» («Water and Food Security» – в рамках десятилетия ООН «Вода для жизни»).

В Украине ситуация с водоснабжением, в том числе – предприятий пищевой промышленности, не столь плачевна, как во многих других странах мира. Однако, и у нас каждый регион имеет свои особенности и проблемы, продиктованные даже химическим составом природных вод. Так, в западной Украине используемые подземные воды отличаются нестабильностью состава и присутствием в них повышенных концентраций железа, марганца и нефтепродуктов. В восточных областях отмечается повышенное солесодержание воды, обусловленное и сбросами шахтных вод горнодобывающими предприятиями, преобладание антропотехногенных загрязняющих микрокомпонентов.

В южном регионе страны также констатированы повсеместное повышенное солесодержание подземных вод и концентрации в них нитратов, ограниченный ресурс поверхностных источников водоснабжения.

Последние, к тому же, практически все являются устьевыми частями рек, то есть приносят концентраты загрязнителей, попавших в воду по всей длине реки. Для областей центральной и северной Украины присущи высокое содержание природных органических веществ в днепровской воде и загрязнение нитратами подземных вод, повышенное содержание в них фторидов [14].

К сожалению, следует констатировать, что присутствие в водоисточниках органических загрязняющих веществ, контроль за содержанием которых рекомендован ВОЗ [17; 18; 20], в стране не осуществляется, а потому полноценное рассмотрение путей оптимизации водоснабжения предприятий пищевой промышленности не представляется возможным (хотя факты взаимосвязи параметров качества пищевой продукции и воды, используемой для их приготовления, не вызывают сомнения даже на бытовом уровне).

Качество технологической воды, то есть воды, непосредственно «участвующей» в изготовлении продуктов питания и определяющей их качество, зависит не только от качества воды в ее источниках, но и от эффективности действующих на предприятиях отрасли средств и способов водоподготовки (включая дезинфекцию) и состояния системы водоснабжения. Технологии водообработки, используемые на предприятиях пищевой промышленности, достаточно традиционны (практически независимо от водоисточника – централизованное водоснабжение или собственные артскважины на территории предприятия) – это механическая фильтрация, ионный обмен и/ли мембранная фильтрация (микро-, ультра-, нано- либо обратно-осмотическая), обеззараживание воды. Можно сформулировать несколько задач оптимизации управления качеством воды на предприятиях пищевой промышленности.

1. Мембранные технологии, все шире рекомендуемые для водообработки любых видов воды на предприятиях пищевой

промышленности (технологической и/или сточной), внедряются не столь быстро и это сложно рассматривать как недостаток водообеспечения производства пищевой продукции. В условиях перманентного экономического кризиса в стране и отсутствия эффективного экологического управления, сброс концентрата от обратно-осмотического производства в окружающую среду (те же водоемы) лишь усугубляет загрязнение водоисточников (в том числе – сельскохозяйственной продукции, выращиваемой на поливных землях, всех видов рыб – обитателей водоемов и так далее). Это проблема не новая – как чрезвычайно актуальная она была сформулирована еще в докладе Всемирного фонда защиты дикой природы в 2007г «Опреснение воды – выбор или безумие для измученного жаждой мира?» («Desalination: Option Or Distraction For A Thirsty World?»). Решение ее могло бы состоять в законодательном определении невозможности использования мембранных технологий без одновременной утилизации концентрата опресненных вод (как это принято в ряде развитых стран мира), однако оно даже не предлагается экологическими организациями (и, тем более, предприятиями пищевой отрасли).

2. Особого внимания на предприятиях пищевой промышленности требуют микробиологические показатели качества технологической воды. Используемые для обеззараживания воды способы и реагенты – такие же, как и на предприятиях централизованного водоснабжения (ибо способность обратно-осмотических и даже ультрафильтрационных мембран обеззараживать воду – понятие относительное, совершенно не учитывающее необходимость ее дальнейшего «пути» по трубопроводам) – это хлор и другие галогенсодержащие соединения. Информация о их способности к образованию многочисленных побочных продуктов обеззараживания воды (сегодня известно около 600) воспринимается на предприятиях как сугубо теоретическая, а потому даже в учреждениях ресторанного бизнеса кубики льда (используемые для оптимизации вкусовых качеств напитков) готовят с

использованием водопроводной воды. При этом содержание тригалогенметанов в таких кубиках превышает ПДК для хлороформа в несколько раз – и это называется «оптимизацией» вкуса напитков [15]. Не менее опасным следует считать и использование для обеззараживания воды диоксида хлора, реально оптимизирующего вкус воды и напитков. Одновременно диоксид хлора инициирует образование побочных продуктов (хлоратов и хлоритов), токсичность которых, как свидетельствуют данные литературы и рекомендации ВОЗ [16; 17; 18], значительно выше, чем у побочных продуктов хлорирования воды и, что важно, сказывается на состоянии здоровья последующих поколений, а не потребителей обработанной воды и напитков.

Еще одним существенным недостатком использования для обработки воды реагентов окислительной природы является их способность инициировать коррозию трубопроводов и оборудования, что приводит к повышению в воде концентрации свинца. Причем, произведенная на большинстве предприятий частичная замена свинцовых труб на медные может привести к пятикратному увеличению высвобождаемого в воду свинца (по причине гальванической коррозии). Способствует этому процессу использование для обеззараживания воды не хлора, а гипохлоритов, которые являются более слабыми окислителями, а потому «позволяют» малорастворимому свинцу (+4) восстановиться до своей менее окисленной (+2) и более растворимой формы.

Безреагентные методы обработки не всегда применимы на пищевых предприятиях, особенно для обработки сточных вод, из-за высокого содержания в последних жиров, органических кислот, белков и продуктов их распада. То есть, недостатки применения методов обеззараживания воды известны, однако преобладающей является экономическая составляющая производства, отсутствие поддержки предприятий отрасли,

первоочередными целями которых являются оптимизации качественных показателей готовой продукции и окружающей среды.

3. Разработанный специалистами ВОЗ «План обеспечения безопасности воды» («Water safety plans: Managing drinking-water quality from catchment to consumer» – [20; 28]) может быть, по нашему мнению, полностью отнесен к водоснабжению предприятий пищевой промышленности. В таком случае он будет включать (1) оценку водоисточника с целью определения потенциального риска воздействия питьевой воды на здоровье ее потребителей и на качество продуктов питания, приготовленных с использованием этой воды, (2) оценку системы водоснабжения для определения ее способности реально обеспечить нормативные показатели качества воды на предприятии, (3) управление технологическим процессом водоподготовки по плану НАССР и (4) документацию по технологическим процессам, описывающим действия персонала предприятия пищевой отрасли в штатном и экстремальном/аварийном режимах работы. В основе Плана – понимание опасностей и угроз, контроль качества воды в каждой критической точке, выявленной или предполагаемой, особое внимание к средствам измерения и аналитическим методам контроля качества воды на каждом этапе водоподготовки.

4. Действительно, бóльшая часть воды поступает в наш организм с потребляемой пищей – она используется на всех этапах производства продуктов питания, будь то земледелие или животноводство, выращивание рыбы или вылов ее в природных водоемах. Ведь для того, чтобы получить одну калорию продовольствия, надо потратить один литр воды. Именно от наличия или нехватки воды в ближайшие десятилетия в первую очередь будет зависеть объем сельскохозяйственного производства, так как 70 % всего забора воды в мире идет на орошение. Орошаемое земледелие составляет 20 % от общего объема обрабатываемых земель, но производит только 40% от общего объема продуктов питания во всем мире. Однако, по

разным оценкам, до 50 % всей производимой аграрной продукции расходуется впустую – теряется, портится, сгнивает. При этом две трети стран являются чистыми импортерами пищи.

В течение долгого времени, прогресс сельскохозяйственного производства оценивался в терминах «урожая», количества того или иного «продукта», которое могло быть получено от той или иной земли. Представляется актуальным и своевременным предложение оценивать прогресс сельскохозяйственного производства по урожаю, полученному от единицы используемой воды. Это, безусловно, потребует оптимизации контроля за применением поливной воды, актуализации комбинирования использования дождевой и поливной воды, их сочетания с прогрессивными методами ведения сельскохозяйственного производства, гарантирующими максимально возможную производительность. Практическая реализация такого подхода началась в Китае, что позволит ему, по оценкам экспертов, уже к 2020 г. сократить импорт пищевых продуктов до 1 % [21; 27].

5. К 2050 г. потребность жителей планеты в продовольствии вырастет на 70 %. Глобальное потребление воды для сельского хозяйства увеличится на 19 %. К этому моменту на эти нужды будет задействовано почти 90 % мировых ресурсов пресной воды. Важно отметить одновременно, что главной причиной сокращения пригодной для использования воды является ее загрязнение, которое, в свою очередь, оказывает серьезное воздействие на окружающую среду и на здоровье человека. По оценкам экспертов, сегодня более 80 % сточных вод в мире не поступает в коллекторы или не проходит очистку. Экономический ущерб от некачественной воды в странах Ближнего Востока и Северной Африки оценивается величиной 0,5 % – 2,5 % ВВП. Источники загрязнения – безусловно, конкретные производства (промышленные, сельскохозяйственные) и население. А по сути – основной причиной их существования является низкий уровень управления и образования лиц, взявших на себя обязательство руководить

водоснабжением, удовлетворяющем все запросы потребителей воды [25]. Среди такого рода загрязнителей, способных серьезно изменить безопасность пищевых продуктов, есть и природные токсины, количество которых резко возрастает при наличии в воде избыточной органики и фосфатов [4; 20; 24]. Однако, загрязнителями, представляющими сегодня едва ли не наибольшую опасность для человека, являются остаточные количества фармакологических препаратов и средств гигиены и бытовой химии [22]. Не расматривая причины «появления» этой угрозы, считаем важным отметить, что проведение финансируемых государством научных исследований и последующая разьяснительная работа, при участии органов управления водным хазяйством страны (в том числе – через социальную рекламу), способствовали снижению поступлення только в водоемы Германии около 364 т лекарственных препаратов ежегодно. Аналогичный опыт имеется в Америке, Великобритании, Австралии и ряде других развитых стран [22].

6. Если водные ресурсы не будут занимать центральное место в планировании устойчивого развития, то миллионы людей, прежде всего в развивающихся странах, рискуют столкнуться со снижением уровня жизни и ограничением жизненных возможностей. Жизненно необходим рациональный подход к управлению водными ресурсами, в том числе, инвестирование в инфраструктуру водных ресурсов, как со стороны частного сектора, так и со стороны государства. И чтобы справиться с растущим спросом на водные ресурсы, в странах мира чаще стали прибегать к использованию подземных источников воды, в том числе – для полива сельскохозяйственных земель и выращивания продуктов питания. За последние 50 лет извлечение подземных вод утроилось. Это являлось своего рода «бесшумной революцией», ибо в некоторых подземных резервуарах запасы подземных вод достигли критически низкого уровня (фактически невозобновляемый ресурс!). В связи с этим многие страны приобретают плодородные земли за пределами национальной юрисдикции, в частности, в

Африке. В 2011 г. транснациональное приобретение земли составило более 70 млн га в год – по сравнению с 15–20 млн га в 2009 г. [21].

В докладе Национальной академии наук США (2010 г.) отмечено, что «начинается новый этап в управлении водными ресурсами США. Изменения в технологиях очистки воды моментально влияют практически на каждый аспект муниципального, промышленного и сельскохозяйственного водоснабжения». Если все прибрежные районы США будут использовать очищенные сточные воды, которые сейчас попросту сбрасываются в море, это может привести к увеличению доступности воды в коммунальном хозяйстве на 27 %. Использование очищенных стоков в коммунальном хозяйстве одобрено и принято на вооружение такими штатами, как Майами и Денвер, а также засушливыми округами штата Техас. В округе Нью-Мексико смешивают очищенные сточные воды с чистой водопроводной водой. В Северной Вирджинии сточные воды направляют отстаиваться в Оккокванский резервуар на тридцать лет. Самый крупный город округа Ориндж, Калифорния, уже 4 года пополняет свой бассейн с грунтовыми водами 70 млн галлонов очищенных сточных вод в день, что составляет около 20 % водоносного горизонта.

В Сингапуре уже работают пять заводов по очистке сточной воды и возврату ее в сферу использования – так очищается почти половина сточных вод, преобразуя канализационный и ливневый сток в питьевую воду. Новаторство Сингапура состоит в использовании трехступенчатой системы доочистки: микрофильтрация, обратный осмос и обработка ультрафиолетом (для окисления некоторых газов, проникающих через мембраны и способных придавать воде неприятные запах и вкус). Такая вода получила название «NEWater» — новая вода. По всем параметрам качества в «новой воде» содержание тяжелых металлов, анионов и органических веществ в разы ниже, чем в стандартах EPA США и ВОЗ [18].

7. Продовольственная безопасность, в конечном счете, связана с тем, насколько правильно человечество сумеет спланировать варианты рационального и надлежащего использования воды. ООН обозначила в 2000 г. «Цели развития тысячелетия», среди которых было задание к 2015 г. вдвое уменьшить количество людей, не имеющих доступа к питьевой воде. Как отмечалось на четвертом Всемирном водном форуме, этой цели удалось достигнуть уже к 2012 г. Генеральный секретарь ООН Пан Ги Мун высоко оценил достигнутое, сказав, что доступ к чистой питьевой воде улучшит жизнь миллионов из тех, кто проживает в нищете. Это подтвердила и Генеральный секретарь ВОЗ Маргарет Чан: «обеспечение постоянного доступа к источникам питьевой воды — одна из наиболее важных вещей в деле сокращения заболеваний и создания продовольственной безопасности» [23].

«Цели развития тысячелетия», разработанные ООН, включают не только сокращение нищеты и обеспечение продовольственной безопасности населения, борьбу с ВИЧ/СПИД, малярией и другими заболеваниями, но и обеспечение всеобщего основного среднего образования. Ибо ключевым моментом реализации этих целей и устойчивого развития являются рациональное и надлежащее управление водными ресурсами, а также образовательный и культурный уровень их потребителей.

Список использованных источников

1. Блинов Л.Н. Образование и устойчивое развитие. / Л. Н. Блинова, О.Н. Русак Проблемы безопасности XXI века и пути их решения: сборник трудов Междунар. научных чтений «Белые ночи-2012». – К.:УНО МАНЭБ, 2012. – С.41–59.
2. Данилов-Данильян В.И. Потребление воды: экологический, экономический, социальный и политический аспекты / В. И. Данилов-Данильян К.С.Лосев – М.: Наука, 2006. – 221 с.
3. Джонч-Клаусен Т. Интегрированное управление водными ресурсами (ИУВР) и планы повышения эффективности водопользования до 2005 года: почему, что и как / Т. Джонч-Клаусен [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ecoaccord.org/wi/2004/IUVR-Rus.pdf
4. Егоров К. Фосфаты в сточных водах. Скрытая угроза – серия первая / К. Егоров // Водопостачання та водовідведення. – 2012. – № 2. – С. 22–28.

5. Жерелина И.В. Устойчивое водопользование: содержание понятия, базовые концепции/ И. В. Жерелина // Механізм регулювання економіки. – 2008. – № 3, т. 2. – С. 206–223
6. Зенин А. А. Гидрохимический словарь / А. А. Зенин, Н.В. Белоусова. – Л.: Гидрометеоиздат, 1988. – 241 с.
7. Концепция государственной политики устойчивого водопользования в Российской Федерации: проект // Зеленый мир. – 1998. – № 10. – С. 4–7.
8. Любич А.А. Организационно-институциональные механизмы формирования экономики устойчивого развития государств-участников СНГ. / А. А. Любич // Проблемы безопасности XXI века и пути их решения: сборник трудов Междунар. научных чтений «Белые ночи-2012». – К.: УНО МАНЭБ, 2012. – С.66–80.
9. Магомадова Х.А. Социально-эколого-экономические проблемы устойчивого развития. / Х. А. Магомадова // Вест. ЮРГТУ (НПИ). – 2012. – № 1. – С.153–158.
10. Поздняков А.В. Концептуальные основы решения проблемы устойчивого развития. / А. В. Поздняков. – Томск: Спектр, 1995. – 150 с.
11. Программа действий по созданию системы интегрированного управления водными ресурсами в Автономной Республике Крым: аналитический доклад. / Проект «Вода для устойчивого развития и здоровья в Крыму; под ред. В. С. Тарасенко. – Симферополь: КРАЭМ, 2004. – 140 с.
12. Реймерс Н. Ф. Природопользование: словарь-справочник / Н. Ф. Реймерс. – М.: Мысль, 1990. – 637 с.
13. Сравнительный анализ институциональной структуры и политики управления водными ресурсами речных бассейнов // Использование и охрана природных ресурсов в России. – 2005. – № 4. – С. 43–52.
14. Стрикаленко Т.В. Вода, экология и продовольственная безопасность: проблемы и решения. / Т. В. Стрикаленко // Проблемы безопасности XXI века и пути их решения: сборник трудов Междунар. научных чтений «Белые ночи-2012». – К.:УНО МАНЭБ, 2012. – С. 510–517.
15. Стрикаленко Т.В. Тригалогенметаны в кубиках льда для напитков. / Т. В. Стрикаленко, А.М.Войтенко // Вода в харчовій промисловості. – Одеса: ОНАХТ, 2012. – С.177.
16. Chlorite and Chlorate in Drinking-water. / Background document for development of WHO Guidelines for Drinking-water Quality – Geneva: WHO, 2004. – 28 p.
17. Guidelines for Drinking-Water Quality. /Third Edition Incorporating the 1-st and 2-nd Addenda. - Vol.1. Recommendations. – Geneva, Switzerland: WHO, 2008. – 668 p.
18. Guidelines for Drinking-Water Quality. / 4-th Edition. – Vol.1. Recommendations. – Geneva, Switzerland: WHO, 2011. – 564 p.
19. Integrated Water Management: International Experiences and Perspectives / B. Mitchell (ed.) // London & New York : Belhaven Press, 1990. – 362 p.
20. Jacques Ganoulis. Risk Analysis of Water Pollution. / 2nd Edition – Paris: UNESCO–INWEB, 2009. – 327 p.
21. Managing Water under Uncertainty and Risk The United Nations World Water Development. Report 4 (WWDR 4). – V.1, 2, 3. - Paris: UNESCO-WHO, 2012. – 407 p., 406 p., 98 p.
22. Pharmaceuticals in Drinking-water./Geneva, Switzerland:WHO/HSE/WSH/11.05.2011 – 35 p.
23. Progress on drinking water and sanitation. – Paris: UNESCO-WHO, 2012. – 58 p.
24. Tim Hutton, Julian South, Mike Edwards. Chemical Hazards in Food. // Scientific Information Bulletin (SIB). – Ontario, Canada: IUFoST, 2011. – 18 p.
25. Water for Human Consumption. Beyond scarcity: Power, Poverty and the Global Water Crisis. – Human Development Report 2006. – UNDP-NY. – 2006. – 600 p.

26 Water for People, Water for Life. / The United Nations World Water Development. Report. (WWDR). – Paris: UNESCO-WWAP, 2002. – 336 p.
27. Water in a Changing World. / The United Nations World Water Development. Report 3 (WWDR 3). – Paris: UNESCO, 2009. – 350 p.
28. Water safety plans: Managing drinking-water quality from catchment to consumer. / A. Davison, G. Howard, M. Stevens e.a.– WHO/SDE/WSH/05.06. –Geneva, Switzerland: WHO, 2005. – 235 p.
29. Water: a Shared Responsibility. / The United Nations World Water Development. Report 2 (WWDR 2). – N-Y.: UN Water, 2006. – 500 p.

3.9. Системы экологического менеджмента как эффективный инструмент устойчивого развития

По мере того, как растет озабоченность сохранением и улучшением качества окружающей среды и защитой здоровья людей, организации любого масштаба обращают все большее внимание на потенциальные воздействия своей деятельности, продукции или услуг на окружающую среду. Экологическая эффективность организации приобретает все большее значение для внутренних и внешних заинтересованных сторон. Для достижения высокой экологической эффективности требуется, чтобы организация приняла на себя обязательства применять систематический подход и постоянно улучшать систему управления окружающей средой.

Повсеместное внедрение систем экологического менеджмента (environmental management system), наряду с изменением парадигмы мышления – антропоцентризм на экоцентризм, является необходимым условием реализации концепции устойчивого развития.

Требования, которые могут быть подвержены объективной аудиторской проверке в целях сертификации/регистрации или самостоятельного заявления, содержатся только в ISO 14001:2004. Общая цель этого международного стандарта заключается в том, чтобы поддержать меры по охране окружающей среды и способствовать предотвращению ее загрязнения при сохранении баланса с социально-экономическими потребностями. Применение различных элементов такой системы

менеджмента может быть разным в зависимости от поставленной цели и участвующих заинтересованных сторон.

Система экологического менеджмента (существует равнозначный термин: система управления окружающей средой) обеспечивает порядок и последовательность решения организациями своих экологических вопросов через размещение ресурсов, распределение обязанностей и постоянную оценку методов, процедур и процессов.

Система весьма важна с точки зрения способности организации прогнозировать и выполнять свои целевые экологические показатели, а также обеспечивать постоянное соответствие национальным и/или международным требованиям.

Управление окружающей средой является неотъемлемой частью общей системы административного управления организации. Разработка системы экологического менеджмента – процесс постоянный и взаимосвязанный. Структура, ответственность, методы, процедуры, процессы и ресурсы для реализации экологической политики и достижения целевых и плановых экологических показателей могут быть скоординированы с работами в других областях (например, в области операций, финансов, качества, гигиены труда и безопасности). Система экологического менеджмента помогает компании организовать деятельность по охране окружающей среды (ОС), систематически интегрировать экологические вопросы в повседневную деятельность производства и администрирования.

Эффективная система управления экологией начинается с понимания того, каким образом предприятие может взаимодействовать с окружающей средой. Элементы деятельности, продукции и услуг предприятия, которые могут взаимодействовать с окружающей средой, являются экологическими аспектами. К ним относятся, например, стоки, выбросы, потребление или повторное использование материала или образование шума. Организация, внедряющая систему управления окружающей средой, должна определить,

какие экологические аспекты она может контролировать, а на какие – оказывать воздействие [1].

До настоящего времени не существует единого подхода к определению экологических аспектов и воздействия на окружающую среду, а также к определению значимости этих аспектов, который устроил бы все организации, потому необходимо выбрать подход, соответствующий сфере деятельности, характеру и масштабу предприятия, а также отвечает его потребностям в отношении детальности, сложности, сроков, затрат и наличия надежных данных. Реализация выбранного подхода позволит достичь стабильности и согласованности действий. Предприятие имеет множество экологических аспектов и связанных с ними воздействий на окружающую среду, поэтому необходимо ввести критерии и метод определения тех из них, которые являются значимыми (существенными). При определении критериев учитываются несколько факторов, таких как экологические характеристики, информация по соответствующим правовым нормам и прочим требованиям, которые обязуется соблюдать предприятие, а также интересы заинтересованных сторон (внутренних и внешних). Некоторые из этих критериев могут применяться к экологическим аспектам напрямую, а некоторые к связанным с ними воздействиям на окружающую среду.

Определение значимых экологических аспектов и соответствующих воздействий на окружающую среду необходимо для определения тех областей, где требуется контроль или усовершенствование, а также для установления приоритетов в отношении управляющего воздействия. Экологическая политика, целевые и плановые показатели, обучение, коммуникация, операционный контроль, программы мониторинга и другие элементы системы экологического менеджмента основываются главным образом на знании значимых экологических аспектов, поэтому их определение является важным этапом при разработке системы экологического менеджмента (СЭМ) предприятия. Определение значимых

экологических аспектов представляет собой непрерывный процесс, который способствует осознанию своего отношения к окружающей среде и повышению экологической эффективности предприятия посредством усовершенствования системы управления окружающей средой [2].

Целью работы является определение значимых экологических аспектов винодельческих предприятий, оценка показателя экологической опасности выбросов предприятия.

Предприятие в процессе построения СЭМ определяет экологические аспекты, связанные с его прошлой, текущей и планируемой деятельностью, продукцией и услугами, а также рассматривая нормальные и анормальные рабочие условия, включая пуск и остановку, обслуживание и ремонт, аварийные ситуации и несчастные случаи.

Несмотря на то, что не существует единого подхода к определению экологических аспектов, выбранный подход может, например, учитывать: выбросы в атмосферу; слив в воду; захоронение в землю; использование сырья и природных ресурсов (например, использование земли, воды); локальные/общественные вопросы, связанные с экологией; использование энергии; излучаемую энергию (например, тепло, радиацию, вибрацию); отходы и побочную продукцию; физические свойства (например, размер, форму, цвет, внешний вид).

Учитываются аспекты, связанные с деятельностью, продукцией и услугами предприятия, такими как: конструкция и разработка; технологии изготовления; упаковка и транспортировка; экологическая эффективность и практические методы подрядчиков и поставщиков; сбор и удаление отходов; добыча и распределение сырья и природных ресурсов; распределение, использование и утилизация; живая природа и биологическая вариативность.

Практически все структурные подразделения винодельческих предприятий являются источниками образования большого количества коммунальных, твердых бытовых (ТБО) и производственных отходов.

Размещение отходов сопровождается отторжением значительных земельных площадей, а их транспортировка и хранение является тяжелым грузом для предприятия. К тому же токсические отходы требуют специальных мероприятий их обеззараживания и изоляции. Загрязняющие вещества и отходы образуются на следующих участках: цех переработки винограда и мезги, бродильное отделение, дрожжевое отделение, отделение отставания сусла, цех розлива виноматериалов и вин, отделение мойки бочек, котельная, АБК (административно-бытовой комплекс), лаборатория, сварочная, слесарно-механическая мастерская, стоянка машин, гараж и другие.

Оценку приоритетности экологических аспектов винодельческих предприятий определяли по следующей формуле:

приоритетность = масштабность + регулируемость +
+ срочность + риск

Для оценки каждой из составляющих формулы необходимо оценить приведённые ниже показатели.

Полученные значения показателей суммируются для каждой составляющей, в результате чего определяется значимость аспекта по данному критерию его воздействия на окружающую среду.

По результатам суммарного значения каждого критерия (составляющей) аспекту присваивается символ, определяющий степень воздействия аспекта на ОС: (М) – малое воздействие; (С) – среднее воздействие; (Б) – существенное воздействие.

Таким образом, у каждого аспекта может быть разный набор символов, определяющих его уровни воздействия на ОС. Оценка интегральной (суммарной) приоритетности аспекта, характеризующегося разным набором символов, определяющих его уровни масштабности, регулируемости, затратности и степени срочности должна проводиться путем экспертного ранжирования. При этом наиболее важными параметрами для сопоставления являются значения приоритетов по степени регулируемости (т.е. по степени

соответствия природоохранным требованиям) аспекта и по степени затратности на снижение (ликвидацию) воздействия этого аспекта на ОС.

Оценка масштаба воздействия:

1. Какова величина масштаба воздействия на ОС и здоровье населения?

локальный (в границах территории производственного объекта)	1
местный (в границах территории административного района места расположения объекта)	2
региональный (в границах административной области)	3

2. Валовые объемы образования загрязняющих веществ:

незначительные (до 10% общего объема по объекту)	1
средние (до 50%)	2
значительные (более 80%)	3

3. Уровень опасности загрязняющих веществ:

нетоксичны (4 класс – малоопасные; 5 класс – практически неопасные)	1
средний уровень токсичности (3 класс – умеренно опасные)	2
высокий уровень токсичности (1 класс – чрезвычайно опасные; 2 класс – высоко опасные)	3

4. Степень нагрузки на территорию (определяется по процентному соотношению площади, занятой технологическим оборудованием, к общей площади производственного объекта):

низкая (до 10%)	1
средняя (до 50%)	2
значительная (до 80% и выше)	3

Характеристика регулируемости воздействия:

1. Уровень отклонения рассматриваемого аспекта от установленных нормативов:

соответствует нормативам	1

не соответствует нормативам 3

2. Соответствие требованиям природоохранного законодательства:

соответствует 1

не соответствует 3

3. Возможность обнаружения воздействия:

обнаруживается при первом осмотре 1

обнаруживается по результатам стандартных анализов 2

требует проведения специальных исследований 3

4. Продолжительность воздействия по времени:

краткосрочное (до 24 часов) 1

средняя продолжительность (до 7 суток) 2

продолжительное по времени воздействия (более 7 суток) 3

Затраты на снижение (ликвидацию) воздействия:

1. Средства, затраченные на возмещение ущерба ОС:

не выплачивались 1

выплачивались в прошлой деятельности 2

выплачиваются систематически 3

2. Затраты на проведение исследований по воздействию:

работы не проводились, затрат не было 1

работы проводились в прошлой деятельности 2

проводятся систематические исследования 3

3. Затраты на применение более совершенных технологий для ликвидации воздействия, снижения негативного влияния:

затраты на применение новых технологий не требуются 1

применение возможно 2

требуется срочная замена технологий 3

4. Затраты на проведение комплекса работ по восстановлению ОС до фонового состояния

не требуется	1
выплачивались в прошлой деятельности	2
требуется незамедлительное проведение комплекса работ	3

Степень срочности снижения уровня воздействия:

1. Фоновое состояние окружающей среды

воздействие не влияет на фоновое состояние (не превышает установленные показатели, ПДК (предельно допустимые концентрации), ПДС (предельно допустимые сбросы))	1
оказывает незначительное влияние (единичные превышения установленных показателей, ПДК, ПДС)	2
вносит значительный вклад (систематическое превышение установленных показателей, ПДК, ПДС)	3

2. Требования контролирующих органов

не предъявляются	1
предъявляются периодически (не более двух раз в год)	2
является постоянным объектом контроля (более двух раз в год)	3

3. Требования персонала структурного подразделения из-за оказания влияния на технологическое оборудование, процессы, здоровье людей

не предъявлялись	1
предъявлялись периодически (не более двух раз в год)	2
предъявляются постоянно (более двух раз в год)	3

4. Состояние технологического оборудования

изношенность оборудования составляет 10% от установленного нормативного срока службы	1
изношенность 60% от установленного нормативного срока службы	2
изношенность более 100 % от установленного нормативного срока	3

службы

Экологические аспекты винодельческого предприятия представлены в табл. 1.

Из результатов анализа, приведенных в табл. 1 следует, что экологическими аспектами винодельческого предприятия являются выбросы в атмосферу: SO_2, N_xO_y ,CO и взвешенных веществ. Уровень опасности газовых выбросов оценивается по значениям показателей экологической опасности, приведенных в табл. 2.

Таблица 1

Реестр экологических аспектов

Вид деятельности, наименование и номер подразделения	Технологический процесс, наименование оборудования, установки – источника образования аспекта	Экологический аспект (выброс, сброс конкретного загрязняющего вещества, образование конкретного отхода и др.)	Воздействие на ОС (загрязнение конкретных компонентов ОС, истощение водных источников и др.)
1	2	3	4
Цех переработки винограда и мезги	а)Дробление - гребне отделение б)Отделение и прессование мезги	1)Гребни 2)Выжимка виноградная	Повышенная нагрузка на почву
Бродильное отделение	а) Отстой перед брожением (цистерна) б) Брожение сусла в) Отстой и осветление после брожения (цистерна)	а) Оксид серы (SO_2) б) CO_2;C_2H_5OH; риск взрыва в) Оксид серы (SO_2)	Загрязнение атмосферного воздуха, повышенная концентрация SO_2 , CO_2 в воздухе.
Дрожжевое отделение	а)Выработка виноматериалов б)Обработка сухого виноматериала (р-р $NaHSO_3$)	а) Дрожжевые осадки б) Сернистый ангидрид (SO_2)	Загрязнение грунтовых и поверхностных вод
Отделение отставания сусла	Отстаивание сусла	Винный камень	Нагрузка на почву
Цех розлива виноматериалов и вин	Розлив виноматериалов и вин	ТБО(битое стекло, деформированный картон, пробки, ящики)	Загрязнение почв, нагрузка на близлежащие территории
Отделение мойки бочек	Мойка бочек и тары	Сточные воды с примесями синтетических моющих средств (СМС)	Загрязнение грунтовых вод и поверхностных вод с СМС
Котельная	Сжигание топлива	Сажа, SO_2, N_xO_y,CO, CO_2, риск отравления угарным газом	Загрязнение атмосферного воздуха оксидом углерода, превышение концентрации CO, SO_2, N_xO_y в воздухе рабочей зоны и воздухе санитарно-защитной зоны
АБК (административно - бытовой комплекс)	Столовая, душевые, санузлы, бытовые помещения	Зеленые отходы, синтетические моющие средства, ТБО,	Загрязнение грунтовых и поверхностных вод СМС, нагрузка на

		люминисцентные лампы (1 класс опасности).	почву в результате захоронения ТБО
Лаборатория	HNO_3,H_2SO_4,HCl,кальцинированная сода, каустическая сода, лимонная кислота, винная кислота, спирт, CaO, $KHSO_3$	Сернистый ангидрид, кальцинированная сода, каустическая сода NaOH, бентонит, H_2SO_4, CaO, $CaCl_2$, желтая кровяная соль	Загрязнение грунтовых и поверхностных вод химическими реактивами
Сварочная	Сварочные работы	Сварочный аэрозоль(до 1 мкм), марганец и его соединения, фториды, N_xO_y, Fe_2O_3, MnO_2, Cr_2O_3, SiO_2,HF, TiO_2, NiO_2, аварийное возгорание	Загрязнение атмосферного воздуха,повышенное содержание Fe_2O_3, MnO_2, Cr_2O_3, SiO_2,HF, TiO_2, NiO_2
Слесарно-механическая мастерская	Слесарные работы	Металлическая пыль, оксид железа, марганец и его соединения, CO_2, CO, N_xO_y, отработанные резальные инструменты	Загрязнение атмосферного воздуха и превышение концентрации CO_2, CO, N_xO_y в воздухе рабочей зоны и воздухе санитарно-защитной зоны, загрязнение грунта
Стоянка машин, гараж	Ремонтные работы	CO_2, CO, N_xO_y, предельные углеводороды, отработанные шины, масла и смазочные матер.	Повышенная концентрация CO, N_xO_y в атмосферном воздухе

Таблица 2

Сводный реестр значительных экологических аспектов

Экологический аспект	Величина аспекта (т/год)	Основные источники образования, вкладывающие более 80% в величину аспекта (наименование и № цеха; наименование технологического процесса, установки)	Фактическое и потенциально возможное воздействие на ОС	Масштабность	Регулируемость	Затратность	Срочность	Интегральная значимость аспекта	Ранговое место аспекта
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Люми-несцент-ные лампы	0,2 т/год	Административно - бытовая деятельность предприятия	Опасность радиоактивного загрязнения	9 (С)	14 (Б)	14 (Б)	13 (Б)	Б	1
Выброс SO_2	24,83 т/год	- Котельная - Цех отстаивания мезги - Бродильный цех - Цех производства шампанского -Цех обработки сухого виноматериала - Производственная лаборатория	Загрязнение атмосферного воздуха сернистым ангидридом, превышение SO_2 концентрации в воздухе рабочей зоны и воздухе санитарно-защитной зоны.	14 (Б)	13 (Б)	11 (С)	9 (С)	Б	2
Выброс N_xO_y	1,15 т/год	-Котельная -Слесарно-сварочные мастерские	Загрязнение атмосферного воздуха и превышение концентрации N_xO_y в воздухе рабочей зоны и воздухе санитарно-защитной зоны.	8 (С)	7 (М)	9 (С)	7 (М)	С	3
Выброс CO	3,66 т/год	-Котельная -Стоянка автотранспорта	Загрязнение атмосферного воздуха оксидом углерода, превышение концентрации CO в воздухе рабочей зоны и воздухе санитарно-защитной зоны.	8 (С)	8 (С)	8 (С)	7 (М)	С	4
Взвешан ные в-ва (сажа) (0,01-0,3 мкм)	0,3 т/год	-Котельная	Загрязнение атмосферного воздуха и превышение концентрации предельных УВ в воздухе рабочей зоны и воздухе санитарно-защитной зоны.	7 (С)	8 (М)	8 (М)	8 (М)	М	5
Выжимки	1016 т/год	-Цех переработки винограда	Нагрузка на поверхностный слоя грунта	13 (Б)	5 (М)	5 (М)	5 (М)	М	6
Гребни	350 т/год	- Цех переработки винограда	Нагрузка на поверхностный слоя грунта	12 (С)	4 (М)	6 (М)	3 (М)	М	7
ТБО	297,5 т/год	Хозяйственно-бытовая деятельность	Нагрузка на почву	12 (С)	4 (М)	4 (М)	4 (М)	М	8

Дрожжевые осадки	25,5 т/год	-Цех выработки виноматериала	Загрязнение грунтовых и поверхностных вод, повышенное содержание взвешенных веществ в сточных водах.	10 (С)	3 (М)	4 (М)	3 (М)	М	9

В табл. 3 приведены данные, из которых можно заключить, что наиболее существенным экологическим аспектом загрязнения атмосферного воздуха является выброс SO_2, величина показателя экологической опасности которого составляет 82,4.

Таблица 3

Оценка уровня экологической опасности веществ в воздухе винодельческого предприятия

Экологический аспект	Величина ПДК или нормированная величина (мг/м^3)	Фактическое значение параметра (мг/м^3)	Значение показателя экологической опасности
Выброс SO_2	0,05	4,12	82,4
Выброс N_xO_y	0,04	0,00008	0,02
Выброс CO	3	0,006	0,002
Взвешенные в-ва (сажа)	0,05	0,00003	0,006

По результатам оценки каждой составляющей согласно показателям определены экологические аспекты с большой и средней приоритетностью, которые приведены в табл. 2, относятся к значительным экологическим аспектам предприятия. Экологические аспекты с большой приоритетностью являются существенными и используются в дальнейшем для постановки и реализации целевых и плановых экологических показателей.

Наиболее значимым экологическим фактором идентифицируются люминесцентные лампы, относящиеся к 1 классу опасности. Следующими по значимости экологическими факторами являются газовые выбросы: SO_2,, N_xO_y, CO, взвешенные вещества. Ранжированием сбросов (дрожжевые осадки) и твердых отходов (выжимки, гребни и ТБО), которые оказывают незначительное воздействие на окружающую среду, но характеризуются значительными объемами образования, показано, что выжимка, гребни, ТБО и дрожжевые осадки заняли соответственно 6–9 места.

Таким образом, в результате проведенного анализа определены существенные экологические аспекты винодельческого предприятия и

показано, что степень воздействия на окружающую среду существенных экологических факторов предприятия уменьшается в ряду: люминесцентные лампы >SO_2> N_xO_y >CO> взвешенные в-ва (сажа)> выжимки> гребни> ТБО> дрожжевые осадки. Определение существенных экологических аспектов предоставляет предприятию возможность контролировать и регулировать воздействие на окружающую среду.

Список использованных источников

1. Системы экологического менеджмента для практиков / С.Ю. Дайман,Т.В. Островкова, Е.А. Заика, Т.В. Сокорнова; под ред. С.Ю. Даймана. — М.: Изд-во РХТУ им. Д.И. Менделеева, 2004. – 248 с.
2. Екологічний менеджмент: навч. посібник / В.Ф. Семенов, О.Л. Михайлюк, Т.П.Галушкіна, Г.В. Крусір та ін. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 407 с.

3.10. Використання природних дисперсних сорбентів з ціллю досягнення екологічної безпеки агропромислового виробництва

Природні сорбенти широко розповсюджені в надрах України, Польщі та інших країн, а завдяки своїм унікальним адсорбційним властивостям можуть ефективно використовуватись в природоохоронних цілях. Серед природних адсорбентів найбільше розповсюдження набули:

– цеоліт (алюмосилікати) із загальною хімічною формулою $Me_2/nO{\cdot}Al_2O_3{\times}SiO_2{\cdot}yH_2O$, де Me – катіон лужного металу, n – його валентність;

– бентоніт (монтморилоніт) – $(OH)_4Si_8Al_4O_{20}.n(H_2O)*$ (де H_2O – міжшарова вода);

– глауконіт - $(K,Na,Ca)(Fe3+,Al,Fe2+,Mg)_2[Al_xSi_4\text{-}xO_{10}](OH)*nH_2O$;

– палигорськіт – мінерал, що складається із здвоєних ланцюгів кремнієкисневих тетраедрів, які витягнуті паралельно осі симетрії $Mg_{2\text{-}5}[(H_2O)_2|OH|Si_4O_{10}]2H_2O$.

Всі ці мінерали широко представлені в надрах України.

Сокирницьке родовище природних цеолітів (Закарпаття) є одним із найбільших в світі. В результаті детальної розвідки на площі 161 га розвідані і затверджені балансові запаси в кількості 126,1 млн т Мінеральний склад цеолітової породи представлений клиноптилолітом 60–90%, кварцом і польовим шпатом 6–7%, глинистими мінералами – 2–6%, плагіоклазом – до 2%.

Основні запаси бентонітів України зосереджені в Дашуківському (104,7 млн т) та Горбському (6,8 млн т) родовищах. У залежності від складу обмінного комплексу розрізняють лужні (натрієві і кальцієво-натрієві) та лужноземельні (кальцієві, магнієво-кальцієві) бентоніти. Завдяки будові кристалічних ґрат бентоніти мають багато специфічних властивостей, найбільш важлива з яких – іонообмінна здатність.

Глауконіти Адамівської групи родовищ Хмельницької області є природними пісками, що містять 50–70% мінералу глауконіту. Глауконітові мікроконкреції мають ефективну питому поверхню, високу ємкість катіонного обміну та ємкість моношару. Розвідані запаси глауконіту Адамівського родовища (Хмельницька область) складають 12,6 млн т.

Унікальні запаси палигорськітових глин зосереджені на Дашуківському родовищі. Число пластичності палигорськітової глини коливається від 10,5 до 30,2, середнє значення складає 20,4. Природна вологість в залежності від часу видобутку та умов зберігання коливається від 59,8% до 75,9% (середнє значення – 67,9%). Запаси палигорськіту Дашуківського родовища (Черкаська область) оцінюються в 8,4 млн т.

Амонійний азот є одним з нормованих показників якості питної води, нормується вміст амонійного азоту також у стоках та в поверхневих водах. В усьому світі цей показник суворо лімітується відповідними нормативними документами та розпорядженнями урядів країн. Так, наприклад, гранично допустима концентрація катіонів амонію NH4+ у питній воді та в воді, яка спрямовується на господарські потреби в Канаді, не повинна перевищувати 0,39

мг/дм3, у країнах Європейського Союзу – 2,0 мг/дм3. Україна та сусідня з нею Польща, а також Німеччина, Франція та Угорщина дотримуються норми, рекомендованої Всесвітньою Організацією Охорони Здоров'я (WHO), а саме – 0,5 мг/дм3 [2, с. 147]. Сучасний стан водного басейну багатьох країн (зокрема України та Польщі) свідчить про перевищення гігієнічної норми за NH4+ та про неможливість подачі води з підземних джерел безпосередньо споживачам питної води без попереднього очищення, що змушує підприємства водопідготовки вживати додаткових заходів, пов'язаних з використанням дорогих та енергомістких технологій. Причиною того, що іони амонію займають одне із домінуючих серед забрудників питної води є широке поширення джерел забруднень (надлишково внесені неорганічні та органічні добрива, стічні води тваринницьких комплексів, побутові та виробничі стічні води, переважно хімічної та харчової промисловості, стоки сміттєзвалищ, які містять у собі сполуки азоту). Особливу небезпеку іони амонію спричиняють для локальних, невеликих за об'ємами систем водопостачання сільської місцевості, де вплив перечислених вище джерел забруднень значний.

Перспективними методами очищення питної води від іонів амонію є адсорбційні методи э використання адсорбентів природних дисперсних мінералів. Україна володіє значною мінеральною базою сорбентів, тому для очищення питної води можливе інваріантне рішення. Перевагою застосування природних дисперсних сорбентів є те, що вони є недорогим матеріалом, а тому відпадає необхідність у їх регенерації, яка є досить затратною. Відпрацьовані сорбенти можуть використовуватись для покращення структуризації ґрунтів із одночасним внесенням іонів амонію, які є необхідним елементом живлення рослин, або для виробництва мінеральних комплексних добрив. Найбільш перспективним, на наш погляд, є використанням як сорбентів для очищення питної води від іонів амонію природних цеолітів, палигорськіту та глауконіту.

Перед проведенням експериментів приготовлялись модельні розчини шляхом розчинення солі NH_4Cl в дистильованій воді, у всіх випадках

концентрація іонів амонію в розчині складала 14 мг/л Це приблизно відповідає десятикратному перевищенню допустимого вмісту іонів амонію в питній воді, що відповідає реальним рівнянм забруднень. Модельні розчини у кількості 200 мл. заливались у герметичні посудини, куди засипались попередньо зважені порції досліджуваного сорбенту (цеоліту, палигорськіту чи глауконіту). У всіх випадках ці порції становили 2; 5; 10; 15; 20 та 30 г. Досліджувана система забруднена вода – сорбент витримувались у герметичному термостатованому стані протягом 8 діб в умовах періодичного струшування, що служило гарантією досягнення системою адсорбційної рівноваги на момент відбору проби. Разом з тим, протягом такого тривалого відстоювання вдавалось добитись повного осадження сорбенту, завдяки чому забезпечувалась коректність фотометричного аналізу відібраної проби. Температура адсорбції для всіх серій досліджень витримувалась на рівні 200С та 350С. Відібрана проба аналізувалась на вміст відповідних іонів. Результати експериментів представлені на рис.1.

Рис.1. Залежність залишкової кількості іонів амонію в розчині від кількості доданого сорбенту в систему, темостатовану за температури 200 С

Результати досліджень показали, що в границях досліджуваних температур (200 С та 350 С) температура мало впливає на процес масообміну. Експериментальні дані для цих температур можуть бути описані однією залежністю.

Проведений комплекс досліджень дав можливість запропонувати принципову технологічну схему періодичного процесу промислового очищення питної води, яку раціонально застосовувати для систем водопостачання невеликої потужності, вода яких забруднена іонами амонію. Слід зауважити, що пропонована схема має обмежене застосування – вона може застосовуватись за умов забруднення води тільки іонами амонію (наприклад сільськогосподарськими фермами чи селянськими господарствами) з тим щоб відпрацьовані сорбенти могли з успіхом використовуватись як добрива. А оскільки таких випадків забруднень зустрічається достатньо (тільки у Львівській області у 20% свердловин вода не може використовуватись як питна лише по причині перевищення вмісту іонів амонію, яке у деяких випадках становить 5 ГДК), пропонована схема очищення може мати широке застосування [1, с. 36].

Забруднена питна вода перекачується насосом Н-1 в реактор з мішалкою Р-1. Туди ж завантажується через шнековий транспортер Ш-1 та ваговий дозатор Д-1 певна порція сорбенту, маса якого визначається із використанням даних описаних вище досліджень виходячи з концентрації іонів амонію у питній воді, яка поступає на очищення. Співвідношення між сорбентом та забрудненою питною водою регулюється з допомогою вентиля В-1. В схемі пропонується використовувати дрібнодисперсний сорбент, оскільки в такому природному стані є глауконіт та палигорськіт, а подрібнення цеоліту до цього ж стану дозволить збільшити його обмінну ємність. Звичайно, такий підхід зменшує швидкість очищення води у зрівнянні з застосуванням змінних фільтрів, але дозволяє зменшити

трудозатрати на обслуговування установки та повноту використання сорбенту, до того ж схема рекомендується для застосування в локальних системах водоочищення де великої швидкості водоочищення не вимагається.

Технологічна схема представлена на рис.2.

Рис.2. Принципова технологічна схема очищення стоків від іонів амонію із застосуванням природних дисперсних сорбентів: В-1 - В-6 – регулювальні вентилі; Ш-1, Ш-2, - шнековий транспортер; Д-1 – ваговий дозатор; Р-1 – реактор з мішалкою; Н-1, Н-2 –. насос; О-1 освітлювач

Оскільки в результаті проведених досліджень встановлено, що для очищення питної води від іонів амонію можуть застосовуватись всі три типи природних сорбентів, то, на нашу думку, вибір конкретного сорбенту повинен визначатись рядом факторів, а саме:

– концентрацією іонів амонію в питній воді;

– об’ємом питної води, яка підлягає очищенню;

– вартістю сорбенту і вартістю його перевезення до місця встановлення установки очищення питної води;

– можливістю утилізації відпрацьованих сорбентів.

Після завантаження реагентів включається мішалка і протягом певного часу, який визначається із використанням даних досліджень, проходить процес очищення питної води сорбентом. Після закінчення стадії очищення води (тривалість якої визначається виходячи із отриманих нами кінетичних залежностей), пульпа через регулюючий вентиль В-2 поступає в освітлювач О-1 у якому проходить освітлення суспензії. Освітлена питна вода насосом Н-2 подається в схему водопостачання.

Осад з використаним сорбентом з освітлювача О-1 поступає на шнековий транспортер Ш-2, звідки подається на утилізацію, яка може здійснюватись шляхом подальшого використання для облаштування захисних екранів, використанням як добрив та в інших цілях.

Таким чином, запропонована технологія може використовуватись з ціллю очищення питної води від іонів амонію в схемах водопостачання невеликої потужності, зокрема в сільській місцевості, де питна вода часто забруднюється іонами амонію стоками від тваринницьких ферм. Це дозволить підвищити рівень екологічної безпеки територій та забезпечити належний рівень здоров’я населення України.

Значною проблемою на птахофермах є забруднення повітря як всередині виробничих приміщень, так і на прилеглих територіях. Під час розкладу пташиного посліду виділяється метан (65%), вуглекислий газ (30%) та сірководень, аміак та інші сполуки (5%). Ведуться пошуки методів знешкодження неприємних запахів в приміщеннях птахоферм: фільтрація через дорогі поглиначі, мокре продування повітря в скруберах, установки із мікробіологічним обладнанням, використання метантенків. Пропонується, також, використання недорогих природних сорбентів (солома, торф, мінеральні сорбенти), розробляються нові хімічно дезодоруючі препарати, впровадження яких вимагає значних капіталовкладень.

Слід взяти до уваги, що пташиний послід використовується у сільському господарстві як цінне органічне добриво. До його складу входять розчинні солі аміаку (сечовина, оксалати, фосфати), фосфорнокисле вапно, і невелика кількість калійних солей. Хімічний склад пташиного посліду становить (у % від маси вологого посліду): H_2O – 56; N – 1,5; P_2O_5 – 1,8; K_20 – 0,9; CaO – 2,4; MgO – 0,7; O3 – 0,4. pH = 5,6.

Нами досліджувалась здатність природних дисперсних сорбентів (палигорськіту, клиноптилоліту та глауконіту із дисперсним складом 0,5–1,0 мм) зменшувати вміст аміаку в газовій фазі та попереджувати виділення аміаку в повітря із пташиного посліду. На основі результатів досліджень розраховувався сумарний вміст аміаку в аміачно-повітряній суміші, який модельна суміш не поглинула.

Для дослідів готувались зразки сорбентів із дисперсним складом, який відповідає рекомендованому для практичного застосування, – 0,5–1,0 мм.

У колби місткістю 250 $см^3$ насипали наважки повітряно-сухого сорбенту масою 10 г та доливали по 5 $см^3$ розчину аміаку (25% мас.). Метою експериментів було визначення та порівняння здатності природних мінеральних сорбентів щодо поглинання аміаку із 5 $см^3$ розчину аміаку (25%) в різному часовому діапазоні. Колби місткістю 250 $см^3$ із модельними сумішами витримували протягом 0,5 години та 7 діб.

Перша, модельна суміш містила 10 г палигорськіту та 5 см3 NH_4OH (25%).

Друга, модельна суміш містила 10 г клиноптилоліту та 5 см3 NH_4OH (25%).

Третя, модельна суміш містила 10 г глауконіту та 5 $см^3$ NH_4OH (25%).

На основі результатів досліджень розраховували сумарний вміст аміаку в аміачно-повітряній суміші, який сорбент не поглинув. Результати представлені на рис. 3.

Результати досліджень показали дещо меншу сорбційну здатність клиноптилоліту та глауконіту. Проте виявилося, що наявність аміаку над модельними сумішами є найнижчою за умови використання палигорськіту, причому можна зауважити, що поглинання газу є активним та повним вже протягом перших півгодини.

Рис. 3. Ефективність поглинання аміаку із повітряно-газового потоку мінеральними сорбентами, де: I – зразок сорбенту попередньо витримували протягом 0,5години; II – зразок сорбенту попередньо витримували протягом 7 діб

В залежності від технології утримання тварин отримують підстилковий та безпідстилковий (напіврідкий та рідкий) гній, який розрізняється за складом, способами збереження та використання. Підстилковий гній складається із твердих та рідких виділень тварин та підстилки. Склад та добривна цінність залежать від виду тварин, складу кормів, якості та кількості підстилки, а також способу зберігання гною. В середньому із корму, який споживають тварини, в гній переходить біля 40% органічних речовин, 50% азоту, 80% фосфору та до 95% калію.

Для підстилки, як правило, застосовують солому злакових та торф (або торф'яну крихту), рідше – дерев'яні стружки. Середні добові норми підстилки соломи злакових та мохового торфу на одну голову (в кг) складають відповідно: для корів 4–6 та 5–8; коней 2–4 та 3–5; овець 0,5–1 та 1–1,5 свиней 1–2 та 1,5–2.

Наступним кроком було встановлення, характеру поводження досліджуваних мінералів в реальних умовах. Для цього була використана реальна підстилкова суміш із птахоферми, яка складається із курячого посліду, рубленої пшеничної соломи та тонкомеленого CaO. Моделювалась реакційна суміш у пропорції 3 : 1 = 30 г підстилкової суміші : 10 г сорбенту.

Колби місткістю 250 $см^3$ із модельними сумішами витримували протягом 0,5 години.

Перша, модельна суміш містила 30 г підстилки із птахоферми та 5 $см^3$ NH_4OH (25% мас.).

Друга, модельна суміш містила 30 г підстилки, 10 г палигорськіту та 5 $см^3$ NH_4OH (25%).

Третя, модельна суміш містила 30 г підстилки, 10 г клиноптилоліту та 5 $см^3$ NH_4OH (25%).

Четверта, модельна суміш містила 30 г підстилки, 10 г глауконіту та 5 $см^3$ NH_4OH (25%).

Результати дослідів представлено на рисунку 4.

Згідно результатів досліджень, в суміші із реальною підстилкою, відібраною на птахофермі, для палигорськіту різко знижується сорбційна здатність щодо аміаку. Цьому може бути кілька пояснень. По-перше, в роботі використані природні зразки мінералів, які містять певний відсоток різного роду породних домішок (наприклад, кварц, опал, польовий шпат, слюда), які істотно знижують адсорбційну здатність. По-друге, вапняк може частково «забивати» пори сорбенту, тому надходження газу аміаку всередину стає утрудненим. По-третє, очевидно, активні центри цього природного сорбенту

займають інші гази, які можуть виділятися під час розкладу органічної маси (наприклад, CO_2, CH_4 або H_2S).

Рис 4. Здатність сорбентів в складі підстилки зменшити вміст аміаку в газовій фазі

Ці міркування вимагають подальших досліджень. Окрім того, планується в подальшому оптимізувати методику для розроблення комплексної технології попередження забруднення атмосфери газовими викидами тваринницьких ферм.

Поряд із позитивними аспектами мінеральних добрив (підвищення врожайності, покращення якісного складу продуктів харчування) масштабне їх застосування породжує екологічні проблеми. Найгостріша з них – це негативний вплив на агроекосистему внаслідок забруднення її залишковими агрохімікатами. Не використані рослинами компоненти добрив потрапляють у водойми, а у випадку азотних добрив – ще і у атмосферу у вигляді оксидів нітрогену. Частка засвоювання елементів живлення рослинами становить близько 0,4÷0,6, тобто половина внесених синтетичних мінеральних добрив стає потенційним забрудником агроекосистеми. Одним із ефективних

методів усунення цієї проблеми є створення добрив пролонгованої дії, тобто добрив, капсульованих водорозчинною плівкою. Така форма дає змогу подовжити дію добрив на значний час, а отже зменшити їх кількість та періодичність внесення, а також втрати елементів живлення добрив у навколишнє середовище. Перспективним є застосування для створення капсули композиції на основі дисперсних сорбентів та в'яжучого природного складу. Такий підхід дозволяє уникнути внесення із капсулою в ґрунти забруднювачів, навпаки в'яжуче та мінерал містять ряд мікро- та макроелементів живлення рослин, внесення дисперсних мінералів та сорбентів дозволяє покращити структуру ґрунтів. Нами запропоновано як дисперсний мінерал застосовувати фосфорит та найбільш поширені в Україні природні дисперсні сорбенти (цеоліт, глауконіт, палигорськіт), як в'яжуче – багатотоннажний відхід виробництва цукру – мелясу бурякову. Необхідною вимогою до композиції є її механічна міцність (≥ 1 МПа), що забезпечило б достатню міцність отриманих гранул капсульованого добрива (рис. 5).

Рис.5. Результати випробувань механічної міцності зразків, для композицій: 1 - фосфорит + меляса = 5:1,5; 2 – глауконіт + меляса = 5:1,5; 3 – цеоліт + меляса = 5:2; 4 – палигорськіт + меляса = 5:4

Для досліджень підбирали такий вміст в'яжучого, який забезпечив би необхідну здатну до формування в’язкості суспензії. Це співвідношення, встановлене експериментальним шляхом, склало:

– Фосфорит + меляса бурякова – зі співвідношенням 5:1,5;

– Глауконіт + меляса бурякова – зі співвідношенням 5:1,5;

– Цеоліт + меляса бурякова – зі співвідношенням 5:2;

– Палигорскіт + меляса бурякова – зі співвідношенням 5:4;

Як видно із рис.5, механічна міцність більша 1МПа (1,8 МПа) досягається для композиції на основі меляси бурякової та палигорськіту із співвідношенням сорбент:меляса рівним 5:4. Цей склад і був запропонований для використання.

Таким чином, проведені дослідження підтвердили перспективність застосування природних дисперсних сорбентів у природоохоронних цілях, як для очищення ґрунтових та поверхневих вод від забрудників, так і для створення добрив пролонгованої дії, які дозволяють зменшити забруднення навколишнього середовища незасвоєними елементами живлення рослин.

Список використаних джерел

1. Екологія Львівщини 2009. – Львів Державне управління охорони навколишнього природного середовища у Львівській області, 2009. – 83 с.
2. Запольський А. К. Водопостачання, водовідведення та якість води / А. К. Запольський. – К.: Вища школа, 2005. – 671 с.

РОЗДІЛ 4
СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ

4.1. Базові основи переорієнтації розвитку вітчизняної агросфери на засадах соціоекономіки

Загрозливі обставини, що в останні два десятиріччя склались у сільському господарстві України, її сільсько-селянському секторі, з його сільськими територіями об'єктивно зумовлюють невідкладну необхідність пошуку, практичного втілення та ефективного освоєння нетрадиційних наукових підходів і практичних кроків по подоланню всього негативного і згубного, що за цей період нагромадилось, й спричинило невимірно великі соціальні, соціально-психологічні, безпосередньо виробничі та відповідні усьому цьому економічні втрати. Проблема ускладнюється тим, що чимало таких втрат належать до невідновних. Внаслідок цього історично властиві нашій країні хліборобство зі всією його своєрідністю, спосіб сільського життя, віковічні духовні та інші життєзабезпечуючи надбання вітчизняного селянства дуже великою мірою являють собою соціальну і виробничу руїну, долання якої буде невимірно важким, дорогим і скоріш усього, що у даному випадку приймається найбільш небажаним, може виявитись затяжним. До того ж, як відомо, далеко не всі великомасштабні і глибокі руїни піддаються відновленню, а відновлювати руїни завжди багаторазово важче і складніше порівняно з розбудовою непорушених територій, сільських поселень тощо.

Проблема ускладнюється невдалими результатами сучасних трансформаційних перетворень. Сподівання, що покладались на чинні аграрну і земельну реформи, не тільки не забезпечили одержання від них очікуваних результатів, а й перетворились у свою протилежність з усіма відомими наслідками. З огляду на все це, в інтересах відродження села має відбутися всебічна і послідовно спрямована в стратегічне майбутнє

переорієнтація розвитку агросфери на концептуально прогресивніші та, відповідно, результативніші засади розвитку. Переорієнтації, яка своїми змістом, метою, механізмами, характером і, що найбільш важливо, суспільною і соціально-економічною результативністю реально забезпечуватиме послідовно-поетапне формування в Україні ефективно діючої агропродовольчої системи соціоекономічного типу.

Найбільш загальним і водночас достатньо чітким дороговказом у цьому відношенні покликані стати новітні надбання економічної теорії з питань модернізації України [1] та розбудови в ній соціоекономічної моделі її майбутнього [2] як суспільно необхідної єдності. Само собою зрозумілим у даному випадку приймається, що досягнення такої стратегічної мети викличе до життя модернізацію всіх без винятку складових економіки країни на основі відповідних спеціальних, індивідуалізованих моделей.

Модернізація України та розбудована у ній соціоекономічна модель її майбутнього покликані реально розглядатися явищами суспільно-політичного рівня та відповідних йому стратегічно цільового призначення і кінцево-результативної віддачі. Така постановка проблеми є відображенням найвищого, національного призначення саме такої підпорядкованості ще ніколи не баченої у нашій країні орієнтації на її стратегічний розвиток. Будь-яка недооцінка важливості реального розгляду модернізації країни на засадах штучно спрощеної соціоекономічної моделі (квазі-моделі), повернутись черговий раз до України заново набутими великими невдачами і втратами.

Підпорядковуючись досягненню стратегічних фундаментально створювальних інтересів і потреб загальнодержавного (національного) рівня, модернізація і соціоекономічна модель майбутнього країни водночас чітко окреслюватимуть кількісні, якісні і структурні контури, зміст і механізми застосування їх також в інтересах регіонів, галузей, господарюючих суб’єктів та усього того, що формує економіку країни та її розвиток. Такий розгляд проблеми є одним з відображень всеохватності та поліфункціональності

суспільно важливого тандему «модернізація – соціоекономічна модель майбутнього».

Визначальними інструментами досягнення мети і завдань модернізації країни і розбудови в ній відповідної моделі мають реально стати: з одного боку – новітня, соціоекономічна гілка економічної теорії, з іншого – послідовно системне формування в країні соціоекономіки.

Означені вище вихідні положення є у своїй основі прийнятними для всіх складових модернізаційних процесів. Водночас із цим потрібно буде враховувати особливості кожної з них з позицій її демодернізаційного стану, особливостей кожної конкретної моделі соціоекономічного майбутнього.

Необхідність соціоекономічної модернізації аграрного сектору зумовлено попереднім етапом його розвитку. Після 2000 р. засоби регулювання розвитку аграрного сектору були спрямовані головним чином на створення сприятливих умов для нарощення крупнотоварного виробництва з метою подолання спаду в секторі сільськогосподарських підприємств, який був спричинений економічною кризою і докорінною зміною системи господарювання у 1990-ті роки. Це дало позитивні результати у вигляді зростання обсягів виробництва, поліпшення продовольчого забезпечення країни, осягнення ряду ключових позицій на світовому агропродовольчому ринку. Провідні аграрні підприємства і компанії оволоділи ринковими методами господарювання і, вміло використовуючи світову ринкову кон'юнктуру та преференції, передбачені вітчизняним законодавством для сільського господарства, отримують вагомі доходи від своєї бізнесової діяльності. Разом з тим в аграрному секторі у цей період відбулися серйозні деформації і намітились негативні тенденції.

Технічна та технологічна модернізація окремих виробничих структур та досягнуте на цій основі підвищення продуктивності праці супроводжується скороченням зайнятості у корпоративному секторі агро-продовольчої сфери, посиленням диспаритету в доходах різних верств

сільського населення, монокультуризацією виробництва, зростанням екологічного навантаження на екосистеми та витісненням селян у низько-доходний неформальний сектор сільської економіки, що веде до деградації людського капіталу села.

Нарощення виробництва сільськогосподарської продукції, її експорту та експортних надходжень супроводжується спотворенням галузевої і продуктової структури виробництва. Виникли диспропорції між рослинництвом і тваринництвом, в рослинництві – між вирощуванням експортоорієнтованих культур та продукції, необхідної для задоволення повсякденних потреб населення країни, у тваринництві – між виробництвом молока, яловичини і свинини та продукцією промислового птахівництва. Наслідком цього є низький загальний рівень споживання вітчизняних продуктів харчування, незбалансованість раціону та вживання в їжу імпортованих продовольчих товарів сумнівної якості.

Ринковий рух сільськогосподарських земель з використанням механізмів оренди забезпечує консолідацію великих масивів землі для організації інтенсивного виробництва та підвищення його ефективності. Разом з цим надмірна концентрація землекористування, у тому числі транснаціональними корпораціями, які проявляють агресивність на вітчизняному ринку оренди землі, створює загрози здійсненню державного контролю над певними територіями, посилення їх обезлюднення. Це провокує зростання соціальної напруги у суспільстві через обезземелення селян. Монополізація прав оренди землі крупними землекористувачами утримує на низькому рівні орендну плату, обмежує можливості орендодавців та звужує доступ середніх сільськогосподарських підприємств, фермерських і особистих селянських господарств до ринку оренди землі та набуття її у власність.

Діючі механізми державної підтримки сільського господарства та система земельних відносин зберігають загрозу подальшої деформації

організаційної структури аграрної галузі у напрямі холдингізації, невиправданого витіснення з неї середніх та малих господарств. Це може призвести до остаточної маргіналізації сімейного типу господарювання, який становить основу організаційної моделі сільського господарства у розвинених країнах світу.

Зазначене свідчить про те, що в останнє десятиліття остаточно закріпився суперечливий характер розвитку аграрного сектору. З одного боку, відбувається зростання виробництва, експорту та доходів окремих господарюючих суб'єктів, а з іншого – продовжується занепад села, яке є просторовою, природо-ресурсною і соціальною базою сільськогосподарського виробництва. Отже за цей період не було досягнуто у повному обсязі виконання основних цільових настанов Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 р.», зокрема щодо збереження селянства, комплексного розвитку сільських територій, розв'язання соціальних проблем на селі.

Подолання протиріч у розвитку аграрного сектора вимагає перегляду усталеного погляду на сільське господарство, як галузь, що має лише виробничо-комерційне призначення. У процесі сільськогосподарської діяльності не тільки виробляється продовольство та промислова сировина, а й створюються суспільно значущі блага, що й визначає багатофункціональний характер сільського господарства. Найголовніші зі згаданих благ – продовольче самозабезпечення країни, надання можливостей і засобів для існування сільського населення, відтворення селянства, підтримання екологічної рівноваги та збереження агроландшафтів. Визнання багатофункціональності сільського господарства, як його ключової макроекономічної характеристики, є загальносвітовим явищем.

В цьому контексті аграрна політика України має бути адаптована до глобальних тенденцій агарного розвитку, в якому виділяється два стратегічні напрями:

– розвиток аграрного виробництва з врахуванням регіональної специфіки та підвищення його конкурентноздатності;

– сільський розвиток на основі громад.

Ці напрями взаємно обумовлюють і доповнюють один одного і тому повинні розвиватися одночасно і взаємопов'язано.

Завдання підвищення конкурентноздатності аграрного виробництва полягає у створенні умов для зростання загального рівня продуктивності аграрного сектора на засадах сталості при гармонійному поєднанні різних галузей сільського господарства та типів господарств – великих, середніх і малих, де кожен займає найбільш притаманну йому нішу. Це повинно відкрити можливість: раціонального використання земельно-ресурсного потенціалу; створення рівнодоступних умов до техніко-технологічних і організаційних інновацій, фінансового забезпечення, кредитування та страхування, ринкової інфраструктури, вигод від експорту продукції.

Сільський розвиток передбачає підвищення ділової і громадянської активності членів сільських громад та створення ними громадських, обслуговуючих і виробничих об'єднань з метою диверсифікації та зростання сільської економіки, у тому числі сільського господарства, розширення сфери послуг, збереження локальних екосистем, підвищення якості життя на селі, подолання бідності, оновлення людського капіталу.

Метою соціоекономічної модернізації вітчизняної аграрної політики є забезпечення доступу всіх верств сільського населення до економічних вигод від зростання в аграрному секторі і диверсифікації сільської економіки у процесі нарощення аграрного виробництва і його експортного потенціалу через сприяння сільським громадам у реалізації їхніх прагнень до імплементації у загальну економіку країни на основі нових інституційних механізмів.

Основою соціоекономічної модернізації аграрної політики є повноцінне залучення сільського населення до подолання диспропорцій в

сільськогосподарському виробництві, формування на цій основі збалансованої продуктової і організаційної структури аграрного сектора. Це передбачає:

– запровадження правових, економічних і організаційних механізмів регулювання діяльності агропромислових корпоративних структур, за яких економічний ефект від масштабу виробництва і рентні надприбутки не вилучалися б із села, а спрямовувалися на місцевий розвиток; порушення ж агроекологічних вимог господарювання загрожувало б господарюючим суб'єктам банкрутством;

– переорієнтації системи державної підтримки аграрного сектору на стимулювання створення і розвиток доступних широкому колу виробників сільськогосподарської продукції місцевих продовольчих ринків, місцевих ринків виробничих і кредитних ресурсів, інформаційних мереж тощо;

– доповнення державної аграрної політики заходами і механізмами сприяння розвитку сімейних господарств, які є вагомими продуцентами суспільних благ;

– запровадження держзамовлення на підготовку кадрів сільського господарства широкого профілю, здатних здійснювати сільськогосподарське виробництво на засадах сімейного господарювання на високопрофесійній основі;

– прийняття Національного Кодексу сталого агрогосподарювання, виконання вимог якого має стати обов'язковою умовою надання сільськогосподарським товаровиробникам будь-якої державної фінансової допомоги в рамках чинних цільових програм;

– здійснення заходів з консервації та заліснення деградованих малопродуктивних сільськогосподарських угідь.

Вихідною стратегічною установкою формування політики сільського розвитку, як зазначають дослідники [3; 4; 5; 6], є те, що вона спрямована на

підвищення доходів бідних, а не на підтримання їх комфортнішого існування в умовах бідності. Політика робить акцент на кардинальних змінах у підходах до розвитку села, які полягають у створенні умов для того, щоб дати можливість сільським мешканцям заробляти більше, інвестувати в себе, власні громади, робити внески у підтримання локальної інфраструктури, яка є пріоритетною для кожної окремої громади.

Централізовані підходи розвитку сільських територій за принципом «згори вниз» змінюються на застосування децентралізованого підходу «знизу вгору», що ґрунтується на саморозвиткові громад. Розвиток відбувається ефективніше та стабільніше, якщо селяни беруть на себе більшу відповідальність за зміни у своїх громадах. Залучення мешканців до прийняття та реалізації рішень стосовно майбутнього села розширює можливості розвитку на основі місцевих активів та створює реальні перспективи до його сталості. Місцеві жителі більшою мірою розуміють компроміси між економічним розвитком, якістю навколишнього середовища та соціальною справедливістю, ніж бізнес чи урядовці на регіональному або національному рівні. Мешканці також мають «місцеві знання» щодо неформальних ресурсів та організацій, які можуть сприяти успіху локальних програм. Участь громади допомагає визначити соціально-економічні потреби та преференції місцевих жителів та сприяє збереженню природного середовища.

Сільські громади – це самоорганізовані сільські мешканці, які поділяють спільне життєве середовище, об'єднані прагненням і готовністю до поліпшення його економічного соціального і екологічного стану, створили потрібну для цього громадську організацію і визначили лідера з числа її членів. Громадська організація розробляє стратегію розвитку громади та визначає поетапний план її реалізації. Вона наділена реальними повноваженнями та у вирішенні місцевих проблем взаємодіє з органами

влади і самоврядування різних рівнів, комерційними структурами, неурядовими, благодійними організаціями, філантропами тощо.

Процес формування громад включає:

– ініціювання ідеї об'єднання мешканців для визначення спільних проблем та заходів їх розв'язання;

– створення організації з метою мобілізації внутрішніх активів та залучення зовнішніх ресурсів (у тому числі інвестицій);

– обрання місцевих компетентних лідерів, оскільки саме такі лідери, а не сторонні особи можуть виявити в односельцях бажання та здатність реалізувати спільні проекти;

– визначення місцевих проблем, які члени громади вважають за необхідне вирішувати спільними зусиллями та черговість їх розв'язання;

– визначення складу та обсягу ресурсів членів громади, які залучаються для організації спільної діяльності;

– залучення зовнішніх ресурсів, у тому числі коштів державних цільових програм, коштів інвесторів, неурядових організацій тощо;

– розбудову соціальних мереж громади шляхом встановлення ділових зв'язків, пропагування локальних ініціатив, лобіювання інтересів громади на всіх рівнях;

– вивчення та імплементацію передового вітчизняного та зарубіжного досвіду діяльності інших громад.

Сільський розвиток на базі громад передбачає залучення, нагромадження та ефективне використання місцевих активів, до яких відносяться: людські ресурси, соціальний капітал, природні та матеріальні ресурси, політичні повноваження, культурні надбання, консолідовані фінансові активи (власні і залучені). Місцеві активи громади здатні продукувати додаткові ресурси її саморозвитку тому розвиток громад передбачає розроблення окремих програмних заходів з нарощування активів локального рівня.

Політика сільського розвитку на загальнодержавному рівні потребує залучення до її реалізації всіх органів державної виконавчої влади, для яких сільська місцевість входить до сфери їх відповідальності, та органів місцевого самоврядування.

Аспекти сільського розвитку виокремлюються як у аграрній політиці, так і у складі інших політик: соціальної, регіональної, регуляторної тощо та діяльності відповідних міністерств і відомств. Відповідні органи державної виконавчої влади повинні забезпечити соціально рівні умови доступу сільського населення до суспільних благ, які фінансуються з державного бюджету з рахуванням специфіки сільських територій, яка зумовлює вищі витрати на надання послуг внаслідок значної дисперсії сільського населення;

Міністерство аграрної політики та продовольства України (Мінагрополітики) визначається профільним у виконанні завдань сільського розвитку. Фінансова підтримка заходів політики сільського розвитку здійснюється на основі створення більш ефективної синергії між різними діючими урядовими програмами у аграрному секторі, замість збільшення витрат на його розвиток в цілому.

Мінагрополітики визначає пріоритетні напрями державної підтримки на основі типологізації сільських територій в залежності від регіональної специфіки та рівня їх сучасного стану. Це забезпечить соціоекономічний розвиток сільської місцевості на основі підтримки спільних заходів для усіх сільських територій і спеціальних заходів для сільських територій окремих типів і підтипів. Такий підхід націлений на більш ефективне адресне використання обмежених бюджетних коштів для розвитку села. Визначені пріоритетні напрями є цільовим орієнтиром для всіх міністерств у виконанні їхніх функцій у частині розвитку сільської місцевості;

Мінагрополітики запроваджує децентралізоване фінансування програм сільського розвитку за принципом «знизу-вгору». Це означає, що бюджетні кошти будуть спрямовуватися прямо на рівень громад на підтримку

локальних проектів сільського розвитку, розроблених організаціями на базі громад та відібрані на конкурсних засадах у відповідності до встановлених вимог.

Урядові програми, орієнтовані на сільський розвиток, які підтримуватимуться Мінагрополітики, будуть спрямовані на:

– економічний розвиток громад (підтримка особистих селянських господарств, існуючих малих та середніх підприємств, створення нових виробництв організаціями громад, які забезпечують нові робочі місця);

– розвиток людських ресурсів (освіта дорослих, дошкільна та шкільна освіта, профорієнтація, охорона здоров'я, здоровий спосіб життя, консультаційна підтримка);

– екологічно безпечне використання і збереження місцевих природних ресурсів (землі, мінеральних ресурсів, лісних і водних ресурсів, рекреаційних і туристичних ресурсів, еколандшафтів, флори та фауни тощо).

– інвестування у інженерну та соціальну інфраструктуру;

Сільські (селищні) ради беруть участь у розробці, реалізації та фінансуванні локальних програм розвитку. Для розширення фінансових можливостей такої участі здійснюються заходи щодо збільшення надходжень до місцевого бюджету і вносяться необхідні для цього зміни до податкового та бюджетного законодавства. У тому числі переглядається фіксований сільськогосподарський податок для підприємств, які є учасниками корпоративних структур.

Сільський розвиток вимагає консолідації зусиль і координування дій органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, громадських і самоврядних організацій, підприємницьких структур, інвесторів, фізичних осіб тощо, що потребує адекватного інституціонального забезпечення на всіх ієрархічних рівнях суспільної структури.

На загальнодержавному рівні створюється Державна агенція сільського розвитку (далі – Агенція), як центральний орган виконавчої влади, діяльність

якого спрямовується Кабінетом Міністрів України. Агенція входить до системи органів виконавчої влади, є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, який формує і реалізує національну політику у сфері розвитку села на умовах державно-приватного партнерства. Агенція координує роботу усіх центральних органів виконавчої влади, для яких сільська місцевість є сферою їхньої діяльності і відповідальності, в частині реалізації програм і заходів сільського розвитку. Їй передаються функції організації та бюджетного фінансування (на конкурсних засадах) консультаційного забезпечення сільського розвитку включаючи соціальну роботу в громадах щодо формування ініціативних груп, навчання лідерів та активістів громад.

Функції робочого органу Агенції виконує Державна служба сільського розвитку, яка створюється при Мінагрополітики. У зв'язку з набуттям цим Міністерством нових функцій назва його змінюється на Міністерство аграрної політики і сільського розвитку України.

На регіональному рівні – у складі Ради міністрів Автономної Республіки Крим і обласних держаних адміністрацій та на місцевому рівні у складі районних державних адміністрацій виокремлюються структурні підрозділи, які є представництвами Агенції на місцях (далі – представництва). Вони забезпечують реалізацію національної політики з розвитку села та координують роботу регіональних і місцевих органів виконавчої влади щодо здійснення цієї політики.

Районні представництва Агенції укладають договір на освітньо-консультаційне обслуговування сільських громад з сертифікованими консультаційно-дорадчими службами, які здійснюють роботу в громадах з метою підвищення їхньої готовності до саморозвитку, включаючи формування ініціативних груп, навчання лідерів та активістів громад, пошук і залучення інвесторів, тощо. Вони забезпечують таку роботу через консультантів, що проживають в селах і працюють в громадах на постійній

основі. Внаслідок цього створюється можливість безпосереднього зв'язку центрального органу виконавчої влади з питань сільського розвитку з громадами, у тому числі з метою здійснення контролю за цільовим надходженням коштів, які виділяються на програми сільського розвитку до кінцевого бенефіціарія (сільської громади). Цим закладається підґрунтя формування нового інституційного середовища для поєднання аграрного і сільського розвитку через пряме залучення до нього сільського населення.

При райдержадміністраціях створюються міжвідомчі конкурсні комісії з відбору проектів локального розвитку, які подаються організаціями на базі громад для отримання фінансової підтримки з місцевих та державного бюджетів. Склад комісій формується із представників районної ради народних депутатів, райдержадміністрації, працівників аграрної освіти і науки, консультаційних служб, громадських організацій, голів сільрад та лідерів сільських громад, потенційних інвесторів локальних проектів. Положення про комісію та Порядок відбору проектів розробляється Агенцією і затверджується Кабінетом Міністрів України.

На досягнення цілей взаємопов'язаного аграрного і сільського розвитку переорієнтовується система аграрної освіти, підготовки і перепідготовки кадрів. З цією метою запроваджуються нові спеціальності, створюються відповідні навчальні програми, розробляються методики навчання. Навчально-освітній процес поєднується з практичною роботою у сільських громадах. Позитивні аспекти життєдіяльності у сільській місцевості у сучасному глобалізованому світі доцільно відображати у програмах загальноосвітніх шкіл.

Перехід до соціоекономічної моделі розвитку аграрного сектору і села – довготривалий процес, пов'язаний з формуванням нормативно-правового поля, формальних інститутів і, що найголовніше, зміною суспільної свідомості щодо місця і ролі аграрного бізнесу, сімейного господарювання, сільської місцевості, сільських громад у збереженні природно-ресурсного і

людського потенціалу країни для сучасних і майбутніх поколінь. Реалізація Концепції буде здійснюватися в три етапи.

На першому етапі необхідно створити умови для позитивного сприйняття сільським населенням сучасних аграрних трансформацій. З цією метою у ряді регіонів започатковується пілотний проект «Рідне село», який створює можливості для розширення доступу сільського населення до економічних вигод від зростання в аграрному секторі через організацію сільських (селищних) підприємств, засновниками (співзасновниками) яких будуть сільські громади. Державна підтримка аграрного сектору переорієнтовується на фінансування проекту «Рідне село» та інших ініціатив сільських громад а також на зміцнення консультативно-дорадчої служби і спрямування її діяльності на роботу в громадах. Започатковуються основи змін у системі аграрної освіти.

На другому етапі поширюється успішний досвід реалізації проекту «Рідне село», започатковуються нові програми сільського розвитку і демократичні форми участі сільського населення у цих проектах на принципах організації їх розроблення та реалізації «знизу-вгору», завершується формування організаційної структури управління сільським розвитком на всіх рівнях та перехід до його фінансування на засадах державно-приватного партнерства. Поглиблюється система консультаційно-освітньої підтримки процесів саморозвитку громад та реформування системи кадрового забезпечення сільського розвитку.

На третьому етапі здійснюється перехід до саморозвитку громад, завершується становлення соціоекономічної моделі розвитку аграрного сектору і села, формується система партнерства між державою, бізнесом та інститутами громадянського суспільства в сільській місцевості.

У процесі переходу до соціоекономічної моделі розвитку аграрного сектору України будуть закладені основи для подолання протиріччя між зростанням виробництва і експорту сільськогосподарської продукції та

занепадом села через розширення доступу сільського населення до економічних вигод, що створюються у процесі використання агроподовольчого потенціалу країни і диверсифікації сільської економіки. У цьому контексті очікуються такі основні результати:

– на основі збільшення інвестицій у людський та соціальний капітал села зросте потенціал громад у захисті своїх прав (у тому числі земельних), реалізації економічних і політичних інтересів; налагоджуватиметься конструктивний соціальний діалог між державою, бізнесом і населенням у підвищенні взаємної відповідальності за майбутнє аграрного сектору і села;

– підвищаться можливості сільського населення у визначенні та реалізації пріоритетів локального розвитку в економічній, екологічній та соціальній сферах, що сприятиме формуванню в селах самодостатньої економіки, поліпшенню навколишнього природного середовища, розширенню доступу населення до споживчих благ і послуг;

– створяться умови для подолання диспропорцій у галузевій, продуктовій і організаційній структурах аграрного сектору через повніше залучення до цього процесу домогосподарств та громад; на цій основі істотно поліпшиться продовольче самозабезпечення країни;

– збільшаться доходи сільських домогосподарств на основі їх повнішого залучення до виробничої діяльності корпоративного сектора через створення організаційних механізмів їх взаємодії та включення до технологічного ланцюга формування доданої вартості;

– зросте ефективність державної підтримки аграрного виробництва і розвитку сільської місцевості завдяки консолідації бюджетних коштів та збільшенню прозорості їх використання через розподіл на конкурсній основі на рівні, найбільш наближеному до сільських громад, що забезпечить надходження обмежених державних фінансових ресурсів до кінцевого споживача;

– збільшиться загальний обсяг фінансування аграрного і сільського розвитку на багатоканальній основі шляхом консолідації інвестиційних ресурсів (держави, приватного бізнесу, громад), благодійних внесків, донорської допомоги та інших джерел.

Навіть обмежені поки що результати досліджень послідовно інноваційної у своїй основі гілки економічної науки – соціоекономіки дають підстави для переконаності в її багатообіцяючому фундаментально створювальному потенціалі. За умови його вмілого і зацікавлено-відповідального вивільнення, використання і практичного втілення він здатний набути характеру суспільно і соціально стратегічного прориву в розвиткові нашої країни. Його базовою, фундаментально створювальною основою покликана стати системна розбудова соціоекономічної моделі її майбутнього з відображенням у ній сукупності ресурсів, механізмів і забезпечуючих чинників її достатньо ефективного функціонування. Формування і практичне втілення такої моделі водночас означатиме трансформацію економіки країни в усталеному розумінні в економіку соціоекономічного типу.

Досягнення такої багатоцільової мети соціоекономічного розвитку стане можливим при розробленні відповідного базового сценарію національного рівня, на основі якого розроблятимуться субсценарії всіх інших рівнів: регіонального, галузевого, мезо- і мікротериторіального, безпосередньо виробничого, мікротериторіального та інших.

Стосовно однієї з них, покликаної забезпечити соціоекономічну переорієнтацію розвитку агросфери на соцілоекономічних засадах, вихідною основою розроблення відповідної моделі повинно стати охоплення нею власне агросфери в її сучасному розумінні, з усією сукупністю властивих їй безпосередніх, або дотичних до неї складових. Відповідно цьому вона охоплюватиме собою сільський сектор у всій його масштабності, сільські поселення, сільські території різних рівнів, місцеві громади, що діють на них.

Ступінь індивідуалізації таких моделей (мікромоделей) може бути різний – від окремо взятих сільських територій первинного (базового) рівня до сільського сектора у його територіальній виокремленості чи цілісності.

При цьому єдино вірно базуватись на тому, що формування та ефективне функціонування соціоекономічного розвитку здатне забезпечити одержання очікуваних від нього результатів за умови реального надання соціоекономічній політиці реально соціоекономічного змісту і характеру функціонування. Стосовно сільського господарства це має розумітись і втілюватись у практику державною політикою агросоціоекономічного змісту і стратегічно цільової підпорядкованості. Формування і забезпечення ефективного функціонування такої політики має розглядатися визначальною цілеспрямованого переведення агросфери на засади соціоекономічного розвитку. У більш загальному відношенні це має розглядатися таким чином, що в країні формуватиметься і функціонуватиме досконаліший, ефективніший і, відповідно, результативніший тип аграрної політики – агросоціоекономічна політика. Вона буде здатною виконати своє цільове призначення, якщо активно, цілеспрямовано і результативно охоплюватиме всі без винятку складові агросфери, проникатиме в них і забезпечуватиме якомога повніше та ефективніше вивільнення наявного в них потенціалу. У більш загальному відношенні соціоекономічна модель розвитку агросфери формуватиме її синергетичний потенціал і відповідну йому віддачу.

У безпосередньо науковому і науково-прикладному відношеннях це супроводжуватиметься трансформацією сучасної науки про економіку сільського господарства в науку про агросоціоекономіку. Безвідносно до того, чи стане коли небудь галузева економіка йменуватиметься агросоціоекономікою, важливо, щоб за змістом, характером розвитку і результативністю вона по-можливості швидше і повніше набувала агросоціоекономічних рис. Виконуючи властиву їй функцію, вона водночас сприятиме проникненню соціоекономічних складових розвитку в інші

сільськогосподарські науки. Це у свою чергу сприятиме прискоренню процесів відродження здавна історично високої, але в останні десятиріччя втраченої хліборобської величі нашої країни. Соціоекономічний потенціал агросфери здатний реально вивести її на одне з чільних місць у світових хліборобських процесах одночасним відродженням у ній здавна властивої їй високої сільської духовності. Це, крім іншого, забезпечуватиме збереження, примноження, відродження на новітніх засадах історично селянського роду України, здатного черговий раз продемонструвати властиві йому селянську мудрість і відданість роботи на землі в ім'я її сучасного і стратегічно віддаленого майбутнього.

Список використаних джерел

1. Геєць В. Ліберально-демократичні засади: курс на модернізацію України / В. Геєць // Економіка України. – 2010. – № 9 (585). – С. 4–20.
2. Геєць В.М. Суспільство, держава, економіка: феменологія взаємодії та розвитку / В. М. Геєць. – К.: Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2003. – 864 с.
3. Онищенко О. Сільський розвиток: основи методології та організації / О. Онищенко, В. Юрчишин // Економіка України. – 2006. – №10 (539). – С. 4–13.
4. Павлов О. І. Сільський розвиток в Україні: теорія, практика, політика, управління: монографія / О. І. Павлов. – Одеса: Астропринт, 2008. – 208 с.
5. Бородіна О. Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення / О. Бородіна, І. Прокопа // Економіка України. – 2009. – № 4 (569). – С. 74–85.
6. Теорія, політика та практика сільського розвитку; за ред. О. М. Бородіної, І. В. Прокопи. – К.: Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2010. – 376 с.

4.2. Социоструктурные аспекты устойчивого развития агросферы

Устойчивость – сущностная черта любой сложной системы, включающей человека, пребывание которой в относительно неизменном состоянии обеспечивает сохранение параметров жизни социумов, групп и индивидов. Относительная стабильность ситуации в экономике, социальных и политических отношениях дают время семьям накапливать капитал для реализации жизненных планов, испытывать радость и удовлетворение от успешной жизнедеятельности. И на оборот, пребывание человека в условиях бесконечной трансформации, благие цели которой уходят в необозримую

глубину будущего времени, приводит к социальной апатии, психическому дискомфорту и девиантному поведению.

Рассмотрим исходя из этой посылки проблему устойчивости в агросфере.

Аграрная сфера является сложносоставным, относительно целостным образованием, включающим часть биосферы, которая освоена человеком в целях получения продуктов питания. По мере усложнения общества, развития наук углублялось понимание роли биосферных и ноосферных компонентов, а само аграрное производство на земле строилось на все более совершенных орудиях техносферы. Овладевая в процессе сельскохозяйственной деятельности законами природы и развивая с этой целью технику и технологии – техносферу, – человек все более приспосабливает биосферу к своим потребностям, частично преобразуя ее. В частности, свойственные последней биоценозы превращаются в оплодотворенные разумом агробиологические экосистемы, в агроэкосистемы и так далее.

Поскольку главной действующей силой в агросфере выступает человек, то и все его социальные измерения проявляются в ней в полной мере. Как homo-faber, человек работающий, он обрабатывает землю, как человек экономический, озабочен обменом результатами своего труда с собственниками других благ, которые необходимы для жизни, как человек политический участвует в выборе представительской власти и в акциях самоуправления. Причем его активность(или бездействие) во многом определяются предпосылками, которые созданы в тот или иной исторический момент времени. Поскольку именно в низовом секторе, на земле создаются продукты, имеющие стоимостный эквивалент, то к ним постоянно протягивались жадные до наживы руки, предпринималась соответствующая институциализация способов изъятия, которая никогда в истории не была справедливой в отношении земледельца.

Агросфера содержит и культурные начала (основания) во взаимодействии человека с возделанной частью природы и пока невозделанной, остающейся как бы в резерве [1, с. 27–28]. Если в первой части культура реализуется в уровнях использования земель, то вторая часть заключается в обеспечении совместности и сопряженности хозяйственной деятельности с сохранением природного ландшафта, в который вмонтированы возделываемые земельные участки. Как проявление низкой аграрной и общей культуры можно рассматривать беспорядочное использование средств химизации, пестицидов, распространение иммуномодифицированных растений и животных и исчезновение дикорастущих видов.

В отношении согласованности практик хозяйствования на земле и долгосрочных целей сохранения природной среды человечеству есть над чем задуматься. Пустыни с двигающимися песочными барханами, территории с чахлой растительностью вокруг мегаполисов, исчезновение совсем недавно мощных черноземов – все это вехи на пути поведения жителей и решений властей, продиктованных ближайшими целями. Каждая структура, заинтересованная во взаимодействии с участниками и площадями земельной поверхности, вносит свой вклад как в созидательные, так и в разрушительные процессы.

Наиболее бережное отношение проявляло традиционное крестьянство, постоянно подкармливающее почву органическими удобрениями, хотя истощение плодородия все-таки происходило. В условиях СССР помимо органических удобрений совхозы и колхозы получали от государства минеральные, и земля удобрялась по научно обоснованным нормам, однако, оставалось много разногласий. Растущая мощь обрабатывающей сельскохозяйственной техники, помимо облегчения труда, зачастую не соответствовала процессам естественного воспроизводства структуры почвы.

В целом же техносфера, учитывающая многообразные детерминации, заданные биосферой и ноосферой, занимает все более заметную долю в обеспечении продовольственной проблемы. Космический мониторинг сельскохозяйственных посевов, основанные на гидропонике системы растениеводства, не подвластных погоде, генетическое конструирование новых пород скота и птицы и так далее – все это есть уже сегодня и, несомненно, займет еще большее место в обозримом будущем. В перспективе и само хозяйствование на земле приобретет новые черты интеграции с науками, раскрывающими потенциал живой материи. Например, инсектоводство (от лат. insektum – насекомое), сводившееся традиционно к пчеловодству, превращается в сложный конгломерат производства других видов насекомых, создание продуктовых добавок и сырья для медицинской промышленности. Но это дело более отдаленного будущего. В современный период стержнем агросферы является сельское хозяйство, которое во взаимосвязи с организационным его обеспечением (оснащением) называется еще и аграрным сектором. Это область деятельности человечества по производству средств своего существования преимущественно за счет утилизации теллургической (земли и солнца) энергии. Сельское хозяйство характеризуется сложной структурой, в которой производственная часть функционирует на базе естественно-природного и материально-вещественного комплекса во взаимодействии с экономической, социальной и социокультурными структурами.

Считалась доказанной зависимость благополучия сельских жителей от проживания их в крупных, средних и мелких селах, что действительно было связано с неравными возможностями трудовой занятости, разнообразием социокультурной инфраструктуры, социальной средой и тому подобное. Рынок нарушил эту закономерность, уравняв все типы сел, когда в них исчезает работодатель или он оказался настолько немощным, что не в состоянии предложить никакой трудовой занятости членам сельского

сообщества, поэтому в настоящее время аналитически значимым становится феномен подручности места жизни. Смысл его сводится не только к наличию или отсутствию традиционных ценностей – хорошо оплачиваемая работа по месту жительства, наличие учреждений социальной инфраструктуры, природные угодья (до которых «рукой подать»), но и возможность использования городов как места эпизодических или относительно постоянных рабочих мест. Неоотходничество на рубеже XX–XXI вв. приобрело достаточно широкие масштабы. Наиболее здоровые, активные сельчане реализуют себя, к сожалению, не в сельском хозяйстве, которое пока сильно отстает от всех отраслей по оплате труда.

Повседневная озабоченность человека является ведущим принципом его существования. Однако она оказывается «замкнутой» на разные уровни его самореализации. Для одних людей, имеющих низкий уровень трудовой специализации, таких как работники простого физического труда, озабоченность ограничивается тем, чтобы не допустить срыва присутствия, возможность сохранения дистанции с начальством (не быть на побегушках), не слишком отличаться ни в хорошую, ни в плохую стороны. Озабоченность людей творческого труда, особенно отраслей, где общественное признание означает славу, почет, лавры материального свойства, акцентирована на оригинальное исполнение, создание шедевра, поддержание превосходства и даже господства над другими. Отсюда стремление артистов, художников, писателей, ученых быть отмеченными некими знаками, символизирующими их первенство над другими.

Эти различия, можно сказать полярного значения, но у всех людей без исключения есть атрибуты озабоченности общего порядка: бытовые – по поддержанию жилища, одежды, своего физического самочувствия, связанные с условиями своего прибытия по месту службы, а детей – в школе, безопасность и так далее.

В актуальных для своего времени работах о различии и сближении города и деревни вся аналитика сводилась к разнице и специфике благ, которые доступны жителям тех и других типов поселений. Выравнивание их и оставалось смыслом социальной политики. Налет идеологии и мифологии очевиден – целый ряд объектов инфраструктуры на селе по определению невозможен и невосполним при помощи дистанционных средств, что в первую очередь относится к профессиональному искусству, к науке, которую невозможно развивать без специальных лабораторий, оборудования, видам труда индустриально-информационного типа.

Именно поэтому наиболее инициативные жители села, особенно молодежь, как правило, поголовно стремятся в город. Но самая главная проблема – это характер, содержание и временные особенности повседневной озабоченности. Локальные ресурсы выживания сельского населения никогда в России не ограничивались доходами по месту основной трудовой «привязки» в коллективном хозяйстве сельскохозяйственный направленности или иной организации, действующей в конкретном селе, будь то пошивочная мастерская, почта, магазин, даже школа, клуб, библиотека. Причина – в невысокой оплате труда по профессии или специальности, ненадежность закрепления за рабочим местом, общее недоверие работающих перспективе стабильной ситуации в сельском хозяйстве [2, с. 17].

Таким образом, по общему представлению, господствующему в общественном сознании, которое опиралось на действительные предпосылки, центром выживания и благополучия на селе всегда являлось семейное хозяйство, хорошо обустроенное подворье. Оно в официальной статистике и риторике называется личным подсобным, что никак начиная с зари колхозной эпохи и к началу современной эпохи раннего капитализма. не отражает его суть. Если на первом этапе за безобидными словами «личное подсобное» власть пыталась скрыть анклав частной собственности,

вынужденно допущенной в коллективистской организации труда и быта, то какую нагрузку эти термины несут сейчас, когда сплошь и рядом семейное хозяйство (по типу западных хэуслеров) осталось единственным источником выживания?!

Какова структура озабоченности сельского жителя, чья жизнедеятельность носит сугубо крестьянскую направленность, то есть зависит от состояния семейного хозяйства? Во-первых, это расчет запаса – от урожая до урожая, который в условиях большей части СНГ бывает один раз в год, чтобы хватило на питание семьи, кормления домашних животных. Во-вторых, излишки, размер которых сильно зависит от жизненных проектов членов семьи и которые предполагается («сдать») продать по опривыченной схеме, как правило – перекупщикам. В отличие от дореформенного времени, когда многие, даже кардинальные мероприятия и перемены не требовали или почти не требовали расходов, в последние два десятилетия все аналогичные виды услуг приходится оплачивать. Это относится к обучению детей (раньше общежитие было почти бесплатным, сейчас – платное, что для крестьянской семьи – весьма существенно). То же самое можно сказать о дороговизне проезда от родительской деревни до города, но самый главный расход сельской семьи – это обучение детей на коммерческих условиях. При отстающем уровне обучения в сельских школах их выпускники не могут конкурировать со своими городскими сверстниками за ограниченные бюджетные места в вузах и колледжах. Не является исключением и лечение членов семьи, особенно если оно связано с госпитализацией в медицинских учреждениях городов.

Рост или снижение объемов семейного хозяйства также определяется наступлением форс-мажорных событий ли наоборот их прекращением. Например, пока дети готовятся к поступлению в вузы, семья увеличивает количество скота на подворье, больше выращивает картофеля и овощей, ищет новые источники приобретения фуража. Все это естественно

предполагает увеличение трудовой нагрузки всех членов семьи. Случается и неплановый сброс поголовья на подворье, если сын или дочь заявят о предстоящей женитьбе и что предполагает традиционно большие расходы на свадебные мероприятия.

Таким образом, в устойчивости повседневной жизни присутствуют мотивы решения смысложизненных проблем, причем претворение озабоченности в дела и решения происходит сообща.

Действие ради других является исключительным достоянием сельской реальности, которое формируется в сельской семье из поколения в поколение в основном из-за образа жизни, предполагающего соприсутствие, соучастие, в заступнически-освобождающей родных и близких заботливости. Замужняя дочь берет на себя ряд забот матери – пенсионерки, живущей в одном с ней или даже в другом отдаленном селе, по заготовке кормов, уборке огорода, сада. Престарелая мать в свою очередь нянчится с внуками, зачастую заменяет функцию детского сада, учреждения, ставшего редкостью в селах начала XXI века. Пенсия стариков вообще стала постоянным компонентом бюджета их детей, часто не имеющих живых денег в межсезонье, когда на огороде еще не созрел урожай, а животных забивать в целях продажи мяса нецелесообразно, так как после зимы скот не сразу набирает вес.

Озабоченность реализацией посредством подворья перспективных жизненных проектов сильно корректируется уровнем подручности места жизни (самого поселения и места внутри поселения). Лесная или горная местность, лесостепь, степь, удаленность городов, налаженные транспортные магистрали – все это общие предпосылки подручности места жизни. При этом возможно столкновение ценностей: то, что представляется позитивным с позиции муниципальной или хозяйственной власти, не совпадает с представлением о должном живущего локально населения.

Внутрипоселенческая подручность также либо увеличивает, либо уменьшает озабоченность: расстояние до водозабора, школы, магазина,

автобусной остановки, рельеф местности – все это корректирует повседневность всей семьи, каждого ее члена. К этому следует добавить и специфику подручности и связанные с ней заботы из-за степени технической оснащенности подворья (табл. 1).

Таблица 1

Подручность места

Традиционный подход	Новый подход
Благополучие жителей жестко связано с крупностью населенного пункта, так как в нем лучше развиты социальная и производственная инфраструктуры, больше рабочих мест	Благополучие жителей не связано с крупностью поселения, т.к крупные села больше разорены в результате банкротства новых коллективных хозяйств, инфраструктура которых, как правило, базировалась в крупных селах
В крупных селах чаще расположены муниципальные и хозяйственные органы, которые всегда придут на помощь жителям по любым вопросам (трудоустройство, преодоление форсмажорных обстоятельств)	Муниципальные органы не имеют достаточных финансовых средств, а хозяйственная власть считает себя ответственной только за членов АО, СПК, то есть за очень небольшую долю жителей села
Внутренние ресурсы (наличие места работы, социальная поддержка, привлекательность природной среды, укорененность семейных групп в местах жизни) достаточны для поддержания устоев села сейчас и в перспективе	Сельские жители воспринимают подручность места, как правило, критически. Однако, если недостаток одного ресурса относительно безболезненно может быть компенсирован другим, такое место имеет перспективу существования

Аналитики расселенческой сети села в основном ограничиваются констатацией динамики изменения количества и соотношения сел и деревень по их крупности. Такой экстерриториальный подход мало что дает, чтобы понять повседневную жизнь в контексте подручности. Не применяя этот термин М. Вебер, описывая сельское поселение в виде концентрированных кругов, видел в этом согласованность и удобство жизни. Первое самое внутренне кольцо, включало дворовые усадьбы. Далее шли кольца, включающие садовую землю, пашню, пастбище, лес (которые не всегда принадлежал деревне) [1, с. 8]. Схема М. Вебера, включающая ресурсы природы, находящиеся в личной, долевой и общей собственности, а также не всегда принадлежащие сообществу (лес, в котором разрешалось брать,

например, хворост, не вредя деревьям), в определенной степени используется и сегодня.

Деревня в ее родовой сущности – это самодостаточное образование, способное к выживанию без помощи извне [3, с. 154]. Но вот государство, разные силы доминирования в обществе всегда хотели и добивались, чтобы ресурсы деревни использовать в своих целях. В советской истории целью служили: продукция, которая институционально обоснованно должна была «сдаваться» государству, обучающиеся дети и молодежь как ресурс пополнения народного хозяйства квалифицированной рабочей силой и армию – военнослужащими срочной и постоянной службы.

В постсоветское время село как бы вернулось к своей родовой сущности, поскольку акценты сместились к моделям самодостаточного существования.

Сегодня в общественном дискурсе почти не встречается оценка конкретных деревень как объектов, имеющих свой облик, красоту, специфику расположения среди природных ландшафтов. Из их среды выхватывается отдельный хозяйствующий объект (крупхоз, фермер), описываются его успехи: вскользь и то крайне редко сообщается о том, что они кое-что полезное делают для школы, детсада. И это не случайно: самодостаточность села, поддерживаемая отдельными подпространствами общей среды, разделилась на независимые от воли членов сообщества сектора. В веберианской модели деревни солидарность поддерживалась:

– сходством повседневности семей подворий;

– сосредоточением садов в одном месте, что требовало коллективных усилий их содержания;

– конвенциальным выделением мест для индивидуально используемых участков под пашню и пастьбы скота (общее использование).

Еще от раннесоветского времени до конца брежневской эпохи колхозной истории именно такая модель встречалась очень часто. Подворье

функционально оставалась почти неизмененным. Сады, хотя были колхозной собственностью, воспринимались как общее, доступное благо. Статус пастбищ и лесов вообще был совершенно идентичным образцам, описанным М. Вебером.

Что изменилось в результате осуществления аграрной реформы? С одной стороны, из-за изменения управленческих стратегий, сельское поселение оказалось в ситуации своеобразной групповой изоляции и казалось бы должно вернуться к модели самодостаточного существования. Однако из того, что осталась, очень мало элементов (подпространств), которые обладали бы потенциалом объединения сообществ, этого не произошло.

С другой стороны, появились новые факторы расчленения сельского сообщества на внутренние группы, объединенные между собой по устоям социальных сетей. В деревню вошел город, причем не в тех моделях, что сложились в советское время (приезд на работу шефов, помощь заводов оборудованием, ремонтом техники). Теперь многие сельские жители, преодолевая трудности дальних поездок, стали работниками производственно-сервисной инфраструктуры городов.

«От нашего села до города 60 км. Плюс по городу до места работы почти 10 км. В отличие от тех, кто занят одни сутки на работе, двое дома, мне приходится быть на работе ежедневно. Встаю в 5 утра. Еду на своем стареньком «Жигуленке» до места работы. Иногда кооперируемся, то есть еду (если есть место) с кем-нибудь из тех односельчан, кто работает в городе в таком же режиме. Другой раз – я везу кого-нибудь из них. Договариваемся, кого, где забрать, чтобы ехать домой. Конечно, такой режим крайне изматывает. Но в селе работы нет. Тем не менее и в данной ситуации есть плюсы: появилось много людей, товарищей по работе, кому можно доверять, готовых помочь в трудной ситуации» (мужчина, 55 лет, бывший механизатор).

Из других препятствий сохранения солидарности традиционного типа в сельских сообществах следует назвать наличие большый по удельному весу группы социальных иждивенцев, пенсионеров по старости, инвалидов, через руки которых на село приходят хоть небольшие, но стабильные суммы денег. Соответственно складываются группы притяжения, состоящие из родственников (близких и дальних), которые в ситуации эпизодичности своего заработка подпитываются из «бабушкиных» ресурсов. Но эта модель солидарности направлена лишь на выживание, а не на развитие мотивации предприимчивости, поиска новых ниш обеспечения благополучия, и она ничего не дает для решения перспективных целей аграрного развития. В ряду бесперспективных тенденций находится и отстраненность основной массы членов сельских сообществ от выполнения природоохранной функции.

Таким образом, сельское поселение, взятое как целостное образование – от подручности места жизни, до реализации воспроизводственных, трудовых и природоохранных функций не входит в контекст социальной политики. Организации, ответственные за отдельные направления состояния сел, хотя существуют и в меру своих сил пытаются влиять на свои участки, но от этой деятельности облик поселений почти не меняется.

Реализация приоритетных национальных проектов по разным направлениям социальной сферы, изначально ориентирована не на каждое село и даже не на каждый сельский район. Предполагается, что сами жители сел будут вкладывать собственные средства в улучшение среды, что чаще всего нереально, поскольку есть регионы, где месторождения, например, газа не освоены, кроме того: посредники просят с каждого дома по 500 тыс. руб. за подведение трубы к участку. И это при средней зарплате по стране 23600 руб. и средней пенсии в 8300 руб.

Итак, рассмотрение функционирования села в пространстве внешних связей, обеспечивающих его долговременную перспективу, приводит к выводам далеко неоптимистическим. Видимая и невидимая рука рынка

оказывается сильнее управленческих усилий, всегда находятся обстоятельства для отступления, возврата к пройденному. Село словно приговорено испытывать на себе формулу: Cartrago delenda est (в переводе с лат. – Карфаген).

Таким образом, помимо устойчивости созидательного характера, когда действуют повторяющего закономерности позитивного изменения состояния системы, возможна устойчивость без наращивания (или очень медленного наращивания) ожидаемых качеств, которое мы определяем как кризис созидания.

Поскольку социология по своей сути и направленности наука прогностическая, то первой важнейшей задачей является выбор общепризнанных социальных констант, с помощью которых мы могли бы оценить множество изменений, проходящих на наших глазах и в обозримой перспективе. Выбор таких констант не является произвольной игрой ума исследователя. Мы должны с одной стороны опираться на типологии, созданные предшественниками, с другой стороны, важно ухватить то новое, что характеризует явление на ранних стадиях эволюции. В аграрном секторе в последние два десятка лет многое сменилось – в отношениях по поводу собственности, организационно-правовых формах хозяйствования, укладах жизни сельских жителей. И эти изменения не устоялись, находятся в динамике. Что же является ключевым институтом села, сохраняющим свои базовые характеристики на протяжении многих десятилетий? Таким институтом является семья. Хотя и в ее жизнедеятельности, особенно в планах молодежи, появляются новые черты, но именно она сохранила себя в самые трудные времена отечественной истории. Поэтому все, что она конструирует и реализует для своего воспроизводства в конечном счете является главным, опосредует все другие области агросферы.

Следовательно, одной из исследовательских стратегий является изучение сельской семьи в существующих реалиях, которые не всегда

отвечают представлениям, сложившимся в отечественной аграрной социологии. Поэтому важно, опираясь на достигнутые знания, критически оценить научные факты, утвердившиеся на базе анализа реалий прошлого, ныне ставшими в чем-то другими.

Распад бывших трудовых коллективов на относительно обособленные группы является неизбежным следствием несовпадения способов реализации жизненных стратегий сельских семей. Одни имеют работу в хозяйствах новых организационно-правовых форм (крупхозах), другие заняты почти исключительно в семейном хозяйстве (ЛПХ), наиболее здоровые члены «откомандированы» семьей на заработки в города. Сами трудовые коллективы, как правило, это небольшая часть жителей отдельного сельского населения. Например, в Саратовской области 38,8% коллективных хозяйств насчитывают от 60 до 100 работников. Более крупные хозяйства (от 220 до 260 работников) составляют всего 5,7%. В 20% хозяйств средняя годовая численность работников – 28 человек. Фермеры обходятся числом нанятых в 10–15 человек, которых они нанимают в основном на время посева и уборки.

Эти реалии ставят аграрную социологию перед необходимостью реализации новой стратегии – изучения сельских сообществ, того, что скрепляет обособленные группы, какова солидарность, сети поддержки, духовный климат, настроение людей, по-прежнему связанных между собой сходными заботами.

Рассмотрим подход к типологии потенциала сельских сообществ.

Термин «сообщество» многозначен. Им называют совокупность, круг людей, объединенных каким-либо признаком – профессией, местом труда, учебы или жительства. Так, употребляется сочетание учительское, студенческое, научное сообщество и сельское сообщество. Обратим внимание на то, что понятия профессиональные сообщества являются полновесными и без указания на территориальный признак, между тем как

сельские сообщества без включения места (места жизни) теряют свою определенность.

Понятие сельское сообщество является новым в российской аграрной социологии, получившим распространение лишь в конце XX в. Оно включает жителей, взятых с позиции широких социальных функций, их интеграцию в общности большей крупности, вплоть до социума и само поселение (село, деревню). В советский период существовал опыт изучения отдельных сторон сообщества, что связывалось исключительно с трудовым коллективом.

Поселение и расселение, трудовые ресурсы, социальная инфраструктура, социальное качество жителей как некоего образования, сохранившие черты общинности, рассматривались в отдельности. Смыслообразующим признаком наделялась крупность поселений по числу жителей. В целом эта простая схема отвечала, тем не менее, задачам анализа реалий того времени, так как проектирование привязывало именно к людности масштабы механизации, профиль хозяйств, социальную инфраструктуру. Крупность села предполагала, что в нем больше и лучше разного рода услуги, благоустройство, разнообразие труда. Еще одним признаком выступало расстояние сел от крупных городов. Новосибирские социологи широко применяли выделенные ими ближнюю, среднюю и дальнюю периферию для анализа многих сторон жизни сельского населения – труда, быта, досуга, образования, количества детей в семьях, величины домашнего хозяйства.

Эти два признака обладают различительными свойствами, поэтому вероятность их использования в перспективе остается реальной. Вместе с тем, появилась необходимость коренного пересмотра подходов к типологии сельских сообществ. С чем это связано? Прежде всего с тем, что в новых рыночных условиях жизни нарушились закономерные соотношения между людностью (крупностью сел) и «штатным» набором благ и возможностей, которые давало село своим жителям. Со времени ликвидации колхозов и

совхозов село любой крупности, в том числе и самое большое, могло потерять все прежние преимущества, если в нем не возникло новых организаций, которые предоставили бы работу членам сообщества, заботились бы о социальной инфраструктуре, сохранении людского состава и так далее. Например, в селе Широкополье Энгельсского района Саратовской области на 600 жителей (из которых более 200 в трудоспособном возрасте) приходится два небольших фермерских хозяйства, способных занять работой 15–20 человек. В таком положении находится ныне немало сел и в других регионах.

Получается, что потенциал крупного села и численно большого сельского сообщества может быть ниже, слабее, чем среднего или даже малого. Поэтому отнесение всех крупных сообществ к одному типу уравнивает стабильные, слабо развивающиеся и вымирающие села, а ведь задачи с точки зрения поддержки их будут совершенно разными. Если для сел и живущих в них сообществ первого и второго типа могут ставиться какие-то масштабные задачи (например, размещения новых хозяйственных организаций), то для третьего речь пойдет лишь о выделении главной проблемы, то есть из накопившихся сбоев в социокультурном и экономическом состоянии, выбирается самая острая.

Прежний подход к типологии уравнивает стабильное село со слабо развивающимся и вымирающим. Отсюда в основание новой типологии, соответствующей сложившейся ситуации, должен быть положен подход, учитывающий главную проблему – сохранение перспектив социокультурного развития сельских сообществ [4, с. 10]. Конфигурация границ между сообществами в постсоветское время приобретает более сложный вид, поскольку они формируются с учетом явных и латентных признаков.

На первое место следует поставить обобщающие характеристики положения человека в сообществе. Оно будет иметь профиль,

представленный в терминах: приниженное, декларируемое, однонаправленно поддерживаемое (человек как работник, или потребитель, или избиратель и так далее), многосторонне поддерживаемое. Отнесение села к типу, где положение человека является, например, декларируемым и однонаправленным (одноаспектным) позволяет выстраивать стратегии деятельности государственных и местных муниципальных органов по преодолению подобной ситуации.

Вторым уровнем является установление типа структуры экономики, которая в аграрном секторе представлена в разных формах – АО, СПК, агрохолдинги. Материальные возможности (характер труда, его оплата) в селе, хозяйственная организация которого вошла в агрохолдинг, будут совсем другими, чем в случае, когда функционирует, например, производственный кооператив.

Третий уровень – локально-факторный включает описание бытия сообщества с точки зрения подручности места, то есть доступности, удобства размещения благ, которые имеются рядом, (лес, река или озеро, где есть дары природы, недалеко от дома школа, больница, место работы) и территориально-удаленные, но доступные. Например, когда село находится вблизи железной дороги или через него проходит автомобильная трасса, то это позволяет сельским жителям зарабатывать на жизнь в городах, посредством маятниковой миграции.

Соответственно, гипотетически можно выделить несколько типов сельских сообществ.

Первый функционально и антропологически сбалансированное сообщество. Его характеризует социально-демографический состав, способный к воспроизводству; высокий человеческий капитал; поддержание должного соответствия между потребностями людей обеспечивать свое благополучие и экономическим состоянием хозяйств разного профиля, базирующихся в данном типе сел; согласованность властей с

предпочтениями сельских групп сообщества; воспроизводство культурного своеобразия поселения.

Второй функционально и антропологически несбалансированное сообщество включает такой набор признаков как социально-демографический состав населения, частично способной к воспроизводству; рассогласование действий властей с предпочтениями членов сообщества; воспроизводство проблем-опасностей в экономической и социокультурной сферах; нарушение прав человека; демонстрация нигилизма, преступность.

Третий функционально и антропологически разбалансированное сообщество, которое характеризуется отсутствием перспектив сохранения села из-за преобладания в нем жителей старших возрастов и отсутствия молодежи; распространением конфликтности в большинстве сфер повседневности; реализуются поддержанные властью проекты, наносящие вред сообществу; процветают коррупция, мздоимство; малообеспеченные члены сообщества поставлены в ситуацию информационной некомпентентности.

В каждом из перечисленных типов выделятся общий признак-состояние социально-демографического состава, который реально может пресекать перспективы воспроизводства из-за преобладания жителей старших возрастов и отсутствия молодежи. Этот тип сел обречен на исчезновение с карты региона. Но возможна ситуация, когда село, имея еще относительно сбалансированный демографический состав, вовсе не избавлено от аналогичной перспективы. Данная перспектива связана с длительным отсутствием хозяйственных организаций, размещенных подручно, в которых могли бы трудиться члены сообщества. Такое сообщество может функционировать какое-то время за счет того, что люди среднего возраста обеспечивают свое благополучие/выживание за счет семейного хозяйства, а молодежь подрабатывает в городах на условиях сезонной трудовой миграции. Однако это не может длиться бесконечно:

люди старших возрастов станут пенсионерами и оставят занятия в ЛПХ, а повзрослевшая молодежь, приобретя другой опыт, чаще не сельскохозяйственного труда, вряд ли продолжит их дело. Как видим, такие признаки как людность и демографический состав хотя и играют важную роль в логике предпринятой типологии, но одновременно свое влияние (созидательное и разрушительное) могут оказывать и другие комплексно выраженные признаки, которые отражают либо многостороннюю поддержку сообщества, либо декларируемую, но по существу не влияющую на то, чтобы предотвратить его самоликвидацию.

В отношении сельских сообществ в последние два десятилетия не реализуется глубоко продуманной стратегии. Никто не может сказать, что ждет конкретное село через 5–10 лет, какие в нем появятся хозяйствующие организации, сколько человек не найдут себе работу по месту жительства, какие нужны школы, сколько в них будет учащихся и так далее. Но вымершее село или село, в котором полностью замещен коренной состав на мигрантов – это уже совсем другой природный и социокультурный ландшафт и совсем другой сельский социум. Вот почему типология сельских сообществ (не просто сел по количеству дворов), опирающаяся на показатели, охватывающая не только видимые, очевидные признаки и характеристики, но и скрытые, которые можно выразить в терминах проблемы-опасности, является насущной научной и практической необходимость, поскольку расширяет рамки понимания устойчивости агросферы.

Список использованных источников

1. Вебер М. История хозяйства: город / М. Вебер; пер. с нем. – М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001. – 434 с.
2. Ридер З. Социальная история семьи Западной и Центральной Европы (конец XVIII–XX вв) / З. Ридер; пер. с нем. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС. 1997. – 462 с.
3. Староверов В.И. История и теория социологического анализа агросферы / В. И. Староверов. – М.: Наука, 2009. – 358 с.

4. Лапин Н.И. Подход к социокультурной типологии регионов / Н. И. Лапин // Социокультурные портреты регионов России: опыт комплексной реализации: материалы IV Всероссийской научно-практической конференции. – Чебоксары, 2008. – С. 8–12.

4.3. Соціальне середовище агропродовольчої сфери: випробування часом

Сучасна епоха висуває чергові випробування для соціального середовища агропродовольчої сфери, які мають екзогенне та ендогенне походження. Так, у контексті футурологічних концепцій (Д. Белл, Е. Тоффлер) аграрне суспільство розглядається як минуще, а сільський спосіб життя як такий, що не має майбутнього. З іншого боку, на фоні модернізації сільськогосподарського виробництва, нарощування його експортного потенціалу руйнується сільській устрій, занепадають сільські громади, а села перетворюються на зону суцільної бідності та соціального неблагополуччя. Все це актуалізує питання створення гідних умов для існування сільського соціуму.

В цьому сенсі цілком виправданим є підхід провідних вітчизняних аграрних економістів, які вважають, що модернізація аграрного сектору має відбуватися на соціоекономічних засадах [1]. Більш того, вирішення проблеми відтворення сільського соціуму потребує виокремлення соціального середовища в самостійний напрям наукового дослідження, що підтверджується публікаціями О. Попової [2], М. Хорунжого [3], О. Шубравської [4] та інших вчених. І це цілком виправдано, оскільки агропродовольча сфера – це складне природне та соціально-економічне утворення, що має просторові межі та відповідні характеристики, а значить й певну територіальну проекцію. Тому всебічне вивчення цього питання є кроком на шляху дослідження взаємозв’язку між розвитком сільських територій та агропродовольчої сфери. Але для цього спочатку необхідно визначитися з сутністю поняття «соціальне середовище агропродовольчої

сфери», його структурною будовою та адаптаційними можливостями щодо глобалізаційних викликів, що й є метою даного дослідження.

В понятійному конструкті «соціальне середовище агропродовольчної сфери» ключовим є слово «соціальний», яке походить від латинського socialis, що означає спільний, суспільний. Тобто в широкому значенні цей термін характеризує сферу спільної життєдіяльності людей, різні форми їх взаємин, що мають суспільний характер. Цьому значенню соціальності відповідає визначення соціального середовища як штучного матеріального і психологічного (інформаційного) оточення людини на противагу природному середовищу [5, с. 345].

В даному випадку термін «соціальне» використовується в вузькому значені, як сфера соціокультурної діяльності та відносин, що пов'язана з відтворенням особистості й сільського соціуму в цілому. Кількісним виміром соціального середовища агропродовольчної сфери виступають соціальна інфраструктура, поселенська мережа як основний компонент сельбищної зони, а якісним – соціальна комунікація та відповідна поведінка населення. Загальну характеристику соціального середовища віддзеркалює стан сільського соціуму. В контексті соціологічного підходу поняття «соціальне середовище» та «соціум» можна розглядати як тотожні, оскільки вони відбивають умови існування особистості або певних груп людей, що мешкають в межах певного простору (в нашому випадку – агропродовольчної сфери). Ці два поняття до того ж мають єдине етимологічне коріння, оскільки термін «соціум» в перекладі з латинської означає загальне, спільне. Основними складовими сільського соціального середовища (соціуму) є населення, поселенська мережа, соціальна інфраструктура та комунікація.

Роль центральної ланки сільського соціуму виконує населення, що мешкає в межах агропродовольчної сфери. Його кількість в 2011 р. у порівнянні з 1991 р. зменшилась з 16,8 млн осіб до 14, 3 млн осіб [6, с. 21],

що є проявом загальносвітової тенденції, яка доповнюється тенденцією скорочення природного приросту сільського населення України, що є характерною для усіх областей України, крім Закарпатської. Серед цієї категорії населення на грані вимирання перебуває селянство – особи, зайняті в агарному секторі економіки та в сільських домогосподарствах, а також ті з них, що раніше працювали в колгоспах та радгоспах, а зараз просто мешкають на селі, включаючи й пенсіонерів. Ця ситуація свідчить не тільки про прояв демографічної кризи як одного з глобалізаційного викликів, а й про наявність цивілізаційної кризи сучасного суспільства. Одним з перших її описав відомий англійський філософ історії А. Дж. Тойнбі, зазначаючи, що селянство, захоплене вихором історії, втягнене в цивілізацію, щоб матеріально забезпечити привілейовану меншість, й досі залишається найбільш нещасним братом тих примітивних суспільств, котрих цивілізації не встигли поглинути [7, с. 107]. Тобто, на переконання А. Дж. Тойнби, селянство є минущим соціальним прошарком, з чим неможна погодитися, оскільки землі існують завжди, по-перше, як природний ресурс, в по-друге, як просторова протяжність, а тому мають оброблятися, використовуватися у виробничо-господарських, природоохоронних та інших цілях, а простір має бути соціалізованим. Крім того, з розвитком технічного прогресу та сучасних технологій селянство у модернізованих країнах складає незначну частку населення, яка історично покликана задовольнити потребу суспільства у сільськогосподарській сировині та продуктах харчування. Проте не слід забувати, що селянин, як і будь-яка інша людська істота, має право обирати власний життєвий шлях, а не слугувати якимось ефемерним цілям.

Це можливе, за висловом О. Шпенглера, за умови продовження селянством свого роду з покоління до покоління завдяки його зв’язку з землею. Цей зв'язок не зникає до тих пір, поки вогнище, у благо чесному сенсі цього слова, залишається дійсним, значущим центром сім’ї [8, с. 90, 91, 100, 102]. Отже, за О. Шпенглером, селянин є одвічним персонажем історії

якщо він не втрачає зв'язок з ландшафтом, працює на землі та виконує дітородну функцію.

Згідно статистики, понад 6,9 млн громадян України в результаті розпаювання земель отримали статус власника. Проте, за даними Держкомзему України, станом на 1 січня 2010 р. 16,6% площі земельних ділянок було успадковане, а 1,6% – подаровано, обміняно чи продано. А за результатами соціологічного опитування, проведеного в лютому 2012 р. Центром імені О. Разумкова, 43% власників земельних паїв планують у майбутньому здавати свою ділянку в оренду, 29% – виробляти на ній продукцію для власних потреб [9]. Такий розвиток подій загрожує маргіналізацією сімейного типу господарювання з огляду на посилення концентрацію земель в агрохолдингових компаніях, які монополізували право оренди земель й тим самим стримують розвиток цього виду земельного ринку.

Усе це негативно позначилося на структурі зайнятості сільського населення: чисельність працівників сільськогосподарських підприємств зменшилась з 4,9 млн осіб у 1990 р. до 698 тис. осіб у 2009 р. В свою чергу чисельність самозайнятих в особистих селянських господарствах зросла з 681 тис. осіб до 2, 454 тис. осіб, або в 3,3 рази. Із розрахунку на один сільський населений пункт чисельність найманих працівників сільського господарства скоротилася у середньому з 171 до 24 осіб [10, с. 125–126].

Скорочення чисельності працездатного сільського населення, зайнятого в аграрному секторі економіки, деякою мірою пояснюється його працевлаштуванням в інших галузях національного господарства. Так, із 19 зосереджених у сільській місцевості видів економічної діяльності безпосередньо на галузі сільського господарства припадає 50,6% зайнятого населення, оптову і роздрібну торгівлю та охорону здоров'я – 28,2%, а на решту видів – всього 20% [11, с. 40–41, 45]. Водночас у пошуках праці та

кращої долі три мільйони українських селян подорожують дорогами Європи, залишивши на призволяще власні домівки.

На цьому фоні надмірно оптимістичними виглядають оцінки щодо скорочення зайнятих у сільському господарстві як резерву робочої сили, яка може бути задіяною в інших галузях сільської економіки. Процес диверсифікації економічної діяльності на селі є малопомітним на противагу процесу деградації людського потенціалу. По-перше, значна частина старшого покоління сільського населення втратила свої професійні навички. По-друге, для великих агропромислових корпорацій, з економічної точки зору, малоцікавими є селяни пенсійного та передпенсійного віку, які не є конкурентним товаром на ринку праці. До того ж, управління сучасною сільськогосподарською технікою, не потрібно багато робочої сили. Вона надходить на село разом з зарубіжними машинами й обладнанням.

Молодь, здебільшого, не пов'язує своє майбутнє з проживанням на селі через не облаштованість життєвого середовища та відсутність мотивації до високопродуктової праці. Отже, за таких умов, у економічно активної частини сільського населення склався міграційний тип поведінки.

Ситуація, що склалася на селі з продуктивним використанням людських ресурсів, ставить під сумнів їх розгляд як людського капіталу, тобто як економічної категорії. В основі концепції людського капіталу лежить економічний підхід до людської діяльності. Для того, щоб цей капітал «запрацював», необхідні дві умови – відповідні інвестиції та мотивація діяльності, у результаті чого відбувається реалізація певного людського потенціалу, його перетворення на людський капітал. Як вважає О. Бородіна, природні властивості людини і набути суспільні якості та здібності за своєю економічною роллю подібні до природних ресурсів та фізичного капіталу. А це означає, що коли їх не задіяти, вони не справляють жодного економічного ефекту [12, с. 50].

Враховуючи внутрішні потреби агросфери України та європейську практику, деякі автори пропонують зосередити державну підтримку людського потенціалу на наступних напрямах:

– консультаційне забезпечення, навчання і підвищення кваліфікації;

– допомога молодим сільськогосподарським виробникам;

– сприяння диверсифікації діяльності та доходів за рахунок її несільськогосподарських видів;

– укладання і гарантування дотримання трудових контрактів найманих працівників з адміністрацією роботодавця;

– допомога на пенсійне забезпечення та підтримка створення професійних об’єднань [13, с. 169].

На наш погляд, на шляху реалізації цих заходів існують певні труднощі пов’язані, з одного боку, з відсутністю коштів у державному бюджеті та специфікою української держави – з іншого. Справа в тому, що в Україні сформувався, за М. Вебером, патримоніальний тип бюрократії, яка утверджує власні інтереси та служить провладній верхівці, а остання великому капіталу. Це значно нівелює державну функцію служіння суспільству. Якщо крім цього врахувати рівень корумпованості державного апарату в Україні, становиться зрозумілим, що під личиною державних інтересів проступають саме особисті інтереси державних посадовців.

В будь-якому випадку держава не може виступати в ролі інтегратора спільних інтересів, враховуючи, що почуття спільності залежить від відстані, яка існує між суб’єктами соціальної взаємодії. Роль такого інтегратора має виступати не просто той чи інший соціальний інститут, а певні цінності, норми та правила, що об’єднують людей. За радянських часів в ролі системного інтегратора сільського соціуму виступала колгоспно-родгоспна система, незважаючи на те, що постфактум її визнали як нежиттєздатне штучне утворення. Тим не менш, вона забезпечувала баланс інтересів сільськогосподарських підприємств, держави, сімейних господарств та

сільської територіальної спільноти. В умовах ринкової економіки марно сподіватися на те, що роль об'єднуючої ланки соціального устрою може виконувати велике сільськогосподарське підприємство латифундистського типу.

Як вважає О. Попова, соцієтальним (від лат. societas – спільність) середовищем, за допомогою якого організується спільне життя, є сільська громада. Тут, на її думку, дотримання певних норм поведінки забезпечується не тільки санкціями, але й ставленням членів громади до тих чи інших дій. Таким чином, урівноваженню егоїстичних інтересів господарюючих суб'єктів агросфери, їх участі у сільському розвитку сприяли б проживання у селах належність до певних сільських громад [2, с. 83]. Однак це є ідеальна модель відносин оскільки господарюючі суб'єкти, які є монополістами, зареєстровані у містах, тому їх податки не збагачують сільські бюджети.

Сільська громада передусім має бути економічно самодостатньою. Як відомо, одним з основних джерел розвитку громад є бюджети розвитку. Для прикладу, у сільських громадах з чисельністю населення до 500 осіб бюджет розвитку не формується взагалі, тому невипадково тут – найвищі темпи зменшення приросту населення та збільшення частки пенсіонерів. Якщо в сільських громадах з населенням від 500 до 1000 осіб бюджет розвитку мають 11% цих громад, то в громадах з населенням понад 5 тис. осіб – майже 66% [14, с. 62]. Тим не менш ми далекі від того, щоб виводити соціально-економічну активність громад з її кількісного складу. До того ж, громади з кількістю населення понад 5 тис. осіб є виключенням з правил, а їх кількісне зростання відбувається внаслідок занепаду малих сіл.

Громада здатна стати реальною силою за умови, коли особи, що входить до неї відчують себе господарями й відповідальними за те, що відбувається в її межах. А це потребує, в першу чергу, змін світоглядних засад сільського буття, формування та впровадження селяноцентристської ідеології, спроможності змінити ставлення держави та суспільства до

сільського господарства, села та селян, ставлення останніх до самих себе, покращення психологічного клімату на селі, подолання невпевненості сільського населення в своєму майбутньому. Селяноцентризм має практичну спрямованість й прив'язку до певного просторового сегмента, тому ця ідеологія має бути підпорядкована інтересам сільського населення, завдяки чому останнє перетворитися з об'єкту на суб'єкт суспільних перетворень.

Характеристика населення як антропної складової соціального середовища агропродовольчої сфери, потребує розширення такого уявлення цієї сфери за рахунок житлової зони (поселенської мережі) як відповідної форми існування соціуму.

Сільську поселенську мережу можна визначити як сукупність населених пунктів, облаштованих місць проживання людей в межах відповідного географічного простору, сполучених між собою дорогами, засобами зв'язку та іншими комунікаціями.

Незначний розмір сільських населених пунктів визначається переважно сільськогосподарським використанням земель та особливостями агровиробництва, його зв'язком з навколишнім природним середовищем. Це позначається на їх людності, щільності населення, рівні соціально-культурного та інженерно-побутового облаштування, за якими вони значно поступаються містам. Проте, проблема полягає не стільки в розмірі населених пунктів, скільки в наявності умов для продуктивної зайнятості та збільшення доходів їх мешканців, функціональності підприємств та установ соціальної сфери. Саме на такі перетворення сподівалося українське суспільство на початковому етапі здійснення аграрної реформи. Однак результатами виявилися прямо протилежними. Внаслідок непослідовності процесу реформування, ігнорування ролі соціального фактору посилилась деградація сільської поселенської мережі: з 1990 р. по 2010 р. із карти України зникло 560 населених пунктів. Тільки на Луганщині в рік

припиняють своє існування 3–4 села, а в Харківській області нараховується 40 сіл, де проживають від 1 до 10 осіб [15, с. 91].

Інше випробування для поселенської мережі й села в цілому пов'язане з наслідками глобалізації, під впливом якої посилились інтеграційні зв'язки між сільською та міською територіальними підсистеми суспільства. Тут доречно зауважити, що агропродовольча сфера являє собою у просторовому та виробничому вимірах дискретне утворення. Якщо виробництво сільськогосподарської сировини зосереджено у сільській місцевості, то підприємства харчової промисловості, як правило, розміщені у містах. Тому глобалізація по різному впливає на різні типи сільських територій.

На сільські території, віддалені від міст, глобалізація впливає негативно. Насамперед, поглиблюється прірва між містом та селом за рівнем їх соціально-економічного розвитку, посилюється нееквівалентний обмін між сільським господарством і промисловістю. Прискореними темпами відбувається виснаження сільського ресурсного потенціалу (в кращому випадку він концентрується у полюсах або точках зростання) та вимивання людських ресурсів за рахунок міграції економічно активного населення у міста, консервується техніко-економічна відсталість аграрної галузі. Внаслідок депопуляції, занепаду соціальної сфери деградує поселенська мережа. Тим самим ставиться під сумнів можливість збереження шансів на виживання села як такого.

У приміській зоні відбувається накладання сільського та міського розвитку одне на одне. Саме передмістя стало зоною взаємопроникнення міста і села. Тут міські та сільські території перетворюються на «сполучені посудини», в яких взаємодія сільського та міського розвитку є найбільш інтенсивною. Цей процес відзначається експансією міста, яке все більше поглинає село. Водночас село «проникає» у місто. Мається на увазі просторове зрощення приміської зони з містом (рис. 1.).

Рис. 1. Сполучення сільських та міських територій

Тобто жителі передмістя одночасно хоча й не де-юре, але фактично є представниками міської периферії, яка в свою чергу має відмінність від центру мегаполісу. В даному випадку можна стверджувати, що феномен приміської зони став реальним не лише завдяки наступу міста на село, а й внаслідок проникнення останнього у міську агломерацію. Підтвердженням цьому є «змішаний» характер функцій передмістя. На цій підставі приміську зону можна визначити як контактне місце, в межах якого утворюються системоформуючі зв'язки між містом та оточуючою сільською місцевістю.

Внаслідок просторового зрощення, функціонального взаємопроникнення сільської та міської територіальних підсистем суспільства та впливу процесу глобалізації утворюються їх перехідні або «змішані» типи – сільські урбанізовані зони і ареали.

Якщо у 1989 р. в Україні нараховувалося 53 райони, де цільність сільського населення становила менше 15 осіб на км кв., то у 2009 р. – уже 121, а їх площа зросла з 77,7 тис. км2 до 172,3 тис. км2 [16, с. 21].

Приміська урбанізована зона відзначається значною часткою забудованої території, високими щільністю населення та рівнем зайнятості (переважно у містах) на відміну від сільської «глибинки».

Відродити цей тип сільських територій можна за рахунок розміщення нових підприємств харчової промисловості в центрах адміністративних районів. Це вигідно передусім з економічної точки зору, враховуючи, що частка сировини у собівартості продукції харчової промисловості складає в середньому майже 80 %. Крім того, з'являться можливості для створення додаткових робочих місць, а місцеві бюджети отримають значні кошти для розвитку соціальної сфери.

Ступінь облаштованості соціального середовища агропродовольчної сфери значною мірою залежить від стану його соціальної інфраструктури (лат. infrastructura – допоміжна будова), якій, з позицій економічного підходу, відведена другорядна роль як фактора матеріального виробництва.

Соціальна інфраструктура являє собою штучне утворення, створене людиною, що включає об'єкти соціально-побутового та соціально-культурного призначення завдяки яким здійснюється відтворення фізичних та духовних сил особистості.

На відміну від міської, соціальна інфраструктура села відрізняється обмеженим переліком соціальних послуг, які до того ж не мають адекватного споживацького попиту через неплатоспроможність населення. Ці послуги мають сезонний характер з огляду на виробничий цикл сільського господарства, а кадровий потенціал цих установ та підприємств є недостатньо кваліфікованим.

З переходом України до ринкових умов господарювання на соціальну інфраструктуру агропродовольчої сфери випали значні випробування, пов'язані з передчасною децентралізацією управління цією галуззю, послабленням соціальної функції держави взагалі. За збігом обставин одночасно відбулося скорочення державних інвестицій, руйнація старого механізму інвестування соціальної інфраструктури села за рахунок коштів сільськогосподарських виробників, передача об'єктів соціального

призначення на баланс органів місцевого самоврядування, фінансова спроможність яких поки що вкрай низька.

За таких умов посилюється ризик занепаду соціальної інфраструктури. З цього приводу доречно навести застереження відомого російського соціолога П. Великого про те, що село являє собою такий синтез залежностей та зв'язків між зручністю місця життєдіяльності та сенсом постійного перебування в ньому, який легко руйнується, але майже ніколи не відновлюється [17].

Для того, щоб переконатися в цьому достатньо звернутися до сумного досвіду 1970-х років щодо поділу сільських населених пунктів на перспективні та неперспективні, а також будівництва на Україні 41 експериментально-показового села, які сьогодні є блідною тіню самих себе.

Функціонування сільського соціального середовища значною мірою визначається інтенсивністю зв'язків між окремими індивідами, соціальними групами та соціальними інституту соціуму, які забезпечуються через сучасні засоби комунікації. Завдяки їм відбувається процес соціалізації сільського населення, реалізуються його інтереси, плани й наміри. На підставі цього здійснюється взаємодія членів соціуму. Згідно ціннісної теорії соціології П. Сорокіна, кожний процес значущої людської взаємодії складається з наступних компонентів: мислячих, діючих та реагуючих людей, які є суб'єктами взаємодії; значень, цінностей та норм, завдяки яким індивіди (суб'єкти) взаємодіють, усвідомлюючи їх та обмінюючись ними; відкритих дій та матеріальних артефактів як рушіїв або провідників, за допомогою яких об'єктивуються і соціалізуються нематеріальні значення, цінності та норми.

В цьому сенсі певного значення набуває простір як місце соціальної взаємодії. Саме для такого розуміння простору важливого значення набувають характеристики просторового світу, сформульовані свого часу німецьким соціологом Г. Зіммелем, а саме: «винятковість» фізичного простору; мобільність об'єкта; наявність дистанції між об'єктами [18, с. 124].

Перша характеристика простору свідчить про неможливість існування в один й той же час в одному місці двох фізичних об'єктів. Інакше кажучи, кожний об'єкт має власне місцеположення. Цей підхід Г. Зіммеля нагадує хорологічну концепцію К. Ріттера та концепцію місцерозвитку євразійців. Їх врахування є ключем для розуміння унікальності кожного просторового сегменту у процесі перетворюючої діяльності людини, в конкретному випадку – селянина.

Наступна характеристика просторового світу засвідчує мобільність або не мобільність об'єктів у просторі, що впливає на їх соціальну взаємодію. Перш за все це стосується земель, які не можуть бути переміщені у просторі, а тому мають ефективно використовуватися за своїм місцеположенням та суспільним призначенням. А це означає, що такий простір потребує комплексного облаштування, включаючи як виробничі, так і соціальні об'єкти та відповідну інфраструктуру, які виступають певними опорними пунктами соціальної взаємодії, без існування яких неможливо уявити життя.

Остання характеристика простору випливає з першої: якщо два об'єкта не можуть одночасно займати одне й теж місце, тоді не важко припустити, що між ними існує дистанція. Мається на увазі, що соціальна взаємодія залежить від географічної відстані. У реальному (фізичному) розумінні відстані – це означає, що незважаючи на меншу, ніж в місті щільність населення, але враховуючи незначну кількість населення сільських поселень та однорідний характер праці (на землі), селяни приречені на більш тісну взаємодію між собою, ніж мешканці міст. Дистанція соціальна (незначне майнове розшарування населення) на селі є не такою великою, як у місті.

Внаслідок суспільної трансформації українського суспільства відбулася руйнація традиційного для села комунікаційного середовища – колгоспно-радгоспної системи. Водночас становлення ринкових відносин привело до статусно-рольовим змінам суб'єктів соціально-територіальних спільнот та деформації соціальної структури села. Разом з тим, розвиток на селі сучасної

мережі комунікацій значно розширив, фрагментував та форматував систему соціальних зв'язків.

Список використаних джерел

1. Геєць В. Соціооекономічна модернізація аграрного сектора України (концептуальні положення) / В. Геєць, В. Юрчишин, О. Бородіна, І. Прокопа // Економіка України. – 2011. – № 12 (599). – С. 4–14.
2. Попова О. Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку / О. Попова // Економіка України. – 2012. – № 5 (604). – С. 73–84.
3. Хорунжий М. Й. Аграрна сфера і сільська економіка: суть, взаємозв'язок, проблеми розвитку / М. Й. Хорунжий // Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері: збірник матеріалів Тринадцятих річних зборів Всеукраїнського конгр. вчених економістів-аграрників (Київ, 20–21 черв. 2011 р.); редкол.: П. Т. Саблук та ін. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2011. – С. 439–447.
4. Шубравська О. Інтеграція трьох складників сталого розвитку / О. Шубравська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.btsau.kiev.ua
5. Основи стійкого розвитку: навч. посібник; за заг. ред. д. е. н., проф. Л. Г. Мельника. – Суми: Університетська книга, 2005. – 654 с.
6. Статистичний щорічник України за 2010 р.; за ред. Г. Осауленка. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2011. – 560 с.
7. Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории: сборник / А. Дж. Тойнби; пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Абрис-пресс, 2003. – 593 с.
8. Шпенглер О. Закат Европы: в 2-х т. – Т. 2 / О. Шпенглер; пер. с нем. И. И. Махонькова. – М.: Абрис-пресс, 2003. – 624 с.
9. Круглий стіл «Земельна реформа в Україні: як її бачать і чого від неї очікують українські громадяни?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://lviv.proua.com
10. Могильний О. М. Державна політика у розвитку сільських територій / О. М. Могильний // Економіка АПК. – 2010. – № 10 (192). – С. 123–131.
11. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: статистичний збірник. – К.: Держкомстат України, 2009. – 96 с.
12. Бородіна О. М. Людський капітал на селі: наукові основи, стан, проблеми розвитку / О. М. Бородіна. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – 277 с.
13. Попова О. Л. Сталий розвиток агросфери України: політика і механізми / О. Л. Попова. – К.: Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2009. – 312 с.
14. Орієць О. М. Адміністративно-територіальна реформа як передумова сталого розвитку сільських територій / О. М. Орієць // Сталий розвиток територій: проблеми та шляхи вирішення: матеріали ІІ міжнародної науково-практичної конференції (Дніпропетровськ, 1 жовт. 2011 р.); за заг. ред. О. Ю. Боровської. – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2011. – 254 с.
15. Рябоконь В. П. Особливості формування аграрного ринку праці / В. П. Рябоконь // Економіка АПК. – 2012. – № 3(209). – С. 89–94.
16. Барановський М. О. Просторові аспекти трансформації сільських територій України / М. О. Барановський // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Сучасні проблеми розвитку сільських територій: збірник наук. праць; редкол.: В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2011. – Вип. 6 (92). – С. 17–25.
17. Великий П. П. Социальная политика на селе: новые вызовы, старые ограничения / П. П. Великий [Електронный ресурс]. – Режим доступа:http://www.jsps.ru

18. Гусев А. Н. Категория социальной дистанции в творчестве Г. Зиммеля / А. Н. Гусев // Социс. – 2009. – № 4. – С. 122–128.

4.4. Методологія формування системи мотивації соціального розвитку сільських територій

Життям окремої людини, колективу, суспільства рухають потреби і тільки потреби. Потреби людини поділяють на біологічні та соціальні. Такий поділ штучний, але зручний для розуміння їх природи. Біологічні потреби існують у кожного, їх задоволення необхідне для збереження існування окремої істоти або виду. Найважливішими серед них є: харчування (голод та спрага), уникнення болю, руху, комфорт сприятливої для тіла температури (житло, одяг), сексуальні, материнські та інщі. Це природні та універсальні потреби.

Соціальні потреби ґрунтуються на можливості людини бути визнаною іншими членами суспільства. Ці потреби можуть бути задоволені тільки прямо або посередньо при участі інших людей, через безпосередні сумісні з ними дії. Незадоволення цих потреб призводить не до фізичних порушень в організмі, а до стану напруженості, від якого людина бажає звільнитись, що і служить збудником активності соціальної особи. І якщо суспільство надає можливості задовольнити потреби на основі дій, які співпадають з суспільно необхідними, наступає гармонічний розвиток соціально-економічної системи. А якщо ж такої можливості в особи, колективу не існує, тоді потреба задовольняється в результаті дій, які не відповідають суспільно – необхідним, що в кінцевому рахунку обумовлює кризу.

Сучасний стан сільських територій обумовлюється в першу чергу відсутністю взаумоузгодженості та скоординованості цілей діяльності суб’єктів управління. Такий показник як рівень життя сільської громади не є основним критерієм їх роботи.

Кількість зайнятих в сільськогосподарських підприємствах продовжує зменшуватися. Через низький рівень матеріального добробуту селяни мігрують або переїздять на постійне місце проживання в міста. Частка сільського населення із середньодушовими загальними доходами у місяць нижче прожиткового мінімуму становить 28 %, з яких майже 40 % – це працюючі особи. Структура витрат, що склалась в сільській місцевості, свідчить що на їжу, одяг, житло та отримання найнеобхідніших послуг сільські домогосподарства спрямовують до 90 % свого бюджету. Але навіть основна фізіологічна потреба у харчуванні, без якої неможливе існування людини, задовольняється не в повній мірі. Як свідчить структура раціону селян, споживання ними основних продуктів харчування не відповідає раціональним нормам.

Поняття «рівень життя населення» увійшло у науковий обіг в 1950-х роках. Тоді під ним розуміли фактичні умови життя населення. Концепція оцінки рівня життя населення охоплювала: здоров'я, споживання продуктів харчування; освіта; зайнятість та умови праці; дохід; житлові умови; соціальне забезпечення; одяг; рекреацію та вільний час; права людини [1]. З еволюцією цього поняття фахівці почали наголошувати не на наявності благ, а на ступені задоволення потреб населення. Наразі Міжнародна організація праці у своїх нормативно-правових документах декларує не тільки право людини на їжу, одяг, житло, але й соціальний захист. ООН наголошує, що для гідного рівня життя населення важливим є самореалізація людини.

У вітчизняній науковій літературі сформувалось два підходи до трактування терміну «рівень життя» [2; 3]. Згідно з першим, вузьким, рівень життя – це споживання матеріальних і духовних благ. Згідно з другим, ширшим, враховується весь комплекс потреб, що забезпечують процес життєдіяльності людини. Як слушно зауважують вчені [4; 5], якщо під рівнем життя розуміти лише споживання, то поза увагою залишаються участь

людини в громадському житті, її можливості підвищення соціального статусу, існуючий рівень свобод, гарантій і прав.

Для обчислення рівня життя в міжнародній практиці індексу людського розвитку, використовується обмежена кількість показників: очікувана тривалість життя під час народження, середня та очікувана тривалість навчання, валовий національний продукт у розрахунку на одну особу (у дол. США) [6]. Звичайно така методика є зручною, але використовувати її при прийнятті управлінських рішень складно через довготривалий процес формування людського потенціалу. Україна входить до країн з середнім рівнем людського розвитку і протягом останніх років її позиції залишаються майже без змін.

Більшість показників охоплюють так званні регіональні індекси людського розвитку. В Україні вони поділяються на такі блоки: демографічний розвиток; стан здоров’я; освіта; доходи; фінансування; рівень життя; розвиток ринку праці; екологічна ситуація; умови соціального середовища [7].

На відміну від України у зарубіжних країнах, зокрема західноєвропейських, діє струнка система оцінки рівня розвитку територій, яка охоплює всі ступені управління: від міжнародного до окремих муніципальних утворень. Так, на виконання розділу 40 «Порядку денного на XXI століття», відповідною комісією при ООН було розроблено систему індикаторів, які виміряють рівень сталого розвитку країн, а саме: соціальні (рівність, здоров'я, освіта, домогосподарства, безпека, населення), економічні (економічна структура, виробництво і споживання), екологічні (стан атмосфери, земель, океанів, морів та прибережної зони, якість води й біорізноманіття) та інституційні (рамкові умови, інституційне будівництво).

Паралельно з комісією при ООН над цим питанням працювали інші міжнародні органи та організації: Євростат, Світовий банк, Організація з

економічного співробітництва та розвитку та інші. Так, Річний звіт Світового банку про розвиток містить близько 80 індикаторів, які поділені на 6 груп.

Розроблена Організацією з економічного співробітництва та розвитку система індикаторів також складається з шести груп: соціальні, санітарії навколишнього середовища, економічні, енергетичні, житлові та сталості.

Кількість запропонованих Європейським Союзом показників сталого розвитку досягає 42, які сгруповані в 10 основних напрямів: економічний розвиток; бідність і соціальна виключність; старіння населення; здоров'я; зміни клімату Землі й енергія; виробництво та споживання; менеджмент природних ресурсів; транспорт; глобальне управління; глобальне партнерство.

Найбільш складним заданням у формуванні систем оцінок розвитку територій є визначення переліку індикаторів на муніципальному рівні. У західноєвропейських країнах відсутня єдина схема їх побудови. В кожному населеному пункті залежно від мети розвитку формується власна система. Так, наприклад в Німеччині в м. Хокейнхайм ці показники сгруповані в пять груп: екологія, економіка, суспільство або соціальний розвиток, участь та додаткові показники в м. Трепков-Кепеніка їх перелік значно менший і поділяється традиційно на екологічні, економічні та соціальні індикатори [8].

Незважаючи на те, що кожен населений пункт розробляє власну систему показників, все ж можна виокремити ряд спільних моментів. Так, в досліджених нами стратегіях сталого розвитку [9; 10; 11; 12; 13] пріоритетне значення належить економії енергоресурсів та екологічним аспектам: забрудненню повітря, водойм, накопиченню та переробці відходів. Вагоме місце займає блок індикаторів, спрямованих на створення комфортних умов життя місцевого населення шляхом розв’язання таких проблем, як поліпшення житлових умов, доступність суспільного транспорту, забезпечення тиші та спокою. Економічний розвиток орієнтується на підтримку місцевих підприємців, особливо соціально і суспільнокорисних

підприємств, збалансування структури економіки та забезпечння високого рівня зайнятості населення. Майже всі системи передбачають оцінку участі населення в суспільному житті муніципального утворення, співробітництво з міжнародним співтовариством та вклад території в розв'язання глобальних проблем.

Враховуючи вітчизняні та зарубіжний досвід з цього питання нами запропонована система індикаторів, які поділяються на три групи: економічну, соціальну та екологічну.

До економічної групи ми відносимо такі показники: виробництво валової продукції сільського господарства (у порівнянних цінах 2005 р.) у розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь; обсяг реалізованої продукції промисловості у розрахунку на одну особу; кількість малих підприємств (крім сільськогосподарських) на 1000 осіб наявного населення; кількість фізичних осіб-підприємців у розрахунку на 100 осіб населення; роздрібний товарооборот на одну особу; обсяг реалізованих послуг у розрахунку на одну особу; кількість обслуговуючих кооперативів на 100 осіб наявного населення; рівень безробіття населення; сума витрачених коштів (передбачених колективним договором) в середньому на одного працівника – жителя громади; дохід від підприємницької діяльності на одну фізичну особу-підприємця; дохід від особистого селянського господарства на одну особу; середньомісячна заробітна плата найманих працівників; частка населення із середньодушовими витратами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму; середній розмір наданої соціальної допомоги одній особі; податкові надходження до місцевого бюджету; надходження до бюджету розвитку місцевих бюджетів; надходження плати за оренду комунального майна та приміщень.

Для визначення рівня соціального розвитку сільських територій нами пропонуються наступні показники: кількість дітей до 18 років у розрахунку на 1000 осіб населення; кількість молоді (18–30 років) у розрахунку на 1000

осіб населення; природний приріст населення на 1000 осіб населення; кількість осіб, які виїхали за рік з сільської місцевості; кількість осіб, яким надано медичну допомогу (амбулаторно і під час виїздів швидкої медичної допомоги) на 1000 осіб населення; витрати на невідкладну допомогу на одну особу; захворюваність на інфекційні хвороби та туберкульоз на 1000 осіб населення; смертність дітей у віці до одного року на 1000 народжених; охоплення дітей дитячими дошкільними закладами; кількість випускників загальноосвітніх навчальних закладів, які вступили до вищих навчальних закладів; частка населення території, яке має базову або вищу освіту (особи, які навчаються у вищих навчальних закладах I–IV рівня акредитації, мають освітньо-кваліфікаційний рівень бакалавр, спеціаліст, магістр); кількість закладів клубного типу на один сільський населений пункт; витрати на утримання об'єктів соціально-культурного призначення; оновлення книжкового фонду бібліотек; кількість спортивних споруди на 100 осіб населення; протяжність вуличного освітлення; витрати на озеленення вулиць; введення в експлуатацію житлового фонду на 1000 осіб наявного населення; частка газифікованого житлового фонду, обладнаного водопроводом та каналізацією; кількість зареєстрованих злочинів на 100 осіб наявного населення.

В екологічній сфері, з огляду на актуальність створення механізмів, на охорону навколишнього природного середовища сільських територій та відшкодування завданих громадам збитків, слід використовувати слідуючі показники: обсяг скинутих зворотних вод у природні поверхневі водні об'єкти; викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря; наявність небезпечних відходів; витрати на охорону навколишнього природного середовища; частка фактично сплачених екологічних зборів у загальній сумі пред'явлених.

Наведені системи оцінки передбачають обчислення єдиного інтегрального показника. Методики його розрахунку відрізняються. За

ознаками цілеспрямованості їх можна об’єднати в дві групи. В методиках, які входять до першої групи рівень розвитку об’єктів визначається як просте середньоарифметичне значення показників або як сума їх бальних оцінок.

Реалізація будь-якого методичного підходу вимагає:

– порівнянність значень різних показників, що мають різні типи й одиниці виміру;

– «згортку» множини значень вихідних оцінних показників, зведених до порівнянного виду, в одну інтегральну оцінку.

Для забезпечення порівнянності та співставності показників їх нормують. Якщо показник є стимулятором, тобто його зростання підвищує рівень життя населення, то для його нормування використовують формулу 1:

$$Y_{ij} = X_{ij} – X_{i\ min} / X_{i\ max} – X_{i\ min,} \quad (1)$$

де Yij — стандартизоване значення показника Xij;

X_{ij} - значення і-го показника на j–тій території;

$X_{i\ min}$ - мінімальне значення і-го показника;

$X_{i\ max}$ - максимальне значення і-того показника.

Якщо показник є дестимулятором, тобто його зростання, наприклад, призводить до зниження рівня життя населення відповідної території, то для його нормування застосовують формулу 2:

$$Y_{ij} = X_{i\ max} – X_{ij} / X_{i\ max} – X_{i\ min,} \quad (2)$$

Таким чином здійснюється нормування значень показників, тобто переведення їхніх вихідних значень, що виражаються в різних одиницях вимірювання, в єдину безрозмірну шкалу з фіксованим діапазоном.

«Згортка» часткових показників в інтегральну оцінку відбувається за формулою 3 (простої середньої арифметичної, яка використовується при визначенні індексу людського розвитку):

$$I = (\sum Y_{ij}) / m, \quad (3)$$

де I – інтегральний показник рівня розвитку;

m – кількість локальних показників соціально-економічного розвитку регіону.

Даний методичний підхід використовується при оцінці діяльності органів державної влади. Так, відповідно до Постанова Кабінету Міністрів України «Про запровадження оцінки результатів діяльності Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій» першим етапом оцінки є нормування показників. Лише після цього визначається середнє арифметичного значення суми рейтингових оцінок конкретного регіону за всіма показниками, що характеризують окремий напрям діяльності. За результатами розрахунків визначається інтегральна рейтингова оцінка як середнє арифметичне значення суми рейтингових оцінок конкретного регіону за усіма напрямами. Найкращим вважається регіон, середнє арифметичне значення суми рейтингових оцінок якого має найнижче значення.

Іншим прикладом використання цього підходу є методика рейтингової оцінки районів і міст, яка проводяться Житомирською обласною державною адміністрацією. Відмінність від запропонованої Кабінетом Міністрів України системи оцінки полягає в тому, що на початковому етапі не проводиться нормування показників, а визначається місце району за кожним з них. Далі алгоритм розрахунків подібний вищенаведеному.

Поширення даного підходу в практиці державного управління пояснюється його у простотою його використанні. Проте ця методика має істотні недоліки, тому що не всі аспекти розвитку в однаковій мірі впливають на територіальну соціально-економічну систему та досягнення нею поставлених завдань. Для усунення цього недоліку використовують більш математично складні методики, які складають другу групу.

«Згортка» до єдиного інтегрального значення, на відміну від першого підходу, враховує пріоритетність кожного з показників. Однією з формул, яка відображає даний процес є наступна:

$$I = \sum_{j=1}^{n} Y_{ij} W_{ij}, \qquad (4)$$

де Y_{ij} – нормований і-тий показник j-тому регіоні;

W_{ij} – питома вага, з яким і-тий показник враховується при розрахунку інтегрального показника.

Найбільш поширеною є формула, яка крім коефіцієнта пріоритетності враховує нормативне значення показника:

(5)

де I_i – узагальнений показник розвитку і-ої сільської території;

f_j – фактичний обсяг j-го часткового показника;

n_j – нормативний обсяг j-го часткового показника;

q_j – коефіцієнт пріоритетності j-го часткового показника (визначається на основі експертних оцінок).

Визначення вагових значень показників (W_{ij}) базується на:

– базується на матриці коефіцієнтів парної кореляції;

– на факторні методи;

– на результати побудови групової експертної оцінки і (або) порівняння експертних оцінок.

При цьому фактичне значення показника може порівнюватись, як з нормативним, так і його значенням у попередньому році чи плановим рівнем.

Виходячи з вищевикладеного та враховуючи зарубіжний досвід дієва система оцінки територіальних соціально-економічних систем повинна включати такі основні елементи:

– фактичне значення індикатору;

– порогове значення, нижче якого спускатись не можна, тому що в іншому випадку відбудуться незворотні процеси і система може піддатися руйнуванню;

– ранг (вагу) індикатора, який характеризує ступінь його впливу на інтегральний показник (зазвичай цей показник, який зазвичай

встановлюється експертним шляхом або через визначення коефіцієнт взаємозв'язку (еластичності) досліджуваного і інтегрального показників;

– визначення державного органу управління або неурядової організації, відповідальної за регулювання індикатора.

Чи буде наведена система оцінки громіздкою залежить від першого елементу – фактичних значень. Традиційно систему індикаторів поділяють на три групи: економічну, соціальну та екологічну. які в свою чергу поділяють на безліч підгруп. Наприклад, економічні індикатори можна об'єднати в такі підгрупи: виробничо-економічні, структурні, інвестиційні, фінансові, зовнішньоекономічної діяльності, науково-технічного потенціалу; соціальні – на індикатори життєвого рівня населення, стану трудових ресурсів, здоров'я населення, демографічної ситуації та криміногенної ситуації. Ці підгрупи в свою чергу поділяються на окремі показники. В науковій літературі існує думка про те, що вимірювання в економічній, соціальній, екологічній сферах слід доповнити наступними індикаторами соціально-економічна підсфера, екологічно-економічній, соціально-екологічна, соціально-еколого-економічній підсфері.

Відносно індексу розвитку для характеристики окремих аспектів досягнутого рівня і тенденцій розвитку потенціалу регіону можна, наприклад, виділяти дев'ять груп: демографічний розвиток, розвиток ринку праці, матеріальний добробут населення, умови життя населення, рівень освіти населення, стан охорони здоров'я, соціальне середовище, екологічна ситуація, фінансування людського розвитку.

Побудовані часткові показники зведеного індексу рівня розвитку регіону є своєрідним індикатором структурних регіональних зрушень і їх варто використовувати у визначенні пріоритетів регіональної політики.

Недоліком переважної більшості систем оцінки рівня розвитку регіону є те, що кінцевою метою їх розробки розглядається типізація (класифікація) регіонів або інших адміністративно-територіальних одиниць за рівнем

соціально-економічного розвитку, а не аналіз сучасної ситуації, оцінка існуючих тенденцій та моніторинг виконання стратегічних напрямів державної, регіональної, місцевої політики. Вирішуючи питання оцінки соціально-економічного розвитку області, необхідно врахувати її подвійну природу, з одного боку, як елемента (підсистеми) системи більш високо рівня – країни, а з іншого як відносно самостійної системи, елементами (підсистемами) якої є адміністративно-територіальні одиниці.

Крім того на практиці реалізація більшості методик унеможливлюється через брак офіційних даних, а вимагати надання підприємствами, установами та організаціями звітності. яка не передбачена нормативно-правовими актами, у відповідності до законодавства України заборонено.

Для впорядкування системи показників та підпорядкування її основній меті суспільства, проголошеній нашою державою необхідно розпочати з чіткого уявлення про сутність та складові рівня життя населення. Для цього необхідно активізувати наукові дослідження в цьому напрямі та переглянути діючі нормативно-правові акти у цій сфері. В результаті це дасть змогу чітко сформулювати завдання державної політики та визначити критерії їх досягнення.

З огляду на суб’єктивність соціально-економічних категорій важливим є адекватне відображення другого елементу. Для цього необхідним є не тільки вироблення мінімальних соціальних стандартів забезпечення сільського населення об’єктами і послугами підприємств та установ соціальної інфраструктури, а також гарантувати дотримання цих стандартів урядом.

Запропонована система показників па практиці має використовуватися гнучкою. Так, в Україні близько 28 тис. сільських населених пунктів та 12 тис. сільських рад, які значно відрізняються за якісними характеристиками їх жителів (віковою структурою, рівнем освіти та іншим). Відповідно потреби, мотиви та цілі громад відрізняються як і різних категорій їх представників.

Це підтвердило проведене нами опитування сільських жителів: для молоді першочерговим є – наявність освітніх закладів та можливість культурного проведення дозвілля, в той час як для переважної більшості осіб похилого віку наявність закладів охорони здоров'я.

Усвідомлення громадою своїх потреб та формування цілей розвитку знаходить своє відображення у стратегічному плануванні. При цьому для враховування потреб всіх жителів незалежно від майнового стану, віку, соціального статусу, важливим є активна участь населення у цьому процесі. Крім того, слід враховувати, що «правила гри» на сільських територіях формуються, з одного боку, на підставі офіційних нормативно-правових актів, з іншого, під впливом неформальних чинників. Зважаючи на специфіку сільського способу життя, тут як ніде, особливо важливу роль відіграють міжособистісні взаємовідносини, неформальне спілкування. Виникає ситуація, коли директивні, нав'язані зверху рішення селянами не виконуються, або виконуються, але результат є далеким значно відрізняється від очікуваного.

Складність побудови будь-яких моделей розвитку сільських територій полягає у не достатній повноті інформації та неможливості її отримання. Завдання вибору показників ускладнює те, що регіони України значно різняться за природними, соціально-економічними умовами. З огляду на це індикатори повинні бути співвимірними (або у розрахунку на одну особу, або на площу території), в інших випадках використовувати відносні показники.

Іншою методологічною проблемою є порівнянність показників з певним критичним значенням, нижче якого відбудеться руйнація системи. Це вимагає вироблення мінімальних соціальних стандартів забезпеченості сільського населення послугами об'єктів соціальної інфраструктури, а також гарантії дотримання цих стандартів урядом.

Відповідно до міжнародних нормативно-правових актів кожна людина має право на такий життєвий рівень (включаючи їжу, одяг, житло, медичний

догляд, соціальне обслуговування), який необхідний для підтримання здоров’я і добробуту її самої та її сім’ї, а також право на соціальне забезпечення у разі безробіття, інвалідності тощо. В Основному законі Україні – Конституції, у ст. 48 зазначено, що кожен громадянин має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

На виконання Конституції України та з метою визначення механізму реалізації соціальних прав та соціальних гарантій громадян, Міністерством праці та соціальної політики України затверджений Державний класифікатор соціальних стандартів та нормативів, яким передбачено впровадження державних соціальних стандартів і нормативів у таких сферах: доходи населення; соціальне обслуговування; житлово-комунальне обслуговування; транспортне обслуговування та зв'язок; охорона здоров'я; забезпечення навчальними закладами; обслуговування закладами культури; обслуговування закладами фізичної культури та спорту; побутове обслуговування, торгівля та громадське харчування; соціальна робота з дітьми, молоддю та різними категоріями сімей.

Як свідчить проведене нами дослідження, діючі в Україні соціальні стандарти потребують перегляду. Аналіз та оцінка сучасної ситуації на селі підтверджують, що рівень забезпеченості об’єктами соціальної інфраструктури селян є досить високим, і в цілому відповідає діючим нормативам, за виключенням медичних закладів, які повинні бути в кожному населеному пункті незалежно від кількості жителів. Але це є не результатом соціально-економічного розвитку, а наслідком скорочення сільського населення.

Отже, запропонована нами система оцінки розвитку є важливою для прийняття органами державної влади та органами місцевого самоврядування управлінських рішень, прогнозування результатів їх виконання та здійснення відповідного контролю. Однак відродження сільських територій, становлення

соціально-трудових відносин та побудови адекватних «правил гри» у громаді потребує подальшого системного дослідження й інших елементів.

Список використаних джерел

1. Зубрик О.С. Методологии статистического исследования уровня жизни населения Беларуси и Польши / О.С. Зубрик // Вестн. Беларусского государственного экономического университета. – 2004. – № 3. – С. 95–99.
2. Економічна енциклопедія: у 3 т. / редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Академія, 2002. – Т. 3. – 2002. – 952 с.
3. Мандибура В.О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання / В.О. Мандибура; Богиня Д.П. (відп. ред.). – К.: Парламентське вид-во, 1998. – 255 с.
4 Біттер О.А. Ефективність сільськогосподарського виробництва і рі-вень життя сільського населення / О.А. Біттер, П.С. Березівський, В.С. Мельник. – Львів: Українські технології, 1997. – 187 с.
5 Малиновський А.С. Системне відродження сільських територій в регіоні радіаційного забруднення / А.С. Малиновський. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2007. – 604 с.
6. Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна на шляху до соціального залучення / Програма розвитку ООН в Україні. – К.: НІСД, 2011. –124 с.
7. Звіт з людського розвитку в Україні. Людський розвиток і європейський вибір України / Програма розвитку ООН в Україні. – К.: НІСД, 2008. –122 с.
8. Сивограков О.В. Индикаторы устойчивого развития местного сообщества (Как оценить результаты Местной повестки-21) / О.В. Сивограков. – Минск: Пропилеи, 2008. – 92 с.
9. Local Agenda 21. Methodological Manual Based on Experiences from Slovakia / edited by Peter Mederly. Bratislava, 2004. – 73 p.
10. Sustainable Development in Germany. Indicator Report 2006. Federal Statistical Office of Germany, Wiesbaden, 2007. – 59 p.
11. Our Community Our Future: A Gide to Local Agenda 21. Canberra, 1999. – 188 p.
12. Sustainable Development Indicators for Sweden – a first set 2001. Statistics Sweden; Swedish Environmental Protection Agency, 2001. – 52 p.
13. Focus on Sustainable Development. Nordic Key Indicators 2006. Nordic Council of Ministers, Copenhagen, 2006. – 18 p.

4.5. Сучасні проблеми розвитку соціальної інфраструктури сільських територій України

Нові соціально-економічні умови, що склалися нині на селі, – формування агропромислового виробництва на основі різних форм власності, диференціація послуг, що надаються населенню сільськогосподарськими, комунальними підприємствами або приватними структурами, а також зміна

соціальних потреб сільських жителів у видах послуг – потребують по-новому вирішувати соціальні питання на селі.

Серед актуальних проблем особливого значення набувають ті, що пов'язані з сільською соціальною інфраструктурою. Саме вона є матеріальною та організаційною основою задоволення багатьох життєвих потреб населення. Проте кризові процеси минулих років в економіці України негативно позначилися на формуванні та розвитку об’єктів соціального призначення, зменшилася кількість підприємств, організацій, закладів та установ у цій сфері.

Сільська соціальна інфраструктура є частиною соціальної інфраструктури країни або регіону, яку в цілому утворюють житлове і комунальне господарство, освіта, культура, охорона здоров’я, фізична культура, служба побуту, транспорт і зв’язок у частині, пов’язаній з обслуговуванням населення, інші галузі невиробничої сфери, а також торгівля. Кожній галузі соціальної інфраструктури притаманні власна організаційна структура, форми обслуговування населення взагалі та в сільських поселеннях зокрема, механізм функціонування тощо.

За своїм складом соціальна інфраструктура є багатогалузева, багаторівнева система. Умовно вона поділяється на два блоки, в які входять: галузі соціально-побутового та соціально-культурного призначення.

Житлово-комунальне господарство – складний комплекс різноманітних підприємств, організацій, служб, господарств, інженерних споруд і мереж, які розташовані на території населеного пункту та задовольняють житлово-комунальними послугами населення, суттєво впливають на розвиток економічних взаємовідносин у державі.

Сучасний стан житлово-комунального господарства на селі характеризується відсутністю належного матеріального, фінансового, кадрового та ресурсного забезпечення, необхідного для виконання завдань і повноважень місцевого самоврядування у сфері житлово-комунального

господарства і як наслідок – кризою у цій сфері, яка проявляється насамперед у сферах утримання об'єктів благоустрою, житлового фонду та енерго-, тепло-, водопостачання населення.

Останнім часом у сільській місцевості спостерігається тенденція до скорочення введення житла. Так, із загальної кількості будинків у домогосподарствах сільської місцевості в Україні майже 16% збудовано до Великої вітчизняної війни, 51,7% – з кінця ВОВ по 1970 р., 27,1% – за 1971–1990 рр. і лише 5,2% – за роки незалежності України [5, с. 138].

Тенденція до поліпшення ситуації із введенням в експлуатацію житла в сільській місцевості спостерігається, починаючи з 2003 р. – 1,4 млн м^2, протягом 2004–2006 рр. – 5,5 млн, у 2007–2008 рр. – 5,4 млн м^2. У зв'язку з кризовими явищами в економіці у 2010 р. скоротився показник введення житла в експлуатацію в сільській місцевості і становив у середньому за рік 3 млн м^2 (у міських поселеннях 6,3 млн м^2), в тому числі 99,9% за кошти приватних осіб [1].

Важливе завдання галузей соціально-побутового призначення полягає у забезпеченні населення житлом. Вирішення житлової проблеми – основа соціальної політики відродження українського села, оскільки житлові умови безпосередньо впливають на демографічну ситуацію, закріплення молоді на селі. Незважаючи на вищий рівень забезпеченості житловою площею, а саме: 26,4 м^2 на одного мешканця в сільській місцевості проти 21,8 м^2 у місті в 2010 р., рівень благоустрою сільського житла здебільшого не відповідає сучасним вимогам. Станом на 2010 р. лише 27,1% житлової площі в сільській місцевості було обладнано водогоном, 23,2 – каналізацією, 36,1 – опаленням, 11,5% – гарячим водопостачанням.

Сільський житловий фонд України на початок 2011 р. становив 386,5 млн м^2 загальної площі, а забезпеченість житлом у середньому на одного сільського жителя – 26,4 м^2, що на 17,4% більше, ніж середня забезпеченість житлом міського населення. Житловий фонд у динаміці постійно збільшується, тобто нового житла вводиться в експлуатацію більше, ніж ліквідується старого,

натомість темпи зростання постійно знижуються. В сільській місцевості ці темпи продовжують знижуватись через тенденцію зменшення будівництва нового житла, що тривала до 2001 р. (1166 тис. м^2, або в 4 рази менше, ніж в 1985 р.). Протягом 2010 р. у сільській місцевості надходження загальної площі у житловий фонд становили 8396 тис. м^2, у тому числі за рахунок обсягів введення в експлуатацію нового житла – 2313 тис м^2, причому 98,1% нового житлового фонду побудовано за рахунок коштів приватних забудовників [2, с. 250, 254].

Темпи зростання сільського житлового фонду недостатньою мірою задовольняють потреби сільського населення в житлі також через значну кількість старих будинків, які доводиться ліквідовувати. Оскільки загальна площа житлового фонду з розрахунку на одну особу недостатньо об’єктивно відображає рівень задоволення потреби сільського населення в житлі, його доступ до житлово-комунальних послуг слід оцінювати за допомогою показників, які враховують якісні характеристики цього фонду. Тільки третина (33,1%) сільських будинків збудована з цегли, решта – з дерева, саману тощо. Дахи 99,4 тис. будинків (або 2,1% від всього сільського житлового фонду) вкриті недовговічними матеріалами: очеретом, соломою або толем [7, с. 409–412].

На розмір житлового фонду кожної області впливає розмір її території та щільність населення, розподіл житлового фонду за поселеннями та регіонами України з розрахунку на одного жителя. Найбільший загальний житловий фонд у таких промислово розвинутих областях, як Донецька, Дніпропетровська, Луганська, де переважна частина населення проживає в містах і міський житловий фонд займає 80–90% у загальній структурі житла. Сільський житловий фонд найбільший у Вінницькій, Київській, Львівській областях (відповідно 27,6; 27 та 24,4 млн м^2), де мало міст і тому міське житло в структурі загального житлового фонду становить лише 35–52% (це при тому,

що в двох останніх областях міського населення все ж значно більше, ніж сільського).

Якщо аналізувати показник забезпеченості житлом на одного жителя в міських поселеннях чи сільській місцевості, то спостерігається його зростання, що переважно пов'язане як з будівництвом нового житла, так і постійним зменшенням міського та сільського населення. У сільській місцевості, крім того, показник забезпеченості житлом значно вищий, ніж у місті, але фактично справа тут не в кількості, а в якості. В структурі житлового фонду в сільській місцевості переважають будинки давніших термінів побудови, є багато кинутих, порожніх будинків, які іноді вже розвалюються, але все ще рахуються житловою площею. В основному порожні будинки знаходяться у віддалених і малих селах, де проживають переважно самотні люди похилого віку, внаслідок чого активізація в цих районах житлового будівництва залишається поза увагою. Значна кількість таких сіл у Вінницькій, Київській, Чернігівській, Черкаській та інших областях.

Дослідження доводять, що якість сільського житла в Україні значно нижча, ніж міського. Суцільне обстеження сіл свідчить, що фактично у 2005 р. 55,3% сільських населених пунктів не мали водопостачання, 62,8 – каналізації, 64,1% – природного газу, 5727 сіл залишалися без телефонного зв'язку. У 618 селах всі житлові будинки без жодного виду благоустрою [7, с. 414, 415, 420].

У 2010 р. у сільській місцевості водопроводом було обладнано лише 27,1% житлової площі (у містах – 77,9%), каналізацією – 23,2 (76,7), центральним опаленням – 36,1 (76,7), гарячим водопостачанням – 11,5 (60), ваннами – 20,6 (73,1), газом, включаючи скраплений – 84,4 (82,5), підлоговими електроплитами – 0,2% (5,6%). Взагалі сучасний рівень та якість інженерно-технічного облаштування сільського житлового фонду значно поступається аналогічним показникам у містах.

Існуючий рівень забезпечення сільських жителів централізованим водопостачанням ще досить низький. В Україні лише 1527 тис. будинків та

квартир у сільських населених пунктах, жителі яких користуються водою з водопровідної мережі, що становить 23,9% від загальної кількості [2, с. 143, 155].

Високий рівень забезпечення населення водогінними мережами в селах Автономної Республіки Крим (54,4% будинків та квартир сільського населення регіону), Закарпатської (54,1%), Херсонської (44,7%), Запорізької (26,5%), Миколаївської (29,8%), Одеської (36,1%), Донецької (32,7%) та Дніпропетровської (32,3%) областей [2, с. 143, 155]. Проте майже половина з них внаслідок тривалого часу використання і недосконалої експлуатації працює з перебоями та не забезпечує нормативної якості води. Екологічний та санітарний стан джерел водопостачання наближається до критичного (особливо на територіях з розвинутим сільськогосподарським виробництвом).

Серйозною проблемою залишається газифікація сільських населених пунктів. Повністю або частково газифіковано лише 5405 тис. будинків сіл (84,5%), хоча через територію України проходять 14 великих магістральних газопроводів. Якщо найбільша протяжність вуличної газової мережі була у 2005 р. у сільській місцевості Київської (13,1 тис. км), Полтавської (12,8 тис. км) та Дніпропетровської (9,7 тис. км) областей, то в Херсонській області – лише 1,5 тис. км, у Кіровоградській – 2,1 тис. і в Одеській – 2,5 тис. км [7, с. 415, 423].

На початок 2010 р. в Київській області було газифіковано 96,8% сільських будинків та квартир, Херсонській – 96,4, Полтавській – 90,9, Тернопільській – 90,4, Миколаївській – 90,3%. Водночас на сільських територіях Донецької області обладнано природним газом лише 51,7% будинків та квартир, Чернігівської – 74,2, Рівненської – 74,6% [2, с. 143, 155].

Торгівля є сферою діяльності соціальної інфраструктури, що справляє безпосередній вплив на всі сфери життя населення. У широкому значенні – це вид підприємницької діяльності, пов’язаний з купівлею-продажем товарів.

Кількість магазинів роздрібної торгівлі у сільській місцевості зменшилася від 48,2 тис. од. у 1990 р. до 13,4 тис. од. у 2010 р., або в 3,6 раза, кіосків – від 3,5 тис. до 3 тис. од., або у 1,2 раза.

Аналіз статистичних даних свідчить, що роздрібний товарооборот підприємств на селі постійно скорочується. Низька купівельна спроможність сільських жителів, обмежений асортимент продовольчих і промислових товарів у сільських магазинах – основні причини значно меншого порівняно з роздрібним товарообоpотом у міських поселеннях.

Станом на кінець 2010 р. у сільській місцевості налічувалось 16,4 тис. об'єктів роздрібної торгівлі, з них 13,4 тис. магазинів, 3 тис. кіосків. Загальна торговельна площа магазинів становить 951 тис. м^2, а одного магазину – 71,2 м^2, забезпеченість з розрахунку на 10 тис. осіб об'єктами торгівлі – 11 од., торговельною площею – 663 м^2. Найбільша кількість підприємств у Вінницькій (1442 од.), Київській (1305 од.), Львівській (935 од.) та Житомирській (850 од.) областях [6, с. 131, 133].

Різниця у мережі роздрібної торгівлі між містом та селом становить 72,2 та 27,8% від загальної кількості підприємств. Якщо розглядати зазначений показник з розрахунку на 10 тис. осіб, то середній по Україні – 14 об'єктів, у місті – 15, у сільській місцевості – 11 об'єктів [8, с. 131]. Отже, згортання мережі роздрібної торгівлі на селі негативно впливає на рівень життя населення, яке не в змозі отримати якісний товар за помірну ціну.

Сільська торговельна мережа характеризується дрібними магазинами площею до 50 м^2 , близько половини з них мають лише одного продавця. Понад дві третини сіл взагалі не мають магазинів, деякі з них обслуговуються заїжджими автолавками, а в решті – населення змушене отоварюватись у сусідніх селах [5].

Перехід до ринкових відносин став підґрунтям розподілу раніше існуючої системи громадського харчування на підсистему громадського та масового харчування (кафе, ресторани, закусочні).

На 1 січня 2011 р. мережа ресторанного господарства на селі включала 7,5 тис. об'єктів, що в 2,4 раза менша, ніж у 1990 р. Роздрібний товарооборот ресторанного господарства у сільській місцевості за 1995–2010 рр. має тенденцію до збільшення і у 2010 р. становив 826 млн грн. Проте забезпеченість сільського населення об'єктами ресторанного господарства за 2000–2010 рр. суттєво зменшилася і становила у 2010 р. 404 тис. місць, що на 38 тис. місць менше, ніж у 2000 р. [8, с. 167].

В останні роки занепокоєння викликає тенденція згортання сільської мережі побуту. Закриття побутових підприємств пов'язане із зниженням якості та значущості побутових послуг, неспроможністю населення задовольняти свої потреби в побутовому обслуговуванні внаслідок низького життєвого рівня сільського населення.

Побутове обслуговування на селі не можна вважати внутрішньою справою окремого населеного пункту чи (як це було раніше) сільськогосподарського підприємства. Стабільність та ефективність зазначеної служби в перехідний період пов'язані з налагодженням зв'язків з постачальниками або спорідненими підприємствами з ремонту устаткування, спеціалізованими кооперативами чи малими підприємствами тощо, а також з взаємодопомогою і взаємопідтримкою.

Транспорт відіграє значну роль у поліпшенні соціально-культурного та соціально-побутового обслуговування сільського населення України. Розвиток та розміщення транспортної мережі на селі відзначається досить значною нерівномірністю, рівень транспортного обслуговування населення значно відстає від його запитів, рухомий склад пасажирського транспорту фізично і морально застарів, уповільнився процес його оновлення, розподіл обсягів перевезень за видами транспорту нераціональний, стан дорожньо-транспортних магістралей не відповідає сучасним вимогам і потребам. Організація роботи та рівень обслуговування сільських жителів підприємствами транспортного обслуговування потребує активнішого розвитку автобусного

сполучення, оскільки нині значну частину необхідних товарів і послуг сільські жителі можуть придбати в місті чи районному центрі. Тому потреба в якісному шляховому будівництві залишається актуальною.

Аналіз сучасного стану транспортного сполучення та шляхів свідчить, що за 1990–2010 рр. протяжність автомобільних доріг загального користування збільшилась на 1,7 тис. км і становила у 2010 р. 169,5 тис. км [10, с. 240]. За цей період протяжність ґрунтових доріг зменшилась від 10,6 тис. до 3,7 тис. км. Проте сучасна мережа доріг не забезпечує нормального сполучення, не завжди сприяє задоволенню потреб сільського населення. Зокрема, у сільській місцевості майже 30% автомобільних доріг внутрішньогосподарського підпорядкування не мають твердого покриття, які в період несприятливих погодних умов стають непридатними для експлуатації.

Аналіз статистичних даних свідчить, що загальна кількість автоматичних телефонних станцій у сільській місцевості значно більша, ніж у міських поселеннях (у 1,7 раза) і становила 10,9 тис. од. Проте сучасних квазіелектронних та електронних телефонних станцій на селі у 2,3 раза менше, ніж у місті. Міські автоматичні телефонні станції значно переважають сільські за потужністю, тому загальна монтована ємність телефонних станцій у сільській місцевості менша за відповідний показник у міських поселеннях у 7,6 раза.

Останнім часом у сільській місцевості активно відбувається процес розширення мережі мобільного зв’язку. Станом на кінець 2011 р. цим видом зв’язку користувалося понад 1 млн сільських домогосподарств.

Галузь зв’язку характеризується в основному низькою телефонною щільністю, фізично зношеним і застарілим устаткуванням, недостатньо розвинутою цифровою первинною мережею, невеликою кількістю телевізійних каналів для потреб державних, комунальних та приватних телерадіоорганізацій, високою питомою вагою ручної праці в поштовій галузі і низькою якістю

поштових послуг. Спостерігається велика диспропорція у рівні розвитку зв'язку між містами та сільськими населеними пунктами.

Рівень телефонізації на селі залишається низьким через відсутність коштів у селян на встановлення апаратів і оплату телефонних розмов, і значно відстає не тільки від інших країн, а й від міських поселень.

Дошкільна освіта здійснюється у сім'ї, дошкільних закладах освіти у взаємодії із сім'єю і має на меті забезпечення фізичного, психологічного здоров'я дітей, їх всебічного розвитку, набуття життєвого досвіду, вироблення умінь, навичок, необхідних для подальшого навчання.

У сільському дитячому садку, потім у школі виховується майбутній хлібороб держави, формуються його творчий, інтелектуальний і духовний потенціали. Отримання цих послуг гарантується кожному сільському жителю ст. 53 Конституції України [4]. Її призначення сьогодні полягає у тому, щоб дати людині глибокі загальнокультурні основи, розвинути її задатки, здібності, бо головною педагогічною ідеєю на часі є освіта впродовж життя.

Так, протягом 1990–2010 рр. кількість дитячих дошкільних установ у сільській місцевості зменшилася на 3,7 тис. од., а дошкільні заклади відвідує лише 32% дітей відповідного віку. Кількість дитячих дошкільних навчальних закладів скоротилась за 1995–2010 рр. майже на 27%, у тому числі в сільській місцевості – на 20%, правда за останні п'ять років їх мережа почала поступово збільшуватися. Проте з 15,6 тис. дошкільних закладів, що залишились у цілому по Україні на початок 2011 р. і номінально (на папері) повинні працювати, фактично 1,1 тис. з різних причин не функціонували. Третина зазначених закладів (36%) не була придатна для цільового використання або перебувала на капітальному ремонті, інші (64%) не працювали внаслідок відсутності дітей, а також незабезпечення паливом, електроенергією, фінансуванням тощо; 39% закладів не працювали 6–10 років, а 26% − понад 10 років.

Хоча абсолютна кількість сільських дошкільних навчальних закладів переважає чисельність подібних міських установ, але за кількістю місць у них село поступається місту в 2,6 раза, а за чисельністю дітей – у 3,9 раза. Проблему в даному випадку необхідно вбачати більшою мірою в охопленні дітей дошкільними закладами. Це ж питання добробуту сільського населення та мізерності доходів сільських бюджетів. Якщо в 1990 р. охоплення дітей сільськими дошкільними закладами становило 43%, то в 2000 р. – лише 18%, і тільки зростання економіки, що супроводжувалося підвищенням доходів населення, привів до поліпшення показника охоплення дітей у 2010 р. (34% проти 67% у місті). Введення в експлуатацію нових дитячих дошкільних установ відбувається вкрай нерівномірно та повільно.

Якщо аналізувати ситуацію з дошкільними закладами в розрізі регіонів, то помітна значна диференціація між східними та західними областями України. Охоплення дітей дошкільними закладами у 2010 р. по регіонах свідчить про негативну картину: якщо в містах цей показник коливається від 57–58% у Луганській, Закарпатській областях, до 80% в Черкаській (в середньому по містах України – 67%), то в сільській місцевості – від 17% у Львівській та Івано-Франківській областях, до 46–47% у Київській, Сумській, Херсонській та Хмельницькій, 51% у Черкаській області (в середньому по селах України – 34%). Показники, розраховані для кожного регіону, свідчать, що у 2010 р. різниця між найвищим їхнім значенням та найнижчим досягла 3 рази.

Отже, переважна більшість дітей дошкільного віку в сільській місцевості перебувають вдома, що іноді негативно позначається на їхньому розвитку, адже працюючи за наймом і в домашньому господарстві, сільські жінки не в змозі приділяти достатньо уваги вихованню дітей.

Станом на початок 2011/2012 навчального року у сільській місцевості України діяло 13 тис. загальноосвітніх навчальних закладів з кількістю учнів 1348, 9 тис. осіб, у тому числі 1,7% перебували у школах першого ступеня, 20,9

– другого і 76,2% – третього ступеня, та 93 спеціальні школи. Майже всі вони (99%) працювали в одну зміну. Середнє навантаження на одного вчителя становить 6 учнів. Наведені показники стану освітянської мережі на селі свідчать, що забезпеченість населених пунктів школами – лише 45,5%. За останні п'ять років їх кількість скоротилася ще на 1341 од. При цьому, якщо заповнюваність учнями початкових шкіл внаслідок їх скорочення збільшується, то у восьмирічних і середніх вона відповідно на 4–5% зменшується.

Матеріально-технічна база функціонуючих сільських загальноосвітніх навчальних закладів, на відміну від міських, знаходиться в значно гіршому стані. Із загальної кількості будівель у сільській місцевості (25,3 тис. од.) близько 5,1% (1,3 тис. од.) приміщень потребують капітального ремонту і 0,8% (0,2 тис. од.) знаходяться в аварійному стані, 86% навчальних закладів оснащені центральним опаленням або мають власну котельню, 80,6% приміщень забезпечені водогоном, 90,7% – їдальнею або буфетом з гарячим харчуванням [3, с. 76, 79].

Забезпечення закладів освіти в сільській місцевості необхідним навчальним устаткуванням, особливо комп'ютерним, для трудового навчання, підручниками тощо потребує значних матеріальних ресурсів. Так, із загальної кількості сільських загальноосвітніх навчальних закладів 12,3 тис. мають у своєму складі бібліотеки, 7,4 тис. од. забезпечені підключенням Інтернет, 11,3 тис. од. мають комп'ютерне забезпечення. Значна частина учнів (16,8%) у сільській місцевості проживають на відстані понад 3 км від закладу і потребують перевезення, в тому числі для 93,7% учнів організовано перевезення, з них 70,8% – за програмою «Шкільний автобус» [3, с. 77–79].

Підготовка кваліфікованих кадрів для сільськогосподарського виробництва головним чином здійснюється через сільські професійно-технічні училища. У 2010 р. в Україні налічувалось 248 училищ, в яких здобували освіту 89 тис. учнів. За 1990–2010 рр. їх кількість значно зменшилась.

Сільські професійні училища надають освіту з 50 спеціальностей, з них 10 широкого профілю, але темпи підготовки кадрів для сільського господарства за останні роки значно знизились.

Фахівців в Україні готують 23 аграрні навчальні заклади Ш–IV рівнів акредитації, 118 технікумів і коледжів, які забезпечують підготовку фахівців з 37 спеціальностей та 68 спеціалізацій на рівні «спеціалістів» і «магістрів» та за 44 спеціальностями та 58 спеціалізаціями на рівні «молодшого спеціаліста».

Збереження і розвиток національної культури повинне відбуватися через виховання, постійне збагачення культурних цінностей кожної особистості. Історична своєрідність українського села як першооснови щодо збереження культурного багажу нації – обрядів, народних пісень, звичаїв, традицій, уподобань тощо заслуговує на найпильнішу увагу держави. Поряд з освітою культура має надзвичайно велике значення у життєвому соціумі саме сільських жителів. Серед галузей соціального комплексу на селі при переході до ринкових відносин найбільше негативних наслідків випало саме на культуру. Внаслідок кризового стану мережі культурних закладів на селі, відсутності вільного часу молодь села як найбільш чутлива частина сільського населення щодо споживання культурних послуг сьогодні практично позбавлена можливості їх отримувати.

У 2010 р. сільське населення обслуговували 16,5 тис. клубних закладів, 14,9 тис. бібліотек, 1,6 тис. демонстраторів фільмів. З 1990 р. їх кількість зменшилася відповідно на 6,8%, 20% та у 14 разів. У третині сіл зовсім відсутні заклади культури і вони не мали виїзного обслуговування, більшість з них знаходяться в аварійному стані та потребують капітального ремонту.

Досить критичне становище із сільськими бібліотеками. У зв’язку з відсутністю коштів повністю призупинилося надходження художньої літератури, журналів і періодики. Через нестачу коштів у держави і

сільського населення ще більш посилилась кризова ситуація у системі кінопрокату. Сьогодні можна констатувати – її тут уже практично немає.

У регіональному розміщенні закладів культури у 2010 р. спостерігався надзвичайно високий рівень диференціації. Так, кількість сільських бібліотек коливалася від 348 од. у Чернівецькій та 371 од. у Луганській, Донецькій областях до 1147 од. у Львівській та 850 од. у Вінницькій областях; кількість кінозалів – від 263 од. у Вінницькій до повної їх відсутності в Донецькій та Житомирській областях; клубів – від 355 од. у Чернівецькій до 1274 од. у Львівській області.

Кількість закладів культури в сільській місцевості в декілька разів перевищує аналогічний показник у містах, але якість відповідних послуг у сільських бібліотеках та клубах, їх пропускна здатність, відсоток охоплення населення не можуть навіть порівнюватись з міськими. Матеріально-технічна база сільських культурних установ не відповідає сучасним вимогам, старіють і зношуються основні фонди, їх працівники не мають відповідної освіти; збільшується число об’єктів, що вимагають капітального ремонту або реконструкції.

У 2010 р. у сільській місцевості функціонувало 0,5 тис. лікарняних закладів системи Міністерства охорони здоров’я України місткістю на 12,3 тис. ліжок. Крім того, вона включала 3,4 тис. амбулаторно-поліклінічних закладів та 14,9 тис. фельдшерсько-акушерських пунктів.

За 1990–2010 рр. кількість лікарняних закладів зменшилася на 0,8 тис. од. (на 40,6 тис. ліжок), фельдшерсько-акушерських пунктів – на 1,5 тис. од. Дещо поліпшилась за цей період амбулаторно-поліклінічна мережа. Кількість її закладів зросла на 1,8 тис. од. Проте таке збільшення зумовлене в основному перепрофілюванням у сільські амбулаторії дільничних лікарень.

У регіональному аспекті особливо критичне становище стосовно забезпеченості сільських населених пунктів дільничними лікарняними закладами у Волинській, Івано-Франківській, Львівській областях;

лікарняними амбулаторіями – у Харківській, Чернігівській, Полтавській, Сумській, Волинській; фельдшерсько-акушерськими пунктами – у Сумській, Дніпропетровській, Харківській, Полтавській, Донецькій, Чернігівській, Запорізькій. Тобто в умовах, що склалися сьогодні на селі, істотно посилюється обмеженість сільських мешканців в отриманні медичних послуг, що суттєво позначилось на стані здоров'я населення.

У цілому по Україні поширеність захворювань різко збільшилась. Особливо зросли хвороби крові і кровотворних органів та порушення імунної системи (від 114 випадків на 100 тис. населення в 1990 р. до 489 випадків у 2010 р.); хвороби ендокринної системи, розладу харчування та порушення обміну речовин (відповідно від 307 до 1120 випадків); хвороби системи кровообігу (від 1149 до 5230 випадків); сечостатевої системи (від 1224 до 4681 випадку) [10, с. 458].

Можливості оздоровлення сільського населення через заняття фізкультурою і спортом надто обмежені. Нині фізкультурно-спортивний оздоровчий комплекс села включає майже 14 тис. споруд, у тому числі 270 стадіонів, 19,7 тис. спортивних майданчиків і площадок, 7,5 тис. спортивних залів, 2,2 тис. стрілецьких тирів, 42 плавальні басейни, 34 криті плавальні басейни, 9 тис. футбольних полів тощо.

Порівняно з 1990 р. загальна кількість спортивних споруд зменшилася, зокрема стадіонів – на 48%, плавальних басейнів – на 36,4, стрілецьких тирів – на 13,9, спортивних залів – на 7,4%. Сьогодні більше половини населених пунктів взагалі не мають спортивних споруд. Один стадіон припадає на 105 сіл, спортивний зал – на 3,8 села, плавальний басейн – на 677 сіл.

Функціонуюча мережа споруд переважно розміщена в пристосованих та аварійних приміщеннях. Це, як правило, непривабливі, слабо укомплектовані фізкультурними кадрами споруди. Тому більшість сільської молоді досить слабо зацікавлена в такому виді оздоровлення. Поряд з цим

через відсутність фізкультурних кадрів скорочуються заняття фізкультурою у загальноосвітніх школах, дошкільних закладах, які мають хоч якусь спортивну базу. Тому збереження фізкультурно-спортивного оздоровлення і на цій основі збереження і зміцнення здоров'я, продовження тривалості життя поряд із профілактикою та лікуванням хвороб у медичних закладах набувають особливого значення.

Серед основних видів туризму в Україні чільне місце займає сільський зелений туризм, який, з одного боку, сприяє подорожі туристів по сільській місцевості, знайомству з культурною спадщиною, традиціями, національною кухнею, перебуванню в екологічно чистому середовищі та споживанню натуральної їжі, а з другого – забезпечує участь сільського населення у здійсненні підприємницької діяльності [9]. Для цього виду туризму характерне те, що він дає можливість міським мешканцям відпочивати у сільській місцевості на природі, позбутися стресів, відвідати місцеві пам'ятки, ознайомитися з побутом сучасних сільських жителів та народними традиціями, які вони зберігають, а за бажанням – взяти участь у сільськогосподарських роботах.

Розвиток сільського зеленого туризму в Україні характеризується особливостями організації, регіонами поширення, функціональними завданнями, напрямами та формами туристичної діяльності.

Сільський зелений туризм виступає і як елемент бізнесу, і як тип господарювання, зокрема дає можливість створення нових робочих місць для сільських жителів, зниження рівня безробіття та відпливу працездатного населення, отримання реальних доходів. Він стимулює поліпшення облаштування сільських населених пунктів та їх благоустрою, сприяє формуванню на селі кооперативних форм обслуговування туристів і відпочиваючих, будівництву міні-готелів, блоків ресторанного господарства, об'єктів організації активного відпочинку, створює умови для поліпшення наповнюваності місцевих бюджетів. Крім того, цей вид підприємництва не ви-

магає державних капітальних вкладень, а задовольняється використанням наявного потенціалу сільських регіонів.

За останні роки в Україні чітко виділилися регіони – лідери щодо розвитку сільського туризм. Це райони Автономної Республіки Крим, де поєднуються море, мальовничі гори та рівнини з унікальною флорою і фауною; Рахівський район Закарпаття та Надвірнянський Івано-Франківщини, на території яких розташований Карпатський національний природний парк, Жовківський район на Львівщині (знамените Розточчя), Переяславський район Київської області з безкрайнім плесом Дніпра та славнозвісним комплексом музеїв легендарного Переяслава; Полтавщина з не менш знаменитими Диканькою та Сорочинцями.

Комплексність вирішення проблем розвитку соціальної інфраструктури сільських територій вимагає наступного.

У галузі житлово-комунального господарства: впровадження ринкових механізмів будівництва житла на селі, збереження й раціональне використання існуючого житлового фонду, поліпшення житлово-побутових умов сімей, зокрема надання цільових довгострокових кредитів на купівлю або будівництво житла для молодих сімей, підвищення пільгового кредитування молодих сімей залежно від чисельності дітей у сім’ї, розроблення сучасних нормативів та умов надання соціального житла, вдосконалення системи адресної допомоги в оплаті цього житла для малозабезпечених сімей з дітьми, покращення його благоустрою, прийняття загальнодержавної програми розвитку сільського житлового будівництва, удосконалення системи кредитування житлового будівництва; стимулювання розвитку житлового будівництва за програмою «Власний дім» та підтримка молодіжного житлового будівництва, а також спорудження житла для працівників бюджетних установ та поліпшення житлових умов соціально незахищених верств населення; забезпечення централізованого постачання питної води до сільських населених пунктів, жителі яких користуються

привізною водою, та посилення контролю щодо якості питної води з місцевих джерел.

У галузі побутового обслуговування сільського населення: надання жителям села широкого спектру послуг, посилення впливу сервісу побутових послуг, підтримка функціонування побутових об’єктів шляхом кооперації коштів підприємств і організацій, що діють на території сільських рад, часткова компенсація оренди приміщень, витрат на транспорт, енергоносії, моральне і матеріальне стимулювання працівників, зокрема продаж за пільговими цінами продуктів харчування, матеріалів і виробів місцевих підприємств.

У галузі торгівлі та ресторанного господарства: досягнення збалансованості попиту та пропозиції на ринку предметів споживання; задоволення попиту споживачів при високій якості обслуговування і мінімальному рівні витрат, пов’язаних з процесом обігу продукції; повніше забезпечення населення в товарах і відповідних послугах; покращення якості продукції через вивчення попиту на товар; нарощування темпів зростання товарообігу, прискорення просування товару від виробника до споживача, поліпшення рівня та технічної оснащеності галузі; вдосконалення форм обслуговування споживачів, розробка ефективних механізмів захисту прав громадян; відновлення роботи та розширення мережі заготівельних пунктів-магазинів, стаціонарних об’єктів торгівлі та ресторанного господарства в системі споживчої кооперації; збільшення кількості заготівельних організацій; поновлення пересувної форми обслуговування для постачання населенню необхідних промислових та продовольчих товарів тощо.

У галузі транспорту і зв’язку: створення розгалуженої мережі транспортних шляхів, автобусних маршрутів для покращення транспортної доступності в різні сільські населені пункти; переоснащення та реконструкція застарілого аналогового устаткування на сучасне цифрове; впровадження

сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та послуг, мережі Інтернет.

У галузі освіти: поліпшення освітнього й інтелектуального потенціалу суспільства, збагачення духовності окремої особистості; перетворення закладів освіти із суто навчальних в освітньо-просвітницькі та культурні осередки сільських населених пунктів; відновлення роботи та створення дошкільних закладів в селах, де проживає більше 50 дітей дошкільного віку; відновлення раніше закритих, добудову розпочатих та спорудження нових шкіл у селах з числом дітей шкільного віку більше 50 осіб і які розташовані на відстані понад 3 км від поселень, де є школи; створення навчально-виховних комплексів типу «школа-дитячий садок», «школа-спортивна школа», «школа-музична школа»; сприяння реалізації програм комп'ютеризації сільських шкіл та «Шкільний автобус», розширення кола поселень; створення передумов для організації навчання учнів у початковій школі за місцем їх проживання (за наявності не менше 5 учнів у населеному пункті); забезпечення рівних можливостей в освітянському просторі випускників сільських і міських шкіл; створення умов для орієнтації учнів на подальший вибір професії, розширення життєвої компетентності, формування нових мотивів навчання, самоорганізації та самореалізації особистості; удосконалення системи підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів; упровадження високих освітніх стандартів з метою інтеграції випускників професійної та вищої школи в загальноєвропейський та світовий освітній простір.

У галузі культури: забезпечення прав людини на культурний розвиток, який сприятиме формуванню обізнаної особистості у всіх напрямах культури, духовному збагаченню людини, справляє вплив на повноцінне культурне проведення вільного часу; збереження та забезпечення функціонування існуючої мережі закладів культури; переобладнання під заклади культури тих приміщень, які не використовуються, та створення закладів малих форм у

придатних для цього приміщеннях у селах з числом жителів понад 500 осіб; забезпечення позитивних змін у системі духовних цінностей суспільства та світоглядних засадах громадян; покращення якості надання культурних послуг, а також забезпечення належної охорони та вільного доступу громадян до культурних цінностей національного та світового значення; запровадження програм міжрегіональних культурно-мистецьких обмінів та гастрольно-концертної діяльності; популяризація етнічних і культурних традицій регіонів, традиційного народного та сучасного мистецтва України за кордоном; забезпечення населення закладами культури – регіональними і місцевими осередками культуротворчого життя, розвитку аматорства, народних промислів, професійного мистецтва.

У галузі охорони здоров'я: максимально зберегти наявну мережу державних медичних закладів з поступовим нарощуванням потужностей та переорієнтацією на діагностично-профілактичну діяльність; відкрити заклади первинної медико-санітарної допомоги в селах людністю більше 500 осіб, де відсутні медичні установи та які розташовані на відстані понад 3 км від поселень, де такі заклади функціонують; створити на базі сільських закладів охорони здоров'я денних стаціонарів; забезпечити сільських закладів охорони здоров'я сучасною медапаратурою, пересувними стоматологічними кабінетами та іншим сучасним устаткуванням; максимально сприяти формуванню фізичного здоров'я селян, здорового способу життя, поліпшенню екологічних умов праці та побуту; активізувати розвиток мережі державних профілакторіїв, стаціонарів на дому, денних стаціонарів при фельдшерсько-акушерських пунктах, спеціалізованих закладів по утриманню та лікуванню людей похилого віку, оснащувати їх сучасним профілактично-лікувальним устаткуванням та висококваліфікованими фахівцями типу сімейного лікаря, лікаря загальної практики тощо, забезпечувати їх житлом; постійно поліпшувати спеціалізовану допомогу селянам за рахунок створення при центральних та дільничних лікарнях виїзних амбулаторій, стоматологічних кабінетів, діагностичних

лабораторій, бригад швидкої допомоги; впроваджувати добровільне медичне страхування, приватизаційні та комерційні центри з надання допомоги, зокрема, консультаційно-лікувального, стоматологічного та патронажного спрямування; розвивати санаторно-курортну мережу, створювати бази відпочинку для дорослих та дітей безпосередньо у сільській місцевості.

У галузі фізичної культури, спорту і туризму: призупинити згортання та руйнацію об'єктів цього спрямування, створити належні умови для занять фізичною культурою за місцем проживання та у місцях масового відпочинку; реформувати організаційні основи фізкультурно-спортивного руху на селі; створити територіальні фізкультурно-спортивні клуби та відділення дитячо-юнацьких спортивних шкіл; активізувати формування фізкультурно-оздоровчих центрів, мережі дитячо-юнацьких спортивних шкіл, їх філіалів при дитячих садках, загальноосвітніх школах, рекреаційних куточків у виробничих приміщеннях; нарощувати потужності спортивно-туристичного спрямування за рахунок створення різних за формою власності спортивно-туристичних центрів, баз, їх філіалів, відновлювати закриті та прокладати нові туристичні маршрути у сільській місцевості; поліпшити матеріально-технічну базу фізкультурно-спортивних та туристичних комплексів, забезпечити їх необхідними фінансовими коштами, устаткуванням та фахівцями, відродження та актуалізацію культурної спадщини та осередків культурної самобутності регіонів країни як основи розвитку внутрішнього та міжнародного культурного туризму; покращити інфраструктурне забезпечення розвитку сільського туризму шляхом створення надійного транспортного сполучення; поліпшити кадрове забезпечення сільського туризму.

Запобігання подальшому поглибленню руйнівних соціальних процесів на селі передбачає активізацію розробки і поступового втілення в життя комплексу нормативно-правових та організаційно-економічних заходів, які ґрунтуватимуться насамперед на реальному попиті та пропозиції соціальних послуг на мікрорівні, тобто посиленні регулюючого впливу органів місцевого

самоврядування на засадах органічного поєднання функцій місцевих владних структур та регіональних і загальнодержавних органів влади у вирішенні завдань розвитку соціальної інфраструктури сільських територій.

Список використаних джерел

1. Введення в експлуатацію житла в Україні за 2010 рік: стат. бюл.; відп. за випуск Л. М. Овденко. – К.: Держкомстат України, 2011. – 37 с.
2. Житловий фонд України у 2010 році: стат. бюл.; відп. за випуск І. В. Калачова. – К.: Держкомстат України, 2011. – 376 с.
3. Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2011/2012 навчального року: стат. бюл.; відп. за випуск І. В. Калачова. – К.: Держкомстат України, 2012. – 100 с.
4. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 41. – С. 381–417.
5. Лісовий А. В. Державне регулювання розвитку сільських територій / А.В. Лісовий. – К.: Дія, 2007. – 400 с.
6. Реформування соціальної сфери села: організаційно-методичні засади; за ред. П. Т. Саблука. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – 475 с.
7. Розвиток сільських територій України. – К.: ІВЦ Держкомстату України, 2006. – 751 с.
8. Роздрібна торгівля України у 2009 році: стат. бюл.; відп. за випуск А. О. Фризоренко. – К.: Держкомстат України, 2010. – 173 с.
9. Соціальна інфраструктура регіону: навч. посібник; за заг. ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – К.: Вид-во НАДУ, 2010. – 257 с.

Статистичний щорічник України за 2010 рік; за ред. О. Г. Осауленка. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2011. – 559 с.

4.6. Соціально-економічні аспекти функціонування підприємств в контексті сталого розвитку агропродовольчої сфери

Сталий розвиток агропродовольчої сфери згачною мірою залежить від соціально-економічних передумов її функціонування.

Село слід розглядати не лише як агропромислову сферу, яка забезпечує населення продуктами харчування та формує продовольчу безпеку країни, але й як соціально-територіальну підсистему, що виконує широкий спектр народногосподарських функцій: демографічну, культурну, рекреаційну, природоохоронну. [1, с. 211]. Тому проблема соціально-економічних аспектів розвитку агропродовольчої сфери є певною мірою визначальною, оскільки від її вирішення безпосередньо залежить не тільки продовольча безпека

країни, але і передумови формування та розвитку людського капіталу сільського господарства, що виступає чинником економічного зростання країни та її національної безпеки. Це надає проблемі також комплексний, міжгалузевий, багаторівневий характер і потребує надійного наукового забезпечення.

Слід зазначити, що питання соціально-економічних аспектів розвитку сільських територій та їх впливу на підвищення ефективності функціонування агропродовольчої сфери досліджували: О. Бородіна, Ю. Губені, О. Єрмаков, І. Кириленко, В. Месель-Веселяк, Д. Мотруніч, О. Онищенко, М. Орлатий, О. Павлов, Д. Полозенко, І. Прокопа, К. Прокопишак, В. Рябоконь, П. Саблук, І. Сало, О. Славкова, Н. Стоянець, В. Юрчишин, К. Якуба та інші. Проте залишаються малодослідженими питання визначення пріоритетів вдосконалення соціально-економічних умов функціонування аграрних підприємств в контексті сталого розвитку агропродовольчої сфери.

Метою даного дослідження є обґрунтування перспектив вдосконалення соціально-економічних аспектів функціонування підприємств аграрного сектору для підвищення ефективності їх господарювання на основі поліпшення соціально-економічних стандартів життя сільського населення та всебічного розвитку сільських територій.

Завданням аграрних трансформацій в Україні є забезпечення нових стандартів добробуту та життєдіяльності людини. Світовий досвід засвідчує, що забезпечення новіх стандартів добробуту та жииєздатності людини сприяє здійснення глибоких соціальних перетворень на селі, прискорення розвитку сільських територій. Й навпаки, погіршення соціально-економічного стану сільських територій України призводять до зменшення кількості економічно-активного населення, зниження якості людського капіталу, трудового потенціалу сільськогосподарських підприємств, погіршення проблеми відновлення кадрового потенціалу через депопуляцію

сільського населення, зниження якості життя, погіршення стану здоров'я працездатного населення.

Дослідження показали, що до сьогодні не існує чіткого усвідомлення та єдності у сприйняття сутності багатьох категорій, що характеризують соціально-економічні аспекти сталого розвитку агропродовольчої сфери. В результаті узагальнення існуючого понятійного апарату, ми прийшли до розуміння соціально-економічних умов функціонування сільськогосподарських підприємств як середовища існування підприємств, що складається з комплексу факторів соціального та економічного характеру. Виходячи із важливості впливу оточуючого середовища на функціонування суб'єктів господарювання, нами запропоновано застосування категорії соціально-економічних умов функціонування сільськогосподарських підприємств, як певної сукупності факторів, в яких відбувається процес виробництва (або життєдіяльності людини) та які забезпечують загальні умови економічного і соціального розвитку, а також безпосередньо або опосередковано впливають на ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств та всієї агропродовольчої сфери.

У контексті проведеного нами дослідження передумов формування соціально-економічних умов та їх сучасного стану, що склався на сільських територіях, запропоновано класифікувати соціально-економічні умови за рівнем їх впливу на функціонування сільськогосподарських підприємств (табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація соціально-економічних умов за рівнем впливу на діяльність сільськогосподарських підприємств [2]

№/пп	Рівень	Зміст впливу	Складові соціально-економічні умови

1.	Мікрорівень	Вплив на ефективність сіськогоспо-дарських підприємств через ефективність живої праці	Якість та рівень життя працівників: (рівень доходів, соціальна забезпеченість, наявність комплексу об'єктів соціальної інфраструктури, наявність вільного часу працівників тощо) Освітньо-професійний рівень працівників
2.	Мезорівень	Внутрішні умови функціонування підприємства	Рівень фінансово стану, техніко-технологічного рівня розвитку підприємства Розвиток виробничої інфраструктури (наявність приймально-заготівельних пунктів, переробних підприємств, товарних бірж тощо) Взаємодія з іншими суб'єктами господарювання
3.	Макрорівень	Адміністративний вплив на рівені районів, області, держави.	Стратегії розвитку агропромислового комплексу, пріоритетність у фінансуванні. Державне регулювання (податкова система, стан нормативно-правової бази; захищеність товаровиробника, інвестиційний клімат) Розвиток самоврядування, діяльність місцевих (районних, обласних)органів влади Ступінь корумпованості державного апарату
4.	Гігарівень	Фактори впливу міждержавних та світових відносин	Світові ціни на енергоносії, Зміни світової кон'юнктури ринку основних видів сільськогосподарської продукції; Участь держави в міжнародних процесах та організаціях (СОТ, ЄС, Митний союз, СНД)

Слід вказати на те, що функціонування підприємств сільського господарства не можна розглядати відокремлено від загальних соціально-економічних умов всієї агропродовольчої сфери, в яких воно діє, від стану виробничої та соціальної інфраструктури, від умов та рівня життя працівників сільського господарства.

Держава розробляє програми і заходи щодо вдосконалення процесу управління економічним і соціальним розвитком регіонів, однак їх недостатнє фінансове забезпечення не сприяє їх стану [3; 4]. Державне регулювання сільського господарства передбачає певний вплив на всі етапи діяльності АПК, сприяння більш ефективному виробництву та забезпеченню відповідних умов функціонування сільськогосподарських підприємств.

З метою дослідження факторів, що впливають на працездатність робітників сільського господарства, а також визначення рівня соціально-

економічного стану села, нами було проведене анкетне опитування мешканців сіл Сумської області. В опитуванні прийняло участь 282 селян із 10 сіл. Питання, які ставилися перед селянами, стосувалися соціально-економічного стану села, відношення до праці у сільськогосподарських підприємствах, благоустрою населеного пункту та житла селян, проблем, що оточують селян у повсякденні. Проведене соціологічне дослідження показало, що для більшості респондентів характерне песимістичне ставлення до праці на селі. Так, 47,9 % сільського населення не задовольняє їх діяльність, але змінити її вони не можуть, бо втратять джерело доходів. Аналіз впливу соціально-економічних умов на працездатність селян та їх бажання працювати саме в сільський місцевості виявив наступні результати: 75,2 % селян вважають, що на працездатність впливає гідна оплата їх праці та високий рівень життя (52,1% та 23,1% відповідно). Як наслідок, 68,7% селян не бажають, щоб їх діти жили та працювали у сільській місцевості. Лише 3,2 % селян пов'язують майбутнє своїх дітей із сільським господарством.

Результатами опитування також доведено, що соціально-економічні умови проживання у сільській місцевості не забезпечують реалізацію функції відтворення робочої сили та призводять до морального занепаду та зневіри селян у майбутньому. Мешканцям досліджуваних сіл пропонувалося самостійно визначити фактори, або дії, необхідні для впровадження у сільській місцевості, які могли б сприяти підвищенню рівня життя, працездатності селян, їх бажанню жити та працювати у сільській місцевості. Встановлено (табл. 2), що найголовнішою потребою українського селянства є підвищення заробітної платні до гідного рівня (17,5%). Разом з тим 35,5% відповідей стосувалися загального покращання соціальної сфери села – газифікації, обладнання водопроводом та каналізацією будинків (17,1%), поліпшення дорожньо-транспортного зв'язку (6,3%), можливості отримати житло(3,2%) тощо. Значна частина відповідей стосується поліпшення економічних умов господарювання: забезпечення новою технікою (5,6%),

стабільних закупівельних цін на сільгосппродукцію (4,7%) та стабільність у державі (1,4%), можливості отримання пільгових кредитів (4.3%). Це свідчить про готовність та бажання селян займатися господарською діяльністю та виробництвом на сільських територіях за умови формування прийнятних соціально-економічних умов. Опитування експертів підтвердило гіпотезу дослідження про важливість забезпечення певного комплексу соціально-економічних умов для поліпшення якості трудового потенціалу, ефективності функціонування сільськогосподарських підприємств, перспективі розвитку сільських територій.

Таблиця 2

Перелік соціально-економічних умов, що забезпечують працездатність та бажання селян працювати у сільській місцевості (за результатами опитування мешканців сіл Сумської області)

Групи умов	Складові	Відповідей до загальної. кількості, %
Мотиваційні механізми	Висока, гідна оплата праці, підвищення пенсій Підвищення рівня життя	24,2
Соціальний розвиток	Поліпшення соціальної сфери, соціально-побутових умов Ремонт доріг, покращання транспортного сполучення Підтримка молодих сімей Надання житла, можливість побудувати житло Відновлення (побудова)культурно-розважальних закладів Соціальний захист працівників	35,5
Фактори економічного зростання	Розширення виробництва, поява нових робочих місць Обладнання ОСГ та фермерських господарств новою економічною (та ергономічною) технікою Стабільність закупівельних цін на сільгосппродукцію Пільгові кредити Державна політика, націлена на розвиток села та с/ г Стабільність у державі Врегулювання питань земельної власності Дешеві паливно-мастильні матеріали	37,0
Інші	Підняття престижу села Можливість повноцінного відпочинку інше	3,3
	Всього відповідей респондентів	445 (100%)

Для дослідження взаємозв'язку між наявністю об'єктів соціальної інфраструктури у районі та показників економічної ефективності сільгосппідприємств району було проведено моніторинг стану соціальної інфраструктури 1397 сільських та селищних рад 18 районів Сумської області (за даними, отриманими в результаті обстеження сільських та міських рад Сумської області в 2007 р.) за наступними показниками: забезпеченість населеного пункту житлом (в розрахунку на одну особу), дошкільними закладами, школами, закладами клубного типу, бібліотеками, кінотеатрами, торгівельними підприємствами, їдальнями, підприємствами служби побуту, відділеннями зв'язку; забезпеченість домівок водопроводом та каналізацією, природним газом, телефонами (%); кількість лікарів на 100 осіб; забезпеченість дорогами з асфальтовим покриттям.

З метою отримання узагальнюючої характеристики рівня забезпечення соціально-економічних умов функціонування сільськогосподарських підприємств ми застосували метод матриць-кооординат, в результаті чого було отримано інтегральні показники забезпеченості всіма об'єктами соціальної інфраструктури для кожного з районів. Були також проаналізовані показників економічної ефективності господарювання сільгосппідприємств (виробництво валової продукції на середньорічного працівника, частка прибуткових та збиткових підприємств у районі; чисельність працівників; отримано доходу на середньорічного працівника, на 1 га сільськогосподарських угідь; середньорічна оплата праці; рівень рентабельності по підприємствам; повна собівартість, грн/га). Отримані інтегральні показники було порівняно та проранговано (рис.1).

Встановлено, що для більшості районів вищий рівень розвитку соціальних умов означає вищий рівень економічної ефективності господарювання сільськогосподарських підприємств.

Рис. 1. Ранжування районів Сумської області за інтегральними показниками економічної ефективності господарювання сільськогосподарських підприємств та розвитком соціальної інфраструктури

Здійснений кореляційний аналіз взаємозв'язку двох інтегральних показників економічного та соціального розвитку дозволив вивести рівняння регресії, яке має вигляд: $Y_x = 2,62 + 0,49$ x. Коефіцієнт Пірсона дорівнює 0,545, що вказує на існування більш, ніж середньої залежності факторної ознаки від результативної.

Таким чином, проведені дослідження підтверджують існування залежності економічної ефективності сільськогосподарських підприємств від рівня забезпеченості соціально-економічними умовами їх функціонування, розвитку соціальної інфраструктури регіону та необхідності забезпечення

гідного рівня життя сільському населенню як основи формування людського капіталу аграрного сектору країни.

Узагальнення закордонного досвіду формування соціально-економічних умов функціонування агропідприємств, анкетне опитування працівників сільгосппідприємств та мешканців сіл, а також експертів сільського господарства дозволили сформулювати принципи створення соціально-економічних умов, що є необхідними для більш ефективного функціонування сільськогосподарських підприємств. За результатами виконаних досліджень прийшли до висновку, що для ефективного функціонування підприємств всіх форм власності має бути створене оточуюче сприятливе середовище, яке включає комплекс внутрішніх та зовнішніх умов, які, у свою чергу, мають бути пов'язані та взаємообумовлені. Ці дії разом із поступовим створенням соціального стандарту села здатні суттєво поліпшити стан людського капіталу сільських регіонів, підвищити продуктивність праці, а через неї – ефективність функціонування підприємств всіх форм власності (рис.2).

Вважаємо доцільним запропонувати алгоритм впровадження соціальних заходів на сільських територіях Сумської області, комплексність та своєчасність реалізації яких надасть змогу отримати синергетичний ефект в економіці підприємств та загальному соціально-економічному розвитку регіону. Для обґрунтування цих пропозицій було проведено множинний кореляційно-регресійний аналіз залежності показників економічної ефективності сільськогосподарських підприємств від ряду економічних та соціальних факторів.

В результаті розв'язання багатофакторної моделі було отримано рівняння регресії:

$$Y = -0{,}16 + 0{,}09x_1 + 3{,}79x_2 - 3{,}51x_3 + 0{,}28x_4 + 0{,}03x_5 + 0{,}14x_6 - 0{,}15x_7 + 0{,}02x_8 + 0{,}15x_9,$$

Рис.2. Механізм забезпечення вмотивованості працівників сільськогосподарських підприємств, сільського населення та активізації їх підприємницької діяльності за рахунок вдосконалення соціально-економічних умов сільських територій

де У – рівень рентабельності сільськогосподарських підприємств; x_1 – середньорічна зарплата одного робітника, тис. грн.; x_2 – отримано доходу на 1 га с/г угідь, грн.; x_3 – повна собівартість виробленої продукції, грн/га; x_4 – кількість працівників із вищою освітою,%. x_5 – забезпеченість дорогами з асфальтовим покриттям; x_6 – забезпеченість домівок водопроводом та каналізацією; x_7 – забезпеченість домівок телефонним зв'язком; x_8 – забезпеченість населенного пункту дошкільними закладами на 1000 осіб; x_9 – забезпеченість школами на1000 осіб.

Згідно із отриманою кореляційно-регресійною моделлю було спрогнозовано зміну результативного показника в залежності від відповідної зміни факторних ознак. Для поглиблених емпіричних досліджень було обрано чотири сільськогосподарські підприємства Сумської області: СЗАТ «Маяк» Тростянецького району (с. Боромля); агрофірма «Хоружівка» Недригайлівського району (с. Хоружівка) (тут у 2008 р. авторами було проведено паспортизацію); ЗАТ агрофірма «Мрія» Конотопського райоу (с. Жовтневе); ТОВ агрофірма «Псьол» Краснопільського району (с. Велика Рибиця). В дослідженні було спрогнозовано зміну соціально-економічних умов (збільшено оплату праці, покращено показники забезпеченості дорогами з асфальтовим покриттям, наявності шкіл та дошкільних закладів (до нормативного рівня), наявності торгівельних підприємств, забезпеченості домівок водопроводом, каналізацією, телефонами) та вплив змінених показників на зростіння рентабельності сільськогосподарських підприємств (рис. 3).

Дослідженнями доведено, що за умови покращання соціально-економічних умов рівень рентабельності підприємств має додатковий потенціал зростання 6,88–19,24 % відсоткових пункти. Відзначимо, що отримані показники рентабельності лише відображають той рівень, на який рентабельність підприємств, розташованих на визначеній території, може збільшитись, враховуючи передбачені зміни соціальних умов. Економічні

показники можуть суттєво вплинути на прогнозовані показники господарювання.

Рис. 3. Прогноз зміни рівня рентабельності сільськогосподарських підприємств в контексті поліпшення соціально-економічних умов їх функціонування

Заслуговують на увагу і вивчення пропозиції російських вчених щодо розширення інструментів державного регулювання соціальної сфери села шляхом застосування гнучкої системи оподаткування інвестицій, що спрямовуються на розвиток сільських регіонів (створення, розширення, оновлення як виробничої, так і соціальної інфраструктури) [5, с. 94]. Дії держави в бік підтримки соціально-економічного розвитку сільських територій, на наш погляд, мають здійснюватись в наступних напрямках: фінансування розвитку соціальної інфраструктури, підтримка науково-дослідної діяльності в межах, що є допустимими з правилами СОТ. З іншого

боку поліпшення конкурентоздатності аграрного сектору має досягатися забезпеченням контролю за додержанням санітарних та гігієнічних норм і стандартів. Не менш важливим є сприяння захисту навколишнього середовища, введенню органічного землеробства, екологічного виробництва тощо.

Тому формування якісного, конкурентоздатного трудового потенціалу сільськогосподарських підприємств в значної мірі залежить від забезпечення сприятливих соціально-економічних умов на сільських територіях.

Вважаємо, що комплекс соціально-економічних умов, який формує середовище життєдіяльності працівників аграрного сектору та середовище функціонування сільськогосподарських підприємств, також опосередковано впливає на ефективність господарювання через показники відтворюваності трудового потенціалу, сприяє формуванню та розвитку економічної активності як робітників сільгосппідприємств, так і інших мешканців сільських територій. Разом всі вищезгадані чинники забезпечують більш ефективне використання ресурсів (людських, фінансових, матеріально-технічних тощо) та загальне підвищення ефективності функціонування аграрного сектору країни.

Застосування запропонованої методики виявлення та ідентифікації умов функціонування чотирьох сільськогосподарських підприємств Сумської області, що впливають на показники ефективності їх господарювання, дозволило спрогнозувати підвищення загального рівня рентабельності сільськогосподарського виробництва на 6.88 – 19.24 в.п., за умови вдосконалення соціально-економічних умов функціонування сільськогосподарських підприємств та проживання сільського населення. Прогноз підтверджує, що комплексне забезпечення сприятливих соціально-економічних умов здатне суттєво вплинути на економічну ефективність функціонування сільськогосподарських підприємств, що розташовані на сільських територіях.

Список використаних джерел

1. Бородіна О.М. Людський капітал на селі: наукові основи, стан, проблеми розвитку / О.М.Бородіна. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – 277 с.
2. Дяченко О.В. Сутність соціально-економічних умов та їхній вплив на ефективність функціонування агроформувань / О.В. Дяченко // Економіка АПК. – 2008. – №1 (159). – С.151–155.
3. Прокопишак К.В. Розвиток соціальної сфери села в умовах становлення ринкових відносин (на прикладі Карпатського регіону): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук. / К. В. Прокопишак.– Львів, 2004. – 40 с.
4. Соціальна сфера в умовах трансформації економіки / В.І. Куценко, Л.Г. Богуш, Ю.М. Шевченко та ін. – К.: РВПС України НАН України, 2000. – 355 с.
5. Плотников В. Условия финансового оздоровления предприятий АПК / В. Плотников // Экономист. – 2001. – С. 92–96.

4.7. Інституціональні проблеми соціального розвитку аграрного сектору економіки

Посилення глобальної економічної нестабільності підвищує актуальність сталого економічного розвитку народного господарства країни в цілому та її регіонів. Аграрний сектор історично займає провідне місце в економіці України. У 2011 р. обсяг виробництва валової продукції сільського господарства в усіх категоріях господарств збільшився порівняно з 2010 р. на 17,5% і становив 118,1 млрд грн (у порівняних цінах 2005 р.). До зведеного бюджету станом на 1 січня 2012 р. від підприємств агропромислового комплексу надійшло 140,1 млрд грн податкових платежів, що на 5,8 млрд грн, або на 17% більше, ніж на відповідну дату попереднього року [2]. Аграрне виробництво розосереджене на територіях, де проживає 31,3% населення країни [13], саме тому воно впливає не тільки на добробут селян, але є визначальним для багатьох інших галузей, насамперед, як джерело сировини. Збереження історично сформованого, звичного способу життя людини, забезпечення повної зайнятості, стан соціальної сфери на селі, облаштованість самої території беззаперечно визначають стратегію соціально-економічного розвитку суспільства.

Проведені в аграрному секторі економіки країни з 1990-х років соціально-економічні реформи, різке скорочення державного фінансування АПК, повільне становлення органів місцевого самоврядування призвели до змін у соціальній структурі сільського суспільства і в цілому негативно вплинули на соціальний розвиток села, рівень і якість життя більшості сільського населення. Економічне зростання само по собі не служить самоціллю, воно покликане забезпечити підвищення рівня і якості життя людей. Такий підхід передбачає розробку та реалізацію регіональних економічних та інституційних механізмів, пов'язаних з оптимізацією використання регіонального потенціалу.

Проблеми, пов'язані з розвитком інституційних процесів у аграрному секторі економіки на різних історичних етапах, в тому числі в процесі сучасних ринкових реформ, досліджені вітчизняними економістами та отримали відображення в працях ряду вчених: О. Гудзинського, І. Соловйова, Ю. Лопатинського, О. Мороз, Т. Осташко, О. Скидана, О. Шпикуляка [4; 6; 9; 11]. Разом з тим реальне соціально-економічне, особливо демографічне становище в селі обумовлює необхідність подальшої більш поглибленої роботи в області цілеспрямованого правового, економічного і організаційно-управлінського регулювання власне інституційних процесів розвитку аграрного сектору економіки. Аналіз стану соціальних складових інституціональних процесів в аграрному секторі та обґрунтування їх розвитку як особливого пріоритету аграрної політики є метою нашого дослідження.

В останні двадцять років відбулася деградація виробничого потенціалу галузі. В результаті чого аграрне виробництво стало значно більш трудомістким, багато в чому втративши свій індустріальний характер. Село переживає системну кризу, основними проявами якого є не тільки спад аграрного виробництва, а й загострення демографічної ситуації, високий рівень безробіття сільського населення, проблеми його бідності, зниження

якості життя. Для сучасного аграрного виробництва характерно збереження природно-руйнівного типу господарювання. Значна частина ріллі, сіножатей та пасовищ не використовується. За даними Міністерства аграрної політики та продовольства України в 2011 р. у структурі посівних площ всіх сільськогосподарських підприємств соняшник займав у середньому по Україні 20% при оптимальній структурі до 10% [8], а у ряді регіонів до 40% (Запорізська та Донецька області). Критична ситуація склалася з посівами кормових культур. Так, у 2011 р. із 1633 сільськогосподарських підприємств, які мають 3000 га і більше 749 (або 46%) взагалі не вирощують дані культури. Винос поживних речовин з урожаєм із ґрунту на оброблюваних землях перевищує їх внесення.

З огляду на ситуацію, що склалася, в останні десятиліття актуальності набуває концепція сталого розвитку. Вона на думку деяких вчених, невипадково прийшла на зміну теорії економічного зростання прийшла концепція сталого розвитку [17, с. 46]. Зараз в літературі налічується більше 60 визначень сталого розвитку. Це відображає як складність самого поняття, що включає економічні, екологічні та соціальні аспекти розвитку людства, так і розбіжність поглядів учених, підприємців і політиків. Міжнародна комісія з навколишнього середовища і розвитку в 1987 р. дала таке визначення сталого розвитку: «сталий розвиток – це такий розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби. Воно включає два ключових поняття:

– поняття потреб, зокрема потреб, необхідних для існування найбідніших верств населення, турбота про які повинні бути предметом першочергового пріоритету;

– поняття обмежень, зумовлених станом технології і організацією суспільства, що накладаються на здатність навколишнього середовища задовольняти нинішні і майбутні потреби» [10, с. 50].

Вчені Інституту географії РАН розглядають сталий розвиток «як багаторівневий, ієрархічний, керований процес коеволюційного розвитку суспільства і природи – при масової, усвідомленої участі населення. Його мета – забезпечити здорове, продуктивне життя в гармонії з природою теперішнім і майбутнім поколінням на основі охорони та збагачення культурної і природної спадщини» [15, с. 23]. Існує безліч і інших визначень сталого розвитку, пов'язаних не тільки з екологією, а й з економічною, соціальною та іншими складовими. Отже, на наш погляд, сталий розвиток аграрного сектора визначається п'ятьма тісно взаємопов'язаними складовими (рис. 1).

Рис. 1. Взаємозв'язок складових сталого розвитку аграрного сектору економіки*

* Сформовано за даними [16]

Сталий розвиток досягається, якщо протягом тривалого часу забезпечується в єдності і взаємодії відтворення виробничого потенціалу, людських ресурсів і природного середовища. Вирішальну роль у стійкості сільського господарства та його окремих галузей відіграє інституціональне середовище, що забезпечує захист інтересів різних груп сільського населення через впровадження соціально-економічної і аграрної політики держави.

Не випадково одне з основних місць займають саме соціальна складова сталого розвитку аграрного сектору економіки. Адже, сільськогосподарські товаровиробники не можуть ефективно та стало функціонувати без наявності кадрового потенціалу відповідної кваліфікації. Разом, з тим забезпеченість фахівцями значною мірою визначається рівнем доходів сільського населення, ступенем розвитку соціальної, інженерної, транспортної інфраструктури. В умовах радикальних соціально-економічних перетворень національного господарства країни на основі ринкової стратегії одним з ключових питань є визначення характеру та вектора впливу інституційної складової на відтворювальний режим функціонування, на тип еволюційного розвитку соціальної структури аграрного сектора. Здійснювана з початку 1990-х років в Україні економічна реформа в сільському господарстві, перш за все, торкнулась цих інститутів. В результаті радикальної трансформації сформувалася і розвивається нова аграрна структура, що обумовлена принципами соціального ринкового господарства. Проте в процесі ринкових реформ, що проводилися поспішно, без необхідного наукового, правового та економічного забезпечення, відбулися, можна сказати, косметичні інституційні зміни. Великий потенціал аграрного виробництва в таких умовах виявився неефективним в тому, що внутрішній стан ресурсів і, в першу чергу, право власності на ці ресурси не відповідали нової інституційної моделі. Не отримав очікуваного розвитку й індивідуальний приватний сектор у формі фермерських господарств, не запрацював в повній мірі ефект кооперації виробництва, не були чітко визначені параметри інтеграційних процесів. Це негативно вплинуло на стан аграрної економіки і відтворювальні можливості всієї господарської системи АПК [1].

У зв’язку з цим актуалізується проблема пошуку ефективних схем, моделей та інструментів інституційних перетворень в аграрному секторі, обґрунтування механізму їх адаптації до системної трансформації вітчизняної економіки на етапі посткризового розвитку. Аналіз статистичних

даних свідчить, що за період 1991–2011 рр. суттєво загострились демографічні проблеми села (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка чисельності населення по Україні в цілому та в Миколаївській області *

Показники	Роки				2011 р. у % до 1991 р.
	1991 р.	2001 р.	2005 р.	2011 р.	
Чисельність населення Миколаївської області, всього, млн. осіб	1,3424	1,2629	1,2295	1,1826	88,1
в т.ч. сільське населення	0,4531	0,4279	0,4076	0,3847	84,9
Відсоток сільського населення, %	33,8	33,9	33,2	32,5	-1,3 п.п.
Чисельність населення України, всього, млн. осіб	51,9	48,9	47,3	45,8	88,2
в т.ч. сільське населення	16,8	16,0	15,3	14,3	85,1
Відсоток сільського населення, %	32,5	32,6	32,3	31,3	-1,2 п.п.

* Побудовано за даними [12;13]

Чисельність сільського населення в Україні скоротилась на 2,5 млн осіб (14,9%) й зазначена тенденція зберігається. Зменшення сільського населення відбувається в основному за рахунок скорочення чисельності людей працездатного та пенсійного віку. Аналогічні процеси депопуляції сільського населення спостерігаються й в Миколаївській області. Лише за три останні роки досліджуваного періоду в Україні перестало існувати 47 сільських населених пунктів, з них 6 в Миколаївській області. Таким чином, можна констатувати факт господарського спустошення місцевості, яке негативно позначається не тільки на стані аграрного сектора економіки, а й на можливості збереження культурної спадщини країни та її регіонів, самобутності, національної ідентичності людей.

Сільські території характеризуються надмірно високими показниками смертності, якщо в 1990 р. цей показник перевищував народжуваність в 1,27 рази, то в період 2000–2005 рр. кількість померлих була в 2,2 рази більше кількості народжених. В окремі роки значення даного показника в 1,1 рази

перевищували його значення для міського населення. Наслідки скорочення чисельності сільського населення та зменшення кількості працездатних, проявились також у зниженні темпів виробництва сільськогосподарської продукції (рис.2).

Рис. 2. Співвідношення смертності та народжуваності сільських мешканців та динаміка виробництва продукції сільськогосподарськими підприємствами України*

* Побудовано за даними [5; 13]

Характерними рисами сучасного демографічного стану сільських територій є значна питома вага людей у віці старшому за працездатний – 26,6% та 17,2 % у віці молодшому за працездатний. Така тенденція, очевидно буде зберігатися ще тривалий час, а це означає, що слід зосередити увагу на якісних аспектах трудового потенціалу. При цьому, за даними Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України лише 15% випускників сільських шкіл бажають працювали в сільському господарстві. Після одержання вищої освіти в аграрних вищих навчальних закладах 11% фахівців

погоджуються повернутися у село за будь яких умов, 17% – за умови надання гідного житла та заробітної плати, а 72% взагалі не мають наміру працювати в аграрній сфері.

Спад аграрного виробництва зумовив падіння доходів та рівня життя населення, зменшення зайнятості сільського населення. Якщо в країнах ЄС рівень життя, забезпеченість населення сільських територій соціально-культурними послугами постійно підвищуються, то в Україні спостерігається протилежна тенденція. Так, частка сільського населення, що мають доходи нижче прожиткового мінімуму, становить 18,1%, тобто майже кожен п'ятий селянин є бідним. Основним джерелом доходів 58,0% селян стали особисті господарства. За даними опитування, вони забезпечують 25,0% всіх надходжень у сімейні бюджети селян. Очевидно, що без зниження рівня бідності та ліквідації крайніх форм її прояву неможливо досягти підвищення якості людського капіталу та економічного зростання, а також створити передумови для розширення соціальної бази модернізації та зростання продуктивності праці.

У 2011 р. середньомісячна заробітна плата працівника в сільському господарстві становила 1800,61 грн, або 68% до середнього показника в цілому по галузях економіки країни (2633 грн) [8]. Рівень заробітної плати в аграрному виробництві залишається одним з найнижчих серед галузей економіки. При цьому станом на 1 січня 2012 р. сума заборгованості із виплати заробітної плати в агропромисловому комплексі становила 60,7 млн грн, в тому числі по економічно активних підприємствах (діючих) – 20,7 млн грн.

При загальному скороченні чисельності найманих працівників у аграрному секторі економіки з 1990 р. на 3549,7 тис. осіб [5], рівень зайнятості сільського населення у 2010 р. склав 62,7%. Не маючи можливості працювати на сільськогосподарських підприємствах, сільське населення вимушене розвивати особисті селянські господарства, що

призводить до втрати набутої кваліфікації та не дає можливості забезпечити родині належний рівень життя. Враховуючи той факт, що 55,1% продукції сільського господарства у 2010 р. вироблено у особистих селянських господарствах, можна стверджувати, що переважна кількість сільського населення у працездатному віці зайнята у особистих селянських господарствах, які не несуть соціального навантаження, а відповідно не забезпечують фінансування освіти, медичного обслуговування, розвитку інфраструктури в сільській місцевості.

В ході реформування аграрного сектору виникла категорія сільського населення – безробітні особи, які протягом тривалого періоду не можуть знайти роботу і з року в рік, хоча й повільно, але збільшують свою чисельність. У 2010 р. вони становили 7,1% загальної кількості економічно-активного населення, в містах – 8,6%. Слід зазначити, що реальний стан безробіття значно гірший, ніж офіційно зареєстрований. За різними оцінками приховане безробіття досягає 30–50% загальної чисельності зайнятих, і зростає з року в рік.

Поглиблення соціально-економічного розшарування селян призводить до необхідності дослідження ще до необхідності нрглибненего дослідження якості складової – якості життя сільського населення. Проблема якості життя включає умови, результати і характер праці, рівень добробуту сім'ї, інституційні, соціальні та екологічні аспекти існування людей. Однією з особливостей сучасного етапу розвитку концепції управління галузями економіки є антропосоціальний підхід, тобто мова йде про первинність людини як особистості і головної продуктивної сили суспільства, виходячи з цього й повинна будуватися вся система управління суспільством в трьох його організаційних сферах – політичній, економічній, культурній. Іншими словами, надання пріоритету людському капіталу перед матеріальними та фінансовими ресурсами стає останнім часом найбільш помітною тенденцією управління. Тому, проблеми управління якістю життя і соціальним

розвитком набувають все більшої значимості. Останнім часом сільські території характеризуються наростанням негативних явищ в життєдіяльності населення, що знижують його функціональний потенціал як економічного і демографічного ресурсу. Розширення масштабів наркоманії, переміщення вікових інтервалів вживання алкоголю і тютюну на молодші покоління, поширення епідемії надмірної ваги та ожиріння, висока частка захворювань, фізично інертний спосіб життя населення мають вкрай несприятливі демографічні наслідки, що визначають соціально-економічний розвиток більшості регіонів країни.

Для сільського населення актуальність проблеми фізичної інертності проявляється особливо гостро. У сучасних умовах, з одного боку, відзначаються низькі масштаби застосування людьми оздоровчої фізичної активності у своїй життєдіяльності, з іншого боку – зростає чисельність зайнятих важкою фізичною працею, в тому числі жінок репродуктивного віку, норми застосування якої в сільській місцевості слабо дотримуються. Існуюча ситуація з високою виразністю соціально-патологічних проблем (алкоголізм, наркоманія, дитяча та підліткова злочинність тощо) зазначені диспропорції призводять до погіршення здоров’я сільського населення, підвищення смертності громадян країни, обумовленої способом життя та характером праці, збільшенням непрацездатності селян, викликаної високою захворюваністю неінфекційними хворобами, реаліями стає загроза зниження людського потенціалу майбутніх поколінь. Все це зумовлює негативні демографічні наслідки для соціально-економічного розвитку сільських територій в найближчі десятиліття [3].

Слід зазначити, що в даний час працездатного та репродуктивного віку досягли нечисленні представники, народжені у 1990-і роки, тому втрати життя і здоров’я цього покоління, пов’язані з високою захворюваністю і наслідками асоціальної поведінки, для села представляються дуже вагомими та загрозливими для національній безпеки країни, в цілому.

Оптимальне забезпечення сільського населення належними умовами праці й відпочинку, створення сприятливого, комфортного і гармонійного життєвого середовища є надзвичайно важливим фактором вирішення соціальних проблем на селі.

Нині можна констатувати, що переважна кількість сіл в країні, опинилася поза сферою соціального обслуговування. Так, за даними Державної служби статистики України, у 46,6% загальної кількості сіл відсутній обов'язковий для кожного села фельдшерсько-акушерський пункт, 70,8% – не забезпечені дитячими дошкільними установами, 51,4% – школами, 41,2% сіл – закладами клубного типу. Формування ринкової економіки зумовило докорінні зміни як в аграрному виробництві, так і в соціальному блоці. Тому ефективна державна політика має бути спрямована на досягнення відповідного життєвого рівня, який може бути реалізованим лише за умови всебічного врахування системної дії комплексу виробничих і соціальних чинників та на цій основі поліпшення рівня життя.

Відповідно до пункту 1 розділу II Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. та на виконання наказу Міністерства аграрної політики та продовольства України від 11 лютого 2011 р. № 21 «Про затвердження плану заходів та створення робочої групи з координації проведення паспортизації регіонів» по Миколаївській області фахівцями НДЦ «Миколаївагропромпродуктивність» разом з Миколаївським державним аграрним університетом у червні-вересні 2011 р. була проведена паспортизація по 19-ти районах Миколаївської області, до яких входять 287 сільських рад. Паспортизація була проведена у 821 сільських населених пунктах.

Аналіз одержаних результатів, свідчить, що для сільських територій Миколаївської області характерні загальні соціальні проблеми, а саме:

– сильне старіння і депопуляція населення, вимирання сільської периферії;

– близькі перспективи дефіциту трудових ресурсів в області (внаслідок старіння населення і вступу в працездатний вік нечисленного покоління 1990-х);

– значне зниження очікуваної тривалості життя чоловіків через маргіналізацію;

– низький рівень доходів селян;

– зростання рівня прихованого безробіття;

– підвищення рівня захворюваності селян та прояв соціально-патологічних проблем;

– слабкий розвиток соціальної інфраструктури на сільських територіях.

Усі зазначені обставини підтверджують необхідність цілеспрямованого управління інституціональної структурою сільського господарства. Форсування державною владою інституційних перетворень, за імпортованим сценарієм без аналізу їх відповідності національному менталітету, ціннісним орієнтирам, історичній парадигмі державного управління, здатне вирішити лише окремі нагальні завдання. Це, як правило, досягається великою ціною: погіршенням соціального становища, розвалом економіки і – як результат – компрометацією реформ.

Ситуація ускладнюється наступними тенденціями:

– міграцією значної частини кваліфікованого працездатного сільського населення мігрує із сільської місцевості в місто;

– незадовільним станом соціальної інфраструктури села та умов побуту, низким рівенем оплати праці, що не відповідає потребам молодих спеціалістів;

– старінням сільського населення та погіршення стану його здоров’я;

– зниженням відтворювального трудового потенціалу;

– обмеженостю сфери зайнятості населення [14].

На сьогодні 48% сільських мешканців знаходяться у стані гострого соціального відторгнення, 5 % у стані критичного соціального відторгнення [7].

Таким чином, необхідне створення відповідного інституціонального середовища, що дозволяє згладити гостроту проблем, що виникли в соціальній складовій аграрного сектору економіки. На державному та регіональному рівнях доцільно підтримати розвиток великого сільськогосподарського виробництва, яке дає додаткові робочі місця на селі, забезпечує розвиток інфраструктури сільських територій, здатне розвинути контрактні взаємини з дрібним сектором, забезпечуючи його стійкість.

Впровадження принципів соціальної відповідальності в аграрній сфері виступає чинником подальшого розвитку підприємств та набуває першочергового значення при вирішенні ряду соціальних проблем. Однак, хоча й спостерігаються окремі приклади соціально відповідальної поведінки вітчизняних підприємств, впровадження принципів соціальної відповідальності не є загальноприйнятою практикою. Українські компанії переважно не використовують сучасні підходи у цій сфері. Водночас принципи та практичні підходи до соціальної відповідальності підприємств, притаманні радянському суспільству, у новітній історії були відкинуті з ідеологічних та економічних причин. Виникла ситуація, коли навіть ті конкурентоспроможні інтегровані формування холдингового типу, що володіють фінансовими та організаційними ресурсами для вирішення соціальних проблем, не мають чітких орієнтирів розвитку соціальної відповідальності. Інституціональне оформлення концепції соціальної відповідальності підприємств проходить шляхом втілення теоретичних положень у нормативних документах, міжнародних ініціативах та національних моделях соціальної відповідальності.

Багатоаспектний та різнобічний процес інституціоналізації соціальної відповідальності призвів до відсутності єдиної стратегії її розвитку, що

ускладнює впровадження концепції соціальної відповідальності на сучасних підприємствах. З огляду на це доцільним є формування інституту позитивної соціальної відповідальності, який дозволить визначити соціально-економічні засади розвитку соціальної відповідальності підприємств у сучасних умовах. Основними рисами цього інституту є: домінування позитивних методів мотивації, самостійний вибір обсягу соціальних зобов'язань, поступовий перехід від моральної відповідальності до юридичної, спрямованість на досягнення ефективних результатів соціальної відповідальності, проактивний характер соціальних заходів. Аналіз проблем соціалізації діяльності підприємств свідчить, що для ефективного функціонування даного інституту в сучасних умовах необхідно впровадити процедуру переходу від суто моральної до юридично оформленої відповідальності.

Регіони нашої країни розрізняються за погодними, екологічними, політико-економічними, інституціональними, соціальними умовами, сільське господарство по-різному реагує на заходи державної аграрної політики. Частину цих відмінностей, не можна подолати, проте їх діапазон може бути зведений до мінімуму, якщо обмежити ступінь уніфікації інституційних умов функціонування агробізнесу в регіонах розумним мінімумом і домогтися максимальної відповідності інституційних перетворень вище переліченим регіональним умовам.

Таким чином, необхідне створення відповідного інституціонального середовища, що дозволить згладити гостроту наслідків, що виникли, в першу чергу в соціальній сфері. Регіональні органи влади повинні ініціювати розвиток кооперативного руху.

Наступним кроком у визначенні пріоритетних напрямів інституційних змін в аграрному секторі і формуванні відповідної системи їх реалізації повинна стати розробка Стратегії соціального розвитку села до 2025 р. але за умов подолання відомчої неузгодженості. На сьогодні жодне міністерство не займається розвитком сільських територій та аграрного

сектору економіки в комплексі. Для кардинальної зміни ситуації потрібен державний підхід. Усім органам влади необхідно зрозуміти, що соціальний розвиток сільських територій та підвищення ефективності аграрного сектора - це основа забезпечення не тільки продовольчої, але й національної безпеки, зростання добробуту всього населення країни.

Список використаних джерел

1. 1. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) / Присяжнюк М.В., Зубець М.В. Саблук П.Т. та ін.; за ред.. М.В. Присяжнюка. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2011. – 208 с.
2. Безуглий М.Д. Сучасний стан реформування аграрно-промислового комплексу України / М.Д.Безуглий, М.В. Присяжнюк. – К.: Аграр. наука, 2012. – 48 с.
3. Гончаренко І.В. Соціально-економічний розвиток сільських територій регіону: проблеми теорії та практики: монографія / І.В.Гончаренко. – Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України, 2009. – 370 с.
4. Гудзинський О.Д. Сільська зайнятість: стан, перспективи й напрями регулювання / ОД Гудзинський // Україна: аспекти праці. – 1999. – № 5. – С. 11–18.
5. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/
6. Лопатинський Ю.М. Трансформація аграрного сектора: інституціональні засади / Ю.М. Лопатинський. – Чернівці: Рута, 2006. – 344 с.
7. Либанова Э.М. Более 50% семей находятся в зоне социального отторжения, в селе таких почти 100% / Э. М. Либанова [Электронний ресурс]. – Режим доступа: http://delo.ua/
8. Міністерство аграрної політики та продовольства України [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.minagro.kiev.ua/
9. Мороз О.О. Інституціональна система аграрної економіки України / О.О. Мороз. – Вінниця: УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2006. – 438 с.
10. Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР); пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 376 с.
11. Осташко Т.О. Ринкова трансформація аграрного сектора / Т.О. Осташко. – К.: Фенікс, 2004. – 280 с.
12. Сільське господарство Миколаївщини; за ред.. З. А. Лук'яненко. – Миколаїв: Головне управління статистики у Миколаївській області, 2011. – 317 с.
13. Статистичний щорічник України за 2010 р.; за ред.. О.Г. Осауленка. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2011. – 560 с.
14. Турьянский А.В. Развитие институциональных процессов в сельском хозяйстве России на современном этапе : монография / А.В.Турьянский. – Белгород: Изд-во БелГСХА, 2012. – 389 с.
15. Урсул, А.Д. На пути к праву устойчивого развития: концептуально-методологические аспекты / А.Д. Урсул // Теоретическая и прикладная экология. – 2008. – № 1. – С. 20–31

16. Чекавинский А.Н. Социальное развитие села как фактор устойчивости аграрного производства / А. Н. Чекавинский // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз [Электронний ресурс] – Режим доступа: http://esc.vscc.ac.ru/?module=Articles&action=view&viewmode=full&aid=984
17. Чепурных Н.В. Региональное развитие: сельская местность / Н.В. Чепурных, А.Л. Новоселов, А.В. Мерзлов. – М.: Наука, 2006. – 384 с.

4.8. Перспективи розвитку сільських територій в контексті євроінтеграційного вибору України

.

В умовах розвитку ринкової економіки в Україні основним напрямком аграрних реформ має стати курс на підвищення їх соціальної спрямованості, послідовну переорієнтацію сільської економіки на задоволення потреб населення. Без якісних змін у продуктивних силах і виробничих відносинах забезпечення належного рівня життя є неможливим. У цьому зв'язку головною метою політики соціально-економічного розвитку сільських територій має стати створення життєздатного середовища, зокрема через підвищення конкурентоспроможності трудових ресурсів, формування збалансованого ринку праці з чіткими соціальними орієнтирами, забезпечення продуктивної зайнятості та соціального захисту працездатного населення, сприяння розвитку підприємництва.

Поглиблення процесу деградації села спричинило пошук нових дослідницьких підходів, в межах яких село, сільське господарство і селянство розглядалися б у їх нерозривній єдності. У наукових колах поступово починає запроваджуватися концепція сільського розвитку як основа державної та регіональної політики розвитку сільських територій.

Проблеми соціально-економічного розвитку сільських територій досліджуються в наукових працях Л. Богуш, О. Булавко, В. Бутенко, П. Гайдуцького, З. Герасимчук, В. Горкавого, Б. Данилишина, Т. Заяць, Р. Косодія, М. Кропивко, В. Месель-Веселяка, Л. Михайлової, В. Онищенка, О. Павлова, Б. Панасюка, В. Пили, І. Прокопи, К. Прокопишак, П. Саблука,

В. Трегобчука, О. Цепка, О. Черевка, Л. Шепотько, А. Юзефовича, В. Юрчишина та інших.

Разом з тим, недостатньо дослідженими залишаються питання формування збалансованого сільського ринку праці з чіткими соціальними орієнтирами, проблеми фінансування процесів сільського розвитку, а також інституціональні засади забезпечення розвитку сільських територій. Недостатньо уваги приділяється обґрунтуванню концептуальних засад державної політики сільського розвитку, адекватних багатофункціональній природі сільських територій.

Необхідно поглибити розробку теоретико-методологічних та методичних принципів удосконалення організаційно-економічних основ розвитку сільської місцевості на основі комплексної оцінки основних факторів впливу на розвиток сільських територій в період реформування соціально-економічних відносин. Актуальною є проблематика євро інтеграційного контексту розвитку сільських територій України, якій й присвячене наше дослідження.

Соціально-економічний розвиток села розглядається як процес змін, спрямованих на підвищення рівня розвитку соціальної і економічної сфер сільських регіонів, з мінімальними втратами для природного середовища і найбільшим рівнем задоволення потреб сільського населення та інтересів держави. Дослідженнями встановлено, що поширеною стала практика ототожнення розвитку сільських територій та аграрного сектору економіки, результатом чого стало акцентування уваги на сільському господарстві та ігнорування інших видів економічної активності, що призвело до подальшої депопуляції та економічної деградації сільської місцевості [2].

З огляду на загальносвітові тенденції зменшення важливості аграрного сектора, підтверджується, що концепція розвитку сільських територій є набагато ширшою порівняно з концепцією аграрного розвитку. І хоча в Україні сільські території традиційно пов’язуються з агровиробництвом,

розвинені країни характеризуються інтегрованим розвитком сільських територій, який відображає комплексні зв'язки і взаємодії сільських економік. Тому в роботі наголошується на комплексності і багатовимірності об'єкта дослідження, що складається з різних взаємодіючих елементів. На практиці всі напрямки державної та регіональної політики в рамках своєї взаємодії мають давати синергетичний ефект, створюючи певне середовище розвитку, оскільки співробітництво у сферах аграрного розвитку і розвитку сільських територій є надзвичайно важливим для вирішення питань, пов'язаних з продовольчою безпекою та зменшенням рівня бідності.

Такий підхід полягає у включенні у виробничу функцію різноманітних факторів регіональної структури виробництва, коли економічна складова політики розвитку сільських територій пов'язується не лише із збільшенням обсягу виробництва, але й із забезпеченням можливостей у сфері зайнятості, що проявляється у попиті на працю, необхідну для підтримки певного обсягу виробництва. Аналіз економічної складової передбачає, що концепція регіонального розвитку заздалегідь не визначає орієнтацію на економічний чи соціальний вимір розвитку, тобто не можна визначити пріоритет між забезпеченням соціальних послуг та підвищенням продуктивності, або між виробництвом в особистих підсобних господарствах та ринково орієнтованим виробництвом. Поряд з концепцією регіонального розвитку, управління соціально-економічним розвитком сільських територій також має враховувати необхідність здійснення контролю на місцевому рівні (розвиток систем землеробства і організаційний розвиток громад) та національному рівні (політика децентралізації або земельного законодавства) (рис. 1).

Державне управління повинно передбачати не експансію державної влади, а підвищення її ефективності у плані виконання державних функцій та у встановленні меж, принципів і способів взаємовідносин держави і суспільно-політичних інститутів, зокрема у формуванні механізмів

Рис. 1. Складові концепції розвитку сільських територій

делегування ряду повноважень держави інститутам сільських територій, оскільки саме в суспільних інститутах закладений основний потенціал і реальний цивілізований механізм взаємозв’язку ринкового конкурентного середовища і демократичних інструментів впливу на державну владу. обґрунтовано принципи розробки нової системної стратегії розвитку сільських територій, розрахованої на довгострокову перспективу і пріоритетним завданням якої є соціальний розвиток села. У цьому контексті соціально орієнтована політика сільського розвитку має включати в себе як систему соціальних, політичних, нормативно-правових, економічних, управлінських, кадрових та інших цінностей, так і положення щодо відповідальності за належну організацію і практичне втілення поставлених цілей і завдань.

Наукові положення нашого дослідження ґрунтуються на аналізі показників соціально-економічного розвитку сільських територій Сумської області, зокрема на оцінці демографічних змін, змін у рівнях доходів і зайнятості, розвитку соціальної сфери.

Зростання ефективності сільськогосподарського виробництва в Сумській області відбувається досить низькими темпами. Модернізація сільського господарства ще не досягла такого рівня, при якому внаслідок підвищення продуктивності праці та автоматизації виробничого процесу можливе зменшення кількості необхідної робочої сили. Для вивчення цих процесів було розроблено багатофакторну регресійну модель, що описує зв'язок між чисельністю штатних працівників, зайнятих у сільськогосподарському секторі Сумської області, та зміною показників ефективності сільськогосподарського виробництва. Результати показали, що 15% варіювання чисельності працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, пов'язане із включеними у кореляційну модель факторами: вартістю валової сільськогосподарської продукції у розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь та рентабельністю агропідприємств. Решта коливання (85%) зумовлена іншими факторами (розвитком несільськогосподарської зайнятості, старінням сільського населення тощо). Результати дослідження спростовують твердження щодо впливу ефективності сільськогосподарського виробництва на скорочення зайнятості в аграрному секторі. Так, зростання ефективності сільськогосподарського виробництва в Сумській області відбувається досить низькими темпами. Модернізація сільського господарства ще не досягла такого рівня, при якому внаслідок підвищення продуктивності праці та автоматизації виробничого процесу можливе зменшення кількості необхідної робочої сили.

Важливим фактором, що також обмежує можливості найму кваліфікованих працівників, є неконкурентоспроможна заробітна плата в сільському господарстві, рівень якої залишається найнижчим порівняно з

іншими секторами економіки. Неконкурентна заробітна плата та вікова структура працівників частково пояснюють вивільнення робочої сили з сільськогосподарського сектора. Швидкі темпи зростання безробіття характерні не лише для аграрного сектора, а й для сільської економіки в цілому. Причиною зменшення зайнятості в сільських регіонах є залежність сільського населення від агровиробництва, а також відсутність альтернативних джерел зайнятості. Встановлено, що досить незначна частка доходів сільського населення в Україні була отримана з несільськогосподарських джерел зайнятості: лише 13% доходу фермерів та 28% доходу найманих працівників були отримані у результаті несільськогосподарської зайнятості (проти 30–35% в більшості країн, що розвиваються) [2].

Брак можливостей для розвитку несільськогосподарської зайнятості в сільських регіонах є практично найбільшою перешкодою для підвищення доходів сільського населення. Для того, щоб дослідити залежність між вивільненням працівників з сільського господарства та збільшенням сільського безробіття, в роботі була побудована проста кореляційна модель. Коефіцієнт кореляції (r=0,605) свідчить, що зв’язок між аналізованими величинами є середнім, тобто скорочення зайнятості в аграрному секторі має істотний вплив на підвищення загального рівня безробіття в сільських регіонах. Дослідження підтвердили, що робоча сила, яка вивільняється із сфери сільського господарства, не абсорбується іншими галузями сільської економіки, що сприяє зниженню економічної безпеки сільського населення та підвищенню ризиків

З метою визначення впливу зміни ефективності сільськогосподарського виробництва, кваліфікаційно-освітнього рівня працівників та рівня заробітної плати в аграрному секторі на рівень грошових доходів сільського населення Сумської області була розроблена модель, результати обчислення якої

показали, що варіювання грошових доходів сільського населення практично повністю залежить від вказаних факторів.

Очевидно, що згідно результатів моделі, вплив ефективності сільськогосподарського виробництва на збільшення доходів сільського населення є незначним, що підтверджує висновок про необхідність комплексного розвитку сільських територій та пожвавлення ділової активності не лише в аграрному секторі, але і в інших секторах сільської економіки, зокрема у сфері послуг.

Дослідження показало, що найбільший вплив на динаміку грошових доходів сільського населення має середньорічна заробітна плата (94 %). Результати моделі свідчать, що грошові доходи сільського населення перебувають у тісному зв'язку з рівнем заробітної плати в аграрному секторі ($r_{yx_3} = 0{,}99$). Зв'язок між даними величинами є прямим ($a_3 = 1{,}94$), тобто з підвищенням середньомісячної заробітної плати грошові доходи сільського населення зростають (табл. 1).

Таблиця 1

Розкладання загальної варіації результативного показника (грошових доходів сільського населення) на фактори

Фактор	r_{yx_i}	β_i	Коефіцієнт впливу фактору	Вплив фактору, %
Кількість прибуткових сільськогосподарських підприємств	-0,642	0,05	0,0321	3,21
Частка штатних працівників в аграрному секторі, які мають вищу освіту	0,967	0,08	0,0774	7,74
Середньорічна заробітна плата	0,993	0,95	0,9434	94,34

Проведені розрахунки довели існування зв'язку грошових доходів сільського населення з рівнем кваліфікації робочої сили в аграрному секторі ($r_{yx_2} = 0{,}97$), при цьому зв'язок між даними показниками є прямим

($a_2 = 25{,}86$), тобто підвищення кількості кваліфікованих працівників в аграрному секторі зумовить збільшення грошових доходів.

Важливим фактором, який також обмежує можливості найму кваліфікованих працівників, є неконкурентоспроможна заробітна плата в сільському господарстві [3].

Даний підхід сприятиме також вирішенню проблеми нерівномірності доходів, оскільки в сільській місцевості в групах з найнижчим рівнем доходу частка населення є домінуючою. Це пояснюється тим, що доходи більшості сільського населення є значно нижчими за середні доходи міського населення.

Перспективи розвитку сільських територій певною мірою пов'язані з формуванням місцевих груп ініціатив, створених за територіальним принципом, які можуть включати в себе партнерства, до складу яких входять підприємці, представники державних відомств і органів місцевого самоврядування, а також лідери місцевих співтовариств. Ці партнерства здатні розробляти бізнес-плани та надавати фінансову підтримку бізнес-проектам у таких сферах, як сільський туризм, розвиток малих і середніх підприємств, освоєння природних ресурсів. Жителі сільських регіонів мають вирішувати регіональні проблеми шляхом використання наявних потенціалів із залученням місцевих та регіональних політичних структур, з делегуванням прав щодо розробки програм розвитку із національного рівня на регіональний чи локальний. Метою такої програми є розробка стратегій стійкого розвитку регіонів, які орієнтуються на сильні сторони кожної конкретної території. Серед головних завдань даної стратегії мають бути підвищення якості життя в сільській місцевості; використання нових технологій для підвищення конкурентноздатності продукції та послуг регіону; підвищення попиту на місцевої продукції шляхом полегшення доступу до ринку; підвищення цінності природного та культурного потенціалу [4].

Запропоновано механізм формування місцевих ініціатив, який впроваджується реалізацією двох етапів. Перший етап передбачає підтримку формування структур локальної співпраці та форсування розробки специфічної регіональної стратегії розвитку. Дану підтримку можуть отримувати як органи місцевого управління, так і місцеві союзи. На другому етапі починається подальша популяризація стратегії для посиленого залучення місцевого населення до реалізації заходів, направлених на покращення умов життя в регіоні.

В ході дослідження було виявлено кілька причин неефективності формування програм територіального розвитку. По-перше, недостатньою є співпраця та комунікація між зацікавленими відомствами, що не дозволяє сформувати комплексний підхід до розвитку сільських територій. По-друге, відомчі ініціативи окремих міністерств є розрізненими та не можуть формувати єдину програму розвитку сільських територій, яка б забезпечила синергетичний ефект. Крім цього, кошти, які виділяються на розвиток сільських територій, є недостатньо інтегрованими, а доступ до них – досить обмеженим. Тому важливе значення має формування більш надійних зв’язків між розробниками політики на державному рівні та тими, хто безпосередньо виконує практичну роботу на місцях, в тому числі – органами місцевого самоврядування, підприємствами, сільськими жителями. Лише за таких умов стратегія розвитку сільських територій стане результатом відкритого процесу консультацій, а не ініціативою, яка «спускається зверху». До розробки такої ефективної стратегії мають залучатися всі зацікавлені сторони. Для цього необхідно представити учасникам процесу повну інформацію про місцеві потреби, а також сприяти тому, щоб вектор взаємодії був направлений не лише «зверху вниз», але і по горизонталі, і «знизу вгору». Стратегія територіального розвитку зможе забезпечити прискорене, стале та рівномірно розподілене зростання економічного та соціального сектору лише

за умови скоординованих дій влади (на різних рівнях), представників бізнесу та суспільства [5].

Варто визнати, що проблеми сільських регіонів не можна повністю відокремити від проблем інших територій, зокрема міст. Фактично, межа, яка колись відділяли міські території від сільських територій, стає все менш чіткою. В останні роки визнається, що багато проблем в містах частково пов'язані з міграцією сільського населення. Люди часто вимушені залишати сільські регіони через незадовільні перспективи у плані зайнятості і отримання доходів. Однак у містах їх часто чекає розчарування і вони створюють додакові проблеми для мешканців міст.

Тому соціальний аспект політики розвитку сільських територій має бути спрямований на створення рівних можливостей та стартового капіталу для жителів сільської місцевості та міст. Таким чином, основний акцент необхідно робити на конкурентоспроможності тих, хто проживає в сільській місцевості. На нашу думку, така програма розвитку сільської місцевості повинна включати наступні елементи: заходи щодо збільшення конкурентоздатності аграрного сектору; заходи щодо покращення стану навколишнього природного середовища; заходи щодо покращення якості життя в сільській місцевості (рис. 5). Встановлено, що вагомим компонентом формування належного середовища життєдіяльності сільського населення є модернізація організаційно-економічних засад функціонування сільської соціальної сфери. Серйозна зміна структури сільського господарства протягом реформування та скорочення обсягу несільськогосподарського виробництва, зокрема погіршення економічної ситуації приватизованих та трансформованих аграрних підприємств, стали причиною значного скорочення обсягу соціальних благ та послуг.

Через кризовий стан економіки, різке скорочення бюджетного фінансування, неплатоспроможність та заборгованість сільськогосподарських підприємств значно знизився рівень технічної

оснащеності та погіршилась соціальна інфраструктура. Такий стан речей унеможливив задоволення потреб сільського населення у соціально-культурних і побутових послугах і, як наслідок, зробив украй проблематичним створення належних умов життя.

У зв’язку з цим, в результаті дослідження був запропонований інструментарій, який передбачає забезпечення подальшого функціонування і розвитку соціальної інфраструктури села шляхом вирішення питання щодо нових власників соціальних об'єктів колективних сільгосппідприємств (рис. 6).

Одним із ключових факторів сільського розвитку є покращення доступу до фінансових послуг, оскільки це надасть можливість сільському населенню управляти своїм споживанням, заощадженнями та інвестуванням. Однак, очевидно, що фінансові посередники не будуть ставити перед собою цілі надавати послуги сільським клієнтам поки вони не знайдуть шляхи рентабельного обслуговування цих клієнтів. Це вимагає наявності каналів збуту послуг, які будуть не лише доступними широким верствам сільського населення, але і нададуть можливість здійснювати трансакції при незначних затратах. Для цього запропоновано використання інноваційних підходів таких, які мають допомогти знизити трансакційні витрати для фінансових посередників. Однак, кращий доступ до фінансування не є гарантією підвищення доходів для агровиробників. Для цього необхідний також доступ до якісної сировини, ресурсів, інформації та ринків [1].

Соціально-економічний розвиток українських сільських територій характеризується відсутністю системного підходу до вирішення відповідних питань, а також обмеженою теоретичною і фактичною базою для аналізу проблем сільських територій. Інтегративний розвиток сільських територій має бути конкретизоване а саме в передбачає покращення якості життя сільського населення через підвищення рівнів його самозабезпеченості і соціальної безпеки шляхом реструктуризації економічної активності. На

основі вивчення зарубіжного досвіду регулювання сільського розвитку встановлено, що ключовим фінансування такого розвитку є не стільки питання фінансування, скільки виявлення, підтримка і впровадження місцевих ініціатив, які поєднують інтереси державних, підприємницьких та суспільних структур, зокрема, підприємців, представників державних відомств і органів місцевого самоврядування, лідерів місцевих співтовариств, що забезпечить використання наявних потенціалів для розв'язання регіональних проблем соціально-економічного розвитку. Реалізація напрямків розвитку сільських територій має здійснюватися на принципах спільного фінансування і партнерства. Зокрема, фінансова допомога може надаватися через державні та неурядові організації на основі конкурсного відбору, прозорості та громадського контролю.

Рис. 5. Вплив від впровадження ефективної програми розвитку сільських територій на зниження диспаритету доходів між міськими та сільськими

жителями

Фактори, які негативно впливають на розвиток соціальної інфраструктури
кризовий стан економіки
зміна структури та реформування аграрного сектору
занедбані мережі, старе, спрацьоване обладнання
відсутність фінансових санкцій за несвоєчасну оплату послуг соціальної сфери та комунального господарства
низький рівень доходів сільського населення
підвищення цін на послуги соціальної
споживачі не можуть оплачувати послуги соціальної сфери та комунального господарства
скорочення бюджетного фінансування соціальної сфери та інфраструктури
погіршення економічного стану аграрних підприємств
скорочення обсягу несільськогосподарського виробництва
необхідність виконання ремонтних і відновлюваних робіт
низька платіжна дисципліна
зменшення рівня споживання послуг соціальної сфери та комунального господарства
Погіршення інфраструктури та соціальної сфери
Необхідність реформування інфраструктури та соціальної сфери
збереження мережі соціальних закладів
збереження функціонального призначення соціальних закладів
Пошук нових ефективних власників соціальних об'єктів
підвищення рівня якості послуг
забезпечення подальшого розвитку соціальної сфери та інфраструктури
Використання найбільш ефективних моделей управління обєктами соціальної сфери
Взаємодія органів місцевого самоврядування з громадськими організаціями
Обслуговуючий кооператив
Сільський сервісний центр
Сільське комунальне підприємство
Взаємодія органів місцевого самоврядування з приватними підприємцями

Рис. 6. Модель розвитку соціальної сфери в сільській місцевостішляхом пошуку нових власників об’єктів соціальної інфраструктури

Отже, проблеми сільських районів не можна повністю відокремити від проблем міст. Тому соціальний аспект політики сільського розвитку має бути спрямований на створення рівних можливостей та стартового капіталу для жителів сільської місцевості у порівнянні із можливостями, які характеризують міські території. Запропоновано якісно нову модель розвитку соціальної сфери в сільській місцевості шляхом пошуку нових власників об'єктів соціальної інфраструктури. При цьому, головною метою реформування соціальної інфраструктури визначено збереження й забезпечення ефективного функціонування і подальшого розвитку сфери послуг у сільській місцевості. Обґрунтована необхідність розв'язання проблеми фінансування сільського розвитку, оскільки фінансові потреби сільських територій України з високою часткою сільського господарства в структурі економічної діяльності залишаються великою мірою незадоволеними.

Список використаних джерел

1. Стоянець Н.В. Розвиток сільських територій в рамках регіональної політики // Наук. вісн. Полтавського національного технічного ун-ту. Серія «економіка і регіональний розвиток». – 2008. – №2 (17). – С. 29–33.
2. Clark, M. (2010). Preface. In The future of rural policy: From sectoral to place-based policies in rural areas. Proceedings of a conference on the future of rural policy held in Siena, Italy. – 2002. – July. – P. 10–13.
3. Demyanenko, S., V. Galushko (2008). Shifting Agricultural Policy Measures toward Measures Envisaged by the Green Box. In: von Cramon-Taubadel, S., S. Demyanenko and A. Kuhn (eds.): Ukrainian Agriculture – Crisis and Recovery. Shaker Verlag, Aachen. – P. 17–25.
4. Galushko, V. (2009). Poverty in Ukraine. Institute for Economic Research and Policy Consulting (IER) Policy Paper No. 25. Kiev: IER. www.ier.kiev.ua/English/papers/t25_en.pdf
5. Johnson G.T. Stimulating Rural Development. http://www.uardpp.kiev.ua/pubs/rural_devt.pdf

4.9. Аспекты социально ориентированной реструктуризации предприятий пищевой промышленности

Влияние современных глобализационных процессов, приводящих к объединению экономик государств, либерализации торговли, и как результат – открытию внутренних национальных рынков сбыта товаров (работ, услуг), появлению на них новых товаропроизводителей и ужесточению конкурентной борьбы, поглощению национальных товаропроизводителей, представляет угрозу, как для продовольственной, так и экономической безопасности не только Украины, но и ее экономических субъектов. Неконкурентоспособность отечественных товаропроизводителей требует поиска новых аспектов их деятельности, не только экономических, но и социальных.

Решение определенного ряда социальных вопросов на микро- и макроуровне позволит предприятиям повысить эффективность их деятельности, сохранить конкурентоспособность, укрепить имидж, привлечь новых потребителей за счет производства качественной, экологической и безопасной продукции. Предприятия пищевой промышленности напрямую сталкиваются с проблемой качества поставляемого сырья и жесткой конкуренцией на рынках сбыта готовой продукции, поэтому вопросы контроля качества и безопасности готовой продукции, сохранения эффективности деятельности и конкурентоспособности представляют как научный, так и практический интерес.

Основными продовольственными товарами, которые реализуются на внутреннем рынке Украины, являются отечественные продукты питания. Продукция пищевой промышленности экспортируется в более чем 40 стран мира, что позволяет ей оставаться привлекательной для иностранного инвестирования. Удельный вес пищевой промышленности в общем объеме

производства промышленной продукции в последние годы составляет около 16% (рис. 1).

Рис. 1. Структура промышленности Украины на 2011 год *

* Составлено на основе данных [13, с.109]

Одним из инструментов повышения эффективности деятельности и конкурентоспособности промышленного предприятия является его реструктуризация.

Исследование показало, что в зарубежных странах реструктуризация предприятий охватывает не только экономические аспекты деятельности, но и социальные. В публикациях зарубежных ученых А. Аверин, В. Бобков, Н. Волгин, Н. Горелов, А. Пороховский, В. Рутгайзер, Г. Слезингер, Н. Сорокина, Ф. Шарков и другте большое внимание уделяется управлению социальной политикой предприятия. В отечественной экономической литературе упоминаются следующие виды реструктуризации предприятий: «социальная реструктуризация» и «реструктуризация трудовых ресурсов». Как правило, под ними подразумеваются изменение структуры управления персоналом, кадрового состава, стимулирование персонала.

По нашему мнению, следует различать такие категории как «социально ответственная реструктуризация»; «социальная реструктуризация»; «социально ориентированная реструктуризация».

Анализ публикаций отечественных и зарубежных авторов показал, что социально ответственная реструктуризация тесно связана с понятием социальная ответственность бизнеса или корпоративная ответственность. Термин социальная ответственность появился в 1970-х годах в зарубежных компаниях, где в то время возникла необходимость выработки единого подхода к объединению элементов корпоративной политики, которые непосредственно связаны с человеческим капиталом организации, ее взаимодействием с окружающей средой. В таких условиях и сформировалось представление о корпоративной социальной ответственности.

Современное понимание социально ответственной реструктуризации связано:

– с толкованием социальной ответственности ООН, как отношений понимается отношение компании с клиентами, поставщиками, работниками, а также ее отношение к потребностям, ценностям и целям общества [11].

– с определением социально ответственной реструктуризации Евросоюзом, как интергации компаниями на добровольной основе социальной и экологической политики в бизнес-операции и их взаимоотношение с другими организациями [1, с.17].

По мнению Е. Башариной [2, с. 26], социально ответственная реструктуризация означает намеренное изменение формальных отношений между составляющими элементами компании, которое подразумевает использование одного или нескольких способов учета интересов всех заинтересованных сторон, включая персонал компании. Такой вид реструктуризации включает в себя изменения в партнерстве с группами работодателей, представителями власти, во взаимоотношениях со СМИ, конкурентами, а также другими заинтересованными сторонами. Социально

ответственная реструктуризация направлена на взаимодействие предприятия с внешними стейкхолдерами, что обеспечивает предприятию имидж и повышает устойчивый позитивный имидж социально ответственного предприятия и повышает его инвестиционную привлекательность. Основные подходы к толкованию понятия социально ответственная реструктуризация представлены в табл. 1.

По определению Р. Фримана: «стейкхолдер – это группа (индивидуум), которая может оказать влияние на достижение организацией своих целей или на работу организации в целом» [3, с.117]. К стейкхолдерам относятся: местные сообщества, потребители, прочие организации гражданского общества, а также институты власти различных уровней.

Наиболее важными группами стейкхолдеров являются сотрудники (включая руководство и менеджеров по продажам), потребители, акционеры, поставщики, дистрибьюторы, финансовые организации, финансовые аналитики, СМИ, общественные организации и тому подобное. Другими словами, стейкхолдеры – это персонал, группы, организации, с которыми связана

Таблица 1

Анализ подходов к определению содержания понятия «социально ответственная реструктуризация»

Автор, источник	Содержание понятия
В. Бабкин [1, с. 21]	Ответственность корпорации перед обществом, которая выражается в её вкладе в развитие социума и воспроизводство совокупного работника; стремление к привлечению всех тех, на кого может повлиять процесс реструктурирования; практика открытого общения с работниками (их представителями — профсоюзами); значимость всех стейкхолдеров, а не только акционеров
Е. Башарина [2, с. 27]	Намеренное изменение формальных отношений между составляющими элементами компании, подразумевающее использование одного или нескольких способов учета интересов всех заинтересованных сторон, включая персонал компании

А. Деревянченко [4, с. 32]	Комплексной оптимизации системы функционирования и управления организацией в соответствии с выработанной стратегией развития, способствующей формированию совокупного корпоративного работника, поддержанию и развитию связей между организацией и её заинтересованными сторонами, улучшению управления, повышению эффективности производства и конкуренто-способности выпускаемой продукции
В. Лазарев, К. Лазарев [10, с. 20]	Использование одного или нескольких способов постоянного учета интересов всех заинтересованных стейкхолдеров (социальные группы, факторы и условия, на которые влияет бизнес и которые, в свою очередь, могут повлиять на его успех)

деятельность предприятия и которые непосредственно влияют на его работу.

Как показал анализ работ отечественных ученых, под социальной реструктуризацией, как правило, понимаются изменения в трудовых ресурсах предприятия, непосредственные преобразования в кадровой структуре. Зарубежные авторы: М. Рафик и П. Ахмед [4, с.32] рассматривают социальную реструктуризацию как планомерные действия по преодолению сопротивления персонала изменениям, мотивацию и интеграцию сотрудников с целью эффективной реализации социальных стратегий, а К. Гренроос [15, с. 332] – как выполнение определенных приемов и методов для того, чтобы заинтересовать сотрудников предприятия в результатах своей работы с активным применением социального подхода.

В отличие от социально ответственной, социальная реструктуризация включает в себя оказание содействия в трудоустройстве, представление компенсаций сотрудникам, попавшим под сокращение и направлена она на внутренних стейкхолдеров. В результате проведения социальной реструктуризации предприятие получает хорошую мотивированность работников, высокую эффективность деятельности и позитивную репутацию.

Новым направлением проведения реструктуризации промышленных предприятий является импаритетная реструктуризация [9, с.241],

рассматриваемая как система организационно-правовых, финансово-экономических и производственно-технических мероприятий, которая позволяет сохранить и повысить эффективность и конкурентоспособность деятельности предприятия в соответствии с изменениями внешней среды и выработанной стратегией его развития.

Одним из принципов импаритетной реструктуризации является социальная ориентированность, что свидетельствует о том, что социально ориентированная реструктуризация является одним из ключевых аспектов проведения импаритетной реструктуризации [9, с.242].

Различные аспекты социально ориентированной реструктуризации предприятийдостаточно хорошо исследованы российскими учеными – Т. Коротковой, Е. Башариной, Е. Скляр, К. Швыговой, К. Шацких и другими. В Украине эта проблематика еще является не разработанной, что негативно сказывается на деятельности предприятий.

Отечественные промышленные предприятия в Украине в процессе осуществления своей хозяйственной деятельности сталкиваются с такими социальными проблемами как: нехватка квалифицированных специалистов, текучесть кадров, нарушения производственной дисциплины, напряженность отношений внутри организации и с поставщиками, сложность с выходом на рынок новой продукции и так далее.

Как показали исследования, в процессе реструктуризации предприятия должны ориентироваться на внутренних и на внешних стейкхолдеров, что на наш взгляд, позволит им значительно расширить границы взаимодействия с заинтересованными лицами.

В процессе осуществления социально ориентированной реструктуризацией большое внимание уделяется методам и приемам, основанным на принципах социально-этической концепции маркетинга [12, с. 108]. По мнению К. Шацких [14, с. 33], блвгодоря такому подходу

достигается основная реструктуризация – удовлетворение социальных потребностей всех членов общества, участников рынка и общества в целом.

С нашей точки зрения, социально ориентированная реструктуризация важна с точки зрения сохранения конкурентоспособности предприятия, повышения эффективности посредством предоставления социальной защиты персоналу, удовлетворения потребностей потребителей и общества в целом.

На основании воспитательного анализа понятий «социально-ответственная», «социальная» и «социально ориентированная» реструктуризация. Так, основными характеристиками для сравнения нами были расширены и углублены представления о цели, объекте, основных направлениях проведения и инструментах социально ориентированной ресруктуризации деятельности предприятий (табл. 2).

Как показал сравнительный анализ понятий, связанных с социальной составляющей реструктуризации деятельности предприятия, социальная и

Таблица 2

Сравнительный анализ понятий, охватывающих социальные аспекты реструктуризации предприятий*

Характеристики	Социально-ответственная реструктуризация	Социальная реструктуризация	Социально ориентированная реструктуризация
Цель	Удовлетворение интересов внешних заинтересованных сторон	Улучшение качества внутренних социальных услуг	Учет интересов внутренних и внешних стейкхолдеров
Объект	Общество, акционеры, инвесторы	Персонал, трудовые ресурсы	Персонал, продукция (работы, услуги), общество, потребители
Основные направления	Формирование образа социально ответственного предприятия	Совершенствование кадровой структуры	Сохранение и повышение конкурентоспособности и эффективности производства
Инструменты	Разработка социальной программы; социальная отчетность	Формирование социальной стратегии мотивации персонала; концепция внутреннего маркетинга	Внедрение социально-этического маркетинга; формирование социальной программы развития;

			социальная отчетность
Искомые выгоды	Репутация социально ответственного предприятия	Высокая мотивированность работников, повышение уровня квалификации персонала	Улучшение социально-экономического состояния предприятия; контроль за выпуском качественной, экологически чистой продукции; высокая мотивированность персонала; повышение занятости населения региона и страны.

* Составлено автором

социально ответственная реструктуризация, по нашему мнению, являются составляющими социально ориентированной реструктуризации.

Объектом проведения социально ориентированной реструктуризации является предприятие, а также различные формы объединений предприятий, например, кластерные.

Кластер представляет собой объединение компаний одной отрасли. Кластерные объединения включают все этапы деятельности предприятия от начала производства (производство сырья) до конечного продукта и сферы услуг [8, с.81]. Такие объединения более эффективно функционируют, укрепляется конкурентоспособность, что позволяет выйти отечественному товаропроизводителю на новые отечественные и международные рынки. Принцип кластеризации эффективно используется во всем мире – на рынке конкурируют не отдельные предприятия, а целые комплексы, которые сокращают свои расходы благодаря совместной технологической кооперации.

Субъектами социально ориентированной реструктуризации выступают: общество в целом, персонал предприятия, непосредственно процесс производства и готовая продукция (работы, услуги).

Основными направлениями проведения социально ориентированной реструктуризации являются следующие: продукция (работы, услуги); персонал предприятия; непосредственно само промышленное предприятие и его структурные подразделения, процессы, виды деятельности (табл. 3). Вопросами разделения экономических единиц на различные уровни хозяйствования занимались Г. Клейнер В. Дубницкий, В. Коринев и Р. Жовновач. В результате анализа публикаций нами были структурированы объекты социально ориентированной реструктуризации в структурированы объекты социально ориентированной реструктуризации в зависимости от уровня хозяйства.

Таблица 3

Основные направления и характеристики социально ориентированной реструктуризации по уровням хозяйства*

Уровни хозяйства	Направление	Характеристика
Макроуровень	Государство, общество	Доходы страны; Экологическое состояние окружающей среды; Занятость населения; Стабильный доход граждан; Здоровое общество; Защита отечественного товаропроизводителя
Мезоуровень	Отрасль, регион	Занятость населения региона; Стабильный доход граждан; Здоровое общество; Защита отечественного товаропроизводителя
Микроуровень	Объединения предприятий на основе аутсорсинга (кластерные структуры)	Сохранение и повышение уровня конкурентоспособности и эффективности деятельности объединенных предприятий
Миниуровень	Предприятие	Сохранение и повышение уровня конкурентоспособности и эффективности деятельности
	Продукция (работы услуги)	Качество; Безопасность; Экологичность
Наноуровень	Потребители	Продукция отвечает требованиям потребителей; Потребляется качественная

		(экологически чистая) продукция; Привлекательная цена
	Персонал	Занятость; Уровень заработной платы; Мотивация; Обучение

* Составлено на основе данных [5; 6; 7; 8]

Из данных, приведенных в табл. 3 следует, что все направления социально ориентированной реструктуризации (государство, общество, предприятие, кластерные объединения, персонал) находятся в тесной взаимосвязи.

Необходимость проведения социально ориентированной реструктуризации обусловлена:

– неконкурентоспособностью отечественных производителей, вследствие производства продукции, не отвечающей требованиям и запросам потребителей;

– несовершенством системы организации и управления производственной, торговой, сбытовой деятельностью предприятия в современных условиях рынка;

– недостаточным учетом социальной составляющей деятельности предприятия при принятии управленческих решений руководством, менеджерами;

– сложностью выхода отечественных товаропроизводителей на внутренний и внешний рынки в связи с жесткой конкуренцией, что приводит к сокращению рабочих мест, безработице и усиливает социальную напряженность;

– наличием недобросовестной конкуренции на рынке и агрессивным проявлением внешней среды;

– недостаточным вниманием к социальной составляющей качества товара, производимого отечественными товаропроизводителями;

– низким уровнем технической вооруженности предприятия, связанной со значительным износом основных фондов, как физическим, так и моральным;

– нежеланием отечественных товаропроизводителей принимать во внимание социальную составляющую бизнеса.

Осуществление социально ориентированной реструктуризации предпологает проведение на предприятиях внутрикадровых перестановок, изменение структуры управления предприятием с целью повышения эффективности его деятельности; предоставление социальной защиты работникам предприятия; соблюдение принципов «социальной справедливости» и «социальной ответственности»; проведение контроля качества выпускаемой продукции прежде всего, на предмет ее соответствия экологичности и безопасности для потребителя.

Анализ публикаций отечественных и зарубежных авторов показал, что основным инструментом социально ориентированной реструктуризации является социально-этический маркетинг. Придерживаясь этой концепции, предприятие стремится к сочетанию своих экономических целей с удовлетворением потребителей и интересами всего общества.

Список использованных источников

1. Бабкин В.П. Социально-ответственная реструктуризация крупной корпорации: роль профсоюзов: автореф. дис. на соискание науч. степени доктора социол. наук / В.П. Бабкин. – М., 2008. – 29 с.
2. Башарина Е.Н. Социально ответственная реструктуризация бизнеса в рамках государственно-частного партнерства / Е.Н. Башарина // Вестн. Московского ун-та. – Серия 21. – 2007. – № 2. – С. 24–28.
3. Брюховецкая Н.Е. Социальная ответственность предприятий в условиях рыночных отношений / Брюховецкая Н.Е., Булеев И.П.// Научные труды ДонНТУ. Серия: «экономическая» – 2008. – Вып. 34–2. – С.114–122.
4. Деревянченко А.А. Социально-ответственная реструктуризация предприятий: перспективы в России / А. А. Деревянченко, В. П. Бабкин // Вісн. Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: науково-практичний збірник. – 2008. – №3/1 (45). – С. 31–34.
5. Дубницкий В.И. Трансформация промышленного комплекса региона: проблемы управления развитием: монография / В.И. Дубницкий , И.П. Булеев,

Н.Е. Брюховецкая и др.; под общ. ред. В.И. Дубницкого, И.П. Булеева. – Донецк: ЭГИ, ООО Юго-Восток, Лтд, 2008. – 548 с.
6. Клейнер Г.Б. Наноэкономика и теория фирмы / Г.Б. Клейнер // Вест. Воронежского государственного ун-та. Серия «экономика и управление». 2004. – № 2. – С. 104–111.
7. Королькова Е.М. Реструктуризация предприятий: учеб. пособие / Е.М. Королькова. – Тамбов: Изд–во Тамбовского государственного технического ун-та, 2007. – 80 с.
8. Куприна Н.М. Конкурентоспособность деятельности предприятия: виды и уровень / Н.М. Куприна // Формування ринкової економіки: збірник наук. праць. – Спец. вип. Регіональний розвиток України: проблеми та перспективи : у 2-х ч. – Ч.1. – К.: КНЕУ, 2011. – С. 564–572.
9. Куприна Н.М. Теоретико-методологические основы проведения импаритетной реструктуризации промышленных предприятий / Н.М. Куприна // Экономика Крыма. – 2011. – № 3. – С. 241–243.
10. Лазарев В.А. Проблемы реструктуризации предприятия и социальной адаптации населения / В.А. Лазарев, К.В. Лазарев // Образование и общество. – 2002. – № 4. – С. 17–25.
11. Мендоза-Вилсон Дж. Корпоративная ответственность нового поколения / Дж. Мендоза-Вилсон // V международная конференция по вопросам корпоративной социальной ответственности. – К.: КСМ, 2010. – 13 с.
12. Скляр Е.Н. Теоретические основы проведения социально ответственной реструктуризации промышленного предприятия в кризисных условиях / Е.Н.Скляр, К.В. Швыгова // Вестн. Брянского государственного технического университета. – Брянск: Издательство БГТУ, 2009. – № 4(24). – С. 107−112.
13. Україна у цифрах: статистичний збірник; за ред. О.Г. Осауленка. – К.:Державна служба статистики України, 2011. – 252 с.
14. Шацьких К.О. Роль соціально-етичного маркетингу для українського бізнесу / К.О. Шацьких [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua.
15. Gronroos K., Service Management and Marketing: A customer relationship management approach (Chichester: Wiley, 2000). – P. 331–335.

РОЗДІЛ 5
ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТ СТАЛОГО РОЗВИТКУ АГРОПРОДОВОЛЬЧОЇ СФЕРИ

5.1. Сталий розвиток: парадигма управління

Сьогодні є всі підстави стверджувати, що суспільство України перебуває в особливому стані пошуку національної моделі розвитку, і це цілком зрозуміло. Утім, цікавішим є те, що найбільш суттєвим фактором, який спонукає до виявлення форми майбутнього, визначається незадоволеність людини своїм життям. Значною мірою це пов'язано із психологічною ситуацією в суспільстві, яка продукується тим, що протягом короткого життя в рамках окремого, незалежного державного утворення вже кілька разів поспіль не реалізуються очікувані сподівання людини і вона втрачає надію на позитивні зрушення. Відомо, що нація, яка занурена у песимізм, ніякі кількісні показники покращення в майбутньому, що пропонують керівні органи, не сприймає, чи сприймає із значною мірою скептицизму. Звичайно, у таких обставинах людина починає перебудовуватись, внутрішньо все більше покладаючись на власний індивідуальний розум. Проте людина є істотою соціальною, а це покладає на неї відповідні зовнішні зобов'язання. Дійсно, якщо кожна людина орієнтуватиметься виключно на індивідуальні інтереси, то від цього марно очікувати чогось позитивного. Суспільство пройшло і такий етап, коли, умовно кажучи, все було спільним, і це теж не принесло нічого хорошого. Тобто в загальному необхідне щось третє, яке здатне поєднати переваги індивідуального та колективного. Той факт, що ми ще його не знайшли, є не нашою виною, а нашою бідою, яку найшвидше необхідно подолати. Таким чином, варто шукати не винних, а шляхи подолання становища, в яке потрапила Україна. З позицій авторів, почитати треба з системи управління

господарськими процесами. Але для цього необхідно створити відповідні підстави загального методологічного характеру, які можуть задати цілеспрямованість суспільних зусиль.

Розглядаючи сталий розвиток як світоглядну ідеологію майбутнього, підкреслимо, що вона має свою передісторію. Важливим є те, що підвалини розкриття цієї ідеології знаходяться у площині загальних процесів техносферизації людського мислення, а отже й господарської поведінки. Втім поступове відчуття помилковості техногенного шляху розвитку, сприяло появі низки концептуальних підходів до подолання екологічних, а з ними і соціальних та економічних проблем, які виникли. Втім, слід підкреслити, що серед значної кількості наукових концепцій і теорій світового розвитку техногенний шлях соціально-економічного розвитку досі домінує. Для України такий тип розвитку теж є головним, оскільки основні зусилля спрямовуються на підтримку, перш за все, високоіндустріалізованого технологічного укладу. Безумовно такий господарський напрям є дуже ресурсномістким і навіть природомістским, тому що занадто експлуатує природне оточуюче середовище, підриваючи її здатність до самовідтворення. Це підтверджує припущення, що техногенний тип розвитку супроводжується швидким і виснажливим використанням невідновних видів природних ресурсів, а також надексплуатацією відновних ресурсів, яка перевищує можливості їх відтворення. Крім того, природному оточенню завдається значна шкода за рахунок забруднення навколишнього середовища. Зрозуміло, що така шкода антиекологічної діяльності несе за собою великі економічні втрати.

Зосереджуючи увагу на процесі усвідомлення екологічних питань у рамках наукової рефлексії економіки, слід підкреслити що у цієї площині з’явився окремий, так званий, напрям охорони навколишнього середовища. Перший крок системного характеру на цьому шляху зробив відомий в усьому світі Римський клуб. Важливо підкреслити, що з самого початку група

інтелектуалів Римського клубу на чолі з А. Печчеї, зосередила увагу на комплексному вирішенні проблеми раціонального природокористування, враховуючи широкий спектр соціальних, економічних, культурологічних, моральних та політичних факторів. Але, в цілому віддаючи належне висновкам Римського клубу, підкреслимо їх певну песимістичність щодо необхідності уповільнення росту і стабілізації чисельності населення планети, що обумовлено стурбованістю за спроможність планети прогодувати і забезпечити нормальні потреби швидко зростаючого населення. Надто швидкий технологічний прогрес, що спостерігається зараз у світі, навпаки, додає впевненості у тому, що ця проблема має реальну основу для подолання. Втім, слід підкреслити, що проблема полягає не у тому, що планета не спроможна прогодувати населення, і не у відсутності технологічних ресурсів щодо вирішення складнощів. Ми впевнені, що головна проблема полягає у людських відносинах та людських стосунках, насамперед, між собою і, по-друге, між людиною та природою. Цей дискурс, по-суті, є основним.

Продовжуючи історичний екскурс у розкритті проблеми охорони довкілля зосередимо увагу на ще декількох основних концептуальних поглядах щодо еколого-орієнтованого розвитку. Маються на увазі концепції екотопії, антропоцентризму; екоцентризму; біоцентризму та ноосферні погляди. Не розкриваючи їх зміст, котрий професіоналам дуже добре відомий, зосередимо увагу на головному, а саме на їхньому місці у системних зрушеннях ментального сприйняття еколого-орієнтовної проблематики. Суттєвим в них є те, що хоча вони не знайшли свого впровадження у житті, обережно кажучи, повною мірою, однак показали основні важливі питання, на які необхідно давати відповіді. Серед них, у першу чергу, увага до духовного, релігійного, морального та соціального розвитку людини. Крім того, питання необхідності перегляду поведінки самої Людини у напрямі повернення її до Природи. Визначення структури

екологічного імперативу з акцентом на безумовну залежність людини від живої природи. І, безумовно, ноосферний погляд на формування суспільства, з біосферною орієнтацією сукупного наукового знання, техніки та технології.

Таким чином, концепт сталого розвитку має свою передісторію, тобто формується суспільством поступово і, більш того, він ще є далеко незавершеним. Виходячи з цього, маємо всі підстави щоб говорити про нього поки що як, у значній мірі, світоглядну ідеологію майбутнього. Але майбутнього не стільки у часовому вимірі, скільки у смисловому, яке передбачає наближення до відповідної соціально-економічної парадигми господарювання. Аналізуючи ситуацію у цій сфері, можна визначити, що поза увагою залишається, у першу чергу, швидкість змін, яку несе не тільки і не стільки сучасний світ, як власне людина, яка трансформується. І це можна простежити у процесі аналізу динаміки пріоритетів, які перед собою ставило людство. За нетривалий в історичних вимірах період часу вони змінювалися тричі. По-перше, слід згадати Стокгольм (1972 р.), де на міжнародній конференції головною проблемою визнано забруднення навколишнього середовища, зокрема повітряного басейну. По-друге, Найробі (1982 р.), коли учасники конференції наголошували на пріоритетності розв‘язання проблеми збереження біорозмаїття. І, по-третє, Ріо-де-Жанейро (1992 р.), де парадигмальною ідеєю конференції стало забезпечення сталого розвитку у цілому.

Проте, після цього процес визначення стратегічних домінант розвитку людства за фактом загальмувався, не дивлячись на абсолютно нові реалії сьогодення, такі, як системна криза світової економіки останнього десятиліття. Ще у Йоганнесбурзі (2002 р.), по суті, було констатовано, що за десятиліття ідея сталого розвитку ще не набула відчутного розвитку в практичній діяльності. Таким чином, для оновлення ціннісних орієнтирів сталого розвитку, виникає потреба в розробці інноваційних підходів, які стануть поштовхом до реалізації концепції сталого розвитку в наступні

десятиліття. Слід підкреслити, що для цього є всі передумови, оскільки в Ріо-де-Жанейро наголошувалося, що відповідальність за реалізацію «Порядку денного на XXI століття» лягає на національні уряди. Ця позиція, якщо її розглянути в широкому контексті, у світлі нових світових домінант сталого розвитку передбачає визначення загальнодержавних і регіональних особливостей, напрямів і засобів забезпечення, що, у свою чергу, потребує креативних підходів до вибору шляхів системного розв'язання складних питань сталого розвитку. Саме в такому контексті сформована авторська позиція, що проводить ідею приоритету досягнення сталого розвитку саме у національній парадигмі господарювання.

Стосовно України слід визначити, що проблема сталого розвитку обговорюється достатньо давно. Можна також констатувати і те, що створено значний науковий доробок, який заклав підґрунтя нових орієнтирів розвитку країни на засадах постіндустріальної економіки. Але, на даний час, є принаймні два суттєвих питання, які вимагають вирішення, та на яких необхідно зосередити увагу у подальших дослідженнях, оскільки вони мають системоформуючий характер. Перше – виявлення причин такого становища, коли наші держава і суспільство із досить значними стратегічними запасами різного виду ресурсів, залишається серед найбідніших країн Європи. Друге – що необхідно зробити в Україні, щоб перетворити свої ресурси на дієвий капітал і потужне джерело відтворення національної економіки.

Ці питання орієнтують на визначення системних позицій щодо перетворення національного господарства України у стійку суспільну цілісність, здатну самовідтворюватися та самоорганізовуватися в напрямі вирішення конкретних соціально-економічних проблем. Слід підкреслити, що саме на ці аспекти впорядкування системи управління господарством орієнтує Європейська хартія регіонального розвитку та Європейська хартія місцевого самоврядування. Необхідність досягнення визначених цільових орієнтирів обумовлена не тільки економічними, але і, як вже було

підкреслено, соціально-гуманітарними передумовами, включаючи, зокрема, культурологічні, психологічні, етичні, релігійні та інші фактори.

Враховуючи вищевикладені позиції, структуру управління процесом сталого розвитку слід вибудовувати у трьох частинах. Так, перша частина повинна бути присвячена філософії управління сталим розвитком. Для авторів, філософія це перш за все концепти, тобто мається на увазі філософія діяльності, яка дає підґрунтя для формування відповідної теорії. І тут виникає три основних питання. Це, умовно кажучи, духовно-культурологічний підтекст, питання гармонізації відносин людини з природою, а також обґрунтування приоритету національної парадигми господарювання. У загальному плані ця частина орієнтирів націлена на розуміння концепту сталого розвитку як невід'ємної складової, мабуть майже головного принципу, формування національного типу господарювання.

Друга частина орієнтирів, логічно пов'язується із сферою теоретичних питань управління сталим розвитком. Тут також робиться акцент на трьох основних складових, а саме на системних ознаках, просторовому визначенні та механізмах управління сталим розвитком. Відповідно до цього висувається гіпотеза, що припускає впорядкування господарських систем за рахунок визначення ключових смислових точок у складному просторі взаємодії суб'єктів господарювання, впливаючи на які управлінськими діями, забезпечують позитивні зрушення у напрямі сталого типу функціонування.

Третя частина визначення засад управління сталим розвитком, пов'язана із економічними питаннями. Тут увага приділяється пріоритетам, пов'язаним із управлінням такими складовими економіки, як капіталізація природних ресурсів, корпоратизація сталого розвитку та інституціоналізація природоресурсних відносин. Зрозуміло, що сталий розвиток має спиратися на природні ресурси, завдяки якім можна повною мірою говорити про сталість, як категорію розвитку. Більш того, природні ресурси повинні відповідати високим стандартам якості, з тим, щоб у комплексі формувати сприятливе

оточуюче середовище життєдіяльності. Тобто суперечності у трактуванні категорії «сталий розвиток» знімаються у смисловій площині. «Сталий» тому, що має дійсно надійний фундамент розвитку, закладений Богом у Природі. Таким чином, для Людини тільки залишається постійно шукати способи збереження того, що їй дане. В такому разі капіталізація природних ресурсів має бути орієнтованою на створення енергії для відтворення того, що людиною зруйновано, що, відповідно до світоглядного закону, є дійсно справедливим. Підкреслимо, що перетворення матеріальних активів у продуктивний капітал є дуже складним процесом, проте, без виконання цього завдання забезпечення сталого розвитку стає проблематичним у подальшому, оскільки господарська практика сьогодення доводить, що в умовах перманентної світової соціально-економічної кризи найбільш адекватною основою для сталого розвитку національного господарства можуть бути тільки власні ресурси. Для того, щоб такий підхід мав об'єктивну платформу для реалізації слід використовувати сучасні форми організації, до яких і відноситися корпоративний тип господарювання в його різноманітних проявах. І, безумовно, всі ці пропозиції повинні закріплятися у вигляді формальних та неформальних інститутів, тобто необхідно створювати відповідне інституціональне середовище сталого розвитку. Відомо також, що ресурс стає капіталом у разі створення сукупності відповідних інституціональних умов.

Таким чином, наукове обґрунтування оновленої парадигми управління сталим розвитком держави, полягає у формування національної господарської системи, здатної стати підґрунтям для подолання дисонансу та кризових явищ, і піднесення народу України, який тією чи іншою мірою, є власником великої кількості різноманітних ресурсів як природних, так і суто матеріальних, до рівня розвинених держав Європи. При цьому зрозумілою стає необхідність визначення стратегічних засад та перспективних напрямів сталого розвитку України в глобальному середовищі на основі аналізу і

оцінки саме новітніх наукових концепцій управління господарюванням в світлі, з одного боку, світових домінант сталого розвитку на майбутнє а, з другого боку, у відповідності з наявним стратегічним потенціалом держави, включаючи основні природні ресурси, соціальну складову, умови забезпечення екологічної безпеки, визначення національної еколого-економічної політики з програмною основою перспективного розвитку держави. Все це дає можливість говорити саме про національну парадигму управління сталим розвитком України, оскільки він має значну специфіку та особливості у можливостях та механізмах вирішення проблем, що стоять перед нацією.

Слід відмітити, що авторські погляди апелють до читача з бажанням показати значущість сталого розвитку як світоглядної ідеології майбутнього з позицій національної парадигми господарювання. Тобто наголос робиться на те, що глобальний концепт сталого розвитку реалізується на рівні локальному. Саме тут зосереджено питання реалізації відомого принципу «мислити глобально, а діяти локально». Головним на цьому шляху постає виховання людини «homo sapiens spiritualitus», тобто людини духовної.

Проблема управління сталим розвитком України, зумовлена з одного боку, розумінням процесів їх просторової самоорганізації, а з іншого, адекватністю професійної рефлексії науковців на тенденції у соціально-економічних трансформаціях, які, значною мірою, визначають форми організації населення. Себто в наявності одвічна суперечність, яка вимагає пошуку засобів гармонізації форми і змісту. Для конкретного історичного періоду істотним є виявлення домінанти в характері взаємодії форми і змісту, а саме: або форма тяжіє над змістом, або зміст превалює над формою. У граничному вигляді, для концепту сталого розвитку, «зміст» – це характер відносин, які складаються у соціумі, а форма – простір організації управління господарюванням, з акцентом на гармонізацію відносин людини з природними підсистемами.

На сьогоднішній день процес формування концепту сталого розвитку України відбувається, на жаль, навіть без визначення наявної показаної дихотомії. Тобто виникає потреба чіткого визначення як змістовної її частини, мається на увазі, формування оновлених соціально-економічних відносин, так й формалізації цих відносин в рамках адекватних господарських структур.

Найчастіше проблему модернізації соціально-економічних відносин між господарюючими суб'єктами пов’язують насамперед зі стратифікацією суспільства за економічною ознакою. Тим не менше, слід піднятися над економізмом в область, принаймні, трансцендентальну по відношенню до нього. Треба сказати, що таке «трансцендентальне» піднесення, значною мірою пов’язано із поняттям «духу часу». Саме завдяки цьому знанню пошук рішень сталого розвитку може увінчатися гармонійним поєднанням функції і форми в просторі життєдіяльності людини. Таким чином, щоб знайти задовільне розв'язання проблем сталого розвитку України, необхідно відповісти на питання: чому і як формується господарський простір України? Перша частина питання пов’язується з процесом формування соціальних детермінант. Друга ж частина питання співвідноситься з механізмами управління простором сталого розвитку, включаючи його проективний аспект. Аналізуючи праці, що стосуються питань формування систем господарювання, необхідно відмітити, що вони, здебільшого, позв'язуються з концепцією постіндустріального суспільства (О. Тоффлер, М. Кастельс, Дж.Стігліц, Д. Гелбрейт та інші). До сьогоднішнього часу постіндустріалізм як явище не має чіткого визначення. Пов'язано це з багатогранністю його проявів. Однак, ця розмитість не применшує самого феномена, оскільки він «є», і коли ми до нього звертаємося, то виникає деякий інтуїтивний всеохоплюючий образ особливого складного стану, пов'язаного з процесами глобального характеру, а саме з техносферизацією, інформатизацією, технологізацією, інтелектуалізацією суспільства-економіки. Цей дивний феномен важко, та й неможливо, ідентифікувати за допомогою традиційних методологічних

прийомів. Його необхідно пізнавати новими способами. Досліджуючи цей аспект проблеми, автори прийшли до висновку щодо необхідності залучення методології, пов'язаної із сучасними філософсько-соціологічними концепціями, які можна позначити узагальнюючим поняттям «екзистенціалізм». Не вдаючись у класифікацію різних його відгалужень, що може зробити кожен самостійно, відзначимо основну рису: він має справу з «екзистенцією», тобто чимось реально існуючим, не відірваним, а навпаки тісно пов'язаним з самим життям. У цьому прагненні до всебічного пояснення феноменів життя та діяльності людини екзистенціалізм розкрив і показав значення у формуванні поведінки людини її ірраціональної складової, саме тієї її частини, на яку повсюдний прагматизм і економізм досі мало звертають уваги. Але від такого ставлення сам простір ірраціонального не зникає, а навпаки постійно дає про себе знати і нагадує в прояві «патових» ситуацій, у тому числі й у концептах проективного вирішення сталого розвитку. Про простір «пату» та його походження свого часу цікаво висловився відомий філософ-авангардист Ф. Гиренок [1]. Власне кажучи, йдеться про те, щоб акцентувати увагу на проблемах схоплювання, або за Платоном «пригадування» ідеального, міфологічного, тобто того, що обумовлює адекватний підбір форми під наявний зміст.

Важливим для розуміння процесів поведінки людини в сучасних умовах розгортання особистості як такої слугує їх вимір у соціальної філософії [2]. Головним, що кидається у вічі, є те, що констатується поява особливого антропологічного типу, який позиціонує себе як космополіта, вільного від догматів культурних традицій і норм. Відзначається, що людина постмодерну це такий собі інтелектуал, який вільно володіє прийомами гри, у той самий час готовий до постійної зміни правил, а також до відмови від них. Для такого антропологічного типу характерною є своєрідна пізнавальна логіка, орієнтована на сприйняття форм життя, які перебувають у постійному русі мінливих потоків. Така людина відмовляється від ієрархічного сприйняття

знання, швидше вона орієнтована на потік інформації, у якому всі факти мають рівностатусне значення. Важливим при цьому є те, що в такій інтерпретації дійсності істина перестає для нього існувати в якості непорушного абсолюту, а являє собою ланцюг багатоваріантних інтерпретацій можливих фактів і дій.

У контексті викладених положень, підхід до оцінки ситуації через аналіз ототожнення і розототожнення суб'єкта стає перспективним, оскільки дає можливість, принаймні, дати пояснення поведінковим діям соціуму. У рамках представлення амбівалентності процесів «ототожнення – разототожнення» проглядається і такий важливий аспект, як зміна уявлень про просторово-часовий континуум життєдіяльності, і більш того, виникнення у зв'язку з цим низки суперечностей. Так, з одного боку, спостерігається зростання простору референцій суб'єктів, а, з іншого боку, звуження реального буттєвого простору діяльності. Все це призводить, на думку Н. Костенко, до фрагментарності і «довговічність відносин, збільшення дистанції між індивідуумами» [3, с. 72]. Таким чином, можна говорити, що спостерігається зміна інтертексту простору, що характеризується неконтрольованим процесом накладання соціально-економічних текстів попередніх і наступних культурних форм. У такому випадку, ми стикаємося, за М. Кастельсом, з формуванням своєрідної конфігурації проективної ідентичності, яка супроводжується конструюванням суб'єктами нових форм суб'єктивності, завдяки яким відбувається перерозподіл соціальних позицій суб'єктів та зміна соціальної структури в цілому [4]. Тобто, на тлі розмивання меж між «високою» і «низькою» культурою відбувається конструювання поліваріантної культури, для якої характерним є відхід від єдиної композиційної цілісності в область множинності варіантів розвитку буттєвих форм, різних за змістом і спрямованістю.

Резюмуючи, необхідно все ж таки подивитися на постмодернізм, в рамках якого формується простір сталого розвитку, з позицій появи нових

смислів, які вимагають свого розкриття. Слід визнати той факт, що людина постмодерну, будучи носієм суб'єктивності, відрізняється, тим не менш, соціальною активністю. Необхідно навчитися «працювати» з «текстом» нової соціальної реальності, творчо її переосмислюючи, орієнтуючись при цьому на пошуки нових шляхів формоутворення простору сталого розвитку. Для цього необхідно вийти з повсякденності своїх власних уявлень про раціональність і ефективність функціонування простору життєдіяльності та зробити крок на зустріч диверсифікації свого культурного несвідомого, подолати, врешті-решт, ментальний «посттравматичний синдром». Відхід від централізації свідомості, як відомо, приводить до утворення мозаїчності простору, до зростання складності. Але замість того щоб боятися цього, слід вчитися її долати саме на національному рівні.

«Для того, щоб успішно існувати у світі систем, необхідно дещо більше, ніж просто вміння рахувати» [5, с. 275]. Приведена цитата Д. Медоуз, що взята з її останньої книжки, звучить як заповіт для науковців, які включені у процес вивчення складних соціо-еколого-економічних утворень. Це значною мірою торкається й вивчення проблем сталого розвитку як такого, оскільки вони пов’язані із глибинними процесами переструктурування суспільства в цілому. Тому сформовані тенденції вимагають свого особливого фундаментального наукового, методологічного осмислення. У свою чергу, складність проблеми об'єктивно вимагає застосування нетрадиційних логіко-значеннєвих методів дослідження. Тут йдеться про методологію просторового, а точніше, метапрострового аналізу й конструювання.

Ключовою категорією, такої методології є «метапростір» [6]. Метапросторовий підхід орієнтує на визначення зв’язків, що відносяться до системних відзнак функціонування територій як цілісних утворень. У підтримку позначеної дослідницької парадигми, говорить і той факт, що у світовому господарському процесі виникла необхідність оперування не

тільки категоріями окремого територіального простору, до яких ми так звикли, а матеріально-фінансовими потоками, за якими стоять соціальні відносини. Себто «метапростір» як категорія мислення не тільки в економічній теорії, але й в економічній практиці, усе більше відривається від свого зримого матеріального територіального образа, що починає розглядатися суб'єктами господарювання як її окремий випадок. Крім того, «метапростір» у процесі ускладнення господарської діяльності починає вже розкриватися не як гомогенне явище скалярного типу, але як явище гетерогенне, котрому властивий векторний тип функціонування.

Метапросторовий підхід відрізняється також і тим, що він орієнтований на високий рівень комплексності не тільки в оцінках, але й у методах керування соціо-еколого-економічними процесами, втім в іншому виді, які багато в чому відрізняються від сформованих традиційних стереотипів. Саме тут «схоплюється» необхідний оптимум масштабності господарських процесів, за рахунок умілого використання якого забезпечується підвищення шуканої якості керування, і відповідно одержання значного специфічного організаційно-економічного ефекту сталого розвитку. Звичайно ж, якщо опиратися тільки на методологію дискретного, багато в чому, часткового керування, то не тільки досягти, але і побачити такий ефект, схований в області систем метапросторового керування найчастіше не вдається. Однак це не означає, що з метапросторових позицій, відсутня сама можливість не тільки виявлення його присутності, але й його використання, чим, по суті, розвинені економічні системи тією чи іншою мірою займаються.

З синергійних позицій, відштовхуючись від ідеї намагання відтворення національної господарської системи, виникає два проблемних аспекти, щодо забезпечення напрямку сталого розвитку простору житєдіяльності. Перший аспект торкається ключових моментів, що забезпечують формування парадигмі їх максимальної самоорганізації. Другий аспект пов'язаний з

проблемою муніципалізації територіального простору, як одного з головних факторів, що сприяють самоорганізації співтовариства на базі активізації відтворювальних процесів локальних господарських систем. Таким чином, формування сучасної методології сталого розвитку в Україні, пов'язано з глибинними процесами переструктуризації суспільства в цілому.

У такому випадку можна затверджувати, що характер і модель просторового сталого розвитку визначається набором основних суб'єктів, що беруть участь у господарській діяльності й типом відносин, які між ними складаються. А це у свою чергу визначає впорядкування різноманітних цілей, завдань і основних напрямків розвитку. Варто серйозно враховувати той факт, що в умовах вільного просторового розвитку суб'єкти можуть перебувати в різних формах взаємодії – сугубо ієрархічних, коаліційних, асоціативних, але при цьому зберігаючи рівність основних прав. Вибір типу відносин між суб'єктами просторового розвитку впливає на характер організації комунікації між ними, тим самим наповнюючи простір розвитку політичним, соціально-культурним, екологічним, економічним і іншим програмним і проектним змістом. Для України зараз важливо знайти свою специфічну, адекватну сучасним умовам форму сталого просторового розвитку. Об'єктивна необхідність цього пошуку обумовлена низкою причин, основна з яких пов'язана із загальними системними трансформаціями які спостерігаються у державі, та характеризуються розгортанням, спочатку суспільних відносин, а за ними й всієї сукупності відносин господарських. По-суті ми є свідками формування нового, невідомого простору життєдіяльності українського народу.

Відзначимо, що простір має властивості формування, зміни й розвитку, завдяки різноманітній діяльності людини, що він здійснює в конкретних цілях. Господарюючий суб'єкт, формуючи свої подання про світ на основі індивідуального й соціального досвіду, тим самим вишиковує й навколишній його простір. Накопичуючи соціальний, економічний, а також

науковий досвід, подання про простір розвиваються. І без обліку фактора еволюції подань про простір життєдіяльності практично неможливо вирішити скільки-небудь задовільно проблеми сталого розвитку. Стало очевидно, що в соціальний простір включаються його різні різновиди, які взаємозалежні між собою й можуть впливати один на одного фундаментальним чином. Більше того, зараз складається ситуація, коли соціальне через оволодіння й використання фізичного починає впливати й на фізичний простір. Але, говорячи про існування якісно різних форм простору й часу, необхідно мати на увазі, що з переходом з одного типу в іншій повинні прийматися до уваги необхідність зміни й умов їхньої реалізації. Зрозуміло, що соціальний, економічний і екологічний простір нерозривно зв'язані, але їхнє об'єднання по всій імовірності відбувається на основі єдиних культурних традицій.

Суб'єктний підхід до питань формування простору сталого розвитку, розглядає його як своєрідну єдність суб’єктів пов’язаних відповідними інтересами. Себто категорія «інтерес» суб'єкта господарювання дозволяє розширити метапросторове бачення проблем сталого розвитку. У розвинених економічних системах ця категорія є визначальною й пов’язана з обґрунтуванням різних стратегій розвитку, але у вітчизняній практиці управління простором залишається не повним і чекає свого інноваційного розвитку. Отже категорія «інтерес» дуже ємна по змісту й у собі містить значні потенції щодо вдосконалювання системи управління який обмежується просторам інтересів, рамками окремих територій і місцезнаходженням суб'єктів господарювання.

Таким чином, подальший розвиток нової парадигми щодо управління сталим розвитком має ґрунтуватися, у першу чергу, на пошуку форм і методів гармонізації інтересів суб'єктів господарювання. Тобто проблема повинна виводитися із площини по перевазі примата технологічних, матеріальних факторів розвитку в площину, де по перевазі превалюють

фактори суб'єктного характеру. Такий підхід у цілому відповідає європейській орієнтації. Більше того, цей аспект, мабуть, відіграє визначальну роль, оскільки поки ще в сучасному мисленні домінує технологічний, а не гуманітарний науковий дискурс.

Варто підкреслити, що пошуки національних підходів управління сталим розвитком в Україні проводяться досить активно в рамках формування відповідної політики. Однак, політика сталого розвитку – це ще тільки позиціонування намірів. Для того щоб вони реалізувалися їм необхідно додати конструктивну форму. А це, як всім відомо, вимагає докладання особливих зусиль з використанням нових методологічних прийомів і відповідного інструментарію. Це виключно теоретичне посилання можна простежити на таких явищах, як капіталізація природних ресурсів та кластерізація простору.

У концепті розгляду управління сталим розвитком з економічних позицій, суттєвим стає визначення можливостей забезпечення позитивних зрушень. Маємо на увазі те, що за економікою повинна стояти відповідна сила. Ця сила може бути виражена у вигляді енергії. На даний час, такої енергією здебільше виступає саме капітал. Однак капітал, як відомо, трактується дуже широко. Тому важливим стає не стільки розуміння, що таке капітал, скільки розуміння процесу взаємодії капіталів різного типу та їх перетікання із однієї форми в іншу. Тут мається на увазі визначення проблеми перетоку природного капіталу у фінансовий і навпаки – фінансового у природний. Якщо перша частина досить відома, то друга частина залишається ще прихованою.

Розкриваючи деякі аспекти цього процесу, рекомендується розглянути капіталізацію природного капіталу із загальних позицій об’єднання декількох основних визначень в об’єднану систему, що зорієнтована на управлінську парадигму сталим розвитком. Виходячи з викладеного, «капіталізацію» доцільно розглядати як складний процес перетворення факторів виробництва

в капітал в економічних системах на засадах гармонізації інтересів суб'єктів господарювання з метою забезпечення сталого розвитку національних територіальних утворень.

Оскільки природні ресурси є базисом саме економіко-орієнтованого розвитку територій, тому й потребується вивчення процесу капіталізації як обов'язкової умови забезпечення максимізації ефективного їх використання. Акцент, в даному разі зроблено на те, щоб показати місце, та значущість природних ресурсів, у досягненні мети відтворення, й навіть самовідтворення сталого розвитку територій України.

Якщо відштовхуватися від розуміння того, що ресурсна база будь якої території повинна спрацьовувати на задоволення інтересів спільноти, яка на ній розташована, то й економічна діяльність на цьому просторі неминуче спричинить пошук шляхів реалізації процесів капіталізації як матеріальних, так і нематеріальних активів. При визначенні пріоритетів майбутнього розвитку доцільним є конструювання такого економічного середовища, в якому б найбільш затребуваним був саме той капітал, який є найбільш доступним. Територіальні природні ресурси є саме таким капіталом, на основі якого можуть формуватися інші конкурентоспроможні ланцюги створення вартості. Слід підкреслити, що капіталізація таких активів має визначальне значення при розв'язанні завдань просторового розвитку та стратегічного планування, оскільки дозволяє сформулювати цілі підвищення інвестиційної привабливості, ефективності використання місцевих ресурсів і потенціалу у кількісному вигляді. При цьому, одним з ключових завдань, як для власників капіталу, так і для власників природних ресурсів, стає оптимальне розміщення і використання наявних активів в господарській діяльності з метою максимізації їх вартості та доходу. Схема відтворення природних ресурсів у розгорнутому вигляді, пов'язується із корпоратизацією сталого розвитку. Тут мається на увазі поступову кластерізацію господарського простору. Більш того підкреслюється що виробничі

територіальні комплекси усе в більшій мері еволюціонують в напрямку розуміння формування «кластерно-корпоративних стратегій», що будуються у центрах ділової активності, з підключенням суспільних ресурсів, а це вже інший динамічний підхід. Таким чином, виникає потреба оновлення методології управління процесами сталого розвитку. З позицій метапросторового мислення здається можливим побачити що «кластерно-корпоративні стратегії» базуються на принципах функціонування дренажних систем. Така система здатна акумулювати капітали на значних дифузійних економічних просторах і змушувати їх ефективно працювати. Не можна в цьому зв'язку не відзначити ряд робіт зарубіжних учених, які тією чи іншою мірою розкривають методологію просторового бачення економічних систем. Варто визнати, що сталий розвиток, з його різновидом і специфікою, формується під впливом саме соціального фактору в тім його широкому змісті, що пов'язаний з формуванням особливого соціального простору й соціального часу.

Таким чином, капіталізація природних ресурсів та корпоратизація сталого розвитку передбачає формування такого інституційного середовища, в рамках якого природні ресурси можуть отримати адекватну оцінку і легко трансформуватися у інші форми мобільного капіталу, зокрема у фінансову. Тому, для підвищення ефективності капіталізації природних ресурсів в рамках корпоратизації сталого розвитку в якості ключових постають питання модернізації розвитку фінансової інфраструктури та специфікації прав власності на природний ресурси та їх активу.

На передодні проведення міжнародної конференції «Ріо+20», та з урахуванням тих питань, які запропоновано розглянути міжнародною спільнотою, сучасна парадигма управління сталим розвитком Україні повинна розглядатися у контексті радикального оновлення національної соціально-економічної системи у цілому. Метою цього оновлення є приєднання до загальноцивілізаційних процесів суспільного розвитку. Втім

передбачається, що забезпечення сталого розвитку повинно формуватися на базі якісно нової динамічної соціально-орієнтованої господарської системі. Підвалинами такої системи, в умовах глобалізації, повинні стати, у першу чергу, гуманістичні, людино-розмірні екологічно орієнтовані територіально-просторові відтворювальні процеси.

Майже двадцятирічний досвід впровадження стратегічних засад сталого розвитку в Україні доводить, що за фактом у більшості сфер економічної діяльності не забезпечується необхідна системна єдність соціальної, екологічної і виробничої компонент. Такий стан говорить про необхідність зосередження уваги саме на системних методологічних аспектах формування оновленого концепту національного господарювання. Розглядаючи саме сталий розвиток як оновлений концепт національного господарювання слід зазначити, що він повинен забезпечувати оптимальне використання наявних ресурсів за рахунок модернізації економічної діяльності в умовах глобальних викликів і кризових загроз. Сприяти раціоналізації господарської системи покликаний саме ринковий механізм з розвинутою фінансовою складовою, що в найбільшій мірі відповідає реалізації принципу порівняльних переваг в розподілі ресурсів та розміщенні виробництва і передбачає перехід до нової системи соціально-економічних відносин. Сутнісними ознаками таких відносин є забезпечення сталості розвитку складних територіальних соціо-еколого-економічних систем через високоефективну капіталізацію їх природних, людських та виробничих складових стратегічного ресурсного потенціалу.

Господарською практикою доведено, що серед усіх наявних в Україні видів ресурсів саме природні ресурси – земельні, водні, лісові, мінеральні, тощо, є водночас основним підґрунтям і найбільшою господарською проблемою сталого розвитку. Це пов’язано, в першу чергу, з їх невисокою капіталізацією. Також засвідчено те, що незважаючи на велику увагу, яка приділяється соціальній сфері, соціальна складова сталого розвитку також

находиться на дуже низькому рівні. Якщо проаналізувати ситуацію у даній сфері діяльності порівняно з розвинутими країнами світу, то рівень капіталізації в Україні є абсолютно недостатнім та стримує розвиток і ефективне використання людського потенціалу держави в цілому.

В методологічному плані, необхідно зазначити, що природні ресурси виступають не лише як елемент товарного виробництва, але й як елемент розвитку будь-якого суспільства. Тому їх оцінка повинна відображати фактичні витрати, пов'язані з використанням ресурсів навколишнього середовища та економічне значення природних ресурсів, як джерела доходів від економічної діяльності. При такому підході чіткіше визначається місце зеленої економіки у загальному процесі досягнення мети сталого розвитку. В цьому руслі, одним з первинних завдань науки є вивчення стійкості природних комплексів до антропогенного впливу, визначення критичних порогів нестабільності їх стану, наукового обґрунтування режимів сталого використання природних ресурсів. Іншим важливим завданням є розробка інноваційних технологічних, технічних, організаційно-правових, економічних та інших рішень, що забезпечують ресурсозбереження, а також прискорене вирішення інших проблем природокористування одночасно з економією бюджетних та інших засобів. Третім основним завданням є наукове забезпечення діяльності органів державного управління, насамперед, стосовно вдосконалення механізмів регулювання природокористування і розвитку правової бази. Четвертим завданням є прогнозування стану природоресурсного потенціалу, вивчення природи ризиків, що виникають, розробка методів і засобів забезпечення екологічної безпеки. Але всі ці наукові напрями можуть бути реалізовані тільки за умов їх «вбудови» в процеси реальної економіки, в якій на даний час панують «капітальні» відносини. Все це потребує постійно відшуковувати та формувати нові потоки активів. В Україні природні ресурси можуть стати саме тими активами, на яких буде формуватися необхідна «енергія» реалізації зелених

проектів. Система капіталізації має важливі просторові наслідки і є необхідною умовою функціонування територіальних економічних систем. Ефективність проходження процесу капіталізації залежить від розв‘язання проблем у сфері формування фінансової інфраструктури та специфікації прав власності на природні ресурси та їх активів.

Найбільшу увагу з моменту проголошення засад сталого розвитку у 1992 р. в Україні приділяли екологічній складовій. Проте в цій царині нагромаджено велику кількість проблем, серед яких варто назвати виснаження й деградацію ресурсів, високий техногенний тиск на довкілля та недорозвинутість економічних механізмів природокористування. За рахунок цього, фактично проголошені національною стратегією господарювання на майбутнє, засади сталого розвитку в Україні не є впровадженими і на сьогодні. Країна знаходиться на початковому етапі сталого розвитку, який можна позитивно охарактеризувати більше з теоретико-методологічної, аніж з практичної сторони, оскільки впровадження саме господарських, економічних, у першу чергу, фінансових механізмів сталого розвитку є загальмованим. Багато в чому тут помітною є роль економічної моделі ліберального типу, яка впроваджувалася в країні на протязі останніх п’ятнадцяти років. За всіх її здобутків, серед яких можна згадати і достатньо високі темпи економічного зростання в першій половині минулого десятиліття, і створення потужних корпорацій та фінансово-промислових груп, розвиток сфери фінансового капіталу тощо, треба вказати на те, що діяльність таких утворень не стала у повній мірі ні екологічно, ані соціально відповідальною.

Системний аналіз природно-екологічного та соціально-економічного стратегічного потенціалу держави доводить, що за рахунок резервних можливостей активізації політики сталого розвитку, серед яких в першу чергу необхідно вказати на капіталізацію природно-ресурсного, соціального та виробничого капіталу з урахуванням корпоративного характеру,

національної за фактом, ліберально-економічної моделі економіки, можна створити достатньо потужне підґрунтя для розбудови у майбутньому новітньої, «зеленої економіки» і забезпечити стале природокористування й економічний розвиток взагалі. Спираючись на основні дискусійні питання, що зараз піднімаються в контексті підготовки до Ріо+20, стає можливим прослідкувати загальні тенденції щодо необхідності концентрації уваги на ще двох основних позиціях. Це сталий розвиток територій, де безпосередньо проживає людина, а також питання інституціоналізації процесу сталого розвитку.

Оцінюючи наявний стратегічний, у тому числі природно-ресурсний потенціал сталого розвитку території України і можливі шляхи та напрями підвищення ефективності використання мінерально-сировинних, земельних, водних, та лісових ресурсів, а також аналіз соціального потенціалу сталого розвитку, можна стверджувати, що все це орієнтує на те, що стратегічним пріоритетом на майбутнє стає людина, як носій духовно-культурних цінностей, основна продуктивна сила, яка відображається у демографічному та працересурсному потенціалі країни. З визначених позиції стає зрозумілим, необхідність формування нових просторових підходів до розбудови стратегічних засад сталого розвитку на перспективу, підвищуючи роль регіональних та низових територіальних утворень. Очевидно, що при впровадженні програмних засад сталого розвиту безпосередньо в господарську діяльність необхідно орієнтуватися на отримання потужного ефекту забезпечення національної економічної безпеки в умовах загроз світових глобальних криз.

Таким чином, концепт національної парадигми управління сталим розвитком в Україні передбачає врахування та впровадження відповідної філософії, теорії та економіки господарювання, що дає надію на адекватне визначення пріоритетів та етапів процесу, який відповідає глобальним викликам XXI ст.

Список використаних джерел

1. Гиренок Ф.И. Метафизика пата. Косноязычие усталого человека. / Ф. И. Гиренок. – М.: Лабиринт, 1995. – 201 с.
2. Чистіліна Т.О. Ототожнення та розототожнення суб'єкта у вимірах соціальної філософії. – Дисертація на здобуття наук. ступеня канд.. філософ. наук за спец. 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історі / Т. О. Чистіліна. – Харків, 2007. – 205 с.
3. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визначення / Н. Костенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 68–88.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; пер. с англ.; под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
5. Медоуз Д.Х. Азбука системного мышления / Д. Х. Медоуз; пер. с англ. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2010. – 343 с.
6. И. К. Быстряков. Проблема формирования современного хозяйственного метапространства Украины / И. К. Быстряков // Економічний часопис. – 1999. – № 9. – С. 16–18.

5.2. Продовольча безпека як пріоритет аграрної політики держави

В сфері аграрної політики Україні склалася неефективна інституціональна система, яка не сприяє досягненню визначених цілей цієї політики, зокрема не забезпечує формування належного рівня продовольчої безпеки держави. Поряд з цим протягом останніх років під впливом наслідків світової продовольчої кризи реформи аграрної політики у багатьох країнах світу все більшою мірою почали концентруватися навколо питань продовольчої безпеки. Відповідної модернізації потребує політика щодо формування продовольчої безпеки і в Україні.

Питання формування продовольчої безпеки держави привернули увагу ряду вітчизняних вчених. Основні аспекти вказаної проблеми, в тому числі її розгляд в контексті ринкової трансформації економіки АПК та реалізації аграрної політики, значною мірою вивчені в наукових працях В. Андрійчука, Ю. Білика, П. Борщевського, Л. Дейнеко, С. Кваші, О. Кочеткова, І. Лукінова, О. Нижник, О. Онищенка, Б. Пасхавера, П. Руснака, П. Саблука, В. Ткаченко, В. Трегобчука, О. Царенка, В. Щербаня, В. Юрчишина та інших.

Проте комплексний підхід до формування продовольчої безпеки

держави, який би враховував сучасні глобалізаційні виклики у цій сфері, виявився поки ще недостатньо розробленим. Не склалася науково обґрунтована система прийняття рішень щодо формування надійного рівня продовольчої безпеки.

Метою дослідження є розробка теоретико-методологічних засад та обґрунтування практичних рекомендацій щодо розбудови організаційно-економічного механізму формування продовольчої безпеки держави.

Задоволення фізіологічних потреб людини якісними та безпечними продуктами харчування складає матеріальну основу біологічного, політичного, соціального та духовного існування індивіда, сім'ї, соціальної групи, держави, суспільства та людства в цілому. Інтеграція України у світове та європейське співтовариство актуалізує проблему продовольчої безпеки, оскільки лише за умови гарантування забезпечення населення продовольством за будь-яких умов держава може проводити незалежну політику. Як справедливо зазначає А. Статівка [4, с. 31], з конституційного визначення України як соціальної держави, політика якої спрямована на створення умов щодо забезпечення гідного рівня життя людини, і положень ст. 48 Конституції України, які відносять до відання держави установлення основ державної політики, зокрема продовольчої, а також державних програм галузі соціального розвитку, випливає, що держава як соціальна служба має виконувати ряд зобов'язань перед суспільством.

Насамперед, вона має захищати права громадян на повноцінне харчування. Забезпечуючи захист цього права, держава має знаходити засоби щодо ліквідації продовольчої залежності від зарубіжних країн і скорочення імпорту продовольства. Держава покликана установити соціальний порядок, створити справедливу політику продовольчого забезпечення, сприяти при цьому підвищенню рівня калорійності добового раціону харчування населення, усуненню дисбалансу споживання їжі між соціальними групами, підвищенню купівельної спроможності бідних і соціально незахищених

верств населення, в тому числі осіб з фіксованими доходами (пенсіонерів, студентів), що залежать від державного соціального забезпечення.

Забезпечення продовольчої безпеки визначено у якості одного з основних напрямів державної політики з питань національної безпеки в економічній сфері [2]. Стратегією національної безпеки України передбачено необхідність забезпечення послідовності у здійсненні земельної реформи, забезпеченні на практиці пріоритетного розвитку агропромислового комплексу як основи продовольчої безпеки держави [3, с. 3–13]. Проте зазначені законодавчі акти мають суто декларативний характер і не визначають чітких механізмів управління системою продовольчої безпеки. Відсутні визначення об'єктів і суб'єктів управління, їх функцій і завдань, методів управління, комплексні критерії та інтегровані показники оцінки ефективності державного регулювання системи продовольчої безпеки і в цілому система моніторингу виконання прийнятих стратегічних рішень. Це унеможливлює здійснення ефективного управління в зазначеній сфері, викликає некерованість процесів розвитку, деструктивну конкуренцію між елементами системи за ресурси, безсистемний і нераціональний їх розподіл останніх.

Для системи продовольчої безпеки характерні певні принципи формування. Стрижневим є принцип соціальності, який передбачає цільову спрямованість цієї системи та кожної її складової на задоволення харчових потреб людини. Другим важливим принципом є комплексність, що означає одночасний вплив на всі складові системи. Наступний принцип – системність, який передбачає всебічний підхід до вирішення економічних, соціальних, екологічних та інших аспектів проблеми продовольчої безпеки. Ще один важливий принцип – адекватність у виборі регуляторів, що пов'язано з неоднозначністю їх дії на різних етапах розвитку економічної системи та в умовах зміни кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього ринків.

Останній принцип – стійкість системи, тобто обов'язкове дотримання вищевказаних принципів соціальності, комплексності, системності та адекватності незалежно від зміни зовнішнього середовища. Агропродовольча сфера являє собою один з об'єктів управління аграрної політики, на який покладається завдання формування пропозиції на продовольство. Одночасно потрібним є формуванням попиту на нього, тому у даному випадку необхідним є системний підхід, що передбачає визначення пріоритетів за кожним напрямом аграрної політики з подальшим їх розглядом у взаємозв'язку. Заходи щодо аграрних товаровиробників та переробних підприємств доповнюються заходами щодо підприємств сфери торгівлі і населення. Продовольча безпека формується на основі холістичного підходу, який передбачає тісний взаємозв'язок між всіма складовими зазначеного процесу.

Початковий етап формування продовольчої безпеки вимагає створення системи моніторингу, на яку покладається завдання визначення фактичного її стану, прогнозування внутрішніх та зовнішніх загроз продовольчої безпеки. На цій основі розробляються заходи щодо локалізації та нейтралізації негативних факторів, що впливають або можуть у майбутньому вплинути на зниження рівня безпеки. Система моніторингу продовольчої безпеки зосереджується на наступних напрямах: агропродовольче виробництво, продовольчий ринок, споживання продовольства, харчування населення, якість та безпека продовольства.

Постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. затверджено Методику визначення основних індикаторів продовольчої безпеки [1]. При цьому індикаторами продовольчої безпеки визначено:

– добову енергетичну цінність раціону людини, що визначається як сума добутків одиниці маси окремих видів продуктів, які споживаються людиною протягом доби, та їх енергетичної цінності; граничний (пороговий) критерій

встановлений у 2500 ккал на добу, при цьому 55% добового раціону повинні забезпечуватися за рахунок споживання продуктів тваринного походження;

– забезпечення раціону людини основними видами продуктів, що визначається як співвідношення між фактичним споживанням окремого продукту та його раціональною нормою;

– достатність запасів зерна у державних ресурсах, що визначається як співвідношення між обсягами продовольчого зерна у державному продовольчому резерві та обсягами внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно; граничним (пороговим) критерієм для зазначеного показника вважається його 17% рівень, що відповідає 60 дням споживання;

– економічну доступність продуктів, що визначається як частка сукупних витрат на харчування у загальному підсумку сукупних витрат домогосподарств; граничним (пороговим) критерієм для зазначеного показника вважається його 60% рівень;

– диференціацію вартості харчування за соціальними групами, що відстежується в динаміці та розраховується як співвідношення між вартістю харчування 20% домогосподарств з найбільшими доходами та вартістю харчування 20% домогосподарств з найменшими доходами;

– ємність внутрішнього ринку окремих продуктів, що відстежується в динаміці та визначається у натуральному виразі як добуток споживання певного продукту та середньорічної чисельності населення;

– продовольчу незалежність за окремим продуктом, що визначається як співвідношення між обсягом імпорту окремого продукту у натуральному виразі та ємністю його внутрішнього ринку; граничним (пороговим) критерієм для зазначеного показника вважається його 30% рівень.

Проте у наведеному наборі індикаторів не враховуються питання якості та безпеки харчових продуктів, показники розвитку агропродовольчої сфери як системоутворюючої для всієї системи продовольчої безпеки. Завищеними є

граничні критерії показників економічної доступності харчових продуктів та продовольчої незалежності. Власне, методика визначення економічної доступності є обмеженою та не відповідає змісту даної категорії. Диференціацію вартості харчування за соціальними групами доцільно розраховувати як співвідношення між вартістю харчування не 20%, а 10% домогосподарств з найбільшими доходами та вартістю харчування 10% домогосподарств з найменшими доходами.

Таким чином, існуючі підходи до визначення ефективності аграрної політики вимагають подальшого вдосконалення. При цьому набір відповідних показників формується з урахуванням визначеної цільової спрямованості зазначеної політики. Враховуючи вищевикладене, основним критерієм ефективності аграрної політики є стан продовольчої безпеки країни, який визначається широким спектром взаємозалежних показників, що систематизуються у відповідні групи і характеризують:

– стан забезпечення населення якісною і безпечною продукцією (рівень захворюваності населення, пов’язаний з недостатнім чи нераціональним харчуванням; стан контролю за дотриманням якості і безпеки продовольчої продукції; розвиток інформаційної діяльності, спрямованої на поліпшення забезпеченості населення якісним і безпечним продовольством; обсяг окремих видів продовольчої продукції, що виробляється за міжнародними стандартами якості в загальному обсязі її виробництва);

– рівень споживання населенням продуктів харчування (фактичне споживання окремих видів харчових продуктів в розрахунку на душу населення; споживання продуктів харчування в домогосподарствах з дітьми в залежності від кількості дітей у їхньому складі; споживання продуктів харчування в домогосподарствах за децильными (10%) групами за рівнем средньодушових сукупних витрат);

– економічну (вартість набору продуктів харчування відповідно до раціональних норм їхнього споживання; рівень середньомісячної номінальної

і реальної заробітної плати; розподіл населення за рівнем середньодушових сукупних витрат; частка сукупних і грошових витрат на продукти харчування в загальній структурі витрат населення; індекс споживчих цін на продовольчі товари, в тому числі у розрізі окремих видів товарів; рівень монополізації продовольчого ринку) і фізичну (структура джерел реалізації продовольчих товарів на ринку; наявність мережі роздрібної торгівлі у розрахунку на 10 тис. чол.; чисельність торгових місць на продовольчих ринках у розрахунку на 10 тис. чол.; чисельність приватних підприємців у сфері торгової діяльності на відповідній території; стан розвитку оптової торгівлі продовольчими товарами; наявність основних видів продовольчих товарів у роздрібній торговій мережі (чи на ринках) на відповідній території (міста, селища, села); асортимент продовольчих товарів у роздрібній торговій мережі на відповідній території) доступність продовольства;

– стійкість продовольчого ринку (визначається рівнем роздрібних і закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію з урахуванням нормативної рентабельності її виробництва) і ступінь його незалежності (частка імпортних товарів у загальній структурі реалізації; рівень залучення місцевих можливостей агропромислових структур щодо насичення локальних ринків продукцією власного виробництва, що вимірюється у відсотках продажу окремих видів продовольчих товарів місцевого виробництва в загальному обсязі їхньої реалізації; рівень самозабезпеченості продовольчими товарами; обсяг запасів продовольства; баланс зовнішньої торгівлі продовольчими товарами);

– рівень розвитку агропродовольчої сфери (частка агропродовольчої сфери у формуванні валового внутрішнього продукту; обсяги виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів; урожайність основних видів сільськогосподарських культур; продуктивність худоби і птиці; частка господарств населення у виробництві окремих видів сільськогосподарської продукції; рентабельність виробництва окремих видів

сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів; фінансові результати діяльності сільськогосподарських і переробних підприємств; обсяги інвестицій в агропродовольчу сферу, у тому числі іноземних; рівень державної підтримки аграрних товаровиробників);

– природно-ресурсний потенціал і ефективність його використання (площа ріллі в розрахунку на 1 жителя; родючість землі, у тому числі в розрізі окремих територій; частка деградованих земель у загальній їхній структурі; рівень розораності земель і інше).

Ефективність аграрної політики є наслідком спільної дії великої кількості факторів, тому при її оцінці враховується їхня взаємодія і комплексний вплив на регульовані державою об'єкти, розрізняють результати часткової і загальної дії. Негативна зміна кожного з показників, що входять до оціночних груп, розглядається як реальна чи потенційна загроза продовольчій безпеці країни, оскільки усі вони взаємозалежні і взаємопідпорядковані в контексті своєї цільової спрямованості.

Тому оцінювати рівень продовольчої безпеки доцільно за допомогою інтегрального показника, який відображає всі вищезазначені аспекти. Для цього може бути використана методика розрахунку рівня економічної безпеки, затверджена наказом Міністерства економіки України від 2 лютого 2007 р. При цьому, однак, перелік індикаторів продовольчої безпеки пропонується розширити, включивши до нього показники продовольчої незалежності за основними видами продукції, частки сукупних витрат на харчування у загальному підсумку сукупних витрат домогосподарств, рентабельності виробництва продукції (табл. 1).

Формування продовольчої безпеки відбувається з урахуванням економічних інтересів та при створенні економічного механізму, який стимулює розвиток агропродовольчої сфери. Зростання її продуктивності за рахунок вітчизняної сировини дозволить отримати триєдине вирішення проблематики продовольчої безпеки [5, с.20].

Таблиця 1

Індикатори та порогові значення індикаторів стану продовольчої безпеки України

№ з/п	Індикатор, одиниця виміру	Порогове значення ($x_{опт}$)
1	Добова калорійність харчування людини, тис. ккал	не менше 2,5
2	Споживання м'яса та м'ясопродуктів (за рік/особа), кг	не менше 83
3	Продовольча незалежність за м'ясом та м'ясопродуктами, %	не менше 80
4	Споживання молока та молочних продуктів (за рік/особа), кг	не менше 380
5	Продовольча незалежність за молоком та молочними продуктами, %	не менше 80
6	Споживання яєць (за рік/особа), шт.	не менше 290
7	Продовольча незалежність за яйцями, %	не менше 80
8	Споживання риби та рибопродуктів (за рік/особа), кг	не менше 20
9	Продовольча незалежність за рибою та рибопродуктами, %	не менше 80
10	Споживання цукру (за рік/особа), кг	не менше 38
11	Продовольча незалежність за цукром, %	не менше 80
12	Споживання олії та інших рослинних жирів (за рік/особа), кг	не менше 13
13	Продовольча незалежність за олією та іншими рослинними жирами, %	не менше 80
14	Споживання картоплі (за рік/особа), кг	не менше 124
15	Продовольча незалежність за картоплею, %	не менше 80
16	Споживання овочів та баштанних (за рік/особа), кг	не менше 161
17	Продовольча незалежність за овочами, %	не менше 80
18	Споживання фруктів, ягід, горіхів та винограду (без переробки на вино) (за рік/особа), кг	не менше 90
19	Продовольча незалежність за фруктами та ягодами, %	не менше 80
20	Споживання хлібу та хлібопродуктів (за рік/особа), кг	не менше 101
21	Продовольча незалежність за хлібопродуктами, %	не менше 80
22	Рівень перехідних запасів зерна, відсоток від річного споживання	не менше 17
23	Виробництво зерна на одну особу за рік, тонн	не менше 0,8
24	Частка сукупних витрат на харчування у загальному підсумку сукупних витрат домогосподарств, %	не більше 20
25	Рентабельність виробництва продукції рослинництва, %	не менше 20
26	Рентабельність виробництва продукції тваринництва, %	не менше 20

По-перше, зростатиме фізична доступність продуктів харчування. По-друге, відбуватиметься ріст валового внутрішнього продукту та валового регіонального продукту, що забезпечуватиме збільшення наповнюваності відповідних бюджетів та, відповідно, можливість реалізації соціальних програм, які підвищують рівень економічної доступності продовольства. Остання також може зростати за рахунок зниження цін на продукти

харчування, які мають низьку цінову еластичність попиту, при умові впровадження нових виробничих технологій та стабільності цін на ресурси, що споживаються в галузі. При цьому відбуватиметься скорочення рівня диференціації у споживанні продуктів між окремими соціальними групами населення, оскільки карегорії населення з низькими доходами витрачають на продукти харчування більшу частку доходів, ніж групи з середніми та високими доходами.

Для депресивних аграрно-орієнтованих регіонів питання стимулювання розвитку агропродовольчої сфери має особливе значення, оскільки від його вирішення залежить стан регіонального соціально-економічного розвитку в цілому, що пов'язано зі значним позитивним мультиплікативним впливом економічного росту в агропродовольчій сфері на інші галузіекономіки. По-третє, з'являтимуться можливості для підвищення конкурентоспроможності агропродовольчої сфери, що забезпечуватиме збільшення виручки, в тому чеслі експортної.

Отже, агропродовольча сфера може стати базовою передумовою для більш широкого розвитку всієї економіки та формування вищого рівня продовольчої безпеки. При цьому має враховуватися, що кожен наступний приріст агропродовольчого виробництва пов'язаний з необхідністю залучення несільськогосподарського капіталу, зокрема у вигляді ефективних засобів виробництва, професійного кадрового складу, розвинутої фінансової та матеріально-технічної інфраструктури та інше.

Проблема продовольчої безпеки має вирішуватися не лише на національному, а й на регіональному рівні. Це обумовлено нерівномірністю соціально-економічного розвитку окремих територій держави, що є наслідком значних відмінностей в природно-кліматичних умовах, виробничо-економічному потенціалі та інше. Підвищення рівня відповідальності суб'єктів держави за забезпечення населення якісним продовольством вимагає формування адекватної регіональної політики продовольчої безпеки.

Реалізація аграрної політики продовольчої безпеки передбачає необхідність забезпечення тісної взаємодії між усіма суб'єктами, що відповідають за процес її формування. Це сприятиме узгодженості політики в усіх сферах, що пов'язані з продовольчою безпекою та запобігатиме завданню шкоди здоров'ю населення, довкіллю й економіці держави. Процес формування аграрної політики продовольчої безпеки починається з дослідження складу харчових продуктів, які виробляються в державі, та створення відповідного банку даних.

На цій основі здійснюється моделювання харчових раціонів для різних вікових груп населення з урахуванням територіального рівня екологічного навантаження та прогнозується фізіологічна потреба населення країни в харчових продуктах. З урахуванням експортних можливостей країни за окремими групами продовольчої продукції формуються баланси продовольчих ресурсів, які використовуються при розробці стратегії формування продовольчої безпеки (рис. 1).

При цьому важливим є організований моніторинг за характером змін, що відбуваються, та їх кількісна і якісна оцінка з метою підготовки відповідних рекомендацій та управлінських рішень. Система моніторингу базується на поєднанні економічних та соціальних індикаторів з показниками, які відображають результативність діяльності органів влади з вирішення проблеми продовольчої безпеки.

Процес формування продовольчої безпеки передбачає тісний взаємозв'язок між агропромисловою, сільськогосподарською, продовольчою, зовнішньоекономічною політикою, діяльністю щодо забезпечення якості і безпеки продовольства та раціонального харчування населення. Вплив на агропродовольчу сферу, яка формує пропозицію на продовольство, доповнюється заходами стимулювання попиту на нього шляхом реалізації

Рис. 1. Алгоритм формування і реалізації аграрної політики продовольчої безпеки

соціальних програм, метою яких є забезпечення достатнього рівня харчування усіх категорій населення, забезпечення ефективної зайнятості,

демонополізації продовольчого ринку, здійснення цінової політики щодо обмеження рентабельності та торговельних націнок на базові продукти харчування до економічно обґрунтованого рівня.

Таким чином, основним недоліком процесу регулювання продовольчої безпеки держави є ігнорування системного принципу та зосередження тільки на окремих аспектах цієї комплексної соціально-економічної проблеми. Наразі необхідна комплексна аграрна політика та відповідне її інституційне і нормативне забезпечення, що забезпечать формування належного рівня продовольчої безпеки держави.

Формування продовольчої безпеки передбачає впровадження владними інституціями адекватних засобів регулювання, насамперед правового. Охоплення управління продовольчою безпекою з економічної, екологічної, організаційної, нормативної та соціокультурної позицій сприятиме формуванню продовольчої безпеки на якісно новому рівні.

Список використаних джерел

1. Деякі питання продовольчої безпеки: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. №1379 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 93. – Ст. 3405.
2. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 черв. 2003 р. № 964-IV / Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 39. – Ст.3.
3. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України від 12 лют. 2007 р. №105/2007 // Стратегічна панорама. – 2007. – № 1. – С. 3–13.
4. Статівка А. Державне регулювання продовольчого ринку України в сучасних умовах / А. Статівка // Право України. – 2001. – № 10. – С. 29–32.
5. Юшин И.В. Особенности управления обеспечением продовольственной безопасности Московского мегаполиса: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. экон. наук: спец. 05.13.10 – «управление в социальных и экономических системах». / И.В. Юшин. – М., 2007. – 24 с.

5.3. Кластерні підходи до організації сільських поселень і територій

У практиці багатьох країн світу в останні десятиліття отримала поширення кластерна економіка розвитку, яка спрямована на підвищення конкурентоспроможності виробництв і територій.

Основні постулати цієї економіки наступні:

– глобалізація сучасної економіки відсуває на другий план її традиційний поділ на сектори та галузі, і в якості основного організаційного підходу все більшої ваги набуває кластерна організація розвитку економіки;

– кластерна економіка спрямована на територіальний розвиток конкурентоспроможних виробництв (точок зростання економіки регіонів) і на цій економічній базі – на забезпечення вищих стандартів життя населення цієї території;

– при кластерній економіці відбувається регіоналізація (децентралізація) стратегічного управління економічним і соціальним розвитком на засадах демократизації та соціального партнерства.

Підтвердженням практичності кластерної економіки є розгортання перебудови організації виробництв і економіки територій на кластерних засадах в країнах Європи, Азії, Північної Америки та інших. Кластерні ініціативи щодо організації розвитку реалізуються в різних сферах економіки цих країн – в металургії, електроніці, легкій промисловості, сільському господарстві тощо, при цьому тісно переплітаються питання розвитку виробничої і соціальної сфер.

Кластерний підхід до розвитку національних економік базується на класичному визначенні поняття «кластер» як сконцентрованих за географічними ознаками груп взаємопов’язаних компаній, наведеному М. Портером [1]. У наших попередніх публікаціях було обґрунтовано концептуальні основи кластерної організації агропромислового виробництва [2; 3]. Достатньо дослідженними є питання щодо ролі кластерів в інноваційному розмитку підприємств і територіальних утворень [4] та у підвищенні конкурентоспроможності й соціальної спрямованості аграрної економіки [5]. Це дає підстави для певних узагальнень з даного аспекту досліджуваної проблеми.

Кластер в широкому розумінні – це згусток, концентрація. Кластер в

організації виробництва є об'єднанням взаємодоповнюючих підприємств, організацій і зв'язаних з ними за географічною й функціональною ознаками органів державного управління, наукових закладів тощо на засадах спільної діяльності на певній території з метою виробництва конкурентоспроможної на внутрішньому і зовнішньому ринках продукції та збільшення їх прибутків.

З цих визначень випливає, що кластер – міжгосподарське територіальне об'єднання не тільки взаємодоповнюючих підприємств (як крупного бізнесу, так і малого підприємництва), що співпрацюють між собою, формуючи замкнутий технологічний цикл великотоварного виробництва і реалізації конкурентоспроможної кінцевої продукції (товарів, послуг) при збереженні юридичної самостійності його учасників, а і інфраструктурних складових, в числі яких – органи державного управління та наукові установи, що створюють сприятливі умови для виробництва і просування продукції учасників кластера на продуктовому ринку.

Визначальним в високій конкурентоспроможності кластерних формувань є:

– використання конкурентних переваг територій, на яких концентрується те або інше виробництво (наявність і якість земельних ресурсів, кваліфікація і вартість робочої сили, територіальне розміщення, природно-кліматичні умови тощо), що дозволяє використати ці переваги для виробництва конкурентоспроможного продукту і підвищення доходів жителів і бюджетів цих територій;

– підсилення конкурентних переваг через налагодження прямих зв'язків між учасниками кластеру (як формальних, так і неформальних), що формуються для спільної діяльності з великотоварного виробництва конкурентоспроможного продукту – окремий учасник без співпраці з іншими та спеціалізації не може налагодити ефективне виробництво;

– конкуренція партнерів та інтенсивний обмін інформацією і взаємними вимогами, які спонукають їх до запровадження інновацій.

Отже, кластерна організація розвитку на основі поглибленої спеціалізації і концентрації агропромислового виробництва з урахуванням природних, земельних, інших ресурсних і просторових переваг територій, при якій діяльність виробничих кластерів виступає своєрідними «точками зростання», локомотивом розвитку регіональних та національних економік, стає в сучасних умовах основним інтеграційним механізмом подальшого розвитку агропромислового виробництва.

Кластерний підхід до організації розвитку перспективний не тільки з позицій розвитку агропромислового виробництва, а і з позицій забезпечення соціально-економічного розвитку сільських територій нашої країни.

Все це обумовлює актуальність вивчення зв'язку між організацією сільських поселень і територій та функціонуванням агропромислових кластерів. Адже процеси концентрації агропромислового виробництва тісно пов'язані з процесами концентрації місць проживання сільських жителів. Вся історія розвитку сільських поселень нерозривно пов'язана з особливостями розвитку сільськогосподарської і пов'язаної з нею діяльності, як основного способу прикладання праці і джерела забезпечення життєдіяльності в сільській місцевості.

Нинішній етап соціального розвитку села в силу зміни способу сільськогосподарського виробництва і запровадження промислових технологій вирощування сільськогосподарських культур і догляду за худобою характеризується поступовим відмиранням неперспективних сільських поселень. Майже у половині сільських населених пунктів відсутні суб'єкти сільськогосподарської діяльності, які формують робочі місця, що в основному забезпечують доходи сільських жителів та надходження до місцевих бюджетів. Існує чітко виражена тенденція залежності людності сільських населених пунктів від наявності робочих місць: суб'єкти господарської діяльності відсутні у 91,4% сільських населених пунктах з чисельністю жителів до 49 осіб, у 82,7% - з чисельністю від 50 до 99 осіб, у

22,7% – з чисельністю від 500 до 1000 осіб і у 13,0% - з чисельністю понад 1000 осіб. В результаті за 2000–2010 рр. з мапи України зникло 177 сільських населених пунктів, 227 сіл та селищ не мають населення, але не зняті з обліку, а в більшості малих сіл переважно проживають люди похилого віку. При цьому за даними Міністерства фінансів України рівень забезпеченості місцевих бюджетів у 2009 р. склав 55,2%, що не дозволяє не тільки розвивати, а й навіть утримувати уже існуючу соціальну інфраструктуру.

Тому якісне поліпшення та спрямованість соціальної політики у розвитку села нині неможливі без кардинальних змін у системі організації сільських поселень.

Гасло – «відродимо українське село» в буквальному його розумінні (тобто, зробимо його таким, яким воно було 20–30 років тому) навіть у перспективі нездійсненний не тільки у зв'язку з фінансовим становищем держави, а і тому, що у більшості сільських населених пунктів соціальні послуги нікому буде надавати. Це об'єктивний результат науково-технічної революції: застосування нових технологій сільськогосподарського виробництва, збільшення можливостей пересування і транспортування на великі відстані, запровадження інформаційних засобів зв'язку, глобалізація аграрної економіки.

Тому способи розселення сільських жителів на тих або інших сільських територіях необхідно пов'язувати з способами прикладання праці, що і відбувається на практиці в процесі еволюційного розвитку продуктивних сил. Питання в тому, щоб ці процеси здійснювалися цілеспрямовано, тобто соціальний розвиток українського села потрібно зробити керованим.

Так, для сільських місцевостей, економіка яких базується на інших переважаючих способах прикладання праці, в гірсько-туристичних, приморських, лісо-водно-оздоровчих, санаторно-курортних зонах тощо, стратегії кластерного розвитку сільських поселень мають враховувати ці особливості.

Як приклад з сучасної вітчизняної практики формування і розвитку територіально-виробничого кластера можна привести приклад гірсько-туристичного кластеру «Буковель». Поштовхом для його розвитку стали сприятливі природно-рекреаційний потенціал Карпат та побудова гірськолижних трас в с. Буковель (так сформувалось ядро кластера). Для створення умов розвитку гірсько-туристичного сервісу в цій зоні почали розбудовуватися санаторії, готелі, лижні траси і туристичні маршрути в прилеглих поселеннях, отримало розвиток мале підприємництво у сферах зеленого туризму, виготовлення і торгівлі хутряними і сувенірними виробами та ін. Розвиток туристичної індустрії змусив органи державної влади і місцевого самоврядування посилено займатися будівництвом доріг з твердим покриттям, налагодженням сучасного комунального господарства тощо з тим, щоб створити умови для розвитку туристичного бізнесу і тим самим забезпечити додаткові надходження в місцеві і державний бюджети. В результаті більшість мешканців цієї зони забезпечені роботою, мають більші доходи порівняно з сусідніми територіями, а сама гірсько-туристична зона постійно розширюється, рівень сервісу в ній за рахунок впровадження інновацій зростає. Гірсько-туристичний комплекс «Буковель», як неформальне об’єднання взаємозв’язаних підприємств і організацій, уже практично на рівних конкурує з подібними туристично-рекреаційними утвореннями Польщі, Чехії, Австрії тощо.

Резонансним є визначення стратегій розвитку сільських територій, основним способом прикладання праці в яких є сільськогосподарське виробництво.

Якщо виходити з міркувань людяності і економічної доцільності, в умовах обезлюднення сільських населених пунктів та недостатніх фінансових можливостей для їх відродження (і економічної недоцільності відродження частини з них) рано чи пізно ми будемо змушені проводити політику концентрації проживання більшості сільських жителів в

агломераціях з стабільним попитом на робочу силу та умовами для дотримання державних соціальних стандартів і державних соціальних гарантій забезпечення життєдіяльності селян.

Для цих територій соціальну політику потрібно переорієнтувати на поступове створення умов для повноцінного проживання працездатного сільського населення, з орієнтацією на сільську молодь, в місцях концентрації трудомістких виробничих потужностей: тваринницьких комплексів, переробних підприємств, агросервісних формувань тощо. Тобто, в місцях переважного прикладання сільськогосподарської праці і формування робочих місць.

Обробка ж сільськогосподарських земельних угідь при уже існуючому рівню мобільності сільськогосподарських машин і обладнання не буде цьому на заваді.

Щодо непрацюючих людей похилого віку та осіб – власників малого сільськогосподарського бізнесу, які прив’язаних до своїх земельних ділянок, то цим категоріям сільських жителів потрібно забезпечити необхідний набір агросервісних і соціальних послуг, розвиваючи мобільні способи їх надання, дорожнє будівництво, транспортний та інформаційний зв'язок тощо.

Крім того, запустінню невиробничих сільських поселень сприятиме сільський зелений туризм, розвиток родових садиб, дачних кооперативів та інших способів оздоровлення міських жителів і збереження історичного етносу, які також мають бути складовою стратегії розвитку сільських поселень і територій.

Отже, доцільно планомірно проводити стратегію соціально-економічної кластеризації (концентрації) місць проживання і забезпечення повноцінної життєдіяльності працездатного сільського населення і сільської молоді у відповідності з особливостями розвитку економіки сільських територій, економічною базою розвитку яких є агропромислове виробництво.

Заходу проблема розселення на сільських територіях вирішується

шляхом концентрації проживання переважної частини сільського населення в благоустроєних селищах міського типу або містечках, а більшість сільськогосподарських робіт виконуються агросервісними формуваннями.

Цей шлях соціально-економічного розвитку сільських територій поступово обирають і країни СНД. Так, у Республіці Бєларусь розроблені і неухильно реалізовуються програми розвитку локальних сільських територій шляхом розбудови біля 1200 благоустроєних агромістечок, в яких на базі крупних агрофірм концентруються агровиробничі потужності з організацією додаткових робочих місць, а також створюються сучасні житлові, побутові і культурні умови для працюючих, які відповідають 44 затвердженим національним соціальним стандартам. У Республіці Казахстан розроблена Державна програма розвитку сільських територій, якою передбачається формування, збалансованих за доходами і вартістю послуг, моделей оптимального сільського розселення. З цією метою інвестиції на будівництво і реконструкцію соціально-інженерної інфраструктури пріоритетно направляються у сільські населені пункти, що мають високий і середній інтегральні показники розвитку (на основі підготовки і затвердження національних стандартів соціальної і інженерної забезпеченості сільських жителів).

При умові реалізації такої моделі розвитку сільських поселень поняття «сільський розвиток» доцільно розглядати як процес, що складається з двох стадій:

– перша – «відродження сільської території» (стадія простого відтворення) як досягнення такого ступеня її соціально-економічного розвитку, при якому доходи сільської території від використання її ресурсів і виробничих потужностей покриватимуть витрати, необхідні для забезпечення визначених законами України соціальних стандартів проживання сільських жителів;

– друга – «сталий розвиток сільської території» стадія розширеного відтворення тобто досягнення такого ступеня соціально-економічного розвитку сільської території, при якому доходи від використання її ресурсів і виробничих потужностей покриватимуть витрати, необхідні для її подальшого соціально-еколого-економічного розвитку та забезпечення вищого від нормативного рівня життя її жителів і подальшого розвитку території.

Процес же концентрації містобудування, іншими словами – соціально-економічної кластеризації слід трактувати як облаштування сільських територій і поселень із сучасними агропромисловою, агросервісною, житловою та культурною зонами (з формуванням агромістечок, санаторно-курортних зон або інших характерних для території брендів) на засадах економічної самодостатності й сталого розвитку.

Отже, доцільно цілеспрямовано формувати територіально-виробничі агропромислові кластери з високим рівнем спеціалізації та концентрації галузей агропромислового виробництва для найповнішого використання природних і просторових переваг сільської території, й на цій економічній базі розбудовувати соціально-економічні кластери для створення достойних умов життєдіяльності сільських жителів і формування привабливого обличчя українського села.

Список використаних джерел

1. Портер М. Конкуренция: учеб. пособие; пер. с англ. / М. Портер. – М.: Издат. дом «Вильямс», 2001. – 495 с.
2. Саблук П. Т. Кластерізація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки / П. Т. Саблук, М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2010. – №1 (183). – С. 3–12.
3. Кропивко М. Ф. Концептуальний підхід до кластерної організації та управління розвитком агропромислового виробництва / М. Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2010. – №11 (193). – С. 3–13.
4. Кузьмін О. Кластери як чинник інноваційного розвитку підприємств і територіальних утворень / О. Кузьмін, В. Жеруха // Економіка України. – 2010. – № 2 (580). – С. 14–23.

5. Юшин С. О. Методичний аспект кластерного управління розвитком аграрного сектора / С. О. Юшин, В. П. Павлик, М. А. Брусенко // Економіка АПК. – 2010. – № 4 (186). – С. 128–132.

5.4. Земельна політика як засіб здійснення державного контролю над сільськими територіями: вітчизняна практика

Соціально-економічна неефективність реформування земельних відносин в Україні пояснюється їх недостатнім інституціональним забезпеченням, зокрема відсутністю цілісної та послідової державної земельної політики. Державна земельна політика як інструмент захисту суспільних інтересів у сфері земельних відносин, має визначати мету та пріоритетні напрями діяльності держави щодо землекористування та землевпорядкування.

У сучасній вітчизняній економічній науці існує достатня кількість публікацій з питань державного управління та регулювання земельних відносин, проте більшість з них присвячені загальним питанням. Земельна політика в них визначається як діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин, що спрямована на раціональне використання та охорону земель, забезпечення продовольчої безпеки країни і створення екологічно безпечних умов для господарської діяльності та проживання громадян [1, с. 2]. Однак фундаментальні праці, в яких обґрунтовувалася б державна земельна політика у розрізі сільських територій, практично відсутні.

Перед тим як визначити місію держави у сфері земельних відносин, необхідно розмежувати державну політику і державне управління, які у спеціальній літературі розглядаються як тотожні. В теорії та на практиці державна політика виступає як первинна по відношенню до управління. В енциклопедії Britanika державне управління визначається як діяльність, що включає здійснення політики та програм урядів. Воно матиме сенс лише тоді,

коли буде діяльністю системи, яка характеризується місією (ієрархія цілей, стратегія розвитку, державна політика) [2, с. 150]. Державна політика – це діяльність держави, яка має на меті гармонізацію суспільних відносин задля збереження стабільності держави як політичного інституту, реалізації суспільних, галузевих та територіальних інтересів й забезпечується функціонуванням законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Вона поділяється на правотворчу (вироблення стратегії суспільного розвитку, втіленої в нормативно-правові аспекти, цільові програми тощо) та правозастосовуючу (реалізація політичного курсу) [3, с. 101–102].

Щодо земельних відносин, у науковій літературі домінуючим є підхід, згідно з яким вони розглядаються як суспільні відносини з приводу володіння, користування та розпорядження землею, в світлі якого ці відносини трактуються як суто майнові, що не відповідає тій ролі, яку земельні відносини займають в системі суспільних інтересів. В цьому сенсі не можна не погодитися з авторами, які відмічають багаторівневий статус земель, які виступають у відтворювальному процесі одночасно і як територія (простір) – місце життєдіяльності, і як природне тіло, і як товар, і як соціально-економічна категорія, включена в систему товарно-грошових відносин [4, с. 179].

Програмним документом, який визначає завдання держави щодо суспільного використання земель є Концепція Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 р. Метою цієї програми є визначення та реалізація основних напрямів державної політики, спрямованих на удосконалення земельних відносин та створення сприятливих умов для сталого розвитку землекористування міських і сільських територій, сприяння розв’язанню економічних та соціальних проблем села, розвитку високоефективного конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва, збереження природних цінностей агроландшафтів [5].

Виходячи з означених в цьому документі напрямів державної земельної політики, місію держави у цій сфері суспільних відносин можна визначити як реалізацію політичної, економічної, соціальної та екологічної функцій земель як територіального ресурсу, об'єкта майнових відносин, основного засобу та предмету виробництва в сільському господарстві й природного компонента, в інтересах усього українського суспільства, оскільки землі є національним багатством.

Таке різноманіття функцій земель дозволяє розглядати їх в якості системоформуючого чинника земельного ладу країни, як ядра суспільного устрою, в тому числі й сільського устрою.

Аналізуючи наслідки земельної реформи в Україні в цьому сенсі можна стверджувати, що завдяки адміністративним заходам відбулося формування нового земельного ладу, ознаками якого є скасування державної монополії на землі, їх безплатний перерозподіл на користь сільськогосподарських працівників, запровадження платного землекористування тощо.

Проте перелічені заходи поки що не принесли очікуваного економічного та соціального ефекту. В першу чергу це стосується сільської територіальної підсистеми суспільства. Побудова моделі земельного ладу, яка базується на селянських земельних ділянках було здійснено без конструювання образу майбутнього сільського буття. Внаслідок цього задум перетворення селянина на справжнього господаря не був інституціонально забезпечений, що не сприяло перетворенню завдання реформування земельних відносин на національну ідею України.

Дієвість державної політики у будь-якій сфері суспільних відносин залежить не тільки від визначення цілей держави та відповідних засобів, які необхідні для досягнення цих цілей. Цільові установки політики матеріалізуються через її об'єктно-суб'єктний вимір. Інакше кажучи, мова йде про об'єкт політичного впливу та органи влади, що здійснюють цей вплив.

Землі в межах сільських територій є багатоцільовим об’єктом політики, що обумовлено їх визначальною роллю у відтворенні природного, людського та виробничого потенціалу цих соціально-просторових утворень. Така різноспрямованість цільового призначення земель в межах сільських територій пояснюється наявністю тут їх різних категорій, а саме: сільськогосподарських (в законодавчих актах та у науковій літературі визначаються як землі сільськогосподарського призначення); житлової та господарської забудови, природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; оздоровчого призначення; рекреаційного призначення; історико-культурного призначення; лісового фонду; водного фонду; транспорту, зв’язку, енергетики та іншого призначення. З наведеного переліку категорій земель очевидно, що кожна з них має власне функціональне призначення. Проте це повною мірою не враховується у наукових дослідженнях та в практиці господарювання. Поки що превалює ресурсний підхід до оцінки суспільного призначення земель. У його контексті земельні ресурси за чинним законодавством визначаються як універсальний суспільний природний ресурс поверхні суші – просторовий базис розселення і господарської діяльності, основний засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві [6].

З метою більш повного розкриття об’єктного виміру земельної політики, пропонуємо надати характеристику різних категорій земель у контексті функцій сільських територій, що дасть можливість з’ясувати, наскільки функції земель різного призначення гармонізують з функціями цих соціально-просторових утворень та виявити існуючи тут резерви.

В наших монографічних дослідженнях та наукових статтях наголошується на наступних базових функціях сільських територій: виробничо-господарська; оздоровчо-рекреаційна; природоохоронна та соціальна, що відповідає останнім науковим розвідкам щодо необхідності

соціоекономічної модернізації аграрного сектору [7] та поєднання соціоекономічного змісту з засадами сталого розвитку агросфери [8].

З позиції виробничо-господарської функції сільських територій слід зауважити, що земельна політика щодо використання земель як ресурсної бази розвитку не повинна обмежуватися сільськогосподарською галуззю. Ця функція, незалежно від виду діяльності, пов'язана з процесом створення матеріальних благ, задоволенням певних суспільних інтересів й не в останню чергу – сільського населення. В цьому сенсі заслуговує на увагу питання відродження на сільських територіях підприємств харчової промисловості. Внаслідок руйнації колгоспно-радгоспної системи й наступного розпаювання земель, невеликі підприємства харчової промисловості, що були розташовані в центрах адміністративних районів, були позбавлені сировинних баз, відповідної інфраструктури, можливості поновлення основних засобів виробництва й через відсутність власних та бюджетних коштів припинили своє існування. Сільська місцевість західних областей України має більш активно використовуватися для розвитку деревопереробної промисловості. У залежності від особливостей сільських територій інших регіонів, на них доцільно використовувати земельні ділянки для розвитку будівельної галузі, транспорту, зв'язку, агросервісу та торгівлі. Такий комплексний підхід до використання земель дасть можливість забезпечити зайнятість сільського населення, наповнити місцеві бюджети.

Землі в межах сільських соціально-просторових утворень використовуються не тільки завдяки природній властивості ґрунтів (родючості). Вони органічно взаємодіють з іншими природними компонентами (водами, лісами, атмосферним повітрям тощо), створюючі умови для здійснення природоохоронної та оздоровчо-рекреаційної діяльності.

У Генеральній схемі планування території України ліси, водно-болотні угіддя, землі водного фонду, рекреаційного та оздоровчого призначення,

інші природні території, що важливі для збереження біологічного та ландшафтного різноманіття, віднесені до природно-заповідного фонду України й визначені як зона національної екологічної мережі. Зважаючи на їх малу частку в загальній площі території, в цьому документі наголошується на необхідності її збільшення та застосування до цього типу території спеціального охоронного режиму господарювання [9, с. 165, 167]. На нашу думку, запропонований підхід до уніфікації перелічених об'єктів не є виправданим. Зрозуміло, що ці всі об'єкти перебувають під техногенним впливом, але за своїм функціональним призначенням природоохоронні об'єкти відрізняються від оздоровчо-рекреаційних. Перші сприяють екологічному оздоровленню території, відтворенню природних ресурсів, другі – оздоровленню населення, відтворенню його продуктивних сил, покращанню здоров'я.

Звісно, землі, що використовуються для виконання оздоровчо-рекреаційної та природоохоронної функцій мають значно менше атропотехногенне навантаження, ніж сільськогосподарські землі. Продемонструємо це на прикладі відповідних типів ландшафтів (рис. 1).

Тим чи іншим типам ландшафтів відповідають їх певні функціональні моделі. Так, для агроландшафтів більш сприятливою є модель інтенсивного розвитку з ресурсообмеженою спрямованістю, яка здатна підвищити конкурентоспроможність галузі за рахунок впровадження інноваційних технологій та сприяє екологізації агровиробництва. Рекреаційним ландшафтам адекватна модель обслуговуючо-ресурсоспоживчого розвитку, тим більш, що їх мобільність уповільнюється недостатньою досконалістю відповідної інфраструктури. Природні ландшафти мають ресурсозберігаючу орієнтацію з огляду на роль природної складової сільських територій у забезпеченні сталого розвитку та гармонізації відносин між соціумом, виробництвом і довкіллям. Визначені функціональні моделі різних типів ландшафтів мають бути задіяні системно, що зумовлено забезпеченням

функціональності об’єкта комплексним використанням кількох ресурсів одночасно і, навпаки, кожний ресурс має кілька призначень.

Рис. 1. Типи ландшафтів та їх функціональні моделі

Забезпечення виконання сільськими територіями соціальної функції у частині облаштованості життєвого середовища засобами земельної політики стосується переважно земель житлової та громадської забудови, що перебувають у межах населених пунктів. На відміну від земель міських поселень, вказані землі не є інвестиційно привабливими. Виняток становлять землі передмістя, приморських зон та прикордонних територій. Більш того, соціальна деградація сільської поселенської мережі зменшує економічну ефективність використання інших категорій земель в межах сільських територій.

Отже, земельна політика в об’єктному вимірі має погоджуватися з функціями сільських територій, які в свою чергу коригуються наявними ресурсами розвитку й в першу чергу земельними. Не зважаючи на різний рівень їхньої забезпеченості в розрізі регіонів, використання земель недоцільно обмежувати одним цільовим призначенням.

Суб’єктний вимір земельної політики асоціюється передусім з органами державної влади, що визначається місцем держави у політичній системі суспільства, яка має виступати виразником національних інтересів через забезпечення їх реалізації бюджетними ресурсами. Згідно з теорією нової ролі держави, висунутої російськими економістами Р. Грінбергом і О. Рубінштейном, держава, як суб’єкт ринку, виступає інвестором соціального сектору, вкладаючи кошти у розвиток інтелектуального потенціалу країни [10, с. 18]. Раціональність її поведінки має відповідати трьом принципам, один з яких пов'язаний з необхідністю регулювання процесів використання ресурсів виробництва [11, с. 34]. Такий підхід базується на концепції «мериторних благ», або трьох функцій держави, які реалізуються через систему державних фінансів: розміщення (аллокації) ресурсів, (пере) розподіл доходів та стабілізацію економіки, що була розроблена ще в середині XX ст. Р. Масгрейвом у його фундаментальній праці «Теорія державних фінансів: дослідження державного господарства». Тобто мова йде передусім не про матеріальні блага, а про певні цінності, які мають бути спрямованими на досягнення соціальної гармонії, створення умов для забезпечення національної самобутності та духовних традицій.

Крім того, при характеристиці держави, як виразника суспільних інтересів, слід враховувати різні прояви державних інтересів:

– соціально-економічних інтересів у частині їх співпадання з інтересами суб’єктів господарювання через систему оподаткування, субвенцій та інвестицій, тарифне стимулювання експорту тощо;

– корпоративних інтересів безпосередньо бюрократичного апарату, призначенням яких є саморозвиток держави як такої;

– консенсусних інтересів, які перебувають у площині взаємовідносин держави та інститутів громадянського суспільства.

Оскільки в Україні сформувався патримоніальний тип бюрократії, за М. Вебером, яка утверджує власні інтереси та служить провладній верхівці, а остання – великому капіталу, це значно нівелює державну функцію служіння суспільству. Якщо крім цього врахувати рівень корумпованості державного апарату в Україні, становиться зрозумілим, що під личиною державних інтересів проступають саме особисті інтереси державних посадовців. Все це в значній мірі визначає половинчатий характер сучасної земельної політики держави.

Що стосується органів місцевого самоврядування, то їх владні повноваження обмежені юрисдикцією над землями, що перебувають виключно в межах населених пунктів. Змінити ситуацію на краще можна за рахунок спрямування щонайменше 50% земельних платежів до бюджетів сільських рад; розмежування земель державної та комунальної власності; надання органам місцевого самоврядування прав на сільськогосподарські угіддя поза межами населених пунктів (крім земель резервного фонду та земель запасу); передачі у власність сільських територіальних громад на безоплатній основі відумерлої спадщини та не витребуваних земельних ділянок.

Попри суспільні сподівання, за умов, в яких відбувалося реформування земельних відносин, селянин поки що не перетворився на активного учасника земельної політики. За даними Центру імені О. Разумкова, 46,4% чисельності сільського населення набули прав на земельну частку (пай) сільськогосподарських земель. При цьому близько 1 тис. осіб відмовилися від земельного паю, не витребуваними залишилися 376 тис. га сільськогосподарських угідь, майже 100 тис. власників земельних ділянок

померли за відсутності спадкоємців [1, с. 12]. Реально на землі сьогодні, на думку заступника голови комітету з питань аграрної політики та земельних відносин Верховної Ради України В. Бевзенка, працює близько 1% жителів країни, а проживає в сільській місцевості 31% [12]. Значна частина власників земельних ділянок надає перевагу здачі їх в оренду. Наведену статистику варто враховувати перед тим як перетворювати сільськогосподарські землі на предмет купівлі-продажу.

Ризики втрати державного контролю над сільськими територіями поділяються на такі, що мають концептуальний, інституціональний та посферний характер.

До перших з них слід передусім віднести зосередження реформаторів «…на розробці наукового, правового та економічного забезпечення регулювання та розвитку земельних відносин у напрямі трансформування їх до ринкової економіки, виходячи з того, що земельні відносини – це суспільні відносини щодо володіння, користування, розпорядження і управління землею…» [13, с. 5]. Метою становлення ринку сільськогосподарських земель визначається перетворення земель на товар. При цьому товарність сприймалася не через визнання вартості й ціни цього природного ресурсу та включення його до економічного обороту, а виключно в контексті функціонування механізму купівлі-продажу.

Інституціональна складова зазначених ризиків знайшла свій прояв у спонтанності здійснення земельної реформи у невизначеності її мети, завдань, етапів та механізмів впровадження. Як наслідок реалізація реформи відбувалася методом проб та помилок, без її достатнього законодавчого забезпечення. В основу земельної реформи були покладені не закони України, а укази Президента України, тобто підзаконні акти.

З огляду на викладене, можна стверджувати, що реформування земельних відносин поки що не є цілевизначеним процесом.

До посферних ризиків слід віднести погіршення якісних характеристик як агроландшафтів, так й рекреаційних та природних ландшафтів (екологічна сфера); загрозу обезземелювання селян внаслідок консолідації та концентрації земельних ділянок (соціоекономічна сфера); скорочення природного приросту сільського населення (соціально-демографічна сфера); погіршення рівня життя та умов проживання жителів села (соціально-культурна сфера); латифундизацію сільськогосподарських земель (політична сфера). Серед перелічених ризиків більшість має опосередкований вплив на державний контроль над сільськими територіями, проте нехтувати ними неможна.

Ризикив втрати якісних характеристик земельних ресурсів корениться у споживацькій психології, яка формує ставлення до земель як до постійнозростаючого у ціні багатства. Як наслідок, не здійснюються заходи щодо раціонального використання і охорони земель, збереження стійкості природних ландшафтів. Між тим, землі є обмеженими і дефіцитним, в деяких регіонах, ресурсом, використання якого потребує ресурсоощадної діяльності. Втрата сільськогосподарськими землями поживних речовин за умови їх не поновлювання та висока господарська освоєнність веде до їхньої деградації. Так, площа еродованих земель протягом останніх двадцяти років збільшилась на 35 %, вміст гумусу зменшився на 30%, а фінансування на охорону земельних угідь скоротилося у 30 разів, а їх віддача зменшилася більш, як утричі [14].

Актуальним є завдання оптимізації співвідношення між трьома групами земель: сільськогосподарськими, середовищестабілізуючими (лісового та водного фонду, природно-заповідного, природоохоронного, рекреаційного призначення) і сельбищними територіями. Для рівнинної частини України воно має бути наступними: 45–50: 30–35: 15–20%, а гірських територій – 20–25: 50–60: 15–20% [15, с. 97].

Ризик обезземелювання селян, що обумовлений надмірною концентрацією землекористування великими агрохолдинговими компаніями веде до зростання соціальної напруженості та обезлюднення сіл й тим самим загрожує втратою державного контролю над сільськими територіями. За результатами соціологічного опитування, проведеного в лютому 2012 р. Центром імені О. Разумкова, 43% власників земельних паїв планують у майбутньому здавати свою ділянку в оренду, 29% – виробляти на ній продукцію для власних потреб [16].

Тенденція щодо скорочення природного приросту сільського населення, яка останніми роками є характерною для усіх областей України, за винятком Закарпатської, має своїм наслідком зменшення щільності населення на сільських територіях, що негативно позначається на їх господарському освоєння, веде до деградації поселенської мережі. З 1990 р. по 2010 р. із карти України зникло 560 сільських населених пунктів. На Луганщині в рік припиняють своє існування 3–4 села, а в Харківській області нараховується 40 сіл, де проживають від 1 до 10 осіб [17, с. 91].

Низький рівень життя, незадовільні культурно-побутові умови проживання на селі, занепад його соціальної інфраструктури є однією з причин неефективного землекористування та загрожує втратою державою контролю над сільськими територіями, оскільки в перспективі унеможливлюється господарське освоєння простору та існування сільського соціуму як такого.

Безоплатне розподільне роздержавлення земельної властивості, яка раніше перебувала у користуванні колгоспів і радгоспів, на засадах принципу соціальної справедливості, а не на конкурентній основі, мало своїм наслідком ліквідацію інтегратора сільського устрою. Посилюється дезінтеграція сільських територіальних громад, маргіналізація селянських господарств, які у своїй поведінці орієнтуються на банальне виживання, а не на ефективне господарювання. Ця тенденція в умовах, що склалися, отримала

альтернативну у вигляді деформації існуючої господарської структури аграрного сектору через створення земельної олігархії латифундистського типу. Великі землекористувачі, монополізуючи виробництво сільськогосподарської продукції економічно знищують невеликих товаровиробників, відроджують дофеодальні форми експлуатації селян, які поступово перетворюються на безправних громадян поки що політично незалежної країни.

Сільські території виступають як певний сегмент простору, що характеризується природними і суспільними властивостями. До перших із них належать природні ресурси і природні умови. Суспільні властивості визначаються здатністю території виступати просторовим базисом для розміщення населення, виробничо-господарських, соціальних та інших об'єктів. У цьому контексті сільські соціально-просторові утворення є частиною державної території, її антропосферою. Це також фізична територія, географічне середовище, джерело природних ресурсів, антропогенний ландшафт, тобто природний ландшафт, змінений людською діяльністю внаслідок господарського та соціального освоєння простору.

З огляду на складну структурну побудову та поліфункціональність сільських територій, вони мають велику суспільну значущість (рис. 2). Перш за все проаналізуємо наскільки реформа земельних відносин слугує гарантуванню продовольчої безпеки країни.

Поняття «продовольча безпека» є складним й має внутрішній та зовнішній прояви. Згідно із Законом України «Про основи національної безпеки України», продовольча безпека є складовою економічної безпеки, а ця в свою чергу – невід'ємною частиною національної безпеки [18]. Тому продовольча безпека означає забезпечення фізичної та економічної доступності продовольства для населення в кількості, достатній для відтворення людини, ведення активного й здорового способу життя.

Після спаду сільськогосподарського виробництва у 1990-ті роки, протягом останніх десяти років відбувається його стабільне відновлення, внаслідок чого Україна посідає місця в першій десятці за обсягом експорту кормового зерна, пшеничного борошна, насіння олійних культур, рослинної олії, сиру [19]. Водночас частка імпорту м'яса та м'ясопродуктів перевищує пороговий рівень продовольчої безпеки на 10–15 % [20, с. 63].

Рис. 2. Системна характеристика сільських територій

Отже, зміна агроландшафтної організації сільськогосподарського виробництва, що пов'язана з подрібненням землеволодіння, не сприяла підвищенню продуктивності сільського господарства. Селянин набув статусу власника, але не став господарем.

Не менш важливим є суспільне призначення сільських територій щодо досягнення та підтримання балансу між економічним, соціальним та

екологічним розвитком, реалізація якого значною мірою залежить від характеру земельних відносин. В даному випадку мова йде про забезпечення сталого розвитку сільських територій системою заходів, серед яких ключова роль належить земельним відносинам.

Це дає можливість, на думку О. Попової, охопити в межах аграрної сфери агровиробництво, зайнятий у ньому людський капітал і сукупність споріднених з нею агроландшафтів [21, с. 41]. А В. Костюк розглядає такий розвиток з позиції єдиного соціоекономічного процесу, в якому неможливо виділити ні економічну, ні соціальну складову в “чистому” вигляді, оскільки вони функціонують тільки в «суміші» [22, с. 6].

Соціоекономічний підхід, на нашу думку, все ж таки обмежується двома сферами єдиного процесу, а розуміння сталого розвитку з позиції екосоціоекономіки ґрунтується на триєдиності економічного, соціального та екологічного розвитку. В цій єдності мають гарантуватися збереження прав на користування природними ресурсами майбутніми поколіннями, справедливий розподіл матеріальних благ між різними прошарками населення та вартісна оцінка техногенних впливів на довкілля.

Вирівнювання умов життєдіяльності міського і сільського населення є метою відтворення сільських територій на шляху становлення постіндустріального суспільства. Відставання села від міста за цим показником – це не тільки результат історичного розвитку, а й наслідок пріоритетності його економічної складової при недооцінці соціальної складової, що суперечить ідеології соціоекономіки як нової міждисциплінарної галузі знань.

Розв’язання цієї проблеми безпосередньо залежить від гармонізації земельних відносин. Збереження тенденції до надмірної концентрації землеволодіння може не тільки спровокувати подальше зростання соціальної напруженості, а й збільшить відставання життєвого рівня сільського населення від міського. В цьому сенсі можна погодитися з пропозицією

окремих авторів щодо подолання монополізації прав оренди землі великими землекористувачами, що утримує орендну плату на низькому рівні й обмежує можливості орендодавців отримувати більш високі доходи [7, с. 5].

Формування сприятливого життєвого середовища, збереження селянства як носія української ідентичності та державності є не тільки предметом турботи тих, хто проживає на сільських територіях, а й обов'язком держави.

Системоформуючим компонентом сільського життєвого середовища є землі. Завдання держави полягає у формуванні упорядкованого сільського устрою, який важко уявити без земельних ресурсів, так само як й господарське використання останніх без належного життєвого середовища.

Цей напрям суспільного призначення сільських територій сполучений з наступним, а саме – здійсненням соціального контролю над ними. Стратегічне значення цього положення міститься у ключовій фразі німецьких геополітиків кінця XIX-початку XX ст., яка має наступний вираз: «територія без народу та народ без території», перша частина якого стосується євразійського простору. В сучасних умовах цей вираз отримав нове наповнення: обезлюднення простору з його земельними ресурсами – це передусім шлях до деградації останніх. А це означає, що простір має бути освоєним у господарському відношенні та раціонально використаний у політичному, соціальному, економічному та екологічному сенсах.

Основним показником змін у демографічній структурі сільських територій є дані про динаміку природного руху населення. Із 490 адміністративних районів України позитивні значення показника природного приросту сільського населення мають лише 19 (3,9%) [23, с. 18].

Водночас ліквідація та самоліквідація сільських поселень – це шлях до втрати не тільки соціального, а й екологічного та безпекового контролю над сільськими територіями.

Щоб відвернути ці загрози від України, доцільно скористатися досвідом Бєларусі, Казахстану та Російської Федерації з облаштування сільських територій на засадах реформування земельних відносин, де цей процес здійснюється під постійним контролем держави. При цьому основна увага приділяється стимулюючим заходам щодо господарського освоєння територій з акцентом на сільське господарство як базову галузь економіки та розвиток агромістечок як опорних центрів сільської місцевості.

На підставі результатів дослідження можна зробити загальний висновок про невідповідність сучасної земельної політики в Україні суспільному призначенню сільських територій. Вона здійснюється без належного інституціонального забезпечення. Внаслідок цього паювання земель не тільки не привело до формування ефективного земельного ринку, а й фактично відлучило володарів земельних поїв від земля. Ранок оренди сільськогосподарських земель монополізований агрохолдинговими компаніями. В результаті цього власники земельних ділянок отримують лише незначну частку створюваної земельної ренти, а держава – податок на землю, решта ж перерозподіляється між посередниками. Через це спотворюється процес капіталізації прибутків, уповільнюється нагромадження капіталу в галузі аграрного виробництва. За таких умов земельний ресурс не використовується як фактор виробництва нарівні з працею та капіталом. У цій ситуації існує лише один вихід – виключення землі як капіталу в економічний оборот. В свою чергу це дасть можливість сільським громадам отримувати більші прибутки й спрямовувати їх на соціальне відродження сільських територій.

З метою посилення ролі держави щодо обмеження монопольних прав великих землевласників та землекористувачів доцільно скористатися досвідом Польщі та Росії, де органи державної влади здійснюють викуп у господарів земельних ділянок з наступною їх здачею у оренду.

Серед інших засобів посилення державного контролю за використанням сільськогосподарських угідь є розроблення та впровадження механізму застави оренди земельної ділянки, що потребує удосконалення законодавчої бази та створення спеціальних інститутів для здійснення заставних операцій з землями.

Посиленню державного контролю за сільськими територіями мають сприяти такі заходи земельної політики, як підвищення рівня орендної земельної плати, який зараз складає всього 3 % грошової оцінки ріллі, та скасування натуральної форми розрахунків за користування сільськогосподарськими землями.

Список використаних джерел

1. Державна земельна політика в Україні: стан і стратегія розвитку // Національна безпека і оборона. –2009. – № 3. – С. 2–17.
2. Енциклопедичний словник з державного управління / укладачі: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. К: НАДУ, 2010. – 820 с.
3. Павлов О. І. Сільський розвиток в Україні: теорія, практика, політика, управління: монографія / О. І. Павлов. – Одеса: Астропринт, 2008. – 208 с.
4. Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції: монографія / авторський колектив М. Бетлій та ін.; за заг. ред. О. Бородіної. – Ужгород: ІВА, 2006. – 496 с.
5. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку земельних відносин в Україні на період до 2020 р.: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 черв. 2009 р. №743-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua
6. Про охорону земель: Закон України від 19 черв. 2003 р. №962-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua
7. Геєць В. Соціоекономічна модернізація агарного сектору України (концептуальні положення) / В. Геєць, В. Юрчишин, О. Бородіна, І. Прокопа // Економіка України. – 2011. – № 12 (599). – С. 4–14.
8. Попова О. Агросфера: соціоекономічний зміст і засади сталого розвитку / О. Попова // Економіка України. – 2012. – № 5 (604). – С. 73–84.
9. Про Генеральну схему планування території України: Закон України від 7 лют. 2002 р. №3059-III // «Управління сучасним містом» – 2002. – №1-3 (5). – С. 165–172.
10. Гринберг Р. С. Экономическая социодинамика / Р. С. Гринберг, А. Я. Рубинштейн. – М.: ИЗС ПРЕСС, 2000. – 312 с.
11. Грінберг Р. Держава в економіці знань / Р. Грінберг // Економіка України. – 2008. – № 10 (561). – С. 32–41.
12. Білоусова Н. Передчуваючи великі торги / Н. Білоусова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.day.kiev.ua
13. Трансформація земельних відносин до ринкових умов: збірник матеріалів Одинадцятих річних зборів Всеукраїнського конгр. вчен. економістів-аграрників, (Київ, 26–27 лют. 2009 р.); редкол.: П. Т. Саблук та ін. К., ННЦ «ІАЕ», 2009. – 518 с.

14. Руснак П. П. Методичні аспекти дослідження ефективного використання земель у сільському господарстві / П. П. Руснак, Т. П. Авраменко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elibrary.nubip.edu.ua
15. Організація сільськогосподарського використання земель на ландшафтно-екологічній основі; за заг. ред. проф. П. Т. Казьміра. – Львів: СПОЛОМ, 2009. – 254 с.
16. Круглий стіл «Земельна реформа в Україні: як її бачать і чого від неї очікують українські громадяни?» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lviv.proua.com
17. Рябоконь В. П. Особливості формування аграрного ринку праці / В. П. Рябоконь // Економіка АПК. – 2012. – №3 (209). – С. 90–95.
18. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 черв. 2003 р. №964-IV (в останній редакції від 1 лип. 2010 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.ua
19. Експортний потенціал України // Кореспондент. 2010. – № 8 (5–11 берез.).
20. Збарський В. К. Стан аграрного виробництва і продовольча безпека України / В. К. Збарський, А. В. Збарська, В. А. Величко // Вісн. аграрної науки. – 2010. – № 10. – С. 63–67.
21. Попова О. Л. Сталий розвиток агросфери України: політика і механізми: монографія / О. Попова. – К.: Ін-т економіки та прогнозування НАН України, 2009. – 332 с.
22. Костюк В. Н. Теория эволюции и социоэкономические процессы. – Изд. 2-е. / В. Н. Костюк. – М.: Эдиториал, 2004. – 176 с.
23. Барановський М. О. Просторові аспекти трансформації сільських територій України. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Сучасні проблеми розвитку сільських територій / М. О. Барановський // Збірник наукових праць; редкол. В. С. Кравців (відп. ред.). – Львів: Ін-т регіональних досліджень НАН України. – Вип. 6 (92). – 2011. – С. 17–25.

5.5. Основные направления устойчивого развития агропродовольственной сферы Беларуси

В условиях обострения мирового продовольственного кризиса продолжает оставаться актуальной проблема продовольственной безопасности. Применительно к нашей стране ее важность определяется не столько значимостью полного обеспечения населения продовольствием (по существу этот вопрос, можно сказать, решен), а в большей степени тем, что она является определяющим фактором сохранения и укрепления государственности и суверенитета, важнейшей составляющей экономической стабильности и социальной устойчивости развития общества.

В соответствии с Государственной программой возрождения и развития села на 2005–2010 гг. в агропродовольственную сферу направлены максимальные средства за всю историю государства – в сумме 50 млрд долл.

США [1, с.77]. В итоге достигнуты достаточно высокие результаты. Так, по производству продовольственных товаров на душу населения Беларусь занимает ведущие позиции среди стран СНГ, а по выпуску таких продуктов, как молоко, мясо, картофель, входит в число мировых лидеров.

В производственной сфере вследствие осуществляемых мероприятий по техническому переоснащению и модернизации сельскохозяйственных организаций и предприятий перерабатывающей промышленности постоянно увеличиваются объемы производимой продукции, наращивается экспорт продовольствия, который в 2011 г. достиг примерно 4 млрд долл. США.

Среди тенденций развития производственной сферы следует отметить концентрацию сельскохозяйственного производства. Площадь сельхозугодий в среднем на предприятие за шесть лет увеличилась в 1,4 раза и составила более пять тыс. га, что в условиях инновационного развития АПК является немаловажным потенциальным фактором повышения его эффективности на основе реализации эффекта масштаба.

В социальной сфере создана сеть из 1,5 тыс. агрогородков, что позволило обеспечить социальные стандарты не только проживающему в них населению, но и жителям прилегающих территорий.

Несмотря на заметные положительные сдвиги в агропромышленном комплексе проблемные вопросы его развития пока не решены. В аграрном секторе экономики еще много слабых сторон или если можно так выразиться «проблемных зон» и «узких мест», которые необходимо последовательно устранять. Продолжает оставаться сложным финансово-экономическое состояние агропромышленного комплекса и особенно его центрального звена – сельского хозяйства. Имеет место постоянный рост долгов. Низкая доходность не позволяет обеспечить нормальный процесс расширенного воспроизводства в отрасли без государственной поддержки. Особенно это относится к сельскохозяйственным организациям, отстающим в экономическом развитии от передовых предприятий. Все это требует

совершенствования политики в агропродовольственной сфере, которая определяла бы перспективы и приоритеты развития агропромышленного производства страны не только на ближайшие пять лет, но и на более отдаленную перспективу.

Основные направления развития АПК на предстоящие пять лет определила Государственная программа устойчивого развития села на 2011–2015 гг., которая представляет собой систему взаимоувязанных мер и механизмов, включающих мероприятия по повышению эффективности агропромышленного комплекса и развитию социальной сферы села.

Главная цель АПК на следующий пятилетний период – повышение эффективности и конкурентоспособности производства, обеспечение роста производительности труда на основе технологического обновления отраслей [2, с. 7].

Для выполнения поставленных перед АПК задач необходимо усиление инновационного развития всех его отраслей, включая сельское хозяйство. Это предполагает новую стратегию сельскохозяйственного машиностроения, которая в соответствии с разработками Научно-практического центра НАН Беларуси по механизации сельского хозяйства будет осуществляться по двум кардинальным направлениям. На первом этапе (2011–2015 гг.) акцент будет сделан на разработку, освоение производства и использование высокопроизводительных технических средств и комбинированных агрегатов, применение которых способно снизить стоимость земледельческих работ, что является немаловажным с точки зрения повышения эффективности и конкурентоспособности растениеводческой продукции, которая, как известно, широко используется в животноводстве. Отметим, что приобретать сельскохозяйственную технику субъекты хозяйствования будут главным образом за счет собственных средств с использованием кредитов банков и на основе лизинга.

На втором этапе (2015–2020 гг.) должно быть осуществлено создание отечественной техники, позволяющей реализовать новые сберегающие машинные технологии, обеспечивающие инновационное производство сельскохозяйственной продукции.

На третьем этапе должна ставиться задача создания интеллектуальной техники на базе качественно нового уровня развития науки и внедрения в производство лучших инновационных образцов технических средств. Решение данной задачи видится по следующим направлениям: управление продукционным процессом машинными агрегатами на базе геоинформационных систем (ГИС) – мониторинга состояния посевов и животных с передачей этой информации исполнительным агрегатам в режиме on-line; обеспечение высокого уровня эргономичности условий работы человека-оператора в мобильных технологических агрегатах; автоматизированное управление технологическими процессами на основе спутникового и наземного позиционирования (в системе on-line); роботизация мобильных агрегатов (в том числе параллельное вождение) с целью существенного повышения эффективности использования времени смены; создание высокоэффективной развитой элементно-агрегатной базы для технических средств нового поколения; создание ферм-автоматов для производства свинины, яиц, мяса, птицы, молока; разработка информационных технологий в животноводстве и создание отраслевой компьютерной базы данных по каждому животному.

Особое внимание обращается на повышение плодородия земель. Для обеспечения потребности республики и увеличения экспорта высокоэффективных комплексных форм минеральных удобрений со сбалансированным соотношением элементов питания намечается расширить мощности по производству комплексных минеральных удобрений для всего ассортимента возделываемых в республике сельскохозяйственных культур. Переход на применение комплексных форм минеральных

удобрений позволит существенно сократить затраты на внесение минеральных удобрений, улучшить равномерность распределения их по полю, повысить сбалансированность минерального питания растений.

При реализации программных целей и задач основной акцент, мы полагаем, должен быть сделан на относительное выравнивание финансово-экономического состояния и потенциала субъектов хозяйствования. Особого внимания требует значительное количество отстающих в экономическом развитии сельскохозяйственных организаций, что предполагает укрепление их материально-технической базы. А это невозможно без привлечения инвестиций, что, в свою очередь, требует реализации конкретных мероприятий по улучшению инвестиционного климата и повышению привлекательности условий вложения в такие предприятия. Поэтому если государство будет помогать только прибыльным предприятиям, то достижение высоких показателей по отрасли в целом не реально. При этом отметим, что при соответствующей государственной поддержке экономически слабых хозяйств, круг предприятий с низкой экономической эффективностью постоянно будет сужаться.

Учитывая специализацию республики и сложившиеся экономические условия, в целом по всем отраслям животноводства предполагается переход на высокопродуктивные породы животных, пригодных для использования в современных производственных помещениях промышленного типа с новейшими технологиями содержания. В молочном производстве это коровы с продуктивностью до 1,5 тыс. кг молока на 100 кг живого веса. Намечается обеспечить привесы КРС и свиней на выращивании и откорме не менее 950–1000 г и 650–700 г и увеличить производство породного племенного скота для поставки его на экспорт.

Что же касается растениеводства, то оно должно выполнять функцию обеспечения эффективного развития животноводства на основе создания бездефицитного по белку собственного кормопроизводства. Но в то же

время большое внимание будет придаваться развитию продовольственного зернового производства, плодоводства и овощеводства, а также таким экспортоориентированным отраслям земледелия, как свекловодство, картофелеводство и льноводство.

Требуется существенно повысить эффективность системы семеноводства посредством создания, ускоренного размножения и внедрения современных конкурентоспособных сортов сельскохозяйственных культур в производство, обеспечив при этом финансовое оздоровление основных производителей семян, совершенствование взаимоотношений между субъектами семеноводства. Будет увеличено производство высококачественных семян всех сельскохозяйственных культур для поставок их на экспорт.

В республике в ближайшее время намечается построить 40 современных семеноводческих заводов. Подавляющее большинство из них должно представлять собой своеобразный комплекс по производству семян зерновых, рапса, крупяных культур и трав, позволяющий хранить и перерабатывать необходимый в соответствии с проектной мощностью объем производимого зерна.

Для развития семеноводства на высоком уровне необходимо заинтересовать сельскохозяйственные организации, специализирующиеся на рассматриваемом виде деятельности. В качестве стимулов для производства элитных семян предполагается задействовать экономические рычаги, включающие ценообразование на производимую продукцию и послабление в налоговой политике. Все это в сочетании с укреплением материально-технической базы семеноводства позволит значительно расширить сортовой ассортимент, полностью обеспечить потребности сельскохозяйственных организаций и выйти на плановые объемы производства элитных семян.

Республика располагает потенциальными возможностями увеличения экспорта семян во многие страны ближнего зарубежья и особенно в те из них, где наблюдается более низкая урожайность культур.

В целях повышения эффективности продовольственной сферы страны будет продолжена системная работа по совершенствованию технологий переработки сельскохозяйственной продукции и развитию перерабатывающей промышленности АПК. Это оправдано, поскольку в перерабатывающей промышленности непосредственно производится и может создаваться продукция с высокой добавленной стоимостью. К тому же успешное функционирование рассматриваемой отрасли в решающей степени определяет уровень конкурентоспособности продовольственных товаров, поставляемых как на внутренний, так и внешний рынки.

Важным приоритетом в развитии сельского хозяйства должно стать усиление мотивации и заинтересованности сельских товаропроизводителей в тесной связи с ростом эффективности производства и реализации продукции. Усиление мотивации труда и поступательный рост доходов сельского населения будут осуществляться путем: предоставления широких прав субъектам хозяйствования в выборе форм и систем заработной платы; установления прямой зависимости повышения заработной платы от увеличения размеров выручки, прибыли за реализованную продукцию, товары, услуги и других показателей, определяющих эффективность производства, конкурентоспособность и качество производимой продукции, товаров, услуг и производительности труда; роста доходов от самозанятости и предпринимательской деятельности.

С началом новой пятилетки особая важность будет придаваться вопросу развития частного бизнеса и деловой инициативы в аграрном секторе, на что нацеливают положения Директивы № 4 Президента Республики Беларусь «О развитии предпринимательской инициативы и стимулирования деловой активности в Республике Беларусь». Это значит,

что любой человек может заняться производственной деятельностью на селе и это будет только в его интересах. И если он захочет стать фермером, владельцем крестьянского хозяйства, то препятствий ему, полагаем, никто чинить не будет, его труд станет частью общего дела. А уж развитие собственного производства на территориях и в сельхозорганизациях, которые являются экономически слабыми и имеют малое количество трудовых ресурсов, должно государством поощряться особым образом. Более того, уже в текущем году стоит важная задача – освоение слабых и неразвитых пока еще сельских территорий.

В активном освоении неразвитых территорий есть очень важный и неоспоримый положительный момент. За пределами агрогородков существует много деревень, и если в них будет развиваться частное производство, то будет развиваться и очень важный социальный аспект – преемственность поколений и привязанность людей к земле. Развитие деловой инициативы и частного бизнеса по таким видам деятельности как, овцеводство, кролиководство, садоводство (выращивание саженцев), пчеловодство, звероводство, производство и переработка (сушка, консервирование) плодов и овощей, картофеля, грибов, лекарственных и декоративных растений, выращивание крупного рогатого скота мясных пород, развитие экзотического птицеводства (разведение страусов), а также производство традиционных видов, но экологически чистой, продукции растениеводства и животноводства ни в коей мере не станет помехой для наших крупных предприятий. Наоборот, здоровое соперничество и конкуренция в качестве и ассортименте товаров помогут сделать аграрную экономику еще крепче и доходней. В этой связи необходимо всяческими мерами содействовать развитию фермерства на территории деревень, находящихся за пределами агрогородков, чему, мы полагаем, в значительной степени могло бы способствовать проведение в нашей стране полномасштабной земельной реформы.

Намечается ускорить работу по приведению организационной структуры аграрной отрасли в соответствие с прогрессивной мировой практикой на основе горизонтальной и вертикальной кооперации субъектов АПК. Полагаем, что это позволит более полно использовать потенциал аграрного производства, установить деловое партнерство сельхозпроизводителей, переработчиков и торговли; справедливо распределять прибыль на всех этапах интегрированной цепи и на этой основе рационально использовать финансовые потоки отрасли. Кроме того, представится возможным в целом снизить затратность в цепи производство-переработка-реализация, расширить номенклатуру и повысить конкурентоспособность сельскохозяйственной продукции и производимого из нее продовольствия, улучшить экономику аграрной отрасли в целом.

В процессе совершенствования структуры агропродовольственной сферы в качестве координирующих центров должны выступать в первую очередь крупные перерабатывающие предприятия, которые интегрируют сырьевые зоны по производству сельскохозяйственной продукции, комбикормовые заводы, животноводческие комплексы, предприятия переработки и фирменную торговлю.

На 1 января 2011 г. в республике уже осуществляли производственно-хозяйственную деятельность 42 кооперативно-интеграционные структуры, в формировании которых наряду с организациями-интеграторами приняли участие 133 организации-участницы.

К наиболее эффективным объединениям, которые достаточно адаптировались к требованиям рыночной экономики, можно отнести: холдинг «Агрокомбинат «Скидельский», ОАО «Агрокомбинат «Дзержинский», СПК «Агрокомбинат «Снов», совхоз-комбинат «Заря» Мозырьского района и другие.

Показателен опыт функционирования ОАО «Агрокомбинат «Дзержинский», созданный в 2004 г. в процессе реорганизации Дзержинской

бройлерной птицефабрики. На то время ее проектная мощность была рассчитана на выращивание 3,2 млн бройлеров или 5200 т мяса в год. В октябре 2003 г. птицефабрика была преобразована в открытое акционерное общество с долей государства в уставном фонде 99,2 %, а в 2005 г. общество было реформировано путем присоединения к нему на правах филиалов СПК «Пятигорье», ОАО «Рыбхоз «Хотово» и ОАО «Фанипольагротранс» в ОАО «Агрокомбинат «Дзержинский». В последующие годы агрокомбинат снова был реорганизован путем присоединения к нему еще ряда сельскохозяйственных организаций Дзержинского района. В настоящее время агрокомбинат соединил в себе сельскохозяйственные филиалы: «Пятигорье», «Правда-Агро», «Фалько-Агро», «Хотово» (рыболовецкое хозяйство), «Негорельский комбинат хлебопродуктов», «Центр экологического туризма». В составе агрокомбината имеется сеть розничной торговли «Фабрика здоровья», включающей 50 магазинов в Минске, Дзержинске, Фаниполе и других городах.

После присоединения к агрокомбинату вышеназванных убыточных организациях в их экономическом состоянии произошли существенные сдвиги, они в первый же год после объединения вышли на безубыточную работу. За период их функционирования в качестве филиалов агрокомбината производство зерна выросло более чем в 3 раза, товарной рыбы – в 2,3 раза, продуктивность дойного стада превысила 6 тыс. кг от коровы. Присоединенные организации работают на принципах самоокупаемости, ведут отдельный учет, сами распоряжаются полученной прибылью. На начало 2010 г. площадь сельскохозяйственных угодий сельскохозяйственных филиалов агрокомбината составляла 14 242 га, в том числе пашни – 10487 га, поголовье птицы – 1,6 млн гол., КРС – 8802 голов. Парк современных машин насчитывает более 350 единиц.

Внедрение передовых технологий, современного оборудования, высокой культуры производства позволяют агрокомбинату производить

почти 20% всей выпускаемой в республике продукции птицеводства, при снижении себестоимости выращивания птицы. Производство в агрокомбинате построено таким образом, что вся цепочка (от производства кормосмесей для цыплят до их реализации в фирменной сети) имеет замкнутый цикл на безотходной основе.

В области внешнеэкономической деятельности главной целью является обеспечение роста положительного сальдо внешнеторгового баланса по продукции АПК. В этой связи одним из важных намечаемых мероприятий является: оптимизация импорта, в первую очередь за счет обеспечения производства импортозамещающей продукции; активизация экспорта за счет выхода на новые международные рынки и диверсификации его структуры и географии. Ставится цель уйти от моноэкспорта (продукции или отрасли). В республике почти 80% экспорта составляет продукция животноводства и недостаточно реализуется потенциал экспорта растениеводства (картофелеводство, овощеводство, плодоводство, льноводство). Поэтому будет проводиться более активная работа по поиску новых рынков сбыта продукции, и не только в странах СНГ и Европейского союза, но и в странах дальнего зарубежья, и особенно в тех, где по прежнему сохраняется высокий потребительский спрос на отдельные виды продовольствия и товаров, производимых из сельскохозяйственного сырья.

В этой связи проводится мониторинг международных рынков сельскохозяйственного сырья и продовольствия с целью выявления и занятия устойчивых рыночных сегментов и ниш для отечественных продовольственных товаров.

В области улучшения экологии в агропродовольственной сфере, а также в целях сохранения и рационального использования земельных и водных ресурсов намечается обеспечить: достижение и поддержание оптимальных агрохимических свойств почв сельскохозяйственных земель; реализация мер по борьбе с деградацией и химическим загрязнением почв, в

том числе разработка (по образцу ЕС) регламентов использования сельскохозяйственных земель, обеспечивающих сохранение почвенного плодородия, предотвращение водной и ветровой эрозии, смыва минеральных удобрений в водоемы и грунтовые воды; переход от использования однооперационных машин и орудий к более совершенным технологиям обработки почв (комбинированная обработка) с включением элементов минимизации; ведение мониторинга состояния земель сельскохозяйственного назначения; расширение объемов использования экологически безопасных механизмов защиты растений; применение на осушенных землях проектно-обоснованных зональных систем мелиоративного земледелия и луговодства; восстановление, модернизация, строительство сооружений по обработке и утилизации стоков на животноводческих объектах; принятие комплекса мер по прекращению сброса в канализацию побочной продукции и отходов производства на предприятиях перерабатывающей промышленности.

При дальнейшем развитии социальной сферы села намечается вести прежде всего целенаправленную работу по благоустройству сельских населенных пунктов, развитию социальной инфраструктуры и созданию комфортных условий сельскому населению для труда и жизни.

Будет продолжена работа по формированию агрогородков, но в основном в плане совершенствования и укрепления уже созданных. Они будут пополняться недостающими объектами социальной инфраструктуры. Численность агрогородков примерно совпадет с количеством крупных товарных сельскохозяйственных предприятий в стране и центров сельских (поселковых) советов. Хозяйствующие субъекты, органы местного управления, министерства и ведомства формируют свои программы развития сельской социальной сферы и инженерной инфраструктуры, определяют порядок и источники их создания.

Активизация внедрения достижений научно-технического прогресса, инноваций, техническое и технологическое переоснащение с переходом на адаптивные ресурсосберегающие технологии в растениеводстве и животноводстве, совершенствование структуры агропромышленного комплекса в сочетании с мерами развития социальной сферы села позволят существенно повысить эффективность агропромышленного производства и уровень жизни сельских тружеников.

Список использованных источников

1. Государственная программа возрождения и развития села на 2005–2010 годы. – Минск: Изд-во «Беларусь», 2005. – 96 с.
2. Государственная программа устойчивого развития села на 2011–2015 годы. – Минск: ГИВЦ Минсельхозпрода, 2011. – 85 с.

5.6. Витрати та собівартість в державному управлінні сталим розвитком агропродовольчої сфери

Місце та роль держави в управлінських процесах, покликаних забезпечити сталий розвиток агропродовольчої сфери є очевидними і не потребують аргументації. Можна дискутувати щодо форм та методів державного управління, але необхідність державного втручання в економічне життя країни доведено як багатьма вченими, так і господарською практикою. Тим більше це стосується агропродовольчої сфери, оскільки сільськогосподарське виробництво традиційно є однією із галузей, якій в силу своїх особливостей досить важко конкурувати з іншими галузями національної економіки.

В зв’язку з цим, попри загальну назву державного втручання – «державне управління», основною формою такого управління буде саме державна підтримка. Причому для того щоб така підтримка якомога менше викривляла дію об’єктивних економічних законів, вважаємо, що вона повинна стосуватися насамперед дохідності підприємств агропродовольчої

сфери. Тобто виробник повинен отримувати свої доходи не у формі дотацій, субвенцій чи інших безповоротних платежів, а у формі прибутку, що робитиме його зацікавленим у веденні високоефективної господарської діяльності.

Тільки такі підходи дозволять забезпечити країну достатньою кількістю сільськогосподарської продукції, що в свою чергу гарантуватиме продовольчу безпеку держави – питання, яке обговорюється на багатьох національних та міжнародних зібраннях [1; 2]. До речі, Доктрина продовольчої безпеки Російської Федерації розроблена Міністерством сільського господарства РФ та Російською академією сільськогосподарських наук в 2008 р. одним із критеріїв продовольчої безпеки називає рівень бюджетної підтримки сільськогосподарських товаровиробників [3, с. 10], а одним із напрямів соціально-економічної політики в сфері забезпечення продовольчої безпеки – створення нормальних економічних умов для сільськогосподарських товаровиробників [3, с. 13]. Таким чином, проблема дохідності підприємств агропродовольчої сфери з цілковитою очевидністю може вважатися такою, що має статус державної, а отже втручання держави для її вирішення буде цілком закономірним.

Як відомо видів державного управління, в тому числі державної підтримки може бути досить багато. Не повторюючи їх переліку, зазначимо лише, що поява чи використання того або іншого виду залежатиме від цілей, досягнення яких має забезпечити таке управління. Так, наприклад, в тих розвинених країнах, де питання самозабезпечення сільськогосподарською продукцією успішно вирішено, метою державної підтримки є не стимулювання виробництва, а підтримка рівня доходів виробників [2, с. 159].

Щодо видів державної підтримки, то, не заперечуючи їх прямої форми (доплати на 1 га, 1 гол.), вважаємо, що однією з найбільш ефективних форм державного управління є цінова. Причому не адміністративна, коли йде директивне встановлення цін, а ринкова, коли ціна встановлюється під дією

законів попиту-пропозиції, а держава, в свою чергу, ці попит та пропозицію регулює. Подібні підходи до ціноутворення дозволяють, по-перше, не порушувати дію економічних законів, а, по-друге, ставити в залежність результати господарювання від ефективності його ведення.

З метою державного управління сталим розвитком агропродовольчої сфери ціновими методами може використовуватися досить широкий спектр цін, який містить біля двох десятків видів: заставні, цільові, шлюзові, мінімальні, максимальні, підтримки, порогові, інтервенційні, вилучення, довідкові, базисні, відтворення, гарантовані, еквівалентні, внутрішні та зовнішні захисні, паритетні, орієнтовні, рекомендаційні, граничні та ін. Основними з них можна виділити ціни підтримки, еквівалентні ціни та ціни цільові. Кожен із цих видів може мати також підвиди, які при цьому все ж зберігатимуть основні характеристики свого виду. Ціни підтримки, або, як ще можна знайти в спеціальній літературі, ціни відтворення забезпечують товаровиробнику, при середній ефективності виробництва беззбитковість або якийсь певний, як правило, незначний, рівень прибутку. Еквівалентні або паритетні ціни дозволяють отримувати прибуток, виходячи із норми прибутку середньої по народному господарству, тим самим забезпечуючи паритет між сільським господарством та іншими сферами. Ціни цільові можуть використовуватися ситуативно, для регулювання доходів тієї чи іншої ланки сільськогосподарського виробництва, залежно від потреб держави в кожній конкретній ситуації. Так, наприклад, є пропозиція ввести цільові ціни на продукцію тваринництва, які б замінили фінансові дотації [4, с. 102]. Така заміна дозволила б підвищити ефективність господарювання, оскільки дотації не ставлять прибуток у залежність від менеджменту, як це робить ціна.

Така кількість різних видів цін дозволяє сформувати досить дієвий інструментарій, за допомогою якого стає можливим вирішення багатьох важливих для економіки держави завдань. Разом з тим, незважаючи на таке

видове різноманіття, більшість із них мають один і той же алгоритм розрахунку, побудований на витратній основі. Тобто основна частина таких цін орієнтована на врахування собівартості виробленої продукції.

В той же час, аналіз Методичних рекомендацій з планування, обліку і калькулювання собівартості продукції (робіт, послуг) сільськогосподарських підприємств України показує, що вони не відповідають нинішнім потребам вітчизняного сільськогосподарського виробництва. Жодна із аналізованих нами статей витрат не дозволяє говорити про об'єктивність її розрахунку. Причому у викривленні їх розміру спостерігається чітка тенденційність до заниження. Оплата праці, амортизація, технологічні матеріали, орендна плата та інші статті, які входять до собівартості, не кажучи вже про ті, що офіційно не входять, калькулюються не в повному обсязі.

Відповідно собівартість, визначена за діючою методикою буде заниженою, що автоматично робить управління, побудоване на основі такої собівартості необ'єктивним, а отже неефективним. Так, наприклад, відповідно до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» мінімальна закупівельна ціна орієнтується на рівень 5% рентабельності [5], декларативно даючи підприємствам можливість відшкодувати свої витрати та отримати прибуток у розмірі 5% від розміру собівартості. Оскільки, нами встановлено, що реальний розмір собівартості буде більшим, то сума гарантованого державою прибутку, зрозуміло, зменшиться. Причому це у випадку, якщо фактичний розмір собівартості перевищує офіційно визнаний не більше ніж на 5%. Якщо ж це відхилення буде п'ятивідсотковим, прибутку не буде взагалі, а при більшому за 5% виробник матиме збитки.

Проведені експериментальні розрахунки для підприємств Кагарлицького району Київської області на прикладі озимої пшениці показали, що фактичний розмір собівартості, тобто собівартість названа нами нормативно-відтворювальною перевищуватиме офіційно визнану

(ситуативно-рахункову) більше ніж у 2,5 раза. Таким чином, збитки, які отримують сільськогосподарські виробники є настільки значними, що жоден із регулюючих (підтримуючих) державних заходів при існуючому алгоритмі вимірювання витрат та визначення собівартості не дасть очікуваного результату. Яскравим прикладом озвученого висновку є ситуація в сільськогосподарському виробництві, яка складається останні кілька років, коли за рахунок високого врожаю та відносно прийнятих світових цін на продовольство рентабельність аграрних підприємств становить понад 10%, що загалом є непоганим результатом. Проте фактично ситуація в агропродовольчій сфері Україні продовжує залишатися напруженою і вказані «паперові» прибутки не дозволяють говорити не лише про розширене, але навіть і про просте відтворення.

Оскільки цінова підтримка, яка б мала сприяти сталому розвитку агропродовольчої сфери через виявлені методичні проблеми не дає бажаного ефекту держава змушена застосовувати і інші види підтримки – дотації, субсидії і так далі, без більшості із яких, на нашу думку, за нормальних умов господарювання можна було б обійтися. Доказом на користь цього твердження може бути і те, що подібні види підтримки, назвемо їх умовно узагальнюючим терміном «дотації», як було виявлено в наших дослідженнях, також є малоефективними. Така підтримка, як правило, майже не задіює мотиваційного потенціалу виробників і крім того вона породжує багато питань щодо об’єктивності дії економічних законів, наприклад, де місце дотацій в механізмі ціноутворення. Таким чином, підтверджується наше переконання в тому, що замість прямої підтримки доходів сільськогосподарських виробників, значно ефективнішою буде заміна дискримінаційних умов, в яких сьогодні знаходяться аграрні підприємства України економічно об’єктивними, науково обґрунтованими «правилами гри». І основну роль в цьому процесі ми відводимо оцінці витрат та собівартості, яка б відповідала нинішнім українським реаліям.

Визнання витрат, що ми рекомендуємо відносити до собівартості в тому складі та в тих обсягах, як це пропонується в деяких наших публікаціях: оплата праці – не нижче законодавчо встановленого рівня, амортизація – від вартості нової сучасної техніки, добрива – відповідно до винесених поживних речовин і так далі ґрунтується на загальновизнаних наукових постулатах, тому теоретично майже не викликає сумніву. Інша справа – як до цього підійти з точки зору практики. На перший погляд це буде технічно неможливим, оскільки передбачатиме або ж зростання цін на продукцію агропродовольчої сфери більше ніж у 2,5 раза, що неодмінно викличе соціальне напруження в суспільстві, або ж вимагатиме від держави додаткових коштів, що майже втричі перевищуватимуть вартість всієї продукції виробленої в сільському господарстві. Проте більш детальне вивчення даної ситуації показує, що вона є дещо інакшою.

Насамперед, що стосується зростання собівартості. В даному випадку слід відмітити, що метою наших пропозицій по заміні методики вимірювання витрат та визначення собівартості є не сам факт збільшення їх розміру, а приведення його у відповідність до потреб виробництва. Тобто головне щоб виробник за рахунок собівартості міг у повній мірі відшкодувати кошти витрачені на виробництво, а зросте при цьому собівартість чи ні – це вже залежатиме від результатів його господарювання та умов, які забезпечить держава.

Звичайно, збільшення практично кожної статті витрат, причому деяких відразу в декілька разів, закономірно має призвести до такого ж зростання собівартості. Крім того нами навіть було озвучено розмір такого зростання на прикладі озимої пшениці – більше ніж у 2,5 раза. Проте при цьому, і це дуже принциповий момент, слід враховувати ефективність господарювання. Розрахунок об’єктивно необхідних витрат при якому ми визначили понад 2,5-разове зростання собівартості стосувалося існуючих результатів господарювання, зокрема, урожайність озимої пшениці бралася на рівні

досягнутої підприємствами Кагарлицького району Київської області. Безперечно, що в такій ситуації собівартість зросте, оскільки урожайність, яку мають більшість наших сільськогосподарських підприємств в усіх розвинених країнах вважається збитковою, а тому нічого дивного, що такою вона буде і в Україні. Так, якщо порівняти урожайність зернових досягнуту в Україні з тією, яку демонструють деякі інші держави (Великобританія – 60–70 ц/га, Данія – 60 ц/га, Нідерланди – 70–80 ц/га, Німеччина – 60–70 ц/га, США – 55–65 ц/га, Франція – 65–70 ц/га), то стає зрозумілим, що заперечувати впровадження пропонованої методики з огляду на те, що в нас і так собівартість ненабагато поступається закордонній просто економічно некоректно.

Разом з тим, генетичний потенціал сортів пропонованих вітчизняними селекціонерами, в кілька разів перевищує досягнуті результати і нічим не поступається закордонним аналогам, нерідко перевершуючи їх. Зокрема, для озимої пшениці середня урожайність при сортовипробуванні сортів, занесених до Державного реєстру сортів рослин, придатних для поширення в Україні в розрізі їх видів становить: Золотоколоса – 80,8 ц/га, Краснодарська – 99–74,5 ц/га, Богдана – 73,4 ц/га. [6]. Тобто резерви для підвищення результатів господарювання є, необхідно лише створити умови для їх досягнення. І визнання пропонованої методики вимірювання витрат та визначення собівартості саме і буде створенням таких умов, оскільки очевидно, що за нинішньої ситуації говорити про досягнення генетичного потенціалу сорту, чи хоча б наближення до нього не доводиться. Тому і не справляють враження високі показники урожайності, пропоновані селекціонерами на керівників сільськогосподарських підприємств, які знають, що для більшості підприємств України ці показники так і залишаться на папері.

В той же час пропоновані зміни до кожної із статей витрат прямо чи опосередковано покликані підвищити ефективність виробництва. Зростання

оплати праці дозволить підвищити рівень кваліфікації працівників, не даючи приводу залишати агропродовольчу сферу найбільш кваліфікованим із них та, навпаки, залучаючи до неї інших. Це, а також наявність коштів на різноманітні стимулюючі виплати дозволить значно підвищити продуктивність праці. Зростання суми амортизаційного фонду дозволить прискорити оновлення основних фондів, що, наприклад, стосовно сільськогосподарських машин дозволить виконувати технологічні операції якісніше та зменшить обсяги втрати продукції. Можливість придбання сортового насіння та поліпшення якості земель є взагалі заходом прямої дії щодо підвищення урожайності. Страхування урожаю позбавить залежності виробника від несприятливих погодних умов, а кредитування дозволить не залучати до придбання технологічних матеріалів кошти, які призначені для інших цілей. Навіть зростання орендної плати примусить більш раціонально ставитися до процесу виробництва та більше уваги приділяти удосконаленню механізмів господарювання.

Таким чином, вимірювання витрат та визначення собівартості на основі пропонованих підходів обґрунтовано може вважатися реальною передумовою для підвищення урожайності. Це дозволяє аргументовано стверджувати, що в такому випадку 2,5-кратного зростання собівартості одиниці продукції не буде. Безперечно, що природа поділу витрат на постійні та змінні не дає можливості розглядати їх загальну суму, навіть збільшену у 2,5 раза як незмінну величину. При зростанні урожайності вона об’єктивно буде зростати: збільшуватиметься виніс поживних речовин з ґрунту, які необхідно буде компенсувати; зростуть витрати на внутрігосподарське транспортування продукції. Проте за рахунок постійних витрат собівартість одиниці продукції якщо і не знижуватиметься, то зростатиме повільнішими темпами.

Разом з тим слід розуміти, що використання пропонованої методики вимірювання витрат саме по собі ще не означатиме автоматичного зростання

урожайності. Не можна також сказати, що якщо таке зростання буде досягнуте, собівартість одиниці продукції залишиться на незмінному рівні. Вона все ж зросте, і яким буде цей ріст та які він матиме наслідки значною мірою залежатиме від державного управління.

Щодо того, яким може бути ріст собівартості одиниці продукції з огляду на зростання урожайності та без врахування будь-якого впливу держави окрім методичного, то схематично проілюструємо це на прикладі озимої пшениці (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняння ситуативно-рахункової та нормативно-відтворювальної собівартості озимої пшениці в 2011 р. (на прикладі ПСП «Промінь» Вишгородського р-ну Київської обл.)

Витрати	Ситуативно-рахункова при 30 ц/га, грн		Нормативно-відтворювальна при 60 ц/га, грн		Нормативно-відтворювальна до ситуативно-рахункової, %	
	Вся продукція	1 т	Вся продукція	1 т	Вся продукція	1 т
Оплата праці	13388	44,7	32264	53,8	241	121
Технологічні матеріали	116213	387,5	536903	894,9	462	231
Амортизація	26888	89,7	143580	239,3	534	267
Пальне	37125	123,8	66825	111,4	180	90
Інші витрати	86063	287,0	142004	236,7	165	83
Всього	279788	932,7	921573	1536,0	329	165

Таким чином, як видно з таблиці 1, понад трикратне збільшення витрат до їх об’єктивно необхідного рівня призвело до зростання собівартості продукції в 1,65 раза. Відповідно це не призведе до кількаразового зростання цін, яке на перший погляд здавалося очевидним. Разом з тим, зростання цін на 165% також може бути певною мірою погашене. Зокрема, слід звернути увагу на ціни за якими реалізують свою продукцію виробники та ціни за якими ця продукція надходить на переробні підприємства. Як правило, вони відрізняються і ця різниця становить прибуток торгівельних структур, що знаходяться на шляху між виробником та переробником. Так, в 2011 р.

середня ціна, за якою сільськогосподарські підприємства реалізовували пшеницю на ринку становила лише 90% ціни реалізації переробним підприємствам. Зрозуміло, що значно більшою була ціна пшениці, що йшла на експорт. Обмеження цих прибутків шляхом налагодження прямих зв'язків між виробниками та переробниками дозволить скоротити різницю між збільшеною собівартістю та ціною реалізації.

Іншим резервом збереження роздрібних споживчих цін незмінними при зростанні собівартості може бути перегляд розподілу прибутків між виробництвом та переробкою. У тих сферах переробки, де такі прибутки суттєво перевищують середні показники по галузі частина різниці між собівартістю переробленої продукції та ціною на неї через ціни закупки може бути «перекладена» на зростання собівартості сільськогосподарської продукції. Простіше кажучи, переробне підприємство збільшить ціну по якій купуватиме в сільськогосподарських підприємств сировину, не піднімаючи при цьому цін на свою продукцію. Зрозуміло, що подібні заходи будуть можливими лише за активної регулюючої позиції держави.

Ще одним шляхом недопущення зростання цін при зростанні собівартості може стати часткове відшкодування витрат на виробництво за рахунок держави. Наприклад, в межах державної підтримки такі статті витрат як страхові платежі та відсотки за використання кредитів могли б погашатися за кошти держави. На підтримку цієї пропозиції може свідчити те, що подібна практика є загальноприйнятою в більшості розвинених країн. Так, в США частка державних коштів у ціні реалізації зернових, залежно від їх виду становить від 15 до 35% [2, с. 148]. Крім того, щодо фінансування такого відшкодування, то на ці потреби могли б бути спрямовані кошти вивільнені в результаті відмови від інших видів підтримки, які в Україні є досить немалими [7, с. 13].

Таким чином, у результаті дії всіх вищеперелічених заходів можемо із впевненістю стверджувати, що нормалізація умов господарювання

сільськогосподарських підприємств шляхом об'єктивізації витрат на виробництво продукції не призведе до суттєвого зростання цін на продукти харчування та іншу продукцію сільського господарства. Натомість позбавлення агропродовольчої сфери статусу дискримінованої підвищить її інвестиційну привабливість, поставивши її в один ряд з іншими галузями національної економіки. Це, в свою чергу, дозволить залучити додаткові кошти, що ще більше сприятиме розвитку галузі.

Говорячи про державне управління сталим розвитком агропродовольчої сфери, слід згадати й інші його форми, в тому числі адміністративні. Так, у межах політики стримування росту собівартості сільськогосподарської продукції варто більш уважніше придивитися до методики ціноутворення на технологічні матеріали – пальне, добрива, засоби захисту та ін. У випадку виявлення економічно необґрунтованих та відверто спекулятивних дій відповідні державні органи, зокрема, Антимонопольний комітет могли б вживати заходи щодо обмеження торговельних надбавок таких суб'єктів господарювання. Практика подібних дій є неновою, хоч і не завжди ефективною в Україні і до того ж не суперечить загальносвітовим підходам. Наприклад, у Франції в свій час досить значного поширення набули так звані контракти стабільності, програмні контракти та контракти проти підвищення цін [2, с. 148]. Вони передбачали, що для стримування росту цін на продукти харчування уряд укладав угоди із сільськогосподарськими виробниками, в яких останні зобов'язувалися не піднімати ціни на вироблену продукцію. В свою чергу, уряд брав на себе зобов'язання, що ціни на ресурси для сільськогосподарського виробництва також залишатимуться незмінними. Подібний досвід, до речі, досить успішно використовується в Бєларусі, де відповідно до Указу Президента Республіки Білорусь «Про деякі заходи по стабілізації цін (тарифів) в республіці Білорусь» усі юридичні особи та індивідуальні підприємці зобов'язані надавити економічні розрахунки, що обґрунтовують рівень встановлених

ними цін. Порушення цієї вимоги передбачає накладення штрафу в розмірі 30% від вартості реалізованої продукції [2, с. 145].

Наводячи аргументи на користь пропонованої методики вимірювання витрат та визначення собівартості, варто згадати і такий фактор як екологізація. Питання екології на сьогоднішній день в світі заслужено віднесені до першочергових. Нині немає жодного серйозного проекту, в якому б не розглядалася екологічна складова. Закономірно, що це стосується і агропродовольчої сфери, як найбільш наближеної до використання природних ресурсів. В зв'язку з цим в усіх розвинених країнах, незалежно від форми власності господарства, хоч, як правило, вона приватна, з боку держави ведеться суворий контроль за наслідками господарської діяльності виробника сільськогосподарської продукції. З огляду на це, катастрофічне деградування українських земель вимагає якнайшвидшого реагування. Тому включення витрат на відновлення поживних речовин в ґрунті до собівартості продукції буде тим обов'язковим мінімумом, який повинна зробити держава для збереження свого земельного потенціалу.

Прийняття пропонованої методики вимірювання витрат та визначення собівартості буде корисним для України і в контексті її членства в СОТ. Так, загальновідомо, що Уругвайський раунд ГАТТ визнав дотування, субсидування та інші види прямої державної підтримки такими, що порушують базові економічні закони, а тому вся подальша політика СОТ була спрямованою на їх скорочення. Правила СОТ дозволяють підтримувати розвиток сільських територій (зелений кошик) і суттєво обмежують підтримку виробництва сільськогосподарської продукції (жовтий кошик), що для країн-членів з недостатньо потужною економікою фактично означає програш в конкурентній боротьбі. Безперечно, що з точки зору такої країни це може розцінюватися лише як негативне явище. Тому країни з подібними проблемами намагаються організовувати підтримку свого сільськогосподарського виробництва таким чином, щоб вивести її за межі

заходів жовтого кошика. Вважаємо, що досить ефективним в даному випадку якраз і буде прийняття пропонованих нами підходів.

Отже, управлінні сталим розвитком агропродовольчої сфери є досить широким. Вони можуть виступати не лише базою при ціноутворенні, але і для інших видів підтримки, що також ґрунтуються на дохідності тих чи інших виробництв, яка в свою чергу витікає із рівня витрат та собівартості. До речі, що стосується ціноутворення, то окрім питань до розміру витрат та собівартості при державному управлінні, на нашу думку, є питання і до інших сторін цього процесу. Так, згідно Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» визначення рівня цін підтримки відбувається на основі середньостатистичних витрат, які визначаються як витрати, понесені у зв'язку з виробництвом окремого об'єкта державного цінового регулювання на території України незалежно від регіонів такого виробництва [5]. Тобто методика визначення таких витрат буде досить простою – всі сукупні витрати в межах України діляться на обсяг виробленої продукції.

Ми вважаємо, що подібні підходи, по-перше, не дають можливості визначити об'єктивно необхідні витрати на виробництво, а, по-друге, не враховують територіальної спеціалізації, яка в радянський період доходила до рівня району. Для уникнення цих недоліків ми пропонуємо визначати витрати та собівартість для потреб державного управління не на основі середньостатистичних показників, а виходячи із реальних даних, що складуться в конкретних господарствах. Для цього необхідно по кожному виду продукції на території сприятливій для її виробництва визначити певну кількість (достатньо до 5) базових типових господарств, які б відповідали усім необхідним вимогам для нормального повноцінного ведення господарської діяльності. Регулярний моніторинг за ситуацією в таких господарствах дозволить мати постійне уявлення і про ситуацію в сільськогосподарському виробництві в цілому та оперативно реагувати на

будь-які негативні тенденції. Це забезпечить високий рівень достовірності інформації, на основі якої прийматимуться рішення щодо державного управління.

Таким чином, підсумовуючи відмітимо наступне. Управління сталим розвитком агропродовольчої сфери, особливо його державна складова є об'єктивно необхідним процесом, що підтверджується практикою усіх розвинених країн. Управління, що має місце в Україні є малоефективним не лише через недостатність державної підтримки, а передусім через свою методичну недосконалість. Зокрема це стосується вимірювання витрат та визначення собівартості, як бази для різних видів підтримки. Підходи, що використовуються, ґрунтуються на дискримінаційних умовах роботи підприємств агропродовольчої сфери, а тому потребують заміни. Врахування витрат та собівартості на пропонованому рівні не лише не призведе до соціального напруження через суттєве зростання цін, але й матиме цілий ряд позитивних наслідків: підвищення інвестиційної привабливості агропродовольчої сфери, покращання екології, узгодження вимог СОТ з інтересами сільськогосподарського виробництва України. Проведення такої роботи окрім методичних змін потребуватиме і певних заходів організаційного характеру, зокрема, виділення базових господарств для отримання достовірної інформації про ситуацію в галузі.

Список використаних джерел

1. Проблемы обеспечения продовольственной безопасности: национальный и международный аспекты. – М.: Пищепромиздат, 2008. – 280 с.
2. Экономические проблемы адаптации аграрно-промышленного комплекса к условиям рыночной системы хозяйствования; под ред. В.Г.Гусакова и др. – Минск: Ин-т экономики НАН Беларуси, 2008. – 214 с.
3. Доктрина продовольственной безопасности Российской Федерации; отв. Н.А.Архипов, И.Г.Ушачов. – М.: Росинформагротех, 2008. – 20 с.
4. Аналіз стану та концептуальні напрями розвитку аграрного ринку України / Коваленко Ю.С., Охріменко І.В., Зеліско І.М. та ін. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2005. – 122 с.
5. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24 черв. 2004 р. № 1877-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http//:zakon.nau.ua

6. Характеристики сортів рослин, занесених до Державного реєстру сортів рослин, придатних до поширення в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.sops.gov.ua
7. Фещенко Н.М. Бюджетне регулювання виробництва продукції рослинництва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.04.01 / Н.М. Фещенко. – К., 2006. – 18 с.

5.7. Обумовленості розвитку сільського господарства у польській та російській частинах Єврорегіону «Балтика»

Мета цієї праці полягає у визначенні впливу різних обумовленостей на сільське господарство у польській (воєводства: Вармінсько-мазурське і Поморське) та російській (Калінінградська область) частинах Єврорегіону «Балтика».

Єврорегіон «Балтика», який створений у 1998 р., був першим єврорегіоном, у котрому до офіційної співпраці був запрошений партнер з Російської Федерації. До його складу входять адміністративні одиниці п’яти країн: Данії, Литви, Польщі, Росії та Швеції.

Обрані для розгляду обумовленості були поділені на природні та неприродні. Другі з них пов’язані з політичними й історичними обумовленостями на загальнодержавному/загальноєвропейському рівні та із економічними – на регіон.

Спочатку охарактеризуємо природні обумовленості. Форма рельєфу у польській та російській частинах Єврорегіону «Балтика», з огляду на переважаючий на цій території пізно-гляціальний ландшафт, не є занадто корисною для сільського господарства. Найбільш родючий ґрунт зустрічається на території Віслинських Жулав та в невеличкому за розміром районі нижньої течії річки Парсенти (Польща) і дельти Німану (Росія). На решті території переважають значно слабкіші за властивостями грунти: підзолисті, палеві, бурі та іржаві, які найчастіше бувають сформовані з сипучих пісків, слабоглинистих, глинистих. Тільки навколо Віштинецького

озера, з обох сторін державного кордону часто зустрічаються вищеназвані ґрунти, але вони утворені переважно з суглинків або важких та середніх глин. Крім того зустрічаються відносно молоді ґрунти утворені з морських осадів, а саме: Гельська, Віслинська (Балтійська), Куршська коса, а також південне узбережжя Куршської затоки.

Річкова мережа території, яка є предметом розгляду, добре розвинена. Головні річки – це Вісла в польській частині, Преголя у російській та Німан (утворює північний кордон області) – у російський. На території дельт Вісли та Німану помічається густа річкова мережа з багатьма каналами.

Клімат в цьому районі помірний теплий, перехідний між морським та континентальним. З огляду на свою відносно малу територію та відсутність великої деференціації, між окремими складовими частинами цієї території немає значних кліматичних відмінностей. У зв'язку зі своїм характерним розташуванням, середньорічна температура повітря у Калінінградській області (+8°C) є відносно високою та наближена до розташованих набагато південніше Львова чи Києва. Період вегетації рослин (кількість днів із середньою температурою повітря +5°C і вище) зменшується від майже 210 днів у Долині Нижньої Вісли до приблизно 190 днів на східному рубежі території, яка досліджується нами у цій статті.

В наслідок цього структура використання (експлуатації) землі у польській та російській частинах Єврорегіону Балтика є зближеною. У 2004 р. сільськогосподарські ґрунти в Калінінградській області займали 52,2% поверхні, у Вармінсько-мазурському воєводстві було 46,3%, а у Поморському – 43,9%. Характерною рисою експлуатації землі у Калінінградській області є великий відсоток територій, що знаходяться у розпоряджанні водного фонду (12,2%). Це є результатом зарахування вод російських частин заток: Балтійської та Куршської до внутрішніх територій області.

На рис. 1 представлено структуру використання земель сільськогосподарського призначення. Вона перш за все обумовлена фізико-географічними умовами, які були раніше охарактеризовані.

Рис. 1. Структура експлуатації грунтів сільськогосподарського призначення у польській та російській частинах Єврорегіону «Балтика»*

* Розроблено автором на підставі російських та польських статистичних щорічників.

Політична та історична обумовленість територій пов’язана з тим, що після Другої світової війни відбулося переселення сільського населення. Винятком були землі Кашубії та Коцев’я, які лежать в Поморському воєводстві. У комуністичні часи це сприяло реалізації сільськогосподарської політики, яка полягала у створенні державних або псевдо-колективних сільських господарств. У Калінінградській області такі ґрунти займали майже 100% сільськогосподарської землі, у польській частині було краще, але все одно рівень «передачі сільського господарства у суспільну власність» був вищим на фоні всієї Польщі та досягав більше 40% всієї площі.

Спільною рисою є також проведення процесу деколонізації після падіння комунізму. Цей процес зустрів сильний опір у країнах колишнього Радянського Союзу (не рахуючі прибалтійських республік) та набагато менше протистояння в інших. Специфікою сільського господарства посткомуністичних країн є той факт, що на відміну від багатих країн «старого» Європейського Союзу, сільське господарство надалі відіграє там дуже важливу роль у економічному розвитку, а отже і у заможності значної частини сільського населення [1]. Сам процес реструктуризації колективних господарств проводився згідно кількох моделей:

– поверхневої реструктуризації;

– поглибленої реструктуризації;

– поступового зникнення колективних агрогосподарств;

– поверхневої реструктуризації та поступового зникнення колективних агрогосподарств;

– поглибленої реструктуризації поступового зникнення колективних агрогосподарств.

Посеред згадуваних п’яти моделей реструктуризації колективних господарств в європейських посткомуністичних країнах для російського сільського господарства характерною є поверхнева реструктуризація. Щоправда проведена по такій схемі реструктуризація не викликає сильної напруги у соціальній сфері, тому що працевлаштовані у переформованих господарствах не втрачають своєї праці. Але одночасно це не сприяє підвищенню продуктивності сільськогосподарських підприємств. В результаті така реформа не збільшує рівня продовольчої безпеки країни. Щоправда, вже у 1990 р. прийнято закон про сільськогосподарську реформу, а потім ухвалено наступні документи, які теоретично роблять можливим розвиток приватної власності у сільському господарстві. Однак тільки у 2004 р. Дума ухвалила закон, що дозволяв вільний обіг землі. Зрештою це було використано злочинними групами, які почали силою переймати

території, визнані особливо привабливими з інвестиційною точки зору. Значна неспроможність ефективного реформування економіки характеризує весь період трансформації 1990–1993 рр. в Росії. Спочатку команда Б. Єльцина взялася за відважні економічні реформи, головним автором котрих був Є. Гайдар. Але доволі швидко реформи були зупинені. Схоже тодішня влада в Москві злякалася започаткованих ринкових реформ, коли з'явилися перші від'ємні наслідки, а ще не були помітні позитивні [11] .

Для порівняння, в Польщі доволі швидко почалися родикальні економічні реформи, котрі після економічного краху швидко почали приносити бажані результати. Схожою була ситуація і у випадку сільськогосподарської реформи. В Польщі прийнято модель поглибленої реструктуризації, яка особливо сильно трансформувала сільське господарство у сучасному Вармінсько-мазурському воєводстві. Було прийнято рішення, що ліквідування колгоспів (державних сільських господарств) мусить мати стрімкий характер замість еволюційного, що призвело до дуже швидких змін на більшій частині сільської території регіону який розглядається у цьому аналізі [8]. В свою чергу у сусідній Литві це був процесс, який мав посередню форму, тому що на рівні з утворюваними та відносно добре діючими фермерськими господарствами продовжував існувати сектор реструктурованих колгоспів.

Після вступу Польщі до Європейського Союзу з'явилася ще одна ланка (рівень) влади, яка впливає на польське сільське господарство. Щоправда польський агрокомплекс вже раніше у (1990–1993 рр.) отримував допомогу у рамках програми підготовки до вступу ФАРЕ (Poland and Hungary; Action for the Restructuring of the Economy). Проте це були малі кошти в порівнянні з тими, які Польща почала отримувати на розвиток сільського господарства і сільських територій після вступу до ЄС. Так, за 1990–1993 рр. у рамках програми ФАРЕ було отримано 3,9 млрд євро, а за Секторною операційною програмою «Реструктуризація та модернізація продовольчого сектора та

розвиток сільських територій» (2004–2006 рр.) – 1,2 млрд євро. В наступних роках надходження за цією програмою ще більше зросли [5].

Щодо регіональних обумовленностей, то тут не викликає сумнівів, що влада Калінінградської області у сфері економічної політики на своїй території змушена діяти у більш важких умовах, ніж польська влада у своїх воєводствах. Це обумовлено специфічною геополітичною ситуацією області, яка впливає на велику кількість можливих сценаріїв розвитку регіону, а також викликана більшою залежністю регіональної влади від центральної влади Росії.

У новій геополітичній ситуації, після розпаду СРСР, було сформульовано щонайменше декілька концепцій розвитку Калінінградської області [10]. Поки що остаточний імпульс утворенню концепції розвитку Калінінградської області дали політичні реформи В. Путіна, реалізовані у 2000–2004 рр. [9]. Врешті-решт, здається, підтримку отримала концепція, згідно якої Калінінградська область мала залишитись невід'ємною частиною Російської Федерації, але на особливих економічних правах. Потреба у формуванні послідовної концепції розвитку області та її втіленні в життя була тим паче потрібна, що область сильно постраждала від кризи після розпаду Радянського Союзу.

Так, нарешті, прийнято концепцію, згідно якої Калінінградська область є невід'ємною частиною Російської Федерації, а її розвиток має спиратись на привілеї та полегшення надані владою у Москві. В економічній сфері перемогла концепція, згідно з якою головним інструментом розвитку області має бути спеціальна економічна зона. Її було утворено вже 1992 р., проте функціонувала вона доволі архаїчно. Важливим кроком була постанова уряду Російської Федерації № 1259 «Про федеральну програму розвитку спеціальної економічної зони в Калінінградській області у 1998–2005 рр. від 29 вересня 1997 р. У рамках цієї програми на розвиток зони передбачалося 14,05 трлн руб. До головних цілей програми були віднесені наступні:

– забезпечення влади Російської Федерації над Калінінградською областю;

– використання території області щодо підвищення військової безпеки країни;

– прискорення економічного співробітництва Росії з європейськими країнами;

– перетворення області з регіону, який отримує державні дотації, на такий, що приносить дохід у центральний бюджет.

Після закінчення строку дії попереднього правового акту – 10 січня 2006 р. Президент Росії підписав новий Указ про спеціальну економічну зону у Калінінградській області, котрий буде діяти протягом наступних 10 років.

Здається, сьогодні увага фахівців калінінградської області, котрі займаються програмуванням його розвитку зосереджується передусім на використанні своїх територіальних переваг та пов'язаних із цим широких можливостей транскордонної співпраці; а інструментом тут є саме спеціальна економічна зона. При такій постановці цілей та інструментів розвитку Калінінградської області практично не залишається місця для підтримки сільського господарства та пов’язаної з ним промисловості. Це підтверджує як аналіз вищезгаданих правових актів про спеціальну економічну зону у Калінінградській області, так і аналіз місцевих генеральних планів [2].

У випадку польської частини Єврорегіону «Балтика», датою, що змінила засади регіональної політики є державна адміністративна реформа, котра увійшла в дію з 1 січня 1999 р. Згідно неї замість двоступінчастого поділу країни впроваджено триступінчастий (крім існуючих до цього часу гмін (територіальних громад) та воєводств була повернена проміжна форма, тобто повіти. Замість 49 малих воєводств з'явилась 16 великих, котрі отримали широкі повноваження. До основних завдань воєводських самоврядувань був віднесений обов'язок розроблення стратегій та реалізація політики розвитку.

Одразу після утворення нових воєводств – їхні самоврядування почали створювати місцеві стратегії розвитку. У жодному з регіонів розвиток сільського господарства не був винесений на ведуче місце. Найчастіше цілі, що відносяться до сільських територій можна поділити на дві групи. Перша – стосується конкретно сільського господарства, друга – багатофункційного розвитку сільських територій. Таким чином, у першій стратегії розвитку Поморського воєводства було сформовано п'ять пріоритетів [6]. У рамках другого з них – «Реструктуризація та модернізація економіки» опинились дві конкретні цілі, які безпосередньо стосувалися сільського господарства. У меті 2.3 говорилось про модернізацію традиційних секторів економіки, а в меті 2.6 – про підтримку й поступове реформування структурно слабких сільських територій. Крім того, у інших пріоритетах та пов'язаних з ними детальних цілях опинилось багато завдань, які стосуються сільських територій, проте без однозначного безпосереднього відношення до них (на приклад конкретні цілі, які стосуються покращення можливостей транспортного сполучення з периферійними територіями або боротьби із соціальною маргіналізацією населення). Схоже значення сільське господарство має також у підготовленій оновленій версії стратегії Поморського воєводства [3].

Не дуже відмінний підхід помітний й у діючій стратегії розвитку Вармінсько-мазурського воєводства. В ній були названі чотири головні проблеми, одну з них було названо «Розвиток сільських територій та сільське господарство» (до речі, використання у назві проблеми слова розвиток є доволі курйозним). У цій стратегії було сформульовано три стратегічні цілі, які відповідають трьом стратегічним пріоритетам. Безпосередньо до сільського господарства відноситься всього одна операційна мета за номером 9.1.4, орієнтована на підтримку системи виробництва та просування якісних регіональних харчових продуктів. Це однозначно замало для воєводства, яке вважається туристично-сільськогосподарським.

Аналізуючи соціально-економічну ситуацію на селі треба розуміти, що зараз вже не тільки сільське господарство визначає якість життя людей на цій території. У випадку приміських зон великих міст, його вплив на якість життя є мінімальним. На прикладі Калінінграду маємо регіон з відносно невеликої приміською зоною. З іншого боку, майже ціле узбережжя Самбійського (Калінінградського) півострова пов'язане з туризмом, а не сільським господарством. У польській частині Єврорегіону «Балтика» маємо обширну приміську зону Триміста (польск. «Труймясто») та набагато менші зони навколо Ольштина, Ельблонга та Слупска. Крім того, у польській частині, згідно рекомендацій Європейського Союзу, значна увага приділяється багатофункційному розвитку сільських територій.

Враховуючи вищенаведені нюанси, стимулювання розвитку на сільських територіях можна зробити певні висновки щодо короткої оцінки стану сільського господарства в польській та російській частинах Єврорегіону Балтика. Не заважаючи на схожі природні умови та близькі політичні й частково історичні – стан сільського господарства у польській частині аналізованої території був кращий, ніж у російській. Після падіння комунізму сільське господарство в обох частинах Єврорегіону Балтика (крім Кашубії та Коцев'я) переживало крах. Але криза у російській частині тривала набагато довше та була більш глибокою, ніж у польській. Це, в першу чергу, –результат неправильних та запізнілих рішень прийнятих на центральному рівні у Москві. Натомість на регіональному рівні самоврядування усіх трьох рівнів (Калінінградська область та: Вармінсько-мазурське і Поморське воєводства) до справ сільського господарства відносяться як до маргінальних.

Сьогодні існують дві групи чинників, які накладаються один на одного та обумовлюють різнорідність подальших перспектив розвитку сільського господарства у російській та польській частинах Єврорегіону «Балтика». Перша пов'язана з дотаціями Євросоюзу, котрі у значній мірі починають

змінювати не тільки польське сільське господарство, але загалом ситуацію на сільських територіях. Поступово їх вплив починає бути помітним і у воєводствах, які є предметом даного дослідження [7]. Друга група чинників випливає з прийнятої урядом у Варшаві політики (ще до вступу Польщі до Європейського Союзу) пропагування багатофункційного розвитку сільських територій, що поступово дає ефект у національному масштабі [7] W. Stola, 2002). Інструментами цієї політики є не тільки фінансові кошти, але також популярізаційні заходи спрямовані на пропагування добрих взірців сільського господарювання та реалізації локальних ініціатив [4].

Список використаних джерел

1. Baum S., Weingarden P., 2004, Developments of rural economies in the Central and Eastern Europe: an overview / J. Bański. Changing functions of rural areas in the Baltic Sea Region, Vol. 2, Warsaw, p. 7–30.
2. Dudko J., 1995, Gospodarcze aspekty środowiska naturalnego w obwodzie kaliningradzkim, Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie, Olsztyn. – 118 p.
3. Grykień S., 2004, Przekształcenia w rolnictwie Europy Środkowo-Wschodniej ze szczególnym uwzględnieniem nowych krajów związkowych Niemiec, Polski i Ukrainy, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław. – 142 p.
4. Klimienko N. A., 2006, Spatial Planning as a Basis of Investment Capacity of a Region / T. Michalski. The Geographical Aspects of the Transformation Process in Central and East-Central Europe, Wydawnictwo «Bernardinum», Pelplin. – P. 231–234.
5. Michalski T., 2012, Non-Financial Tools of Activation of Rural Areas: An Example of the Pomeranian Province / T. Michalski, A. Radchenko. Global, Continental, National and Regional Conditions of Local Development, Publishing House «ADNDU», Gdańsk-Kharkiv. – P. 114–122.
6. Rowiński J., 2010, Wpływ funduszy współfinansowanych ze środków Unii Europejskiej na rozwój rolnictwa i regionów wiejskich / A. Kowalski. Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania rozwoju polskiej gospodarki żywnościowej po wstąpieniu Polski do Unii europejskiej (Synteza), Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa, p. 129–152.
7. Suchta J., Jasiński J., 2010, Ocena zmian potencjału gospodarczego produkcji rolniczej województwa warmińsko-mazurskiego w latach 2002–2008 / R. Rudnicki. Fundusze Unii Europejskiej jako czynnik modernizacji rolnictwa polskiego, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, p. 79–89.
8. Zgliński W., 2000, Dekolektywizacji rolnictwa i jej skutki w postkomunistycznych krajach Europy Środkowej i Wschodniej, Europa XXI, nr 5, IGiPZ PAN, Warszawa, p. 27–40.
9. Орлова Т. В. Історія нових незалежних держав./ Т. В. Орлова. – К.: «Знання», 2010. – 218 с.
10. Пирогов В. Калининградская область: видение и перспективы развития / В. Пирогов, В. Жданов, Г. Федоров // Вопросы экономики. – 2001. – № 11. – С. 87–97.
11. Ципко А. Размышления о природе и причинах краха постсоветского либерализма / А. Ципко // Вестн. анлитики. – 2004. – № 3(17). – С. 4–24.

5.8. Типи інноваційних процесів ті їхні управлінські моделі

В умовах глобалізації світового простору кожна країна змушена здійснювати пошук прийнятної моделі економічного розвитку, яка б забезпечувала національну конкурентоспроможність і орієнтувала національну економіку на довгострокове зростання. Концепція національної конкурентоспроможності заснована на ефективному використанні у світовому поділі праці порівняльних переваг національних економік для експорту продукції до країн, де таких переваг немає, і імпорту продукції з країн, які мають переваги в порівнянні з національною економікою країни-імпортера. Друга половина XX ст. характеризувалася переходом від статичних порівняльних переваг, які є природно заданими для країни, до динамічних, які випливають із здійснення національним урядом та корпоративним сектором конкурентної політики. Значний прорив в технологіях та інформаційній сфері спонукує країни орієнтуватися на нові джерела конкурентних переваг та створювати їх. Сере дних чільне місце місце посідають науково-технічними досягненнями та інновації, які використовуються на всіх стадіях життєвого циклу продукту, починаючи від створення товару або послуги, через просування його від виробника до споживача та закінчуючи наступною утилізацією.

Інноваційний процес – це процес розроблення, створення та впровадження інновацій, який проявляється як сукупність безперервно виникаючих, якісно нових, прогресивних з технічного погляду явищ, що забезпечують зміну поколінь техніки і технології, підвищують конкурентоспроможність суб’єктів господарювання.

Інноваційний процес має циклічний характер. Економічні та технологічні результати інноваційного процесу в часі лише частково втілюються в нових продуктах чи технологіях. Переважно вони

проявляються в збільшенні економічного та науково-технічного потенціалу, як передумов здійснення технологічних проривів у нових напрямках в майбутньому, коли визріють необхідні умови в матеріалізації та комерціалізації результатів дослідження початкових стадій інноваційного процесу.

В загальному вигляді інноваційний процес можливо записати так:

ФД – ПД – ДКР – Пр – Б –ОС – ПВ – М – Зб, (1)

де ФД – фундаментальні дослідження; ПД – прикладні дослідження; ДКР – дослідно-конструкторські розробки; Пр – проектування; Б – будівництво; ОС – освоєння; ПВ – промислове виробництво; М – маркетинг; Зб –збут.

Початковим етапом інноваційного процесу є фундаментальні дослідження. Мета даного етапу – розкрити нові зв'язки між явищами, пізнати закономірності розвитку природи та суспільства безвідносно до їх конкретного використання.

Фундаментальні дослідження не пов'язані безпосередньо з вирішенням конкретних прикладних задач. Однак вони складають фундамент інноваційного процесу. Разом з тим необхідність теоретичного дослідження може бути обумовлено потребами практики та синтезом знань про предмет.

Орієнтовно 90% тем фундаментальних досліджень можуть мати від'ємний результат, а із 10% з позитивним результатом не всі застосовуються на практиці.

Іншу ціленаправленість мають прикладні дослідження (ПД). Вони направлені на дослідження шляхів практичного застосування відкритих явищ та процесів. Це «матеріалізація знань» в процесі виробництва нового продукту, процесу, технологічної схеми, методів змін в управлінні тощо.

Дослідно-конструкторські розробки (ДКР) як завершальна стадія наукових досліджень це перехід від лабораторних умов та експериментального виробництва до промислового виробництва.

В результаті розробки створюються конструкції нових машин та обладнання і процес плавно перетікає в фази проектування, будівництво, освоєння та промислового виробництва. Фази маркетингу та збуту пов'язані з комерційною реалізацією інноваційного процесу [1].

Відомий вчений Р. Росвелл виділяє кілька поколінь моделей управління інноваційним процесом (табл. 1) [6].

Таблиця 1

П'ять поколінь інноваційного процесу*

Період	Основні характеристики
1950-ті – середина 1960-х років	Проста лінійна модель інноваційного процесу, яка підштовхується технологією.
Кінець 1960-х – початок 1970 -х років	Лінійна модель, з урахуванням потреб ринку
Початок 70-х – середина 80-х років XX ст.	Модель взаємодії, з урахуванням взаємодії між різними елементами, і їхній зв'язок.
Середина 80-х – 90-ті роки XX ст.	Паралельна модель, характеризує інтеграцію всередині фірми з постачальниками та покупцями.
90-ті роки XX ст. – майбутнє.	Модель стратегічної інтеграції. Гнучка реакція фірми на зміни в зовнішньому середовищі, безперервний інноваційний процес.

*Розроблено автором за даними [1]

Аналіз розглянутих моделей Р. Росвелла дає змогу виділити два типи інноваційних процесів. Перший тип, представлений лінійною моделлю, яка була поширеною у 1950–1960 рр. Цей період характеризується диктатом виробника в економіці. Виробник створював різновиди товарів та послуг, виводив їх на ринок збуту без врахування потреб споживачів. Тобто спочатку створювався товар чи послуга, які в подальшому збувалися споживачам. В умовах домінування цієї моделі наукова продукція створюється, виходячи з напрацьованих відповідною установою знань, досвіду, результатів дослідницької роботи. Після цього відбувався пошук платоспроможного споживача цієї інтелектуальної продукції.

Переваги створення наукової продукції цього типу інноваційного процесу полягає, насамперед, у використанні вже наявних розробок і досвіду.

Звідси – мінімізація економічних витрат на розробку, а також висока продуктивність праці (скорочення витрат часу) за рахунок використання звичних методів проведення дослідних робіт і технічного обладнання та приладів.

Недолік цього варіанту – просування наукової продукції на ринки здійснюється без ясного уявлення про конкретних і надійних платоспроможних покупців, виникає високий економічний ризик від не затребуваності розробок. Загальновідомо, що в умовах жорсткої ринкової конкуренції створити продукт – це лише половина справи, значно важче – продати. Тому такі розробки мають перспективу у випадках, коли є впевненість, що їх використання споживачем дасть змогу йому за короткий термін одержати відчутну економічну або іншу вигоду.

Поява моделі взаємодії (1970–1980 рр.) співпала з початковим етапом розвитку, і характеризується інтеграцією фірм з постачальниками та споживачами.

При цьому типі інноваційних процесів спочатку визначається споживач, а потім за його замовленням, окремо або спільно з ним, створюється наукова продукція з відповідною пайовою участю кожної сторони, тобто це – розробки за попереднім замовлення. Вони мають велику перевагу. Тут ризик розробників мінімальний, оскільки обумовлено договором оплату їхньої роботи і витрати на освоєння, Недоліком, особливо в сучасних умовах, є недостатня чисельність інвесторів, і не усі установи зможуть подолати конкуренцію, особливо іноземних компаній.

Незважаючи на недоліки та переваги обох типів, сьогодні ринок інноваційних розробок представлений обома типами. На наш погляд, це пояснюється тим, що інноваційний процес має ту властивість, що результати початкових етапів інноваційного процесу (ФД, ПД, НДР) можуть виступати завершеною стадією досліджень чи розробок, тобто товаром. При цьому результати розробок кожного із етапів можуть з успіхом використовуватися в

різних галузях національного господарства, як на стадіях створення абсолютно нового виду продукту чи процесу в вигляді базисних інновацій, так і в вигляді поліпшуючих інновацій. Ця властивість інноваційних процесів є загальною і не залежить від видів розробок.

Розглянувши та проаналізувавши типи процесів, можна прийти до висновку, що вони являють собою не що інше, як дві системи управління інноваційними процесами в основі яких лежать логістичні принципи; перший тип – виштовхуючий, другий – витягуючий.

По своїй суті отримання результатів в інноваційному процесі – це наскрізна організаційно-аналітична оптимізація напрацювань (потоків) науково-практичної діяльності.

На рубежі XX–XXI ст. світова економіка зазнає значних змін: глобалізація ринків, посилення конкуренції, скорочення життєвих циклів товарів, швидке застарівання технологій і ідей, зміна форм і методів ведення бізнесу, плинність змін, що потребує гнучності в управлінні інноваційним процесом.

У останні десятиліття ми стали свідками активного формування і розвитку нового технологічного устрою, ядро якого складають біотехнологія, генна інженерія, інформаційні і комунікаційні технології, тонка хімія, нанотехнології, нові матеріали, альтернативна енергетика та інші. Разом з тим серйозним змінам піддався і процес комерціалізації технологій – інноваційний процес.

Будь-яке наукове відкриття, будь-яка технічна новина вимагають довгого часу для свого втілення. У цих умовах особливого значення набуває вивчення сучасних способів комерціалізації ідей, того величезного досвіду здійснення інновацій, який накопичений в країнах-лідерах НТП.

В цілому інтерес до дослідження проблеми інновацій виник в світі у середині минулого століття. У 1950-ті роки провідні економісти вважали, що інноваційний процес має лінійний послідовний характер і включає наукові

відкриття, промислові дослідження і розробки, інженерну і виробничу діяльність, маркетинг і, нарешті, появу на ринку нового продукту або процесу (рис.1).

Рис. 1. Перше покоління інноваційного процессу [7]

В даному випадку ідеї створення нових продуктів виникають усередині підрозділів НДДКР, а ринок виконує лише пасивну роль, приймаючи результати досліджень і розробок. Так звана модель «технологічного поштовху» (technology push, science push) домінувала до середини 1960-х років.

Нові емпіричні дані, засновані на дослідженні реальних інновацій, довели, що в інноваційному процесі потреби ринку також мають велике значення. Як показала практика, усередині підрозділів НДДКР зароджується тільки 25–30% всіх ідей, що лежать в основі нововведень. Хоча важливість цих ідей висока, оскільки вони обумовлюють радикальні інновації.

Друге покоління інноваційного процесу, за Р. Росвеллом, відноситься до кінця 1960-х початку 1970-х років.

Інноваційний процес другого покоління підштовхується необхідністю (рис. 2).

Рис. 2. Друге покоління інноваційного процесу [7]

Лінійна модель «ринкового тяжіння» інновацій одержала широке застосування з другої половини 1960-х років. Ця модель припускала, що інновації виникають в результаті виявлення потреб покупця, чітко сфокусованих досліджень і розробок, що завершуються появою нових продуктів на ринку. Науково-дослідні розробки є в цьому випадку реакцією на запити ринку.

У 1970-ті роки Р. Росвелл проаналізував світовий досвід і, крім моделей першого та другого покоління, виділив ще три моделі інноваційного процесу, відповідних різним етапам розвитку економік капіталістичних країн: суміщена модель, інтегрована модель та модель стратегічних мереж. Незважаючи на те, що інноваційний процес третього покоління (за Р. Росвеллом) все ще послідовний, він уже має зворотні зв'язки (рис. 3).

Рис. 3. Модель третього покоління інноваційного процесу

До третього покоління моделей відноситься ланцюгова модель Клайна-Розенберга. Вона розділяє інноваційний процес на п'ять стадій (рис. 4). На першій стадії ідентифікується потреба на потенційному ринку. Друга стадія починається з винаходу і/чи створення аналітичного проекту нового процесу або товару, який, як планується, задовольнить знайдену потребу. На третій стадії відбувається детальне проектування і випробування, або фактична

розробка інновації. На четвертому етапі проект, що з'являється, перепроектується і, кінець кінцем, виводиться в повномасштабне виробництво. Завершальна п'ята стадія забезпечує виведення інновації на ринок, ініціюючи маркетингову і розподільну діяльність.

Рис. 4. Ланцюгова модель інноваційного процесу Клайна-Розенберга [4]

C- центральний ланцюг інноваційного процесу;

f – інтерактивний зворотний зв’язок між стадіями;

F – зворотний зв’язок ринку;

D – наукові відкриття, які приводять до радикальних інновацій;

К – вклад у інноваційний процес існуючих чи нових знань;

R – дослідження для створення нового знання;

I – інновації, які вносять вклад безпосередньо у наукові дослідження

Важлива особливість моделі полягає у виділенні п'яти взаємозв'язаних ланцюгів інноваційного процесу, що описують різні джерела інновацій і пов'язані з ними входи знань на всьому протязі процесу.

Центральний ланцюг інноваційного процесу позначений на рис. 4 стрілками, відміченими символом *C.* Центральний ланцюг узагальнює процеси, які виникають від сприйняття ринкових потреб, винаходи та/чи створення аналітичного проекту, розробки і виробництва до маркетингу і розподілу, як було описано вище.

Другий ланцюг інноваційного процесу відображає зворотні зв'язки впродовж центрального ланцюга. Найважливіший зворотний зв'язок, позначений на малюнку *F,* йде від споживачів або майбутніх користувачів інновації. Цей ланцюг показує користувачів як джерела інновацій, або ширше – орієнтацію більшості інноваційних процесів на користувачів, особливо в галузях, що випускають машини і устаткування. Другий ланцюг також включає петлі зворотного зв'язку, виникаючі всередині фірми між підрозділами і виробництвом. Вони позначені *f* і ілюструють безперервну внутрішню діяльність по вирішенню проблем на різних стадіях інноваційного процесу, або ілюструють джерела інновацій, що відносяться до навчання на власному досвіді.

Третій ланцюг інноваційного процесу пов'язує центральний ланцюг з науковим знанням і визначається як «створення, відкриття, перевірка, реорганізація і розповсюдження знань фізичного, біологічного і соціального характеру». Цей взаємозв'язок між інноваційним процесом і фундаментальними дослідженнями, позначений символом *D* називається третім ланцюгом інновацій. Так деякі інновації, пов'язані безпосередньо з фундаментальними дослідженнями, народжувалися в співпраці з університетами або науково-дослідними інститутами. Подібна ситуація часто має місце в наукоємних галузях, наприклад, у фармацевтичній промисловості.

Проте наукові розробки і фундаментальні дослідження, як правило, не вважаються основними джерелами інновацій в інших галузях промисловості, які більше покладаються на існуючі знання і модифікацію доступних технологій для здійснення поліпшуючих інновацій, особливо через співпрацю з постачальниками машин і устаткування. Таким чином, четвертий ланцюг інноваційного процесу, позначений як джерело інновацій, в першу чергу, виділяє область існуючих знань (стрілка «1») і в другу чергу – нові фундаментальні дослідження (стрілки «2» і «3»), якщо існуючі знання не можуть розв'язати проблеми, що виникають впродовж центрального ланцюга інноваційного процесу.

П'ятий ланцюг інновацій, позначений символом *I,* відображає можливості, що відкриваються інноваціями для прогресу наукового знання. Це можна проілюструвати розвитком швидших мікропроцесорів або медичних інструментів, необхідних для виконання специфічних фундаментальних досліджень. Інновації виникають в результаті розробок в науці і технологіях або унаслідок ринкового попиту споживачів [4].

Навпаки, п'ять різних ланцюгів інновацій в моделі Клайна-Розенберга описують істинну різноманітність джерел інновацій: наукові дослідження (відкриття нових знань); потреби ринку; існуючі знання (зовнішні для компанії); знання, одержані в процесі навчання на власному досвіді.

В цілому ланцюгова модель інноваційного процесу схожа на третю модель Р. Росвелла. Проте вона доповнює традиційні джерела інновацій (потреби ринку і наукові дослідження) навчанням на власному досвіді і масивом існуючих зовнішніх знань. Тим часом, ці джерела побічно присутні і у Р. Росвелла. Так, наприклад, наявність зворотних зв'язків в третій моделі говорить про можливість повернення проектів на попередні етапи для доробки, що по суті означає навчання на власних помилках, досвіді. Також слід зазначити, що нова технологія в третій моделі Р. Росвелла є новою для суб'єкта, що приймає її, тобто вона може бути як об'єктивно новою для галузі

(нові знання), так і суб'єктивно новою (існуючі зовнішні знання). Ланцюгова модель піддається критиці за ігнорування широкого інституційного оточення, в якому протікає процес нововведення. Таким чином, модель Клайна-Розенберга в основному відповідає логіці третього покоління інноваційного процесу по класифікації Р. Росвелла. Інтегрована модель (четверте покоління) інноваційного процесу, що з'явилася в практиці компаній в другій половині 1980-х років, позначила перехід від розгляду інновації як переважно послідовного процесу до розуміння інновації як паралельного процесу, що включає одночасно елементи досліджень і розробок, розробки прототипу, виробництва. На думку Росвелла, модель четвертого покоління відповідає кращій сучасній світовій практиці. На рис. 5 зображений процес розробки нового продукту (приклад інтегрованого інноваційного процесу).

Рис. 5. Модель четвертого покоління інноваційного процесу [7]

Проте слід зазначити, що цей приклад сфокусовано на основних внутрішніх характеристиках процесу: його паралельної і інтегрованої суті. На практиці навколо знаходиться мережа взаємодій, представлена в третьому поколінні процесу.

Найважливішими особливостями четвертої моделі стали інтеграція НДДКР з виробництвом (наприклад, сполучені системи автоматизованого проектування і гнучкі виробничі системи), тісніша співпраця з постачальниками і передовими покупцями, горизонтальна співпраця (створення спільних підприємств, стратегічних альянсів), а також створення міжфункціональних робочих груп, що об'єднують технологів, конструкторів, маркетологів, економістів тощо.

Як відзначає Ф. Котлер, розробка нового товару найбільш ефективна в тих випадках, коли із самого початку має місце тісна співпраця між відділом досліджень і розробок, технічним, виробничим, маркетинговим і фінансовим підрозділами компанії. Закладена в продукт ідея повинна бути проаналізована з погляду маркетингу, а всі етапи розробки координуватися спеціальною міжфункціональною групою.

Дослідження показують, що успіх нових товарів японських компаній багато в чому визначається широким використовуванням роботи міжфункціональних груп.

Рис. 6. Японський підхід до інноваційного процесу [5]

Крім того, японські компанії ще на ранніх стадіях звертаються до споживачів і з'ясовують їх погляди на новий товар. Як пише Ф. Кодама [5], підприємства аналізують перспективний попит, а потім на останніх стадіях інноваційного процесу на основі зробленого прогнозу беруть участь у формуванні ринкового попиту (рис. 6).

Інноваційний процес в п'ятій моделі Р. Росвелла є не тільки міжфункціональним, але також носить мультиінституційний, мережевий характер. Вона відображає взаємодію основних інститутів (сама компанія, її постачальники, конкуренти, споживачі), результатом якого стає інновація.

П'яте покоління інноваційного процессу пов’язане з веденням НДДКР з використанням систем обчислювальної техніки і інформатики, за допомогою яких встановлюються стратегічні зв'язки. Новатори обмінюються електронними даними з постачальниками, партнерами і навіть споживачами».

Як відзначає К. Оппенлендер, сучасний інноваційний процес – це процес, що складається в результаті взаємодії трьох систем: новатора, організації і зовнішнього середовища [2].

Система «новатор» включає весь персонал і чинники виробництва, які безпосередньо беруть участь в дослідженні, розробці і освоєнні нової технології. З другого боку, ця підсистема є складовою частиною системи – організації, яка може бути ототожнена в цілому з підприємством, до якого відносяться учасники процесу нововведення. І, нарешті, організація є, у свою чергу, частиною надсистеми, тобто елементом сукупності зовнішніх чинників – політичних, природних і соціальних. Таким чином, можна вважати, що представлена на рис. 7 модель є прообразом роботи

Оппенлендера [2], з'явилася прообразом п'ятої моделі Р. Росвелла в частині взаємодії зовнішніх і внутрішніх інститутів в процесі нововведення.

Рис. 7. Інноваційний процес як процес взаємодії [2]

Інноваційний процес надзвичайно складний через наступні обставини. По-перше, успішні ідеї повинні бути знайдені на ранніх стадіях даного процесу. По-друге, процес розробки продукту є надзвичайно витратним. Тому щоб досягти успіху, необхідно доводити до стадії розробок тільки найперспективніші ідеї.

Процес відбору і перетворення ідей в кінцевий продукт (інноваційний процес) може бути також проілюстрований моделлю типу «Лійка», розробленої С. Уйлрайтом і К. Кларком. Вивчаючи процес розробки нової продукції, вони сфокусували свою увагу на процесі відбору інноваційних ідей. Модель описує процес руху від великої кількості незрілих ідей до обмеженого числа багатообіцяючих варіантів продукції (рис. 8).

Ця модель характерна для великих технологічно інтенсивних фірм, в яких різні ідеї, звичайно розроблені підрозділами, конкурують за ресурси усередині організації. Навпаки, невеликі фірми з обмеженими ресурсами і фірми на початковій стадії розвитку часто будуються навколо єдиної ідеї «Лійка», яка є набором фундаментальних дій, характерних для успішного інноваційного процесу, природа якого визначається тим, як організація ідентифікує, відбирає і розглядає кожний проект.

Проте, в ефективному управлінні лійкою розробки для будь-якої організації існують дві найважливіші проблеми: розширити вхід лійки і звузити її горловину. Щоб виконати першу задачу, організація повинна розширити свою базу знань і доступ до інформації, необхідних для генерації більшого числа нових ідей про продукти і процеси. Для звуження горловини потрібні ефективний процес відбору ідей, відповідний технологічним і фінансовим ресурсам і стратегічним цілям компанії, а також фокус на найпривабливіших ідеях.

Рис. 8. Модель інноваційного процесу Уілрайта-Кларка

Американський гуру інноваційного менеджменту, засновник і президент Інституту розробки продукції Р. Купер також концентрується на відборі (скринінгу) ідей. У так званій моделі «Ворота» основну увагу він концентрує на процесі ухвалення рішення (рис. 9).

У моделі Р. Купера інноваційний процес розділений на визначений ряд етапів, кожний з яких включає набір конкретних дій. Важливо відзначити, що етапи в даній моделі «міжфункціональні» (наприклад, немає етапу маркетингу або досліджень і розробок). В той же час кожна фаза складається

з набору паралельних дій, здійснюваних людьми з різних функціональних сфер фірми, що працюють разом як команда і мають свого лідера [3].

Рис. 9. Модель «Ворота» інноваційного процесу Р. Купера

Перед кожною стадією існують «ворота» (ромби на рис. 9), які служать для контролю якості проекту, визначення його пріоритетності, ухвалення рішення про продовження (припинення проекту і виділення відповідних ресурсів).

Всі «ворота» мають загальний формат: входи (результат діяльності на попередньому етапі, який команда проекту представляє до зборів); критерії (питання або кількісні мірки, за якими проект оцінюється з метою ухвалення рішень про його продовження (припинення і пріоритетність); виходи (результат зборів – ухвалене рішення: план дій, дата наступних зборів і необхідна вхідна інформація).

По суті «ворота» є збори старших менеджерів з різними функціями для ухвалення рішення про виділення ресурсів, які потрібні лідеру проекту і команді для наступного етапу [3].

В цілому модель Р. Купера містить елементи управління інноваційним процесом. До її недоліків слід віднести неможливість повернення проектів на раніших етапиів.

Резюмуючи вищевикладене, підкреслимо, що за останні 50 років процес нововведення значно еволюціонував і сьогодні має складний багатоаспектний характер.

Як джерела інновації на даному етапі можуть виступати наукові дослідження (відкриття нових знань), потреби ринку, існуючі знання (зовнішні для компанії), одержані в процесі навчання на власному досвіді знання та інші. Деякі компанії зараз самі формують попит на свої майбутні товари. Відносна роль різних джерел інновацій значно відрізняється для різних компаній і галузей, залежить також від стадій їх життєвих циклів.

З одного боку, інноваційний процес можна розглядати як процес перетворення входів (ресурсів) у виходи (продукти, технології). При цьому надзвичайно важливо уточнити, що необхідною умовою для здійснення інновацій є застосування наявних ресурсів іншими способами.

З другого боку, процес нововведення є процес взаємодії внутрішніх підрозділів компанії і зовнішніх інститутів. Сучасні інформаційні і комунікаційні технології неабиякою мірою цьому сприяють.

В умовах зростання витрат на кожному наступному етапі процесу на перший план виходять проблеми пошуку перспективних ідей, їх правильної оцінки і ефективної реалізації.

Для вирішення названих задач рекомендується застосовувати розроблену автором модель інтегрованого управління інноваційними процесами в рамках віртуального підприємства.

Розроблена модель відбору і перетворення ідей в кінцевий товар (послугу) в рамках віртуального підприємства належить до типу витягуючих моделей, в яких первинним виступає замовлення (проект) на перспективний виріб. Принциповою новизною моделі є те, що в розробці нового товару (послуги) одночасно задіяні робочі групи виконавців всіх етапах технологічного процесу створення товару. Робочі групи продукують,

акумулюють і опрацьовують велику кількості незрілих фундаментальних ідей кожного етапу технологічного процесу A, B, C, E (рис. 10).

A – фундаментальні ідеї в сфері вирощування зерна
B – фундаментальні ідеї в сфері транспортування
C – фундаментальні ідеї в сфері зберігання зерна
E – фундаментальні ідеї в сфері перевантаження зерна

Рис.10. Модель інтегрованого управління інноваційним процесом створення нової послуги в рамках віртуального підприємства*

* Розробка автора

На визначених етапах здійснюється сумісний розгляд ідей, що дає можливість поетапно сформувати банк безперспективних ідей (A-A^1; B-B^1; C-C^1; E-E^1), банк безперспективних розробок в дійсний час (A^1-A^2; B^1-B^2; C^1-C^2; E^1-E^2), банк альтернативних розробок до впровадження (A^2-A^i; B^2-B^i; C^2-C^i; E^2-E^i) і вибір розробки до впровадження (A^i, B^i, C^i, E^i), які максимально відповідають замовленню (A, B, C, E). Поетапність формування банків розробок дає змогу (при необхідності) звертатися до них, що суттєво знизить фінансові витрати на інноваційні розробки і в цілому знизить витрати на створення нового виробу.

Ефективне використання моделі може здійснюватися при: наявності високопрофесійних фахівців-розробників; продукуванні, акумулюванні та опрацюванні великої кількості незрілих фундаментальних ідей; застосуванні ефективного механізму відбору перспективних ідей та розробок на ранніх стадіях інноваційного процесу.

За таких умов, перед перспективними учасниками віртуального підприємства, виникає необхідність в накопиченні знань і отриманні доступу до інформації, необхідних для генерації нових ідей про продукти і процеси, при розробці ефективних процесів відбору ідей, відповідних технологічним і фінансовим ресурсам і стратегічним цілям окремого підприємства

Глибока системна криза, в якій перебуває економіка України, нестабільність управлінських структур, часта зміна кадрів, недостатнє фінансування передбачених законодавством заходів – негативно позначилися на змісті, послідовності та результативності реалізації заходів інноваційної політики. Де-факто інноваційна діяльність не стала реальним державним пріоритетом економічної політики.

Сучасна ступінь розвитку виробництва і логістики визначається такими поняттями характеристиками як:

– інноваційність (використання інноваційних розробок);

– самоорганізація (формування організаційних структур, адекватних динаміці ринку);

– компетенції (розвиток тих напрямків діяльності, в яких підприємство має найбільші конкурентні переваги);

– віртуальність і взаємодія (участь в різних мережевих структурах, логістичних ланцюгах, віртуальних підприємствах, широке використання інтернет – технологій).

Еволюція «від маркетингу транзакцій до маркетингу контактів» за своєю природою є постійним удосконаленням відносин, зв'язків, стосунків між господарюючими суб'єктами в ринковому просторі з ціллю зниження витрат при створенні вартостей.

Список використаних джерел

1. Антонюк Л.Л. Інновації: теорія, механізм розробки та комерціалізації: монографія / Л.Л. Антонюк, А.М. Поручник, В.С. Савчук. – К.: КНЕУ, 2003. – 394 с.
2. Оппенлендер К. Технический прогресс / К. Оппенлендер. – М.: Прогресс, 1981. – 372 с.
3. Cooper R.G. Winning at new products. Accelerating the process from idea to launch / Cooper R.G. – Cambridge (MA): Perseus Publishing, 2001. – 296 p.
4. Kline S.J., Rosenberg N. An overview of innovation // The positive sum strategy: Harnessing technology for economic growth / edited by Landau R. & Rosenberg N. – Washington: National Academy Press, 1986. – 428 p.
5. Kodama F. Emerging patterns of innovation sources of Japan's technological edge / Kodama F. – Harvard: Business School, 1995. – 357 p.
6. Rothwell R. Successful inolustrial innovation: Critikal success factors for the 1990 s // RED Management. – 1992. – 22(3). – P. 221–239.
7. Rothwell R. Towards the fifth-generation innovation process / Rothwell R. // International Marketing Review. – 1994. – Vol.11. – № 1. – P. 7–31.

5.9. Совершенствование системы управления повышением эффективности использования и развития основного капитала предприятий пищевой промішленности

Современные процессы, происходящие в экономике Украины во многом зависят от процесса глобализации и оказывают существенное

влияние на деятельность промышленных предприятий. В сложившейся ситуации открытости внутреннего рынка Украины, обострения конкуренции в связи с появлением на рынке иностранных товаропроизводителей и отсутствия государственного регулирования деятельности отечественных предприятий, снижается их конкурентноспособность, а некоторые из них прекращают свою работу. Все это актуализует проблему экономической безопасности предприятий, повышения эффективности их хозяйствования.

Эффективная хозяйственная деятельность предприятия, его финансовая устойчивость, платежеспособность и инвестиционная привлекательность находится в прямой зависимости от правильно спланированного вложения основного капитала в необоротные активы предприятия. Все это зависит от эффективности управления деятельностью предприятия. Так как основной капитал задействован во всех видах деятельности предприятия, то процесс управления деятельностью за счет его использования – это комплекс взаимосвязанных функций управления основным капиталом, которые осуществляются в определенной последовательности и направлены на повышение эффективности его использования и решение конкретных проблем.

Финансирование основного капитала в основном происходит за счет собстенных источников, а достаточно высокую степень износа. Источники финансирования основного капитала представлены, в основном, собственными источниками, а достаточно высокие, хотя и нестабильные, показатели инвестиционной привлекательности, не являются стимулом для привлечения дополнительных источников финансирования.

Отсутствие источников финансирования заемного капитала связано с низким уровнем кредитования украинских предприятий и довольно высокими процентными ставками за долгосрочные кредиты, с одной стороны, вызванных высоким уровнем кредитного риска и стремлением предприятий уменьшить его за счет улучшения структуры капитала, а также

правовой неурегулированостью механизма признания с другой стороны, наличие недостатков в законодательном механизме признания предприятия банкротом.

Поэтому, для обеспечения стабильной работы предприятий пищевой промышленности и привлечения источников финансирования основного капитала, необходимо усовершенствовать систему управления их хозяйственной деятельностью за счет повышения эффективности использования основного капитала.

Проведенные исследования показали, что систему управления хозяйственной деятельностью предприятия за счет повышения эффективности использования основного капитала, целесообразно совершенствовать посредством изменения содержания управления им, так как управленческая деятельность предусматривает выполнение определенных функций, каждая из которых направлена на решение специфических и сложных проблем, стоящих перед предприятием. К общим функции управления отнесены: планирование, организация, мотивация, контроль и координация [1, с. 27]. Проведенные исследования позволило выделить следующие функции управления использованием основного капитала предприятий пищевой промышленности: анализ; мотивация; политика управления; контроль.

Первая функция управления – экономический анализ – предполагает комплексное изучение состояния и использования как всего основного капитала, так и его элементов. Инновационным подходом в анализе основного капитала, является, по нашему мнению, углубленный анализ факторов, охватывающих все виды деятельности и влияющих на изменение рентабельности капитала, с определением их стоимостной величины.

Следующая функция управления – мотивация, охватывает стратегические цели и задачи управления основным капиталом на основе

менталитета менеджеров и собственников предприятия, а также результатов анализа основного капитала.

Политика управления основным капиталом (третья функция управления) включает, по нашему мнению, три составляющие:

– политику управления рентабельностью основного капитала (устранение влияния негативных и усиление влияния позитивных факторов, выявленных в результате его экономического анализа, на изменение рентабельности основного капитала);

– амортизационную политику – комплекс мер, направленных на привлечение собственных дополнительных источников финансирования основного капитала для достижения целей обновления операционного основного капитала;

– инвестиционную политику имеющую целью повысить инвестиционную привлекательность предприятия для привлечения дополнительных источников финансирования основного капитала, и выбор оптимального направления для вложения свободных денежных средств с долгосрочной целью (капитальные, долгосрочные финансовые инвестиции, долгосрочные инвестиции в капитал других предприятий).

Четвертой функцией управления использованием основного капитала является контроль, включающий оперативное управление элементами основного капитала и учет эффективности его использования.

На наш взгляд, для эффективного использования основного капитала и выполнения перечисленных функций управления, на предприятии необходимо создать службу внутреннего аудита, деятельность которой позволит повысить эффективность использования основного капитала и, соответственно, положительно повлияет на все виды деятельности предприятия.

Усовершенствованную систему управления хозяйственной деятельностью за счет повышения эффективности использования основного капитала, представлена на рис. 1.

Как показал анализ рентабельности основного капитала предприятий Одесской области, она имеет тенденцию к росту за исследуемый период, что связано с ростом чистой прибыли на данных предприятиях, однако данный показатель не отличается стабильностью, что обусловлено с колебанием величины чистой прибыли и ростом среднегодовой стоимости основного капитала. Такая динамика рентабельности основного капитала требует разработки методических рекомендаций расчета влияния факторов на ее изменение с целью устранения влияния негативных и увеличения влияния позитивных факторов.

Наибольший удельный вес в структуре основного капитала занимали основные операционные средства и долгосрочные финансовые инвестиции. Следовательно, на изменение рентабельности основного капитала оказали влияние факторы операционной и финансовой деятельности. Чистая прибыль предприятий формировалась в основном за счет операционной и финансовой деятельности.

Рис. 1. Система управления хозяйственной деятельностью с учетом повышения эффективности использования основного капитала

Формулу для определения рентабельности основного капитала можно представить в виде:

$$Рок = \frac{ЧП}{ОК} = \frac{ЧПо + ЧПф}{ОКо + ОКф} = \frac{ЧПо}{ОКо + ОКф} + \frac{ЧПф}{ОКо + ОКф} =$$

$$= \frac{ЧПо}{ОК} + \frac{ЧПф}{ОК} = Рок_о + Рок_ф \quad , \qquad (1)$$

где ЧПо – чистая прибыль от операционной деятельности;

ЧПф – чистая прибыль от финансовой деятельности;

ОКо – основной капитал, вложенный в операционные необоротные активы;

ОКф – основной капитал, вложенный в финансовые необоротные активы;

ЧПо + ЧПф – чистая прибыль от операционной и финансовой деятельности предприятия;

ОКо + ОКф – основной капитал, вложенный в операционные и финансовые необоротные активы;

$\frac{ЧПо}{ОК}$ – рентабельность основного капитала счет чистой прибыли от операционной деятельности;

$\frac{ЧПф}{ОК}$ – рентабельность основного капитала счет чистой прибыли от финансовой деятельности;

$Рок_о$ – рентабельность основного капитала за счет прибыли от операционной деятельности;

$Рок_ф$ – рентабельность основного капитала за счет прибыли от финнансовой деятельности.

Полученную формулу (1) целесообразно трансформировать в виде модели, используя методику корпорации «Дюпон» для каждого конкретного показателя рентабельности основного капитала (рентабельности основного

капитала за счет чистой прибыли от операционной деятельности и рентабельности основного капитала за счет чистой прибыли от финансовой деятельности).

Проведенные исследования показали, что на рентабельность основного капитала, вложенного в операционные необоротные активы, оказывают влияние следующие факторы:

– рентабельность реализованной продукции;

– величина затрат на одну гривну чистого дохода;

– фондоотдача;

– коэффициент структуры операционных необоротных активов;

– коэффициент структуры основного капитала (доля операционных необоротных активов).

Для определения влияния факторов на изменение рентабельности основного капитала целесообразно использовать метод элиминирования, применяемый в экономическом анализе [4]. Данный метод заключается в последовательной замене показателей базисного периода на отчетные и был впервые применен в такой интерпретации для расчета влияния факторов на изменение рентабельности оборотного капитала.

Предложенные выше формулы для расчета влияния факторов на изменение рентабельности основного капитала позволили разработать методические рекомендации с целью повышения эффективности использования основного капитала, а именно:

– определяе рентабельности основного капитала по формуле (1) с выделением рентабельности основного капитала за счет чистой прибыли от операционной деятельности и рентабельности основного капитала за счет чистой прибыли от финансовой деятельности;

– определяение изменения рентабельности основного капитала за счет чистой прибыли от операционной деятельности;

– произведение расчета стоимостной оценки влияния факторов на изменение рентабельности основного капитала за счет чистой прибыли от операционной деятельности по соответствующим формулам;

– определение изменения рентабельности основного капитала за счет чистой прибыли от финансовой деятельности;

– произведение расчета стоимостной оценки влияния факторов на изменение рентабельности основного капитала за счет чистой прибыли от финансовой деятельности по соответствующим формулам;

– определение общей величины влияния факторов на изменение рентабельности основного капитала;

– разработка по результатам данного анализа мероприятий по усилению влияния позитивных и устранению влияния негативных факторов на изменение рентабельности основного капитала;

– использование разработанных мероприятий для принятия управленческих решений, влияющих на эффективность использования основного капитала;

– выполнение решений, утвержденных руководством предприятия решения, что систематически контролируется.

Политика управления основным капиталом, по нашему мнению, включает политику управления рентабельностью основного капитала, амортизационную и инвестиционную политику (рис. 1).

Как показали исследования, основные операционные средства исследуемых предприятий пищевой промышленности Одесской области имеют достаточно высокую степень износа и невысокий уровень обновления основных средств. Проблема обновления основных средств, по нашему мнению, может решаться при помощи эффективной амортизационной политики, целью которой является выбор наиболее эффективного метода начисления амортизации. Актуальность данного вопроса подтверждает и то, что амортизационный фонд является основным собственным источником воспроизводства основного капитала, вложенного в основные операционные

средства, исследуемых предприятий пищевой промышленности Одесской области.

Реформирование системы бухгалтерского учета в Украине и принятие национальных Положений (Стандартов) бухгалтерского учета позволило предприятиям самостоятельно выбирать свою амортизационную политику, регулируемую законодательно.

Выбор оптимального метода начисления амортизации и факторов, влияющих на его выбор, широко рассматривается в экономической литературе. Согласно П(С)БУ 7 амортизация основных средств начисляется с применением пяти методов. Данный нормативный документ не запрещает применять нормы и методы амортизации, предусмотренным налоговые законодательством [3].

На предприятиях пищевой промышленности Одесской области применяется, в основном, налоговый метод начисления амортизации, что вызвано снижением трудоемкости учетных работ при применении двух методов начисления амортизации («налогового» и бухгалтерского).

Анализ состояния основных операционных средств исследуемых предприятий пищевой промышленности и анализ рекомендаций по вопросу использования метода начисления амортизации, позволил нам определить факторы, влияющие на выбор метода амортизации, с выделением общих и частных (табл. 1).

Таблица 1

Факторы, влияющие на выбор метода начисления амортизации основных операционных средств

Факторы	
Общие	Частные
Законодательное регулирование	Перечень установленных методов начисления амортизации П(С)БУ 7 Особенности использования «налогового» метода в соответствии с Налоговым Кодексом Украины
Эффективность использования объекта	Ожидаемый объем продукции, работ, услуг от эксплуатации объекта Сезонный характер производства
	Оценка расходов на ремонт

	Доход от реализации объекта по окончании срока его эксплуатации или оценка его ликвидационной стоимости
Моральный и физический износ	Научно – технический прогресс Производительность объекта Уровень текучести кадров и их квалификации Срок полезного использования объекта
Классификационная группа объекта	Цель эксплуатации объекта Срок полезного использования объекта Стоимость объекта

С учетом вышеперечисленных факторов можно выделить следующие этапы формирования амортизационной политики предприятия (рис. 2).

Рис.2. Этапы формирования амортизационной политики предприятия пищевой промышленности

Исследование показало, что, определение эффективности выбранного метода начисления амортизации, должен проводить работник службы

внутреннего аудита, согласовывая свои действия с специалистами, ответственными за техническое состояние и технологические характеристики объекта.

Эффективность выбранного метода начисления амортизации операционных основных средств, по нашему мнению, зависит от: ожидаемого объема продукции, работ, услуг от эксплуатации объекта; сезонного характера производства; расходов на ремонт; дохода от реализации объекта по окончании срока его эксплуатации или оценка ликвидационной стоимости, достаточности суммы накопленной амортизации на ремонт данного объекта и приобретение нового аналогичного объекта основных средств, а эффект – от рациональной и полной амортизации объекта и своевременного его обновления.

Эффективная амортизационная политика, по нашему мнению, способствует своевременному обновлению основных операционных средств, с одной стороны, и повышению эффективности операционной деятельности, с другой стороны, так как современное оборудование и новые технологии обладают большей производительностью и позволяют производить продукцию более высокого качества.

Одной из составляющих политики управления основным капиталом является инвестиционная политика, занимающая значительное место в усовершенствованной нами системе управления хозяйственной деятельностью предприятия за счет использования основного капитала предприятий пищевой промышленности.

Как известно, частью инвестиционного процесса является эффективная инвестиционная политика, способствующая повышению экономической эффективности деятельности предприятий; росту дохода на каждую гривну затрат; совершенствованию отраслевой и технологической структуры инвестиций; оптимизации их воспроизводственной структуры; концентрации средств на ключевых направлениях экономического развития; обеспечению

высоких темпов экономического роста; сбалансированности и равномерному развитию производства.

Из-за того, что инвестиционная стратегия определяет систему долгосрочных целей инвестиционной деятельности предприятия на период до десяти лет, а инвестиционная политика, как ее составляющая, – до трех лет, в современных условиях неустойчивой экономики Украины, именно инвестиционная политика является наиболее рациональной.

Анализ инвестиционной деятельности исследуемых предприятий пищевой промышленности Одесской области показал отсутствие инвестиционной политики на предприятиях как таковой, а также неэффективность инвестиционной деятельности: практически отсутствие внешних и неэффективность долгосрочных финансовых инвестиций. Долгосрочные инвестиции представлены только финансовыми инвестициями, хотя, на данном этапе развития экономики Украины, наиболее привлекательными, на наш взгляд, являются долгосрочные инвестиции по методу участия в капитале других предприятий, так как именно эти инвестиции принесут максимальный эффект (в соответствии с учредительным договором прирост части чистой прибыли, прирост суммы дополнительно капитала, а так же дивидендов). Это вызвано неразвитостью фондового рынка Украины.

Проведенные исследования показали, что инвестиционная политика должна базироваться на следующих принципах: целостности, исходя из чего она должна являться частью общей финансовой стратегии предприятия и включать в себя общие цели его развития; последовательности, что предусматривает реализацию целей развития предприятием; предусмотрительности, что позволяет при разработке направлений инвестиционной политики, производить оценку инвестиционных рисков высококвалифицированными специалистами, предшествующую долгосрочному вложению денежных средств, с целью минимизации рисков; самофинансирования – состоит в разработке направлений инвестиционной

политики, которые позволят формировать инвестиционные ресурсы, а за счет полученной прибыли от инвестиционной и финансовой деятельности – погашать заемные инвестиционные ресурсы и осуществлять выплату процентов или дивидендов по внешним инвестициям; максимальной эффективности, то есть целью развития инвестиционной политики предприятия должно быть достижение максимальной эффективности инвестиционной деятельности. Основой определения ее эффективности является процесс ежегодного прироста чистой прибыли, а также сосредоточение внимания на наиболее прибыльных проектах; инновационности, что предполагает направление инвестиционной политики на привлечение инвестиций в последние достижения в области технологии и новейшее оборудование, позволяющее повысить эффективность использования основного капитала и качество выпускаемой продукции; стабильности, который заключается в том, что инвестиционная политика должна быть направлена на сохранение финансового состояния ликвидности, платежеспособности предприятия и увеличение его инвестиционной привлекательности, что позволит направлять его внешние вложения на развитие деятельности предприятия.

Результатом амортизационной и инвестиционной политики предприятия является процесс расширенного воспроизводства элементов основного капитала.

Для обеспечения расширенного воспроизводства основного капитала предприятий пищевой промышленности, целесообразно использовать разработанную нами политику управления основным капиталом, включающую амортизационную и инвестиционную политики (рис. 3).

Таким образом, предложенная логическая модель процесса расширенного воспроизводства основного капитала предприятий пищевой промышленности является результатом системы управления хозяйственной деятельностью на основе эффективного использования основного капитала.

Рис. 3. Логическая модель процесса расширенного воспроизводства основного капитала предприятий пищевой промышленности на основе политики управления основным капиталом

Одной из функций, задействованных в системе управления хозяйственной деятельностью предприятия за счет повышения эффективности использования основного капитала, является внутренний контроль. Внутренний аудит как система контроля, является организационным фактором повышения эффективности использования основного капитала.

Цель внутреннего аудита заключается в осуществлении повышения эффективности функций персонала в целях улучшения деятельности предприятия [2].

В соответствии с предложенной нами системой управления хозяйственной деятельностью за счет повышения эффективности использования основного капитала, функция внутреннего контроля возложена на службу внутреннего аудита. Следующая функция данной системы управления деятельностью – экономический анализ, может осуществляться как полностью специалистами данного отдела, так и другими работниками, а контроль за качеством проведения анализа и расчета резервов улучшения деятельности предприятия должен – осуществляться внутренними аудиторами. При выполнении управленческими работниками следующей функции предложенной системы управления деятельностью (мотивация), обязанности внутреннего аудитора будут включать сопоставление направления целей и задач развития предприятия и управления основным капиталом, выявленным по результатам и резервам экономического анализа, как всей деятельности, так и основного капитала, а также законодательным нормативным актам и нормативным показателям деятельности предприятия.

Еще одна функция эффективного управления основным капиталом – это политика управления (управление рентабельностью основного капитала, амортизационной и инвестиционной политикой). На данном этапе задачами внутреннего аудитора являются: контроль за выполнением методических рекомендаций по расчету стоимостной оценки факторов, влияющих на

изменение рентабельности основного капитала в пищевой промышленности на основе разработанной нами многофакторной модели; выполнение всех или отдельных этапов инвестиционной политики предприятия. Особенно важным этапом инвестиционной политики, требующим специальной подготовки внутреннего аудитора, является оценка отдельных инвестиционных проектов по степени риска и их эффективности, оценка внешних инвестиций, а также оптимизация структуры источников инвестирования.

Модель внутреннего аудита основного капитала предприятий пищевой промышленности отражает организационный, правовой, оперативный и бухгалтерский финансовый контроль.

Проведенные исследования позволили усовершенствовать систему управления хозяйственной деятельностью промышленного предприятия на основе эффективного использования его основного капитала с помощью выбора наиболее рациональных функций управления им.

Для оптимизации управления основным капиталом предприятия пищевой промышленности, нами разработана политика управления основным капиталом, которая включает: политику управления рентабельностью основного капитала, амортизационную и инвестиционную политику.

Список використаних джерел

1. Бланк И.А.Основы финансового менеджмента. – В 2 т. / И. А. Бланк.– К.: Ника–Центр: Эльга, 2001. – Т.1. – 592 с.
2. Кулаковська Л.П. Організація і методика аудиту: навч. посібник / Л.П. Кулаковська, Ю.В. Піча– К.: Каравела, 2004. – 568 с.
3. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби»: затверджено Наказом Міністерством фінансів України від 27 квіт 2000 р. № 92 (із змінами та доповненнями) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00
4. Чернелевський Л.М. Економічний аналіз на підприємствах харчової промисловості: навч. посібник / Л.М. Чернелевський, О.В. Михайленко. – К.: УДУХТ, 2000. –179 с.

5.10. Формування організаціних структур управління зернопереробних підприємств на засадах логістики

Перехід зернопереробних підприємств до роботи у ринкових умовах вимагає зміни стратегій розвитку, в основі яких лежить базова стратегія помірного росту та функціональна стратегія лідирування у витратах. Такій стратегії повністю відповідає логістична стратегія, сутність якої полягає в управлінні інтегрованими потоками зернопереробних підприємств. Таким чином, виникає потреба переходу від управління виробничими операціями до управління наскрізними матеріальними та супутніми фінансовими, трудовими, інформаційними, сервісними потоками. У зв'язку з тим, що в доринковий період стратегії розвитку забезпечували лінійні, функціональні, штабні організаційні структури управління, які є консервативними і не дають змоги ефективно функціонувати підприємству у динамічному, невизначеному середовищі, виникає потреба в зміні підпорядкування елементів системи управління і впровадженні організаційних структур управління, побудованих на засадах логістики та заміні управлінського персоналу на управлінців з логістичним світоглядом.

Проблеми ефективного управління підприємствами відображено у наукових публікаціях Б. Валуєва, В. Геєця, З. Герасимчук, В. Гриньової, Ф. Мардаровського, Г. Осовської, П. Саблука, О. Скидана, А. Шегди та інших. Незважаючи на вагомі надбання цих авторів, є певне коло питань, які не отримали достатнього розвитку, а саме: використання логістичного підходу до управління зернопереробними підприємствами. Питання впровадження логістичного підходу до управління підприємством розглянуті в працях вітчизняних учених В. Алькельми, М. Григорак, Є. Крикавського, Р. Ларіної, О. Лебединської, М. Окландера, І. Савенка, В. Смиричинського, О. Сумця, М. Постана, С. Філіпової, Н. Чухрай та інших.

У працях цих учених вивчаються питання сутності принципів, методів, засобів логістичного управління. Проте проблеми розробки методики

формування організаційних структур управління підприємств на засадах логістики, а також оцінки її ефективності поки не одержали відповідного висвітлення в науковій літературі. Необхідність логістичного дослідження цих проблем, їх актуальність і практична значущість визначили вибір даної теми дисертаційної роботи.

Мета полягає в обґрунтуванні теоретичних засад і розробці практичних рекомендацій щодо впровадження організаційних структур управління на засадах логістики, які є підґрунтям підвищення ефективності функціонування зернопереробних підприємств.

Аналіз наукових праць дозволив виявити, що теоретичні питання організації управління підприємством розроблені на досить високому рівні, однак у зернопереробній галузі вони не знайшли належного впровадження. Ринкові відносини потребують динамічних змін функцій і задач управління, що вимагає вдосконалення організаційних структур управління, приведення їх у відповідність до мети і умов функціонування суб'єктів господарювання, швидкого реагування на зміни, які відбуваються у зовнішньому і внутрішньому середовищі, а також раціонального співвідношення між ланками та ступенем централізації управління. Це обумовлює необхідність реалізації наукових досліджень у напряму розробки і впровадження організаційних структур управління (ОСУ) відповідно до життєвого циклу підприємства. Наукові дослідження і розробки, направлені на вдосконалення ОСУ, на практиці не тільки не сприймалися, але й у більшості випадків відкидалися. Цим і пояснюється недостатня розробленість методик формування організаційних структур управління. Необхідно уточнити поняття «організаційна структура управління», оскільки, в науковій літературі описуються різноманітні організаційні структури, поява яких пов'язана з потребами вдосконалення менеджменту як області практичної діяльності. На основі критичного огляду наукової економічної літератури пропонується визначення «організаційна структура управління на засадах логістики» як структуроутворювального елементу соціально-економічної

системи, завдяки якому інші елементи системи організовуються у просторі з урахуванням принципів логістики. Дана ОСУ на відміну від існуючих ґрунтується на логістичному підході в прийнятті управлінських рішень превентивного характеру. Категорія «логістика» визначається як практична діяльність з цілепокладання, прогнозування, планування, організації і контролю процесів руху інтегрованих потоків у ринковій системі з метою отримання синергетичного ефекту, яка в противагу існуючим передбачає отримання додаткового кооперативного ефекту. Із урахуванням новизни ситуації стрижневим завданням дослідження виступає розробка механізму формування організаційних структур управління, в основу якого покладено логістичний підхід до управління підприємством.

На підставі аналізу стану ринку зерна виявлено такі тенденції. Валовий збір зерна в середньому за останні п'ять років становить 40,2 млн тонн. Посівні площі зернових стабілізувалися в межах 14–15 млн га. У структурі валового виробництва зернових найбільша частка (40–45 %) належить пшениці, на ячмінь і кукурудзу припадає по 21–25 %. За проведеними розрахунками зроблено висновок: якщо валовий збір зернових культур в Україні зростатиме до 2015 р. з таким самим середньорічним темпом, як у період 2000–2008 рр., то тренд валового збору пройде скрізь точку 52 ц/га, що забезпечить зернопереробні підприємства сировиною і гарантуватиме їх стабільне функціонування. Лідерами з виробництва борошна в Україні є Київська, Донецька, Дніпропетровська, Харківська, Одеська, Вінницька, Львівська, Луганська області, а також АР Крим. Досліджено, що підприємства-виробники борошна − залежно від виробничої потужності умовно поділяються на три групи: промислові – від 100 т/доб; сільгосппризначення – 30–100 т/доб; малогабаритні – до 30 т/доб. За даними офіційної статистики, обсяги виробництва борошна на українському ринку стабільні протягом 2003–2008 рр. і становлять 2,5–3,0 млн т. [1, с. 7].

Аналіз ринку борошна Одеської області показав, що зернопереробні підприємства є суб'єктами конкурентного ринку й перебувають на стадії

стабільного функціонування. Це обумовлено організаційно-економічними складовими, а саме: оптимальним територіальним розміщенням, витратами на зберігання і транспортування зерна; розміром підприємства, концентрацією, спеціалізацією виробництва. Для аналізу рівня конкуренції застосовано метод вимірювання концентрації ринку за допомогою індексу Герфіндаля-Гіршмана. Індекс розвитку конкуренції (ІРК) знаходиться в діапазоні 0,147<ІРК<0,154, це дає змогу стверджувати, що ринок – висококонкурентний [2, с. 4].

Аналіз економічної ефективності ряду комбінатів хлібопродуктів (КХП) Одеської області за досліджуваний період засвідчив погіршення факторних показників − фондовіддачі, коефіцієнта використання виробничої потужності, фондомісткості продукції, фондоозброєності, продуктивності праці, ділової активності, динаміки показників фінансової стійкості і ліквідності. Дані аналізу показників діяльності за 2007–2010 рр. показали, що середній темп зростання виручки від реалізації продукції становить 101,2 %, середня рентабельність продажу – 3,4 %, рентабельність сукупного капіталу склала 3,7 %. Найбільшу питому вагу у структурі виробництва займало борошно пшеничне – 85,64 %. Упродовж 2007–2010 рр. собівартість продукції зросла на 124,7 %, зокрема, собівартість борошна зросла до 120,8 %, комбікормів − до 132,6 %. Отже, внутрішній ринок борошна в Україні є висококонкурентним і чутливим до коливань споживчого попиту і цін на сировину, ринок борошна схильним до адміністративного впливу. У зернопереробній галузі продовжується трансформація окремих підприємств у холдинги з повним циклом виробництва – від вирощування зерна до дистриб’юторської мережі збуту готової продукції. На діяльність підприємств негативно впливають зовнішні організаційно-економічні та соціально-економічні фактори [2, с. 4].

Нами проведено дослідження проведено аналіз стану розвитку організаційних структур управління зернопереробних підприємствах, а саме: Одеського, Куліндорівського, Миколаївського, Білгород-Дністровського

комбінатів хлібопродуктів та Затишанського ХПП, які перебувають на різних стадіях життєвого циклу. Аналіз класифікації організаційних структур управління проведено згідно з методикою, в основу якої покладено принцип типових блочних рішень з урахуванням особливостей зернопереробних підприємств і типізації ОСУ в залежності від виробничої потужності. Дослідженням установлено, що на зазначених підприємствах спостерігається невисокий ступінь спеціалізації, немає чіткого розподілу обов'язків між відділами, неефективно використовується робочий часу. Рівень концентрації управлінських робіт по багатьох функціях великий, а це веде до зниження відповідальності за реалізацію конкретних цілей управління. Анкетування показало, що лише 15 % респондентів використовують логістичний підхід до управління підприємством, кількість керівників і спеціалістів середнього віку на підприємствах, які досліджувалися, становить 56,4 %; з вищою освітою – 48,4 %; з рівнем «бакалавр» – 31,2 %. З'ясовано, що зернопереробні підприємства являють собою об'єкти, які функціонують у стабільному режимі: технологія виробництва продукції стабільна, а при зміні номенклатури продукції змінюються лише параметри технологічних процесів. Для таких об'єктів організаційні структури будуються за лінійно-функціональним типом. Для визначення напрямів удосконалення системи менеджменту підприємств було проведено аналіз управляючої та управляємої підсистем, визначено оцінку ефективності діяльності апарату управління. Дані досліджень свідчать, що система управління на розглянутих підприємствах є недосконалою і потребує поліпшення. Узагальнено тенденції розвитку зернопереробних підприємств, що представлені у вигляді залежності організаційних структур управління від життєвого циклу та стратегій функціонування підприємств. Тенденції розвитку обґрунтовано результатами побудованих економіко-математичних моделей вибору логістичної стратегії для різних стадій життєвого циклу зернопереробних підприємств. Для кожного аналізованого підприємства експертним шляхом визначено значущість основних економічних показників діяльності, які

наведені в табл. 1.

Таблиця 1

Матриця значущості основних економічних показників моделі відповідно до стадії життєвого циклу зернопереробних підприємств

Стадії життєвого циклу	X1 Собівартість	X2 Коефіцієнт поточної ліквідності	X3 Коефіцієнт забезпеченості власними оборотними коштами	X4 Коефіцієнт фінансової залежності	X5 Рентабельність	X6 Виробітка на одного працівника	X7 Витрати на логістику
Зростання	+	+	+++	+	+++	+++	+
Функціонування	++	++	+++	+	++	++	+
Старіння	+++	+++	+	+	+++	+++	++

+ – найбільш значущий показник у цілях управління підприємств;

++ – значущий показник у цілях управління підприємств;

+++ – менш значущий показник у цілях управління підприємств.

На основі пропонованої матриці та емпіричних даних підприємств розроблені економіко-математичні моделі для досліджуваних підприємств, які перебувають на різних стадіях життєвого циклу:

на стадії зростання:

$$Y_1 = 18327 + 154{,}55X_1 + 3227{,}5X_2 + 2123{,}07X_4 + 5896{,}99X_7, \quad (1)$$

де Y_1 – виручка від реалізації продукції, тис. грн; X_1 – собівартість продукції, тис. грн; X_2 – коефіцієнт поточної ліквідності; X_4 – коефіцієнт фінансової залежності; X_7 – витрати на логістику, тис. грн.;

на стадії функціонування:

$$Y_2 = 5954{,}38 + 3244{,}7X_1 + 4667X_2 + 1786{,}20X_4 + 2394X_6 + 2525X_7, \quad (2)$$

де Y_2 – виручка від реалізації продукції, тис. грн; X_1 – собівартість продукції, тис. грн; X_2 – коефіцієнт поточної ліквідності; X_6 – виробітка на одного працівника, тис. грн; X_7 – витрати на логістику, тис. грн.

на стадії старіння:

$$Y_3 = 1167{,}55 + 0{,}148X_2 + 1518{,}4X_3 + 5164X_4 + 2101{,}13X_7, \quad (3)$$

де Y_3 – виручка від реалізації продукції, тис. грн; X_2 – коефіцієнт поточної ліквідності; X_3 – виробітка на одного працівника, тис. грн; X_4 – коефіцієнт фінансової залежності; X_7 – витрати на логістику, тис. грн.

Проведений аналіз і результати розрахунків показали, що найбільша потреба в розвитку логістичної стратегії й активізації діяльності є у підприємств зернопереробної галузі, що перебуває на стадії функціонування, у нашому випадку це Куліндорівський КХП. Для зміцнення конкурентної позиції на ринку підприємство повинне направити зусилля на розробку і реалізацію логістичної стратегії. Підприємства, які перебувають на стадії зростання (Миколаївський КХП), повинні концентрувати свої зусилля на розширенні частки ринку, що дасть змогу реалізувати продуктову стратегію і перейти на нову фазу життєвого циклу, укріпивши свою конкурентну позицію. Підприємствам, що перебуваються на стадії старіння (Одеський КХП), слід запропонувати продуктову стратегію, направлену на диференціацію продукції. Таким чином, за допомогою пропонованої моделі можна сформувати оптимістичний і песимістичний прогнози зростання виручки від реалізації продукції підприємством і визначити варіант реалізації логістичної стратегії.

У ході проведеного дослідження, розроблено механізм формування організаційних структур управління зернопереробних підприємств на засадах логістики, який дозволяє знайти раціональне співвідношення між централізацією і децентралізацією функцій управління в соціально-економічній системі. Визначено і рекомендовано послідовність виконання етапів формування організаційних структур управління зернопереробних підприємств на засадах логістики.

Перший етап – аналіз діючої виробничої структури; проводиться аналіз первинного стану: виробничого потенціалу та системи управління, структури й обсягів виробництва, попиту, витрат, системи розрахункових показників логістичних функцій підприємств; визначаються проблеми у функціонуванні діючих ОСУ; аналізуються ресурсні матеріальні, фінансові, трудові

підприємства; визначаються цілі та підцілі управління, функцій апарату управління, структурних підрозділів функціональних служб, варіантів структури об'єкта.

Другий етап – формування ОСУ; проводиться формування складу завдань управління на основі структури цілей; визначається відповідність існуючого складу задач управління нормативно необхідному, а також цілям управління.

Третій етап – упровадження ОСУ; визначається і впроваджується найефективніший варіант організаційної структури управління на засадах логістики.

Четвертий етап – апробація та використання ОСУ; методику впровадження організаційних структур управління на засадах логістики апробовано на зернопереробних підприємствах Південного регіону; реалізація запропонованого варіанта ОСУ дасть змогу підвищити ефективність функціонування і конкурентоспроможність підприємства, забезпечить реалізацію розробленої логістичної стратегії; після вивчення проблеми запропоновано таку методику формування й оцінювання кількісних параметрів організаційної структури управління зернопереробних підприємств [3].

Оптимальним к чисельності працівників відділів, служб та інших структурних підрозділів підприємства за умов дотримання стабільності функціонування організаційної структури запропоновано визначити з використанням нормативний метод, за наступною формулою:

$$К_{а.у.} = 1+N_{ВІД} \quad (4)$$

де $N_{ВІД}$ – кількість відділів в організаційній структурі управління підприємства.

Шляхом проведеного аналізу діяльності зернопереробних підприємств встановлено частку відділом: 30 % її припадає на функції логістики (пошук постачальника, перевізника, експедиція, контроль, управління складським господарством, у тому числі запасами); 40 % – виробничі функції

(комбікормовий завод, елеватор, млин); 15 % – функції маркетингу; 8 % – економіко-фінансові операції; 7 % – на загальне керівництво.

Оцінка ефективності ОСУ проводилася за допомогою показників кількісної оцінки, а саме: структурного коефіцієнта централізації, об'ємного коефіцієнта централізації, коефіцієнта централізації управління, рівня спеціалізації, коефіцієнта дотримання норм керованості, коефіцієнта складності управління організаційною структурою (табл. 2).

Таблиця 2

Показники кількісної оцінки ефективності організаційної структури управління підприємства на засадах логістики

Показник	Діапазон значень показника	Куліндорівський КХП		Одеський КХП	
		до впровадження	після впровадження	до впровадження	після впровадження
Структурний коефіцієнт централізації	$0 \le К_{СЦ} \le 1$	1	1	1	1
Об'ємний коефіцієнт централізації	$0 \le К_{КЦ} \le 1$	0,89	0,98	0,7	0,81
Коефіцієнт централізації управління	$0 \le К_{ЦУ} \le 1$	0,18	0,20	0,08	0,1
Об'ємний коефіцієнт централізації	$0 \le К_{ОК} \le 1$	0,44	0,59	0,31	043
Рівень спеціалізації	$0 \le Y_{СПЕЦ} \le 1$	0,6	0,85	0,5	0,75
Коефіцієнт дотримання норм керованості	$0 \le К_{КЕР} > 1$ $К_{КЕР} \approx 1$	1,2	1,05	1,11	1,02
Коефіцієнт складності управління організаційною структурою	$0 \le К_{СКЛ} > 1$ $К_{СКЛ} \approx 1$	0,45	0,22	0,5	0,4

Дослідження форми та інших параметрів зв'язку здійснювалося за допомогою кореляційно-регресійного аналізу. Формалізована модель залежності економічних показників діяльності підприємства від кількісних параметрів має вигляд:

$$Y\ (j,t) = x_0 + x_1 К_{СЦ} + x_2\ К_{КЦ} + x_3\ К_{ОК} + x_4\ К_{ЦУ} + x_5 Y_{СПЕЦ} + x_6\ К_{КЕР} + x_7\ К_{СКЛ,} \quad (5)$$

де Y (j,t) – економічний показник результативності діяльності підприємства, од. вим.; x_0, x_1, x_2, ..., x_n – коефіцієнти регресії, що

відповідають вимогам найменшої суми квадратів відхилень фактичних значень від розрахованих за моделлю, од. вим. Отримані коефіцієнти множинної лінійної регресії за даними обстеження підприємств свідчать, що моделі є точними. Отриману модель (5) можна використовувати як інструмент прогнозу виручки від реалізації продукції залежно від змін кількісних оцінок ОСУ.

Проведений аналіз структури ринку зерна України як середовища функціонування зернопереробних підприємств показав, що зернопереробна галузь є однією із пріоритетних галузей України. Підприємства галузі забезпечують борошном внутрішні потреби країни та здійснюють експорт в ближнє та і в дальнє зарубіжжя. Внутрішній ринок борошна в Україні є висококонкурентним і чутливим до коливань споживчого попиту і цін на сировину. За період, що аналізується, спостерігалося погіршення факторних показників економічної ефективності зернопереробної галузі.

Обґрунтовано вибір стратегії розвитку зернопереробних підприємств за допомогою економіко-математичних моделей залежності організаційних структур управління від життєвого циклу. Розроблені економіко-математичні моделі дали змогу сформувати оптимістичний і песимістичний прогнози отримання виручки від реалізації продукції і на основі цього запропонувати варіант реалізації логістичної стратегії: диверсифікації, диференціації чи продуктову.

Дослідження напрямів удосконалення системи менеджменту діяльності зернопереробних підприємств показало, що виникла потреба переходу від управління виробничими операціями до управління наскрізними матеріальними та супутніми інформаційними, фінансовими, трудовими, сервісними потоками, у зміні підпорядкування елементів системи управління, упровадженні організаційних структур управління на засадах логістики і формуванні цих структур із менеджерами з логістики. Установлено, що логістичних відділів на зернопереробних підприємствах немає, логістичні функції виконують фахівці відділів маркетингу, збуту.

Окремі напрями діяльності логістики існують і розвиваються відділами постачання, договірних відносин, транспортним.

Визначено кількісні оцінки і розроблено методичний підхід до ефективності організаційних структур управління зернопереробних підприємств на засадах логістики. Оцінка ОСУ за допомогою кількісних оцінок дає змогу використовувати тільки ті параметри, які найбільше впливають на показники економічної діяльності підприємства.

Використання запропонованих економіко-математичних моделей для прогнозування обсягів виручки від реалізації продукції дасть зернопереробним підприємствам змогу встановити, що за розрахунок упровадження організаційної структури управління на засадах логістики вони можуть збільшити свою виручку від реалізації продукції у такому розмірі: ДП «Куліндорівський КХП» до 39608,8 тис. грн (на 11 %); ДП «Одеський КХП» до 27657,1 тис. грн (на 9 %); ВАТ «Миколаївський КХП» до 21815,2 тис. грн (на 12,4 %); ВАТ «Білгород-Дністровський КХП» до 37871,2 тис. грн (на 8,4 %); ВАТ «Затишанський ХПП» до 79504,8 тис. грн (на 10,5 %).

Список використаних джерел

1. Аналитический обзор АПК Украины / Работа зерноперерабатывающих предприятий в октябре 2010 г. // Хранение и переработка зерна. – 2010. – № 10. – С. 6–10.
2. Рибчинський Р.С. Характеристика зернозаготівельної галузі України / Р.С. Рибчинський // Збірник наук. праць ОНАХТ. – Вип. № 29, т 2. – Одеса, 2008. – С. 4–6.
3. Сумец А.М. К вопросу создания службы логистики на предприятии / А.М. Сумец // Логистика: проблемы и решения. – 2007. – № 6. – С. 30–35.

5.11. Стратегічні аспекти розвитку інвестиційного потенціалу плодоовочевих консервних підприємств

Державною цільовою економічною програмою розвитку інвестиційної діяльності на 2011–2015 роки визначено, що ключовим засобом забезпечення сталого економічного розвитку на державному рівні має стати активізація

інвестиційної діяльності [8]. Посилення здатності окремих суб'єктів господарювання та галузей економіки до розширеного самовідтворення завдяки ефективному використанню наявних інвестиційних можливостей є ключовим елементом формування економічної безпеки України.

Залучення необхідних обсягів інвестиційних ресурсів, реалізація накопичених інвестиційних проектів та створення нових інвестиційних можливостей мають відбуватися у рамках розвитку інвестиційного потенціалу підприємств пріоритетних галузей та підкомплексів української економіки. Особлива роль при цьому відводиться агропромисловому комплексу, який формує майже 20 % ВВП та перераховує до державного бюджету понад 25 млрд грн [1].

Все це актуалізує проблему дослідження особливостей формування та розвитку інвестиційного потенціалу агропромислових підприємств як важливого фактору забезпечення сталого розвитку та економічної безпеки агропродовольчої сфери.

Проблемам формування та розвитку інвестиційного потенціалу підприємств, а також активізації інвестиційних процесів в АПК присвячені дослідження О. Балацького [11], М. Коденської [5, 6], М. Кісіля [4], В. Россохи [9], П. Саблука [2], О. Федоніна [10] та інших. Проте подальшої розробки потребують питання побудови та практичного використання комплексного методичного підходу до управління розвитком інвестиційного потенціалу підприємств АПК та його окремих підкомплексів, зокрема плодоовочевих консервних підприємств.

Метою дослідження є викладення ключових положень методики комплексної оцінки інвестиційного потенціалу плодоовочевих консервних підприємств.

Інвестиційний потенціал підприємства – це його здатність реалізувати сукупність інвестиційних можливостей щодо генерування додаткових потоків капіталу завдяки мобілізації наявних ресурсів з метою підвищення вартості об'єкту інвестування [10, с. 1245].

Доцільно виділити декілька ключових ролей інвестиційного потенціалу. По-перше, інвестиційний потенціал перебуває у динамічній єдності із економічним потенціалом, будучи одночасно його складовою та сукупністю його елементів. Тобто інвестиційний потенціал є важливою «надбудовою» економічного потенціалу.

При цьому інвестиційний потенціал підприємства є складною багатоаспектною характеристикою здатності господарюючого суб'єкта залучати та ефективно використовувати інвестиційні ресурси задля забезпечення сталого розвитку підприємства як складної економічної системи.

У той же час інвестиційний потенціал є складною економічною структурою, сукупністю специфічних економічних елементів, що забезпечують виробничий процес із забезпеченням кінцевого економічного результату [7, с. 7].

Разом з тим, інвестиційний потенціал може бути представлений як рівень потенційного зростання ринкової вартості підприємства в результаті реалізації його інвестиційних можливостей.

Таким чином, інвестиційний потенціал підприємства обумовлений двома вирішальними факторами: поточним техніко-економічним станом підприємства та об'єктивними можливостями його покращення завдяки використанню інвестиційних ресурсів.

У відповідності до цього, інвестиційний потенціал підприємства може бути представлений як сукупність потенціалу залучення інвестицій та потенціалу відтворення інвестицій.

Потенціал залучення інвестицій – це ряд елементів інвестиційного потенціалу, що характеризують поточне становище підприємства: фінансову складову, виробничо-комерційну складову, ринкову складову, кадрову складову та організаційну складову інвестиційного потенціалу.

Потенціал відтворення інвестицій – це здатність підприємства покращити основні показники своєї діяльності та підвищити ринкову

вартість компанії на основі ефективного використання та відтворення інвестицій.

Суб'єкт господарювання має можливості покращення свого становища за наявності значного потенціалу відтворення інвестицій, коли виконуються декілька основних умов:

– поточний рівень рентабельності капіталу є прийнятним;

– підприємство має конкретні інвестиційні проекти, втілення яких здатне суттєво підвищити його ринкову вартість;

– наявні інвестиційні проекти є економічно ефективними – низький термін окупності, високий прибуток на вкладений капітал;

– є передумови покращення позицій на національному та міжнародному ринках (збільшення долі ринку).

Підприємство має вищий рівень інвестиційного потенціалу в тому випадку, коли воно володіє достатньою ресурсною базою та ефективним механізмом відтворення інвестицій.

На практиці рівномірний розвиток потенціалу залучення та потенціалу відтворення малоймовірний. В залежності від рівня розвитку кожного з них можна виділити чотири типи інвестиційного потенціалу підприємства (рис. 1).

У відповідності до приналежності інвестиційного потенціалу підприємства до однієї з перелічених зон, очевидним є напрямок зміни, якої потребує господарюючий суб'єкт. У залежності від стану економічної системи, важливість потенціалів відтворення та залучення змінюється. Так, у економіці з дефіцитом фінансових ресурсів, на перший план виходить здатність підприємств залучати кошти. У ситуації, коли має місце достатній чи надлишковий потік інвестицій, першочергове значення має вміння підприємства використати залучені кошти задля максимізації прибутку.

Іншими словами, інвестиційний потенціал формується під впливом факторів залучення інвестиційних ресурсів та факторів їх відтворення.

Рис. 1. Класифікація типів інвестиційного потенціалу підприємства

Інвестиційний процес являє собою взаємопов'язані фази формування, розподілу та споживання інвестиційних ресурсів з метою отримання додаткового доходу чи соціального ефекту. Безперервність інвестиційного процесу є базовою умовою для забезпечення розширеного відтворення.

Необхідність у здійсненні інвестицій виникає, коли об'єкт інвестування має набір інвестиційних можливостей, реалізація яких дозволить вирішити поставлені стратегічні завдання. Для будь-якої організації існує потенційний набір інвестиційних можливостей, які збігаються за своєю суттю з виробленими цілями і стратегією компанії [3, с. 73]. З цієї точки зору, формування інвестиційного потенціалу полягає у створенні додаткових інвестиційних можливостей, що можуть бути реалізовані підприємством шляхом мобілізації внутрішніх або залучення зовнішніх ресурсів (рис. 2).

В ідеальних економічних умовах інвестиційні можливості мають реалізовуватися миттєво. Під ідеальними економічними умовами у даному випадку ми розуміємо наявність у господарюючого суб'єкту необмежених інвестиційних ресурсів, персоналу відповідної кваліфікації та сприятливого

зовнішнього середовища. У таких умовах зростання вартості компанії відбувається планомірно відповідно до цілеспрямованих дій керівництва, а накопичення інвестиційних можливостей у вигляді інвестиційного потенціалу не відбувається.

Рис.2. Алгоритм формування та розвитку інвестиційного потенціалу підприємства

У реальних економічних умовах миттєвій реалізації інвестиційних можливостей перешкоджають певні несприятливі фактори: обмеженість ресурсів, недостатня компетентність менеджменту тощо. Тож інвестиційні можливості мають властивість накопичуватись, поступово утворюючи інвестиційний потенціал. Формування інвестиційного потенціалу

відбувається під впливом двох груп факторів – позитивних та негативних, які можуть бути поділені на внутрішні та зовнішні.

Позитивні (сприятливі) фактори – ті, що роблять можливим збільшення капіталізації компанії у результаті інвестування.

Негативні фактори – ті, що унеможливлюють миттєву реалізацію інвестиційного потенціалу та досягнення бажаного результату в результаті інвестування.

У реальних економічних умовах в повній мірі представлені фактори обох груп. Тому формування інвестиційного потенціалу є явищем, яке відповідає природі ринкового середовища. Головним питанням у цьому контексті є домінування тієї чи іншої групи факторів. У відповідності до їх співвідношення потенційні інвестори приймають рішення щодо доцільності інвестування, а підприємство обирає інвестиційну стратегію.

Задачею інвестора є пошук та реалізація інвестиційного потенціалу економічних суб'єктів, тобто спрямування ресурсів туди, де накопичених інвестиційних можливостей більше. І чим раніше визначена інвестиційна можливість, тим більшим буде масштаб винагороди [3, с. 73].

Розвиток інвестиційного потенціалу полягає в усуненні впливу негативних факторів, які заважають негайному втіленню інвестиційних можливостей, з метою максимізації вартості компанії.

Якщо підприємство здатне вірно обрати стратегію розвитку інвестиційного потенціалу, то він буде реалізований у вигляді ряду проектів та трансформується у зростання ринкової вартості підприємства.

Якщо стратегія розвитку інвестиційного потенціалу відсутня або обрана невірно, то інвестиційні можливості поступово втрачають свою актуальність. Це призводить до зменшення інвестиційного потенціалу та зниження ринкової вартості.

У стаціонарних економічних системах (системах, де діють закони економічного розвитку) процес накопичення та реалізації інвестиційного потенціалу відбувається безперервно шляхом реінвестування прибутку у нові

перспективні проекти, галузі чи регіони. У країнах з ефективно функціонуючими ринковими механізмами накопичення інвестиційного потенціалу триває до певної межі. Далі відбувається процес реалізації інвестиційного потенціалу – тобто надходження інвестицій, їх використання та відповідно підвищення вартості об'єкту інвестування.

У нестаціонарних економіках цей процес має дещо інший вигляд. Відсутність дієвих механізмів залучення інвестицій та подальшої реалізації потенціалу призводить до його надмірного накопичення в масштабах країни.

Зростання конкурентоспроможності підприємств харчової промисловості та зокрема плодоовочевих консервних підприємств в умовах транзитивної економіки України можливе за умови прискорення інноваційно-інвестиційного розвитку. Тому важливою компонентою управління підприємством в умовах перехідної економіки має стати впровадження суб'єктами господарювання однієї зі стратегій розвитку інвестиційного потенціалу.

Вибір стратегії розвитку інвестиційного потенціалу має здійснюватись із врахуванням наступних чинників:

– типу наявного інвестиційного потенціалу підприємства та його динаміки за останні 3–5 років;

– стану зовнішнього середовища, а саме інвестиційної привабливості галузі та динаміки її розвитку;

– характеру лімітуючих факторів, що перешкоджають реалізації інвестиційного потенціалу певного підприємства;

– напрямку загальної стратегії розвитку підприємства, що може бути обумовлений приналежністю до кластеру, холдингу чи інших об'єднань господарюючих суб'єктів;

– наявних інвестиційних можливостей підприємства.

Проведене дослідження стану інвестиційного потенціалу плодоовочевих консервних підприємств дало змогу виділити пріоритетні напрямки їх розвитку. В першу чергу, це можливо за рахунок підвищення

потенціалу залучення інвестицій. Досягнення даної мети передбачає вирішення наступних завдань:

– оптимізації структури капіталу підприємства на основі управління фінансовим левериджем;

– покращення ефективності управління комерційною діяльністю, а саме зменшення дебіторської заборгованості, прискорення оборотності активів, зменшення собівартості виробництва;

– оновлення виробничих фондів на основі впровадження інноваційних технологій обробки плодоовочевої сировини;

– покращення асортиментної політики, випуску нових видів продукції, що відповідають смаковим уподобанням споживачів;

– розвитку кадрової складової інвестиційного потенціалу шляхом підвищення продуктивності персоналу та покращення ключових компетенцій менеджменту;

– зміни організаційної форми господарювання задля підвищення можливостей залучення реального інвестиційного капіталу;

– удосконалення маркетингової політики, розвиток власної торгівельної марки, розширення співпраці по виготовленню продукції під Private Label.

Розвиток потенціалу відтворення інвестицій можливий за такими напрямками :

– підвищення рентабельності активів як підсумковий результат сукупності інвестиційних заходів;

– стимулювання споживчої активності шляхом проведення рекламних та освітніх компаній із роз’ясненням корисності плодоовочевих консервів;

– оптимізація структури витрат задля збільшення операційного левериджу.

В залежності від визначеного типу інвестиційного потенціалу та співвідношення рівнів розвитку потенціалу залучення та відтворення інвестицій можливе застосування різних елементів з числа перерахованих.

Стратегія розвитку інвестиційного потенціалу підприємства – це комплекс цілей, планів та інструментів їх реалізації, що має на меті реалізацію наявних інвестиційних можливостей підприємства, збільшення інвестиційних потоків та як результат – ринкової вартості підприємства.

На нашу думку, в залежності від рівня розвитку інвестиційного потенціалу та його складових, а також інвестиційної привабливості галузі можливим є використання однієї з восьми базових стратегій розвитку інвестиційного потенціалу (табл.1).

Таблиця 1

Варіанти базових стратегій розвитку інвестиційного потенціалу

Тип інвестиційного потенціалу	Привабливість ринку/галузі	
	Висока привабливість	Низька привабливість
Зростаючий	Концентрованого росту	Диверсифікація
Ризиковий	Трансформаційна	Стабілізаційна
Малоперспективний стабільний	Оптимізаційна	Консервативна
Незадовільний	Оздоровча	Перебудова

Загальний алгоритм розробки стратегії розвитку інвестиційного потенціалу складається із шести основних етапів (рис. 3).

Метою впровадження стратегії розвитку інвестиційного потенціалу підприємства є створення додаткових інвестиційних можливостей та ліквідація негативних факторів, які перешкоджають реалізації наявних інвестиційних можливостей.

Рис. 3. Етапи розробки стратегії розвитку інвестиційного потенціалу підприємства

Перераховані стратегії принципово відрізняються характером розвитку потенціалу (оборонні чи наступальні), основними джерелами інвестиційних ресурсів (внутрішні чи зовнішні) та стратегічною метою (табл. 2).

Таблиця 2

Характеристика базових стратегій розвитку інвестиційного потенціалу

Базова стратегія розвитку інвестиційного потенціалу	Стратегічна мета	Ключові засоби реалізації стратегії

Концентрованого росту	Реалізація високого інвестиційного потенціалу задля збільшення власної частки на існуючому ринку	Широке залучення інвестиційних ресурсів завдяки високій привабливості ринку та наявності механізмів реалізації інвестиційних можливостей. Трансформація наявного інвестиційного потенціалу у зростання ринкової вартості.
Диверсифікаційна	Реалізація свого високого інвестиційного потенціалу на інших перспективних ринках	Реалізація високого інвестиційного потенціалу підприємства на більш перспективних ринках
Трансформаційна	Використання переважно власних коштів для розвитку на існуючому ринку	Залучення інвестицій для придбання активів у інших перспективних сферах АПК, диверсифікація активів
Стабілізаційна	Зменшення внутрішніх ризиків інвестування	Ліквідація внутрішніх ризиків інвестування з метою покращення свого становища на ринку
Оптимізаційна	Оптимізація структури інвестиційного потенціалу	Освоєння нових видів продукції, оптимізація структури витрат для зростання операційного левериджу та інвестиційної привабливості
Консервативна	Збереження існуючого інвестиційного потенціалу	Використання виключно внутрішніх ресурсів для реалізації наявних інвестиційних можливостей
Оздоровча	Пошук нового місця на існуючому ринку	Санація, освоєння нових видів діяльності на даному ринку
Перебудовча	Вихід з ринку, перепрофілювання	Перепрофілювання активів, ліквідація підприємства

Варто відзначити, що у найбільшій мірі на залучення інвестиційних ресурсів можуть розраховувати підприємства, що перебувають у зоні зростаючого інвестиційного потенціалу. Такі підприємства характеризуються рівномірністю розвитку окремих складових інвестиційного потенціалу,

наявністю механізмів трансформування приросту доходів від реалізації у прибуток та підвищення ринкової вартості.

Запропонований методичний підхід комплексної оцінки інвестиційного потенціалу плодоовочевих консервних підприємств дає змогу здійснити наступне:

– оцінити рівень розвитку інвестиційного потенціалу підприємства на основі співвідношення потенціалу залучення інвестицій та потенціалу відтворення інвестицій;

– визначити характер формування інвестиційного потенціалу суб'єкту господарювання;

– обрати стратегію розвитку інвестиційного потенціалу підприємства у відповідності до його типу (незадовільний, стабільний, малоперспективний, ризиковий чи зростаючий) та факторів зовнішнього середовища;

– визначити стратегічні напрямки розвитку інвестиційного потенціалу.

Об'єктивна оцінка та обґрунтування стратегії розвитку інвестиційного потенціалу плодоовочевих консервних підприємств завдяки використанню запропонованого методичного підходу покликані посилити економічну безпеку агропродовольчої сфери на основі забезпечення розширеного відтворення. Натомість поступальний розвиток інвестиційного потенціалу плодоовочевих консервних підприємств матиме позитивний вплив на весь плодоовочевий підкомплекс України та АПК в цілому.

Список використаних джерел

1. Звернення до Прем'єр-міністра України Азарова М.Я. щодо підтримки АПК у проекті Держбюджету-2011 від 9 груд. 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.auu.org.ua/news/show_74/
2. Інвестиційна привабливість аграрно-промислового виробництва регіонів України / П.Т. Саблук, М.І. Кісіль, М.Ю. Коденська та ін. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2005. – 475 с.
3. Інвестування: навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц. / А. А. Пересада, О. О. Смірнова, С. В. Онікієнко, О. О. Ляхова. – К.: КНЕУ, 2001. – 251 с.

4. Панорама інвестиційної привабливості АПК України / Кісіль М.І., Мацибора Т.В., Кожем'якіна М.Ю., Іващук С.П. та ін. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2011. – 122 с.
5. Коденська М.Ю. Інвестиційні пріоритети в аграрно-промисловому виробництві / М.Ю. Коденська // Економіка АПК. – 2010. – № 5 (187). – С. 49–53.
6. Коденська М.Ю. Концептуальні підходи до інвестиційного забезпечення конкурентоспроможного аграрного виробництва / М.Ю. Коденська // Збірник наук. праць Уманського національного університету садівництва. – 2012. – Вип. 78 (економіка). – Ч.2. – 268 с.
7. Методи проведення спеціальних економічних розрахунків: навч посібник / П.В. Осіпов, Н.Й. Басюркіна, О.К. Войтенко та ін.; за ред. П.В. Осіпова. – О.: Друк, 2010. – 262 с.
8. Про схвалення Концепції Державної цільової економічної програми розвитку інвестиційної діяльності на 2011-2015 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 верес. 2010 р. № 1900-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.in.gov.ua/index.php?get=564
9. Россоха В. В. Теоретичні положення оцінки потенціалу підприємств АПК / В. В. Россоха // Економіка АПК. – 2005. – № 6 (128). – С. 45–51.
10. Федонін О. С. Потенціал підприємства: формування та оцінка: навч. посібник. / О. С. Федонін, І. М. Рєпіна, О. І. Олексюк – К.: КНЕУ, 2004. – 316 с.
11. Экономический потенциал административных и производственных систем / А.М. Телиженко, А.Ю. Жулавский, В.Н. Кислый и др.; под общ. ред. проф. О.Ф. Балацкого. – Сумы: ИТД Университетская книга, 2006. – 973 с.

5.12. Формування системи управління ризиками інноваційної діяльності харчових підприємств Одеської області

Найважливішими напрямами забезпечення сталого функціонування і подальшого розвитку підприємств харчової промисловості є впровадження прогресивних технологій, розробка нових харчових продуктів, прийняття адекватних трансформаційним умовам організаційних і управлінських рішень. Це можливо за допомогою науково-технічних досягнень, які поширюються у виробництво в формі інновацій. Оскільки інновації є головним засобом забезпечення економічного зростання, конкурентоспроможності і фінансової стабільності підприємств, то високих результатів вони можуть досягти лише за систематичного і цілеспрямованого здійснення інноваційної діяльності, яка спрямована на реалізацію нових можливостей.

Одеська область – високорозвинений індустріальний регіон, промисловість якого відіграє значну роль у структурі реального сектору

економіки України. Сучасна структура промисловості області формується під впливом приморського розташування Одещини, на перехресті міжнародних транспортних магістралей, і має високий агровиробничий потенціал. На території області розташовані підприємства з виробництва продуктів нафтопереробки, машинобудування, ремонту та монтажу машин, металургії та оброблення металу, хімічної і нафтохімічної, харчової, легкої промисловості і інших галузей (табл. 1).

Найбільш інвестиційно–привабливою в області завдяки сприятливим природно-кліматичним умовам, наявності сировинного і споживчого потенціалу є харчова і переробна промисловість. Харчова промисловість займає майже чверть у загальному обсязі реалізованої продукції. Базові підприємства зосереджені в олійножировій, м'ясо-молочній, консервній і виноробній промисловості.

В регіоні вирощується 55% українського винограду, що дало поштовх для розвитку потужних виноробних підприємств [11].

Таблиця 1

Обсяг реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) у 2008–2011 рр.

Найменування	2008 р.		2009 р.		2010 р.		2011 р.	
	тис. грн	%	тис. грн	%	тис. грн	%	тис. грн	%
Промисловість	30662413,6	100	26469121,4	100	30922468,8	100	24359910	100
Добувна промисловість	23415,2	0,1	23529,9	0,1	30379,1	0,1	26587,7	0,1
Переробна промисловість	27329586,4	89,1	22652306,5	85,6	26372669,2	85,3	19149391	78,6
з неї:								
виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	5226827,7	17	7151888,3	27	7929264,1	25,6	7386492,1	30,3
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	3309412	10,8	3793285	14,3	4519420,5	14,6	5183931,3	21,3

Харчова промисловість Одеської області має вагоме значення для економіки країни в цілому. Так, переробні підприємства області забезпечують виробництво близько 21% овочевих і фруктових соків, 25% виноградного вина, 8,5–9,0% соняшникової нерафінованої олії, 4,5–6,0% борошна, близько 5,0% хлібобулочних виробів [9].

Оцінюючи стан харчової промисловості Одеської області на сучасному етапі її розвитку, можна визначити низку проблем і невирішених питань, які стримують її ефективний розвиток. Серед основних з них можна відзначити:

– низький рівень технологічної оснащеності як аграрних, так і більшості переробних харчових підприємств;

– недосконалість сучасної законодавчої і нормативно-правової бази, яка регулює питання параметрів якості і безпеки продуктів харчування;

– значні витрати і високий рівень собівартості продукції, що знижує її конкурентоспроможність на ринку продовольства за ціновим фактором;

– неефективний механізм інтеграції між аграрними виробниками, переробними підприємствами і торговельними організаціями, який знижує загальний економічний ефект функціонування АПК;

– недосконала ринкова інфраструктура, наявність значної кількості посередників, що здійснює відповідний вплив на кінцеву ціну продуктів харчування;

– низький рівень розвитку інноваційних процесів [5, с. 11–14].

Для досягнення конкурентних переваг як на внутрішньому, так і на світовому ринку продуктів харчування, сучасний менеджмент рекомендує використовувати стратегії випереджаючого розвитку, які в більшості базуються на переході на інноваційну модель розвитку переробних підприємств.

Наукові дослідження підтверджують, що для розвитку інноваційної діяльності і зокрема в харчовій галузі необхідно забезпечити сприятливий інноваційний клімат за допомогою стимулятивної інноваційної політики.

Стимулятивна інноваційна політика, орієнтована на економічне зростання, є сукупністю елементів державної політики, спрямованої на підвищення темпів приросту інноваційної діяльності і виробництва за допомогою певних методів-стимулів, що сприяють формуванню сприятливого клімату для розроблення та здійснення інноваційних проектів. Вона здійснюється через такі заходи: створення фінансових механізмів підтримки такої діяльності; формування необхідної інноваційної інфраструктури; використання непрямих методів підтримки суб'єктів інноваційних процесів [5].

Тому доцільно безпосередньо проаналізувати актуальні державні стратегії, політики, програми з точки зору можливості забезпечення інноваційного клімату економіки в цілому і харчової промисловості зокрема (табл. 2) [1; 8].

Таблиця 2

Державні стратегії, політики та програми, які стимулюють інноваційну діяльність

Стратегія, політика, програма	Цілі стимулювання інноваційної діяльності
Програма розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні на 2011–2015 рр.	1. Утворення малих інноваційних підприємств 2. Забезпечення розвитку та оптимізації інноваційної інфраструктури, інноваційних підприємств (інноваційних центрів, технопарків, технополісів, інноваційних бізнес-інкубаторів), наукових парків, центрів трансферу технологій і промислових кластерів 3. Формування державного реєстру договорів щодо трансферу технологій 4. Створення з урахуванням міжнародного досвіду банків розвитку, фондів підтримки малих і середніх інноваційних підприємств, венчурних фондів тощо 5. Створення системи фінансової підтримки інвестиційної та інноваційної діяльності, зокрема визначити механізм здешевлення кредитів і заохочення комерційних банків до кредитування інвестиційних та інноваційних проектів 6. Створення сприятливих умов для забезпечення розвитку державно-приватного партнерства у сфері наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності на паритетних умовах, що дасть можливість зменшити навантаження на бюджети всіх рівнів, збільшити обсяг недержавних інвестицій 7. Впровадження техніки нового покоління та високі технології у промислове виробництво

	8. Проведення конкурсного відбору найбільш ефективних інвестиційних та інноваційних проектів, що реалізуються в базових галузях економіки 9. Запровадження проведення моніторингу стану реалізації інвестиційних та інноваційних проектів 10. Забезпечення належного захисту прав інтелектуальної власності
Програма розвитку промисловості Одеської області на 2011–2014 рр.	Основною метою програми є створення умов для активізації інноваційно-інвестиційної діяльності виробничого комплексу, оптимізації галузевої структури, забезпечення ринку конкурентоспроможними промисловими товарами та збільшення надходжень до бюджету
Стратегія економічного та соціального розвитку Одеської області до 2020 р.	1. Впровадження інноваційно-інвестиційної моделі розвитку індустрії 2. Створення умов для впровадження на підприємствах індустрії інноваційних проектів з прийнятним рівнем рентабельності та терміном їх окупності 3. Відродження науково-промислових центрів (інститутів) для впровадження у виробництво нових інноваційних технологій, нової техніки, засобів автоматизації 4. Створення сприятливого інвестиційного клімату в регіоні для активного інвестування у інноваційні проекти коштів українських інвесторів 5. Підвищення інноваційної активності підприємств 6. Стимулювання винахідницької діяльності
Цільова економічна програма «Створення в Одеській області інноваційної інфраструктури на 2009–2013 рр.»	1. Розвиток інноваційної інфраструктури для підтримки малого інноваційного бізнесу 2. Формування на основі існуючої системи НТІ системи інформаційно-консультативної підтримки інноваційної діяльності 3. Створення у вищих навчальних закладах цілісної системи інфраструктурного забезпечення інноваційної діяльності 4. Створення розгалуженої інноваційної інфраструктури за участю наукових установ 5. Створення інфраструктуру фінансового забезпечення інноваційної діяльності 6. Створення системи забезпечення інноваційної діяльності у регіонах 7. Забезпечення систематичного навчання і підвищення кваліфікації у сфері інтелектуальної власності, трансферу технологій та інноваційної діяльності
Галузева програма розвитку виноградарства і виноробства України на період до 2025 р.	1. Інноваційно-інвестиційне зміцнення матеріально-технічної бази виноградно-виноробної галузі, впровадження екологічно безпечних, ресурсо- і енергозберігаючих технологій 2. Вдосконалення страхової та податкової політики у сфері виноградно-виноробного виробництва 3. Підвищення ролі науки й освіти, розвитку дорадництва
Галузева програма розвитку хлібопекарської галузі на період до 2015 р.	1. Організація проведення досліджень і супроводу інноваційних проектів, сприяння створенню сучасних підприємств хлібопекарської галузі 2. Розробка і впровадження нових зразків техніки, сучасної ресурсо- і енергозберігаючої технології, створення нового

	асортименту хліба і хлібобулочних виробів функціонального і лікувально-профілактичного призначення 3. Розробка проектів державних стандартів і удосконалення нормативно-технічної бази і методів контролю якості сировини, напівфабрикатів і готової продукції 4. Збільшення ефективності системи підвищення кваліфікації працівників хлібопекарської промисловості на базі Одеської національної академії харчових технологій (м. Одеса)
Державна цільова соціальна програма розвитку виробництва продуктів дитячого харчування на 2010–2014 рр.	5. Державне фінансування наукових інноваційних розроблень, спрямованих на вдосконалення існуючих та створення нових технологій виробництва вітчизняних продуктів дитячого харчування 6. Розроблення системи економічного стимулювання виробництва з використанням прогресивних механізмів кредитування, ціноутворення, тарифного регулювання 7. Впровадження сучасних та інноваційних технологій виробництва продуктів дитячого харчування, що виключають можливість їх бактеріального, хімічного і фізичного забруднення
Галузева програма розвитку садівництва України на період до 2025 р.	1. Активізація інвестиційної та інноваційної політики, зокрема за рахунок розширення доступу виробників плодоягідної продукції до кредитних ресурсів на пільгових умовах 2. Впровадження інноваційних технологій виробництва плодів і ягід 3. Здійснення наукового забезпечення галузі садівництва
Державна цільова програма розвитку овочівництва і переробної галузі до 2020 р.	Розроблення і прийняття Програми, яка забезпечить створення правових, фінансових і організаційних умов для збільшення виробництва продукції овочівництва і переробної галузі шляхом впровадження інноваційно-інвестиційної моделі розвитку цього виду діяльності в умовах сприятливого зовнішнього середовища і надання державної підтримки овочівництву

Ці заходи стимулювання інноваційної діяльності дають позитивні результати, адже кількість харчових і переробних підприємств України, які займались інноваційною діяльністю, зростає (табл. 3) [7, с. 185–194].

Таблиця 3

Кількість інноваційно активних харчових підприємств України в 2005–2010 рр.

Н а й м	2005 р.	2009 р.	2010 р.

	Всього підприємств	У тому числі займалися інноваційною діяльністю	% до загальної кіл-кості	Всього	У тому числі займалися інноваційною діяльністю	% до загальної кіл-кості	Всього	У тому числі займалися інноваційною діяльністю	% до загальної кіл-кості
Промис-ловість України	10047	1193	11,9	10995	1411	12,9	10606	1462	13,8
Вироб-ництво харчових продуктів	2705	267	9,9	2594	336	12,6	2457	352	14,3

Проте домінантним видом інноваційної діяльності залишається придбання машин і обладнання, а не дослідження, розроблення або впровадження нових технологічних і новітніх методів виробництва. Інноваційний розвиток в харчовій промисловості має бути спрямований на постійне розроблення нових видів продукції, нових способів виробництва цієї продукції, її оновлення з підвищенням якості, споживчої корисності, що відповідає потребам сучасних споживачів.

За даними опитування керівників п’ятнадцять провідних підприємств харчової промисловості Одеської області маємо такі результати: 73% з них на шляху здійсненню інноваційної діяльності, вважають низькі фінансові можливості, 53% – відсутність гнучких організаційних структур, 40% і 26% – слабкі зв’язки з приватними і державними структурами відповідно. У 2010 р. частка власних коштів у фінансуванні інноваційної діяльності підприємств харчової промисловості складає 71,3%, що на 2,6% більше показників 2009 р. Водночас в цілому ж році зменшилась частка державного бюджету, проте збільшилась частка місцевих бюджетів (табл. 4) [4, с. 200].

В умовах обмеженості внутрішніх фінансових ресурсів, для реалізації радикальних, довготермінових інноваційних проектів, розв’язання проблеми забезпечення достатнього фінансування науково-технічної та

інноваційної діяльності в харчової промисловості необхідний пошук перспективних джерел фінансування, серед яких слід розглядати такі:

– активізація приватних інвесторів (населення, комерційних банків, інвестиційних фондів і компаній);

– залучення іноземних інвестицій;

– нарощування державних інвестицій.

Таблиця 4

Групування промислових підприємств України за джерелами фінансування інновацій за 2005–2010 рр.

Пыдприэмства	2005 р.		2009 р.		2010 р.	
	Всього	у % до загальної кількості інноваційних підприємств	Всього	у % до загальної кількості інноваційних підприємств	Всього	у % до загальної кількості інноваційних підприємств
Кількість підприємств, що займались інноваційною діяльністю	1193	х	1411	х	1462	х
у тому числі за рахунок власних коштів	889	74,5	969	68,7	1043	71,3
державного бюджету	31	2,6	31	2,2	23	1,6
місцевих бюджетів	13	1,1	9	0,6	17	1,2
позабюджетних фондів	2	0,2	1	0,1	2	0,1
вітчизняних інвесторів	13	1,1	12	0,9	12	0,8
іноземних інвесторів	19	1,6	23	1,6	11	0,8
кредитів	75	6,3	51	3,6	36	2,5
інших джерел	10	0,8	6	0,4	8	0,5

Крім того, що інноваційна діяльність потребує значних витрат коштів, не всі інновації приносять очікуваний економічний ефект підприємству. Великі витрати на дослідження, розробки, проектування, побудову моделей, їх тестування, маркетингові дослідження підприємства здійснюють перш ніж новий продукт буде впроваджено на ринок, а у багатьох випадках активно пропаговані концепції нових продуктів не досягають навіть фази комерціалізації. Інноваційний продукт, який все ж таки впроваджений на ринок, з одного боку, повинен повернути підприємству затрачені на його

розробку кошти, а з іншого – компенсувати також інші кошти, які були витрачені підприємством на так звані невдалі інноваційні проекти.

Інноваційним проектам властиві також інші ризики, пов'язані з тим, що в них, як правило, одночасно беруть участь учені і інвестори, тобто люди з різним світоглядом. Управління інноваційною діяльністю є процесом постійного прийняття управлінських рішень на етапах планування, організування, мотивування, контролювання і регулювання, а їх досить часто приймають в умовах невизначеності.

Невизначеність є об'єктивною особливістю навколишнього бізнес-середовища, стан якої змінюється в залежності від кон'юнктури, зовнішніх і внутрішніх факторів. Невизначеність виражається як в об'єктивній неповноті інформації про ситуацію навколо прийняття рішення, так і об'єктивній неможливості визначити зі стовідсотковою впевненістю майбутній стан об'єкту управління [6, с. 222–227].

У 1950-х роках в США почала формуватись особлива галузь менеджменту – «управління ризиками», так званий «ризик-менеджмент». Останнє десятиліття XXI ст. в розвинених країнах світу відзначено підвищеною увагою до цього питання. Низка банкрутств і великих фінансових втрат іноземних компаній (Kidder Peabody, Barings, Daiwa Securities тощо), які могли б це запобігти за допомогою ефективних процедур управління ризиком, стала однією з основних причин зростання за кордоном ролі ризик-менеджменту в системі управління підприємством. В США (1987 р.), Великобританії (1992, 2001 рр.), Австралії (1992 р.), Японії (1997 р.), Канаді (1997 р.) на національному рівні розроблено стандарти і керівні принципи з управління ризиками, які відповідають на багато фундаментальних питань, а саме: що саме є ризиком, які ризики існують, в чому сутність управління ризиками, як побудувати процес ризик-менеджменту на підприємстві. В даний час багато невеликих підприємств сфери послуг мають власні корпоративні стандарти з управління ризиками. У великих компаніях ризик-менеджмент давно став невід'ємною частиною

загального процесу управління, який координується службою з управління ризиками, яка нараховує десятки фахівців [2, с. 41–43].

На відміну від зарубіжної практики, на багатьох вітчизняних підприємствах ризик-менеджмент вважається спеціалізованим і відокремленим видом діяльності, який не має безпосереднього впливу на результати роботи підприємства в цілому [12, с. 239]. В зв'язку з цим говорити про успішний розвиток підходів в системах управління українськими підприємствами без урахування основних факторів ризиків за всіма видами діяльності, які впливають на якість процесів і продукції, в даний час неможливо.

Під ризиками у літературі розуміють ймовірність виникнення втрат, недоотримання прибутків, небажаного розвитку середовища функціонування, відхилення від установлених цілей тощо. З огляду на інноваційні проекти ризик можемо також окреслити як ситуацію, за якої майбутні умови господарювання неможливо чітко передбачити, натомість можна говорити лише про ймовірність настання тієї чи іншої події. Сучасні інструменти ризик-менеджменту надають змогу підприємствам виявляти ризики, їх оцінювати, а також певною мірою контролювати.

Під управлінням ризиками інноваційної діяльності розуміється сукупність практичних заходів, які сформовані на основі принципів, методів та інструментарію прийняття управлінських рішень з урахуванням критеріїв ефективності, що дає змогу знизити невизначеність результатів інноваційної діяльності, підвищити ефективність реалізації інноваційних проектів, зменшити вартість досягнення цілей інноваційного розвитку [3, с. 177–182].

Цільова функція управління ризиками інноваційної діяльності складається з розробки і реалізації управлінських рішень, спрямованих на запобігання або ефективне розв'язання ризикових ситуацій, що виникають у процесі інноваційної діяльності, – тобто відновлення вихідного стану інноваційного процесу і тенденцій його позитивного розвитку в зовнішньому середовищі при мінімально можливих втратах

Реалізація інноваційних проектів – це специфічна сфера діяльності, яка характеризується низкою особливостей, які необхідно враховувати у процесі управління інноваційними ризиками. До таких особливостей варто віднести [4, с. 200]:

– велика тривалість інноваційних проектів в часі (для окремих проектів проектний цикл може тривати роки);

– велику кількість учасників інноваційних проектів;

– комплексний характер інноваційних проектів, які є комбінацією «простіших» форм господарської діяльності (наукової, технічної, фінансово-кредитної, страхової тощо);

– інтернаціональний характер інноваційних проектів, внаслідок чого можуть виникати інноваційні ризики стосовно різних країн, їх традицій і політик.

Ризики інноваційної діяльності можна розглядати у двох аспектах. По-перше – як можливість виникнення загроз для підприємства, по-друге – як наслідки, яких ці загрози можуть завдати. Найбільш небезпечними для підприємств можна вважати ті загрози, які можуть мати сильний потенційний вплив на результати інноваційної діяльності і одночасно існує досить висока ймовірність їх настання. Суттєвою загрозою для підприємств можуть бути також події, ймовірність настання яких є порівняно невеликою, однак у випадку їх виникнення вони можуть завдати серйозних негативних наслідків для підприємств. Останні значно менше уваги можуть звертати на ті загрози, наслідки яких не є суттєвими, а ризик їх виникнення – невеликий.

При формуванні методології управління ризиками інноваційної діяльності можна виділити наступні етапи:

– розробка загальних принципів і методів, спрямованих на ідентифікацію об’єкту управління, а також цілей управління ризиками інноваційної діяльності підприємства;

– розробка методичних підходів до прогнозування ризиків інноваційної діяльності – створення основи для виявлення і характеристики ризиків, пов'язаних з інноваціями;

– вдосконалення методів аналізу ризиків інноваційної діяльності – забезпечення адекватного застосування існуючих методів і розвиток нових підходів до проведення аналізу ризиків;

– підвищення ефективності управління ризиками інноваційної діяльності за рахунок прийняття раціональних рішень в цій сфері, а також формування системи управління ризиками інноваційної діяльності та її інтеграція в систему управління підприємством [10, 87–93].

Отже можна стверджувати, що Одеський регіон має великі можливості для розвитку інноваційної діяльності. Проте більшість провідних підприємств харчової промисловості має справу з нестачею коштів для виконання інноваційних проектів. Тому гостро стає питання компетентного управління за рахунок випровадження моделі ризик-менеджменту інноваційної діяльності. Це призведе до раціонального використання всіх видів ресурсів, включаючи фінансові, і до економічного зростання, конкурентоспроможності і фінансової стабільності окремих підприємств і агропродовольчого сектору в цілому.

Список використаних джерел

1. Головне управління економіки Одеської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс.]. – Режим доступу: http://gue.odessa.gov.ua/
2. Енгалычев О. Управление рисками – новый взгляд на давний вопрос / О. Енгалычев // Маркетинг. – № 12. – 2008. – С. 41–43.
3. Жежуха В.Й. Ризики інноваційної діяльності підприємств/ В.Й. Жежуха // Наук. вісн. НЛТУ України. – Вип.19.2. – 2009. – С. 177–182.
4. Кобиляцький Л.С. Управління проектами: навч. посібник / Л.С. Кобиляцький – К.: МАУП, 2002. – 200 с.
5. Крюкова І.О. Сучасний стан розвитку харчової промисловості Одеської області / І.О. Крюкова // Економіка харчової промисловості. – 2010. – №1. – С. 11–14.
6. Лендел М.А. Перспективи розвитку інноваційної діяльності у галузі харчової промисловості / М.А. Лендел, С.В. Швардак // Наук. вісн. НЛТУ України. – Вип. 21.10. – 2011. – С. 222–227.
7. Наукова та інноваційна діяльність в Україні в 2010 році: статистичний збірник; за ред. І.В. Калачова. – К.: Вид-во ДП «Інформаційно-видавничий центр Держстату України», 2011. – С. 185–194.

8. Одеська обласна державна адміністрація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://oda.odessa.gov.ua/
9. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua
10. Покотилова В.І. Система управління ризиками інноваційної діяльності / В.І. Покотилова // Економіка АПК.– 2009. – №5 (185). – С. 87–93.
11. Стратегія економічного та соціального розвитку Одеської області до 2020 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.oseu.edu.ua/ukr-rus/science/files/strategy_2020.pdf
12. Хохлов Н.В. Управление риском: учеб. пособие для вузов / Н.В. Хохлов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 239 с.

5.13. Механізм кадрового забезпечення фахівцями-маркетологами підприємств агропродовольчої сфери України

Україна – аграрна держава, хоча дехто вважає таке визначення синонімом «відстала держава», проте це зовсім не відповідає дійсності. Сьогодні без високих технологій в агропродовольчій сфері не можливо обійтися. Саме тому вирішення соціального аспекту, а саме питання підготовки кадрів – фахівців з необхідними компетенціями є досить актуальним.

Сучасні умови глобалізації вимагають глибокого знання ринку: споживачів, конкурентів, постачальників тощо. Сьогодні підприємство, що не знається на ринок та перспективи його розвитку, є економічно незахищеним.

Одними з ключових фахівців, які забезпечують сталий розвиток агропродовольчої сфери та економічну безпеку кожного підприємства зокрема є маркетологи. Маркетолог – це фахівець, який виступає своєрідним провідником, зв'язуючою ланкою між виробником, переробником та споживачем. Це фахівець, який знає, наприклад, яку цінову стратегію слід обрати, щоб забезпечити оптимальний обсяг реалізації продукції агропродовольчого підприємства з одночасним збереженням оптимального рівня його рентабельності.

Частка малих та середніх підприємств в агропродовольчій сфері досить велика, а практика показує, що посада маркетолога передбачена, як правило,

на великих підприємствах харчової та переробної промисловості, а в сільськогосподарських, на невеликих переробних підприємствах такі фахівці відсутні. Їх власники та керівники визначають асортимент вирощуваної та виробляємої продукції на власний розсуд. Як результат, ми маємо суттєві коливання пропозиції сільськогосподарської продукції: дефіцит гречаної крупи у 2010 р., надмірну пропозицію картоплі у 2011 р.

Фахівець – це людина, яка володіє точними, повними та глибокими знаннями, технологіями і навичками їх застосування для успішного та ефективного функціонування у певній сфері діяльності. Справжній фахівець з маркетингу повинен уявляти собі весь процес – від економічної потреби споживача до визначення ефективності діяльності підприємства.

Сучасні тенденції розвитку вітчизняної економіки потребують компетентних фахівців з маркетингу. Сьогодні достатньо вищих навчальних закладів, які здійснюють підготовку студентів за даною спеціальності. Серед них є як державні, так і приватні навчальні заклади. Рівень теоретичної підготовки відрізняється не суттєво через досить жорстке державне регулювання навчальних програм. Суттєво відрізняється рівень практичної підготовки фахівців.

Процес підготовки фахівця-маркетолога з вищою освітою триває від чотирьох до шести років, проте доцільним буде створення можливості додаткового навчання, перепідготовки – надання можливості отримання необхідних знань та компетенцій на базі профільних вищих навчальних закладів.

Освіта як галузь соціальної сфери являє собою розгалужену інфраструктуру освітніх установ, що реалізують державну освітню політику в процесі підготовки молоді до трудової діяльності. Освітні установи не тільки формують системні знання з основ наук, але і сприяють соціалізації індивіда, вводять його в культуру сучасної спільноти. Освіта нерозривно пов'язана з вихованням: вона виробляє у суб'єкта певні норми соціальної поведінки, формує його цінності, ідеали, переконання, світогляд. Соціальний

сенс освіти полягає в тому, щоб здійснювати спадкоємність традицій, соціального досвіду від одного покоління до іншого.

Від професійних маркетологів потрібно набагато більше, ніж уміння вибрати канал або метод розповсюдження інформації. Вони повинні приймати рішення, не тільки виходячи з розуміння ринкового становища продукту або послуги, але й керуючись знанням принципів і можливостей нових технологій. Найуспішніші і амбітні професіонали найближчим часом зацікавляться новими підходами і методами, що дозволяють мислити креативно, а також продемонструють схильність до різного роду експериментів, що дозволяє налагодити більш активний діалог зі споживачами. Як заявив Д. Іммельт, головний виконавчий директор General Electric, один з трьох імперативів сучасної компанії, поряд з інноваціями і ризиком, – «складний» маркетинг. Нові знання та навички, яких роботодавці все частіше очікують від фахівців з маркетингу, в решті решт, призведуть до формування нової професійної моделі для маркетологів. Її деякі особливості очевидні вже сьогодні.

По-перше, – це більш різноманітний набір компетенцій. Маркетингові команди будуть вирішувати складні завдання, до сфери їх компетенції увійдуть електронні, експериментальні та нетрадиційні канали розповсюдження рекламних повідомлень. Отже, їх успіх буде залежати від освоєння складних кількісних методів дослідження та наявності лідерських здібностей, необхідних для управління роботою команди на швидко мінливих ринках. Неможливо буде обійтися і без традиційних креативних навичок;

По-друге, – це підприємницька жилка. Тепер маркетологи повинні не тільки вибирати і використовувати перевірені інструменти маркетингу, але і розробляти нові інструменти для створення більш ефективного і стійкого взаємозв'язку з споживачами. Отже, необхідно бути відкритими до експериментів та вміти об'єднувати маркетинг і стратегію компанії;

Третя особливість пов'язана з зосередженням зосередження максимальної кількості маркетингових функцій усередині компанії [4].

Саме такими є сучасні вимоги ринку до спеціалістів-маркетологів. А що може дати сучасна маркетингова освіта? Яким чином створювати необхідні ключові професійні компетенції майбутніх маркетологів? Яка роль відводиться вищим навчальним закладам? Спробуємо знайти відповіді на ці актуальні питання.

Орієнтована на компетенції освіта (competence-based education – CBE) формувалася в 1970-х роках в США.

Виділяють три етапи становлення компетентнісного підходу в освіті.

Перший етап (1960–1970 рр.) – характеризується введенням в науковий апарат категорії «компетенція», створінням передумов розмежування понять компетенція/компетентність.

Другий етап (1980–1990 рр.) – характеризуються використанням категорії компетенція/компетентність в теорії і практиці навчання професіоналізму в управлінні, керівництві, менеджменті, у навчанні спілкуванню, розробляється зміст поняття «Соціальні компетенції/компетентності». У роботі Дж. Равена «Компетентність в сучасному суспільстві» подається розгорнуте тлумачення компетентності: це таке явище, яке «складається з великого числа компонентів, багато яких незалежні відносно один від одного, деякі компоненти відносяться до когнітивної сфери, а інші – до емоціональної. Ці компоненти можуть замінювати один одного, як складові ефективної поведінки» [3, с. 14].

Модель спеціаліста описує основні вимоги до спеціалістів, тенденції їх використання, сфери застосування тощо. З іншого боку, модель спеціаліста – це деякий еталон, ідеал фахівця, який повинен бути підготовлений у вищому навчальному закладі і який відповідає сучасним вимогам суспільства. Основні вимоги до спеціалістів відбиті в освітньо-кваліфікаційних характеристиках фахівців певного напряму підготовки. На основі освітньо-кваліфікаційних характеристик створюється модель підготовки спеціаліста у

вигляді освітньо-професійної програми, в якій визначено не лише перелік навчальних предметів, але й результати опанування програми у вигляді знань, умінь, навичок. Отже, як відзначає М. Головань модель спеціаліста можна розглядати як соціальне замовлення, і як результат професійної освіти [1].

Слід зазначити, що компетентнісний підхід до розвитку освіти запроваджується майже у більшості країн Європи. Розроблені переліки ключових компетенцій (англ. – key competencies) достатньо різнопланові й неоднозначні.

Порівняно універсальним є перелік, наведений Радою Європи, де визначено п'ять груп ключових компетентностей [5; 7]: соціальні, полікультурні, інформаційні, самовдосконалення, саморозвитку та самоосвіти, продуктивної та творчої діяльності.

У переліку ключових компетентностей Ради Європи визначені якості особистості, які відображають особливості самоосвітньої компетентності:

– компетентності, що реалізують здатність і бажання вчитися все життя – як основа безперервної підготовки у професійному плані, а також в особистому і громадському житті;

– компетентності, пов'язані з виникненням суспільства інформації, володінням новими технологіями, розумінням їхнього застосування, їхньої сили і слабості, здатністю критично ставитись до інформації та реклами, що поширюється у засобах масової інформації [6, с. 18].

Аналіз праць фахівців-науковців та висловлювань фахівців-практиків дозволив виявити певні розбіжності у тлумаченні понять стосовно смислової групі «компетенції» (табл. 1).

Таблиця 1

Класифікація поняття «компетенції»

Компетенції	Професійно важливі якості
Якості, що важливі для певної посади або компанії	Якості, важливі для певної професії, безвідносно до певної компанії
Посадові компетенції	Корпоративні компетенції
Якості, важливі для працівника даної	Якості, важливі для кожного працівника

посади	компанії
Компетенції	Компетентність
Якості щодо здібностей людини якісно виконувати у виробничій поведінці вимоги до посади або до підрозділу; залежать від особистісних властивостей.	Якості щодо знань, досвіду та кваліфікації людини безвідносно до можливих форм виробничої поведінки; не залежать від особистісних властивостей.
Межі компетенції (юридичний аспект)	Межі компетенції (управлінській аспект)
Поняття, що означає відсутність права вирішувати питання, які виходять за межі посадових обов'язків	Поняття, що означає відсутність здібностей якісно здійснювати певні види діяльності
Компетенції у широкому тлумаченні	Компетенції у вузькому тлумаченні
Усі якості, важливі для діяльності: знання, вміння, навички, досвід, освіту, риси характеру; включають в себе всі необхідні якості.	Не всі якості, а лише пов'язані з характером людини і які можливо спостерігати при певній поведінці; містять лише особистісні характеристики

Ми погоджуємося з думкою М. Головань, що компетентнісна модель випускника розуміється як наукова основа результату і процесу вузівської підготовки, виражена системною якістю – компетентністю, що забезпечує готовність і здатність випускників до успішної (продуктивної) діяльності в професійній і соціальній сферах, змістовно поданої складом (структурою) загальних і професійних компетенцій [2].

Для успішного здійснення професійної діяльності майбутній маркетолог повинен володіти низкою знань, умінь, навичок та здібностей. Серед них базовими є професійні знання, уміння та навики, що майбутній фахівець отримує при оволодінні професійною навчальною програмою за спеціальністю. Наступними вимогами є здатність здійснювати професійні функції в рамках одного або декількох видів професійної діяльності.

Що стосується особистісних якостей, майбутнього маркетолога, то вони є такими:

– розробляти стратегію розвитку підприємства;

– управляти процесами збуту товарів;

– здійснювати маркетингові дослідження товарних ринків;

– приймати інтегровані рішення у системі менеджменту;

– організовувати маркетингову інформаційну систему (МІС) для координації роботи усіх інших підрозділів;

– здійснювати маркетинговий перспективний аналіз;

– здійснювати маркетингове забезпечення бізнес-планів та інвестиційних проектів; проектувати розвиток каналів дистрибуції;

– розробляти проекти організації рекламних компаній (зокрема заходів з «Public relations», «Direct-marketing»);

– розробляти технологію брендінгу для товарів і послуг;

– здійснювати комп'ютерну обробку маркетингової інформації тощо.

Сучасна освіта у всьому світі відчуває значні зміни, що стосуються не тільки змін у питаннях змісту навчальних матеріалів, а й технологій та форм їх передачі.

Агропродовольча сфера має особливості функціонування, тому актуальним є питання спеціального навчання маркетологів у даній сфері.

Система спеціального навчання маркетологів для агропродовольчої сфери складається з чотирьох блоків-етапів (рис. 1).

Перший блок-етап включає базову підготовку студентів у вищих навчальних закладах відповідного профілю. Другий блок-етап – це перепідготовка випускників вищих навчальних закладів іншого профілю. Передбачається, що вони будуть проходити навчання в Інститутах післядипломної освіти й отримуватимуть другий диплом про вищу освіту з видачею свідоцтва.

Третій блок-етап – це допідготовка фахівців відповідних підприємств, які мають базову економічну освіту і стаж роботи в агропродовольчій сфері, а також фахівці, які не мають базової економічної освіти, але мають стаж роботи.

Четвертий блок-етап – це підвищення кваліфікації співробітників підприємств агропродовольчої сфери. Він може бути плановим з періодичністю навчання один раз на три роки і позаплановим при суттєвих змінах в діяльності підприємств.

Рис. 1 Схема навчання та підвищення кваліфікації спеціалістів з маркетингу

Необхідно зауважити, що в Україні ще не існує ринку консалтингових послуг в агропродовольчій сфері. Причин декілька. По-перше – вартість даних послуг зависока для невеликих аграрних підприємств. По-друге – практична відсутність фахівців-маркетологів у даній сфері. По-третє – високий рівень залежності обсягів пропозиції від погодних умов:

технологічний рівень сьогодні ще не дозволяє отримувати стабільний результат при будь-яких умовах.

Для подолання перших двох причин вважаємо за доцільне створити при районних та створити в районах та областях спеціальні консультаційно-аналітичні центри за участю фахівців профільних вищих навчальних закладів.

Маркетолог-аналітик даного центру буде розробляти прогнози пропозиції та попиту на різні види сільськогосподарської продукції, продовольчі товари, консультувати підприємців з маркетингових питань (оптимальний ринок збуту, оптимальна ціна, вибір каналів розподілу та методів просування), проводити навчальні семінари за відповідною тематикою.

Таким чином, економічна безпека будь-якого підприємства в сучасних умовах глобалізації суттєво залежить від фахівця, який знає ринок, споживача, конкурента тощо. Саме таким фахівцем є маркетолог, який повинен володіти певним набором ключових компетенцій. Набуття необхідних компетенцій може відбуватися за допомогою певної системи підготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів з маркетингу.

Список використаних джерел

1. Головань М. С. Компетенція і компетентність: досвід теорії, теорія досвіду / М. С. Головань // Вища освіта України. – 2008. – № 3. – С. 23–30.
2. Головань М.С. Компетентнісна модель випускника економічного ВНЗ напряму підготовки «фінанси і кредит» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.academy.sumy.ua/bitstream/123456789/606/1/Golovan_ 2009_UIPA_22-23.pdf
3. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании / И.А. Зимняя. – М.: Исследоват. центр проблем кач-ва под-ки спец-ов, 2004. – 42 с.
4. Маркетинг усложняется [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bogmark.com.ua/113/
5. Проект Тьюнінг – гармонізація освітніх структур у Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http:// tuning. Unideusto org/tuningeu/images/srtories/template/General_Brochure_Ukrainian_version.pdf
6. Шишов С.Е. Мониторинг качества образования в школе. / С.Е. Шишов, В. А. Кальней. – М.: Изд-во НЦСиМО, 1999. – 320 с.

7. Spector, J. Michael-de la Teja, Ileana. ERIC Clearinghouse on Information and Technology Syracuse NY. Competencies for Online Teaching. ERIC Digest. Competence, Competencies and Certification. – P.1–3.

ПІСЛЯМОВА

Післямова наукового редактора та одночасно одного з авторів колективної наукової праці – це його роздуми за результатами дослідження з окремих напрямів, об’єднанних однією темою. Тому цілком виправдано зробити певні узагальнення, дотримуючись обраної структури монографії.

Отже, розпочнемо з результатів наукових досліджень, пов’язаних з світоглядними засадами, теорією та методологією сталого розвитку і безпекою агропродовольчої сфери.

Світогляд – це світо- і самосприйняття людини, в якому акумулюються сучасні наукові знання і духовні цінності, цілісне ставлення до життя, соціальний досвід попередніх поколінь. Значення світоглідних засад для сталого та безпечного розвитку агропродовольчої сфери визначається необхідністю вироблення нової ідеології, спроможної кардинально поліпшити стан цієї складної соціо-еколого-економічної системи, змінити ставлення держави, суспільства та громадян до сільського господарства, харчової промисловості, довкілля, сільського соціалізованого простору, до тих людей, що працюють та проживають там, ставлення останніх до самих себе.

Світогляд як психологічний феномен відбиває зміни, які відбуваються у людській свідомості. Ці зміни на сучасному етапі розвитку українського суспільства характеризуються суспільними сподіваннями та очікуваннями на розширене відтворення аграрного виробництва, економічний підйом підприємств переробних галузей АПК та відродження сільського буття. Тобто, перш за все, має відбутися революція у людській свідомості. Першим кроком на цьому шляху є переоцінка цінностей, яка передбачає критичне ставлення до сучасного стану агропродовольчої сфери. Відтак, світоглядний компонент виступає як фермент, за допомогою якого починається справжня свідома розумова робота дослідника, любої мислячої людини.

Основи світогляду людини, її ідеалів складають цінності, які виступають мірою значущості речей та явищ. Не применшуючи ролі економічних детермінант та моралі в житті людини , наголосимо на життєформуючому значенні віталістичних цінностей – цінностей судження, необхідних для збереження й підтримки повсякденного життя, здоров'я, безпеки та комфорту. З позицій віталістичного підходу сутність життєдіяльності суспільства постає як результат взаємодії його економічних, політичних, духовних та соціальних компонентів, а її зміст – як процес задоволення різноманітних людських потреб та інтересів. Ці потреби та інтереси, як і мотиви суспільної поведінки й судження про них, змінюються у часі. Цінності судження, так само як й інші суспільні цінності наших громадян протягом тривалого часу грунтувалися на розумінні суспільства як певної соціально-економічної цілісності, в якій домінуюча роль відводилася економічній складовій, а виробничі відносини розглядалися як такі, що визначають економічний лад (базис) суспільства, характер і зміст соціокультурних, ідеологічних, політичних та правових відносин (надбудова). Такий погляд, з огляду на життєві реалії, є функціонально обмеженим через надання переваги при визначенні закономірностей суспільного розвитку економічному фактору й недооцінку інших чинників. Суспільний розвиток – це процес постійної зміни певної системи цінностей, суспільних цілей та ідеалів.

Сучасна епоха значною мірою характеризується глобалізацією суспільного простору, визначення сутності якої не вичерпується її суто економічною версією.

У контексті вчення В. Вернадського про ноосферу, глобалізація постає як синтез людини і природи, розуму і матерії. При цьому домінуючим началом у системній взаємозалежності неживої та живої природи є людина, людський розум.

Саме з утвердженням ноосферної парадигми актуалізувалося питання формування віталістичного світогляду, який долає економічний детермінізм та технократизм при оцінці цінностей сучасного світу.

Щонайменше людству вдалося усвідомити, що економічне зростання має свої межі і не є самоціллю суспільного розвитку, а можливості ринку – не такі безмежні, як здавалося раніше.

У ноосферній системі ціннісних орієнтирів людина виступає як творіння природи, її складова. Для того, щоб убезпечити загрозу природи з боку людини, необхідне усвідомлення того, що людина є єдністю цілі та засобу розвитку. Така світоглядна парадигма не стільки накладає на людину певні обмеження, скільки підвищує її відповідальність за свою поведінку й ті рішення, які вона приймає, та їх наслідки для соціуму та навколишнього природного середовища.

В контексті наведеної світоглядної парадигми проблема полягає у гармонізації відносин у системі «виробництво – соціум – природа», а її практичне розв'язання лежить у площині встановлення певного балансу розвитку цих складових. Таким чином, ця проблема перетворюється із світоглядної на наукову, та практично-господарську.

За великим рахунком, принципово не важливо як ми визначимо розвиток – як сталий, стабільний, гармонійний, узгоджений чи збалансований. Важливим є концепт цього розвитку. Так склалося, що з певного періоду історії у наукових колах та у свідомості людської спільноти цей розвиток асоціюється з терміном «сталий розвиток».

На наш погляд, парадигму сталого розвитку одночасно слід розглядати як світоглядну ідеологію, наукову концепцію та методологію, творче використання яких є ключем для розв'язання актуальних економічних, екологічних та соціальних проблем. Але для підвищення її дієвості необхідно органічно поєднувати її базові положення із здобутками різних наукових шкіл, течій та теорій, що дозволить розширити та поглибити дослідницьке поле.

Так, у монографії достатньо повно представлені основоположні ідеї фізичної економії та соціоекономіки, опанування якими розширює теоретичні засади та методологію сталого розвитку та безпеки агропродовольчої сфери.

Фізична економія як наукова течія має давні історичні коріння й базується на природничих знаннях, а фізико-економічне мислення є важливою передумовою сталості господарювання.

Вітчизняна школа фізичної економії, що грунтується на фізикалістських поглядах її засновника С. Подолинського, ідеях нашого сучасника М. Руденка та їх послідовників, зокрема в особі В. Шевчука, який очолює наукове товариство імені С. Подолинського, за свою майже 130-літню історію поки що не отримала належної державної підтримки щодо впровадження своїх ідей в практику господарювання. Між іншим науковий потенціал цієї школи є достатнім для обгрунтування вітчизняної версії сталого розвитку та розробки концепції безпечного розвитку агропродовольчої сфери.

Соціоекономічна парадигма, яка бере свій початок навіть не з праць А. Етціоні, як прийнято вважати, а з ідей засновника Римського клубу А. Печчеї, завдяки зусиллям науковців Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» активно імплементується в науковий дискурс в нашій країні. Наскільки продуктивним в теоретичному та прикладному аспектах є соціоекономічний підхід можна судити за матеріалами, що містяться в цій монографії.

На окрему увагу заслуговує поняття «агропродовольча сфера». Справа в тому, що достатньо широко вживаним в науковій літературі є поняття «аграрна сфера». Між цими поняттями є багато спільного. За своєю структурою, що агропродовольча сфера, що агросфера є ідентичними, об’єднуючи довкілля, соціум та виробництво. З точки зору організаційної та виробничо-технологічної, агропродовольча вертикаль складається з процесу виробництва, переробки та доведення готової харчової продукції через

торговельну мережу до споживача. Сам же виробничий цикл виходить за межі сільського простору, оскільки підприємства харчової промисловості розміщені, у своїй переважній більшості, у містах.

Однак це не означає, що агропродовольча сфера, із якого випливає, є тільки певною сукупністю відповідних галузей та сектором національної економіки. Це лише одна з трьох складових, які характеризують агропродовольчу сферу як соціально-еколого-економічну цілістність.

Здатність агропродовольчої сфери адекватно реагувати на глобалізаційні виклики значною мірою визначається її збалансованістю у економічному та соціальному вимірах з міською територіальною підсистемою суспільства.

Сталість та безпека агропродовольчої сфери досяжні за умови їх забезпечення на засадах триєдиного підходу (економічного, екологічного та соціального) з використанням наукового арсеналу концепції сталого розвитку, фізичної економії та соціоекономіки.

Економічна безпека агропродовольчої сфери гарантується досягненням розширеного відтворення сільськогосподарського виробництва, яке є основою усієї агропродовольчої системи. Сьогодні, внаслідок незбалансованості міжгалузевих економічних відносин, сільське господарство знаходиться на межі простого відтворення. Крім того, Україна має один з найнижчих рівнів державної підтримки сільського господарства у розрахунку на 1 га ріллі.

В ситуації, що склалася існує єдиний шлях забезпечення розширеного відтворення галузі – її капіталізація. Проблема заклечається не тільки в оптимізації розміщення і реалізації активів в господарській діяльності. Справа в тому, що земельний ресурс не використовується як фактор виробництва нарівні з працею та капіталом. Капіталізація цього природного ресурсу можлива за умови включення сільськогосподарських земель як капіталу в економічний оборот.

Окремі автори вихід із ситуації бачать у перетоці фінансового капіталу в природний. Однак, як свідчать результати дослідження М. Барановського, в місцях розміщення підприємств холдингового типу показники виробництва продукції у розрахунку на одну особу мають тенденцію до зменшення.

Негативно позначається на розвитку агропродовольчої сфери орієнтація виключно на сільськогосподарську галузь, тільки через те, що вона є сировинною базою харчової промисловості. Разом з тим, землі в межах цієї сфери мають використовуватися не тільки завдяки природній властивості грунтів (родючості). Вони органічно взаємодіють з іншими природними компонентами (водами, лісами, атмосферним повітрям тощо), створюючи умови для здійснення природоохоронної та оздоровчо-рекреаційної діяльності.

Суттєво впливають на рівень економічної безпеки агропродовольчої сфери регіональні диспропорції у душовому виробництві сільськогосподарської продукції, які досягають майже п’ятикратного значення. За спостереженнями Д. Пармаклі та Л. Бахчиванжи, навіть в межах Придунайських земель Одещини (Чілійський, Кенійський, Ізмаїльський райони) існує суттєва диференціація в показниках економічної діяльності.

Помітною й все більш виразною є тенденція концентрації виробництва у передмісті на фоні зменшення його обсягів у периферійних районах, що загрожує деградацією сільського простору. Така ж сама ситуація, як свідчать дані дослідження, склалася й в інших країнах, що входили раніше до складу Радянського Союзу.

Свої особливості розвитку агропродовольчої сфери має Карпатський регіон (Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька області). Тут частка сільськогосподарських земель в структурі земельного фонду є майже на 20% меншою, ніж в цілому по Україні, що при високій щільності сільського населення спричинює низький рівень його забезпечення орними землями. Внаслідок зазначених обставин, в регіоні відбувається концентрація сільськогосподарського виробництва у господарствах населення. До цього

додаються екологічні ризики ведення сільського господарства. Все це оцінюється незадовільно з безпекової точки зору та сталості агропродовольчої сфери.

Одним з основних критеріїв визначення економічної безпеки агропродовольчої сфери є задоволення потреб населення в продовольстві на рівні не менше 80% від раціональних норм споживання за рахунок власного виробництва при одночасному підвищенні його конкурентоспроможності на зовнішніх ринках. Для цього необхідно оптимізувати структуру посівних площ за рахунок зменшення частки технічних культур, що виснажують грунти, подолати деіндустріалізацію сільського господарства, розвивати органічне землеробство, відродити тваринницьку галузь. Не менш актуальною є проблема оновлення основних виробничих фондів підприємств харчової промисловості, впровадження на них новітніх технологій.

Екологічна безпека агропродовольчої сфери досягається збалансованим природокористуванням, яке слід розглядати як єдиний процес невиснажливого використання, захисту і відтворення якості довкілля в процесі здійснення виробничо-господарської діяльності.

Специфіка агропродовольчого виробництва – у його залежності від природних ресурсів та природних умов. В першу чергу це стосується земельних ресурсів, якісні характеристики яких мають незадовільний стан в результаті низького рівня екологізації виробництва.

Зростаючі потреби населення в продовольстві безпосередньо залежать від ресурсів прісної води, запаси якої поступово скорочуються. Така ситуація з водопостачанням торкається не тільки сільського господарства, а й підприємств харчової промисловості, які, з одного боку, використовують воду на технологічні та технічні потреби й є забруднювачами водних джерел – з іншого. У зв’язку з цим, у монографії запропоновані шляхи оптимізації управління якістю води на підприємствах переробних галузей АПК, які дадуть певний еколого-економічний й соціальний ефект та сприятимуть сталому водоспоживанню.

Збільшення антропогенного та техногенного навантаження на довкілля веде до зростання економічних та соціальних ризиків зміни клімату, які в свою чергу впливають на сільськогосподарське виробництво. Цей процес відображено у монографії. Зокрема, узагальнено досвід Казахстану щодо врахування у сільськогосподарській діяльності кліматичних змін, пов'язаних з глобальним потеплінням. Так, в республіці розроблено проект Концепції з адаптації до змін клімату, у якій передбачені превентивні заходи з забезпечення відповідних умов для вирощування зернових культур.

Екологічна безпека агропродовольчої сфери значною мірою залежить від ступеня екологізації простору, включаючи ландшафти та соціальне середовище. Інноваційною формою екологізації певної території є Екополіс, який представляє собою науково-виробничо-освітній комплекс, в якому виробляються та споживаються товари екологічного призначення. В ньому реалізована стратегія реструктуризації економічних систем з метою їх орієнтації на виробництво та споживання екологічних товарів та послуг. Ця стратегія була апробована на території Сумської області в рамках пілотного проекту «Еко-Сумщина».

Сучасний стан навколишнього природного середовища потребує підпорядкування темпів економічного зростання задачі дотримання балансу між природою та виробництвом, що сприятиме відтворенню природних ресурсів і довкілля в цілому.

Проведеними дослідженнями доведено недооцінку в Україні значення соціальної сфери як важливого чинника сталого та безпечного розвитку агропродовольчої сфери. Про це передусім свідчить аналіз стану соціальної інфраструктури села, що здійснений М. Орлатим та Т. Гоголь. Український уряд, мав би в цьому плані, скористатися вимогами Уругвайського раунду ГАТТ та Правилами СОТ, якими дозволяється державна підтримка за принципом «зеленого кошика», тобто невиробничої сфери.

Для забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери вкрай важливо здійснювати моніторинг демографічної ситуації на селі, оскільки в

кожному восьмому адміністративному районі України щільність населення є меншою ніж 10 осіб на км^2. Внаслідок подальшого загострення демографічної ситуації виникає загроза деградації і остаточної втрати життєвого простору.

Такий висновок підтверджується й результатами дослідження П. Великого, здійсненого на матеріалах Саратовської області Російської Федерації. Аналізуючи ситуацію, яка склалася тут, цей автор приходить до висновку, що основним інститутом російського села є сім'я, яка реалізує у власний спосіб свій життєвий проект. Проте, сімейне господарство є моделлю виживання, а не розвитку мотивації перспективних цілей сільського розвитку.

Відтак, з занепадом соціального середовища унеможливлюється будь-яка діяльність в межах сільського простору й головне – втрачається державний контроль над територією.

В управлінському вимірі сталий розвиток агропродовольчої сфери можна ідентифікувати через систему об'єктно-суб'єктних відносин. У якості об'єкта виступає агропродовольча сфера як система, суб'єкта – людська спільнота, а відносин – прямі та зворотні зв'язки між об'єктом та суб'єктом. Сталий розвиток досягається у цій системі взаємовідносин завдяки балансу між ресурсами розвитку, у тому числі й природними, та людськими потребами й умовами їх задоволення.

У контексті об'єктно-суб'єктних відносин сталого розвитку агропродовольчої сфери, ключову роль відіграє визначення засобів досягнення цільової установки такого розвитку. А це у значній мірі залежить від вибору параметрів розвитку та критеріїв його оцінювання, що є передусім прерогативою держави. Відсутність законодавчо затверджених інтегральних показників сталого розвитку агропродовольчої сфери значно ускладнює розв'язання протиріччя між суспільними очікуваннями та законами ринку. У цьому сенсі можна стверджувати, що відсутність ефективного державного управління сталим розвитком унеможливлює його

як такий за ринкових умов, оскільки метою суб'єктів господарювання є передусім отримання прибутку, а питання соціального та екологічного розвитку при цьому відходять на другий план.

У зв'язку з цим слушною є пропозиція М. Хвесика, С. Лизуна та І.Бистрякова щодо необхідності формування філософії управління сталим розвитком, яка слугувала б підґрунтям для гармонізації відносин людини з природою, визначенню пріоритетів національної парадигми господарювання.

Формою реалізації моделі сталого розвитку агропродовольчої сфери при певних умовах може бути кластерна організація сільського простору.

Визнано, що неефективність державного управління сталим розвитком агропродовольчої сфери зумовлена передусім недоліками методичного характеру. В цьому сенсі заслуговують на увагу пропозиція В. Охрименка щодо необхідності запровадження методики вимірювання витрат та визначення собівартості, яка враховує і екологізацію виробництва.

На підставі здійснених узагальнень можна прийти до висновку, що реалізація результатів наукових досліджень, викладених у монографії, в практику господарювання сприятиме досягненню цілей сталого та безпечного розвитку агропродовольчої сфери.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. Арнаут Ірина Пантеліївна – аспірант кафедри економіки промисловості Одеської національної академії харчових технологій
2. Барановський Микола Олександрович – доктор географічних наук, доцент; професор кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
3. Басюркіна Наталія Йосипівна – кандидат економічних наук, доцент; доцент кафедри економіки промисловості Одеської національної академії харчових технологій
4. Бахчиванжи Людмила Анатоліївна – кандидат економічних наук, доцент; завідувач кафедри економічної теорії і аграрної економіки Одеського державного аграрного університету
5. Безнесюк Яна Миколаївна – викладач кафедри економіки, організації та обліку в АПК Одеського національного економічного університету
6. Бистряков Ігор Костянтинович – доктор економічних наук, професор; завідувач відділу комплексної оцінки та управління природними ресурсами Державної установи «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України» (м. Київ)
7. Бутенко Анатолій Іванович – доктор економічних наук, професор; завідувач відділу розвитку підприємництва Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України (м. Одеса)
8. Васьковська Катерина Олександрівна – аспірант кафедри обліку та аудиту Одеської національної академії харчових технологій
9. Великий Петро Панфілович – доктор філософських наук, професор; провідний науковий співробітник сектору структури та соціодинаміки села Федеральної державної бюджетної установи науки «Інститут аграрних проблем Російської академії наук» (м. Саратов, Російська Федерація)
10. Вєтрова Наталія Мусіївна – кандидат економічних наук, доктор технічних наук, професор; завідувач кафедри економіки підприємства Національної академії природоохоронного та курортного будівництва (м. Сімферополь)
11. Гайсарова Анастасія Андріївна – асистент кафедри економіки підприємства Національної академії природоохоронного та курортного будівництва (м. Сімферополь)
12. Гоголь Тетяна Василівна – кандидат економічних наук, доцент; докторант кафедри регіонального управління, місцевого самоврядування та управління містом Національної академії державного управління при Президентові України (м. Київ)
13. Гололобова Тетяна Володимирівна – аспірант кафедри економіки промисловості Одеської національної академії харчових технологій
14. Голубьонкова Олена Олексіївна, кандидат економічних наук, доцент; доцент кафедри маркетингу та логістики Одеської національної академії харчових технологій

15. Голубятнікова Юлія Юріївна – кандидат економічних наук, доцент; завідувач відділу маркетингу та ринкових відносин Білгородського університету споживчої кооперації (Російська Федерація)
16. Григорук Володимир Васильович – доктор економічних наук, академік Національної академії наук Республіки Казахстан та НААН України; заступник генерального директора Казахського науково-дослідного інституту економіки АПК та розвитку сільських територій (м. Алмати, Республіка Казахстан)
17. Дідух Сергій Мирославович – асистент кафедри економіки промисловості Одеської національної академії харчових технологій
18. Дойчева Каріне Саркісівна – аспірант кафедри обліку та аудиту Одеської національної академії харчових технологій
19. Доскач Тетяна Михайлівна – старший викладач кафедри екології Луцького біотехнічного інституту Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Юрія Бугая
20. Дубініна Марина Вікторівна – кандидат економічних наук, доцент; завідувач кафедри бухгалтерського обліку Миколаївського державного аграрного університету
21. Дудка Тетяна Володимирівна – кандидат економічних наук, доцент; доцент кафедри економіки промисловості Одеської національної академії харчових технологій
22. Дуранова Тетяна Анатоліївна – викладач кафедри економіки, організації та обліку в АПК Одеського національного економічного університету
23. Дяченко Людмила Едуардівна – кандидат економічних наук, професор; завідувач кафедри економіки, організації та обліку в АПК Одеського національного економічного університету
24. Дяченко Олена Володимирівна – кандидат економічних наук; науковий співробітник лабораторії інтегрованого сільського розвитку Сумського національного аграрного університету
25. Карпенко Оксана Сергіївна – аспірант кафедри економіки промисловості Одеської національної академії харчових технологій
26. Коєва Жанна Василівна – асистент кафедри економіки промисловості Одеської національної академії харчових технологій
27. Колодійчук Ірина Анатоліївна – кандидат економічних наук; старший науковий співробітник відділу регіональної екологічної політики Інституту регіональних досліджень НАН України (м. Львів)
28. Крисанов Дмитро Федосович – доктор економічних наук, професор; провідний науковий співробітник відділу форм і методів господарювання в агропродовольчому комплексі Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (м. Київ)
29. Кропивко Михайло Федорович – доктор економічних наук, професор, академік НААН Україна; завідувач відділу проблем галузевого і територіального управління Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» НААН України (м. Київ)

30. Крупін Віталій Євгенійович – кандидат економічних наук; науковий співробітник відділу прогнозування і моделювання розвитку регіону Інституту регіональних досліджень НАН України (м. Львів)
31. Крусир Галина Всеволодівна – доктор технічних наук, доцент; завідувач кафедри екології харчових продуктів та виробництв Одеської національної академії харчових технологій
32. Кулаковська Тетяна Анатоліївна – кандидат економічних наук, доцент; доцент кафедри економіки промисловості Одеської національної академії харчових технологій
33. Купріна Наталія Михайлівна – кандидат економічних наук, доцент; доцент кафедри обліку та аудиту Одеської національної академії харчових технологій
34. Лизун Степан Олексійович – доктор геолого-мінералогічних наук, професор; заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України» (м. Київ)
35. Лобоцька Людмила Леонідівна – кандидат технічних наук, доцент; доцент кафедри економіки промисловості Одеської національної академії харчових технологій
36. Мальований Мирослав Степанович – доктор технічних наук, професор; завідувач кафедри прикладної екології та збалансованого природокористування Національного університету «Львівська політехніка»
37. Мартиновський Володимир Сергійович – кандидат економічних наук; доцент кафедри економіки промисловості Одеської національної академії харчових технологій
38. Меліх Олена Олександрівна – кандидат економічних наук, доцент; доцент кафедри економіки промисловості Одеської національної академії харчових технологій
39. Мельник Леонід Григорович – доктор економічних наук, професор; завідувач кафедри економіки та бізнес-адміністрування Сумського державного університету
40. Міхальські Томек – доктор географії; професор кафедри географії регіонального розвитку Гданського університету (Польща)
41. Михайлов Андрій Миколайович – кандидат економічних наук, доцент; доцент кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності та євроінтеграції Сумського національного аграрного університету
42. Михайлова Любов Іванівна – доктор економічних наук, професор; завідувач кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності та євроінтеграції Сумського національного аграрного університету
43. Морозюк Наталія Володимирівна – кандидат економічних наук; доцент кафедри аграрної соціології та розвитку села Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ)

44. Мудрак Руслан Петрович – кандидат економічних наук, доцент; доцент кафедри економічної теорії Уманського національного університету садівництва
45. Непочатенко Олена Олександрівна – доктор економічних наук, професор; завідувач кафедри фінансів і кредиту, ректор Уманського національного університету садівництва
46. Нестерчук Юлія Олександрівна – доктор економічних наук, професор; декан факультету економіки і підприємництва Уманського національного університету садівництва
47. Орлатий Михайло Кузьмович – доктор економічних наук, професор; професор кафедри регіонального управління, місцевого самоврядування та управління містом Національної академії державного управління при Президентові України (м. Київ)
48. Охріменко Ігор Віталійович – доктор економічних наук, старший науковий співробітник, доцент; декан факультету аграрного менеджменту Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ)
49. Павлов Олександр Іванович – доктор економічних наук, доцент; завідувач кафедри економіки промисловості Одеської національної академії харчових технологій
50. Пармаклі Дмитро Михайлович – доктор економічних наук, професор; професор кафедри економіки Кагульського державного університету імені Б.П. Хашдеу (Республіка Молдова)
51. Притула Христина Мирославівна – кандидат економічних наук; старший науковий співробітник відділу прогнозування і моделювання розвитку регіону Інституту регіональних досліджень НАН України (м. Львів)
52. Савенко Ігор Іванович – доктор економічних наук, доцент; завідувач кафедри маркетингу та логістики Одеської національної академії харчових технологій
53. Самофатова Вікторія Анатоліївна – кандидат економічних наук, доцент; доцент кафедри економіки промисловості Одеської національної академії харчових технологій
54. Седікова Ірина Олександрівна – кандидат економічних наук; асистент кафедри маркетингу та логістики Одеської національної академії харчових технологій
55. Скидан Олег Васильович – доктор економічних наук, доцент; проректор з наукової роботи та инноваційного розвитку Житомирського національного агроекологічного університету
56. Степанова Ганна Вікторівна – аспірант кафедри обліку та аудиту Одеської національної академії харчових технологій
57. Стоянець Наталія Валеріївна – кандидат економічних наук, доцент; доцент кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності та євроінтеграції Сумського національного аграрного університету

58. Стоянова Марина Миколаївна – кандидат економічних наук; науковий співробітник відділу розвитку підприємництва Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України (м. Одеса)
59. Стрікаленко Тетяна Василівна – доктор медичних наук, професор; професор кафедри питних вод Одеської національної академії харчових технологій
60. Ступницька Тетяна Михайлівна – кандидат економічних наук, доцент; доцент кафедри обліку та аудиту Одеської національної академії харчових технологій
61. Терещенко Віктор Кирилович – доктор економічних наук, професор, академік НААН України; завідувач кафедри аграрної соціології та розвитку села Національного університету біоресурсів і природокористування України (м. Київ)
62. Тимчук Іван Степанович – аспірант кафедри прикладної екології та збалансованого природокористування Національного університету «Львівська політехніка»
63. Федоніна Оксана Василівна – кандидат економічних наук; доцент кафедри економічної теорії Федеральної державної бюджетної освітньої установи вищої професійної освіти «Мордовський державний університет імені М.П. Огарьова» (м. Саранськ, Російська Федерація)
64. Хвесик Михайло Артемович – доктор економічних наук, професор, академік НААН України; директор Державної установи «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України» (м. Київ)
65. Хорунжий Микола Йосипович – кандидат економічних наук, професор; професор кафедри економіки агропромислових формувань Державного вищого навчального закладу «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
66. Чарикова Ольга Генсанівна – доктор економічних наук, професор; завідувач відділу маркетингу та ринкових відносин Науково-дослідного института економіки та організації агропромислового комплексу Центрально-Черноземного району Росії Россільгоспакадемії (м. Воронеж, Російська Федерація)
67. Шевчук Володимир Олександрович – доктор економічних наук, професор; перший проректор Національної академії статистики, обліку та аудиту (м. Київ)
68. Шкарупа Олена Василівна – кандидат економічних наук, доцент; доцент кафедри економіки та бізнес-адміністрування Сумського державного університету
69. Шлафман Наталія Леонідівна – доктор економічних наук, старший науковий співробітник; провідний науковий співробітник відділу розвитку підприємництва Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України (м. Одеса)

70. Шпак Дмитро Олександрович – аспірант Республіканського наукового унитарного підприємства «Інститут системних досліджень в АПК НАН Бєларусі» (м. Мінськ, Республіка Бєларусь)
71. Шпак Олександр Петрович – доктор економічних наук, професор; заступник директора з наукової роботи Республіканського наукового унітарного підприємства «Інститут системних досліджень в АПК НАН Бєларусі» (м. Мінськ, Республіка Бєларусь)
72. Юрчишин Володимир Васильович – доктор економічних наук, професор, академік НААН України; головний науковий співробітник відділу економіки і політики аграрних перетворень Державної установи «Інститут економіки та прогнозування НАН України» (м. Київ)
73. Юшин Сергій Олександрович – доктор економічних наук, професор; головний науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» НААН України (м. Київ)

Сталий розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів: монографія / Павлов О.І., Хвесик М.А., Юрчишин В.В.; за ред. О.І. Павлова. – Одеса: Астропринт, 2012. – ___ с.